

glat 4 gungant 26 gund la
Lungant 26 gund 26 gund
4. Zart Lungant 26 gund

26 gund 26 gund 26 gund
26 gund 26 gund 26 gund

26.01.2021

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԶԳԱՅԻՆ ՍԿԱԳԵՄԻԱ
ԱՐԵՒԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Մեծագրությունը հաստատության է կաշխատել
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագրության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Ֆրախանը՝ պատմական գիտ. գծիցը Հայրույն Մարգարեան,
պատմական գիտ. գծիցը Ազատ Քաղաքյան

Տղայրում է Գաղին Մելիքանի՝ Քաղաքայի բազմազանի ընտանիքների
նիմնադրամի եւ «Յինկ» բարեգործական նիմնադրամի մեկնատարեամբ

Handwritten signature/initials: A. P. 1106.5.90

ԱԼԵԶՍԱԼ ՅԱԿՈՒԲԵԱԼ

ԱՐՁԱՅԱՏՈՂՆԵՐՆ ՈՒ ԻԾՆԱՆԱՏՈՂՆԵՐԸ
ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔՈՒՄ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՒԵԼԻՑ
ԿՈՂԱՆՔՈՒՄ ԱՆՏԻԿՈՑ ՄԻՆԶԵԻ ԺԳ ԴԱՐ
(ՊԱՏԱԱ-ԱՂՔՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱԼ ԶՆՆՈՒԹՅՈՒՆ)

ALEKSAN HAKOBYAN

THE ROYAL AND PRINCELY HOUSES OF PROPER ALBANIA AND
EASTERN REGIONS OF ARMENIA FROM ANTIQUITY TO THE 13TH
CENTURY
(HISTORICAL AND SOURCE STUDY EXAMINATION)

АЛЕКСАН АКОПЯН

ЦАРСКИЕ И КНЯЖЕСКИЕ РОДЫ СОБСТВЕННО АЛАБАНИИ И
ВОСТОЧНЫХ КРАЕВ АРМЕНИИ С АНТИЧНОСТИ ДО XIII ВЕКА
(ИСТОРИКО-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

YEREVAN – ЕРЕВАН
2020

ՊՈՐՊԵԼԱՆ ԵՒՆԻՎԵՐՍԻ ԺԱՅՑԹՅՈՒՆ ԲԱԶՄԱՅՄԲԱ ԸՆՏԱՆՈՒՆԵՐԻ ՀՈՄԱՊՐԵՍ
«ՓԻՆԿ» ԹՎՐԵՂՈՐԾՆԿԱՆ ՀՈՄԱՊՐԵՍ

« Ո Ւ Յ Ե Ն Ի » ՀԱՅԱԳԵՏՆԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԿԱՐ. Բ

*Գիրքը հեղինակը կարտավ ներքոս է իր
զիտական ու քաղաքական մարտակից ընկեր
ու «Ռոսենի» հայազիտական ժառանգաշարի
Լախաձեռնող Համարձում Գալառանի (1933-
1934) անանց յիշատակին:*

«...երկ բախտ ունենամ մէկ անգամ էլ ծնունդ ու մտղու տեսնով
աշխարհ գալ. սպա այդ բոլոր յիմարտիւնները բողնելու եմ ու
միայն պատմութեամբ եմ գրադուելու...»

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԳԱՍՏԵԱՆ

1992 թ.

ՀՏԿ 930.2.94(479.25)

ԳՊԿ՝ ԸՆՔ-63.3(ՀՀ)

8 251

8 251 ՏԱԿՈՐԲԱՆ ԱԿՏՈՒՆ

Արքայադատներն ու իշխանապետները Քան Աղուանքում և Հաջոց Արևելից կղզեմուտքում անտիկից մինչև ԺԳ դար (Պատմա-աղբյուրագիտական քննաթիվ) / Աննա Ծակոբյան, - ՀՀ ԳԱԱ Երևանի Վրաստանագիտական կենտրոն, 2020. - 440 էջ + 2 ներդրյալ:

Մենագրության մէջ քննութեան են առնուած աշխարհացոյցն ան Հայաստանի Արցախ և Ճարխ կանոնները, ինչպէս նաև յարակից Քան Աղուանք երկրի շրջափակի հայկական իշխանապետները (Ճարխ, Փառխոտի, Գորգոտի և Ճարխի) ծագման, պատմութեան և նիւազրութեան հարցերը վաղ շրջանից մինչև զարգացած միջնադարի ժամանակաշրջան, կր իրանց վերածուցնել նաև աշխարհապետները: Ճարխի աշխարհական տարիքը ին զարծել քննարկուած հիմնահարցերի գրաւոր և գրեմալիք սկզբնաղբերները, որոնց մեծ մասը հնդկանց վերջին տարիներին Վրաստանին է գիտաքննարկած քննարկուել նորով և նկարագրուած նաև պատմաաշխարհագրական և էթնիկական պատմութեան յարակից հարցերը: Հնապատմութեան յանդուաններում արուած են քարտեղներ, յատկապէս, ասնաճարիք և գրչանկարներ:

Աշխատանքը նախուած է հնդկանի գիտական և քաղաքական մարտակից ընկերոջ՝ Համարարկում Գալուանի (1955-1994) յիշատակին և աղագրուած է որպէս վերջինիս յզգացած սկուսինիս հայագիտական մատենաշարի Բ հատոր (մատենաշարի Ա հատորով 2006 թ. Վրաստանին է հարէն Ուղարչանի սնայագիտութեան ներածութիւն մենագրութիւնը): Այն նախատեսուած է պատմաբանների, յանաւորների, ինչպէս նաև ընթերցող յայն շրջանակների համար:

ՀՏԿ 930.2.94(479.25)

ԳՊԿ՝ ԸՆՔ-63.3(ՀՀ)

ISBN 978-5-8089-1415-8

© Գաղին Մելիքանի՝ Փարարի յազմապատկ ընտանիքնի նիմնադրուած, 2020

© ՀՀ ԳԱԱ Երևանի Վրաստանագիտական կենտրոն, 2020

© Ալեման Ճակոբյան, 2020

428 թ. Իրանի արքայից արքայ Ասամ (Վարահրան, Բահրամ) և Գուրն իր մի հրամանագրով վերացրեց Արշակունեաց թագաւորութիւնը զեռ 338 (կամ 337) թուականին Լուծիական կայսրութեան ու Սասանեան Գարակաստանի միջև բաժանուած՝ հազարամեայ անկախ պետականութիւն ունեցող Մեծ Հայքի արեւելեան հատուածում, եւ ժարգպանութեան վերածուած Արմին/Հայք երկրից կտրելով երա հրախ-արեւելեան Ռափք ետհանգը՝ շնչգրկից այն իր տերութեան նորաստեղծ ժարգպանութիւններէջ միտի կազմում, որն ստացել էր «Առան» անունը (տարբերակները՝ «Աղուանք», «Արանիտ», «Ռան», «Ռանի»)։ Երա որդի Յազնկրա Ք արքայից արքան 443-451 թթ. իր հակաքրիստոնեական հայաժամաքների չրանում եռն ժարգպանութեան մէջ մայրեջ նաեւ Ռափքի հարեան Արցախ հաշկական ետհանգը «Առան» - «Ռան» անունը Սասանեանները վերջրել էին Ասամ Ե-ի եռն հրամանագրով այց ժարգպանութեան մի ժաղ զործուած Բուն Աղուանքի (անտին Արանիայի՝ Գաղպազի մայրաքաղաքով) թագաւորութեան անուանումից, որը ձեւաւորուել էր Ք. ա. Ա դ. սկզբներին՝ ստրաժուելով Գուր զիտի ստորին հասանքից հրախ, մինչել Կովկասեան լեռնաշղթան՝ զէպի Գասպից ծով իջնել երա Գերբեկի (Չարգանի) լեռնարազուիով. այց թագաւորութիւնն իր ետը՝ Արշակունեաց արքայատոհմով զոյաանեց նաեւ ժարգպանութեան կազմում եւ վերացուեց Գասաւ արքայից արքայի հրամանագրով, ենթագրարար՝ 523 թ.։

Ե դ. առաջին կէտի այա վարչական փոփոխութիւններէջ յետոյ Հայաստանի հրախ-արեւելեան Արցախ եւ Ռափք աշխարհների ու Կուրի ժախագնեայ Բուն Աղուանից երկրի (որի լեզգիայիզու աղուանական ցեղերի էթնոհամայնքման զործերթացը կանգ առու ձեւաէթնիկ շնչհանրութեան ժակարգակի վրայ)՝ այց-ողն էլ յաւարտուելով միանեակաւ էթնոսի կազմաւորմամբ) նակասագրերը մի քանի զար շարունակ՝ մինչել վարգացած միջնազար, շնթացան եռն հեռով եւ այն եռնականութիւնը որտ յաբով գա՛նպանեցին նաեւ ուղ միջնազարում ու եր ժամանակներում Աղուանք/Առան ժարգպանութեան մէջ, որի քրիստոնեայ քակչութեան վրայ տարածում էր ստասարների մէջ առաջինն կարգաթիւնակ ունեցող Հայտց կաթողիկոսութեանը յայտնի յաբով ենթակալ, քայց այնուամենայնիւ առանկին հոգելոր կառուց՝ Աղուանից կննդեցու իրասազորութիւնը, հասարակական ու մշակութային վարգացումներն շնթանում էին համայնքման միասնեւրով) Սակայն Մաշտոցի եւ աղուան վարգապետ Բենիամինի շանքերով ստեղծուած աղուանից գրին ու գրաւոր մշակոյթը համեմատաբար սահմանափակ զարգացում ունեցան, եւ շուտով, յառկապել Ջ զարում Աղուանքի վարչական ու հոգելոր կենտրոնների՝ Կուրի էթնիկապետ հաշկական աշափնեակ (նորակառուց Գարտաւ մայրաքաղաք) անզափոխուելուց յետոյ, այց երկրի քրիստոնեայ հասարակութեան զարգացումն շնթացաւ առանկապետ հաշկական գրաւոր մշակոյթի հիւնարազուի վրայ։

Արարական խաչփայտութեան տիրապետութեան տակ յայտնուած Արեւելեան Աշխարհակառու ժամանակահատվածի մասին ասարածման գարաշըշտեամ ազուանական մեռաւթերն ընդհանրութեան քրիտոսեմայ մնացած հասուածը վերջապէս հաճախմարտեց իրրի սուղիները (ճան՝ ուտիներ) ինքնանուածը միասնական էթնոս, իսկ ժամանակակառուած հասուածը գերակշիռ մասն՝ իրրի սուղիները ինքնանուածը էթնո-ժողովուրդ (պահպանուցիչն եան մի քանի փոքր ժամանակակառու եւ ընդգրկուած ժողովուրդներ՝ Բարասարանցիներ, Կարսիներ, Բուխարներ, ազուներ, բուխարներ, կոնգներ, խինայուցիներ եւն)։ Բրիտանական ազուանական գանգուածի արեւմտեան հասուածում (Շերան) եան յայն թափով ընթացու գրաքննուածը, իսկ արեւելեան ժամանակակառուած հասուածում (Շիրան)՝ պարսկացուածը, որը ժժ գարում աւարտուց փափիցս սեռուածը էթնոսի ճեւարումը (սույց եան՝ որը ժառի թիրազայմը-պարսկականացմը)։ Ճընթացս հարաւոր է արեւմտեանցի եան քրիտոսեմայ ազուանական գանգուածի ինչ-որ մասի հայացման գործընթաց (հիմնականում էթնոանախմբում ուղիների գործառուածուցի (արեւմտեան) արեւելք ընկած շրջաններում՝ հայ թափիցս եւն)։ Միասնական ժողովուրդի-ճերկումս բնակուիչը, սեշուտս, նպաստում էր եան ժողովուրդական տեղաշարժերի համեմատարար բարեր ինտենսիւթեանը՝ յաննին արցախ-ուտիքից հուրի յանարանի տեղափոխութեան Կուրից հիւսիս եւ ուղիների տեղափոխութեան այդ զեռի աշտիներեան (արմանագրում առուակապէս նախանայն եւ գաղտարեւանի շրջաններում՝ Կրիստեան, Սարոսի գրիպիւտը)։

Մասանեան Իրանի երտաւտեղ ժողովուրդեան ղեկուածը երկրանուածը, որը հայերէն յոմանի -Ք իրաւասուց վերջանուցի շտորն եշանակում էր հասարակուսէ ե՛ն տուեայ երկիրը, ե՛ն երտ բնակիչներին, ապէն ի գարի վերջերին լիտին ընդունուց եան Կուրի աշտիներեան էթնիկապէս հայ բնակչութեան կողմից իրրի սանփական երկրի տեռանումս Միջնադարեան աղբիւրները, իրենց գարաշըշտի աշխարհընկալմանը բերորը շտաներէնը, հազուապէս եւ յատուկ արձանագրում տուեայ կոնկրետ տարածքի էթնիկ զեւը (յայտի բացառութիւններով, որոնք շատ կարնուր եւ մեր օրերի ազգացըտէւ պատմարանի համար)՝ լիտին բուարար համարելով երկրանուած, այս զեւը՝ ղեկուածը-եշուածը (սեռականով՝ ղեկուածը)։ Հուրապէսարար եան Բուն Ազուանի վայ էր տարածում սերեւելը՝ սեռանումը (սեռականով՝ սերունիցս, ի վերջոյ զասկանացուած՝ իրրի սուղից Արեւելքի կողմեց)։ որն սկզբնապէս գերարեւում էր միայն Մեծ Հայքի հիւսիս-արեւելեան կողմերին՝ Արցախ-Ուտիքից։ Նման իրաւասուց ղեկուածը արտայայտուց նոր ժամանակների ազգագրական շարկումներում, սակայն նոյն արցիւր (էթնիկապէս) ունը գեւուն միջնադարում Մեր զեւը այս գործան իր յայտի քաջասականս արտայայտութիւնը գտաւ ժ գարակերի արցախից հայ պատմիչ Մովսէս Դանիսուրանցու ժառ, ով, երկնով առասկան ժանտառուածութեան իրաւացման շրջանում իր հայրենի երկրամասի հայ աշխարհի եւ երկեղեցական վերաբարաի կենտրոնախոյս կուտումներից (Անի

Ուղարկուողները ու Հայոց գերակայ կաթողիկոսների (սեպեղ) և զատակն շահերից՝ փորձեց ուղղակի սանձակչւ իր վերահիշայցս կամ սկզբանէս երկրի պատմութիւնը, որի ակունքն ու կենտրոնը եւ, գիտակցարար կամ թիւրքեկամար տնտեսելով փաշայեղեալարեան տանգոյթը՝ համարում էր Նայիպեան աշտօնեակը: Այս գաղափարանի հասարակական միտումները գրեթէ զարծելի էին էթնիկ միասնականք պայանացող՝ Նայ ազգի էթնոսանձաման (էթնոսակարացիայի) եղանակով զուտար Նայայեան էթնոսի մեծաարժան իրական գտնելով, որը, սակայն, յաջողակց յազմահարել արդէն յաջող՝ ժՆ գարի ընթացքում:

1860-ական թթ. Մովսէս Դափնուրանցու «Պատմութիւն Աղուանիցոյ» հրատարակումից յետոյ («Վարանկատաւացիս անուամբ») ժամանակները համարեցին, որ, հնամենիով ետրայայտ անձնացիս Կեղեկանի գերեզնեայ պատկերացմանը՝ կարից կայ սրբազնու: անտիկ և փաշայեղեալարեան ասանգոյթից իրող նախնի գիտական զրոյթը, ըստ որի՝ մինչև Սասանեանների կողմից 428 թ. Մեծ Հայքի թագաւորութեան վերացումը էթնիկ Աղուանի/Աղուանը տեղադրուած էր լոյս կուրից Գրախ՝ Ի գարի առաջին կէտ գիտականները շտապագարար հանուցեցին այն մտքին, թէ Գարի աշտօնի և նորապէս բնակուելի են թուն-աղուանական ցեղեր, որոնք երկար ժամանակ ապրելով Հայոց պետութեան մէջ՝ ինչ-որ պահի, գուցէ՝ մինչև Ե գարի (կամ անի ուշ՝ փաշ միջնագարում) Նայացել են: Սակայն Ի գարի երկրորդ կէտ Նայպիտական-կովկասագիտական աշխատակներում յատկ ջոյց արուել, որ իրապէս անդէ է տեսցել ոչ թէ աշտօնեայ երեւակայական կովկասագիտական բնակչութեան ուժացում Նայ էթնոսի մէջ, այլ ընդամենը՝ վարչական վերափոխումներից յետոյ սկզբանէս անուան տարածում ետեւ բնիկ Նայիպեան աշտօնեակի վրայ: Եղեւ շրջանում ազգործականական պատմագրութիւնը, քաղաքական յայտնի պատմաւեցելով, ամեն գեղով ձգտում էր ոչ միայն կառուած մնայ հին տնտեսիտին, այլև գիտական հանրութեան փաթաթի այն յիստի պիտար, իրբեւ թէ Արցախի և Ուսիքի բնակչութիւն տուժացել-Նայացելս է շատ անիկ ուշ՝ լոյս ժՊ գ. սկզբին, Գանձաւորի կաթողիկոսութեան վերացումից յետոյ:

¹ Մովսէսի կաղանկատաւացու Գաւմուրիմ Աղուանից աշխարհի, Ի լոյս ընծայեայ Մ. Էմին, Մուսիլա, 1866 Գաւմուրիմ Աղուանից՝ աշխարհի Մովսէսի կաղանկատաւացու: Ի լոյս ընծայեայ Ռայիկով ծաւորութեանը Կ. Վրս. Շանկուարեան, Փարիզ, 1866: История Агеха Мовсеса Кавказского, издатель X века, Пер. с армянского (К. Патканов, СПб., 1861. ԳՈՏԱԿԱՆ ԲՆԱԿՈՒՆ Է. Մովսէս կաղանկատաւացի, Գաւմուրիմ Աղուանից աշխարհի, ԳՈՏԱԿԱՆ ԲՆԱԿՈՒՆ Է. Մովսէսի Գաւմուրիմը՝ Վ. Առաքելյանի, Նր., 1983 ընծայում: Գաւմուրիմ Գաւմուրիմը Մովսէս Գաւմուրիմը շտապագարար «Գաւմուրիմ Աղուանից» երկի մասին փախումնան տեւ Է. Ն. Արիման, Մովսէս Գաւմուրիմից լիցքում կաղանկատաւացի) և իր Գաւմուրիմ Աղուանից, Վրսնու, 1970: The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasakanzi, Translated by C. J. F. Dowsett, London, Oxford University Press, 1961, p. XI-XX; A. A. АКОПОВ, АГЕХИ-АГЕХИ И ГРЕКО-АЛТАЙСКИЕ И ДРУГОПРЕЖДЕШНИЕ ИСТОРИКИ, Ер., 1987, с. 150-272.

² Տեւ, որ՝ ժՊ դ. առաջին կէտ հիշմանկ Արաբալոյի-Արա Բաղինեանցի ժող. «Սկզբան փաշե անտնտեսիմ ևն արեւմեայի» կառուցի ծով: Ֆարսի-արեւմեայիցի՝ կոտ գնար, որը բաժանում է այն Հայաստանից և Մուղանից: Գրախ-արեւմեայիցի՝ կանգի գնար (Արագան) (A. Бессонов, Голландия-Иран, Ерев, 1926, с. 3, 86f. Գաւ էջ 8-9, 26):

Արցախեան ազատագրական իրազարեութիւններէն յայտնի թաղաքական փոփոխութիւններէն շատչ կշտած հակազիտական մտածմոնքը, որոնք իրաւաջիւղն ընդհանրացուկ են որոնիաթովականութիւնս զիպուն կըրոյթի տակ, էշ աւելի են խորացել՝ հասնելով պատմական ազդիւրներն տունայններն անաչոյ խնդարմիւրման (սկզբնազդիւրներն հրատարակութիւն՝ ախ հատումներն զուրենտումով, որոնք ենրկայացուած է հահասակ պատկերը, ընարքերն զանշտայն փոփոխութիւն, կըրոյթարանութեան ազնատում, հիմնազուրն պնդումներն տարափներ են): Գրականութեան մէջ ծառանշուած է նաեւ որոնիաթովականութեան կզատակազրուը՝ հայերին եւ Ազրբէջանի Հանրապետութեան միւս փոքր պագութիւններն ենրկաչառնչիւններն ոչրիկը հայրենի կրկրում ընահանշու պատմական շարմախիթից (մտահացիւթից), կրակց մէջ ենրարկն կկուորն ու ազրբէջանցիւններն անուորիւ հոգնրանութիւն, անիարմէրութեան մի զգացում, որը պիտի թացաւը ոչ ազրբէջանցի թաղաքացիներն՝ սեփական էթնո-մշակութային կեանքը ըարմէր կազմակերպելու հնունարը, ջանի զիւ կրակց լին լուծուել աւուանակը պզգութեան մէջ կամ հնուացել իրքիւ թէ ուրիշիւ կրկրից՝ Աշո կուպակցութեամբ, անշուշտ, պիտի նաեւ արմանագրել, որ Ազրբէջանի պիտական թարգլամնքնայի լրջազոյն մշտմներն (ուղեկցուել՝ ծառարականութեան ուղի հարմանքներով) հայ ծառնազտները եւ անից հայութիւն կարողացել են զիմակայել ջառ արմանայն մթէ միւս պզգութիւնները, յատկապէս մաննեգական կրօնի հնանորգները մեծ մասամբ զարման թարգլանական զաման պատերազմի զուր՝ հասնելով կիսաւուծացուած զիմակի, ապա հայերն զէպցում (որոնք խնդիրը Արցախի Հանրապետութեան տարածքից զուրս Ազրբէջանը կարողացաւ լուծել լոկ ուղղակի զիզուպանութեան ու ընահագաթնքման հանապարտով) զիմակայութեան միջանկերմն ապահովել կ՛: անզարնիկ ծագողորքի ֆնեմները հաստարմութիւն իր ազգային էութեանը, ե՛ւ անհաշտ պաշար ըրենիաթովականներն պատմական խնդարմիւրմաններն զէմ հայ ծառնազտներն կզմից՝ ծակըր Անտան, Ասասուր միտացականեան, Բազրաւ Ուլուրարեան եւ ուրիշներ: Գերչիւ-

¹ Հմմ., որ՝ Մ. Մ. Մարախ, Գ. Մ. Տարախ, "Երանտուտիկ" ու տալու յոնու, - Յ ար: Մ. Մարախ, Իստորիկ - յաւելի յոտալուկ. Մոտուու արտոր Նաղորնու Կրօնակ, Եր., 1990, է. 146-158; Գ. Տ. Ասարախ, Մ. Մ. Դեւորախ, Ազրբէջանու թրառառ պրոտուուիս ու թրառառ ուր, Եր., 1990; Հ. Լ. Պնարալան, Մշակութային էրմոնիկը Արցախում (մշակութային ծառնազտութեան ընահագրանան միջանկերմ), - Ազրբէջանի պիտական անահնկութիւնը եւ էրմոնկական զումներն թաղաքականութիւնը Արցախի Դարարուղի դն, 2010 թ. Մարտի 21-24-ը Սեփականկերտում եւ Օտշլուրն կարացում մշտազայնն զիտու-զորմնական կոնֆերանսի զիմութումը. Վանաւ. Գ՛-ի տարեկորը, 4, Օտշի, 2010, էջ 137-149; Ա. Յ. Մակորեան, Մեմորիալականներն ջայտնազորմութիւններու հայ միջնազարման պատմութեան մէջ (Օտշի անհոլորդնան սիմակով) որակ Ազրբէջանի հակամիտայական թաղաքականութեան դրանտում, - Ազրբէջանի պիտական անահնկութիւնը եւ էրմոնկական զումներն թաղաքականութիւնը Արցախի Դարարուղի դն... Վանաւ. Գ՛-ի տարեկորը, 4, Օտշի, 2010, էջ 172-187; Հ. Ս. Սիվազան, «Ուղղակիներն» անտակը, - «Լէւոն համահայկական հանգը», 2009, թիւ 3 (28), էջ 129-149; Ա. Ա. Արտուտու, Փալատուտու ու ռոտարմութեան ջրոտու, - «Լէւոն համահայկական հանգը», 2010, թիւ 4 (32), էջ 24-57:

ներս հանդէս եկան իբրև սեփական հայրենիքի բոլոր գարերի պատմութեան ու մշակույթի պաշտօնագրութեան իրական մարտիկներ (կարելի է առել՝ պատմական հայրենիքի առնանալարներ) եւ, ըստ էութեան, կարողացան կանգնել որսնէ-աթոզականութեան արմատաւորումը միջազգային պատմագիտութեան մէջ (որի վրայ այս կամ այն չափով չկեւում է համաշխարհային քաղաքականութիւնը):

Այնուամենայնիւ, ենթադրուած է չափազանց արգիական եւ կոպիտական նկատելիքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանք երկրամասի անկողմնակալ ու խորը հետազոտութիւնները: Դա իբրք մեր օրերի հայագիտութեան եւ կոպիտագիտութեան կորուստ բնագաւառներից մէկն է, որի ուսումնասիրութիւնն անհրաժեշտ է կատարել թէ՛ յայնուօրեակ, այսինքն՝ օղբերգագրական երանոց, այդ թում՝ երաշխայառ մատնագրական, գիմնագրական եւ հնագիտական նրիքերի ընդգրկումով (տես՝ մասնաշաղկապումս), եւ թէ՛ խորութեամբ, այսինքն՝ այդ նրիքերի հետազոտութեան ժակարգակն մշտապէս պահելով դասական եւ ժամանակակից գիտութեան տեսական մշակումների էլեմարիա բարեկրութեան վրայ:

Հին ու միջնադարեան հայ եւ օտար մատնագիրների գլխուտը առտնեւաշակութիւնը, թերեւս, այն է, որ նրանք սեփական ու օտար հասարակութիւնների եւ ժողովուրդների պատմութիւնը ենթադրուած են զերազանցապէս տիրակալների ու տիրապետող զօրի կենցաղավայրութեան նկարագրութեան ձեւով: Եւր գարաշրջանի պատմագիտութիւնն իր առչել, բնականաբար, գնում է հին հասարակութիւնները, պնտութիւններն ու էթնոսները շատ աւելի լայն ընդգրկումով պատկերացնելու ու հետազոտելու խնդիրներ, սակայն ոչ պակաս գիտական կարեւորութեան է վերադարձնել նկարագրում էլն տիրապետող դասակարգերի, այդ թում՝ իշխանական եւ արքայական տնտեսների համակողմանի հետազոտութեանը: Անկողմնալ է, որ ամեն մի ժամանակաշրջանի ներքին ու արտաքին քաղաքական տնտեսութեան գիտութիւններն ու տեղաւորութիւնները համարժեք արտաշրջում են գաել բոլոր հասարակութիւնների (տունայ զէպում՝ նաեւ Հայաստանի ու հարեան աշտակակասան նրկրների)՝ նախ եւ առայ իշխող վերնախաւի, աշխարհիկ ու հոգեւոր աւագանու ներկայացուցիչների կեանքում ու եակատագրում: Միւս կողմից՝ առաւել մեծ չափով հէջ նրանց կենսակողմանով, սեփական շահերի ու տնտեսական խնդիրների ընկալումով, արգային-մշակութային եւ քաղաքատիրութեանկան մզումներով ու արած գործերով է պայմանաւորուած եղել տունայ հասարակութեան, պնտութեան եւ ժողովրդի եակատագիրը իրարանշիր պատմական ժամանակաշրջանում: Ինչպէս գրում է խնդիրը յատուկ ուսումնասիրութեան առարկայ դարձրած Հայրապետ Մարգարեանը, «Պատմութեան շրջադարձային պահերին հայ աւատատէրների այդ շէրտն է առաջին ներքին կողմնորոշումը եւ մշակել (ազգային կենդեցու զեկակարութեան մատնակողմութեամբ) հայոց քաղաքական ուղեգիծը»:

¹ Հ. Գ. Մարգարեան, Թագմարաւաղակամ տնդաշարերը Միջմակր Արեւելցում եւ հայ պնտատիրական ազգակնին ժի դարում - ժի դարի տուային կետում, Պատմ. գնտ. դոկտորի ... առնամայութեան անդմաւոր, Նր., 1996, էջ 4: Հմմ. Յոյճի՝ Տիրապետող դասակարգը Հայաստանում XII-XIII դարերում, - ՊԲՀ, 1990, թիւ 4, էջ 36-46:

Վերջ ելուած հանգամանքներէ լոյս չեն տեսնուիր զարգացած միջնագարի, այսինքն՝ աւատական ժամանակաշրջանի իրենց հարաւորներէն եւ իշխանատաներէն ուսումնասիրութիւնը, նրանց ծագման, կառուցումներ, լինիկ պատկանելութեան հարցիս վերահաստատումն ու զարգացման առանցքային ուղղութիւններէն գիտական շնորհներ կարելի է համարել հայագիտութեան եւ կրօնաստիճանութեան առաջնահերթ խնդիրներէն մէկը: Ընդ որում պարզ է, որ այդ խնդրի անբացահայտ լուսարձակումը հարաւոր մէկ տասնհինգ տարի իրեն յանձնարար՝ նախորդող ժամանակահատուածի պատմական իրողութիւններէն չիարժէք վերահաստատումն ելուած հանգամանքներէն էլ պայմանաւորել են այն մեկնադրութեան ժամանակագրական սահմանները: Դրանք ընդգրկում են անտիկ, վաղ միջնագարի եւ զարգացած աւատատիրական յարաբերութիւններէն զարաշրջանները, թէկուզ եւ ընկալիչի ծաւալի մէջ հարաւոր է կատարելու մանրակրկիտութիւնն ապահովել ինչ այս մեկնադրութեան համար առանցքային ժամանակի՝ ԹԺԳ զարեի իրողութիւններէն համար: Դա երկարատեւ, բայց ու տարաբնույթ հարցադրումներ պարունակող ժամանակաշրջան է (լուրջ մէկուկէս հարածուսակ), բայց միայն այդ բոլոր՝ պատմա-քաղաքական, բանասիրական-ընդարձակական, պատմաաշխարհագրական, ազգագրական, մատենագրական, գիտագրագիտական, տնտեսական եւ անցած անկեարական (պատմագրագիտական) հարցադրումներէն հարաւորինս ապահով գիտական շնորհիւնն ու լուծումներն են ապահովում հարցիս պատկերացումներ ԹԺԳ զարեի Հայոց Արեւիկից կողմէն եւ յարակից երկրամասերի աւատատաներէն վերաբերելու: Դրանով էլ պայմանաւորուած է ներկայ աշխատանքի նպատակներն ու խնդիրներէն բառականին լայն շրջանակը:

Վերջին մէկուկէս տասնամեակի ընթացքում Բաւ Ազուանքի եւ Հայոց Արեւիկից կողմէն լինո-քաղաքական պատմութեանն ու պատմական աշխարհագրութեանը վերաբերող հնազգատութիւններին զուգահեռ մեր աշխարհութիւնը մեծապէս շնորհուած է եղել ժամանակագրական աշխարհներէն գիտա-ընկերական բնագործի կազմման եւ գիտադրական նորայայտ նիւթերի վերծանութեանն ու հրատարակման գրայ: Այդ աշխատանքներն անշուշտ են ե՛ր հայ պատմական ժամանակագրութեան կրկնում (Փրօքէն Տիրակաջու տնտեսագրութեանը, Ծովան Մամիկանեանի «Պատմութիւն Տարաւոյ» երկը, Ծովան Օսմանի կաթողիկոսի կազմած «Կանոնագիրը Հայոց»-ը, Մարտոյ Եղիմարտեան «Պատմութիւն»-ը, է դարբ անտան Նոյնեանի «Մշակութեան պատմութեան» եւ), ե՛ր գիտաբաններին ու կանոնական փաստաբաններին («Կանոնագիր», «Նորանտան», Արքայան Արքայանեանի, Եղիմարտեանի կաթողիկոսներէն եւ այլ «Թղթեր», կնիկներու ժողովներէն հաստատած կանոնարկներ, այդ թում՝ Ազուանքի Կաթողիկոսութեան Քաղաքի հրատարակած Ազուանքի ժողովի կանոնները), ե՛ր Մովսէս Դասխարտեան «Պատմութիւն Ազուանքի» երկում բառային արտադրութեանը պատկանած եւ արդարեւ ժամանակակից մեծ ու փոքր ծաւալով բազմաթիւ կրկնիչ գիտական բնագործի կազմմանը («Կաթողիկոսի վերջ», Անտան Ազուանքատուացու «Վերջ կաթողիկոսի»

պատմութիւն, 1884 թուականի պատմութիւն եւ), ե՛ւ երոյայտ կամ երոյքի ու
 էջերի ընթերցում վիճազերին: Այդ ընթացքի բանասիրական գերլուծութիւ-
 նը, որոջ ղեկըրեւմ հեղինակներն ու գրութեան ժամանակի պարզաբանուը, ձե-
 սաբարձուողի կազմուը եւ նոր ազդերագրողական նրիքի ընթացի պատմա-
 մշակութային ճանթագրումներն, անշուշտ, կարող են դասուի մերօրեայ պատ-
 մագրութեան գիտական երոյթների շարքին: Բայց միամտանակ՝ ազդերագր-
 օտական այդ էսպէս նոր ծաւալը Վարապրութիւն օտեց անբողջապէս նորոքի
 ընկալի ու գնահատել գրականութեան մէջ վազուց արժարժուող բազմաթիւ իր-
 դութիւններ, այդ թում՝ Բուե Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից Կողմանց իշխանա-
 տուններն ու արքայատուններն ուսումնասիրութեան ընացաւաւում:

Նշումը ընագաւաղը վազուց դրուի է նոր ժամանակների գիտութեան ուշա-
 գրութիւնը: Դեռու ժՊ Գ. վերջերին նրան վերաբրող մշակումներն իր էրեք աշ-
 խատութիւններում անդշայցին է Մակար եպ. Բարխուդարեանցը՝ 1900-ական
 թթ. նրա ներկայացրած պատկերի էջգրումանը ձեւնարեց Կարապետ եպ. Տէր-
 Մկրտչեանը՝ Մի բանի օարի անց իրենց հիմնարար աշխատանքները օպագրե-
 ցին Նիկողայոս Աղոնցը՝ եւ Գարեգին Յովսէփեանը՝ Այնուհետեւ ինկորոջ անար-
 կայ իշխանատուններին վերաբրող հարցազրումներն էսպէս էշտուեցին Սնգրակ
 Բարխուդարեանի ընկարձակ յոգաւածում, որը, ջաւօք, յոյս տեսաւ յեւանու՝:
 Դրան շարորդեց Բագրատ Ուշուրեանի հիմնարար ձեւագրութիւնը, որտեղ ազ-
 բրերագրողական օտեի համակարգում նրիքի, յաւիտապէս՝ անբողջական գի-
 մագրական գիւտաների եւ իշխատակարանների ժողովածուների ձաւուցած նրիքի
 հիման վրայ բազմաթիւ էշտուաներ ժողուեցին կախորդող պատկերագրումներում՝
 (օտեի ուշ գրանցում նոր ուղղումներ կատարեց Գեղամ Կիրակոսեանը)՝ Գրեթէ
 եղի ժամանակ ինկորոջ անարկայ իշխանատունների շատ մանրակրկիտ օտնա-

¹ Մ. վգ. Բարխուդարեանց, Աղուանց երկերն ու ղարեց (Միլից-Դաղստան), Յիֆէլու, 1893; Տոյճի Աղջախ, Բագու, 1895; Տոյճի՝ Գաւմութիւն Աղուանցի, Ռու. Ա. Վաղարշապետ, 1902, Ռու. Բ. Թիֆլիս, 1907:

² Կարապետ եպիսկոպոս, Դօփնանց եւ Միլից-Օամնագրեանց, Վաղարշապետ – Ա. Էջմիածին, 1914:

³ Ն. Աղոնց, Բագրատունեանց փառքը. – Գաւմական ուսումնասիրութիւններ, Էջմիածնի Ա. Խոնդկարեան, Պարի, 1948: Տե՛ս նաեւ նրա մախող գրքերը. Ի. Առուս, Արաւուսն ու յոյսը յՕստինան. Լուսինական օտուտն ու օտուսն արաբական ցրտ, ՀԻԵ, 1908 (վերամրում.՝ Եր., 1971, աշխարհագր թարգմ.՝ Եր., 1987); Տոյճի՝ Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատուցու, – Անճախիւ (Փարիզ), 1939, 8^ր 3, 4-5, 6 եւ 1940, 8^ր 1-3:

⁴ Գ. կաթ. Յովսէփեան, Խաղարկեանց կամ Պաղբեանց հաջող պատմութեան մէջ, Անթիլիս, 1969 (3 արմուկ անաշին հրատարակութիւն՝ Վաղարշապետ, 1928, Երուսաղէմ, 1942 եւ Նիւ-Յորք, 1943):

⁵ Ս. Գ. Բարխուդարեան, Աղջախի, Օսքիի եւ Փառխուսի իշխանութիւնները IX-X դարերում. – ՊՐԸ, 1971, 8^ր 1, էջ 52-76: Հմմ. նաեւ յառուկ գլուխները Ռեպինսկի յաւմում հրատարակում մեմագրութեան մէջ. Շ. Երազարեան, Сербские и историч Арма и армянско-албанских отношений, Изучил редакторы А. Ахонян и К. Асатурян, Եր., 2011.

⁶ Բ. Ա. Սուրբաբջան, Խաչնի իշխանութիւնը X-XVI դարերում, Եր., 1975:

⁷ Գ. Ե. Կիրակոսեան, Հայաստանը Էսմի-Պամուրի եւ թորքմեն ցեղերի արշաւանքների շրջանում (1386-1500 թթ.), Եր., 1997:

բանական ազդեակներ ենթկայաչքեց երուպացի գիտնական Գրիշ Քումանովը¹։ Վերջերս համեմատարար ակնի ճշտուած ազդեակներ կազմեց ու հաստատականց Արմէն-Յոյց Մատիֆեանը, ով արդէն որոշ չափով օգտագործել է նաև մեր վերջին տարիների ճշակումները²։ Ինտրնէ, զուգահեռաբար հարկ է եղել նաեւ հարեան արքայատէմերին ու իշխանատէմերին (Հօսու և Տաուշի Բագրատունիներ, Օրբէլեաններ, Ջուղարեաններ, Վահրամեաններ եւն) նուիրուած աշխատանքների ի յայտ գալը նորա Վահագարեանի, Գրիգոր Գրիգորեանի, Մաքայէլ Մաքիւտեանի, Համլետ Արատեմեանի, Արաւշու Շահազարեանի, Հայրապետ Մարգարեանի եւ այլոց նշգրծնակութեամբ³։

Սակայն, ինչպէս նշեցինք, վերջին տարիների ետայայտ արքերազդեական նիւթը անհրաժեշտութիւն առաջաջրեց նորովի ձեւերակնց ամբողջական ճշգրտումների խնդրին՝ չբացնելով եւ սրբազրկելով մեր գիտնելքները բազմաթիւ հարցերում։ Կասարուած ետք եւ համազարգիակ թնկութեան շնորհիւ այսօր կարող եւք խոսել այն մասին, որ աւատական ժառանգութեան շրջանում Բագրատունիան կարգազմեանկ են ձեռք բերել ոչ միայն Մարիի եւ Փառխոսի, այլեւ Գորգոսի (Տեաազայում՝ Դրզակ) եւ իաւէնի իշխանութիւնները։ Ներկայումս, թերեւ, կարելի է վերջնականապէս յազիահարուած համարել Մարիի Բագրատունեաց արքայատէմի եւ Կուրի աշխտակեակի Աաւշուհիների ազգակցութեան կապի մասին՝ Ն. Ազոկեցի եկող վերիպուղ պատկերացումները։ Կարելի է պարզաբանուած համարել հարեան կրտսեր զաւակից երկրների վրայ Հայոց բզնելի-կուտակչների կարեւոր գիտական գործաւոյթների տարածման, իշխան Ազոուներից հաստատութեան սակզծման ժամանակի (818 թ.), շեաւշուհիներն եւ Վիրահանեաններն կալուած իշխանատէմերի երտկան ծագման, ներքին ու վերին իաւէնի իշխանութիւնների բաժանուիք Հօսուս Մեծ Կրծնատրեայի եայնանուն որդիների (Վարտանէ կոխանարեղցցու եւ Վարտանէ Հաթիւրցու) ճաւ կապելու, Դոբիանների իշխանութեան հիւնում վերջիններիս միւս եղբայր Գրիգոր Ա Մարեցուսի (Դոբ իշխանուհու անուան Հասան Ա-ի հորը) անեակն խնդրեկեղք եւն։

Այս աշխատութեան մէջ կատարուած ճշակումների առանձնանում են երաւով, որ, լինելով, ըստ անեւորի՝ արքերազդեական, պատմաաշխարհագրական

¹ C. Toumanoff, *Manuel de géologie et de chronologie pour l'Arménie de la Caucase chrétienne* (Arménie - Géorgie - Albanie), Roma, 1976.

² Cf. Mutafian, *L'Arménie du Levant* (XIe-XIVe siècles), t. I-II, Paris, 2012.

³ Տե՛ս Գ. Վահագորյան, Պարմա-ճնայեանական զխտկարութեանը Նոր քննիղ կրտսերական իշխանութեան մասին. - Տեղեկագիր- Արձգանք, 1940, ո^o 4-5, էջ 165-180; Գ. Մ. Գրիգորյան, Այումիղը Օրբէլուսների օրոց (XIII-XV դարեր), եր., 1981; Թ. Բ. Մարեանյան, Տաւշի-Օրբէլուս (X դար - XII դարի սկզբ), եր., 1982; Դ. Գ. Մարտիան, Դրչաուսուս փոսակուուս նուսեաուս Կաուսի ու VIII-XI ԶԶ. ու սոս նանոսուոսուոսուս ու Արչաուսի, եր., 1985; Ա. Բ. Մաթեազարյան, Վահրամեանների իշխանութիւնը, եր., 1990; Հ. Գ. Մարգարյան, Ջուղարյանների ծագումը, - ԳԲՀ, 1994, էջ 156-175; Եղեմի Բազմարտղարյանական սեղապարտիղը Արմեայիը Արմեայիը ըստ նալ ախտասերիական սեղապարտի ժԲ դարում - ԺԳ դարի աաւշին կեանում, էջ 7-51:

և վիճազարարության կան ընդթի՞ գրանք այնուամենայնիս չենում են մատենագրական բազմակողմանի նետագատություն, այսինքն՝ ճազոզ պատմական ու բանասիրական խնդիրների առանկ մանրակրկիտ քննության վրայ, որը բնորոշ է հայ գաղական ազդիրարարութեանը (Նորայր Բիզակեղոսի, Լ. Ներսէս Անիկեան, Լ. Փօղոս Անանեան, Յակոբ Անանեան և այլոք): Նման մտեցումով Շարաւոր է գտնում եակ բուն պատմա-բազմաբան, պատմաաշխարհագրական, ազդիրարարական այլեւայլ կենթնների՝ բազմաբնոյթ ազդիրների սպասիչ ընդգրկման ու զաշտային որոնումների արդիւնքների վրայ չենում առանկ մանրամասն վերհանումը անկեայտն պատմական հիմնադոյնի վրայ՝ ազդիրով յաւակենելով ներկայացնելու անկնին ու ետ եզրայանկումների բոյր հիմքերի վերաբերելու անդրական անկկատու: Միւ կողմից, թում է, թէ յայթարարում է հայագիտութեան մէջ առանկական զարմած այն ցրայի մտեցումը, կր Մեծ Հայքի Արցախ և Ոսիք աշխարհների կամ նրանց հարեան Բուն Ազուանքին վերաբերուող խնդիրները քննարկում էին առանկազն ընդհանուր ձեով՝ առանց զուցէ և անկային նշանկութեան մանրամասնների մէջ միելու վերջ խորանալու:

Այս աշխատանքին ուղեկցում են շարակցներ, յատակագծեր, աճմատաներ և գրանկարներ, որոնք որոշեցինք զտուղէ գրեթէ միեւնոյն հին (մեր առաջին հրագարակումների) վիեակով՝ միայն անկնից անկն անհրամձա զկայերում առանկին ոչ մեծ շտկումներ անկազ: Այլ անկանկ նիթերը արում են աշխատութեան վերջում՝ որպէս յանկումներ և ներդիրներ: Յագրական ոգտակար պատնաթին եզու նշում մի քանի շարակցներ ու աղիւսակների կազմման նարարութիւնը, որի յաղղ իրակորման համար երախտապարու են ինձ հեռ սրաշտար համագործակցում մասնակէւ-ընկերներին (Դեղամ Բազակեան, Գրիգոր Բեզարեան, Կազգէն Ղազարեան, Յովհաննէս Կիզակեան, Ռուրէն Քարումեան, Սաւակէ Կարակեան և Տոյակ Յակոբեան):

Երախտագիտութեան խօսքեր ուղեք է ասեմ եակ բազմութիւ գորքնկերներին (առաջին ներթին՝ երանկայիշտակ նրէք ուսուցչներին)՝ մարէն Ուզրաշեան, Պարոյր Մարագեան և Բարէկէ Յարութեան, այդպէս եակ՝ Արեւկազիտութեան ինստիտուտի հարազատ՝ Քրիստոնէայ Արեւկազի բամնի աշխատակիցներին), որոնք հեռ պարրերարար քննարկումները, թէ՛ պաշտանկան (այլ թում՝ հանրայանկան ու միջազգային մի քանի գիտաուղղներում), թէ՛ աննանկան, էպպէս եպատան են ընթերցողին ներկայաշուղ աշխատանքում Շարաւոր թերքների պակասին: Չմասեան նշել, որ աշխատանքի հիմնական մաքը 2014 թ. Անկաներին եայն Արեւկազիտութեան ինստիտուտի գիտակեան խորհրդում պաշտպանուել է իրրն գրկատրական առնեմտութիւն:

Գ Լ ՈՒ Խ Ա

ԲՈՒ ԱՂՈՒՄՆ-ԲԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԹԱՄ – ՌԻՏԻՔ ԵՐԿՐԱՍՍԱՍԵՐԸ ԱՆՏԻԿ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆՈՒՄ

Բաժին 1

ԲՈՒՆ ԱՂՈՒՄՆ-ԲԸ ԵՒ ԵՐԱ ԱՐԹԱՍԱՍՆԱՅԻ ԱՆՏԻԿ ԵՐՁԱՆՈՒՄ

Անտիկ սկզբնաղբյուրների առաջին լիբրատորիայից հոլկոստան ազուան – այրանների մասին՝ հապուտ է Այգրանեցի Մահեդեանցու արևելյան այրանների հետ Բ. չ. Բ զարի յուճալնու զորավար և պատմիչ Փախու Արթուրեոսի հազարգունների համառայն՝ Գարն Գ Արեննեաներ և Այգրանեցի Մահեդեանցու միջև Բ. ա. 331 թ. տեղի ունեցած Գաղամեյայի զինուորական հաղապարտ պարտից տարացող բանակի կազմում մասնակցում էր նաև ազուանների զորաշահառը հազուաններ և սահմանները ջեղային զորաշուխտների հետ միասին այն զանում էր մեղացիների (մարտիր) առաջնորդ Ադուրպուտեոս ընդհանուր հրամանատարաթևան տակ՝ Տնդին է Եղի, որ սահմաններին, սկզբը լիբրատորիայի են միմիայն Արթուրեոսի կողմից, Քիշու կը լինի համարել ոչ թէ Ան էր Լույսի Ուտիք ետհանկի հովաշին գառառի թնակիչներ կամ Լադիկայում Պլինիոս Առաջի Կանալած սահասան-նաներ, այլ առաջին մեծ հասանակետաթևած՝ մերձկապտեան զաշտափառային շրջանում, Կարից Գրուք հանգրուանած սակա-սկիթական ջեղեր՝:

Գաղամեյայի զաշտում զինական բաժնուս զարին ազուանների զորաշահառը կանգնած էր Արեննեաների բանակի գառապարտթևան ոչ թևում, կենտրոնին մասին (վեջ թևում կանգնած էին Այլեարիայի և միջպախարի զինուորները, ինչպես նաև մեղացիները, նրանցից լիտոյ պարթևները և սահմերը, այնուհետև առպարները և վրիանները, ազո այրանները և սահմանները, որտեղ եւ՝ առիկ մաս զորքի կենտրոնին)՝ Ուսումնասիրողներից ռուսեր, հետևելով Գ,

¹ Հայերեն մասնագիտական գրականության մեջ շրջանառված անուամաններից՝ «ազուան», «արան», «աղյան», «արանացի», «ալվանացի», լայնար ենք զուգում կրթունքի մեջ մասնագիտությունը խարազան տառերից, որը նոր ուղղապարտան անցնելու ըստ հնչման զերանուն է ալվանի, սակայն կարող է նաև օգտագործուել իր ստանդարտն ազուանը (և հնչյունով՝ զերն զալեղով մեզ պաշտենան ջեղերներից:

² Arrian, *History of Alexander and India*, Vol. 1-2 (Ed. and Trans. P. Brunt and E. I. Robinson), Cambridge/Mass., 1976 (խնայար՝ *Arr. Anab.*, III, 8, 4 («միջպախիների համառուտար Աստուպուտեոս էր. հրամայեց լինի կապուտները, այրանները և սահմանները»):

³ Str. M.-L. *Cheumont*, *Albania*, – III, T. I, New-York, 1985, p. 86; Հ. Խորիկյան, Արեննեանցի Պարթևության վարչական բաժանումների շուրջ, Ժր., 2010, էջ 33-35: Իր վերջին աշխատանքում Յուլի. Խորիկյանը համարում է համայն սահմաններին համարել Արեննեանցի իրանի ԻՏ-ի՝ արևելյանում առարկությունն երեք մեծ ջեղախորտուներից մեկի՝ սասպիցուցի հետ (Օ. Խորանո, Օ լուսնապաշտությունը Ասպիցուս, – «Իրա-ասար». Կարտուս ուսումնասիրական աշխատ. Առաջին, 2017, № 3-4, է. 378-388): Ասկան առաջին զու կարող է դիտարկուել լինի որպես բնագրական վայրում:

⁴ *Arr. Anab.* III, 11, 4. Հմտ. նաև III, 13, 1 («մեր զորքերը իրար զուգանք, նրանց, որ Գաղամեյա են նրան շրջապատողները խցնուրակի պարիկները, հնչյունները, այրանները»):

Տրեւերի ենթազրույթները, այդպիսի գիրքի մէջ տեւեռում են ազուանների զոգաշահատի ինչ-որ առանձնաշերտից կարգաւիճակի էլան, սակայն զա չի հաստատում ազրիւսագիտական ասուանների համազիր բնութեանը¹, ջանի որ Արքիանտուր եւ այլ ազրիւսներ յասուի նշումներ ունեն Արեմնենանների բանակի իրազնս առանձնաշերտից զօրագնդերի մասին²:

Արքիանտի տեղեկութիւնների ազրիւսը, ինչպէս հէջ ինքն է նշում, Ք. ա. Գ. Կ զարերի հեղինակ, Ալեքսանդրի ուղեկից Արքիանտուրյան էր³, եւ զա թոյլ է տալիս մտածել, որ Գաւգամելայի ճակատամարտին ազուանների (որպէս էթնիկ ասաններ իւրեք կամ զարչական ժրաւարի բնակչութիւն) մասնակցութիւնը հաստատի էւ Տարակուսանք է յարուցում լոկ այն, որ նրանք չեն յիշատակում Ալեքսանդրի արշաւանքի մասին ճանրամասն պատմող այլ հեղինակներ, որ՝ Ք. յ. Ա զ. հոսմէպի պատմի նորոցիտու Ռուփորէ: Սակայն զա կարգ է տարրեր քայաարութիւններ ունենալ, որ՝ որ նոյն Ռուփորի նկարագրութեան մէջ բացակայում են Գաւգամելայում մարտեւած բազմաթիւ այլ ժողովուրդների անուններ եւս:

Վազ շրջանում ազուաններին յիշատակել են եւսի Ք. ա. Գ զ. էրկու հեղինակներ՝ Անլեւեան ասալին արքայի հրամանով ճասպից ժողի արհերի հետազոտութիւնը կատարած Փարսեկէւը եւ կրանից ոչպատմ աշխարհագրտու հրատարակէլը, որոնք արձանագրել են ազուանների բնակուելը Կասպից ժողի արհին՝ կազուաններից (հայկական ազրիւսներում կատիչներ) հիւսիս՝ Լնչ որում, Սորարանի եւ Պիներոսի պարպանած ասուանների համազրումը՝ Փարսեկէլս եւ էրատարիներէսի ժառ կազուական արհի նիդարութիւնը ստալում է շուրջ 3000 ստալոն, լոկ սարմանկանս (չտա Պիներոսի՝ սկրանիայիս) արհինը՝ 300 կամ 400: Սակայն թե՛ անարիկ, թե՛ միջնագարեան ազրիւսների վիայութիւններով կազուանները զրազնցրել են Կասպից արհամիւր շերտի լոկ մի գոթը հաստածը՝ նուր եւ Արաքս/Սրաքս գետերից հարաւ եւ հարակապարեական իրանական ժողովուրդներից հիւսիս-արեւմուտք, որոնք լանուանել յիշում են ասուան հեղինակների նոյն զրուպնէրում: Գրանից կարելի է ենթադրել, որ Սորարանին ու Պիներոսին հասել է Փարսեկէլսի հաշուտութեան որշ շարից ազնաստում տարրերակը (զուշէ՛ էրատարիներէլս էրկում կամ զրա մի արտագրութեան մէջ), որտեղ ազուանական եւ կա-

տարարական կարիագիմեջ եւ աղեկանիք մարիւրը, կանգնած եւ Ալեքսանդրի եւ արքանական շուկտի զմարը):

¹ Str'ս K. B. Treuer, Очерки по истории Кавказской Албании, IV р. 40 и 2. - VII в. н. э., Москва-Ленинград, 1959, с. 52-53; H. A. Вадеев, Горная Кавказской Албании в IV в. до н. э. - III в. н. э.: Автореф. дисс.- док. ист. наук, Москва, 1982, с. 11.

² Մամբրամանի տե՛ս A. A. Ахунян, Албания-Алужия..., с. 52-53.

³ Act. Acad. III, 11, 3 (Չօրցնրի դաստարարեան զմազիթը, որ կազնի էր նարիմը, ճիւսպազնը, ըստ Արքիանտուրի խոսքերի՝ աղալանու էր): ՀճԷ. Strabonis Geographica, Recognoverunt A. Meineke, Vol. I-III, Lipsiae, 1915-1925 (խոսալոյս՝ Strab.), XII, 6, 1.

⁴ Curtius Rufus, Histories of Alexander the Great, Moscow, 1963, IV, 12, 4-9.

⁵ Strab. XI, 6, 1; 7, 1; 7, 3; Plinei Secundi Naturalis historiae, Vol. I-X, Cambridge/Mass. - London, 1950-1962 (խոսալոյս՝ Plin. Nat. Hist.), VI, 36.

զուսական ափամերձ տարածքների լավերի շրջի՞ է ուղղվել՝ սևասևուցների փոխառված ձեռքի՝ իսկ իրանական հարձ է ուղղել այդ վերջույնը եւ նեֆազքե, որ Պարսիկյան աշտանական ափի համար արևանազրծ է ճնշ շուրջ 5000 սաազիտ ձգուածութիւն (իսկ 500 կամ 600 սաազիտ է՝ հայուսական ափի համար)։ Եւ ձառուորայլս համապատասխանում է Վասպայում սաաշացած Աղուանից թագաւորութեան ափազգի ձգուածութեանը (Սարի գետարերկանից միջևի Դերինիցի տեղը), ձանաանց որ գրեթէ նոյն իրանական նրկարութիւնն ունեցող հարաւատարիական իրանական ժողովուրդները (Վրկան/Հիւրկանիայն) զրազեցրած ափազքե՞ր Պարսիկյէը հաշուէ էր ձառ նոյնքան՝ 4500 կամ 5000 սաազիտ։

Ք. ա. Գ գարնի անկը զայդ աշտանների տեսուչ որեւէ հաւասար ապրիւրում չի հանգեցում, իսկ ձաստերն էւ Հերակլէտի յունական սաաազիկների տարբերակները ներկայացնող մի քանի թուայեայ յաշարութիւններ ահեւաշու ուշ զրական-վեդարտեստական ձագում ունեն՝ Հոց սին, Ք. ա. Ծ գ. սաաշին կիտում Հերոզոտոսը հասցից ձայն արեւտեստե ափին՝ Նովկասեան յոնների շրջանում, զիտը միայն բարբարոսական ջեչերի գոյութեան ձասին, որանք մաս են կազմէ Արեւմեանների տէրութեանը՝ Նորագոյն սաաումնաիրութիւններում պարզարտեստե է, որ այս սարածքը, անեւայն հաւանակաւութեանը, ձառ է կազմէ Արեւմեան սաաշին արքաների տակնած սաաորայութիւններից (Հերոզոտոսի պնգւանը՝ գրաւեր 20-21-ն էին, իսկ ըստ Արեւմեանների արեւանագրութիւնների՝ մի քանի-սով անկը) 15-րդի, որը զրաւում էր Նովկասեան յոններից հարաւ միջևի Քուզքի յունաշղթայ (կամ, գուցէ՛ Վերահայոց յոններ) եւ այդ հարի գետազրծն ընկած սարածքը, Նոզքի/Նոյսիդայի սաւմանից միջևի հասցից ձագ՝ Հերոզոտոսը ընտիպագրում է այդ սաարապարտիւրը հեռեւեայ կերպ. «Մասինները, սաաշիքների եւ աշարոցների զրայ սաւմանում էր 200 սաազանց հարկ»։ Արաւոց նշում էրնք ջեզերից կամ ջեպտիրութիւններից սաաշինը՝ ձասինները, համապատասխանում են Վասպայի կերք (Իրերիւ, Քարթլի) երկրի հարաւարեւմեանական աաաաաի ընակչութեանը եւ ըստ Հեկատոսի Միլիթայոսի (Ք. ա. 2 գար)՝ հարեան է

¹ Այդ ժամին մամրանում տե՛ս Տոմսոն, *История древней географии*, Москва, 1955, с. 313; К. В. Тренер, *Очерки по истории и культуре...*, с. 157; А. А. Акимян, *Альбиона-Армения...*, с. 18 с.

² Herodotus, *Historiarum libri IX*, Vol. 1-3, Cambridge/Mass. - London, 1946-1960 (խառայում՝ Нер.), I, 203 (տովկասում ապրում են բազմապիսի ազգեր, որոնց մեծ մասն ապրում է վայրի պրոզգնորդ։ ... Այս մարդիկ իրար միտ յաաշայալս իտանում են, ինչպէս անասունները)։ Հմմ. Նան III, 97. «Միջևի Նովկաս յոնը ... տիրում են պարտիկները, իսկ Նովկասից միայն լընկած նրկիքը՝ հաշուի չի անում ապարտիկներին»)։

³ Ք. Յարտիրիւմեան, Արեւմեան Պարսկաստանի XVIII սաարապարտեան տեղադրութեան շուրջ. - ՀԱ, ԾԺԳ տարի, 1999, սմ. 45-114; Հ. Նորիկյան, Հայաստանը եւ Արեւելկասը Արեւմեան Պարսկաստանի վարչական բաժանումներում (Պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրություն. Պատմ. գիտ. թիկն. սաախման ձագնման տեղամարտ. եր., 2007, էջ 25-25; Գոյ՛կ Արեւմեան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, էջ 17-18; Օ. Խորոսոն, *О локализации топонимов Азербайджана*, с. 378-388.

⁴ *Иос.* III, 94.

ին առիթ հարաւ բնակիտուց մասերին (մնա՝ մնախերին՝ հետագայի մշակութում եւ յարակից շրջաններում)՝ Յնդիոյի երկրորդը՝ սասայէրները, ըստ անձնային՝ Վտագայի վերջի բնակիչներն էին (Գուր գետի զոյց ակերին), իսկ երրորդ, այլուստ անձանոթ սալարոցներ անուան տակ հանգելու էր զայնս կրտսիցից արեւելք, ոչոքինք՝ հետագայի Քաւ Արուսեթ երկրի բնակչութիւնը, Քերնու, Ալագայի գետի ստորին հոսանքի մինչեւ Կասպից ծով՝ Այր անուան մէջ ստեղծուող թաղաքիցը մեծ հասանկանութեամբ կարող է գիտարկուել որպէս իրականացան լեզուների ոգնուս, ոչուրս նշանակութեամբ սոսոց/ուսոց թաղը (ՌՏ, Երշա է՝ հին պարսկերէնում այն Տեյնէ և լաւան) եւ կասպուկի Գուրի հետ Այր գէպրում որս՝ շարգարանուստ նշանակութեամբ թաղաքիցը կարնի է հարաւուր այլ տարրերակների կողքին գնահատել իբրեւ հետագայի մկրանիստ, մկրանիստ, մկրանիստ, մկրէթ մեծանաւաններ՝ Կայնպէս գնեւս վերջնականապէս շարգարանուստ նշանակութեամբ ինտուսային հիմքերի հետ ինչ-որ կայտ սեկեցոյ (այսպիսի մտածելու տարիներ սոսոց բանուր գրոցելում մեզ յայնչ է նրախաշառա Քարիկի մարտիկները)՝

Տակելնից, որ Հերցոգուսի 18-րդ ստարապիտիւնի Արմենիան արքաների գիմագրիւում, Քերնու, կոչում էր Ախուրիսիս (Ախուրիսիս)։ Այդ անուանման սոսոցիմ գիպուսում է միայն մէկ՝ Քոնքրեւս արքայի «Pergopolis-ն» գիմագրում։ Չի

¹ «Արաբիներ» անունով Հարտատուր եւ որիչ արիմանի մշում եւ ման այլ սաղանքների կոնկրետ ծողվարողների (սասայէրկիստ), Մրջանիցի իրախ-ստեղծում եւ մարտական արեւմուտում), որոնք մշումայնու շտապողական փորձեր մարտը ուսումնասիրողների ճարտը յայնչ եւ զաժժ մինչեւ վերջ շտապարանուստ շտապարանիցի արեւմուտ եւ դարձել էին Հ. Բ. Կառքաւս, Казаров, Казаров о локкелевант митингах в сеете древнеперсидских источниках (VI-V вв. до н. э.), – ИФЭ, 1973, № 2, с. 201 сл.; А. А. Ахонян, Албания-Алуан., с. 76; Հ. Խոթիկյան, Հարաւուսայն եւ Արեւիկայուց, էջ 25-35

² Բ. Յարտրիմնիս, Արեւմնիան Գարսիստանի XVIII ստարապիտիւնի տեղադրութեան շտրք, էջ 65-102:

³ Արշակուս, Աղուսայ, Ալան, Հնդիս անունների ստարապիտիւնի փորձեր տե՛ս Խ. Բ. Եւսիսով, О именованиях “Албания” и “Аррия”, – “Известия” АН АССР, ССР, Серия общество. наук, 1961, № 10, с. 23-31; В. В. Полюсов, Об арбеосом иезитин Кавказской Албании (Аррия), – В кн.: Пятидесятилетие пятилетия Востока. Историко-филологические исследования, Москва, 1979, с. 162-167; Բ. С. Յոգանս, Некоторые проблемы топонимии и этнонимии с юрмен а (Этимологическое заметки), – В кн.: Вопросы кавказской лексики, Грозный, 1980, с. 66-82; Բ. Կ. Յարտրեւրեան, Գրկապիսը Հուսոց Արեւիկից կոնկրետ արեւմուտում (V-VII րդ.), Եր., 1981, էջ 39-53; The Geography of Ananias of Shirak (Անանիասի)։ The Long and the Short Revisions. Introduction, Translation and Commentary by Բ. H. Newson, Wiesbaden, 1992, p. 141; С. Н. Мурадян, Номы 1770-го древней географии Кавказа и Закавказья, – ВДФ, 1997, № 2, с. 220; Բ. Կ. Արեւիկյան, Ստարապիտիւնի գիտարանիցի մկրանից՝ անկախից վերարտիւլ., – ԳՐԸ, 1990, № 1, էջ 168-177;

⁴ Ա. Աստերոս, Օ. Մարտրեւ, Eine rvo о происхождении иезитин Алуан и алан, – «Հարաւուսայն եւ Քրիստոնեւ Կոնկրետ». Հանրակրթական գրաւարտիւլ՝ Երկրայն կոնկրետ Արեւմուտում եւ վրաստանում քրիստոնեւրայն ընդունման 1700-ակնակիւն. Յնդուտիւնի եւ ձկնորայնիցի ոգնութիւն, Եր., 2015, էջ 16-19:

⁵ R. G. Kent, Old Persian. Grammar. Tokyo. Lexicon. Second edition, New Haven, 1953, p. 151; R. Schmidt, Die altpersischen Inschriften der Achämeniden, Wiesbaden, 2009, S. 166. Հմմ. Հ. Խոթիկյան, Արեւմնիան Գարսիստանի վարչական բաժանումների շտրք, էջ 33, 39:

1993

բացատրում, որ այդ անունն էլ, իր հերթին, կապ ունենայ Փոնտականից Կապոչի եղբայրների լեռների «Վազհաս / Վոզհաս» անուն հետ՝ արժանապատճառաբանելով այն գործերի անունի հեղինակների երկերում¹:

Արեւելեան Աբրահամիկոսի եւ Նարայայի Գալատանի նուանուը անանց ենթադրարար կապուչի են Արեւմտեան առաջին արքաների հետ (ար.՝ 4, Տրեւերը՝ Գարեհ Ար. 2, Ազգականը՝ Կիրոս Մեծի)՝ Քայց Լերոզոտոսի մի տեղեկութիւնը ճառածէ է առին, որ վերանշման Արեւմտեան 13-րդ սաւարապոթեան արարեղի արեւելեան ճառը, որը յարուն էր հոյակերի երկրից (կոչուած Նանի՝ Նզիր, Լոզիր, իսկ Ստանեանաների վերագրեումը՝ Սիկան/Մարիսկան)՝ արեւելք ընկած սասպիլիաներին (Նուագայում՝ Կիրք, Քարիի), ճառ է կապուչի զեռեւ Մարերի ուղարկեան (Մեղիայի)՝ որի վերջին արքային յայտնուց յետոյ Իրանում Ք. ա. 550-ական թթ. իր սահմանի իշխանութիւնը Նասասանց պարտիկ Կիրոս Ա Արեւմտեանը: Գերբնդ տեղեկութիւն սկիսմանի՝ Ք. ա. է գարի կեւերով թուագրուող մեծ ներխուժման ճառի թաւակներին աւարդայարար պատմող Լերոզոտոսը գրում է ստուգու. «Վոզիտից Մեղիա անկին լէ ճանապարհը, Քայց Երանց միջեւ ընկածու է մի ազգ՝ սասպիլաներ, որանց միւղով անցնելուց յետոյ կարելի է հասնել Մեղիա Արեւմտեան, սկիսմանի այս ճանապարհով շերտուժեցին Մեղիա, այլ չեղանցին զէպի վերին, շատ անկի երկար ճանապարհը՝ Վոզհաս լոնը անենուղով իրենց այլ կոչումս Արեւելք մեղապիւնը Լահասանցին սկիսմանի զէմ եւ ճարտում պարտուելով, կորչի իրենց իշխանութիւնը»: Ի զէպ, սկիսի՝ սակերի նախ մեծ արշաւանքին է վերաբերում Ստրաբոնի երկում պատգանաւած ուղագրու տեղեկութիւնը, շատ որի՝ ուսանիքը գրականին Բաղարիանան եւ ձեռք գրեցին Լուստոսանի յաւապին հաջը (երկրամար), որին իրենց անունից թագեցին Սահասանէ անուանուելով: Մեծ Լուչի՝ Վարի աշակերտուած գանձուող Նահալին/Սահասանէ գաւառի ճառի այս ու-

¹ Յ. Թեղիկեան, Սասարապոթիկների Լերոզոտեան ցուցակը (Պատմագիտութեամբարարարար քննութիւն), – ՀԱԽ, 2012, տ. 150: Գոյնի՝ Օ առաւանտու տոթոտու Արքաներ, շ. 378:

² Տե՛ս Կ. Յ. Երեւոթ. Օ-ուրուք ու իստորիա եւ արալոլոր... շ. 51: 2. Յ. Սիւլալարն, Ազգականի աշխարհի պատմութիւն (ճիւղարար քրոնիկը – VIII դարը միւրարար), Եր., 2006, էջ 91:

³ Ըստ՝ Ա. Մարիկի (Յ. Housman, A. Maier, Recherches sur les Res Gestae divi Saporis, Beuzelle, 1953, p. 64; A. Maier, Res Gestae divi Saporis, – “Classica et Orientalia”, Paris, 1965, p. 48): Սահալեց Լուչան – Չանիի երկր (Դ. Ա. Մալոզոտուան, Կ իստորիա Արեւելքի Իրան, Երեւան, 1959, շ. 67): սակեր, թերեւ, Լուչիկ – Սիկան-ի երկր: Լուչեց ճան, որ Սիկան-ը արեւմտ շերտուել է Մեծ Լուչեց միւրական ճանարարի հետ (Մուլ կերպ ճան)՝ արեւմտարարարարարար Սահալի Սահալու անունը՝ ճաչերեց միւրից անուանանի հետ:

⁴ ՀճԻ, Մ.–Լ. Chaumont, Albania, p. 86.

⁵ Her. I, 104: Լերոզոտու, Պատմութիւն ինը գրեցը, թարգմ.՝ Ա. Կոկիւարարարի, Եր., 1986:

⁶ Strab. XI, 8, 4. Կարի աշարհարարարար սկիսի-սակերի միւրական մշարարի հետերի մարմն տե՛ս՝ Մ. Ի. Երեւոթու, Սասարապոթիկ արալոլոր եւ Զոտեւան, – Կախ եւ Տրեւան Արեւ եւ Արեւելքի եւ Արեւմտեան (իստորիա եւ արալոլոր), Մոսկու, 1981, շ. 43, 47, 55: Գոյնի՝ Զոտեւան եւ զո սակ եւ Սահալի Արեւ եւ սահալու ժամ, Մոսկու, 1984, շ. 39-46, 207-211: Դ. Գոնարար, Կոտեւանի սահալուան սահալուան արալոլորի ժամարարարարարարար, Եր., 2012, շ. 102 ս.

զից վիայութիւնից երեւում է նաեւ, որ տնօրէն պատճառն աւանգուցում պատճառնաւ տունտնօրէնի ճամբան Մեղիս/Մարաստանի նշանակեալ պահին (Ք. ա. է 9. զիւր է 2 Գ. սկիզբ) գտնուեալ Երասնեան կամ, որ եղև է՝ սուշ Արարտակեան, Քաղաքութեան օրերով՝, երբ Նուրի խախտեալի որեւեան ընդարձակ հասուածը (միջեւ Պոկասեան թանիւր և Դերբնէի անցք) արդէն ճանում էր մարական տիրութիւնի մէջ, այդ զեւր արպիտեայ երկրամասից միջեւ Երասնի գետիցը շարունակում էին Հայոց պետութեան մաս կազմել, ինչպէս եղել էր գետեւ Քիւրիսեան տնի վաղ ժամանակաշրջանում՝:

Դրանկանութեան մէջ նաեւ պարզարեւում է, որ Նուրի՝ որպէս Հայաստանի և պոլսեանների թնկութեան տարածքի միջեւ սահմանի մասին, կարելի է խոսել նաեւ Ք. ա. Ք Գ. սկզբների ճամբար, երբ արքիւրեանցը կարողացում են Ալեյկեաններից անկախութիւն ձեռք բերած Հայոց երկու երկրների արքաներ Արտաշէսի և Հարեհի (Մոփթում) շուտաւանդում Ներկայանելով իրեն հասած տունտնօրէնը՝ Արարտեայ խախտեալի թուրքիւր և երանց ձեռքբերումները Արարտակեանի մարտից, ապա իրերներից և արեւմտացի ու հարաւի միւս հարեան ժողովուրդներից՝, և այդ ընթացքում ոչինչ չի աւում պոլսեանների կամ Նուրի արպիտեայ շրջանների վերարեւորուել Դրանից ուղղակիորէն հետեւում է, որ եշուած շրջանները (այսինքն՝ հետագայ Ուրիք և Արցախ նահանգները) հայ վերջին Երասնեաններից թնկեալեւ ձեւով էին ժաւանգուել Արտաշէսի թագաւորութեան մէջ՝:

Ազուանքի տարածքի Ք. ա. 2-ձ դարերի էթնիկ պատկերն աւարկայարէն արտացոլում է նաեւ Դադիտակեան երկրի Նուրի խախտեալի միջեւ Պոկասեան թանիւր հրախախտեալի փշերը (Միջին Դադիտակ) Ք. ա. է - Ք. յ. Ա դարերում աւարտում՝ այսպէս կոչում ձեռքբերում էին Դադիտակեան Երասնեան հայրենի տարրերում և հարեան երկրների Դադիտակեան երկրից և հետագայումների կործակումը կապում է պոլսեանական ցեղերի կենսագործուելու-

¹ Այդ պահի իրական վազա-քաղաքական վիճակի մասին տե՛ս Ք. Հ. Հարսիստումեան, Հայաստանի, Ռուս-թուրանական հարաբերութիւնները և Արարտեայ Արտաշէսի ճնշումը պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ.թ.ա. VII-VI դ.դ.), Եր., 1998; Ա. Յակոբեան, Հայ ժողովրդի էթնոմասնաշարժման գործընթացի պատմա-մշակութային աւանդմանը-կրթութեանը, - «ԱԵՆ՝ Ռամասիական համալսելու և իտեւնացիական Հայկեանների տարածման ուղիների համալսութեան փորձ», - Հայկեաններից, Եր., 2013, էջ 181-205:

² Հով. Գ. Յիւրայան, Մովսէս Նորինացու «Հայոց պատմութեան» և Արարտեայ «Աշխարհագրութեան» մի քանի տվյալներ Հայաստանի Գ. Հ. Ք. ա. III-II դարերի պատմութեան մասին, - ՌՄՄ, 6. Եր., 1962, էջ 7-23; Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսէս Նորինացու, Եր., 1966, էջ 139-241; Գ. Կարապետեան, Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիւր արշիւրներում, Ռու. լ. գիյց 1. Արարտեայ տեղամասերը (Աշխարհում և յայտնից նամակներում), Եր., 1998, էջ 210-211:

³ Տե՛ս. XI, 13, 4.

⁴ Ամբրասան տե՛ս A. A. Acemian, *Antiquae-Armenia...*, c. 14-15; M. Bais, *Albania Caucasica. Ethnologia, mores, testamento strisverso et fotti greche, libro c armenia*, Milano, 2001, p. 48; Հ. Խ. Սիւլայան, Աղվանից աշխարհի պատմութեան, էջ 55:

*Քան Նա՛: Իսկ ժամանակով երան զուգարհն եւ Կարքի Կարաւ մանազեաններն
 առանձնացեալսն են ձկն այ՛ աչալն կուլւած Վարառային Քաղաքների ճշակոյ-
 թը» (Ք. ա. Ս - Ք. յ. 4 գարշ): Իր գլխաւոր գծերով վերջինս նայեալով է անտրի
 Հայաստանի միւս շրջանների (Արարատեան գաւառ, Ընթացի, Նախիջեան են)
 Պատգիտական ճշակոյթի Նա եւ ազգայնով ժամանելով ոչ միայն Հայկական պե-
 տաթեան, այլեւ Կոյ էթնոսի՝ մինչեւ Կար գնա տարածուած լինելը: Յատկանշա-
 կան է Վարառային Քաղաքների ճշակոյթին բնորոշ կրթիչի անհայտօրինելը Կու-
 րքի Դիւթն, յատկապէս Արնգէլաւորի Գեաուարց գեաունելի Հաստաժեով (պը-
 պէս՝ Կան վերջինից Կարաւ անհայ է Վալայշաթններ ճշակոյթին յատուշ կրթի
 ոչ ձեռն տարածուել), որը ջոյլ է ասոյնս Հայերի որոշ ներթաւախելուը Կարքի Դի-
 սնոս արգէն Ք. ա. վերջին զարեթուել՝:*

*Ք. ա. Ս գ. 80-ական թթ. սկսած, զէպի արեւելը Հուով արաջեաղացման Նա
 կազուած, անտրի աշխարհը մանրամասն եւ բազմախղովման անզնկութիւններ
 ստացաւ Կան Աղուանքի եւ իրա բնակիչների մասին: Հաւ Ատարարներ՝ Ք. ա. 85 թ.
 Աղուանք ներխուժած եւ գրեթէ մինչեւ իրա Կառայական ծովամերձ շրջաններն
 անցած՝ Գեւոր Պոտոկուսի լեզիւներինն ուղեկցում էր Կան պատմիչ Քելօփանելս
 Արաիւնկային, որի շարաղարած՝ արշաւանքի նկարագրութիւնն սգտազարծուց
 անտրի Նշեիմանների բազմաթիւ սնուեղեղների կուլմից՝ Հայոց արքայ Տըզրան
 Մեթի եւ Արեզրգաս Սպասոսի զէմ տարած բազմանկնեղերի լեառչ Հուով անտր
 Հաստաժուեղ Փարք Արաիւսը եւ յարարեթութիւնների զարգացած Կանայար
 Կեաւորից երանից արեւելը ընկած Անծ Հայքի, Փարթեւաստների, Իրերթա/Վրքի
 եւ Աղուանքի Նաւ Անկերպարում Օկտաւիանոս Օդոստոս կաշոյր անուելից քաւա-
 ցրուած յարիւնեղն արձանագրութեան մէջ յասում է Աղուանքի թագուարի*

¹ Ե. Ազաւոյ, *Раскопки в селе Ичма и Вартанен Нузненского уезда*, – «Известия» КОМАО, Կն. V, Երևան, 1919; Օչերկи истории СССР. Перисбытно-общинной строи и дрисеи-
 тини государтва на территория СССР, Москва, 1956, с. 439-440 (ըսծիք Յեղ.՝ Ա. Ի. Վո-
 лутуноւոյ): Օ. Ս. Նունաւալ, *Калիպրեւիտիկայի կուլտուրա*, Եաւ, 1956; Կ. Վ. Կրեւեր, Օչերկи
 по истории и культууре..., с. 62-66.

² Կ. Ի. Գեաւաւոնա, *Материалы к истории кельтских племен Кавказа по данным кувшинных
 погребений Азербайджана (II в. до н. э. – III в. н. э.)*, Երևան, 1962; Կ. Վ. Կրեւեր,
 Օչերկи по истории и культууре..., с. 62-65; Կ. Ա. Կրեւեր, *Урарту и Армянск* (К процес-
 тивности материальной культуры), – ВОН, 1958, № 2, с. 62-63; Ի. Ա. Նախալ, *Города
 Кавказской Албании*, с. 23-24; Ա. Ի. Նունաւոյ, *Погребальные обряды народов Зака-
 вказья (Кувшинные погребения VIII в. до н. э. – VIII в. н. э.)*, Երևան, 1992, с. 7-10, 55-118,
 Վ. Ա. Ազաւոյ, *К хронологии обряда кувшинных погребений Азербайджана*, – ВОНАՅ
 (Եաւ), 2010, № 4, с. 90-97; *Атлас Азербайджанской ССР*, Եաւ-Մոսկա, 1963, с. 205.

³ *Աշխարհային Կի՛ Վ. Ա. Ազաւոյ, Ալբանա-Ազուս*, с. 16-17. ՀՅԸ Կ. Վ. Կրեւեր, Օչերկи
 по истории и культууре..., с. 66.

⁴ *Sk'a Pictarche Vitez rasicele, Revoary. C. Lindskog et K. Ziegler*, Vol. 1-4, Lipsice, 1914-
 1930 (Կիւլտուրի Քիւլ), Քոթը XXXXVI (Պրեւարցոս, Վիսուայնորարումիք, Վալմից. –
 յուրպիւնից, Աշխարհային եւ մանրագրարարումիքը գրեղ՝ Մ. Գրեւարարի, Եր., 2001,
 Էջ 268); Քիւլ. Նաւ. Ին. VI, 51.

⁵ *Seshe*, XI, 5, 1.

պնակներին քարտեզներն ձախն¹, որը Համի նա պրահարտական յարթութիւններն աղայութեան ապարտաբլին է ստեղծում Ք. ա. 34 Ք. Ա զուանքի տարածք մտնելու Մարիոս Անանիոսի քարտեզը Քարթիկո Կանդիտա Կրաստի լեզիւնները, եւ այդ արշաւանքին մասնակցում էր նաեւ պտուղի Քարիստոս Դեյլիսը²: Դամարիանոս կայսեր սրտը (Ք. յ. Ա ց. վերջ) ծովամերձ Կարասանի շրջանում իրենց ներկայութեան ձախն յարկներէն արձանագրութիւն էր թողել Քալսիմոսի XII լեզիւնը շենտութեանը³: Ենթացելի է, որ Համի իսպառ առաքելութիւններն Ազուանքում լինում էին էլ աւելի յաճախ:

Անտի Տեղեկակներն տեղեկանու (ինքնորոշացիայն) անկացման առումով բնութագրական են Մարտոնի ձուրումները. մետաղապէս մեր ժամանակակիցներն են կարող հասնուի ինչ-որ բան յայտնել այն ձախն, ինչ վերաբերում է քրիստոնայութեանը, գերմանացիներին եւ Իտալի արիւնքին բնակչուցներին, ինչպէս նաեւ կապիտանեան ժողովուրդներին, որեւան⁴ արշաւներին եւ իրերներին... Ըստի որ վերջերս համակցները զգրքով ներխուժեցին Սրախիկի Արարիա..., այդ շրջանները ուս մեզ աւելի ծանօթ գարձան, քան մեր նախորդներին⁵: Իրտ, Ա զուանքի ու նրա բնակիչների ձախն առեալ ժամանակի Կազարցումների աւելի կանոնաւոր են դառնում. ի յայտ են գալիս երկրի համակարգում նկարագրութիւններ աշխարհագրական երկիրում (Կլայդիոս Քալսիմոսը այսին է նաեւ արթնագրական կարգիւնանները), արշաւներին իջում են անցած զեղարուստական երկիրը: Սկզբնաղբիւրները յետայսու համեմատաբար ճշգրիտ աւանանգատում են արձեւեցում մինչեւ հասպից ժողի ընդարձակ ախաղիքը (Իտալի գետաբերանից մինչեւ Դերրնեզի անցքը⁶) հասնող Ազուանից թագաւորութիւնն իր հա-

¹ Բնագրում (տե՛ս Res Gestae Divi Augusti, Monumentum Aegyptiacum, Edit. Th. Mommsen, Berlin, 1883) ի մասնաթիւ պատմ. Է. Արե յարկանութիւնը (սեղնում էիմ) ղնակածներն սեղոնով (per lectulam) Բաւաւացները, Սկիւթները, Տաւալիս գետի այս եւ այն կողմում բնակչուց Սարմատները, ինչպէս նաեւ Արաւացների թագաւորը (Անախորտուցա տա) եւ Հիլիւններն եւ Մելիտի թագաւորները): Հմմ. Բ. Մ. Առտոսես, *Известия археологических экспедиций в Армению и Кавказе*, т. II, изд. I, СПб., 1904, с. 41. Հմմ. W. Tomaschek, *Albania*, - PÖCK, Hb. I, Stuttgart, 1893 (1958), S. 1305; G. Testa, *Roman Perceptions of Caucasian Albania*, - Հ.Ղ.Հ անցիւրը. մելիւմ եւ ապագան. Միջագայիմ գիտնալոգ (Մակիմանկեւրտ, 2006, Եր., 2007, էջ 223-225.

² Strab. XI, 13, 3; *Dionde Cassii Cocceiani Historiae Romanae*, Vol. I-V, Cambridge/Mass., 1954-1961 (յետայսու՝ Dio Cass.), XLIX, 24, 3; 39, 2-3; Հովսեփոս Փլավիոս, *Գիտն Կաստիոս* (Օտար աղբիւրները Հայաստանի եւ Ոսկիւնի մասիմ, 9. Հիմ Ռոմանյան աղբիւրներ, Ալ, Քարգիմ. - անալոգիան եւ ծանրագր.՝ Մ. Մ. Կրկուցարյան, Եր., 1976, էջ 177-178, 185.

³ Str. E. A. Пачоков, *Римские владыки I в. н. э. и Армении XII столетия*, - "Известия" АН Азерб. ССР, Серия истории, философия и права, 1949, № 1, с. 86; К. В. Тревер, *Очерки по истории и культуре...* с. 127.

⁴ Strab. II, 3, 12.

⁵ Tacitus Cornelius, *Historiae Annales*, Vol. 1-4, Cambridge/Mass. - London, 1956 (յետայսու՝ Tac.) Ann. VI, 33. Հմմ. Գ. Տակիտոս (Օտար աղբիւրները Ոսկիւնի մասիմ, 8^ր 3, Քալից եւ յարկներինից թագաւորները... Պ. Մոսիկյան, Եր., 1941, էջ 27: Հմմ. A. A. Azouan, *Albania-Alyan...*, с. 33-35.

շուան երկրներից՝ հիսթամա՝ Ասիական Սարմատիայից (Պոպկասան լեռների շք-
 քաններից մեկով), հարավում Մեծ Հայքից (Պար գետով), արևմուտքում Իրերիա-
 իցից (Ալազան և Կամբիսու/Փարի գետակների միջևաճյուղների հատումով)՝
 Յզնով Պոպկասի ուղեկիցներին՝ Սարարսուց ելել է այդ երկրի զարմանալի բերք-
 առատությունը՝ Նա, Պոպկասիս Միլան և Պիեկիտ Առաջ Քուարդիկ են մի քանի
 գեամանու, գերջիկը ելել է Նանե Քազարտուքիան զջնաար քաղաքի, այսինքն՝
 մայրաքաղաքի անունը՝ Վարալսիա (այն հետագայ հայկական աղբյուրներում կոչ-
 ւում էր Վազազան, իսկ արարապարսկական զրոանեսոթեան մէջ՝ Վարալա)՝ Ա-
 ջուանքով հասց 6 գեանքը և երկրի 29 շնահովիտները Քուարդիկ է Պոպկասը՝
 ելելով զրանց կարգինաանները՝ Լոտ Սարարսեին հասած անգնկուքիները՝ ա-
 զուանեկերը երկրագագում էին Հեկիտին, այսինքն՝ Արեւի աստուած Միհրին, Ջեա-
 Դիտին (Արամազդ) և աննեից շատ՝ Աննեկին, այսինքն՝ Լուանի աստուածուհի Ա-
 նահիտին, որի սրբանունին գտնուում էր Իրերիայի սահմանից ոչ հեռու՝ նայն հա-
 տուածում հեղինակը ենթադրում է Նանե ազուանական քրմերին և հեթանոսա-
 կան այն սովորյալը, որն ուղեկնցում էր մարզիպետի զոհարկութեամբ՝

Քեանքիում աղբյուրագիտական երկթի հետ հնագիտական գտածոների հա-
 մադրուքը որոշ ճանապարհներ հիմք են համարել՝ մտածելու, թէ Փ. ա. Գ-Գ զարե-
 րի անունի գրողներին յայտնի Ազուանքում արդեն միասնական Քազարտուքին
 էր ձեռադրուած՝ Սահայն Սարարսեի լաւ յայտնի անգնկութեան ուշադիր գիցրու-

¹ W. Tomaschek, Albanol., p. 1303; А. П. Новоселов, К вопросу о политическом границе Армении и Кавказской Албании в античной период, – КВ, том I, Էր., 1979, с. 10-18; А. А. Аветисян, Албания-Алуан..., с. 21-36; M. Bude, The southern border of Caesariensis Armenia (1st B. C. – 2nd A. D.): sifting up the sources, – «Ազգայնագիտ», 6th 153, 2005, էջ 331-345; Հ. Ս. Սվազյան, Արզանից աշխարհի պատմություն, էջ 54-71; Յոզիմ՝ Сказо о южной границе Албании [I в. до н. э. – сер. V в. н. э.], – Албания Сказание, СБ. статей, том I, Преломление, изд. А. К. Азнайберов, М. С. Галахова, Москва, 2015, с. 48-56.

² Strab., XI, 4, 3.

³ Plin., Nat. Hist. VI, 29. Պարզուածի մաս «Ալազան» անունով կոչում է մի հայտնակ քաղաքը։ Ի դեպ, Պիլիպոս Ալազանի ուղևորուած վարարտի ուղի Ք. Մ. Ա. Գ. կետերին Հայաստան արշաված կողմուրտի ուղեկիցների կողմից «անգնկա կազմուած» յարտեկներին՝ «սեղանից գեամարտի» մասին։ Տե՛ս Plin., Nat. Hist. VI, 35. Հմտ. Կ. Ե. Թրեքեր, Очерки по истории и культуре..., с. 121-122.

⁴ Proleptical Geographica, Editio. C. Müller, Parisis, 1901 զնապարտ՝ Prof. Geogr., V, 11, 2-7.

⁵ Strab., XI, 4, 7.

⁶ Արզանիցների հաստատուիցների մանրամասն գնդրութիւնը տե՛ս, որ՝ Կ. Ե. Թրեքեր, Очерки по истории и культуре..., с. 150-157.

⁷ Տե՛ս, որ՝ Н. Аветис, К истерогеографии параграфов 1, 3, 4 и 5 IV главы XI книги «Тестра-
 фим» Страбона, – ВДН, 1975, № 3, с. 180; Н. А. Бабаев, К вопросу о возникновении государ-
 ства Албания (Кавказской), – «Известия» АН Азерб. ССР, Серия истории, филология и права, Баку, 1976, № 4, с. 51; Дж. А. Хамадов, Метерология культуры Кавказской Алба-
 нии, Баку, 1985, с. 205. Կ. Տրեքերը Ք. ա. Գ-Գ դարերով թուարտու էր Արզանիցում պի-
 սակրեմոնեսու աղբյուրի ձեւաւորուքը, իսկ միասնական Քազարտուքիան կազմուր-
 անի անունը անից հաստատուել էր անարտու Ք. ա. Բ դարով (Կ. Ե. Թրեքեր, Очерки по истории и культуре..., с. 60, 144 և.)

թուփիւք ստիպում է ճառածն, որ Քաղաքաբնական ձևաւորումը դիմաւորում
 կը լինէր Քուսազքն միմիայն Պոմպեոսի արշաւանքներն անմիջապէս ետխորցած
 ժամանակահատուածով, այսինքն՝ Ք. ա. Ա զ. սկզբներով: Ազուանքին կէփրուած
 գլխում յոյն աշխարհագետն, ի թիւս այլ ուշագրաւ առակների, գրում է. «...Պոմ-
 փոսը (այլաններն) ի վրայ ձկն է Քաղաքում, իսկ որտեղ ատաշ անն մը առակ-
 մէն լեզու [անեղջուր ջուլ] առանձին էր Քաղաքում, լեզուներ էլ ջրանկնցն էին՝
 միմանց միշտ յառախանք անշուքիներն լլիննուր պատճառով: Ե՛ւ ժամանա-
 կային միշակայք, է՛ւ պատճառ ժամանեջո՞ իրապատակ տրամադրական կա-
 ուցցուածք անեղջուր (հինուս ... իսկ որտեղ ատաշ [տալ ... արժեքսն ձե] ... պատ-
 ճառով) այս վկայութիւնն, սեշուշա, պիտի վերագրէ Պոմպեոսի ուղեկիցիներին,
 ջանի որ երանք իրենց ատաշն ոչ թէ աշուանական ջեղերի խումբ էին անակ
 կանգնած, այլ արդէն միասնական Քաղաքաբնիւն: Բայց միամտաման կարելուք
 է, որ առանձնակներն անց ինչք՝ Սարաբոնը, անցին է գանկ շարագրէլ այն հէջ
 եղանակից կատուցուածքով (հինուս ... որտեղ ատաշ): Դրանից թիւում է, որ մէկ
 Քաղաքի իշխանութեան սան ազուանից 28 ջեղերի միաւորումը տեղի էր ունե-
 ցել Ք. ա. 69-65 թթ. Տառնա-ազուանական բախումներից ոչ շատ ատաշ, կարելի է
 ասել՝ ինչ-որ իմաստով գրեթէ Պոմպեոսի ժամանակակիցներն տաշի ատաշն, ա-
 բոնց, ասնո, լափապանց յաւ էր ծանօթ ետխորց, բաժան-բաժան լեզուներով ու
 Քաղաքիկներով ջեղային վիճակը՝ իր անկայաւ ու, Քերնու, միևնու Սարաբոն
 շարունակական (ջեղերի՝ իրարից կտրուածութեան) գլխաւոր պատճառով:

Ինչ վերաբերում է Տաղաքական պերսոնալիտից ի յայտ կնոյք եւ սոցիալ-տն-
 տեսական շարաքրուութիւններն որոշակի զարգացած աստիճան ժամանեջոյ նի-
 թական մշակութի յաշարմաններն, որոնց վրայ յղում են Ազուանքում անկի վաղ
 շրջանի (Ք. ա. 7-6 դդ.) միասնական Քաղաքաբնիւն ենթադրոյ ժամագէտնե-
 րը, ապա պիտի նկատի ունենաւ, որ Տասարական զարգացման ստեղծ մա-
 կարգակից ինքնաբերաբար աննեկին չի թիւում անկախ ու միասնական պետու-
 թեան գոյութիւնը: Հարցացման եղի ծակարդակի վրայ էին գտնուում Մարական,
 Աքեմենեան եւ Սելեւկեան տէրութիւններն ենթակից եւ Տասարաբոն յաւ հնաա-
 գտուած այլ երկրներն եւս (Պարթևք, Բակտրիա, Խորհրդ, Արիա, Հովան, Կազու-

¹ Հմմ. W. Tomaschek, *Albania*, с. 1306; Օտքաւ Իտորա СССР. Первоисточники-основания
 страны и армянские государства. с. 441; Г. А. Меликянцкая, К истории армянի Гречия,
 с. 297; А. А. Аконин, *Альбания-Албания...*, с. 17 և: Հ. Ս. Սիլազյան, Արլվանից աշխարհի
 պատմագրում, էջ 60-63:

² Strab. XI, 4, 6. Յումարէն ցնծու իրապատակ կերտիք (հնուս, «նստուած», այս դեպ-
 քով՝ զնդուով [խուսոյ ջեւ, ծողդուրդի] կիրտման պատճառով քաղք ընկալուող ընա-
 գրի քաղգմանութիւնը ստակ ենք ճնարարութիւն քաղաքի: Հմմ. Страбо́н, Географика,
 Пер. Г. А. Стратановского, Москва, 1964, с. 476; К. В. Трубец, Очерки по истории и
 культуре..., с. 59; С. М. Крижанская, К истерографическим источникам армянского
 средневековья, с. 6. Армянск., - В кн.: Проблемы исторической истории и культуры, т. I, Ер.,
 1979, с. 132; Հ. Ս. Սիլազյան, Արլվանից աշխարհի պատմագրում, էջ 110: Կեղզակի Ռե-
 կուսակ՝ պետմեան լանդերին (Պիտերոյի քաղաքից վեր) նշխանման եւ էլ անկ
 քաղգմանմանցից վեճակի ժամն տնձ յերձ Strab. XI, 2, 16-19; Pöhl. Nat. Hist. VI, 15.

սխա են), որանց Արեւմտեանները կամ Միջերկրանները տիրապետութեան աւարտից շնորհ անմիջապէս չեն ծագել ինքնիշխան պետութիւններ, իսկ դրանք ծագումն այս կամ այն շաբօղ իր արտացոլումն է գտել գրաւոր աղբիւրներում՝ Ք. ա. 7 դ. Տեղեկահներ Պատրիկէզը եւ Էրատոսթենէզը աշուաններին մինեւոյն շարքում էին լիշատակում կազուաների, անարզների, անտրիպների եւ վրկանների հետ, որոնցից ոչ մէկն ինքնանկախ պետականութիւն չէր ձեւաւորել ո՛չ այդ ժամանակ, ո՛չ հետագայում մինչեւ Պոմպէլոսի արշաւանքները¹։ Արգարացում է ետեւէ մէկ այլ գիտարկում. Ազուանից միասնական պետութեան ձեւաւորումը Ք. ա. Ա 9- սկզբից ոչ աւելի վաղ ժամանակի վերադրելու պատին է վկայում այն, որ Ազուանցի տարածքում յայտնաբերուած Գ-Ա շարքի մակեդոնական, սելեւկեան եւ պարթեւական գրամները թուով եղած տեղական թողարկման սելեւկեան գրամների կմանակութեամբ կմուշները թուագրում են Ք. ա. Ա 9. լոկ երկրորդ կէտով²։

Ազուանի նորակազմ թագաւորութեան աւալին բախումը հռոմէական բանակների հետ տեղի ունեցաւ Ք. ա. 60-ական թթ. սկզբին, Հայոց արքայն հաւաքած գաշնակցային զորքի կազմում՝ Լուկուլլոսի լեգիոնների ղեկ մղուած հակառակմարտերում³։ Հաս Պլուտարքոսի պատմածի՝ Միհրգատ Եւպատորին հետապնդելու պատրուակով Ք. ա. 69 թ. գարեանը Հայաստանի սահմանները եերթում լուկուլլոսի ղեկ միգրանակներու մալրաքաղաքի մատչելներում մեծ հակառակմարտի նախապատրաստուող Տիգրան Բ-ի մաս ա...իրենց բոլոր ուժերով հաւաքուեցին հայերն ու կորզուացիները, երկկայացան մեզերի եւ աշխարհեցիների անբողջ բանակները իրենց թագաւորների ղեկաւորութեամբ, Բարեյսի ծովի [կողմերի]ց եկաւ արարների բազմութիւնը, իսկ Կասպիցի [կողմերի]ց՝ այրանների բազմութիւնը եւ այրանների հարեւանութեամբ բեկակուղ իրերներինը, ժամանեցին ոչ քիչ թուով Արարի իւնա՝ միջինասիական Օրս գետի] կողմերում անասնապահութեամբ ապրող [եւ] թագաւորներ լուծեցող ջեղեր, որոնց համուկն էին պարզեւ-

¹ Հմմ. A. A. Akonov, *Armenia-Alykum...*, c. 17. Այստեղ տե՛ս նաև հնդկական ստրատեգի օտերից Ակեղամարի մակեդոնացում հնդկ Մոպիս արքայի կողմից ճեղք ուղղակուած շնեի վերաբերեալ անմոկ մի շարք հեղինակների ծաղրողունը Պիլիոս Առաջի (եւ նրան կրկնող Յուլիոս Սոլիմոսի) մաս յերիմացարար Ալեանից բազմաթիւ վերագրուած լիմուս մտածմ, որը ետ հիմք է դարձել Ալտուանից թագաւորութեան ձեւաւորումն աւելի վաղ ժամանակի վերադրելու համար։

² Տե՛ս Հ. Բ. Միլազյան, Աղվանիք աշխարհի պատմութիւն, էջ 115-116 (հմմ. E. A. Paksomov, *Monetizm v Arme Armevskaya i drevnye pacyfizm, spets i obshchestvo*, kum. IX, Sankt, 1966, c. 20, Թ. Ա. Մուշեղյան, Դրամական շրջանաւորումը Հայաստանում, Եր., 1983, էջ 30)։ Երկն գրքում տե՛ս նաև Ալտուանից միասնական պետութեան ձեւաւորումը շատ աւելի ուշ՝ Ք. 1. Ա դար սկիզբ մի յանցի պատմագրաների (Ս. Երեմյան, Բ. Ուրարտեան, մասամբ՝ Վ. Լ. Երեմյան) փաստաթղթումների անընդունելիութեան մասին (էջ 110-111)։

³ Քլու. Լու. XXVI-XXXII; Dio Cass. XXXVI, 1, 1; 54, 1-5; Հովսեփոս Փլավիոս, Գիտն Կասպու, էջ 126, 142-143; Appianus Alexandrini *Historia Romana*, Vol. I-II (BT), Lipsiae, 1879 (խնայում՝ App. Mithr.), § 103, p. 84-87. Մանթանյան տե՛ս Հ. Մանանդյան, Երկեր, հո. Ա, Եր., 1977, էջ 193-220; Թ. Լ. Մանանդյան, Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պաշտարը Հռոմի եւ Պարթևաստանի դեմ, Եր., 1987, էջ 164-179 (մեզ գրի ուսմերն լուծակուումը՝ Եր., 2007)։

եծրով ու նուէրներով՝ Այս խաչքերից իրաւացիորէն եզրակացում է, որ, ի տարբերութիւն յանուանէ եղում Մարտիան Ատրպատականի եւ Աղիարէնէի, Ազուանքի եւ Վիրքի բանակները Տիգրանի մօտ էին հասել առանց իրենց Քաղաւորների, Քէլպէս, ըստ ամենայն՝ նայելու լրի կազմով: Միաժամանակ, գրանցի չի կարելի բնիցնէն, թէ Ազուանքում այդ ժամանակ չի եղել կամ անգամ թոյլ է նկատուում եղել Քաղաւորական իշխանութիւնը¹, քանի որ սիպակաւորներ չունեցող զաշնակից ջեղերի մասին (Աքս - Արաքս - Անու-Գարբաթի անիւրից, այսինքն՝ այժմեան արեւմտեան Քուրքմենաստանի կողմերից) ասելուը եղում է յատուկ մեւով: Պարզ է նաեւ, որ ի տարբերութիւն վիրքիների՝ Ազուանքը միւս Քուարկուտ Քաղաւորութիւնների նման մասնակցի է Տիգրանի գործույթիւններին զաշնակցալին հիմունքներով, այլ ոչ թէ սպարզուներով ու նուէրներով:

Տիգրանակերտի ճակատամարտն աւարտուցի հռոմէացիների յաղթանակով, ստիպել էայդ արքան կարողացաւ ասպնովէ իր տարացի բանակի կորիքի նահանջը երկրի իտքերը եւ պահպանեց այն: Դրա շնորհիւ յաջորդ տարուայ Անուանիւրքին Արաւանիքի անին տեղի ունեցած ճակատամարտում Տիգրանը Միւրգատի հետ միասին կանցցրեց Լուկուլլոսի ասպնապաշտումը եւ ստիպեց նրան հետեւել էայդ երկրի սահմաններից դէպի Միջագետք²: Քէլպէս առկայ աղբիւրներն ուղղակի եղում լին պահպանել, սակայն նրանց հաղորդումների մէջ հակասակ տեղեկութեան քաջակալութեան հիման վրայ կարելի է եզրակացնել, որ Արաւանիքի վերնահովտում նա աջուանական բանակը էայդ արքայի միւս զաշնակիցների հետ միասին մասնակցի է հռոմէացիների դէմ ձգուած յաղթական ճակատամարտին (Պլուտարքոսի մօտ պահպանուել է միայն իրերների եւ մարզերի թիթի հեծելազորների մասին ուղիղ յիշատակութիւն³):

Լուկուլլոսին գոխորինած հռոմէացի զորավար Գնէոս Պոմպէոսը երկու տարի անց՝ Ք. ա. 66 թ., մի շարք յաղթանակներ տարու Միւրգատ Պոմպէոսի եւ Տիգրան Բ-ի զորքերի նկատմամբ, որի շնորհիւ կարողացաւ գրուել էայդ Արաւանս մայրաքաղաքը, ստիպել Մեծ էայրի արքայից արքային՝ գնալու ռազմատու-

¹ Քու. Լու. XXXVI: Գլուտաթոս, Կենսագրութումներ, էջ 64: Արաքս-Օքսի կողմերի այդ վերջին ջոշուոր ջեղերի նույնաբանական մասին իրրին Անու-Գարբաթի գնտմտովոր սաշնակուտու-սիթներ) մարտանակ տն'ս Ք. Ա. Մանտրոն, Մեզլարոսուտ օտոտոտուտ ու Քերուտուտ Ետոտուտ և 80-70-դ րուտ առ ո. շ. (Մերտ II ոտուտուտ ս Երեթոտ Արաքս), - ՅԱՅ, 1992, № 1, ս. 152-160. էարկ է նշել, որ այտոր էլ դիտ չեն դաշարտուտ պարզումտուտ փորմնը (յաուկալպտ սորրեղումտ պաուտմարտմների կողմից)՝ նշուտ ջեղերի տակ տնտմելու պարկովնաստ Արաքս/Երասնթ անիւրի ինչ-որ ընտկչութեւ, քաջ նմտմ փորմերի լրշուրեմտ քաջակալութիւնը որնէլ յսիթել կամկած չի քարտուտ:

² էճ. Կ. Յ. Երեթ, Օտորտ ոտուտորտ ու քուտլլուտ..., ս. 88 ս.

³ Աղիպտ տն'ս է. Ս. Սվազյան, Աղվանից աշխարթի պաուտմորտմ, էջ 120:

⁴ Անիի մտնեմտմտ տն'ս Կ. Յ. Երեթ, Օտորտ ոտուտորտ ու քուտլլուտ..., ս. 89-90: է. Ս. Սվազյան, Աղվանից աշխարթի պաուտմորտմ, էջ 120-121:

⁵ Մտմարտմտ տն'ս է. Մանանկյան, Երկեր, հտ. Ա, էջ 209-220: Թ. Լ. Մանանկյան, Տիգրան Մեծ, էջ 164-179:

⁶ Քու. Լու. XXXI: Գլուտաթոս, Կենսագրութումներ, էջ 73-74:

գանք եւ ընդունելու Լաոնի սրաքննամբ ու զաշնակցին պարտադրուած հարգազմե-
 ճակը: Իրանից շուտջ Պոմպէոսի լեզբունները վերստեղծեցին Մերդաստի հետապն-
 զումը, ով Լայպտասանի հրախաչին շրջանների եւ Վերքի ժողով անցնել էր Լադի-
 կա/Վաչքին, այնտեղից էլ՝ Պոնտոս Ազրիւրների տեղնկութիւնների համազրմանը
 Վարաւոր է նմարանի, որ Ազուանից եւ Վրաց պետութիւնները ոչ թէ պարզապէս
 գաշնակցում էին Տրքրան Բ-ի հետ, այլ ձեռնու լին անկէճուած մի ակնի յայն զա-
 շնէրէ մէջ՝ Պոնտոսից մինչեւ Ասորգաստիան, որի տեղանկերից մէկն՝ Մեծ Լայքի
 զարս հանուլը չէր նշանակում միւսների զաշնակցապէս պարտադրութիւնների
 զարարեցում: Թերեւս, Լապոն արտեով պիտի բացարարուն Պոմպէոսի արշաւանց-
 ները Ազուանի ու Վերքի վեճ եւ վերջիններին հետեւողական ձարաւաշուն գիրք-
 որշումը Լայպտասանին արգելն Շապանդեցրած համոզեցիներէ նկատուամբ՝:

Լաո բազմաթիւ հնդկեանկներէ ձա պահպանուած պատմութիւն՝ Պոմպէոսն
 իր հիմնակցու ուճիւրով ճԵ թ. ձեռնո սկզբին հաւա Մեծ Լայքի եւ Ազուանքի՝ Կար
 գնաով անցնել սահմանին, տակապէ որտեղ յանցնել այն, այլ ձեռնել Կարի աշ-
 ափննայ զաշառափայրում, ոչ հոտու նաեւ Երեքիս/Վերքի սահմաններէց: Անհա-
 կան, այլ տեղանքը պէտք է համարել Լայքի թագաւորների ետեղապիւ ձեռնորդ
 հետ՝ Թաւիք նահանգի արեւմուտքում (Կարի Լաիւում վտակի գետարծիւանի շրջա-
 նում), որի ձարն Շեապայում յայտնում է Ազարնեղեզորը՝: Թրոշ ուսումնասի-
 բողներ միշտ յին մեկնարանել սկզբնազրիւրների վնայութիւնը եւ այլ տեղը եղ-
 կայրել են անտիկ Մեծ Լայքի Անահտական կոչում զաւառի հետ: Սակայն ակնի
 ձարաման վերլուծութիւնը ցոյց է տալիս, որ ազրիւրները եւում են Պոմպէոսի ս-
 բըշնան ձարն՝ լեզբունները բաձանել երկու ձար, արեկցից մէջը ձեռնել Անահ-
 տական զաւառում (Անահտիս, Փոքր Լայքի սահմանի ձա, հետագայի Բարնը
 Լայք նահանգում), իսկ Երեքորդն՝ իր պիտարութիւնը՝ Ազուանքի սահմանի
 վրայ, Կարի հարաւային ափերին (տեղում՝ երեք ձար բաձանուածԿ: Ազրիւրնե-
 րը զրում են, թէ աշատը հոմոլացիները տրիտապրում յարմանման նմարակու-
 ջին Կար գետի (բնազրերում պահպանուել է զեռանուան «Կրոնոսս մուլ») այս
 աին անցած Ազուանից թագաւոր Սրոյսի (նաեւ՝ Սարը, Սարսէ) կողմից:

Նմարարիւի է, որ Պոմպէոսը զիճել էր Սրոյսին՝ Տրքրան Մեծի արեւակով
 հաւաանկուելու եւ Մերդաստի վեճ Լաոնի կողմն անցնելու տարարովը Դեռուար
 չէ զուշանի, որ այլ զիճումը պիտի տարտուէր՝ հակառակ զէպրում պատերազմի

¹ Այլ մասին ՊՈՒ Տրոսս Լիթորի պօքրուցի (Titi Livii ab urbe condita libri. Editio altera, quatuor curavit M. Müller, Vol. I-II, Lipsiae, 1905-1906, § Cl).
² Ազարնեղեզայ Կատարիւց Լայքը, Աշխատութեան Գ. Տէր-Միքայէան եւ Սո. Կո-
 մալեանց. ԹՅՖիլոս, 1909 (իտալացի՝ Ազար.), § 28, էջ 21 (վերամբարտ.՝ «Մասննապից
 Լայքը», Տո. Բ. Ամբրիլուս, 2005, էջ 1320):
³ Dio Cass. XXXVI, 53, 5; 54, 1; Լալվանու Փլալլոն, Գիճն Կասիոն, էջ 142; Plut. Pomp.
 XXXIV; Գրուարքոս, Կենսագրութիւններ, էջ 266 App. Nihil. 105. ԼՊՒ. A. A. Azorius,
 Աճանոս-Ապոստոլ., c. 23, 26: Միգալայն, Ալվանից աշխարհի պատմութիւն, էջ 125: Լա-
 մեմուարար վերջին մամրաման տե՛ս Տաճ. Ա. Աթոք, Թոսում ու Կառնո: Կոռնա,
 1987թ., Աճանոս., – ԲԱՊ, 1994, № 1, c. 20-32.

դատարանառելու սպանակից առաջարկով. և Արուսեքը նախընտրեց վերջինը՝ Կուրի ոչ ափին Սասուրեանքանների աճի արժեքին տեղի ունեցած ծանր նախատարաք, այնուամենայնի, աւարտուեց հռոմէացիների յաջմանակով, իսկ պարտուած ազուանները նահանջեցին զհար ձախափանակ և, ըստ Պլուտարքոսի, հնչեցին ողորշանկցութեան ու բարեկամութեան ստանդարտ պայմանագիրը՝ զբանով թոյլ տալով Պոմպէլիսին անխոփան երթուան Վերք, ապա տեղեկ Կուրի և փորձել հասնել արդէն զԿով Մելոպոս (Ազովի ծով) նահանջող Միհրդատոսին:

Սակայն, յնայած հնչուած պայմանագրին՝ Արուսեքը մէկ տարի շնչացած տեսպանելի ներխուժման ենթարկուեց հռոմէացիներին կողմից, որոնք Վերքում ու Լազիկայում Միհրդատոսին տեղաշարժ հետապնդելուց յետոյ ձուտարարուելու եղին անզում խախտեցին Կուրով տեղեկող Մեծ Լազրի և Արուսեքի թագաւորութեան սահմանը՝ Ըստ մեզ հասած վկայութիւնների՝ կրանք գազանն մնալու նպատակով կրկնարանն ու զմուարին գիշերապէս անցուցնելով հասան նախ՝ Կանքիւսէ գետին (Վերքի), ապա Արուսեքի արևմտեան տարաստանային Կանքիւսէ/Կանքեճան գետը հնեանդան շրջաններից բաժանող՝ Ալազան գետն ատարին հասնելին (ըստ պահպանուած հատուածների՝ «Արանտուս անուանուով»), որի այն կողմում երկու մեծ նախատարաք տուեցին: Դրանցից առաջինը, թերևս, տեղի էր ունեցել ազուանական բանակի փառքաթիւ ուժերի զէժ, որոնց գլխաւորում էր թագաւորի՝ անունով յիշուած Կուրոս (կամ Կարոս) կոչուալը. ըստ ազգիւնների վկայութեան՝ Պոմպէլիոս անձամբ մեկամարտից նրա զէժ և կարողացաւ նիզակահար տեղի՝ Երկրորդ նախատարաքն արդէն Օրոս թագաւորի գլխաւորում անբողջ ազուանական զորքի զէժ էր, աչիւրէն, ինչպէս տարիներէն են նշում 80 հազ. հետեւան և 22 հազ. 566 խաղորհ՝, Իրբն մանրամասնութիւն եշուած է այդ բանակում անտղանոսիների ներկայութիւնը, թէպէտ միաժամանակ ստում է, որ յաջթողները նախատարաքից յետոյ կամայք ոչ մի գիտն յայտնարկերցին, այլ միայն ինչ-որ կանայքի կիսակոշիկներ՝ Լոսաքուցիչ յայտնուած է, որ

¹ Plut. Pomp. XXXIV; Պլուտարքոս, Կենսագրութիւններ, էջ 267: Լծօ. Dio Cass. XXXVI, 54, 3-5; Լովսեկոս Փլաւլիոս, Գիտն Կասսիոս, էջ 142-143; App. Mithr. 103.

² Plut. Pomp. XXXV; Պլուտարքոս, Կենսագրութիւններ, էջ 267; Dio Cass. XXXVII, 3, 5-6; Լովսեկոս Փլաւլիոս, Գիտն Կասսիոս, էջ 145:

³ Բացառուած չէ, որ խոսքը Ալազան գետամասն (Պլինիոսի մաս՝ «Օլազանէս, var. «Օ-օլազանէ», Սարգոսի մաս՝ «Ալամնիոս», իսկ Պոլսոմոնի մաս՝ անամնո) ոչ թէ մի տարբերակ, այլ զբշակաւ ձայնարարած մտն մտն է: Հնչուալը է, որ Պոմպէլիոսի ղեկիցմնը (թ.՝ կնքարարար, ինչ թշտիանէր) արմանապէս են տնդաշնորհ ըստ Ալազան անունը՝ «Ալազոս ուղղական մտով, որն արդէն յոմարէնք ընտանական կանոններով սնուական հրովմոն զարմէ է Ալամնոս», իսկ վերջին է ինչ-որ մի վաղ գրչական վրձնագրան հետմանկցով վերածուել է Ալամնոս-ի յոմարէն A և B գլխատարների՝ որոշ շարիով մնամ գրուցիմնից առաջ նկած շնորոքութեան պատմարով:

⁴ Plut. Pomp. XXXV; Պլուտարքոս, Կենսագրութիւններ, էջ 267; Dio Cass. XXXVII, 4, 1; Լովսեկոս Փլաւլիոս, Գիտն Կասսիոս, էջ 145-146:

⁵ Plut. Pomp. XXXV; Պլուտարքոս, Կենսագրութիւններ, էջ 267-268; Dio Cass. XXXVII, 4, 6; Լովսեկոս Փլաւլիոս, Գիտն Կասսիոս, էջ 146; Strab. XI, 4, 5.

⁶ Plut. Pomp. XXXV; Պլուտարքոս, Կենսագրութիւններ, էջ 268:

Տամեացիների Բուացանակը գիշել է Օրոյսի բանակին, թէպէտ ուսումնասիրողները գրանուծ կասկածելու չուրջ հիմքեր են տեսնում՝ Ըստ էության, յաջողութիւն էր ապահովել Պամպիլոս հիմնական մարտավարական Վարքը՝ ներխուժման սկզբից մինչև վնասնական բարեութիւն անսկիզկայի բերել Տամեացի մեծ ուժերի շարահող հակառակորդին ըզուր չէ, որ մարտնչու յեղիներենքը թագակաշում էին ըն Ստատրեայիս՝ մասնացոյց անելով, որ նախորդ տարի Կուրի հարաւային ակերբին աշուանների տգալտազգնա յարձակման դիմաց, իրօք, նոյն կերպ են վրէժը յուժում՝:

Ճացթական հակառակմարտից յետոյ Տամեացիները շարժուեցին Սասայի ձովի ուղղութիւնով, բայց շուտով դադարեցրին առաջնադարացումը՝ շտանկեով կրան (Պրուտարքոսի խօսքերով՝ մինչև ձովափ մնացել էր միայն երեք օրուայ անցում, իսկ հետախորդներն անգամ ծովի չուր էին բերել Պամպիլոսին)՝ Իրբն վարկած՝ կարելի է ենթադրել, որ Պամպիլոս սկզբնական նպատակն է եղել՝ Սասայի ծովի ափերով անցնել Հրահայի Վովկասի տափաստաններ և թրիւնքից հարուած հասցնել Մէլգոսիսի կողմերում ազատտան Միհրդատին՝, սակայն Կասպիցի ձովափին ծանկունա զորավարին համոզել էին, որ դա ոչ պակաս երկար ու վտանգաւոր ուղիքուղի է (Սեւ ծովի՝ Պանտոսի ափերով նույնատրին հետապնդելը կիսատ էր թողնուել էնց նմանատիպ պատեհաարանութեանը)։ Իսկ պարտուած, սակայն գերուժուց խուսափել կարողացած Օրոյս թագաւորը նորից հաշտութիւն խնդրեց և ստացաւ այն, ըստ պատմիչների՝ իրբն Պամպիլոսի տղաբնածութիւնը՝:

Գրելով այս մասին՝ Գիոն Կասսիոսը յիշատակում է նաև Սասայի ծովի ափամերձ ցեղերի նմա յաղթողների պայմանագրութիւնների մասին («Պամպիլոսը ... ալրաններին խաղաղութիւն պարգեւեց, ինչպէս նաև մի շարք այլ ցեղերի հետ, որոնք բնակուած են այն տարածքի վրայ, որն ընկած է Կովկասից մինչև Սասայի ծով, որտեղ և վերանուած է Կովկասից սկիզբ անող յոռը, գաշնք կնքեց, երբ սրանք իր մաս ուղ կարտառելով դեպուաններ ուղարկեցին»)։ Ափամերձ երկրամասի ցեղերի՝ ինչ-որ կարգի ինքնուրույնութեան մասին վկայող, թերևս, նոյն ազբրի (գուցէ՝ Քեոփանէս Միտրիշենացու)՝ հազարգումների արգիւնքն է թուած եւ և Ստրաբոնի արտայայտութիւնը Ազուանից ձովափի Կասպիանա մարզի մասին («Ալբուանների [մի] երկրամասն է նաև Կասպիանան՝ անուանուած, ինչպէս և ծ»

¹ Հմմ. Զ. Ս. Սվալայան, Արվանդից աշխարհի պատմութիւն, էջ 130:

² Dio Cass. XXXVII, 4, 4; Հովսէփոս Փլալիոս, Գիոն Կասսիոս, էջ 146:

³ Plut. Pomp. XXXVI; Պլուտարքոս. Կեցնագրութիւններ, էջ 268: Հմմ. Քլեմ. Նոյ. Իստ. VI, 51, ուր լղում է արում արշաւանցի Քէլ այլ մասնակցի՝ Մարկոս Վարրոնի պատմածին:

⁴ Աշխատագրական միւ, վրիպեալ սասանդուցների Քէլն հասնելայն Կասպիցի ափերով գնալի Մելգոսիս-Ազովի ծով ուղին այնցնալ էլ երկար չէր: Անգամ Կոստանդին Միլիանան կարծուր կրկն էր խոսնակ արձամագրում (De Cerem. II, 48). «...Մեղնալիսանի իշխանին (Մելգոսիս) անց է սմաւաւ Մեոնոսի լիճը: Մանրամասն տնկ ստորին լգ. Գ. ցածին II):

⁵ Dio Cass. XXXVII, 5, 1: Հովսէփոս Փլալիոս, Գիոն Կասսիոս, էջ 146:

⁶ Անոյ:

⁷ Հմմ. A. A. Առուստ, Անուան-Ալալաե..., c. 52:

զն՝ կասպերի ցեղից, որը ներկայումս անհետացել է)՝ այդ ազգերին է ներկայ-
 կը չգում, երբ իրեն աշուսանների հիսուս-արեւելեան հարեան նշում է պելեյի ու
 լեզերի ցեղը՝ ներկայիս լեզերների վաղ նախնիներին¹։ Ակյանհայեցի գիր լեռնե-
 լում, ըստ պատմածների, ընկալում են անազոնոհիները։ Քնդահանելուց, որ Պոմ-
 պէոսի նա մասնակցել է արշաւանքին եւ եղել այրանների մաս, առում է, որ ա-
 մազոնոհիներն ու այրանների միջեւ ընկալում են գէյեր եւ լեզեր սկիւբները²։
 Պուստարքոսի մաս նայել է. «Ամազոնոհիները զբաղեցնում են Կովկասի [լեռնե-
 րի]՝ Կասպից ծովին յարող զտարե, ըստ ո՛չ այրանների կողքին, քանի որ նրանց
 միջեւ ընկալում են դեռ գէյերը եւ լեզերը³։ Իսկ Լուցիոս Տլուտոսի եւ Ալեքսիոս
 Վիկտորի (Դ գար) խօսքերով՝ Պոմպէոսին նազանդուած Կովկասի մագազուրգնե-
 րի թում Նայերից, իրերներից, կոյսերից, ներկիւններից ու աշուսաններից բացի ե-
 ղել են իրեն թէ նաեւ սխասպերը⁴։ Քէնի այդ ուշ ներկանիները գերապասանն են
 Տրուսոս Արիոսի (Ք. ա. Ա գար) երկի՝ մեզ շնասած գրուիչը, ըստ Տարուսոս է, որ
 այս զէպում նրանք ոչ թէ բառացի են կրկնել ազգերում եղած ցանկը, այլ ներ-
 կալացրել են Ք. յ. Գ գ. սկզբի քաղաքական փոփոխութիւններին յաջորդած իրա-
 վիճակը (երբ Ազուսանից թագաւորութիւնը կորցրել էր իր ստարածքի ծովափնեայ
 կէտը)։ Դա անշի չաւ է արտաշատում Դ գարի միւս համընդացի պատմիչի՝ Ամ-
 միանոս Մարկիդիոսի մաս, ըստ որի գեղարուեստապաճող ներկայացման (Յու-
 լիանոս կոյսեր ձառի մէջ)՝ Պոմպէոսն անցել էր այրանների երկրով եւ մասա-
 զեանների [իմա՝ մասցոսիների], որոնց այժմ աշաններ ենք կոչում, շահաշուիչ էր
 նաեւ այդ մագազուրգնի ու տեսել Կասպիական լիճը⁵։ Ի գէյ, ուշ իրողութիւնների (Ա-
 լեքսանների) ինչ-որ շահում արտաշատին նախ երկուսից բացառուած չէ անգամ
 Դրեւ Կասպոսի (Դ գ. առաջին կէս)՝ գերբ ընդամուռ մեակերգումս մէջ։

Պոմպէոսի արշաւանքների շեղմի Լաոմը հաստատապէս անբողբոյնց Ալ-
 սիդովկասում՝ յենուելով ոչորշանից եւ բարեկամ Տոշախում անգական թագա-
 ւորների իշխանութեան վրայ, այդ թում՝ Ազուսանից արքայի։ Անկայն այդ քրարե-
 կամութիւնը լեանգարեց, որպէսզի Ք. ա. 61 թուականին Լաոմում տեղի ունեցած

¹ Strab. XI, 4, 5. Տե՛ս նաև Ա. Է. Հակոբյան, Կասպիի եւ Կուսպիանա (Կասպ) ծաղի
 սեղանորոշման մասին, - ԼՀԳ, 1983, 6-7, էջ 87-99; Եղիմ' Աւանոս-Աղան..., c. 37-55.

² Հստ Ի. Ինիզուէի՝ «Գիւրի»-ի ոչ թէ ստանձնեց ընդի արումս անժու էր, այլ գիւրի «Գիւ-
 զի» ցեղանունն մի դրափոխումս տարեհրակ (Մ. Մ. Իսխան, К вопросу о хронологиче-
 ском определении легендарной «мисской» группы, - Ученые записки Дагестанского филиала
 АН СССР, кн. 2, Махачкала, 1969, c. 78-79). Հմմ. А. А. Ахмедов, Аلبания-Альп..., c. 56.

³ Strab. XI, 5, 1.

⁴ Plut. Pomp. XXXV, Պուստարքոս, կենսագրութիւններ, էջ 268:

⁵ Florus Lucius Annius, Epitome de Tito Livio Bellorum omnium annorum DCC, Edit. E. S.
 Forsser, Cambridge/Mass., 1929, I, 40, 21; Aurelius Victor Sextus, De viis illustribus urbis
 Romae, Edit. F. Pichlmayer (BT), Lipsiae, 1911, 76.

⁶ Ann. Maecell. XXIII, 5, 16. Հմմ. А. А. Ахмедов, Аلبания-Альп..., c. 105, Կասպից ծովից
 արևմուտք մասնագիտ-արվեստի ճիշտագումարման մասին տե՛ս, որ՝ Н. Аван, Г. Ас-
 ланов, Палеона сармато-массетто-аланского круга из территории Азербайджана, - ДВ,
 вып. 2, Ер., 1976, с. 221-225.

յազմահանգիտում, ի թիւս մի քանի ետանումս թագաւորների ու նրանց հարազանների, Պետզեար շեռնից արարելիս նաև Ազուանից բերումս երկու պատեղները (Վիքր/Իրենիայից այդպիսիք երկքն ՀԻԿ), որոնց Ապոկալիպս պատմելը կըլում է ապրանհանա տառերորդներս («Տեղեմոններս»):

Ազուանքի շատն տեսիլի ազգիբների յաշորդ տեղեկութիւնք վերարկում է Ք. ա. 30-ական թթ., կր Մարկոս Անտոնիոսը հռոմէական զիբքերն ուժեղացնելու համար փոփոխական յաշորդութեամբ փորձում էր Պարթիւնից հզորացած տէրութիւնից կտրել Հայաստանը (որ թագաւորում էր Արտաւազդ Բ-ն) ու հարևան այսրիովհասան երկրները: Այստեղ եւ յուրը զիմազրութեան հանգիսից (տե՛ս ստորեւ՝ երրճնացու պահպանած վկայութիւնք), որից շնոյց նրա յեղիտենէնք Ք. ա. 54 թ. Գանիզիսոս Գրասսոս զորագործի զիտուորութեամբ ստիպուած եղան արշուն Հայաստանով մնելու: Եզիկանան յոնները՝ «սկզբում՝ Վիքր, ապա Հրազդարքն Իրենց հետ վերջնելով Ազուանք, որ թագաւորում էր Զորն տեսուիք կրազարքան (Ոսեւ՝ Զորնոս): Հաւ Դիւն Գասարսի պատմածը՝ «Կանիզիսոս Կրասսոս, արշունելով Իրենների զէժ, այց կուում յազմից նրանց թագաւոր Փառնարագարն, ստիպից նրան զաշնակից գառնայ ու կրա հետ միասին ներխուժելով հարևան Ալեանիս ու յազմելով որանց եւս ու որանց թագաւոր Զորնոսին, որանց եղելայն էր կոչմը գրանցել: Մարարներ մի արտայայտութիւնից կրում է, որ Ազուանից թագաւորութիւնում այս պարսութեանը յաշորդած շրջանում, աշտինք՝ զարտփոջին, ի՞նչ-որ պարբերականութեամբ հռոմէական կուսակալներ են նշանակուել (այդպէ՛ս՝ նաև Հայաստանում ու Վիքրում)», ըստ ամենայնի՝ զիտուորական:

Մովսէս Խորենացու ժամ պահպանուել է Ք. ա. 30-ական թթ. Նախի զէժ Արտաւազդ Բ-ի հետ ազուանների գաշնակչութեանը վերաբերող հետեւեալ ուշադրու տեղեկութիւնք. «...պայտացեալ իմն՝ Արտաւազդը՝ հրաման տայր զայր յարուցանել զբերաւորս Ասորպատական ճահանգիսն ու զերակիշո յերկնն Գաւհատ՝ հանգերն Ազուանից ու Հրաւք [ու Խալաճեայք], թաղայ իջանէ ի Մրշազեանս ու

¹ Pius. Pontif. XLV, Պիոսաբքոս, Կենսագրութիւններ, էջ 275; App. Mithr. 117. Հմմ. Florus Lucius Annus, Egiptus, 1, 40, 28.

² Pius. Ant. XXXIV, Պիոսաբքոս, Կենսագրութիւններ, էջ 291:

³ Dio Cass. XLIX, 24, 1. Հմմ. Հովսէփոս Փլափոս, Գիտն Կառնիոս, էջ 177-178: Այս ժամանակաշրջանի ժամիկ յարուել տե՛ս Թ. Մամեսեքրան, Հայաստանը Արտաւազդից մինչև Տրդատ Մեծ, Սր., 1997, էջ 9-60:

⁴ Strab. VI, 4, 2 («Փառնիսից ու Եգրատից այս կողմ շուրջ... հռոմէացիներն են նմանակալ ու նշանակուել հռոմէական իշխանաւորներին: Իսկ Տալիոն ու Կոլաթիոն վեր բնակուող պրոսաններն ու իրենները պէտք ունեն մնայն [հռոմէական] կառավարի նշակարանն ու լաւ են զարուժ. ընթացումում են այն բանից [յետոյ մնայն], երբ հռոմէացիները զբաղում են [ուրիշ տեղում]»): Հմմ. Մարտրեճ, Քաղից ու քարգաննից Հ. Անտոյան, Սր., 1940, էջ 22-23:

⁵ Գառնուրսի փակագրութիւն մեր կողմից վերականգնուած «ու մուսուլմաք» քարտի քարակալում են Գառնուրից երկի մեզ ծարած ննազորնում, սակայն «ու գիտակցանալուով կամ խնայանալու ձուս, որն օգտուել է երկնմացրը (զգալաւ Արտաւոնից ու զՎրաց ու զնախնաց») տե՛ս խնայանալու նախնակալս, Գառնուրիճ Հարց, Վաղարշապատ, 1871 [յետագայ՝ Ռոմեւ., Ա., էջ 44: Ենթադրելի է, որ Ե դարի սկզբներին

հայրամայն ասել զգարս Հոռմայեցոց՝ Այս անգնելութեան պատճախն հասարկութեանն անհրաժեշտ է որոշակի փաստութեամբ զերաբերունչ, թուի որ Պատմահայրը, ասենայն հասակահանութեամբ, այն վերջինն է Ք. յ. 9 զարի ժամանակագիր Յուլիոս Աֆրիկանոսի հինգերորդ գրքից (պատգանաւ՝ միայն հատուկենս կտորներով), որը, ինչպէս պարզ է զարձել վերջին տարիների ուսումնասիրութիւններից, իրոք պարունակիչ է նորենացու ժառ յառուկ ձառեանշուրաւ (զլ. Բ.Ժ) եւ այսպէս զերաբարձրում պատմութիւնները Մեծ Հայքի Արտաշէս Ա Տիրակն Ք եւ Արտաւազ Ք արքաների ժամին՝

Ք. յ. Ա զ. սկզբներին իր գերիշխանութիւնը Մերկուտը Արեւելքում լիովին հաստատած Հռոմէական կայսրութեան արտաքին քաղաքականութեան կարեւոր կէտերից մէկը Հրեօտային Կովկասից եկող քոչուտ փոքրգոյգների աւերիչ յարձակումներից պաշտպանութեան պատճառովն էր, որի պատասխանաւարութիւնը մինչ այդ կրում էին միայն Արտաշէսեան Հայաստանը եւ Պարթևական Իրանը (այդ գործում լուրջ աւանդողներ էին մեւաուրուկ գեղան Մարտիան եւ Արեւմտեան տերութիւնների ժամանակներից)։ Ազուանքը եւ կրա ջեղերն ու փոքրգոյգները երկար զարեր մեծ գեր էին խաղալու «Կասպիական» կամ «Ազուանական» դարպասներ կոչուած Դերքիկ/Չոքի անցքի պաշտպանութեան գործում։ Եւսն զերպատարում ասելու եւսն հարեան Վիրք/Իրերիան, որի տնտեսութեան ասի էր գտնուած Դարիակի լեռնանցքը կամ «Աշտնայ գուան»ը (այն եւս աղբիւրներում կրքեմ կոչումն էր «Կասպիական գուան»)։ Դարսակցին Կայսրութիւնը հասն էր Իրան, որ Կովկասի լեռնանցքների պաշտպանութեան ինչքում Պարթևքի եւ Հայաստանի զերպատարումն էապէս թալանցել էր եւ զրա պատասխանաւարութեան անցել էր Հռոմը որտեղիցմ եւ զաշտակցի՝ կարգալինական հանգէս եկող Վիրքին ու Ազուանքին։ Հռոմացի պատմիչ յուսերով՝ տարածաշրջանում սթազուարում էին արտաքին տերութիւններից մեր հզորութեան շեղմի պաշտպանուած Հրերների, Արանների եւ միւս [փոքրգոյգ]ների թաղաւորները՝

Միւս կողմից՝ եշուած գործառույթի իրականացման բովում հմտացած Ա զուանքն ու Վիրքն ինքնուրոյն գործան էին զարձել եւ յարմար պահի լուծում էին

այս բաները վիճարկել են մի վաղ արտապոսեան մէջ՝ յաջորդող «Խաղալ» կամ «Խաղալ»-ը ըստի մնանութիւնից անաշտած շեղումումն պատճառով։

¹ Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Աշտատորմանը՝ Մ. Արեւեան եւ Ա. Յարթիւնեան, Տիպիւս, 1913 շինուար՝ Խոր. Ա, Բ-ը, էջ 157 (կրքմիւստ.՝ «Մատնեւագիր Հայոց», հո. Բ, Անթիլիաս, 2003, էջ 188)։ Պատմաբար երբեք հիմնական նորարարիցիւնը (ԱՏԿԻ Ա-ի) զրկագրարի մեծ ժամն ունի «Կովկաս»-իցն «Կասպաստ»-իւ «Արտաւազ»-իցն «Արտաշէտ»-իցն ընկերցումները։ Նրա այս տեղեկութիւնը ժ դարում տարրեր ճշտութեամբ կրկնում են Ռիլտամնայ եւ Մովսիս Կասպուրանցիի (ԱՅ, էջ 13, «Կոչնայ զձգար ազգս լիթնն հասկաստ եւ զզարս Ազուանցի եւ Կոչն եւ յաղաց ի Միջագուտ...») ժ-Գ դարում «Կարսիկ Արեւելքի»-ն այլ ուղ պատմիչներ։

² Տրւ Ա. Քոփչյան, Մովսիս Խորենացու հիմնական աղբիւրների ինքնուրոյն, Եր., 2001, էջ 85-132։

³ Այդ աւանդույթներից պէտք է շարժմանուելից ման զաղորդ դարերում, Արաբական յաղկաւորումն եւ անգամ Սեֆեան Պարսկաստանի տիրապետութեան ժամանակներում։

⁴ Դաւ. Առ. IV, 5, ՀճԻ, Կ. Տափառուտ, էջ 21։

Նաև սեփական ժողովուրդներն ու պետականություններին հարացման խնդրը: Դարասկզբին Ազուանի ինքնուրույնության մասին մի վիճաբան է պահպանել Տակհաուսը՝ նրա խառնելով՝ Պարթևերում, այս Մեծ Հայքում թագաւորում եւ գահննկէլ արուած, այս նոսճացիներին հոգմից հիշկիւարում պահուող Կեռն Արշակունի 18 թ. փորձեց իր աշտարակորից փախելէ Հայաստան (Տառապարհն եւ զաւարարար սպանուեց), որպէսզի սնցին ուրեանցից այրաններն եւ [կամ] հնճիտներն, եւ [այսպ] իրեն արիւնակից սնիթական թագաւորի մասն: Եւ շէնք, որ Տակհաուսը բնագրի Ածատ Հեռուոսոսոց քանիցը, հետեւելով Ա. Քոննակին, պիտի ընկալել ապրաններն եւ [կամ] հնճիտներին վերահսկելուով (հնճիտակի թագմակոզման վերջածուրթեան համաւայն՝՝ վերջերեւոյ քառարմոյք վերջում գրական վերջում է ապրել, որը պէտք է ուղղել Albanos Heniochosos, զանի որ Ք. յ. առաջին զարեւում շնճիտներին թագաւորութիւն (կամ՝ շնճիտներն եւ Տակհաուսի) տնուամ ստակի ապրիտները գրաւին եւն հոյիտիւ - Լազիկ - Եգիպտոս՝ (կամ նրա հրահարանական մասը)՝ Ապրիտիկանի հակառակ, ապրիտն՝ արեւմտեան հոգմում: Այնուցից եւ (ինչպէս եւ Ազուանից թագաւորութիւնից՝ Դերթեւոյ) կարիքի էր հասնել հրահարանական տարածաններն սակիթ-ալաններին մասն: Կերթեւոյ տնուան սակի Դերթեւոյց հարա Մառթիւց թագաւորութիւնն ընկալելու մասին Ա. Քոննակին վարկածը՝ պիտի համարել ժամանակակից 1-2 զարթ, զանի որ ըստ Յովսէփոս Փլաւիոսի՝ 72 թ. Լիւսիոսայն հովանից զէպի Հայաստան եւ Մարաստան արշաւած ալաններին ցեղը այն սակիտներն են, որ Տակհաուսին եւ Մեզդանս յնի շուրջն են բնակում:՝

Մի զանի տարի սակի՝ 34 թաւանին, Ազուանի ու Կերթը Համի պնտութեան պատերազմի մէջ մասն Պարթևերի զէմ եւ կարողացան կասեցնել Արտաւան Գ. (12-38) փորձերը՝ անդամագնելու իր գերիշխանութիւնը Հայաստանում, որտեղ թագաւոր էր Տաշակուի նրա որդի Արշակը: Այդ պատերազմում Կերթը Դարբայի լեռնաշղթով ստացաւ հրահարանական այանական ցեղախմբերի տնտեսութիւնը, որտեղ անընդմեջները գործեցին Հայաստանում եւ Արարատականում: Ըստ Յովսէփոսի՝ սճիտներն [կայսր]ը թուրք է ուղարկում [Ատրիտի կառավարիչ]՝ Կեռնակուն, հրահարանակով նրան բարեկամութիւն հաստատուն պարթևներին թագաւոր Արտաւանոսին հետ... [զրտեցի բաց եւ] շնճ զամբարնի տայով համազում է եւ՝ իրերներին, եւ՝ այրաններին թագաւորներին՝ առուց զարանելու պատերազմի կէնկ Արտաւանոսի զէմ: Իսկ նրանք թէն զէմ կանգնեցին, սակայն հասցեան զո-

¹ Կառ. Առ. II, 68, ԼճՄ, Գ. Տակհաուս, էջ 19:

² Տիւն Ա. Ե. Չերաս, К историческим соображениям Тавиты в Восток, – ԻՊՃԿ, 1984, № 4, с. 208-215 [աւելակալել էջ 212 յար. 1:

³ ԼճՄ, Կ. Ե. Թրեթեր, Очерки по истории и культуре..., с. 116-117.

⁴ Տիւն Հայ ժողովրդի պատմութեան [նախագոմ՝ ԼճԳ], Տո. I, Եր., 1971, էջ 713, 86, 21:

⁵ Josephus Flavius, The Jewish War, Ediz. and transl. by H. St. J. Thackeray, Vol. I-III, Cambridge/Mass., 1927 [նախագոմ՝ Joseph, De bell. Jud., VII, 7, 4, ԼճՄ, Լովսէփոս Փլաւիոս, Գիտն Գաւաթոս, էջ 52: Ալաններին 72-74 թթ. արշաւանքների մասին տե՛ս, որ՝ P. A. Габриэлян, Арменно-аланские отношения (I-X вв.), Եր., 1989, с. 65-69.

ներք թոյց աննելով արանների առաջ, իրենց երկրի միջով հանապարհ՝ ասուցին նրանց Արտարանուսի զէմն՝ 35 թուականին Վիրքի թագաւոր Փարսաման (կամ Փարսան) Փառնասագանը, որն ուզողսկից էր հայ Արտաշեսեան արքաներին, կարողացաւ թունաւորել սոյւ Նայասանի պարթիւ թագաւոր Արշակին, և զբաց պտուտական ժեծարանակ զօրքով մտնելով երկիր՝ գրաւեց Արտաշես ժայռաբազան ու Նայոց գահին բազմեցրեց իր իջրայր Միրդատին։ Նայասանին և Փարթիւքի զէմ այս պատերազմին ժանակցած Ազուանից թագաւորը, որի սեռուն աղբիւրներում բաշահայում է, հասցից ժովի ափով թոյց էր թողել սարձատական զաշնակից ցեղերին՝ միամամանակ ժակելով միաների հանապարհը, որոնք գալիս (ին կուսելու պարթիւնների կողմում Աջգլխ իրերներն ու սողանները հիսրակահանակ ցեղերի օմանգակութեամբ շահեցին պատերազմը և պարթեւա-Նայահան ցորդերի զէմ վնասեան հակատարումս ուղանեցին Արասանի միւս սրբի Օրոզկան, որը պէտք է փոխարինէր Արշակին Նայոց գահի վրայ՝

Աղբիւրներն արձանագրում են նաեւ Հասի օմանգակութեամբ Կզորացած Ազուանքի և Վիրքի միջեւ առկայ հակասութիւններն ու զրանց հակադրացումն որոշ գրուագներ, որոնցից ամենայայտնին Ա զ. 30-ական թթ. իրերա-պզուանական պատերազմն էր։ Հաս Տակիրտոսի՝ Կրոց (Ներքերիայի) թագաւոր Փայսամանը 51 թ. պատերազմ էր սկսել Ազուանքի զէմ, յզնւեան ինչրանքով զիմել Կալարութեանը և, չնայած վերջինի մերմանը, յաջմանակ տարել՝ Դրա հետեւանքով երկու երկրներն միջեւ աւճմանը տեղափոխուել էր սուրի արեւելք և հասել Ալազան գետին (չոսս երեւոյթին՝ նրա զեռարներին). Շեապայում Ազուանից թագաւորութիւնը միտազարկեց այս գրաւումս տարտեքը՝ Կամբէան գաւառը՝ Հասի գաշնակիցներն միջեւ հակասութիւնների պատճառներից մէկը պիտի համարուի նաեւ Փարթեւստեի շաղաքականութեան կենսունակութիւնը, որն այդ շրջանում լիովին ընդունելի էր Նայասանի համար։ Դրա արջիւնքում Մեծ Նայոցում այնուամենայնիւ հաստատուեց պարթիւ արքայ Վաղարշ Ա-ի (51-73) իջրայր Տրգատ Ա-ի թագաւորութիւնը, որը 82 թ. Հոսանգլայի համաձայնագրի շրջակներում գաւառացուցեց Ներսն կայսեր կողմից։

Տաշարգոյ շրջանում Տակիրտոս, Սեւանիոս և Դիոն Կասիոս պատմիչներն արձանագրել են զէլիք Ազուանք և Վաղարիական զարգացումներ արշաւելու համար Ներսն կայսեր յուրը նախապատրաստական սշխատակները։ Առաջինի խոսքերով՝ ողջատրատուելով այրանների զէմ պատերազմի՝ [կայսրն իր հաւաքած լեզիւներն] ուղարկեց զէլիք Կասպիական անցքը, սակայն հանապարհից

¹ Flavii Josephi Opera omnia, Post L. Bekkerem recognovit S. A. Naber, Vol. I, Lipsiae, 1888, Act. Jud., XVIII, 96-97 (82): Հովսեփոս Փլավիոս, Գիծոն Կասսիոս, էջ 78:

² Tac. Ann. VI, 33-35; Dio Cass. LVIII, 26, 3-4; Joseph, Act. Jud. XVIII, 98. Հօճ. Կ. Տակիրտոս, էջ 25-31; Հովսեփոս Փլավիոս, Գիծոն Կասսիոս, էջ 78, 196: Լիանդրանս տն՝ Ա. Լիանդրան, Երկեր, 80. Ա, էջ 306-309:

³ Tac. Ann. XII, 45. Հօճ. Կ. Տակիրտոս, էջ 55:

⁴ Լիանդրանս տն՝ A. A. Axentov, Act. Ann. A. A. Axentov, c. 28.

յնտ կանչեց՝ Հենզեքի պալատաբարձրին ճնշելու¹: Ենթանկ նպատակահնդ
 ասկ այս զեպքում, առուել մեծ հասանակետաթանք, պետք է ընկալել Գերբեկեց
 անջքք², ուստի նաև արևմտագրիկ է, որ Հասնեպաի պայմանագրով Հուսե պահ-
 պանել էր իր պարտականութիւնները հսկայական սահմանի պարտապետութեան
 խնդրում, ինչը հարց էր շարժող իրականացուել յոյ Ազուանից եւ Հրաք թագաւոր-
 ների հետ համազգրմանցիկով: Ենթանկ մեծ սրշտանքը լիայապա՝ արեւմտագրում
 88 թ. թանկուած խոսովեան պատճառով: Փոխարեկը՝ 72 թ. Տեւեկեց Դարձալով
 սեղատ Գիւրեհիզմանան ստանական ջեղերի ասպատակութիւն Ալաբիզմա,
 Հարատան (սր թագաւորում էր Տրգատ Ա-ն) եւ Աարպատական (Մեզիս)³: Եւ
 յոյ տարիներ անց հասպական ծովագիրն հասա Գոմեարմանս կայսեր (81-96)
 ուզարեւ զորքը. երա որք էր Արուստան շրշանով յարիներն զմուպիր փ-
 բազրի Ծուլմեարմ XII յնդիտի զգրապեա՝ Ծուլա Մարմեարմ⁴:

Հարկ է նշել, որ Գերբեկեց անջքի պաշտպանութեան հարցում Հուսի սեղ-
 անե համազգրմում էական զեր էր հասարում հետ: Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը:
 Դրա մասին անզնիութիւններ են պահպանուել ոչ միայն յունահռոմեական պատ-
 միչներէր, այլեւ Մովսէս Խորենացո: Ժամ: Պատմահայրն արեւմտագրել է Տրգատ Ա-
 ի (Արտաշէս անուան ասկ) յախման պատմութիւնը Գիւրեհիզմանան պաննե-
 րի հետ, ինչպէս նաեւ Բ. ց. երկրորդ կէտ թագաւորների՝ Հարտը Ա-ի եւ Խարով
 Ա-ի պատերազմներն Ազուանցում եւ սեղալ զանկցա պէ կազմ⁵, ընդ որում՝ երկու
 զկայքում էլ նշում է այց խնդրում հայ-հռոմեական գաշնակցութեան մասին: Ծու-
 ետ-հռոմեական պատմիչները փաստում են հսկայական անջքերի պաշտպանու-
 թեանը Ազուանքի թագաւորների մասնակցութիւնը, սակալեւ, ցարք, ոչ մի անզում
 լնն նշում երանց անունները: Ծայտն են Տրայանոս կայսեր (98-117) շանքերը Ա-
 զուանքը պաշտպանական սրջ համախարքում հաստատուն պահելու ուզու-
 թեանը, որի համար նա ստիպուած է կշիւ երկրի զահին զնկ իր թեկնածուին: Եւ-
 արտպիտի եւ Ռուփոս Փետտոս նշանանակ իտարերով՝ «Տրայանոսը Հայաստանը
 յնա խլելը հարեւմեից... նա Արամնեիին թագաւոր սուել, իոյ Հիբերներէր, Մար-
 մաաներէր, Թարգարցիներէր, Արարներէր, Ուրայեցիներէր ու Կոլիերի թագաւորնե-
 րն իրէ՛ր ենթակայութեան ասկ առաւ՛: Եշէր է, որ Ազուանքի ստեղծ տեանուն

¹ Tac. Hist. I, 6. Հծծ. Suetonii Tranquilli De vita Caesarum, Regogoverum M. Iam, Lipsiae, 1907, Ner. 19: Dio Cass. LXIII, 8, 1: Հովնկպոս Փլալիոս, Գիոն Աստիոս, էջ 206:

² Հծծ. K. B. Трояков, Очерки по истории и географии..., с. 121-125. Հակարտակ կարծիքը սե՛ն Ն. Խ. Սվալաւմ, Արվանից աշխարհի պատմութեան, էջ 144-145:

³ Joseph, De bell. Jud. VII, 7, 4: Հովնկպոս Փլալիոս, Գիոն Աստիոս, էջ 52-53: Խոթ., Բ. ծ. էջ 177-178: «Մյուսեմալիցը Հարոյ», Ռո. Բ. էջ 1926: Հ. Ս. Սվալաւմ, Արվանից աշխարհի պատմութեան, էջ 146-147: Բ. Ա. Գոմրեան, Արաւո-ալանոսե օրոտոտեա, с. 65-66:

⁴ Տե՛ն Ս. Ա. Павлов Е. А., Римская империя I в. н. э. и Левант XII столетия, с. 86: K. B. Трояков, Очерки по истории и географии..., с. 127-129:

⁵ Խոթ., Բ. կի, էջ 200: ԸՀ, Ռո. Բ, էջ 1949-1950:

⁶ Eutropii Brevarium historice Romanae, Regogoverum F. Ruedi (BT), Lipsiae, 1897 լիտուայ-
 նա՛ւ՝ Eutrop., VIII, 3: Russi Peati Brevarium totam gestam populi Romani, Edit. E. S. Fors-

Քաղաքը պարթևների եկամտեր Հռոմի յաջգութիւնների ոչ չըջանում զծուար թէ կարգ էր պարթև Արշակունի լինել (անկախ՝ գրականութեան մէջ տարածուած ենան և քրոս վարկածից), ուստի զառաջորէն Գարկ է ընդունել, որ եւ պիտի պատկանէր վաղնջական արքայական տունին (Մրոյտ, Ջորժի եւն)՝:

Տրայանոսին յաջորդած Հազրիանոս կայսր (117-138) իշխանութեան ասոր-տին, 135 կամ 136 թ. կրկնուց զկայ Արսևակաւս պատեաներ ներխուժուել, որոց համար Դիոն Կասիոսը ծանօթացրում է, որոնց ժառանգեաներ են՝: Կրկին Դարիալոզ անցած (Փարաման Բ Վաս Քաղաքի Քաղաութեանը) ասփառա-եարեակների արշաւանքը սնծնուլն զմասնց Արսևակային եւ Մեղիային [Աոր-գատականին], շոջափնց ետեւ Հալաստանն ու Կապադովիանն՝: Ըստ Դիոնի ճե-տագոյ խօսքերի՝ պատերազմը զազարեց միայն Վազար Քաղաքի (Մեծ Հայքի) եււրբերի շերտի, ինչպէս ետեւ նպատակներէ հոռմական կառավարիչ Փա-սիոս Արիւնտար (չաւ երևոյթին՝ յայր զործարարիւնների պատրաստուած) վա-րից՝: Ըստ Հազրիանոսի կենտոգրք էջիտ Ապարտիանոսի երկի (սՃգատակաների պատմութիւն կոչուած ժողովածոյի կազմում)՝ կայսրն շաննաւորմ բարեկամու-թիւն էր պահպանում Արսևանների ու Հիբիանների հետ եւ ստատ ընծաներ սայիտ երանց Քաղաքներին, թէպէտ երանց շին բարեհամում զնայ երա աղչու՝:

Նմանացրում է, որ Բ Գ. երկրորդ կէտին եւ Գ Գ. սկզբին եւս Աղուանքը եւյն կերպ, ինչպէս Գարեան Մեծ Հայքը եւ Վերքը (այ հռոմէական շնչիւնները յա-տններէն զմնացրի են Քաղէ), առաւելապէս Կայսրութեան ազդեցութեան ոյր-տում է զանուշ՝ շարունակելով մնայ անկախ՝: Իրազմանը, թերեւ, չէր փոխուել, եւ Աղուանքի վաղնջական Քաղաքական տունը շարունակում էր երկրում իշխել ետեւ Իրանում պարթև Արշակունիների փոխարէն Սասանեան արքայական հա-րատութեան հաստատումից յետոյ 220-ական թթ.՝

Ասպին Սասանեանների բողոքուլն զմնացրիցը (Շապուհ Ա-ի, ժողովն Գարաբիի եւն) իշխատական են Աղուանք/Ատանը որպէս Քաղաքութիւն՝ շտալով, սակայն, երա տիրոհայի անունը՝: Միւս կողմից՝ Զ Գ. աննեակգրին շարա-գրում՝ Վալապանի զկայ անուանուած ապիրը (ե զորում արտագրում Մոգ-

tes, Hannover, 1874, § XX. Հմմ. Կ. Ե. Գրեք, Օպերա ու Իստորիա և Կուլտուրա Կառաւակոյ Աւանտ, c. 129.

¹ Հմմ. անդ, էջ 130: Հ. Ս. Սվալայան, Աղվանց աշխարհի արտմութիւն, էջ 151:

² Dio Cass. LXX, 15, 1; Հովիւկոս Փրազիոս, Գիոն Կասիոս, էջ 214:

³ Տիւն Տուտ Բ. Ա. Գիբրուսեան, Արմենո-ալանտե օտոտաւնա, c. 69-70.

⁴ Անդ: Հմմ. Կ. Ե. Գրեք, Օպերա ու Իստորիա և Կուլտուրա..., c. 130-131:

⁵ Aelius Spartianus, De vita Hadriani, - Scriptores Historiae Augustae, In 2 vol., Edidit E. Hohl, Vol. I, Leipzig, 1927, I, 21; ibid, De vita Hadriani, - Scriptores Historiae Augustae, In 3 vol., With an English translation by D. Magie, Vol. I, Cambridge/Mass. - London, 1961, XXI, 13, p. 66. Հմմ. Կ. Ե. Գրեք, Օպերա ու Իստորիա և Կուլտուրա..., c. 130: Հ. Ս. Սվալայան, Աղվա-նց աշխարհի արտմութիւն, էջ 151:

⁶ Տիւն Կ. Ե. Գրեք, Օպերա ու Իստորիա և Կուլտուրա..., c. 131-132: Հ. Ս. Սվալայան, Աղվա-նց աշխարհի արտմութիւն, էջ 152-153:

⁷ Հմմ. անդ, էջ 154-160:

սեռ Գաբուրանցու կողմից՝ ուղղակի յայտնում է Աղուանքում Գ-Գ զգ. սահմանագծին Արշակունենաց արքայատոհմի հաստատման ժամին՝ յանձին Աշաղացան Ա Քաչի՝ Դա ժամանակով հարձակելուս է Մեծ Հայքում Արշակունիների գերահատատման Տեա Գ զ. անձնագիրչին՝ յանձին Դրոնգնարանու կաշեր (284-303) կողմից Տրգաս Գ-ի (295-300) թագազրման, որն իրագործանել 238/239 թ.¹ 40 տարով կերտում Մծրինի հաշտտին համառայնագրի պայմանների շրջանակում:

Տեղին էշենք, որ, զուցե, երբ պատմական զեպքերի արգիւնքում է արքայատոհմի փոփոխութիւն եղել նաեւ հարեան Արք/Քարթլիում: Այսուպ զբացական ուշ (զարգացած միջնադարի) պատմական աւանդոյից յայտնում է Գ զարում տեղի ունեցած՝ Փանկաւազիան արքայատոհմի փոխարինման ժամին Մրհրանեան երբ արքայատոհմի հրմնագիր եւ Տրգաս Մեծի ժամանակակից Մրրիանով, ում Սասանեան ձագում է վերագրում՝ Սոհայն հաշար անեղով իւրայատուկ պատմական պահ (Սասանեանների զիւրումները Հռոմին), իրանական շաւ յայտնի Մրհրան ասնի պարթեւական տկուրեքները, ինչպէս եւ հայկական (ու ախ նաեւ՝ աղուանական) զուգահեռ՝ հարնի է կասկածի տակ ասնել այդ ուշ աւանդոյթի պեզումը (Յերեւ, ձագած տարրեր պատմական սիւժէների միախառնումից) եւ

¹ Տե՛ս Ա.Անանյան, Կեանք եւ վարք Վաչագանայ արքայի, Սուաբարանը եւ զիտոցնմանում ջնալորը՝ Ա. Յակոբեան, – մշտնջողորը Հարցք (յետագայ՝ ՄՀ), հոս. Գ, Զ դար, ԱՅ-թիվսա, 2004, էջ 51-112: Հմմ. Ա. Յակոբեան, Վաչագանի զԵւ-ք եւ Արշակունենաց թագադրութեան ինքնոր Գ-Ձ արրի Աղուանքում, – ՀԱ, ԵԾԷ, տարի, 2003, սն. 45-142:

² Գաւառ, զի. ԱՊ-ՅԷ, էջ 40-41: Գարեւ Արշակունիների հետ Աղուանի ջնալորայից վաղ կապերի մասին տե՛ս, որ՝ А. М. Аветисян, Связи Армянин и Кавказской Албаниин с Парфийей (гемлостроителство и армизестуря), – СА, 1979, № 4, с. 26-39.

³ Փամանակագրութեան ճշգրտումը տե՛ս Կ. Յոզրաբեան, Աւարայրի ճակատանարտից դէպի Լուարսակի պայմանարարտիցը, Եր., 2005, էջ 287. մԺժիցի պայմանագրի ստորագրում է եղել ոչ թէ 298 թ. ինչպէս նշում էր միւրեւ վեցեցի Փամանակներս, աչ յաջորդ՝ 299 թ.: Հէ՛նց այս թուականից էլ պիտի հաշունց Տրգաս Մեծի գաւառարտիւնը: Գաւառարտիցը մէջ նա յարն է որպէս Տրգաս Երրորդ: Սակայն հիմք կազ ենթադրելու, որ զուր ճաւ եղել է Չորրորդ, եւ ցրանց ասուց Հայաստանում ինչպէ է ոչ թէ նա իտարով հաշոր, աչ Տրգաս Գ հոյեղարար: Կ. Փամանակի կարծիքով՝ Ռեց նա է ճշատակում Գալկոլիում զոնուսն պարսկերէմ յայտնի արմանագրութեան մէջ. միւսների հետ միասին Տրգասը ողորմում է շախմազան Կերտնի՝ Գաւառի գաւ թարմանայր (տե՛ս С. Toumanoff, The third-century Sassanid – REArm., т. VI, 1929, p. 257): Հմմ. Բ. Հ. Հարթորտիցան, Էրիմ Գեղեճնեճնեմ, Տրգասը եւ Գալկոլիի արմանագրութիւնը..., Վիլնյայեմ, 1995..., – ԳՐՀ, 1996, հո 1-2, էջ 353-355: Գաւառարտը մասին ներքա տե՛ս նաև G. Traina, Mapping the New Empire: A Geographical Look at the 4th Century, – "East and West in the Roman Empire of the 4th Century. An End to Unity?", Leiden – Boston, 2015, p. 56; А. Ж. Арутюнян, Армения, государствения Восточного Средиземноморья и Иран (189 г. до н. э. – 298 г. н. э.), Ростов-на-Дону, 2015, с. 285-288; Գրիգ՝ Столбняк Велюк Армения Тиграисерт в контексте армяно-римско-бизанто-восточных межгосударственных отношений (296-301 гг.), Ростов-на-Дону – Таганрог, 2019, с. 86-118.

⁴ Տե՛ս, որ՝ Мрвосян Аветисян, Жизнь Карпийских царей, Извлечения сделанные об аборазе, народке Северного Кавказа и Дагестана, Пер. с армянска-римского, армянского и комментария Г. В. Цулая, Москва, 1979, с. 37-38, է. Միջնադար-Յիւ, Վրաց արշարտիցը Հայաստանի եւ հայրի մասին, հոս. Ա, Եր., 1934, էջ 162-165:

ենթադրել Միրիան Ա-ի սերունդ Ննց պարթև Արշակունի արքայազանի որևէ նկատելի, ինչպես որ զա արգել արել է սկսալ. Շալա Ամիրսահաչիբն¹:

Ք զարում աղբիւրները խիտ ուշագրտա փոփոխութիւն են արձանագրում անորի Աղուանից Յագատարութեան ասարածքային ընդգրկման առումով երա ա-րևելեան հաստատում: Այստեղ՝ Պատարից ծովի ուղ ափամեր զտում մինչև Կողմանան յունները, յիշատակում են արդէն Մաւրթայ Յագատարութիւն կամ (ն) Բաղասական երկիրը, որն իր Յագատարական շրջանում ընդգրկում էր Աս-պից ծովի առափնեայ ասարածք Պար զտի ստարին հասանքից մինչև Չոլ/Դեր-բնդի անցքը՝ ներառելով Մաւրթայ երկրամասը²: Ը որևէ աղբիւր այլևս չի խ-տում այն ծառն, որ այլ ասարածք կան սկզուանք է, թէպէտ՝ ժողովրդագրա-կան իմաստով: Այս փաստը կարծար ցուցի է էթնիկական պատմութեան համար, քան որ կիւ մինչև Ք զարի էշում փոփոխութիւն իր ասարին հասան լինէր աղուանական ՉՊ ջնգերից միասնական էթնոի կողմարարում, այս քաղաքա-կան կամ զարչական սահմանների փոփոխութիւնը չէր կարող զտելաւ անորոշից կարում ասարածքի բնակչութեան ինքնատուտում (էթնոսեան) կարտի պատ-կաս: Հաս այսմ անտիկ Նոյնմանիերի յիշատակում ասքան (սաղուան) էզրոյթի տակ գտել Ք զարի կարումարով դեմուս պէտք է հասկանալ ոչ թէ կողմարարում էթնոս, այլ սկզբանիս (սկզուանք) անունը կրող Յագատարութեան Գրմանական (կողմասպիցու) բնակչութեան հասարական, էթնոպոտեատար ընդանարութիւնը, այն թէպէտ ն, ըստ ամենայնի՝ էթնոամարմարման որչափն աստիկանի էր հասել ն սերը ասար աղբիւրներում արևանագրում բաւականին կայուն այլանու-տումարտունուն (էրզոէթնոսուն-էրզոէթնոսիմ), սակայն իր ներսում շարունա-կում էր բաժանումս մաւ կողմասուն ընդարեւտաների ընդգրկման ենթախմբի լիզուններով խոսող աստեմին ջնգային էթնոսների, որոնցից իրաւանչիւրն ունէր կայուն էթնիկական ինքնագիտակցութիւն ն ինքնանուանում (նոյնէթնոսիմ)³:

¹ Բ. Ամիրսահաչիբ, Վաղ-ասանման դարաշրջանի արձանագր սկիզ Արմաշխանիի անդունմից. – Քրիլիսի 150: Յորկանակակ ժողովանդ, Քրիլիսի, 1958 (վրացի-րեն), էջ 93: Հմմ. այլ կարծիքով՝ Գ. Ա. Մուկոմտան, К истории армянской Грузии, с. 40.

² Բաղասական սկզուանքի մասին տե՛ս Բ. Սիւրբարյան, Փառնա-աշխարհագրա-կան ձգարուններ. – ԲՏՀ, 1971, № 1, էջ 178-183; Բ. Արտունի, Асимметрическое деление Закавказья владений Сасанидского Ирана (ссылка на труд Елани, – КВ, том 1, Եր., 1979, с. 31 սա: Բ. Հարսրյան, Մաւրթայ Սաննանի թագաւորի արշականքը Հարսրյան, – ԼՀԳ, 1981, № 6, էջ 76-77; Ա. Ա. Ասոյան, Албания-Алзаник., с. 100 սա: Հ. Խորիկյան, Բաղասական նրկի սկզուանքում. – ԳՌՀ, 2010, № 2, էջ 150-168:

³ Արմաշխան տե՛ս Մ. Մ. Իսկուս, К вопросу о этносоциальном преемстве в этносоциальной группе, с. 88; Ա. Ա. Ասոյան, Албания-Алзаник., с. 106-107; Տոյն՝ К постановке вопроса об этносоциальном Кавказской Албании в период ослабления Арабского Халифата – «Сасанид» (Трэн Ин-т оахитичесон и сошнлнне неаологоний Черноморско-Каспийского релннн), т. 2, Мюска, 2013, с. 34-37; Ա. Հարսրյան, Հ. Փոզարյան, էրմալեզական գործընթացներ Բուն Աղուանում, – Հարսրնմախոսական միազգա-լին շրջ զիտակուղով. Կրթութի ժողովան, Եր., 1987, էջ 92-93; Ա. Ասոյան, A. Galst'yan, Concerning the study of ethnic processes in the Caesarian Albania (Antiquity and Early

Իրանում պարթևները հարձակումները փոխարեն Գ ց. 20-ական թթ. Սասանեանների հաստատման առիթով հայկական ազդերները գրում են զիջողական զեմակցության մասին: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ ազուանները Վերջի և այլ հարեանների Փես ճանակցում էին Հայոց արքայ հուրոզ Մեծի («Տրդատ Բ, 216-252») բազմամեայ արշավանքներին զեպի Իրանի խորքը («...ի միա եւ ի զուրս արարոյն սկսանէր Խարոզ թագաւորն Հայոց զուց կազմէ և զար բովանդակի, զսմարէլ զգարս Աղուանից և Կրաց, և բանալ զքրուս Արանոց և զԹուրք պարսկին, հանէլ զգարս Հեռոց, առաջառան զճէ ի կոչման Պարսից, արշաւս ի կոչման Ասորեանսի, մինչև ի գրուս Տրսքանի... Վաղարշակի ի թիկունս հասանէին մեծաւ բազմութեամբ ժյր և ջալ առն և և հոյ և բուն կազմութեամբ Աղուանք, Լիփնք և Երփոջ, Կասպք և այլ եւ՝ որ ի սմին կոչմանց, զի զվրժ արեանն Արտեանայ խնդրեացին»): Ի զէպ, այս տեղեկութիւնը պարսկան է և նաեւ վրաց պատմական աւանդութիւնը, թելուտ այնտեղ բացահայտ է (Քերես, պատահար) Աղուանքի (Հելթ Կամ Թան) շրջապատութիւնը²:

Աղուանքը և Հայք ժրսին են հանդէս զայն նաեւ իբրև ստաշին Սասանաններին ենթակայ գարևալ թագաւորութիւններ (252 թ. Տրդատ Բ-ի սպանութիւնից յետոյ, ըստ ագաթանգեղեան աւանդութեան՝ Անայ Պարթևի կոչմից, որին ուզարիկ էր Պարսից արքան): Սասանեան վերագրեում՝ նախ-է Ռուսամուս Պարսիք ժողովոյ հրկիցու, Քասրա-է Զարգուշում Կասուհ Ահ (241-272)՝ հաղկու և Պայկուլում Կարսհ (Ներսէ)՝ աշքայի (282-302, մինչ այց եւ սուլայտանի մեծ թագաւորն էր) թագած երկնկա ընապրեում հրիւ հրկրները Բ-բանշահի մէջ մանկ հիսանկոսի հրկրներ՝ շահեր են: Երկր զէպրում է միջին պարսկերէնով սեանս կուլում (պահանքներում՝ Արգան, յուսարէնում՝ Արգան) երկրի կողքին նշում է Բաղաստիան երկրի անունը (Քալասազան մեւով), ինչպէս նաեւ սկիւնական գունուց (որը, ըստ ամենայնի՝ Ձոլ/Դերրեկն էր)՝

Middle Ages), – 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences (Zagreb, 1988), Moscow, 1988, p. 3-5; А. АКОУМ, Этническая прототипы в Кавказской Албании в период античности и в раннем средневековье, – ВД (Эр), 2015, № 2(8), с. 69-83.

² Ագաթ., գլ. Ա, § 19, էջ 16-17; ՄԸ, հտ. Բ, էջ 1316:

³ Տե՛ս «Թարսիսի գեոգրֆիսա-տոմ քննարկում Լիւնսի Մոսկիտ երևում. «Եւ այս Խուսիով Մեծ» Հայոց թագաւոր սկսեց պատերազմի Քասրէլ-Պարսան Պարսից թագաւորի մեւ, և հրան օգնու էր վրայ Ագաթաղ թագաւորը: Եւ այս Ասորեորը շայն կամիապաղտ ղում ևս որոս քերթ օմրթն, յկերթն և յազարներին և զնայ Խարով Հայոց թագաւորի օմր Պարսից մեւ պատերազմու» (տե՛ս Լ. Միլիցիսի-միկ. Վրաց պարսկերէնը, հտ. Ա, էջ 162: Мростан Леонти, Житие Картлисцихе импѣр, с. 37):

⁴ E. Honigman, A. Maricq, Recherches sur les Reis Gesse divi Saporis, p. 64, 88-90; A. Maricq, Reis Gesse divi Saporis, p. 48, 307; C. T. Eppson, Страна "Macedonia" наместе Кафа-и-Заргана, – ВДМ, 1967, № 4, с. 47-59; В. Г. Агунович, Древний и раннефеодалный Иран, Москва, 1987, с. 169, 218-219, 255; С. Ю. Касюкова, Юный Азербайджан в III-VII вв. (проблемы этно-эмиграции и социально-экономической истории), Баку, 1985, с. 50, 52-55, 60(6): Le sacre du Sacerdot d'Albanie et de Bédagjan, – SI, t. 20, fasc. 1, 1991, p. 31-32; Ph. Huyse, Die antikepische Inschrift Sabalos I. An der Ka'ba-i Zandeh (SICZ), London, 1999.

Այս ժամանակաշրջանում եւս համալացի պատմիչները չէրում են Արքանիայի Բագաւորների ինչ-ինչ գործեր: Սեցաստանների պատմութիւնս ժողովածոյի մէջ ընդգրկուած Տրեբելիոս Պոլիսի (Պ Գ. վերջ) տեղիւ Կալիերիանոսներս երկուս եշ-ւում է, որ Տապուհ Ա-ի կողմից Կալիերիանոս կայսերը գերի վերցնելուն (280 թ.) իրսս բազաւարար վերաբերուելով Ազուանից եւ Կապ Բագաւորները (անունս նորում չեն) երկու ուրիշ տիրակալների նման պատրաստակամութիւն են յայտնել՝ օգնելու ազատել համալացի կայսերը (Վանդարիայիները, Վերերները, Ալքասները եւ Տաւրասկիթները շքեզանեցին Տապուհի նամակները [կայսերը գե-րելու աւետարտ], այլ զհիւսումներ գրեցին համալացի զօրակալների՝ օգնութիւն խոստանալով Կալիերիանոսին գերութիւնից ազատելու [գործումս]՝): Իսկ նայն պահին Հայաստանի՝ Արաւաւազց տնտեսութեամբ արքան կամուկ է յղել Տապուհին (այդպէս նաեւ՝ սկզբունների Բագաւոր Քելինոսը)՝ բողոքելով, որ «Կալիերիանո-սի պէս մի ձերմուսս գերի պահելով եւ իր եւ իր զրացիներին ու զաշխակիցներին զեմ է հանել սամբողջ աշխարհը՝, Տեղին եշներ, որ Հայոց այս Արտաւան արքան, անկախ գրականութեան մէջ ձեւարարած ծաւալուն աւանդութից, չդիտի համարուի առանձին տիրակալ, կամ էլ շոյ պատմական անծ՝, այլ, առանձի ձեռն հաւանականութեամբ, պէտք է նայնաջտի Տապուհ Ա-ի աւագ որդի, «Հայաստանի ձեռն Բագաւորս կոչուած Ռոմիզոգ-Արտաշէրի նետ (252-272, ապա մէկ աստի՝ Իրանի արքայից արքայ՝ 272-273 թթ.), որը Մովսէս Կորնիւսը նարաւոր յայտնի էր «Արաւաշխանութեամբ (Նմձ. *Ohrmazd-Artasht - Artastates նարաւոր զբարեխոսած անցումը): Քարաւի Հարցունչուած Տապուհ Ա-ի նուազելու փմոզդի յայտնաբերումից յետոյ Արտաստանների գերիշխանութեան զորքում յայտնուած Հայաստանում Ռոմիզոգ-Արտաշէր - Արաւաւազց - Արաւաշխո Բագաւորից բացի մի այլ տիրակալ ընդունելու անհասանկաւեութեան ժառնի փաստարկները յատուկ ներկայացրել է իրաւագետ Մարք-Լուիզ Շամոնը՝, իսկ նախնական զգուշաւորութեամբ՝ Ռոմիզոգ-Արտաշէր - Արաւաւազց նոյնացման ժառնի այդ իրաւացի պնդումն առկայ է գեներալ Հուլի Պելլոյէրիանի ձում (իրրիւս օժեռագրական վրէպ ձր):՝:

¹ Trebellii Pollionis Valeriani duo, - Scriptores Historiae Augustae, With an English translation by D. Magie, In 3 vol., Vol. III, Cambridge/Mass. - London, 1961, IV, 1, p. 6; Τρεβελλιου Πωλλιονου, Δύο Βαλεριανου, Περ. C. II, Κορυθαίωνα, - ΒΔ33, 1959, № 2, c. 236.

² Trebellii Pollionis Valeriani duo, III, 1-2, p. 4-6 Տեղից զերեց, որ Կ. Տրեբելի պոլիսի (ՉՕրքտ ուստրոսի ու Կուկտրե Կառաւոսի Աւանուս...), c. 133-134, 308), ինչ-որ մի անբնական վրիպմամբ՝ այս երկի Տեղիակ է կրուած ոչ թէ Տրեբելիոսը, սը Յուլիոս Կապիտոլինոսը, որը Ռ դարի մի քանի կայսրերի պատմագրիմների Տեղիակն էր:

³ Այդպէս տես, որ՝ ՀՉԳ, հտ. II, եր., 1964, էջ 46-48 (Հայաստանի միջին Տրդատ Մեծ, էջ 128-129; Ա. Ճ. Արքունուս, Արքունուս, յոսչաւոստի Բոստանուո Երաւանուոսի ու Իրաւ, c. 276-278.

⁴ M.-L. Chantonnat, Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'événement des Sassanides à la conversion du royaume, Paris, 1969, p. 85-86.

⁵ Հ. Պելլոյէրիան, Ռոմիզոգ-Արտաշէրի՝ մեծ արքայ Հայաստանի, - Մեռաբնոց, Տարեգիրք կրականութեան եւ արտեսնոցիտ, հտ. 6, Փարիզ, 1944, էջ 167-173, յատկ.՝ էջ 172-Նայն զեմ Տեղիակնը քննում է նաեւ Տրեբելիոս Պոլիսի միւս երկում (Trebellii Pollio-

Ազգայնագիտական հետազոտությունների պատմությանը՝ երբեմն զգալիորեն առաջնություն տալով համեմատած պոետիկական հասարակությանը խնդրառաջ է՝ քաղց, թերևս, Տրեբեդոս Պոլիսի հազարամյակ ընդհանուր գծերով միշտ էր արտացոլում Մասանեան տերության հազմի մէջ լսեցող Ազգայնագիտի՝ Գ. Յ. Կենքի իշխանի մի կրթական, քաղց խիստ ինքնավստահ արքայի (ցարս) անունով) որոշակի ինքնուրույնությունը: Ազգայնագիտի ժամանակ հասնում էր Մասանեան մեծ թագաւոր Որմիզգ-Արտաշէր Մասանեանի (Նանի՝ Արտաշէս, գրական հայերէն՝ Արտաշէս Ա) անունը, Նանի՝ Արտաշէսը) և Կրքի անունով արքայի մասին:

Արքայի շարքից շրջանով, Իրանական տերության ներքին և արտաքին մի թափանցան պահին, ուշ անտիկ աշխարհի արևմտագրում են Համի աղբյուրների արշաւի գերտիպիկական Մասանեանների ենթակայ մի շարք մուգվորդների մասը, այդ իսկ Արքայից հետո և մասնաւորապէս Արտաշէսը: Եւ այն «Պատմական հետազոտությունները հազմում Փարսոս Արտաշէս պատմիչի պեղման համար»՝ հայտնաբերված (270-275) «Մարտիկոսները, Բյուսները, Արտաշէսները, Բանարթայները, Մերերը, Հիերները, Արտաշէսը, Հայերը, ինչպէս նաև հնդկական ցեղերը ներկայումս մեծարում են՝ գրեթէ իբրևս հոգևոր-սասանայն»:

Բաժին 2

ԱՆՏԻՔ ԱՂԵՄԱՆԹԻ ԱՆՄԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԸ ԸՍՏ ԱՐԿԻՏՈՍ ՊՏՆՈՒՆԻՍ

Իր կենսի գլխաւոր նրբը գրեթէ թ զարի յոյն էշանար աշխարհագրական հարցի Պապմար, ըստ ամենայնի՝ ժողովրդի աշխարհներ է ունեցել Արտաշէս երկրի նկարագրության համար¹: Գա երևում է է՝ հարեան Իրերիայի հետ

nis Tyranni imperia. – Scriptores Historiae Augustae, With an English translation by D. Magie, in 3 vol., Vol. III, Cambridge/Mass. – London, 1961, II, 2, p. 66) Որմիզգ-Արտաշէրի պատմական նկարագրում ամենամանր լուսաւոր վրիպակով միտմանը, որի մէջ զին թ. Նեղիզիքում տեսնում էր (Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik von Tabari übersetzt von Th. Nöldeke, Leyden, 1879, S. 43) Մայրի Ա-ի առաջին որդի «Որմիզգէս, աշխից՝ Որմիզգ անունը» («Οδομστην [այդ. Οοομστην] ποταμῶν»). 4. Պերսիանից նշում է Նանի Փարսոս վայելիկայից շարքի «Արտաշէսի լուսն Արտաշէս»-ը) Արտաշէսի մասին («Artaštanis Syria», տե՛ս Flavius Vopiscus Syracusanus Probus, – Scriptores Historiae Augustae, With an English translation by D. Magie, in 3 vol., Vol. III, Cambridge/Mass. – London, 1961, IV, 1, p. 342), թէպէտ, ըստ պատմիչի, Սա Համի կողմնակից էր ու լուսն էր ևս կապ լուսնից «մեծ թագաւոր Հարթ-ի հետ»:

¹ Հմմտ. թ. Միմանեթյան, Հայաստանի Արտաշէսի փնդի Տրոսոս (Թե՛ս, էջ 126-129):

² Flavius Vopiscus Syracusanus Divus Aurelianus, – Scriptores Historiae Augustae, Edit. E. Hohl, in 2 vol., Vol. II, Leipzig, 1927, p. 163, 14; թե՛ս, Divus Aurelianus, – Scriptores Historiae Augustae, With an English translation by D. Magie, in 3 vol., Vol. III, Cambridge/Mass. – London, 1961, XXI, 10, p. 276. Հմմտ. 4. Ս. Ազգարան, Ազգայնագիտ աշխարհի պատմություն, էջ 159-160:

³ Բնագիր տե՛ս Ptol. Geogr., V, 11, 1-8; B. B. Աստաշև, Известия археологического общества и любителей о Сасанидах в Кавказе, т. I, Греческие писатели, стр. 1, СПб., 1893, с. 242-243, 247; Klaudios Ptolemaios, Handbuch der Geographie, Gleichbuch – Deutsch, Herausgegeben von A. Stiickelberger und G. Grashoff, Band, 2006, S. 88-89.

Վամեմատեւիս, որի բնակավայրերն թիւը Տեղեմակն Տօս Էտակն պակաս է (9), քան Արուանքում (Յ սմիտորենքում՝ 29 քաղաք, եւեւ՝ 6 գետ ու 2 կղզի), Է՛ Մեծ Ճայքի, որտեղ քաղաքների թիւն ընդամենը 2,7 անգամ է անոյն (85), թէպէտ երկիրը մեծ էր Արուանքից 3 անգամ Ազգայնի ազրիւրենք էին, որ՝ Արուանքի զէժ ուղեւորչանների ճամնակիցների սեմիշական ու հաստայ գրառումները, ինչպէս եւսն զրանց վրայ ֆեմտուս աշխարհագրական նկարագրութիւններն ու հասկարհային քարտեզ-գծագրեք՝ Խորենքարհաները՝ Չուայս գրան, Արուանքի բնակավայրերն ու զեաներն համազրման եւ տեղորոշման փորձերը՝ սփստած գնս ՔԷ զարում, մինչ այժմ չեն քերիզ վերջեական համազի արգիւնքն 4. Տրեւերը եոյնիսն Վամեմատեւրէն գրում էր. «Յունական այրուրենի իւրայատկութեան հետեւանքով, որի տաներով Տարաւոր չէ արտայայտել կողմատեւս լեզուների իւրատեւանութիւնը, առեւաչ զէպքում՝ աղտաներէնները իր կողորջային ու շշական Պշիններով, մենք հազիւ թէ կկարողանանք այդ սեւտանումների յունական գրութեան մէջ վերհանել երանք տեղական Աւագութիւնը: Այդ պատճառով Էնդիայիս տապանմիկայն օգտութեամբ Պազմէտի սեւտանումները հանդանաւու փորձը հազիւ թէ կարող է համազի եզրայանգումների բերել»¹. Սակայն այսօր մենք կարող ենք Հայկէս փարատել Տեղեմակների աշտարհի անհանգստութիւնը:

Արուանքի պազմէտեան տեղանունների համազրման վերջին փորձերը, որ՝ զրայ-աղտանական կրկնագրի 2008 թուականի հրատարակողներինը (Յ. Գրպերա, Վ. Շուլցե, Զ. Ալեքսիժէ եւ Ք. Գ. Մաէէ՛), յնուած են Անդրի Մարտիրոսի Տօտքումների վրայ, ով առանկարտել խորաշիւր իր հասարկ Տօզի արտագրեւորայն ինչիրենքում՝ ինչպէս եւսն Մարերտ Էրաւերի, ով 1992-ին հրատարակեց է զարի սէշտարհայտը-ի մանրամասն խմբագրում անկերէն թարգմանութիւնը՝ Ի. րանց որոշ արժանիքներով հանգերձ՝ զրանք բոլորը մեծ սխալներով են Արուանքի պազմէտեան եկարագրութեանը մեր մանրակրկիտ անգրազարնը եզուս մի քանի տարի առաջ Ք. չ. է զարի հայկական սէշտարհայտը-ի գրտական բնագրի կազմման աշխատանքից յետո՛ւ, Արգիւնքում պարզուեց, որ ուշագրի բնութեան զէպքում ինչպէն Տարաւոր է փաստարկել ու ճշգրիտ որոշել թէ՛ Պազմէտի, թէ՛

¹ Ամուկն Արուանքի աշխարհագրական նկարագրութիւնների մասին գրուել է բազմաթիւ վերիցներից տե՛ս, որ՝ A. A. Асоян, *Албания-Алжир*..., с. 20-25; G. Tsaino, *Roman Perceptions of Caucasian Albania*, – Վ.Ղ.Լ անգլայն. Պեղումն ու ազգայնեւ..., էջ 223-228:

² K. B. Тревтер, *Очерки по истории и географии*..., с. 137.

³ *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai*, Vol. 1, Edited by J. Gippert, W. Schuler, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé, Turnhout, 2008, p. II-94-95.

⁴ С. Н. Мурадян, *Птоломеева карта Кавказской Албании и урочища Касма*, – ВДМ, 1983, № 1, с. 117-147.

⁵ *The Geography of Ananias of Sirak (Anabets'ots)*. The Long and the Short Recensions. Introduction, Transl. and Commentary by R. H. Hewsen; R. H. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas*, Chicago – London, 2001.

⁶ Տե՛ս Անանիոս (Է զար), *Աշխարհագրութ. Գիտա-գնման բնագիրը՝ Ա. Յակոբեան*, – ՀԱ, ԸԻԷ տարի, 2013, սգ. 35-194:

Մարտոնի, Պիլեիս Ասպի, Պուպոնիս Մելայի և ՎեյնարՆադոյցի ինքնագրերի համադրումները, որի հիման վրայ էլ՝ արդեն նաեւ ընկալվալորները:

Պաղատեանեան քաղաքների շարք համադրման խնդիրը բարդացնում է նախ և առաջ՝ անտիկ Ալեքսանդրի թագաւորութեան հրախարհելիան սահմանակէտը հշտման գծաւարտութիւնը: Հստ անտիկ քաղմամբի Գեղեհակների՝ Աղուանքն արեւելքում տանում էր Կասպից/Հիւսիսկարմա ծովը (Պիլեիս Ասպի արագի այդ կտորը կոչում էր «Ալքառական ծով»), իսկ հրախարհ Մարմարոնայից բաժանում էր Կովկասի լեռնաշղթայով՝ (այն կտրում էին երկու լեռնանցքներ՝ կոչումս «Ասքամատական գոներ» և «Ալքառական գոներ») ու երա քաղուկներից մէկով, որը Մարարոնը և Պուպոնիս Մելան կոչում էին «Վերաունիա»՝ Քայս ս՞րն էր երկրի հրախարհելիան սահմանը կազմող այդ լեռնաքաղուկը: Որոշ ուսումնասիրողներ (ար՝ Ս. Երեմեանը և յիշատակուած Թ. Հիւսիսը) տանում են ստույգ սահմանագիծը Անակոնարիցի լեռնաշարով (Մամարիից արեւմուտք) և Կուրի ամենաարեւելիան Աղու գետակով՝ կամ էլ աւարանում միջև: Աղուներն ու Աուգուայիթ գետ (Ս. Եանագի, Ս. Մարարի, Հ. Սվադեան և ՆՖ՝ Սևանը) էլ (ար՝ Ս. Սուչկովը, և Ս. Կովալենկին)՝ հասցնում են արե քառական հասո հրախարհիցին Քաղատեան 1287 թ. զբոսում մեզ, թում է, թէ յաշուուեց կզգրիս որսել այդ հրախարհելիան սահմանակէտը՝ նկատելով Ք. յ. Ա դարի Կոնստանդի պատմիչ Կոստանիս Տակիտոսի «Անակոնների» մի գիշարութիւնը (յիբրապարթեական պատերազմի նկարագրութեան մէջ, գլ. VI, 33), որը սահմանը տանում էր Գնչ Գեղեհակի անցքով՝ այն կոչելով փաթարիկների ժամանակս որդաուող սանցք մայր ու Ալքառակայի լեռների մայրի

¹ Plin. Nat. Hist., VI, 38.

² Strabo. Geogr., XI, 2, 15, 4, 1; 5, 6-7; Plin. Nat. Hist., VI, 38-39; Tac. Ann., VI, 35 (Ք. Տակիտոս, էջ 27); Ptol. Geogr., V, 8, 1; 8, 7; 8, 11; 8, 14-15; 11, 1.

³ Ptol. Geogr., V, 8, 15, 11, 6 (Տարրաուս ... Ամենա մէ Սեւա):

⁴ Strabo. XI, 4, 1; Մարարոն, 1940, էջ 31 («արեւելիցի [Ալքառակայի] սահմանը թանում է [Աուգուայի] ծովի», իսկ արեւմուտքից սահմանակէտ է Վիլիսի: Մնացել կարմիր ծովից թուրք պաշտպանում է Կովկասեան լեռներով (մէջ արմը են յանում [Ալքառակայի] դաշտակայրի վերը, իսկ ծովի մտնի [մաղ] անկի կըլում է Արարոնիա): Ptolemaeus Mela, Choro-graphie, Texte etabli, traduit et annoté par A. Sillibstein, Paris, 1968, III, 39-41 (Յուսուսո՛ Pompe. Mela): Անտիկ աւանդուում Կիրարոնիս լեռնանուն (Ալքառակայից-տո՛ ժամրակն տնս Անանոն Ա՛ դար, տ. 109, 112) մեծ պիտուածութեան մտնի [Սալկանցիցի միջև Լիմուսայնի] տնս A. A. Azzaman, Albanie-Azerbaïdjan..., c. 55.

⁵ Ս. Տ. Մրեմեան, Հայաստանը ըստ «Ալեքսանդրայից»-ի (Փորմ VII դարի Ռալկական քարտի վերակազմուումս մամանակակից ցարեպագրական թիմի վրա), 1963, էջ 34; Յոյնի՝ «Անիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պետրոնիոսի (II դար)։ - ՀԱԷ, հո. 9, Սր., 1983, էջ 416-417-ի միջև; R. H. Newson, Armenia, p. 77, 100.

⁶ A. Яновский, О древней Кавказской Албании. - ЖМНП, 1846, т. 52, ч. 2, с. 120, 132-134; С. Н. Муромцев, Протоколлы карты Кавказской Албании, с. 130-131, 135, 143; Հ. Ս. Սվադեան, Արկանից աշխարհի պատմութիւնը, էջ 292-294; Ա. Վարդանյան, Ալքառակայի պատմաշարժարկական ցունորում, Սր., 2013, էջ 84-87:

⁷ С. В. Юшнов, К вопросу о границах древней Албании. - ВЗС, 1937, № 1, с. 129-148; С. А. Ковалевский, "Карта Птолемея" в свете исторической географии Прикавказья. - ИВГО, 1953, т. 85, вып. 1, с. 31-48.

միջև՝ Անճին, Վարաուր հզու նհատը, որ զնուս թ. ա. Գ զարուս աստուաննե-
րիս քնակութեան սահմանը համարուէ և նոյն Դերքենցի շնանարարուիչը Արե-
ուս անտառը, որ Անիկիանննցի հրամանով Կասպից ծովի ափաշերտը հնաագ-
աստ Պարսպէսի Վերիպլուսը (թ. ա. Գ զ. սկիզբ) և հրակից սպառած կրաս-
սկենեղը (զարգիկը) արձանագրէ ևն ազուանների քնակուիչ կազուս/կա-
տիշերից հրախ ընկած Կասպիական ափին՝ իրականու 5000 սուպրուս ևզու-
սիանք, Կուրի գետարեքանից միջև Դերքենցի անցքը՝ Արաշտով, անտրի
Ալլախան երկրի հրախ-արեկիան սահմանագիծը զճրշինից զէպի արեւուտը
պիտի անցած լինէր Զաղպանի շնանարարով, ազա Ռուրաս և Ուլլուայ գետերի
չրբաձան լոնաշղթայով միջև Զուֆուզաղ լոնադադաթը, ապա Ալախուսիցաղ
և Դիլիթիցաղ զագաթներով միջև Կիտուր Կովկասի Գուսան շնանագազովը՝

Պարզմուտը լիշատարում է Ալուանքի 20 քնակափայր (երկը՝ նաև կրկնա-
կի)՝ զրանց կորզրիմուսներով, ընդ որում հինգ հասուած-սնկարեքների ձէշ, օ-
րանց սահմանները իր թուարկած վնց գետերն են: Դրանցից ձկնի համար՝ ամենից
արեւմտեանի, որ անանուս է, ստում է՝ Կովկասից հասց, որ լցում է Կուր, ընդ
որում՝ սփրիտայի նա սահմանի գծից [արեւելք]՝ (V, 11, 3-4): Միս հինգ գետե-
րը՝ Կուր, Ալլախուս, Կայրիս, Դերքուս և Սուսա, թափում ևն Զրիկանիս/Արիան
ծով: Դրանց գետարեքանների կորզրիմուսները Պարզմուտը նշում է արեւմտեան
ափագծի նկարագրութեան ձէշ, ընդ որում՝ ծառակայ մէկտեան ծովափնեայ դրա-
զաթի՝ շնուս-ի (արգեո՞ք նաև՝ նաւանեցիտ) կորզրիմուսներով հանգերն (V,
11, 2): Արաքարեքի յայտնի շարս ազուանտեան գետերն էլ (Ալաւեքիս/Ալազան,
Սանդարեւէս, Ռայտակէս, Խանէս) թափում էին Կուր՝, ազուս նաև՝ Կուսարքա-
սին ու Դիան Կասպիանի յայտնի Կամրիս/Սարի գետը՝: Իսկ Ալուանքից զէպի
ծով հոսող գետեր լիշատարում են նաև Պիկիիս Աւազը և Պակտիս Ալլան:
Պիկիիտը թուարկում է շարս գետ՝ Կուր, Պարիս, Ալլախուս և Սասու՝, իսկ Մնչան՝
երկուսը՝ Կուր և Կայրիս: Նա գիտի նաև Կամրիս գետը, որը, ստիպի, թափում
է Կուր, ընդ որում՝ ծովից ոչ հեռու՝: Ի զեպ, Զրիկանիս թափուող Կակիլուսս ա-
նուսով գետ սնի նաև Պարզմուտը. այն հասում էր Կուրից հարաւ և սահմանա-
դասում Մեծ Զայրը (–իս Պայտակարան նահանգը) Մնչիս/Մարաստանից (սէշ-

¹ A. A. Асоян, *Албанско-Армян...*, с. 33-35. Հով. Խ. Յակոբեան, Բուն Ալուանքի շարադ-
նեղը և գետերը ըստ Ալալիիս Պարզմուտի և Է դարի Աշտարագուցի, – Կարդուան
և Օրդուանի հարցում պարսկ-օսմանուսից ազանների շատմութիւն և արդի-
կանութիւն. Զանգազուրական գիտածուղ, Ջեմուսանք և գեոլոգոսների հրոց-
նք, Եր., 2016, էջ 136-141:

² Տե՛ս աստ, էջ 15-16:

³ Հով. A. A. Асоян, *Албанско-Армян...*, с. 34-35.

⁴ Պիկիիտը սահման էր Արու Ալազան գետը (Ուս. Իստ., VI, 29), որը Պարզմուտը լուսի:

⁵ Strab., XI, 5, 2; Մարտրան, 1940, էջ 26-29:

⁶ Plin., Pomp. XXXV; Պլուտարքոս, Կնանկութիւններ, էջ 267; Dio Cass., XXXVII, 4, 1;
Հոնուսուս Փլաւիոս, Գիտն Կասիոս, էջ 145-146:

⁷ Plin., Nat. Hist., VI, 30.

⁸ Pomp., Mela, III, 39-41.

խորհրդայն-ը Պաղատայի ցուղի է Կամրխան տնտեսաանոց/՝ Գուշ՝ հեջ այս թաղիչան գետն է հիմք ծառայել նաև Մելայի և հիմնորս աղբյուրներին համար, թերևս, զուգորդում Կամրխան/Խորին մասն տեղեկանու հնա՝:

Պաղատայի գիտնշեալ զնց գետերի յարդ տեղորոշումը (հրկներ՝ շարհի երկրի հրախարհանեան տնտեսանակար հշտան) նախ և առաջ ցույց է տալիս աղտանական աղագծի երկարութեան մասն Կեղնանի պատկերացման հաստատութիւնը, ինչչան էլ որ կրա լառ աղտանում է այդ աղագծի երկրորդ կէտի իրական պատկերը (Պաղտորնի թերակղզուց լառայ կորուցի գէպի հրախարհանումը շեջուց իր ուղղութեամբ): Իսկ այդ յարդութեանն էլ արդէն հետեւում են թուրքուած բնակավայրերի՝ որչապի զատահութիւն ենըշելոց համադրումներն ու տեղորոշումները, յատկապէս՝ կրք պահպանում ենք այդ համադրումներն ու տեղորոշումներն առաւելագոյն շարտութիւնն իրք ապահովոց այն շորս տեղութեանը, որ ձեւտեղորուել են Ս. Մարախիի կողմից՝:

Արց՝ մեր զնուիթիւնից հետեւում է, որ Պաղատայի՝ Մարմատայի հնա տնտեսան Սասնա գետը (Սեղխարհայցում՝ Սեւասան՝, զերպակեցնի՝՝ Սիոխանայ), ըստ ամենայնի՝ համապատասխանում է Թուրասան, որը հասում է Գերրենգի մտտ ծագախն հաննոց՝ տնտիկ Արուտերի տնտեսանային Յալգանի լեռնաշղթային՝ հարաւից տնտիշուղէս զուգահեռ: Սասնայի արեւմուտք յիշուած են կրկու

¹ Ptol. Geogr., VI, 2, 1 (հայերէնում տեղանունները): Անանիոս (Է գար), Աշխարհացոյց, սկ. 73 («...և Կաղազաց յորում Գարաւոս Բազմնը, մինչև ի մտան գետոյն, որ կոչի Կամրխան») Այդ գետանունը զերկրա համադրել ենք Լեւոնտան տնտեսանակար իրաւիչելուն՝ Լատրոն հոմանուն զատահ՝ զերպակեցնից՝ *հոմարտ կամ *հոմարտոս («* հոմարտոս» մնի թեւ, բայն որ իրան. Կամրխանի իմաստն է «գուշ») (Ա. Յակոբեան, Աշխարհացոյցնում Գարաւարան Սասնանի զատահերի տեղորոշման նոր փորձ. – «Հայաստանը և արեւելագրիտոնտեսան բաղադրութեանը», Կ. Յանաչլան Յալգանտեղեկութեանցիւնը Պաղի շորմարի /1948–2017/ ճնշման 70-ամակնց նշմովում Հանրապետական գիտնշուղ, Ջնկարումներ և գիտնշումների հարկումը, եր., 2018, էջ 244):

² Այդ կարծիք տնտ Ա. Ա. Коналвский, «Карта Птоломеев» в свете исторической географии Приамурья, с. 34–35. Հմմ. А. А. Ельницкий, Занима древние о северных странах, Москва, 1961, с. 20; А. А. Аюков, Албания-Алуик..., с. 32–33.

³ С. И. Муромцев, Птоломеева карта Кавказской Асии, с. 131–132: «Современный топоним отождествлен с древним, если он: 1) с ним фонетически и палеографическое сопоставим, 2) выводится в той же, что и тот, зоне, 3) занимает относительно другие локализационные пункты этой зоны примерно такое же положение, какое указано у Птолемея и в случаях несоответствия одного из вышестоящих уровней, 4) если предположимой отклонение поддается рациональному и – предположительно – системному (т. е. выходящему сразу несколькими взаимосвязанными звеньями) объяснению».

⁴ Անանիոս (Է գար), Աշխարհացոյց, սկ. 109 «...և Կամրխան յերինն՝ առ զկուց և Արուտիւնը, մինչև ց՛հարծից թոյն, ի մտան Սասնա գետը Սասնա գետ ընդ որնը»:

⁵ Շուր Այ. Աշխարհացոյց՝ Գաղատայի համեմտելի է Շոր – Շոլ – Շոլա – Շոլա տեղանունն հնա, որը, թերևս, տղայաներն աղտերակն է իրան. Գերրենգի (Վերաբարհացոյց)–ի քաղերով՝ Կուշ և քուշ), քարնի՝ իր հզոր աղտերակներով տնտ Ա. А. Куравлев, О датировке первых оседлых поселений в Дербенте, – СА, 1978, № 3, с. 263–278. Եղնի՝ Ըրենի Ըրենտ, Москва, 1982, с. 86: «Раннеардильский топоним Чор,

բնակավայրեր, որոնցից մէկը՝ ծովափնեայ Տելալլա քաղաքը (Մ, 11, 2), կարող է վերականգնուել կամ որպէս Պելլալլա (յուս. Դ եւ Կ մեծատառերը ձառ գրութիւն ունեն) եւ համապարօն Թուրանի աչ ափին, ծովից ոչ հեռու գտնուող Ալլալի յոր-չորշուած աւանը հետ, կամ էլ՝ որպէս Քելլալլա (Դ-ին ձառ գրութիւն ունի նաեւ մեծատառ եւ փոքրատառ Ն-ն)՝ համապարօնով տեղափոխ յեղունեքում կռէ Կո-րինէ (սկայ եւ զունե) իմաստ ունեցող ձուռայ - Չղղայ (նաեւ՝ Չղղ, արար.՝ Սուլ, յուս.՝ Տղղ)՝ տեղանուն հետ (Ն - Ո սեպտեմբ էր - րա /-ը-ի/ վերջածանցով):

Սաեա գետից արեւմուտք միւս քաղաքը՝ Քիլլիս-ը (տե. Քիլլիս), կարող է վերականգնուել որպէս դրափոխուած Քիլլիոս եւ համապարօնի թէ հարու ընկած Քիլլիի գիւղի հետ՝ Թուրանի ու Սամուրի միջև հասող Գիւլգիւրի գետի (ժԺ գարում կոչուած նաեւ՝ Փոխ Սամուր?) գետաբերանից 5 կմ արեւմուտք, որի տեղում, ինչ-պէս ենթադրել ենք ժամանակին¹, պիտի գտնուած լինէր 2 գ. կելերի Բալալլա (տե. Բալալլա) կարեւորագոյնը՝ Չղղից ոչ շատ հեռու, ինչը կրնում է Սոփ-սէս Գարաուրանցու երկում եւ ԵՊրք Քղթացու-ում պահպանուած Յովհաննէս Գարեղենացի Հայրց կաթողիկոսի (557-574) Ազուանից կաթողիկոս Արափն չլած Քղթի կարեւորագոյնը հերթականութիւնից՝ Ի զեղ, Քիլլիից 4 կմ հարու է գտնուած Երզգը գիւղը՝ իր Ար. Գրիգորիս տաճարով, որը Նշանուտք արքայանէղի է դադատուելի հայրի (ու նաեւ՝ մահմեդականներ) համար²:

Գաղմէտի՝ ծով Բափուտ երկրորդ գետը՝ Գնտուր (սկիւսարեացոյցու-ում՝ Ենասու), թերևս, այս տարածաշրջանում ամենից կնատելի Սամուրն էր, բայց գոյն է երանից հարաւ՝ Վելլիին (նաեւ՝ Վալլալլա³), մեր երկմտութեան պատ-հան այն է, որ չի կարելի չրի բացառել Կոլլանտ (Մ[ո]լլանաս) եւ Սամուր (Սե՛ կամ Փոխ) գետանունների համապարօն հարաւորութիւնը, քանի որ յայտնի է գործարանարգային (արեւային) Ի/Վ-Բ-Մ շեղանկան տեղումը, իսկ իրան, տեղանունակերա -ան եւ կազկատեան -ար/-ուր վերջածանցները համարմը են:

Джур, Дюла, обозначивший в раннесредневековом... источнике "кюрта" Дербента, отло-жилась в названии горы Дюлаган, на озере которой построил Дербент, и в наименовании селения, расположенного в 3 км выше города, - Верхний Дюлаган, - также в дагестанских языках, в которых Дербент и ныне называется Чурра (лакский), Чулла (ахтинский)".

¹ Հմմ. В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербента X-XI веков, Москва, 1963, с. 52.

² Տե՛ս Մ. Վրդ. Բարխուարեանց, Աղուանից երկիր և դրանից, էջ 50, 123-124:

³ А. А. Аветис, Албано-Ахтин..., с. 131.

⁴ Տե՛ս Գաեմի, գլ. Բ.է. էջ 122: Գիւլ թղթը. Մատենադարանից նսխմանց, ՔԳՅ[իս, 1901, էջ 51: Գիւլ թղթը, Երկրորդ հրատ. [Գալուստեան՝ Ն. արք. Գողարեան], Երու-սաղէմ, 1994, էջ 210: Յովհաննէս Փաշեղենացի, Քալըս ան Տէր Արաւ՝ Աղուանից կա-թողիկոս, Գիլուս-ցնմալիս բնակիտ Ա. Յալթրեանի, - ԲԼ, հտ. Գ, Զ դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 468:

⁵ Տե՛ս Մ. Վրդ. Բարխուարեանց, Աղուանից երկիր և դրանից, էջ 105-106: С. Бархуа-ран, Суринцы из истории Арыха..., с. 134; А. П. Геворкян, Оу истоки христианства. Церковь святого Григория. Мзачкала-Дербент, 2016.

⁶ Մ. Վրդ. Բարխուարեանց, Աղուանից երկիր և դրանից, էջ 51, 139:

Գերբուսից արեւմուտք մինչև Կայսրու գետը յիշուած են երեք թաղաքներ, որոնցից մէկը՝ Յիսուսան, գերակահեղին է Քուս Երասուս (սեմ. յու. 1 և Բ Տեմաուսները, որ թուականին մաս գրութիւն ունեն), որը կը համապատասխանէր ուշ անաթի Տափուզի - Սալա-րենէ (իմա՝ ըստ Ա. Երեմեանի՝ մասքաթեան ծովափի "Տալափրան - Տաղարան թաղաքի" անուան զիջին թաղաքոջոյին):

Գերբուսից արեւմուտք (հարաւ) միւս թաղաքը՝ Քարիլական, կարող է համագրուել (իր կէտով եւ գրափոխուած) Տահապետան մը լիզուով խոտոյ Ալիլ լեռանին զիջի անուան Տեա, կամ էլ եղեւոցուել իւլմաս թաղաքից 20 կմ հարաւարեւմուտք, Ալիլիկին ափին գտնուող հայարեան յայտնի Քարաթի գիւղի Տեա՝ (էյի գրափոխուած), քերեա, այս նոյն անգանունն է նշել թ Գ. արաբ աշխարհագիւ ալ-Մուկարագասի Քերես մեւոզ՝, որն աւելի մաս է պտղովեանի Քարիլականի:

Իսկ Գերբուսից արեւմուտք (հարաւ) երրորդ թաղաքին անունը՝ Պիլա (սեմ. եկղոյս), որը ծովափեան էր (V, 11, 2), կարող է համագրուել կամ՝ այդ շրջանու Վասոյ Պիլլին/Պիլլիլայ գետի անուան Տեա, որի գետաբերանի մաս էշմարում է «Աշխարհացոյց»-ում յիշուած՝ սասանեան շրջանի «Ստրովլեմ պարսպը (նոր աշխատանքներում՝ Քեշարմակի կամ Պիլլիլայի)՝, կամ էլ՝ 25 կմ աւելի հարաւ ընկած ծովափեան Պիլեաթի (Նաե՝ Քիլեաթի) աւանի, որից 20 կմ արեւմուտք գտնուող հայ-թաթական Քիլլար գիւղի անունը եղելովս նմանատիպ է Պիլլային՝:

Պտղովեանի ծով թափուող երրորդ գետը Կայսրուսն է (սեմ. Կաիսու), «Աշխարհացոյց»-ում՝ Նեարա՝ որպէս Կասպից ծովափում Ալուանքի եւ Ասիական Սարմատիայի սահման (սեմ. սահմանէլ յարեւմոյց՝ աշխարհաթ [Հայաթ], եւ յարեւմոյց հիսթաթ[ը]՝ Ալուանիլ առ Նեարա գետով, այս մուտք Դեաս եւ Սեպաս եւ Ալեպոս եւ Ալեզ գետով՝՝ համանուն ազգայ, որ ի Կուկասա[ն] էրանենէ՛: Երա ճիշտ համազրուել Քեշարմակեան գետի Տեա է՝ իր նմանունի զիջեւմուտով, որը ծով է թափում Եշանաթ Կրասուան Տափալոյցից թէլ արեւելք, իսկ ափուելը՝ Տաւա-

¹ С. Т. Еремеев, "Эпохи" Птолемея в связи с историей сферического широта географического поделения, - Вопросы истории Востока Кавказа, Тбилиси, 1956, с. 76-79; Ելլիթի՝ Ափուսի երրորդ թաղաքը՝ ըստ Պտղովեանի...

² Տե՛ս Մ. Վրդ. Քարիլակաթեանց, Աղուանից նրկիւն եւ դրացից, էջ 136-138; С. Барухалян, Страницы из истории Армаха..., с. 133, 136.

³ Տե՛ս Н. А. Караваев, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане, - СМОСМПК, вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, с. 7.

⁴ Ալուանէ (է՛ գար), Աշխարհացոյց, սեմ. 115 (մտ ապա Կուկաս թափանք իլիլուս թաղալու, միմ գետ[ն] զեւ յեղիլու կու, յորում Օրում եւ Սարում աղիլ[ն] Քիլլու գետովէմ -- Կուկաս, ուստի ամում պարիլուց եղիլում, որ կեղի Ալաթուս Կուկաս [=Սապարումի] Քիլլու ընկղմիմ մալու եւ գետ[ն]։ ՀճԸ. Մանն Է. А. Птахома, Крестовники наместники Сасанидского государства в Закавказье, - ПИМК, 1933, № 9-10, с. 37-47.

⁵ Մ. Վրդ. Քարիլակաթեանց, Աղուանից նրկիւն եւ դրացից, էջ 139-141: Քիլլարից մտով իրզի գիւղ Քուսարուսն են իտղուան մաղի կեմեղն իտղարան (Մ. Տ. Երեմեան, «Աշխարհումը եւ Սարման կրթմըը 855-953 թթ.», մեղիթ թարգմէլ ՀԺԳ, հտ. III-ում, էր., 1976:

⁶ Ալուանէ (է՛ գար), Աշխարհացոյց, սեմ. 69: Պտղովեանի մաս վերջին 3 գետերն են. Ասուս, Ալուան, Արած, որից ինուց զայլս է Քուս/Վրդուան (Prot. Geogr., V, 8, 11-12).

խիթ եւ Մարագայի միջակայքում է (այսինքն՝ նրաբնակիչների ներածատում, ինչպէս գիտէր Պլինիոսը¹), որից էլ չէի հրախ ածեցում էր տարածքի աննայտրոսը՝ եայթանի լեռնանցքը (զեպի հիլիզիլայի հովիտ)՝ և զարում՝ Կարգեգրուակ/Կարգեգրուակ² (արգեո՞ք Գ → Բ ածելով՝ գրուակ < զնդուկ - արգե.՝ սլանանցք):

Պարսիացի արեւմուտք մինչեւ Ալբանս ցեղը («Տարբան համ Գուրկան») ընկած սեկտորում Պաղովտուք յիշատակում է Տեաեւայ ծոփ բազալտները.

Ալանս (սա. Ալանս)՝ սեկտորի հարա-արեւելչում, որը լեռնի կարող էր լինի ենթիցայն ծովագնեակ Ալանս առանց (զուլէ՛ եւեւ Ի → Ս զիբղումս՝):

Խորտա (սա. Խորտա, Խորտա)՝ սեկտորի հրախային մասում, որը Մ. Փաշայեանի գիտարկմամբ՝ կարող էր համադրուել Պաղվասի զոյգ լեռների մի բանի գիւղերում ապրող լեզգիայիցս (Մահազանե լեզգախմբի) խաղաղաջինների ժողովրդի անունը կրող եռալուս (Սեծամասշար բարակզներում՝ Գաջար) գիւղի հետ՝ Գուրգայ գետի (Անվանիին հրախից զուգանե հասոլ) գերնահովտում՝ Ասիայի ցա կը եշանահեր, որ Պաղովտուք (համ երա աքրիսը) շփոխ է սեկտորենը, ուստի անելի միջոտ կը լինէր Խորտա-ե կա՛մ համադրել Կորաստան-ի հետ, որն ընկած է Պարսաս/Չիլրանհիջմասի ստորին հասանքի արեւմուտկովում, կա՛մ էլ, որ աննահատանական է՝ եռիայնել սեկտորի հեցի հրախում ցածուող եռալուստ/Կաջարի գիւղի հետ՝ Կարսի շրջիններսից 10 կմ հարա-արեւմուտք, հայտարակ Ուրտայի գիւղից 2 կմ հրախ, Գալապտանե գետակի ակին, այդպիսով՝ Ախարանի նրկայանակից զաշառփայրի արեւմեան կտարում, որը կազմում էր սեղեարհացույց-ի Համրասի գաւառը (չաւ Գեւոցի վարդապետի՝ Հայրակ):

Միքիս՝ սեկտորի կենարեւմեան մասում. այն կարող է կա՛մ զրափոխում ծակա տարբերակով համադրուել յեզգարդրդրուած Իսախիլի բազալտեաներ, կա՛մ էլ եռիայնուել երա արեւմեան արտարմանք ցարծած Միքոս գիւղի հետ:

¹ Plin. Nat. Hist., VI, 29 («Միջ ռազմախաչը, սկսած Կորից, զրախեցում էր սլանանիկ ընդ իսկ լեռների մալառոնէ արտում յիւ վայրի սկւընը. իրանից)՝ նրքն էլ՝ յուսմքն, գնեցը լուսինները)»: Հմմ. Բ. Հարսարդեան, Լիփնի տեղադրության հարցի շուրջը, ԲնԷ, 1971, 8^ր 1, էջ 122-123: Ա. Ա. Առաքյան, *Албания-Алтыны...*, с. 88-89. Ի դէպ, մասնա-հեռու շատ զմուռ է ընդունել Չեպան դրամ Մանանի-ի հետ լին ուչ ինտրոսով՝ Կաթ-Ախա շառ դմուռ է ընդունել Չեպան դրամ Մանանիի կողմից է պնդում (1 կմ հիս-սիս) անտին շրջանի միջով յայտնի իրկուսի ընտանուր (տե՛ս Կ. Յ. Թրեպար, *Очерки по истории и культуре...*, с. 177. Փ. А. Османов, *История и культура Кавказской Албании IV в. до н. э. – III в. н. э.* (на основании археологических материалов), Баку, 2008, с. 18-21).

² Տե՛ս Պաղվաս, Բ. 1^ր, էջ 739: Անանեմ. 694 րուակնի անտարիտի, Առաջանել էի գիտա-րեւմակն ընտանիքը՝ Ա. Ճակոբեանի, - 172, հտ. Գ-Ը, Անդրիխան, 2008, էջ 870 Հմմ. Ա. Ա. Առաքյան, *К этимологии завершенного этнонимологического процесса алания* (этнонимология Албании Арабского калифата), - *Albania Caucasica*, 05, статья, том 1, Предисловие, подгот. А. К. Аликберов, М. С. Гаджиев, Москва, 2015, с. 157.

³ Մ. Թ. Սեֆանյան, *К этимологии истории* "этимология этнонимологического процесса", - *Albania Caucasica*, с. 151.

⁴ Վեպանի ցա՝ Մ. Սախարյանիցի (էջ 206): Հմմ. Գնի Բ. Առաքյան, Փ. Ա. Османов, *Восстание римского Гирманнич-Гарманнич-Ахурци и этническое время.* - CA, 1975, № 1, с. 188-202.

Խաչախա (ՎՄ. Խաչախա, Խաչախա)՝ Խաչաբոզցի մի փոքր հարաւ, այն, ըստ ամենայնի՝ կենտրոնն էր միջնադարեան Փաղպ (ըստ Ս. Երեմեանի եւ այլոց՝ Փաղպաշա) գաւառի¹, որը Գիրցինան եւ Ազուս գետերի ստորին հովտում էր, այլ ոչ թէ Տարսիանի, ինչպէս շտապագարստ տեղագրչում էր Ս. Երեմեանը: «Խաչախա Տրափրքաւ-ում, անշուշա, այդ կենտրոնն է հոշուած Փաղպերի (-Փաղպախա)»:

Քաղխաւա (ՎՄ. Մոգխաւա)՝ սեփարի արեւմտեան մասում, այն կամ գերա-կանգնեի է որպէս Քաղխաւա (ՏՃՃ. յս.Ե. Երեմե արտատեղ՝ I > BDM) ինչոցնեղով Մոգխա Փարսուրանցու երկում, Վանտեազիք Հարցա-ում եւ առանկն պահպա-նուած Թղթերում մի քանի անգամ վկայուած Հեղի - Հորաշա տեղանունը (ՎՄ. Լո-րոյ, Հորոյ, Հարաւոյ, Հաշիոյ, Հարոյ, Ետեայ)՝ որը համարուի է Հորաշանց բլրի (Գեղաշա/Վոգիսան գետի արեւելք) եւ Խորաւանտ հարթեանց գիւղի հետ (Գեղա-շալ քաղաքից 8 կմ հրեոս-արեւելք), կամ էլ՝ հարազ է իր Քաղխաւա տարբերակով համադրուել Խաչաւանտին հարեան Քաղաւանց/Քաղաւանց հայաբանց գիւղի հետ՝ նշենք, որ բլրաշարի հարաւային փեշերին պեղուել են երկու անտիկ Շափաշներ՝ Մոգխաւանկն եւ Երեղերէն², որոնցից մէկը, անշուշա, եղն է պաղտմտեան քա-ղաքը (իսկ 80 հա հեկտ տարածքով Երեղերէն էլ՝ արդեն ք մի երկրորդը՝ Լոշեն):

Խարալա (ՎՄ. Խարալա)՝ սեփարի հրեոս-արեւմտեան մասում. երա համա-պատասխանութեանը մաքրաքաղաք Պարալա/Պապաղալենի (անշխարհացոյց-ում՝ Փալաղալ՝ Ստան-ի Մարծպանեան գաւառում), որը ենթադրեա Քախալ-Պարալա գիւղի մտա ժանրակրկիս պեղուած քաղաքատեղին է (ուղիարեան կիմ գիւղից 3 կմ հարա-արեւելք), մասնադէտենբը գրեթէ չեն հասկաննէ՝ միշտ է, լոյն Պլինե-սն է Շեմալեո-ե Ազուսանի գլխաւոր քաղաք՝ "πρωτεύουσα oppida" կուել (ՎԼ, 28):

Երկնցս ինչուած ժողովնեայ քաղաք- Ալբան-ե էլ (Մ, 11, 2; VIII, 19, 8) պի-տի փնտրել, թերեւ, խնդայրորդեայ Ալբալաւանկի ժող միջնորդուային տա-

¹ Ամամոն (Է դար), Աշխարհացոյց, ս. 123:

² Ս. Երեմեան, Հարաւանց ըստ -Աշխարհացոյց-ի, էջ 89:

³ Գալսե, պ. Ա.Ի. Էջ 89: Գ.Գ. էջ 294: Գ.Գ. էջ 300: Կանոնադր Վարց, Ալբանաւադրու-րանք՝ Վ. Յակոբեան, հտ. Բ, եր., 1971, էջ 91: Վալալան Ալբանից արքայ Սափ-մանադրորի կանոնակոն եղեայ ի ժողովոյն, որ յկոտնն եղև, Գրաս-քննակոն քննալը՝ Ա. Յակոբեան, - ԻԼ, հտ. Գ, Անթիլիս, 2004, էջ 133: Ա. Յակոբեան, Եղև Արեւելից կառուցիկի յոյնը, - ՀԻԱ, ՄԻՊ տարի, 2012, ս. 20:

⁴ Համազումը՝ ինչ Ս. Երեմեանի (-Անտիլի կարող պարտադր...): Հարալան այս երկու գիւղերի մասն տն՝ Ի. Վր. Բարխուտարեանց, Արաւանց երկրի եւ դրաեր, էջ 209: Կ. Կարապետեան, Յոյն Աղբանի հայերն լիմարիք, եր., 1997, էջ 18-19:

⁵ Փ. Ա. Օսմանով, История и культура Кавказских Албани..., с. 56-63.

⁶ Տն՝ Ա. Է. Կրամսոյ, Страницы из истории северного или югозападного Азербайджана (классического Албания), - В кн.: С. Ф. Ольденбург и в 50-летие научно-общественной деятельности, 1882-1932, Ленинград, 1934, с. 289; К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре..., с. 142, 256-261; Дж. А. Хамазов, Н. А. Валиев, О городах древней Кавказской Албании, - СА, 1974, № 4, с. 100-103; С. Н. Мурадян, Проложение карты Кавказской Албании, с. 139 (անգլերէն Պոլիթեխնի քննարկման համարում Վալա Կարալա - Ապալախ շրջի կերպ-արելու): Ա. Վարդանյան, Աղբանի պատմաշխարհագրական քննարկում, էջ 126:

բնենրին՝ Աջիցարու: Անանգիարիցի լեռնաբազուկը, իջնելով Նարա գետի կուր, այդ բազուկի մաս է առարարում մի ուշագրաւ ընդարձակ բլրաձորով (ազգնական մեծամասշտաբ քարտեզներում կոչում է Կիրովգայ)՝ 128 եւ 155 մ զառաքններով), որի փնջերին պիտի հասած լինէին տրանսպրնիայի պահին ժողովարարները մինչեւ -16 մ էրջը հասած Կասպից ծովի ջրերը (այսօր էրջը -38 է): Քերեւս, հէնց այդ բլրաշարի վրայ էլ որով փերտի պազովեանան բազալը՝:

Եւ միայն յորրորդ գետը՝ Աջանուսն է, որը լինելով արդի Տարիան/Գուրիանը (ստորին հասանքում՝ Կարասուս) եւ Նարա իջնելով Կասպիական ձայրաբազալի արեւմտակողմով՝ այսօր թափում է Կուր, այնինչ, ըստ Պաղովտոսի՝ ծովին էլ հասնում: Քելպէս, Կաշուի անկելով զաշտապայտի ինքնուրու յա խրատ հարթ լանջաբազուկ, լիովին ենթադրելի է, որ մամանակին Տարիանի ստորին հասանքի առանկին է հոսել ծով, ընդ որում՝ Կարինի Գուրիանի զուգահեռ եւ հէնց երա արդի հունով Այց Գին մամանակներում ժողովարարները ետաորիպ զիսից գեանցիցի (Քարգոբ բազալից 15 կմ արեւմուտք) Կայրը հունը է թիւ առիկ հարաւում արդու Սարիսու կոչուող Լաճնայների միջով կամ Գլխաւոր Միջ-Կարաբազեան ջրանցույցի (Գուրիանորի) մասաւոր հունով (այդ գետաճեղից մնացած մի կտորը ռազմական մեծամասշտաբ քարտեզներում կոչում է Բոզեթի), իսկ Նրաւիսի ոչարարայ գեանցիքը հասանցուց լիտոյ՝ Լաճնայների անուան ջրանցույցի մասաւոր հունով, որի ստորին հաստածքը եղի քարտեզները կոչում են Կորս (Նրինո զուգահեռ հասց զեռեթի ուշագրաւ պատկերն առկայ է անգամ ԺԸ-ԺԹ դդ. մի քանի քարտեզներում):

¹ Բ. Պարսեփոնեանը եւ Ռ. Հեարեմը քարտեզներում ծովի սրանդրնիսան անունիցի վաղ միջնադարի հասցումն է լոկ -20 մ միջի: Օսանկեց, որ այժմ կերպ հնարաւոր չէ ընդունել Ս. Մուրաճեանի կարծիքը, ըստ որի՝ Պաղովտոսի կամ մրա աղբիթանի տրեւում Կասպից լիճը եղել է Ուլկիանոսի մակարդանից +15/20 մ բարձր՝ տղղկելով անգամ Այիջանի գետաբերանը (С. Н. Мырзабаев, Палеонтология Казахстана Алматаи, с. 128-129, 142 с.). Քելս ուսումնասիրողի գծաւոր եզրայնութիւնը Ռեց այդ յարցումն վարկածն վրայ են լինում, անկամ մրա մրա՝ անտիկ աշխարհագրական աշխատանքանակի, Յն-ուզերիցի միջազգութեան, Յնչիմանդոթիսեան եւ գրչակամ վերլուծելիքի (Ոսկի) կրթ-գիմանցիքի) ըմբոսեան մասին մշակումները հասարակ լուծումներ են տալիս յարակից մեծ ու փոքր հարցերին եւ այլ հնապատուողներին ըմբոսում՝ ոչ մի կարեւոր իրողութիւն ըսց թողան չլինելու անսասեջ ու երախտագրութեան արժանի վառախութիւն:

² Դ ղէպ, Կառնիտրանցու կրիկ Բ.թ զիտում (էջ 238), այսինքն՝ -684 թ. պատմութեան մէջ (ՄՀ, հտ. Ե, էջ 869) լիշումս «Լվնաւայց քաղաք»-ը (ՌՃ, ըստ Ս. Երեմեանի՝ վրիպմանք վրիցի արևելքում Պաղովտոսն զնան Լոճնաւ սնայ /Վ, 10, 2/), օրից՝ կարող էր համահասունել Արամնոսի հետ, ըսց իրականում ըստ հետն է ծովափից եւ, քերտ, համարելի է Իսանցիլիի շրջանի հազարմակ Փաննա գիտի ժող. Գիտիլիան գետն աշ առիկն Աշխարհուղ անտիկ հնազայտի հետ (տե՛ս Մ. Վրո, Քարտեզարեանց, Աղրուանից երկիր եւ դրաքից, էջ 195-196; Ս. Կարապետեան, Քոն Այվանիի հազարն վիճարկերը, էջ 19-20; Փ. Ա. Օսմանոս, Истории и топография Казахстана Алматаи..., с. 64):

³ Տէ՛ւ, օր.՝ Ռ. Փայլեան, Հարաւասան հանաշնորհալից քարտեզագրութեան մէջ, Եր., 2005 [հայերեն եւ ռուսերեն], էջ 230, 232, 233, 234, 235, 237: Ի ղէպ, Այիջանայտից-Երաբարում եւ Վրիպան ծովի (որտ կոչի Կասպից) Պաղովտոսին հետեւելով, ըսց ինչպէս տեսնուց վերեւում (էջ 46, 86, 6), կարից միայն թիւում է Այիջանայի լոկ 3 գետ՝ Կծպիս, Գծուս եւ Մոճաւս (=Մոման), այսինքն՝ առանց Արամնոսի (Անանոս Ա զար), Աշխարհագրոց, սե. 69: Գծուսը է մշտիկ արթնո՝ յ սա դրչական զերպում է. թէ՛ հազ հնդհիանակն իրեն թոյլ է տակն սրտաքիլ անտիկ աշխարհագրական ընազիցը:

Տեղին երկնք, որ Տարիան/Այրանու սահմանագծով արթնով կարևոր լուծում է եղիզ վերջերս մեր առաջ քաշած վարկածը Ազուանիցի գետերի մասին Ասորյաների մեջ հասած բնագրի վերաբերմայ. (սխալը) ընդունում է իր մէջ նաև ուրիշ շատ գետեր, ինչպէս նա՝ Ալազանիս, Սահարանէս [Մանթանոն], Ռոյտտիէն և Քանէս [Մանթ] բայտըն էլ նաւարկելի, և Քափում է Կասպից ծովը)։ Ըստ այդ վարկածի՝ Սահարանէս գետանունն իրականում կարելի է ընկալիչ որպէս Սանի (իշուամ՝ նաև Աշխարհացոյց-ում) և Կարանի (փրմ. *Պարանի-ի. յուն. Δ և Α մեծատառերը գրութեանը նման են) գետանունների վերագնայ միաստանում (որեւէ գրչի կողմից՝ Ասորյանից առաջ կամ յետոյ, Ի Աշխիւն կարասով), ընդ որում՝ Լոբանկոյ կարող է համադրուիչ Պարզմուտի Այրանու գետանունան հետ՝ Այս վարկածն ընդունելուց յետոյ գծուար չէ տեսնել, որ վերջինիս նշած միւս տեսանկէ գետը՝ Կոսիկասից հասող, որ լցում է Կարս (V, 11, 3-4), ամենայն հաստատութեամբ, Ալազանի ստորին հոսանքն է և իր Կարսուիս վտակը (Պարսուան/Պարիս քաղաքով անցնող), որը Ալազանին խառնուելուց յետոյ նրա գետազոր հնա մէկուց մտաւոր հրահիս - հարսու գիծ է կազմում։ Այստեղ նկատում ենք նաև, թէ ինչպէս ենք մենք շահում, երբ ամեննին պարտազոր չենք համարում մտածել, որ Ազուանքում արեւմուտքից արեւելք Քարսիկուս անցալուծան քոյո՞ր ասորյանեան գետերը պիտի համընկնէին Պարզմուտի Էստուլած ուղտանական գետերի հետ (այսինքն՝ բացի Կարանէս/Այրանուից, նաև՝ Ալազանը, *Սանի/ի, Ռոյտտիէն և *Կազիւն)։

Մեր ինքրի համար շատ հնարաքրքի է, որ վերջին գիտարկումը վերաբերում է նաև Աշխարհացոյց-ին ծանօթ Կարի վտակներին։ Իր ոգևած աշխարհն Ազուանիցս երկրի նկարագրութեան սկզբում նրա տեսանկ Տեղինեղը յիշատակում է Ալազանը՝ կուչիւով այն Ազուան, որից յետոյ Քարսիկուս է նովկասից իջնող Պարսու, այսպէս Սանի և Մերզ գետերը (....երևի գաւառ առ Ազուան գետով, և Քանի-ճան առ Կարսու... Ետոյ յեղից կողմանէ՝ Դուգու քաղաք առ Ազուան գետով, և [Լոզմազ գաւառ, և] Քիս գաւառ առ Կակասու, և յեղից] Նորիս՝ Կարի, և Կարսու գետ, առ որով՝ համանուն գաւառ առ Սանի գետով. այս ամենայն հասին ի Կովկասայ], և խառնեալ ի Ազուան գետ՝ անկանին ի Կարս գետ։ Ըսկ ի յեղից կուս՝ Քակասակ քաղաք Ազուանից...., ընդ որով] մէջ՝ գետն Արազ գետ ի Կարսու]....)։ Ընկց գրանից յետոյ բնագիրը ցարափորին խաթարում է 1604 թ. գրչի խիստ անաշխարհութեան պատճառով, ով այդ հաստատումն զրկել է անկարգաբնու 2-3 պարբերութիւն (մինչև Մեծ Լաչքի նկարագրութեան սկզբները)։ Ի գնայ,

¹ Strah. XI, 3, 2. Մայրաքաղ, 1940, էջ 28-29: Յօդուս. վերջին գետանունը կարելի է վերահասնել *Քազիւն Զնով (յուն. Ν և Α մեծատառերը գրութեանը նման են), որին անկախապէս ճանաչողին է յառձ Գաղղմուտի Առաջինու քաղաքանունը (=Տալա-Քաղղմուտի վերնում տեսանց, որ այժ տեղորոշում է Ազուանի ստորին սառալանում (ՌՕԸ. Ազ - Առաջ)։

² Ա. Յակոբեան, Քուս Ազուանից քաղաքները և գետերը... էջ 139:

³ Ամանուն (է գրք.), Աշխարհացոյց, ս. 122-123:

⁴ Տե՛ս անց, ս. 37, 48, 123, 86. Ե

Ազգաներ անձնարարելիան վասն Ազգիչոյն աշխարհացոյցեան Կարտու (հռ. Գեգարտու) անուան ճեա՞ (որք նաեւ շքեղայ գաւառի անունն էր) կարող է զուգորցուել նոյն ազգիչոյն Գրչոս քաղաքանուիչը (Արագանի ձախ՝ արեւելեան ափին), որք, թիւրեւ, ՊԱ-ի եւ սկզբունի գաւառներու-ի Գալիզան-ն է (հռ. Գալիզան, Գեղան՝ ձայնաւորներէ միջեւ Յ - թ կրտսւայներէ եւ -ու - ոչ վերջաւաններէ Ներթազարեթեամբ՝ Սանի գեան էլ իրտացորէն համազրուում է Սուրի Արիան վասնի ճեա (նաեւ՝ Արչիան՝, Ալչիգան), իսկ ձալրաբար Կապազահով անցնոց Ալչուր-ը՝ Տարիան վասնի՞, որք, կրկնեկք՝ Գուգովուսի Արանան-ն է եւ Սարաբունի Լարանն-ը Դրանից յետոյ՝ Կուրի Գեօզայ/Նոյիսան՝ վասնի ճեա ձեռ հաւանականութեամբ համազրուում է Սարաբունի Սոյառնիկ-ը՞, իսկ Արուս վասնի ճեա էլ՝ կրա Կալիցը (Գրչոյն վասնի կամ Փրիստանաթ վասնի ճեա սրա համազրուիչ պակտա հաւանական է), որք, կրկնեկք, համեմատեկ է Կարալայի ճեա՞ Արուս վասնի ափին:

Արց՝ Արանան-Լարանն-Ալչուր-Տարիան-Գուրիան եւ Սարաբուն-Արագան-Արանուս-Արուսան գեաագներէ միջեւ ընկած պոզովուսեան սկիւտորի քաղաքները ճեանուայ ԼԵ-ն էին.

¹ Ա. Երեմեանի կատարած Գեօտանոս փյան. ԳՇգատու (1885 թ. Բրատ. ԳՇգատու գերականներով) Հարատանը ըստ «Ալչուրիացոց»-ի էջ 47), թիւնու, շտապողական է:

² Գաւաթ, գլ. Ա.Յ.գ. էջ 90: Կամանիցը Լայոց, հո. Բ. էջ 92: Վաչագան Արտանից արշալ, Սամեանապոլիսում կամուսկան՝ եղնայ ի ժողովուրդ, որ յնդուէ՞ց էղն, էջ 133:

³ Վերջածանցների ճիշտագրութեան մասին տեսնինք սեւս աղբյուր, էջ 298, 40, 3: Տեղին գնելն, որ երբ Արուսի եկք ամեն համարուտ «Ալչուրիացոց»-ի ընտրուիչ «Արուի վաչ-դազուսի քաղաքում (...ամենում իսպախեց) քաղում գաւառ» գՇէրտ, գՇաղալի, գՇուսան-ի Մարզպանան, գՇարան, գՇկարտ, գՇաբ, գՇիթ, գՇիթի, գՇամբիկան, գՇեօզմազ այս գաւառը աշխարհին Արուսից: Արն ու զրամիչից զաւան Քաղաքան-կան...» այ Քրեւ Արուսանի գաւառները ճիշտ հաւանական ուղղութեամբ են քուտրուում, պարզ է դառնում, որ գետի ճեա նոյնանում ԳՇգատու - ԳՇգատու գաւառը անց է տեղ-որդել Արագանի Արիչիչայ վտակի վերնամիկում կովկասեան լեռների տակ, Օտարան եւ Գաւաթ գետակների միջեւ, իսկ Լայոնայ - Արագան գաւառը տաննի Քարտ՝ կողի ափ եւ Կարեւանումն Քարտու (սեւս Գաւառագրութիւն «Արուսիակ») մեկ վարդապետի Լայոց, որ քաղաքը եղնուղով Մաւանի... *Kewand Vardapet. Dictionnaire Historique Traduit et commenté par B. Martini-Hisard. Avec en annexe La correspondance d'Ormus et de Lédz. Traduit et commenté par J.-P. Mahé. Texte arménien édité par A. Hakobian, Paris, 2015, լեռագոր Պատմագրութիւն «Արուսիակ», գլ. Լ.Ը. էջ 148-151: Գաւառներն «Արուսիակ» մեկ վարդապետի Լայոց, Ա. Գեաթուրտ, 1887 խնարար: «Արեւիկ», գլ. Լ.Լ. էջ 132: Ա. Երեմեան, Բ. Տարաբունանը եւ Բ. Հարցնը շտապողարար արկ են հարկաւան:*

⁴ Գեաթուսն ըստ՝ Մ. Վրդ. Քարիշտապետանց, Արուսանց երկիր եւ դրացիք, էջ 50, 53...:

⁵ Տեւ Թ. Տ. Երեմեան, Հարատանը ըստ «Ալչուրիացոց»-ի, էջ 80: Բ. Հ. Հարաբոյնյան, Հարատանի պատմութեան արշալ (Ա մաս), Եր., 2004, էջ 43: Բ. Հարցնը շտապող Իճուր անուանում է Սանի գետանումը, սպա, Տեանիւղ Ա. Մոյսաիսի, Արուս-Արանուս է կշուտ Արիան-Արչիան վտակը, իսկ /Տոյաիկն՝ Տարիանը (R. H. Hewsen, Armenia, p. 100, fig. C. H. Myrzasian, *Prolegomena ad Topographiam Armeniam*, c. 131): Ար արաբ-րուսները սկսեց էր պակա հաւանական համարի:

⁶ Գեաթուսն ըստ՝ Մ. Վրդ. Քարիշտապետանց, Արուսանց երկիր եւ դրացիք, էջ 50, 53...:

⁷ /Տոյաիկն անունը, գուր՝ համեմատեկ է Քարաբուն /Տոյաիկանց գետի անունն ճեա՞՝ Գեօզայի գետանուիչ ճախագնակում: Տեւ անը, էջ 200-201 (որ կրտսւում է Տաւ Ը-տղանայ ընդ: Թ. Կարապետան, Քրեւ Արվանի Քարիշտապետանց, էջ 27-29):

Մտախոս՝ սեկստորի փայտ հիստորում, որը, թերևս, ցարական 3, 10-վերաստանոց է և Հենրի Լինչի թարգմանչաբանում նշուած՝ Տարեան/Կարգանի գերեմտագրում, գնաթ ապուրըններն ապի գաեուող Ալլիքի գիւղն է, Կուտաչաշէ/Նսթաշէն քաղաքից 10 կմ հիստի՝ (այլ ոչ թէ Կարեւան սեկստորի Ասցիխը՝ Զաքարթաւ քաղաքից 6 կմ արեւուայր, ինչպէս նկատարում էին Ս. Մարտիրէսը և Թ. Հրաչընը¹):

Սամուխի՝ Կարտրոյից մի փոքր Կարաւ. շատ Ս. Մարտիրէն և Թ. Հրաչընի շտապագրական համադրման՝ սա Արագանի գետաբերանից Կարաւ գտնուած Սամախ գիւղն էր՝ Կարի աշ ափին (¹), ներկայումս՝ Մինգչալուորի շրամքարի ապի: Սամախը հաշտի առնելով նշուած գիրքը՝ շատ աւելի Կաւստանիան է ածգտուելը վերահանանդէն Սամախիս նուագ (յակ. Ս և Կ տառերի գրութիւնը որոշ նմանութիւն ունի) և համադրէն Կենց սեկստորի հիստորում գտնուող Մամի քաղաքի հետ:

Ինչպիսի՝ սեկստորի հիստոր-արեւուայրում. Ս. Մարտիրէն համադրել է Ազիքլի գիւղի հետ՝ Կարմուխ վտակի վրայ², թէն իրան աւելի նման է 3 կմ արեւելք ընկած Իրաքլու գիւղի տնուրը: Բայց աննախապայտիրիւ Ինչպիսի համադրումն է ԺԺ գ. հայաթեան Զոյգան շէն գիւղի հետ (ՆՆՃ. Ի/Յ → 2 և Բ → Ա՝) Կարգաշէնից 5 կմ հարաւ (գրահանան գալիս է ճայլթից)՝, թէկուզ և գա սեկստորի արեւելքն է:

Իսկու՝ սեկստորի կենտրոնում, որն ակերտարողն նման է արդի Զամաւ գիւղի տնուայր (ՆՆՃ. Ի/Յ → 2)³ Կարմուխին արեւելքից գտագնա հոսող Զուխուտ գետակի վերահանագրում, որի հետ էլ համադրել և՛ Ս. Մարտիրէսը և Թ. Հրաչընը⁴:

Իմրոպա (var. Իմրոպան, Իրաքա)՝ սեկստորի կենտրոնական ժամում, որը Թ. Հրաչընը և որի շինը փորձել են նպնայնդէն ներդայիս Երախ քաղաքի հետ՝ Կարի աշ ափին (այլ գիւղը կայ նաև իմր Կարտրոյ աշխատանքում)⁵: Իրահանում շատ աւելի ճիշտ է այն համադրել ներեշայ յորչորչուած գիւղի տնուայն հետ, որը գտնուււ է Կարմուխի ափից և Կարմուան (Կարի) քաղաքից 5 կմ հարաւ-արեւելք:

Ալիարա (var. Ալիարայ)՝ սեկստորի կենտրոնական ժամում, Իմրոպայից արեւելք. այն, թերևս, Ալիարա վերահանագրումով (ՆՆՃ. յուն.՝ Λ > Δ) կարող է համադրուել Ավար գիւղի հետ (մինչ 1918 թ. եզնելը՝ հայաթեակ⁶, այսօր՝ Ավար)⁷ 20

¹ Տե՛ս Հաչատուան և Տարեանի երկիրներ. քաղ կիցքի... Խմբ.՝ Ա. Արեղնաւ, Քրիճիս, 1914:

² C. H. Myrskow, Πελοποννησος κάρτα Κατακόσμοι Αλβανίαι, с. 136; R. H. Hewson, Armenia, p. 100. Արագց պատկերացրում այս սնկարը դու ժամարը է հանցնելում մերի հետ:

³ Տե՛ս նոյն էջերում:

⁴ Բ. Վր. Քարտուարեանց, Աղուամից երկիր և դրաքից. էջ 252 (այնն կայ յոյ գիտագնամ՝ Զոյցննայն: Նսխարոյ յորումում [էջ 139] Ինչպա-Գ [«Վրոպա. ՏՆՃ. յուն.՝ Ρ > Η] համարել է ինց Տարեան սեկստորի Ինչպոս գիւղի հետ՝ ԺԺ-Ի դի. զն ուղիարեակ [ուղիարեակ հիմնարեցիքի մասին այնն տե՛ս Գ. Խարատ, Օլիտանաունն ճիտ-աւարագրիտոս-ուսե քուտիտուս և Ազրեմանուս. Մուսու: քրահ սեւ յուկանի ճաոստարուս, Մոսկու, 2015]:

⁵ C. H. Myrskow, Πελοποννησος κάρτα... Αλβανίαι, с. 136; R. H. Hewson, Armenia, p. 100.

⁶ Տե՛ս նոյն էջերում և Ա. Տարեանի, Ռուն Աղուամից քաղաքները և գիւղերը... էջ 139:

⁷ Տե՛ս Բ. Վր. Քարտուարեանց, Աղուամից երկիր և դրաքից. էջ 261; Ա. Կարապետան, Ռուն Աղուամիքի Տարեան վիմարեցը, էջ 76-77:

կմ Շաքիից հարաւ, Աղբիւշի գիւղին հասանքի եւ Ալիշանի մըջեւ հասող Դաճա գետակի ափին: Մ. Մուրադեանը եւ Ռ. Հիւսէնը Ալիսարի գետ համադրել են յարցոյ քաղաքը (վերականգնելով՝ Արլիսար), իսկ այս մէջը վերականգնելով Ալիսարգա՝ համարել են Ալիսարազ գիւղը՝¹ Զարաթաշտից 12 կմ հարաւ եւ վերոնշեալ Ալիսրէլի-ից 15 կմ արեւմուտք (որը շատ է հեռու մեր սեկտորի սահման հարմուխ գետից):

Արլիսան (նա. Արլիսար, Արլիսան)՝ սեկտորի կենտրոնից արեւմուտք, առ թիւրք. խեղադարձուած Ալիսրէլին է՝ Պարսերի միջնահարկում, կամ, որ աւելի հասանալի է՝ երանից 5 կմ հարաւ-արեւմուտք, այդ գետակի գետաբերանին աւելի մաս գանձող՝ Ալմալի գարձա՝ (Ալիսար-ից, գրափոխում եւ Ռ - Մ Շելիւմափոխութիւն եկեղծարկով) գիւղը: Վերջինից մի քանի կմ հարաւ՝ Ա յազանի եւ Աղբիւշի գետակից մաս պեզուած է Քարախո-ղայս անտիկ-միջնադարեան համադրը², որն էլ հենց կարող էր լինել պազմէնուան քաղաքը:

Մամիխիմ (նա. Նամիխիմ, մէկ զըշազրում)՝ սեկտորի կենտրոնից արեւելք, որը շահախ իր երկրորդ տարբերակով համադրուել է Շամարիի Դաճ (երկու սեկտոր արեւելք)՝ Բայց Մ. Մուրադեանը, իրաւացիորէն վերականգնելի համարելով Մալիխիմ ձեւը (ՆՄՄ, յուն. ԱΛ > Μ)՝ գտել է երա հըշա համադրուել Ալիսարից 3 կմ արեւելք, Մալի՛ն - Մաղղ-ըն գիւղի հետ (ժՄ գարում հայարձակ)՝ Շաքիից հարաւ փառած պաշտառակի մէջ (չբահանան ցալիս է Ալիսարեան գիւղից, որը երրորդայ մեծամասշտաբ քարտէզների Աղ-Պելիքենց անձրակ գիւղատեղին է)՝

Երկիցս է նշուած Օսիկա - Օսիկա-ն (նա. Օսիմա, V, 11, 5; VIII, 18, 9)՝ սեկտորի հարաւ-արեւմտեան սեկիւնում: Քէզլու շատերն այն համադրել են Շամի (հաւե՛՛ նուխի) քաղաքի հետ՝, սակայն վերջինս սեկտորի Ֆիւսիային մասում է, ուստի աւելի հասանալի է պազմէնուան քաղաքը տեղորոշել երանից մաս 25 կմ հարաւ եւ հուր գետից 3 կմ հիւսիս ցանուող համանուն Շամի (հաւե՛՛ Շմի) գիւղի տեղում, որից արեւելք տարածուող հարթութիւնն էլ, ի զեւ, Շմիի ստանաւոր է

¹ С. Н. Муравьев, Птоломеева карта Кавказской Албании, с. 138; В. Н. Невский, Агетия, р. 100.
² Атлас Азербайджанской ССР (1963), с. 205; Атлас Азербайджанской ССР, Москва, 1979, с. 40; Р. М. Валиев, Керамические нечи Торпаккала, - МКА, т. IX, Баку, 1980, с. 40-51.
³ Տի'ս. А. Бакожанов, Голубице-Арм, с. 10-11; Ս. Տ. Երեմյան, «Ալիսարի երրորդ քարտէզ»-ը շուր Պետրոսեան... Ա. Վարդանյան, Ալիսարի պատմաաշխարհագրական ցննարկում, էջ 131: Մեր նախորդ աշխատանքում (Ա. Յակոբյան, Ռուս Աղտանի քաղաքները եւ գետերը... էջ 140) նամիխիմ մեղ շուտակ էին համարել Կամի քաղաքից 4 կմ հիւսիս-արեւմուտք գտնուող հում (Դաճ) գիւղի հետ (իզգրագոյի պէսեւ Նիզամե ՕՍՊ-ը ղալաքը, որը ղալտի է նամի իր նամաւ քաղիքի տանաւալ):
⁴ С. Н. Муравьев, Птоломеева карта Кавказской Албании, с. 137; И. Ф. Фог. Равнинно-горная, Աղտանից երկից եւ դրանց, էջ 261: Ի. Հիւսէնի քարտէզում Աճու-ը դրում է 10 կմ հիւսիս, կարծես թէ՛՝ Մալիսա գիւղի տեղում:
⁵ Տի'ս. օր.՝ А. Е. Крымский, Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (юлассической Албании). (Չեռն, - В кн.: Памяти академика Н. Я. Марра (1864-1934). Сб. статей, Москва-Ленинград, 1938, с. 370; С. Н. Муравьев, Птоломеева карта Кавказской Албании, с. 137 (անաշխարհելով՝ Մամիս վերականգնումը):

լափ է թէ՛ Գ - Ջ չնդուական տեղումը, թէ՛ ճարհասրների միջև Յ - Ի կիսաձևների հերթադարձիկները (իսկ ծովից հեռու գտնուող Միջկղզուտ-ի անուան երկրորդ կենտրոն Ս. Մուրադիևի համազրույթը խիստ թևակա է¹): Երասխի շառառուան արփից 5 կմ հարավ ընկած է Զաֆարիանի Վաճաջը², եւ ուշագրտւ է, որ ազուանական ձեռնակների հանրային ընդարձակ՝ «Նալչլուսթիկի» Վազիրական մշակութիւնը շարակ հարուստ երկնով ուղ տնտրիկ զարթարակազար գտնում է ենթակա Վարի աշ, հարուստի արին, ըստ աւելի հրոխ՝ մեր նշած հին Վարի գետահանից (-Մահումանի անուան շրանցոյցից), որն այստեղ եւս, իրօք, սահմանազատում էր անտրիկ Ալբանիան Մեծ Հայքից՝ ու երա անտրիկ զարաշրջանի՝ այսպէս կոչուած «Վարասային թաղումներին» Վազիրական մշակոյթի համադիրքից՝:

Եւ վերջապէս՝ իր ամենատրեմական սեկտորում, Երեւիայի սահմաններ ու անտուն գետի (-վերոյիշեալ Վարսուխ-Ալազան գետաօժի) միջանկյալում Պազմուտը թուարկում է հետեւեալ 5 թաղաները.

Տալոդու (vճ. Տրալոդու)՝ սեկտորի հրոխում, որը բոլորի համոզմամբ՝ վերահանգնիկ է Լազոզու, որից էլ՝ երա համազրույթը արդէ կարողներ թաղանի հետ՝:

Բակիխա՝ սեկտորի հրոխ-արեւմուտում, որը Վ. Լաւրշեի թարգմանութեան մէջ տալագրական վերլուծով զարկն է Բակիխա, սակայն Ս. Մուրադիևի կարծիքով կարող է նաեւ վերահանգնուել հենց որպէս աշգլիսին³, Ալե լիշեցեում է աշխարհացոյցեան Բիխ - Բիխ գաւառի անուիր, որեմն կարող էր համազրուել երա՝ ենթազրարթը եռյանուն ինկարների հնա: Ըստ այս դատար զրազեցեում էր սեկտորի հրոխ-արեւելքը, ուտրի, թերեւս, արգարացուած է նշուած Բակիխա ձեւի ընդունումն ու նախացումը Ալազան գետի աշգլիսեայ հովտի Բակիխի գրուի հետ (Տնորի թաղանից 2 կմ հրոխ). Ս. Երեմանի ատուարկած համազրույթը Բակու-ցիխէ գրուի հետ պակաս հասեակա է, քան որ այն գտնում է բաւակաւին արեւմուտը, այսինքն, ըստ ամենայնի՝ հարկիքի սահմաններում՝:

Սանուա՝ սեկտորի հրոխ-արեւելքում. գուշէ, կարիքի էր ընդունել Ս. Մուրադիևի վերահանգնումը որպէս Սանուա եւ համազրույթը վերոնշեալ Տնորի թաղանի

¹ Տե՛ս, որ՝ Շ. Կ. Մուրադիև, Птоломеева карта Кавказской Албании, с. 137. Ըստ ոմանց էլ՝ Գաեուադու. Գաեուադու-Գ կարել էր լինել Բադրի կամ Ալեուսի տնդում կամ Սուսակոյքում (տե՛ս Կ. Ե. Երեւթ, Очерки по истории и культуре..., с. 139-140):

² Կ. Ե. Երեւթ, Арабфарзанский материал (археологические раскопки в Мурадской станице), - ВДМ, 1946, № 2, с. 169-188; Կ. Ե. Երեւթ, Очерки по истории и культуре..., с. 160.

³ Ըստ Սարաշրոմի եւ մյուս անունիկ ՏոյիԲակիկի՝ Աղուանից թարգման ուղ կրկնակով Մեծ Հայքից թաղանում էր կտր գնում: Տե՛ս Strab., XI, 3, 2; 4, 2; 14, 4; Pto., Nat. Hist., VI, 28-29; 39; Pto., Geogr., V, 11, 3; 11, 3, 12, 3; Dio Cass., XXXVI, 53, 5; App., Mithr., 105.

⁴ Մաեւրանում տե՛ս Ա. Ա. Ասոտի, Албания-Алванк..., с. 16-17 (Նախ՝ վերնում, էջ 19-20):

⁵ Ս. Երեման, «Ալիսիսի կրթորի թարթիզը» ըստ Պաղմունի...: Շ. Կ. Մուրադիև, Птоломеева карта Кавказской Албании, с. 132-135; R. H. Hewsen, Armenia, p. 100.

⁶ Շ. Կ. Մուրադիև, Птоломеева карта Кавказской Албании, с. 132, րոմ. 31; 142, 145.

⁷ Աճօ, էջ 132: ԸճՎ. Ս. Երեման, «Ալիսիսի կրթորի թարթիզը» ըստ Պաղմունի...:

հետ, սահայն ուշագիտ կհատի ասնելով պաղտմտանան սնկարում երա տեղը՝ ճիշտ ենք համարում վերահանգնել Մարտա մեւով (հմմ. յուկ. կրթմն շրթթուղ՝ N - P), որը համարցնի է հենց ասնի արեւելք ընկած պատմական Ճար/Հարի հետ, ենթադրւում՝ Հարաթաւա քաղաք (որից 2 կմ հիւսիս կայ Նաւի Հար գիւղը):

Պեղումն (տ. Սեղանէ, Միլլանէ, Միլլանէ)՝ սնկարի հնետրոսում, հարաորդի հարա. այն Ս. Մուրաթեան առաջարկում էր վերահանգնել որպէս Միլլանէ եւ համարել Մարիի կողքին գտնուող մի գիւղի հետ (Հարաթաւա), սահայն կրկին կհատի ունենալով պաղտմտանան սնկարում երա տեղը՝ ճիշտ կը լինել վերահանգնել որպէս Սեղանէ (հմմ. յուկ. Δ - Λ տառերի յանտարակի շրթթը), որը մեծ հուստովանութեամբ կապում է Հարաթաւա քաղաքից 20 կմ հարա-արեւելք ընկած Անիք գիւղի հետ (իր էշանաւոր զուարթեցումից տանարով):

Քչէ վերաբերում է այս սնկարի հնետրոսից արեւելք եղում Սիւս քաղաքին (տ. Սեղանէ), որը Ս. Նրնմանը համարում էր հարեան սնկարի հիւստում գտնուող Նախի/Տարի քաղաքը, այստ Ս. Մուրաթեան առաջարկում է համարել այն (վերահանգնելով՝ Նաղա) եւսի Մարիից 5 կմ հարա ընկած՝ ենանհունը Եւնի-Անալա գիւղի հետ՝ Սահայն այս դեպքում, հարտի ասնելով տեղայա ենանտթիւնը, թիւրեւ, կարող է լինիլ արդարացում համարուել նոյնացումը հարեան սնկարի արեւելքում գտնուող եղանաւոր ուղիարմակ կիմ/կիւ գիւղի հետ՝ թէ՛նուց եւ ստիպում ենթարկելով Պաղտմտի թալ տում՝ սնկարները այս մէջ շրթթը:

Ճաւարտս՝ փորձելէր հարաորդեա ճշգրտել, թէ որ գծով է անցել անիւրի Ազուանցի արեւմտան սահմանը, որի մասին իրար լյանքող ուղիք եւ տնուղղակի տեղեկութիւններ են հազարցում Մարաթեան, Պիմիտու Անալը եւ այլք: Առաջինը Ալլանիայի կարագրութեան գլխում գրում է, որ Իրնիայից մտնող համապարհն ընթանում էր անելուր ու քարքարոս համրուելն մարզով եւ հասնում Ալանիտս [-Ալազան] գետինէ՝ Երնիայի սահմանից ոչ հեռու գրում էրինց կողմուց համարից Սուրը գետանցելով՝ հենց այց մալլուպին էին մտել եւ գիշերային տնցումներով ու յորային մարզի գրկանքներից գեղեկելով այն յաղթահարել Պոսդուտի թիգանմականները՝ հասնելով Կամիլան/Քարի գետին, այս Արանտու/Ալազանին՝ Այնին՝ Պիմիտու խաւքերով՝ Վերքի հետ սահմանը Սյալանէ/Արազան գետ էր (ս[Հրերները], որ բաժանում են առաջիններից [-ալլաններից] Օլազանէս [տ. Ալազանէ] գետով, որը Սոգիսանան յաններից հասում է Սուրս: թէ՛ն՝ քարց

¹ C. H. Myraman, *Միլլանէ արքա Կառալեան Արանտ*, Է. 132.

² Անի:

³ Անի: Հմմ. Ս. Ք. Ինձիյան, «Ասիայի նորոգ քարտեղը՝ ըստ Պաղտմտի... Նախին Նիւզայի Յու համարում էր ղիտ Ա. Քաղիմանից (A. Basmajian, *Դուստու-Միտ*, Է. 11).

⁴ Strab. XI, 4, 5.

⁵ *Plin. Romp.* XXXIV-XXXV: Պլուտարքոս, Կենսագրութիւններ, էջ 266-267; *Dio Cass.* XXXVI, 53, 5; 54, 1; XXXVII, 4, 1; Հովսեփոս Փլալիտ, Գիտն Կաստիտ, էջ 142-146.

⁶ *Plin. Nat. Hist.*, VI, 29.

չէ ենթադրել, որ նրա նշան սահմանազմի ասի պետք է ընկալենք հրախ-արե-
 ժուտք - հարաւ-արեւելք ուղղութեամբ հասց Ալազանի ոչ թէ անբոլջ գետազնիւք,
 այլ որտ մի կտորը, ընչ որում, ըստ ամենայնի՝ այդ կտորով պիտի անցած լինելը
 երկու հարեան երկրներն իրար կապող մի մայրույթ (գամալայով Պինիոսի անգե-
 կատուի նմանապիս նկարագրութեան հիմքը): Իսկ այդ սահմանային կտորը, որը
 դիպուկ նկարագրում է նաև Սարաբոնը՝ Վերջին Եսիբուսում գոյտում (Վեյրաւերա-
 լից անցումը [Երեբրա] սկզբից ընթանում է ժայռերի միջով՝ քարի մէջ փորում
 արահետով, իսկ այսպէ՛ս՝ Կովկասից հասց Ալաաներու գետի զոյացքած իջում-
 քովը՝, առանկ մեծ հասանակներով՝ Կովկասի զայգաթերերից Արալուսփէլի
 գիւղի (հին՝ Գաուզի) արեւմտագոյնով իջնող՝ Աւանի կուլույց վտակի՝ գետիցից
 սկսուող Ալազանի այն հատուածն է, որտեղ գետի վերածնայ ուղղութիւնը փոխ-
 ւում է՝ ձառ 15 կմ գաւառայով գրեթէ հրախ - հարաւ, եւ որտեղ այստ էլ արեւել-
 քից արեւմուտք անցնում է (Լախապենայ Օնանու, որ գիւղի ձառակոյց գետանցով
 ու կամրջով) Լազոզնիսի Պարեթի Գուրջաանի քաղաքի նեւ կապող մայրույթն:

Այսպիսով, անտիկ Ալուանքի արեւմտեան սահմանը գծելիս կըլ հարաւում
 պիտի նկատու ունենանք նրա, ըստ ամենայնի՝ Խաչկասի մեծորոցի, այսինքն՝ Ալա-
 տեի եւ Լախումի գետաբերանների զմեզ սխտուելու իրողութիւնը, այսպէ՛ս
 սում մեզ պիտի պէն Աւանի վտակով ու Ալազանի կից կտորով անցնելու պատկե-
 րը: Ոչազգրու է, որ ըստ ցարական շրջանի քարտէզների՝ գտաւային հենց այդ
 պիտի սահմանազմերի կրկու կտորներ են անցնում՝ Ալտուրի գետաբերանից հի-
 սոս՝ Քրիֆլիսի ու Զապարի, իսկ Կովկասից հարա՝ Քիլուսի ու Ալանի ունգների
 միջեւ: Եւ վերջապէս՝ Լեշի է, որ անտիկ Ալուանքի արեւմտեան սահմանը ձառա-
 տրուպէս այդ գծերով է տարուած արդէն Բ. Ճարտիթիւնեանի քարտէզներում՝

Բաժին 3

ԱՐՄԱՆԸ ԵՒ ՈՒՏԻՔԸ ՅՈՒՆԱ-ԼՅՈՒՄԷԱՆԸ ԱՂԲՈՒՆԵՐՈՒՄ

Աջնարհացոյցնան Մեծ Լայրի 15 կահակներէից 10-րդի՝ Աջնախի անուան ա-
 ոաշին իշխատութիւնը պահպանուի է Սարաբոնի Վեյրաւերագրութեանն մէջ:
 Այն տեղ է գտել հենց Լայաստան/Արմենիա կրկրի նկարագրութեան հաստատում՝
 XI գրքի XIV գլխում (3 4) եւ մեզ է հասել որոշակիորէն զտափոխութեան ենթա-
 կուած Օրիփոսէնէ (Օրքստով) <Օրտաշով - Օրտափիլէնէ) անով: Ըստ ենթա-

¹ Տես. XI, 3, 5.
² Արեւո՞ք այս Աւանը գետամանը, զստ իբրև վարկած, հարուստ է համեմատել Ալա-
 զան գետին Գոնիլեանի լեյկոնակաճճերի տեսած «Արամոս» շրջորոյնաց հետ: Ի դէպ,
 նկատում է, որ արուսնական մետաքսեղի զանգուանը բնորոշող վերոնշեալ «Խաչ-
 լորների հնագիտական մշակույթը» տարածում է դէպ արեւմուտք ձեց միջին Ա-
 յալպատիկի շրջակայքը (Մ. Никоразе, Раскопки в Арменских долинах, Тбилиси, 1940).
³ Բ. Լ. Հարութրոնյան, Հայաստանի պատմության առաջա. էջ 29, 31, 34, 39, 41, 43...
⁴ Տես. XI, 14, 4 2մ. Բ. А. Козловым, Сино-Армацкая, Спб., 1931, с. 104; Խ. Օ. Միսեղա-
 կանյան, Աղվանքի աշխարհի գրավանդութան հարցերի շուրջը, Եր., 1966, էջ 259-262:

տեղում՝ Հայաստանի Փանկե կամ Ծանկե (Փստրոյ, Անուպրեում՝ նաև Փստրոյ - Փանկե՛՛՛, Փստրոյ - Փանկե՛՛՛), Կոմիսնե (Կուլուստրոյ) և Որիխաւնե (կամ Որիխաւ-նե) երկրամասերը (յւն.՝ «Ապարիխու - բառացի՝ պալատ») շրջառած են Արաքսի և Կուրի գետկիցից Կուրի ափով գետի հիւսիս-արևմուտք տարածուող Առանկե (Առաչրոյ, որ ծայր արևելեան հատուածով), Սակաւնե (Տախաստրոյ, աշխարհացոյցեան Տակաւնե գաւառ և շրջակայք) և Գոգաւնե (Դարդրոյ, աշխարհացոյցեան Գոգարք նահանգի արեւելեան հէտ՝) գաւառներին յարցող շարքում էր. Անու-սեանի թարգմանութիւնն է (որտք սրբագրումներով՝ «Հայաստանի գաւառներից են նաև Փանկե՛նէն, Կոմիսնե՛ն և Որիխաւնե՛ն, որ հայտնուեցան է մեծարանակ [պատերազմական] ձիւ խորձնէն [Պոլսոյն] և Կոմիսնե՛ն [Կարսուստրոյ] ամե-նահիւստային [գաւառներն] են և շատ ձրեւառաւ, որովհետեւ ժամ են նսգիս-սեան լեռներն և Վիրքն ու Նոգրիսնու Քանի որ այս Որիխաւնե՛նին յարցում է արդէն Գոգարե՛նից արեւմուտք ընկած ետնէն/Կարցնի շրջառանկուք (այլ տե-րիկ երկիրում՝ նաև Կոլոքը՛՛՛ն - Նոգարձե՛՛՛, Կաթոչրոյ - Նաւարձե՛՛՛, «Աշխար-հացոյց»-ում՝ Գոգարքի կայմում)՝, որ աշխատանքներում պարզարեւուած է, որ Արարսնի Փանկե՛ն - Կոմիսնե՛ն - Որիխաւնե՛ն շարքն տե՛րաբե՛շտ է ընկալել Նախորդի (Արարսե՛ն - Սակաւնե՛ն - Գոգարե՛ն) հարաւ և հսկասակ՝ հիւսիս-արևմուտքից հարաւ-արեւելք ուղղութեամբ՝: Դրա շնորհիւ առաջին՝ Փանկե՛ն եպ-արիխան՝ Փանկե՛ն գերականեցուածով, համազրում է Մեծ Հայքի Փանկե/Փարի-սու գաւառի («Աշխարհացոյց»-ի՝ Քուսուրի Փանկե, իրականան իգաֆնային Աժ-ից բառացի թարգմանած՝ «Փանկե՛ն բուսաւ, իմա՝ «Փանկե՛ն կողմն, գաւառ»)՝ ու նրա շրջակայքի՝ նաև, երկրորդ եպարիխան՝ Կոմիսնե՛ն՝ Նոյնաուել Պամիլ/Պ-

Ք. Ուլուգարյան, Դեպիգնի Հայոց Արևելից կողմանց պատմութեամ, էջ 6-7, Ք. Ք. Հակոբյան, Սու. Տ. Միլին-Քախչյան, Լ. Ծ. Քաթեղիյան, Հարստամբ և հարստից շր-ջաների տեղանունների բառարան [յմտարան ՀՀՕՑ բառարան]։ Քո. 1, էր., 1996, էջ 306; Ք. Հարությունյան, Աղսամի. Հայոց Արևելից կողմերի և Դարարսի տարածքի հարց շարքի. - ՊՔԼ, 1994, № 1-2, էջ 260; Ց. Կարազեղյան, Հայկական լեռնաշխար-հը սեւալպի աշխրանքում, էջ 184-185; Ա. Լ. Կարազեղյան, Սյունից տարածքը և ազգաբնակչությունը Տիգ և միջին դարերում. - ԼՂԳ, 2002, № 1, էջ 113-116:

¹ Հմմ. Ք. Հարությունյան, Մեծ Հայքի Սյունից աշխարհն ըստ «Լեզնարհացոյց»-ի (Կաստ-մա-աշխարհագրական դիտարկումներ). - ՊՔԼ, 2003, № 1, էջ 159: Արսեղ աստիկ ժամրաման տե՛ն ճան Տախաստրոյ մարզ ըստ ընդդրման մասին:

² Մարտոս, 1980, էջ 55-57:

³ Խորհրդե՛ն ճաւ իջաւտանդուոյ Կայմուստրոյ գաւառանոց շակնու անթրամեշտութեան մասին տե՛ն Ա. Ա. Առտու, Ամուտ-Ալտու-., c. 28-30: Արսեղ լեզնարհացոյց ընթանա-նակն, քննադատական և այլ ժամրամանների մէջ՝ Տիգն, որ Սարարսնի բուն աշ-քիւրում «Կոմիսնե՛ն»-ի փոխարէն՝ որտ ճաւտանաւտութեան կարտ էր ճան լինել «Տակարձե՛ն», զոյց էր՝ արձանազտում ոչ թէ իբրև տրամանի գաւառ, այլ որպէս եռ-լայնէնէ-Աղսաքցի անուան մի կրկնող տարրերակ (փոփոխակ):

⁴ Տե՛ն, որ՝ Ա. Մարգարան, Արցախ. Գաւառա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, էր., 1996, էջ 13-15; Ա. Լ. Կարազեղյան, Սյունից տարածք, էջ 114:

⁵ Հմմ. Լ. Զեքրյան, Հի՞ց Հայոց տնդուլ անունները, Քարգով՝ Լ. Ք. Պիլեղեկեան, Վիճե-նու, 1907, էջ 421:

մէ ամենարարէր զազգաթով Մուսի յեռնաշրջանի շուրջն ընկած՝ Արցախի կենսարեւական գաւառների տարածքի հետ, իսկ հրրորդն էլ՝ Օթիխալեմէ՝ աչք նահանգի՝ տեղի հարաւ ընկած գաւառների (Մեծ Իրանք և չորհակայք) հատուածի հետ՝:

Արարքների համբովնէ կարքիքայի շատ յառան անդորարչումն Արցախի կենսարեւական մասում թոյլ է տալիս անկի գտաւ՝ փնտրել նրա համարձէքք միշեալարում և կանց աննկ նրա հետ անշխարհացոյցի ու հայրենական սիրիչ ազգիքների յիշատակում Մեծ Պատմի (տ. Մեծ Վուանք, Մեծ Ազգաւեք) գաւառի համարման տարբերակի վրայ: Ընդերուպական լեզուարեւանիքի մի շարք լեզուարեւանում կայ Մ - Ի անցումը, ուստի ՎՊՄ-անն և ՎՊՄ-խ-ննէ կրկրանունները կարող են պարզապէս նայեարմատ համարուել՝ Յանկենք, որ Յովհ. Վարդգեղեղեանը անն Վուանքս անունը համարում է թիւրեւական Մարգարէ Բ արքայի Գանձագոսն տարեգրութեան «Վուարչուս կրկրանուսն հետ, որը յիշատակուած էր Ուրումն («Նովխանս/թերզ/՝ հաշնեանգեան Կովտում) և Տեղիս (թերեւս, >Տու/կենս/) անուններից առաւ. ևս հակուած էր աչք «Վու-Արա-ի կրկրորդ բազաղրիի մէջ գրարկել աննն իմաստն արտայայտող այլա շատուգարանուած բառը, որը, ենթադրարար, վերականգնելի է հանւ Աղբակ գաւառանուսն հիմքում՝:

Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի (նահանգի) անուան յիշատակութիւնը կրկրի հիւսիս-արեւելեան գաւառների շարքում պահպանել են յոյն և հունկացի մի քանի հեղինակիներ: Նուգրիս Պազմէնը (Բ գար), վաղ թրիտունեանական ժամանակայի Յանքիս նուարայան, պատմի նուարչոտուր (Բ գար) և վերջինիս «Παρθα» կրկից մի քանի կարեւոր վկայութիւն պահպանած ուշ հունկական բանարագող (կովդրիքատոր) Մեծիանուս Բիւզանկացիի (Յ գար) յիշատակում են յոյն. Յովնէ (Մտրի) տարբերակը, իսկ Պրիկիս Աւազը (Ա գ. վերջ)՝ յարկներին Ս. աննա (Օտտա, Օտտե) մէջէ՝ Պազմէնը և Մեծիանուս Բիւզանկացիի («Վուարչու-

¹ Հնմ. Ս. Մարգարէն, Արցախ, էջ 11-15; Ս. Հ. Վարդաղեղեան, Սիւմնի տարածքը, էջ 113-114: Ս. Մարգարէն իրատարիւրնէ մերժում է Փառմէնի համարումը Մարաղուն աչք գլխում իջեւում Փառմիտիի հետ (Տեւս, XI, 14, 5; Բ. Հարտրտեղեան, Արցախի, Հայք Անանից կողմիի և Վարաղայի... էջ 263-264 նոյնի Մեծ Հայքի Սիւմնի աշխարհն... էջ 136-137), քանի որ Փառմիտիս մարզը, անկական, գտնուել է Երանձից հարաւ: Ի դէս, իրիցն մերձիի է ման Հ. Հարաղեան ազմարել (ԼՂԾ Հայք տեղից անուններ, էջ 95՝ Փառմիտիս անունը Սիւմնիսից վերականգնելու և նրա սուկ Սիւմնի մարզն ընկաւ-լու մասին: Մերժում են ման Բ. Յարտրիանեանի վերկանգնելը (Արցախ, Հայք Արեւելից կողմիի և Վարաղայի... էջ 263-265, նոյնի Մեծ Հայքի Սիւմնի աշխարհն... էջ 137-144)՝ համարմէի ընկաւման մասին տուած վերականգնելի «Սիւմնիտնէ-ի գրական գրքարւ և համարումը Սիւմնի-ի հետ, նոյն կրիս՝ Փառմիտիս-Փառմէնի համարման մասին Մարգարէնուան մարզի կամ Վաւարիսկանի Բազմ-Բազմ գտարի հետ:

² Հնմ. Կ. Բ. Գամբրէլեան, Յ. Վ. Իւսոն, Ինտերքրոնիստեան էլեւի և Ինտերքրոնիս. Բոնստրուկցիա և Իստորիո-տիտոլոգիսան աննա յրաւիս և քրոտոլոգիս, Կ. Ի. Եւեւոն, 1984, Կ. 196:

³ Բ. Վարդգեղեղեան, Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիտ աղիտրմում, էջ 201:

⁴ Prof. George, V. 12, 4; Stephani Byzantii Urbium que septuagint, Edidit A. Westermann, Lipsiae, 1859, Կ. Ընդերու, Մտրի: Pflm. Nov. Hist. VI, 16, 41:

տառ՝ *Н, III* եւ *VI* գրքերում) այդ անուան կողքին յիշատակում են Օբարէնէ (ՈՅարոն, ՈՅարոնոյ) կրկնաանունը Ան Կանարուի է Ռարիքին Կարեան Գուգարքի՝ Գուտրէնէ/Գուարէնէ անուանակէ ցիպակի, ըստ իրեն վարկած՝ կարող էր լինել Սարարանի անառած՝ Գուտրէնէ (>Փուտրէնէ) կրկնաանուն ցիպական աղբիւնը՝

Պարզմուտը յիշատակում է նաեւ Արցախի արեւմտեան Կարեան Արեւիք աշխարհը՝ Միտակէն աղբիւնը՝ Միտակեան սարքերակով միշտ է, զա գրի ցիպակով մեկ Կանի է Միտակէն (Տիօսարի) գրութեամբ (*V, 12, 3*), եւ յառանադրողները յաճախ վերականգնել են այն Պիտակէն տարբերակով ու շտապօգուար կապի Արարատ աշխարհի Երրան ցաւառի Կա՞ն Արջարհագետի տունայ Կասուածի կարեւորութիւնից կենելով՝ ապառ երբ այն անբազումեամբ ու միջ՝ Կարարարին թառաղի ենթակացուած թաղանթութեամբ (եւ ընդգծումներով)։ «Κάρα δὲ εἶπον ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ ἐν τῷ ἀπολιμαρηνόμηνω μεταξὺ Ἐσφράτου καὶ Κύρου καὶ Ἀρῆζου ποταμῶν, τριῶνται παρὰ μὲν τὰ Μοσχοῦ ὄρη ἢ Καταρζηνῆ ὑπὲρ τοὺς κοδοιμῆνους Βόθου, παρὰ δὲ τὸν Κύρου ποταμῶν ἢ τὴ Ἰβարτην καὶ ἢ Περτην, παρὰ δὲ τὸν Ἀρῆζην ποταμῶν ἢ δὲ Κολλοθην καὶ ἢ ὄκ' αὐτῶν Σοδοουλην, παρὰ δὲ τὸν Παρουδῆρον τὸ ὄρος ἢ τὴ Σιθαστην καὶ ἢ Σακαστην»¹ (Իսկ մարզերը Հայաստանում [սրանք] են, [առաջինը] Երրատ, Կար եւ Արաքս գետերի միջև շրջագահուած Կասուածում, Մտիտիկա լեռների մաս [-Գարարի՝ արտ, այս զեպում՝ սերկայեքով]՝ Կասարէնէն, [որը գտնուում է] Քախ կուսուածի լիտակի [լիտակի՝ Քոխաներ կողմերից] վերև, Կար գետի մաս [-կրկնաբով]՝ Օբարէնէ [-Գուարէնէ] եւ Օտրէնէ Արաքս գետի մաս [-կրկնաբով]՝ Կարէնէ եւ Կրանից գիւ [գտնուով] Սագակէնէ, իսկ Գարիազըն լեռների մաս [-կրկնաբով]՝ Միտակէն [-Միտակէն] եւ Ստիտակէն [Միտարքը]...):

Ըստ Պլինիոս Առաջի վկայութեան՝ «ևստրոպոսեկայից Արաքս գետով բաժանուած էր Հայաստանի Օտրէնա մարզը»։ Դա ըստ է ապառ, որ անտիկ շրջանում եւս Մեծ Հայքի Փայտանարան/Կասպ կրկնաանունը (Պլինիոսի գրելու պահին՝ Հայք թագաւորութիւնից Աստրոպոսակեան անցած) տարածուած է եղել միայն Արաքսի Կարաւահագում, ինչպէս նկարագրուած է նաեւ է գարի «Արջարհագետում (ԵՍՆ՝ Փայտանարան, յիշից կայ Ռարիոյ, առ Երաբախ...» եւ «ՍՆ՝ Ռար է մտից կայ Երաբախ...»): Ընտարքիքի է նաեւ, որ Փայտանարանին Երաբախով անմանակից է ելուած լոյն Ռարիք (իսկ Արցախը՝ ոչ), զա պիտի տարկեր խուս-

¹ ԵՍՆ-ն ցիպակով տեղի կ'ունենար մի այնպիսի թու՝ աղբիւնից Պարզմուտի պատարիկի պահին, որում իրար կողքի յիշուած կը լինէին եւ Փուտրէնէ, եւ Գուտրէնէ։

² Տե՛ս, որ՝ Լ. Հիլլարման, Հին Հայք տեղայ անունները, էջ 250։ Խ. Առուս, Արուսուս և յուր յՕՕտտուս, Կ. 300։ Ե. Սարգսյան, Արցախ, էջ 9-13։ ԸՍՆ. Բ. Հարաբարեան, Մեծ Հայքի Միտակ աշխարհ... էջ 138-139։

³ Տեսագրելում կան մեզ Ռեուարքցոյ տեղանունների Ռետեանայ տարբերակները։ Օտարի, Օտարի, Օտարի, Օտարի (վե ՈՅարոնի Ուտրի, Մուտրի, Մուտրի, Օտարի, Օտարի) Օտարի (վե Ուտրի)։ Կոտիկի վե Կոլիկի)։ Տուտարի (վե Տուտարի)։

⁴ Plin. Nat. Hist., VI, 42 ("Astrasterne ab Armeniac Otræ regione dicitur Arax"). Տե՛ս Գախ VI, 16 եւ XII, 28 ("et Armeniac partæ, quæ vocatur Otræ").

⁵ Տե՛ս Աճառեան (է գար), Արջարհագետ, սն. 139։

փէջ Մեծ Հայքի նասոցը նահանգի սահմանը գլխի արևմուտքը երկար տարածելուց, սակայն բնակիչները արգելաբար, այնուամենայնիւ, Վեց դաւ կատարուած է՝ Բ. Թարսիքի նահանգի, է՛ւ Բ. Հրազնի, է՛ւ մեր քարտէզներում՝:

Ստեփանոս Քրիզանզագրին իր Աւրոյի քառասուգումով պահպանել է հետեւեալ ուղադրուած համարուած վիայութիւնը. «Վուսարատուսը «Պարսիկացի» երրորդ զքցում առում է. «Հայաստանի թագաւոր Պարսուսը [-Ռակուր, Բ զար - Ա Յ.] այց ժամանակ գտնուելով Արտաշատուսի եւ Ստինի ժամ (Հարունակութեան մէջ կայ. «Ռակուր»-ների տեսնելու եւ ինքն է [տալիս] [գիրք] երկրորդում, «Վուր» ժամ բնակում են Օրարէնները, որնք կազմում են Հայաստանի զգալի մասը») նեթագրի է, որ Չ զարի համեմատի պատմիչը իտարը վերարեւել է ոչ թէ տեսնուած Ռակուրին, այլ նրա զարքին, ուստի այս վիայութիւնը կարող է միանայ Ա զտեսնուելուսի եւ Պարսուսուսը տեսնուելին, ըստ որոյ՝ Ռակուր նահանգը կամ նրա մի կտորը եղել է Հայոց արքաների մերձքը՝: Տեղին եղել է, որ զայ հարկահան ոտքի տնկուելուսի եւ վիայում է Ռակի գաւառի (Վեջարունացոյցի-ի՝ Ռակի Ա ռանենակի գաւառ եւ զըսկայը) տեսնուած Յ (ա) սկզբնաճիւղով տարրերակը՝ Ա տրացուց, Աստուացուց, Աստիական գաւառ: Ընդ որում՝ զա սակայ է նաեւ «Պարսուսի» Արտաշատուսի (Յարտուս)՝ Պ) քառոցի արտադրումը՝ «Վարչականի վեց» (Ք զար) եւ «ՏԹ Թուականի պատմութիւն» տեսնուելու երկրում՝:

Հայոց Արեւելից կողմակց Առաքելն, Սակաւնն, Փարսնն, Վախնն եւ Օրարունն գաւառանուններից բացի, անտիկ աշխարհագրական ասանդուքը պահպանել է նաեւ Պարսիք/Պարս (-Պարս) գաւառի անունը Սոզուկնն (Σοδουκην)՝ մեր Այլ «Կարաւ» իշխատակում է Պարսնուսը՝, եւ նրա վերորդեակ մեթափոխուելու կարելի է ընկալել, որ այն ընդգրկել է աշխարհագրական Արարիկի նեւարտի ու Տարսի հատուածները (վերջին կողմում, հասնաւոր, սահմանակցելով Կոլիկնն/Պարսննին), արեւմուտքում՝ Արտաշատ (նր արեւելեան ակերով հանգրծելուց) Արարիկնն կարող էր համընկնել Արարիկի գաւառի, Մոսուսը երկրմասը երկրում եւ «Արարեանակ»-ում վիայուած «Պարսուցուց» իշխանութեան հետ՝:

Նկատելի է, որ Սոզուկնն կողքին պարսկական Կոլիկնն (Κολικην) երկրաւոր, վաստարէն, հոյհատել է աշխարհագրական Արարիկ աշխարհի կողմ կամ Վասպուրական աշխարհի Պարս գաւառանունների հետ (երկուսն էլ՝ երկրորդից

¹ Մամրաման տե՛ս Ա. Յակոբեան, Աշխարհագրական Փայտակարան Ամանակի գաւառների անդրորոշման մեր փորձ, էջ 236-246:

² Ազար., էջ 28, էջ 21; ՄՀ. հոս. Բ, էջ 1320 (գրանցման եղև թագաւորին ծնարկում լիտի [լուր ԹԹ լիտի] գաւառի, ի իտալիայ ըստայն, ի ձմերուս արքայութեան Հայոցի-ծնար., Բ. Յոյ-իւն, էջ 169-170; ՄՀ. հոս. Բ, էջ 1917-1918:

³ Երկրում էլ մասնաւորութեան նմ ձեր աշխատանքում գիտա-քննական ընկալելով (ՄՀ. հոս. Գ. Անթիլիաս, 2004, էջ 51-112; հոս. Գ-Ե, Անթիլիաս, 2005, էջ 795-895):

⁴ Ptol. Geogr., V, 12, 4.

⁵ Տե՛ս Ա. Յ. Նոյնյան, Մասնակցի իշխանութեանը, - ՀԱՄԻ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1960, 8^{րդ} 7-8, էջ 41-52; Բ. Ուլաբարսն, Պարսուս-աշխարհագրական ճշգրտումներ, էջ 182-186; Բ. Կարապետեան, Հակահան լեռնաշխարհի սեպագիր աղբյուրներում, էջ 189:

Տրսխ): Առաջին տարրերակի հիման վրայ նպաստել է Կոլմի նշանացումն է ենթադրում Սյ. Մարգարանը¹։ Մակոյի աղբյուրի ամբողջական ենթատեղանից էլնելով՝ ժամագրեաները գերազանցում են Դոզմիի հնա մոդուլներին հարեան զուտակ նշանացման տարրերակը²։ Արդևր այ համադրման փորձ արեց Բ. Մարտիկեանը՝ առաջարկելով Գաղմնուի մնացորդի Կոլմի անունակները համարել զըշական ազատագրում եւ նրա փոխարին վերականգնել Կապիկն, այսինքն՝ Մեծ Հայքի մասնախմբում/հասարակ/Փայտակարան աշխարհը՝ Երասի գետի աջ ափին (1)³։ Այդ վարկածը եւս անհնար է ընդունել, քանի որ աղբյուրի ենթատեղանց, ինչպես տեսանք, յասակ նշում է նկարագրուած տարածքի՝ Երասիից Տրսխ լեռները։

Նկատելով, որ ընդարձակ սահմաններով Դոզմի զուտակ մասին Գաղմնուի պատկերացումը լրացին Դարասրը է համադրել մեր սենեկում աղբյուրագիտական տեղեկական հնա հարկնացու՝ թեկուզ եւ հիստատոսպիական տեղեկութիւններից բխում է, որ Դոզմիեցի իշխանները սերունկ են Արևելքի տաեղական ետխախար Արասիից եւ վաղ ժամանակ նկատելի զիր են իտաղացի Հայոց արքունիքում⁴։ Յուտը, Գ. ց. կենքի պատկերն արտացոլող «Նշխանամակ»-ի՝ մեզ հասած կնոսքրում «Դոզմիեցի» իշխանական տուն է նշուած ոչ թէ ընդունելիան Դասն պաշտպաններ թում, ինչպես սպասելի էր, այլ՝ ընտրուային (Գաղմնացուց հուսահայ իշխանի հրամանատարութեան տակ, 500 ճարտիկներն ոչ մեծ քանակով)⁵։ Քաջ զա, ըստ անկանի՝ պետք է զըշական զրիման արդիման համարել ու վերականգնում կատարել, անկանի համահայտութեան՝ «Դոզմիեցի» տարրերակով համադրելով Կասպուրականի Գաղմնի կամ Գաղմնի իշխանատունի հնա, որին նախալում են նշելն եւ «Ներսէսեան գահամակ»-ը՝ (նշելով նմանահունչ անուններից՝ այս իշխանատունի տիրոջ պետք համարել Կասպուրականի Կաղանոսիտ զուտը, որի իրական տեղորոշումն է Արմիշակ գետի մաս, հարաւային Գիլիմի գտակի հագում՝ Արմիշակոյմիտ եւ Մեծնուից զաստներն միշել)։ Փոխարկը՝ Ե. ց.

¹ Ս. Մարգարան, Արցախ, էջ 13-15։

² ՀՀՕՏ քառարան, հտ. 3, Եր., 1991, էջ 190։ R. H. Hewson, Armenia, p. 67 ("Pride's Map According to Modern Cartography" ցարտեղում հարաւայանով հըրում է Գան Կոլմը)։

³ Յն՝ Բ. Հարսարմեյան, Արցախ, Հայոց Արեւելից կոլմիի եւ Դարասրի..., էջ 263-264։

⁴ Խոթ., Ա. 3, էջ 83-84, Բ. ց, էջ 117; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1828, 1865։

⁵ Տի՛ս Կ. Առու, Археология и этнография СССР, с. 252։

⁶ Յն՝ Նիշիշի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատմութիւն, Աշխատութեան՝ Ե. Տէր-Արհանակ, Եր., 1957 (նախարկ՝ Նիշիշի, իշխանակ Ե, էջ 100; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 635 («Եւ Գոդանցն եւ Ալեւանիցն եւ Տրասուրմիսն եւ զայցն իշխանաց...»)։ Կ. Առու, Археология и этнография СССР, с. 257; Մխարակ Վարդաներցի, Գաղմնուիցն սրտըն Ներսիսի Հայոց ճարտպետի, Գիտա-ըմանում ընդդիտը Գ. Տէր-Վարդանուցի, - ՄՀ, հտ. ՕԿ, Ժ Գ, Անթիշիա, 2010, էջ 682 (միջտուրք, Վախանուցի [տ. Վախանուցի], Աղմնուց [տ. Աղմնուց], Աղմնուց [տ. Քաղմնուց], Քաղմնուց, Քաղմնուց, Գոշիանց [տ. ՀՕՒ. Ա. Մակոյեան, «Գաղմնուից պատուս եւ տանտուրմայց Հայոց» եւ «Մարտնամակ», Հնաագետութիւն եւ ընտրիտ, - Քաղաւազդ, 2011, Թ՞ 3-4, էջ 547, 80, 51։

⁷ Անանուն (Է գար), Աշխարհադր., տն. 134-135 («Արմիշակոյմիտ, ինչպիսիքն ինչ զՎաղմնուցի»)։ Գ՛խանի միշելն զգաւան կողմնու)։ Նախորդ խումբնախորդնից

սկզբի պատկերն արտացոլոյ «Դանձամակ-ում Գազան տե-ը էշուած է ուլա-տուարս 16-րդ տեղում»: Գոզթնի բարձր կարգավիճակի մասին է վկայում նաև Կորինը, ըստ որի՝ Վենջ ախաեզ էր սկսուել եւ յետոյ շարունակուել Մաշաոցի գորգագահտական ստաբելութիւնը¹, Ուրը՝ Բ. Ծարութիւնեանն էլ ընդունում է, որ Գոզթն վարչամիտարը ժամանակին ունեցել է աւելի բարձր կարգավիճակ, քան աշխարհացոյցեան գաւառն է, ժամանորացն՝ իր կազմում ունենալով նետագա-լի Արեւիք գաւառի տարածքը²: Կարելոր է նաև նրա այն գիտարկումը, որ Գոզթ-ն արարածը արգէն Բ. Գ դդ. ձառ է կազմել Մարզպետական գործակալութեան³, որը, ըստ Արեւիքա Մուշեղեանի ընկալման, մեծ նախնականութեամբ, իրբնե սահ-մանադատ կուսակալութիւն իրականացնում էր Մեծ Հայքի «Արեւելեան Դասն պաշտպանութիւնը» մինչև այդ իրաւասութեան տեղումը Միւսեայ իշխաններին⁴:

Ք. յ. Բ գարում Մեծ Հայքի Գոզթն ձարգի ընդարձակ սահմաններին եւ նրանից հիւսիս (սգներ) Սոզուկէնէի մասին Պազունէոս տեղեկութիւնը թոյլ է տալիս նա-րաւոր համարել Գոյթնէնի համազրումը Ստրաբոնի յիշատակած Արաքսէնէ սեպ-արիտալիս նեայ Քաւում է, թէ կարելի է Վենջ ուղղակի ձևով ընկաւել աշխարհացե-տի իտարերն այն մասին, որ մինչև Կուրի ափերը հասնող այդ երկրամասը (Ա-բաքսէնէն) սկսում է, կարծես թէ, Արարատեան գաւառի յետոյ՝ ըր. Անանաւիկի վարչամասած ընդգրկել է (մեր որոշ շտիմներով) «Նախաստանի շարաքներն են՝ Արատաւար, որը նաև կոչում է Արատաւարտ, հիմնուած Հաննիբալի [կողմից] Արատաւա թագաւորի համար, եւ Արքշատ [տեք. Մարտաշատ], էրկուսն էլ Արաքսի վրայ, Արքշատն Արտապատէնի սահմանների մօտ, իսկ Արատաւար՝ Սամսենիկի գաղտի մօտ [տեք. տօ Արաշիտն քեւոյ], գեղեցիկ քաղաք, որ եւ երկրի մայրաքաղա-քն է՝ շինուած [գնտի] թելի [ձևաւարած] թերակզգու վրայ...»⁵: Ընդ ափն, բոլոր մասնագէտներն իրաւացիորէն համարել են, որ Ստրաբոնի կողմից որոշակիորէն

¹ Կոլլանովիլսը տեղեկոջում են աւելի ծարսւ՝ իտչար – Հաւոց մոր գետի մի աջ վտակի ճովտում, որը կրում է «Կերան» անունը (տե՛ս. որ՝ Թ. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Ալեխանդրաոցը-ի, էջ 61): Բայց ստեղծակ տեղորոշումը «Ալեխանդրաոց»-ում վաւաստ-րակցանի գաւառների թուարկման իմաս կանոնաւոր ճորտականորինը կր յաւատուր:

² Ի. Աւուս, *Армения в эпоху Ксенофонта*, с. 249; Ա. Ծակոբեան, «Գաճճանակ ազատաց եւ ստանուտրամը Հայոց» եւ «Ջարսամանակ», էջ 533:

³ Կորթն, վաղը Մաշտոցի, Բնագիտը ... ստաւարտում է ծանօթութիւններով ի ծնուն Մ. Արեւեանի, Եր., 1941 (յիտալոս՝ Կորթն), էջ 40, 61: Կորթն, վաղը Միտրոս Մաշտոցի, Ալեխանդրաւոր՝ Ա. Մաթնոսյանի, Եր., 1994, ա. Ե. էջ 88, գլ. ԺԳ, էջ 94; ԻԶ, Խա. Ա. Ե դար, Ամրիլիսա, 2003 (ՄԼ-ում Արատաւա Մարտաշատի 1994 թ. քնարի ստաւարամը՝ Կ. Խաւրաւեանի եւ Գ. Մարտաշատի), էջ 235, 242:

⁴ Բ. Հարութչոյնյան, Մեծ Հայքի Մյուսեայ աշխարհում... էջ 141:

⁵ Կորթն Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ Ալեխանդրաոցը-ի, Մաս Ա, Եր., 2001, էջ 382:

⁶ Ա. Վ. Մուշեղեան, Մյուսեայ իտրեմացրս ցարք, Եր., 2007, էջ 219-221:

⁷ Strab. XI, 14, 6. Տե՛ս նաև վերնում, էջ 58, 86, 1-2:

⁸ Արքշատ → *Մարտաշատ («Մարտաւան») 2009 թ. մեր վարկածը տե՛ս Ա. Ծակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ լեզուագրութեամբ հետազոտութիւններ, էջ 231-232:

⁹ Ստրաբոն, 1940, էջ 57-59:

ազապատկ է իր սպասարժան ազգիւրի տեղեկութիւնը, որուն պէտք է ելուած լինէր Արաքս(ներ գալարի նաւ հնչ կրկնորդ՝ Արքշատ (Իմա՝ Մարտաշատ, Արաշատից արեւելք) քաղաքի հարեանութեան մասին:

Այս համազարմէ հարեւոր է ետեւ հրանով, որ թոյլ է տալիս իրար համազրել ետեւ Սաղովկէն եւ Օրփոստէնէն երկրամասերը՝ գտել այնքանով, որքանով Սարաբոնի Օրփոստէնէն ելուած է բաւականին յստակ տեղորոշուող համբաւելից հարաւ, իսկ Պաղովտոսի Սոցոսիէնէն՝ Իոզթի-Արաքսէնէնց հիւսիս: Այս զննչում առանկ համանական ենթադրութիւնը հարող է լինել այն, որ Օրփոստէնէն մէջ անհրաժեշտ է պատմելուցնէլ աշխարհացոյցեան Սեթք, Հարնիանք, Մծծ Իրանք եւ Պիանք գաւառները տարածքները (որոշ թեւականութեամբ՝ զուտ, ետեւ Մոխանքի, Պազկանքի եւ Կանուկքի), իսկ Արաքսէնի մէջ՝ զրթիլ որչ հարաւային Արցախի (Նեապոլիսի Դիգուրի իշխանութեան), զուարճաւ նետապալ Միւրիքի հարաւային հատուածը, անուսով՝ Հարապ գաւառի ընդգրկումով: Հարաւային այս ընդարձակ տարածքով մարզը (զուտէ՝ ետեւ սահմանագրաւ հրատակալութիւնը), ենթադրաբար, ինչ-ինչ ժամանակահատուածներում հարող էր, բայց Արաքսէն ու Կարլն անտանուումներից, կրել ետեւ Փեմ Միւմիլ եւ Հարսնի անուաները, որանցից առաջինն արձանագրուած է խորհնացու յայտնի վիպութեան հատուածով՝ իսկ երկրորդը՝ աշխարհացոյցեան Միւմիլք եւ Արցախ ետեւեկներում նոյնանուն Հարսնի գաւառների (երկրորդը՝ Միւս համ Փեմ) ձեւաւորման իրողութեան մէջ:

Ահա այս Կարլնէն - (հետմիջ վեր) Սաղովկէն մարզերի զոյգից յետոյ է յի հարել իրապէս պատմելուցնէլ Պաղովտոսի ելած յաշորց զոյգը՝ Պարթապարտ - Անանի լիւաների երկաշնքով ընկած (իսկ իրականում՝ աշխարհագրական աշխի փոստով սինձա-բարուղով իրենց անունների զրոպաշոր պատմելին այցել է համապատասխանող) Միւսակէն-Միւսակէն եւ Մակասնէն-Մակասնէն երկրամասերը՝ ետեւ հարելի է ենթադրել, որ կրէ այս զարաչքանի Միւսակէն-Միւսակէն անկի փոքր էր Նեապոլիսի Միւրիքից, ապա զտարմէտեան Մակասնէն, ընդհակառակը՝ իր կազմում ընդգրկել էր ետեւ սարարանեան Փունէնէն յեպարիխաւս՝ այցելուով յարկով Պարթապարտ լիւաներին, ինչպէս որ ելուած է ազգիւրում Վերջին իրողութիւնն ընկալել է արդէն Ք. Զարութիւնեանը, շատ որի՝ այց ընդարձակում Մակասնէն մարզին է իր տարածքով համապատասխանել Նեապոլիսի Պաղովտոսից իշխանութիւնը՝ արեւելքում հասնելով մինչեւ Զրուս գետ՝. ինչպէլ, զա ընկալնէլ է՝ ելուած արեւելեան սահմանը ոչ անկի, իսկ Ինչայի գետագծին հաղնիկու մասին Այ. Արաքսեանի վերապահումով: Իրաք, անկի համանական է մտածել, որ աշխար-

¹ Յոր., Գ. Կ. էջ 160 (Կրկնորդի մասին) յերկու [ար. ընկալ] ի Փոքր Միւմիլ թուրք լիւանարաւ [ար. ընկալով] սահման: ՄՀ, հո. Բ. էջ 2011:

² ՀՅԸ. Բ. Հարստութեան, Արցախի, Հայոց Արեւելից կողմերի եւ Դաքսապարտի..., էջ 265 (չարամատչելի) ԳՐՀ, 1995, 4^ր 1, էջ 205-206:

³ ԱՅԸ, էջ 260:

⁴ Մ. Սարգսյան, Արցախ, էջ 9-13: Հեղինակն իրապէս է ետեւ, երբ պնդում է, որ չի կարելի ժՊ և երկաշնքների միարազորութեանը մեկուկտա զիտի մասնակա փոքրիկ ա-

Հայտնվում է մեծ զուանքի ստորաձևը մաս է կազմել ոչ թե Գարգամաացուց, այլ Մալգեացուց իշխանությունների Այգ ղեկավար կազմի է ձևավորել, որ առնուապես այս իշխանությունների ձևափոխման պահին է տեղի ունեցել նրանց միջև ստորաբնակ Կոմիտասի շեղարժեքային բաժանումը, եւ գրանից են առաջ եկել աշխարհաջուլցան Կոլք եւ մեծ Կասմի գաւառները: Ուշագրաւ է (նկույզն նկատել է դեռ Ք. Յարութիւնեանը), որ 370-ական թթ. Մուշեղ Մամիկոնեանի կողմից Հայոց երկրի ապստամբ ձարգերի հոստակեցումը նկարագրելիս Փաստոսն առանձին գլխիներում է ներկայացնում «երևախ երկիրը (թերևս, Մալգեացուց իշխանութեան ստորաձևը) եւ Աղուանից թագաւորի նաւ գործուցած միւս արևելեան գաւառները, այդ թում՝ աշխարհաջուլցան Արցախից լոկ Կոլքը (պլևնի, զեակաշէն եւ զգոքն Գարգամաւ, զՎոյթ եւ այլ, որ շուրթն էին զնոմա սահմանք գաւառք)»: Նոյն ստամբանութեամբ՝ Օսէնէ ձարգը եւս (ուշ՝ Ռաշեացուց իշխանութեւն) ինչ-որ պահի կարող էր կրտսում լինել Սակաւենէի եւ Արարէնէի միջեւ:

Անտիկ Տեղեկակներն ուրիշ տուեալներ էլ ունեն նշուած ձարգերի մասին: Օր.՝ երանք նշում են Արարէնէի եւ Սակաւենէի գարմաւախ բերքատուութիւնը, ինչպէս նաեւ Սրիտիստէնում (կամ նաև՝ Փանկէնում ու Կոմիտէնում) միտքութեան զարգացած լինելը՝ Սակաւենում Ք. ա. է գարում սակերի հաստատման մասին Սարաբոսի պահպանած վկայութիւնը (սկսելիցը նուանելին Հայաստանի յաւազնի Կողք, որը երանք անունից կոչուել Սակաւենէ)՝ այն հայտագիրտ աղբիւրագիրտական հիմքերից է, որ թոյլ են առնա՝ Կարի աշտինեանց Հայոց պետութեան սահմաններում ընկալել ուշ ժիւրիական - Նրուանգեան թագաւորութեան գարաշրջանում (այդ մասին առանկ համակարգուած ան՝ս մեր գերչին աշխատանքներում)՝ եւ վերջապէս՝ անտիկ աղբիւրների տուեալների համագիրք ըննութեամբ արդէն կարելի է լիովին մերժել մի քանի այլ աշխարհագրական անունների կապը Հայոց Արեւելից կողմերի հետ՝ Ռիխիս (Մալգեագարանում), Փամիտիս (~Չրանիտիս/Չարանանց գաւառ), Բաւորոպիս (Գարապատակից գաւառ), ինչը մանրամասն փաստարկուել է մեր 1987 եւ 2000 թ. գրքերում՝

ներառ ընդմիջ (ցարսմուցի իր նշանատր հանգերով յայտնի Փիւի - Ջալիլից Թ քանի էլ հարաւ-արեւմուտը)՝ Քրքմազի՛ն անուանման հիման վրայ աշխարհագրոյցեան Գարգամ գաւառի սահմանը տեղայնիկ Շարքը գետից նաև արեւելք, այսինքն՝ Արցախի Կոլք գաւառի ստորաձևը (էջ 9), տի մասին Աշխարհագրոյց-ում քառուկ կրում կայ. «Պողք, յորում լիցի քարախունկ», տե՛ս Աճանոմ (Է: դար), Աշխարհագրոյց, ան. 140, ԱԷ, հտ. Ք, էջ 2153, 2172, 2188:

¹ Փաստոսի Քուզանդացույ Պատմութիւն Հայոց. Ի չորս դպրութիւնս, Վեհերիկ - Ս. Հալազ, 1933 (յետապես՝ Քուզ. դար. Ե. գլ. ԺԲ 1-Սաղազս Արմաշագ-), եւ ԺԳ (Սաղազս Արմաշից), էջ 214-215, ԱԷ, հտ. Ա, էջ 389-390:
² Տե՛ս Strab. XI, 14, 4 (Մարտրոս, 1940, էջ 55-57): Տե՛ս նաև Վերնում, էջ 21-22:
³ Տե՛ս Strab. XI, 8, 4 (Մարտրոս, 1940, էջ 37, արգամաութիւնը՝ մը շուրթններով):
⁴ Ա. Ճակոբեան, Հայ ժողովրդի էրմոնամանքեմա՛ գործընթացի պատմա-ձևակերպման արանձնագտութիւնները, էջ 64: Այդնի՛ Հալկական լինաշարքում ընդգրկելի եւ խորնձացիական Հալկեանքի ստարածման ուղիների համադրութեան փորձ, էջ 197:
⁵ A. A. Akocian, Lietuvos-Latvian..., с. 74-83; Այդնի՛ Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճազուղիական հետազոտութիւնները..., էջ 418-420:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ք
ԲՈՐՆ ԱՂՈՒՄՆԱԸԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆԱԸ
ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԿԱՐՈՒՄ

Բաժին 1

**«ՎԱՋԱԿԱՆԵՒ ՎԷՊ-Հ ԵՒ ԲՈՐՆ ԱՂՈՒՄՆԱԸԸ ԱՐՇԱԿՈՐԵՑՆԵՍ ՔԱՂԱՍՈՐՈՒԹԱՆԸ
(Գ ԴԱՐՒ ՎԵՐԶ – 2 ԴԱՐՒ ՍԿԵՐ)**

Հոջ միջնադարեան Ազուանից պետական ժամեր առանկ մանրամասն տեղեկություններ է պահպանել պայմանականորեն «Վաչագանի գլխա տետեր կրոջ երկը՝ Այն շարագրուած է Զ ց. ամենակգրի ակնառես Նեյնեակի կոյմից, իսկ ծեղ է հասել ժ ց. վերջի արցաբոցի պատմիչ Մոզոն Դախուրանցու (ժառանգրութեան և պատմագրութեան մէջ կոչուած ետև «Պապանկատուացի») ՊՆ-ի կազմում (Ա գրքի ժ Բ և ժԶ-ԻՉ գլուխներում), ընդ որում՝ գրեթէ քառաջի պատգրութեանը՝ երկի շարագրակեր աւարտակ է, հաւանարար՝ 500-502 թթ., այսինքն՝ ճառաւ Ա Սասանեան արքայի՝ զա՛հին վերապանաւու (498 թ.) յարոցած աստիճաններն, սոհայն պարսկա-բիւզանդական եռամեայ պատերազմից (502-504) ու հիւսիսեղմական հոն-սախիւրների ասերիչ ներխուժումից (503-504) առաջ՝:

Եարեանկնոյզ զասական հաչագլաների սիսած պատմա-բանասիրական վերլուծութիւնները՝ մեր ետերոց աշխատանքներում վերջնականապէս հիմնաւորել էնք, որ ՊՆ-ի արտագրութեան մէջ պահպանուած առաջին գլխագիրը (Ա.Ժգ) «Կնանք և վարք և կարգաւորութիւնք Ազուանից, որ ի Վաչագանայ արքայէ Ե-զան, և պիւսք նշխարայ սրբոց, եղել է ամբողջ երկի վերատառութիւնք, որը ժ գարի պատմիչն է բաժանել գլուխներին ու գլխագրի ստեղծել գրակ համար «Վաչագանի վէպը-ը (առտերէնով՝ «Повесть о Вахагане», անգլերէնով՝ «Tale of Vachagan», ֆրանսերէնով՝ «Conte de Vachagan», գերմաներէնով՝ «Watschagan-Erzählung»)՝ զասական տե՛ր միջնադարեան իրաշառանկ շատազգովական երկ է կամ, այլ կերպ՝՝ վարքագրական վիպերգութիւն, որը չի ստացի զկարերի ժամանակա-

¹ Առաւմտեմ Քրտասրակութիւնը (Ա.Տանում, Կնանք և վարք Վաչագանայ արքայի, Առաչագանը և գիտա-բնական քննադրը՝ Ա. Յակոբեանի) կատարել ենք «Մատենադարան» ժողովարանում (տես՝ ՄՀ, հտ. Գ, Զ դար, Անթիպա, 2004, էջ 51-112):

² «Վէպ»-ի պատմա-աղբիւրագիտական մանրամասն քննութիւնը տես՝ Ա. Յակոբեան, «Վաչագանի վէպը-ը և Արշակունիայ թագադրութեան խնդիրը, սն. 45-142: Յոյճ՝ Ա. դրոսնից թագադր Վաչագան Բ-ի «Վարնապետ» կերպարի կերտումը «Վաչագանի վէպ»-ում (Զ դարի սկիզբ), – Հայաստանը և արեւելաքրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը... ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտության ինստիտուտի Գիտադոմա Արեւելքի քամի ստեղծման 40-ամակնի և 5րդ հիմնադիր, պրոֆ. Պարոյկ Մխարաթայի մահկան 5-րդ տարեկնիցն նմրոված Միջազգային գիտամտող ղեկավարների 12-13, 2016 թ.), ՁեկտքումԱր և զեկտրումՏերի որոյցմբ, Եր., 2016, էջ 183-193:

³ Տես, որ՝ Հ. Ե. Ալիճեան, Մոզոն Դախուրանի (կոչուած Կաղապկատուացի)... էջ 124-150; K. A. Kaerwanian, Histoire de l'Arménie «Historia Armenia Armenica», Antiochia, 1987, c. 22.

գրութիւն ըստ տարիներէ, այլ միայն՝ Ներսի ըստի զորոնքի շարագրոնք պա-
 ճարական Ներթականութեամբ: «Ազգ-ի անանուն Նեղիեանի ինչդիւն է եղի ոչ
 թէ Վաչագան թագաւորն ու երա արքայատոհմի կանոնաւոր պատմութիւնք շարա-
 գրէլը, այլ ենթադրացնելն ա՛յն «ծրագրային» գործերը, որ պիտի՝ կատարուին ու
 կատարուցին բարեպաշտ տիրակալն կողմից՝ ի շահ Աստուծանեաներին ներթակայ
 Ազուանից թագաւորութեան («ճարգրանութեան») քրիստոնէայ հասարակութեան
 ու եկեղեցւոյ ամրապնդման (․․․կարգաւորութիւն Ազուանից, որ ի Վաչագանայ ար-
 քայն եղան)» Ընդ որում՝ Վաչագան ի Արշակունի վարած իւրօրինակ թագաւոր-
 ական գիծն այդ ամրապնդումը ապահովում էր ոչ թէ բուն-ազուանական իրողութի-
 ւոնքի, այլ նախ՝ էթնիկապէս հայկական աշտինեանի դատմա-մշակութային ա-
 ւանդներէ վրայ յենուելու եղանակով: Եւ «Ազգ-ը ու այցզէ՛ն եան»՝ զարարչական
 հասարակական կարեւոր միտումներն արեանագրած Ազուինի եկեղեցական ժո-
 զովի կանոնները Ազուանից երկրում հաստատապարտ էին Հայոց կանոնադրքերի
 գրողներէ գործառուովը, զինացնում Հայոց եկեղեցու աթոռակայնիներն (Յովնան
 Մանգակունի եւն), ամրապնդում Քաղէոս առաքելի, Գրիգոր Լուսաւորի, Լեւոն-
 սիմէ, Գայիանէ սրբերի ու Լուսաւորի Գրիգորիս թուան պաշտամունքի համա-
 կարգը (վերջներն ենթարկելով բուն-ազուանական՝ կազազակեան-չղղեան շրջա-
 նի սրբեր Զարարիայի ու Փանգաշեանի պաշտամունքը) եւ ողջ Ազուանից եկեղե-
 ցու համար սրբագործում հայկական աշտինեանի պաշտամունքային կենտրոն-
 ները (Ամարաս, Գիւտական, Գարատօղ, Աուտա/Աուտան, Քարունէ եւն):

Սովետ Գաւիտարանցու ՊՅ-ի Ա.ժզ զգույրը, որի բովանդակութեան մեծ մասը
 աղբիւրը եղի է Փառապո Քաղանգը¹, ասարտում է առնմաբանական նշանեայ
 ցուցումով՝ «Քանզի ի Քաշն Վաչագանայ մինչեւ ի Վաշ թագաւորք էին Ազուանից
 թուով ինն՝ ըստ կարգի. որոց ասաներորց՝ բարեպաշտ եւ աստուածասէր թագա-
 ւորն Վաչագան՝ Ազուանից արքայը, իսկ բուն «Ազգ-ում այս պատե՛ն տեղում
 շարունակուել է այն միայրը, որը Գաւիտարանցու ժող յայտնուել է յայտոց զինի
 (Ա.ժն) երկրորդ մասում (Ասան կարաւոր յարեթեան, այսինքն՝ իրականում հայ-
 կեան կարեւորներէ՝՝ ետրեմացոյց բաղած մեծ ցանկից յետոյ՝. «Եւ թիւ ասուրցն յն-
 ուանայ լծելն մտ. անուանցն չէ յայտ փիւ ասուրցն յնուանայ՝ մինչեւ ցՔաշն Վա-
 շագան, որ էր ի մեծ ազգն Արշակունեաց, չէ յայտ: Եւ որ լծելն ցՎաչագանն Քաշ,
 եւ ցոցայն ստոյգն, թէ յարմէ աս՛մէ եւն, շունիմ ասելու Լեկ փիւ որ էր .․․ Եւ որ?»

¹ Հմմ. А. Ахоян, "История Армян" Факста Византия ии востоковед "Повесть о Вагшак" (Слова о первом и втором армянских Факста Византия). – КБ, т. 5, Ер., 1987, с. 72-81.

² Բնագրութեց յետագու տալիս ենք Գաւիտարանցու երկի մեռագրերի նոր քննութեան քի-
 ճան վրայ կատարում ուղղումներով՝ նշելով սկզբնորոշմանից իրապից անկախ ընկալող
 օ կամ թ յարի ձելն (ձ է ըս ենթախմբերով) գրչագրերի կարեւոր ընթերցումները:

³ Յուլայ, 1985 թ. քննական քննարկ աշխատանքով Վ. Աստրեղեանի ի ճիւղտի սցո
 լոյրը իմրաբանով, որ կատարել էր թ յարի մեռագրերի նախնապատմութիւնը (ով
 լոյրը իմրաբանով էր «Վաչագան վեպի»՝ ի մեծ ազգն Արշակունեաց՝ եղան նշման իմրա
 նախնապատմով էր «Վաչագան վեպի»՝ ի մեծ ազգն Արշակունեաց՝ եղան նշման իմրա
 կանելի ՊՅ-ի մեղիմանի անթագրոյց գաղտնութեանը՝ Վաչագանի տոհմ Առաքելա-
 ճիւլ. յնկալու մասին, եւ այն որով է օ մեռագրի ամիսաբար (սկզբնորոշմանից) ընթերց-

չատ կարգի կացին թագաւորը տանս Արուանից [ՅՈՒՆ Արուանից՝ տան, որոց], անուանք են աշտարիկ [ՅՈՒՆ աշտարիկ]։ Վաշապան Քաշ [ՅՈՒՆ չի Քաշ], Վաշ, Աս-
նաշք, Յաշազան, Միրհուան, Ստոտյ, Ասոյ, Եսփազին [ՅՈՒՆ Վազին], Վաշ, ապա
Քարեղապան Վաշապան Արան էլ «Անուամ յաշտարից է այն միտքը, որը Յա-
խուրանցին դարձրել է յաշտյոց գլխի սկիզբ՝ ըստ գիտնունս ամ ի Վաշէէ մինչև
ցՎաշապան Քարեղապան անուն թագաւորի կացեալ աշխարհս Արուանիցս։ Ինչ-
պէս տեսնուծ ենք, «Վաշ»-ի հեղինակին ուղղակի յայտնուծ է, որ Արուանից արքայ
Վաշազան Քարեղապար տանք «Արշակունեաց» է Էջէլ՝

Այց մասին մի ակնարկ հայ ետեւ Փառասոս Բազանցի մաս՝ Սունայր արքայի
ենս կապուած մի գէպի նկարագրութեան մէջ, Հաս նրա գեղարուեստական շա-
րագրանքի՝ 371 թ. Ջիրաբ ճակատամարտուծ Հայոց սպարապետ Մուշեղ Մամի-
կանեանը Պարսից բանակներէ թում շարժախուծ է նաեւ ստղանական ցուեքը,
քայց փոխշոյ Անուայրին չի սպանուծ եւ յայտարարուծ է (Երզնկոյ նրա գլխին
հարուածելով), որ չի սպանի թայց հրոյ արքայի, մէկ անգամ իրեն պատճեն գրա-
հաւար թագաւորին յայտնելու սովորովն, իրք, լաւ յայտնի է՝, սահայն, Քեր-
եւս, Մուշեղի խառն իրականուծ վերարժեղ է ոչ թէ անեն արքայի, այլ ընց Ար-
շակունեաց տանի ենթակայացուցիչներին, ամ նկատմամբ Մամիկանեանների հա-
ւատարմութիւնը Փառասոսը վնասեալ յարկապարտութեան է հասցեուծ Կա-
րէնի է յիշել նաեւ Մացկաց Սանեան թագաւորի գրեակի վրայ Հայոց խորոյ նո-
տան արքայի սքրալու գրուագը, ոյ այդպիսով սքրուծ էր իր սպգակցի (քայց լոյ
իրրեւ պարթեւական Արշակունի արքայատանի շատարից) գոյնեանը, զիրրեւ Է-
տես, լոյ սկսուս, ասէ. Երբայր իմ էր՝ սոցոս Արշակունիս՝

Տեղին էշենք, որ Փառասոսը մանրամասն տալի է Սանեանի զարքի շեղակին
կազմը. «...զամարեաց ժողովեաց զամենայն զարս Էտեսց եւ Փոքոսց, Քուտ-
գարաց, Էնեմարականց, Իճնուտաց, Գաթաց եւ Գզուտաց, Գուգարաց, Շյրաց եւ
Ճզրաց եւ Բազանեաց եւ Եգիբտուանացն եւ այլոց խառնագան յազմութեանը,
անթիւ բանակի վախատուծ զարութեանցս՝ նոյն «հիւսիսականաց արշաւանքը
Մոգոս Խորենացին նկարագրուծ է Տրդատ Մեծի վախճանին յաշտարուծ՝ Փայտա-
կարանի սգորեալայ Սանարուծ Արշակունի խոտովութեան մշտման յիշատակու-
մից շեւոյ եւ զանկաւ մանրամասն. «...միտարեանց բնակիչք զԿարսոյ նոյնպսուս,

ման կրօնքն ի՛նչ շնորհութեան մէջ պնդով շատ ճանաչողութեան (ԲՈՒ Ա. Յակոբեան,
«Վաշապանի վնաս» եւ Արշակունեաց յապատկարթեան խնդիրք, ս. 48-55):

¹ Այդ արձայատմմին նրա պատկանելու խարոյն վնանի մասին վերջին անգամ ման-
րամասն տես՝ Հ. Ս. Մկաղան, Արշակունի Վաշ Բ եւ Վաշապան Գ յարեղապար արքա-
ների գինաստիական քառականգութեան հարցի շուրջ. – ԼՀԳ, 2009, հո 3, էջ 32-44:

² Օր.՝ ըստ «Գրովումուսի» Շատրու Բ-Գ Արշակ Հայոց թագաւորին յամուտելի է, այլ ոչ
Իր.՝ ըստ «Գրովումուսի» Շատրու Բ-Գ Արշակունի Սեւադուս Ստարայր Ստարայրինը Հայաս-
տանը եւ ճալիի մասին 5, Երզնկանական սպարոյնք, ԱՄ, Քարգմ. քննադիշ. տնտես-
քան եւ ճանտարգրութեանը՝ Հ. Քաթրիկյանի, Նր., 1967, էջ 27):

³ Քուգ., Գ.Է, էջ 29; ԻՄՀ. հո. Ա, էջ 285:

⁴ Քուգ., Գ.Է, էջ 27; ԻՄՀ. հո. Ա, էջ 284:

գիտացնել գիտյալարարութիւն նորս եւ գլուխօթիւն, եւ առանկ ի հրապուրելոյ ճաղօթանաց Սահաւորիչոյ ի զարտնի հրամանէ Նապօնոյ Պարսից արքայի, արշաւել ի միջոց աշխարհիս մերոյ...»: Ի զից, Մովսէս Գաբուրեանցին իր Ա.ծր գլխում համառու եւ խնդրամեղով է ընդդրինակն Պատմա՛ր այս վճալութիւնը:

Մաքքիայ Սաննան Քազարոյի (կամ՝ «հրապոսեանաց») արշաւանցին եւ խորհումը՝ Գրիգորիս եպիսկոպոսի (Գրիգոր Լուսաւորչի թոսան) տաճարակալութեան գիտումը ժողովութիւնի կենտրոնական Կառնեան զարտում (ներկայիս Խաչմաս քաղաքի ձառ, Փառատսի ձառ՝ Կառնեայ՝, Աշխարհացոյց»-ում՝ «Վարդանե(այն) զաշտ»¹, Նշիշէի ձառ՝ «Կառն ազգագաւառ»², «Դերրնդ-ճամէլ»-ում՝ «Քառան(շա՛հ)»³) Բ. Ճարութիւննանի նշքրտումներից յետոյ թուագրում է Յրգաս Մեծի վախճանին (330 թ.) անմիջապէս յաջորդող ժամանակով, այսինքն՝ 330-331 թթ.⁴: Ըստ ետրինացու՝ սպանուած Գրիգորիտի զին երա ընկերակիցները Կառնեան զաշտից բերելու եւ յուրաքաղաքներն «Փռչ Միւնիթի» Ամարտ առանում («Ջր բարձնող սարկուսագայ նորին, բերելով ի Փոքր Միւնիս, թաղներն յմարառա առանի»)՝ Այգ եպէ վալըր Փառտոսն անուանում է գրու եւ վերագրում «ճարանց գաւառին» (բարձրին զնա, որք ընդ նմա երթնայ էին ի զառանէ Լարսեղայ, եւ բերին ի գաւառ իւրեանց, ի կողմանց Ազուանից ի սահմանս Լայոց, ի Լարսեղ, ի գնալն, որ անուանեալ կոչի Ամարտ: Եւ եպին զնա առ կնիզեցեաւն, զոր շինեալ էր առաջնայն մեծին Գրիգորի, հասան Գրիգորիտի»⁵: Ահա այս զեպի նշումից յե-

¹ Ճար., Գ.թ. էջ 266; ՄՀ. Ռս. Ա. էջ 2017

² Քազ., Գ.գ. էջ 26; ՄՀ. Ռս. Ա. էջ 283 («...կառնեցին կառնեցին զմանովն Գրիգորիս զաշտի ձեպն եւ արձանեցին ընդ եպիսկոպոսիս դաշտին Հրապոսեան ճովում մեծի, արտագոյ իւլոյն թանց թանակնն ի դաշտին վառնալոց: Ետրինացոյք եւ Փառտոսից քաղաքոսում զարջադասկան մի փոքր եպիսկոպոս սեղանում մեռն է վառնման տաճարակալութեան յորդեա եւ ի թոսունս սրբոյ Լուսաւորչիւ. – Մովսէսը Լայրակայն, Ռս. Ժ [Լայրտ.՝ Լ. Ղ. Աշխարհացոյց], Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1854, էջ 70 («...զարանցին մամուկն Գրիգորիտ, զոր եպիսկոպոս Ազուանից կաշուցեալ էին ի սահմն սրբոյն Գրիգորի, սկանանն ճարտար ընտարութեանը ի վառնման դաշտին»):

³ Տե՛ս Անանուն (Ք զար), Աշխարհացոյց, սն. 116: Ընմ. Աշխարհացոյց Մովսէսի ճոքն-ճոյցոյ, Յսկոպոսումոյք ճարնցալ [թրատ.՝ Լ. Ա. Մաքքեան], Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1881, էջ 27; Մ. Տ. Յրեմյան, Լուսաւորչի թառ-Աշխարհացոյցը-ի, էջ 102: Անմուսկանաւ-ի ի է. թէ ինչ ճիւղով է Ա. Յրեմյանն այս դաշտը ճամարտ Ազուանի ճարտարին ստի Վարդանաներս թաղանց յորակալ զաշտակացը (տես անո, էջ 83, ճարտեղան՝ Գ 7):

⁴ Նշիշէ, յղանակ Գ, էջ 94; ՄՀ. Ռս. Ա. էջ 629

⁵ Տե՛ս Н. Семёнов, Толкование Массет и Мускет в «Дербенд-наме». К вопросу о локализации страны Масыет. – «Հարստանց եւ Քրիստոնիս Կովկասը». Համալսարանական գիտամեթոդ՝ ճիւղոված Կովկասյան Աղտանքում եւ վառնմանս թոստումեղ-թոսն ընդունման 1700-ամյակին. Չնկեցումներ եւ զնկեցումների դոսպոնը, Նր., էջ 164-172; В. Ю. Малахов, М. С. Гаджиев, А. С. Малахов, Страна Масыет в Западной Прикаспии. Курганские материалы Провансианского Дагестана III-V вв. н. э., Малахов, 2015, с. 157-158.

⁶ Բ. Լարսարեանցի, Մաքքեայ Սաննան թագուկորի արշաւանքը Լուսաւորան, էջ 76:

⁷ Ճար., Գ.թ. էջ 260; ՄՀ. Ռս. Ա. էջ 2011:

⁸ Քազ., Գ.գ. էջ 7; ՄՀ. Ռս. Ա. էջ 283: Կարնի բնագրագիտական բնութեանը տե՛ս А. Ахмедов, «История Армян» Фауста Бузанда или источник «Повесть о Вардане», с. 74-75.

այս է Փառասոսը նկարագրում Սանեաներ՝ մէկ տարուց աւելի տեսած արշաւանքը Հայաստան՝ շրջում եւ անթիւ զարուքն Լճնաց, ու նրա պարտութիւնը եւ անփառական զոհեանքը Օշահանի առաջարկ հակառակադրում (331-332 ք.)¹:

Հարկ է նաեւ նշել, որ նախկին սառուստիքողները, Տեանկելով Պրահուս Գանձակեցու գրչի սակ ձագած թիւրքնեղանքը, հակառակ էին՝ Սանեան Մաքթայ թագաւորին նայեալեկոյ Տրդատ Մեծի սնն ազգահից, այսինքն՝ հայ Արշաւունի Սանատրուկի հետ՝ Արշինս, սակաշ, ինչպէս ձեռնամուկ յայց է սուէ Բ. Յարութեանեան, ուրոյն պատմական անձ էր՝ ում Տրդատ Գ-ն իր կեանքի վերջում հրահր-սրեկեան կողմերի կուսակոյ (պարտակալոյ) էր նշանակել Փայտահարան ջաղաքում (Երասիի գետաբերանին մաս, Ենթկալոյն Պուշկինո/Քրիտասովոր քաղաքի շրջանում) եւ ով, արքայի ձախից յետոյ ապստամբելով, գործեց հարեան պարսիկներին ու աշունանների պնտութեանը խնչ Լայոց զախը որեկական ժառանգորդ նսարով հուսակից (պարտութեանը առտար ազգաց խորէր տրեւ թոյրումս Հայոց)։ Բայց վերջինս հուսակական զաշնակից զարքի պնտութեանը պարտութեան ժառանգ Սանատրուկին, ով փախաւ Տապուս Բ Սասանեանի մաս, որի հրահրումով թիւ անց, ըստ նորեկացու, սկսուց Վիտարականոց շեղերի (այսինքն՝ նայ Մաքթայ Սանեան թագաւորի) յարշուանքը զկող Հայաստան՝²

Ազունեանք 330-ական քք. զկողերի մաշի գտակու ուշագրաւ Տարաւորութիւն է սալին Գրիգորիսի աշակերտներին նախաապտութեան ժամանակին գնարեւոր հաղորդուց Գարտարանցու Ա.ժց զլիբ վերջում. սն լինէր այն առ Քաշին Կաշին՝ Ազունեանք արքային (էշ 40). այս Կաշ Քաշը Ա.ժե գլխում սոկայ Կաշազան Բարեպաշտի նախին Յ թագաւորների ջուշաքում երկրորդ է՝ Կաշազան Ա Քաշ Արշակունուց յետոյ։ Մաքթութեանի երկրի կուսեան զաշունով Գրիգորիսի նախաապտութիւնը եւ նրանց Սանեան թագաւորի արշաւանքն ու պարտութիւնը Օշահանի մաս (332 ք.) Փառասոսի Տեանկողութեան կարագրելուց յետոյ՝ Կաշազանի վկայ-ը սալին է այլ ապրիւններին անձեանք՝ Գրիգորիսի աշակերտ Գանիէլ երկրի եւ նրա աշակերտ վեր մեկեան նախաապտութեան գտակու-թիւնը։ Ըստ զլիբ նախորդ տեղեկութիւնների (որ եւս լիան Փառասոսի մաս)՝ Գրիգորիսի իր հետ Ազունեանք էր տարել Զարայիս եւ Պանգալէն որրերի ժառանգե-

¹ Բ. Հարութեանց, Մաքթայ Սանեան թագաւորի արշաւանքը Հայաստան, էշ 76; ինչի՝ Մեծ Հայքի թիւրքնեղանքի եւ թիւրքնեղանքի նախաապտութեան շուրջ. – ՀԱ. ՏԻԵՆԱՅԻ, 2001, սն. 127:

² Տիւն, օր.՝ Կ. Յ. Թրեք, Очерки по истории и культуре..., с. 188-192; Կ. Մ. Մանուկ, Албания и Армения по армянским источникам (IV-VII вв.), Ереւ, 1977, с. 77; Փ. Դ. Մանուկ, Кавказская Албания и ее роль, Баку, 2005, с. 338-348; Լ. Ս. Սիլվան, Արշակունի աշակերտի պատմութեան, էշ 168-173:

³ Բ. Հարութեանց, Մաքթայ Սանեան թագաւորի արշաւանքը Հայաստան, էշ 65-77; Տիւն նախ Մ. Շ. Գալստեան, Южный Дагестан в III-V вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Москва, 1982, с. 14; Ա. Ա. Այոնու, Албания-Армани..., с. 108-109; Յ. Յ. Մանուկ, Մ. Շ. Գալստեան, Ա. Շ. Կալստեան, Страна Массугия в Западном Прикаспии, с. 141:

⁴ ինք., Գ.ձ, էշ 260; Գ.ձ, էշ 262-263; Գ.ք, էշ 266-267; ՄԷ, հո. Բ, էշ 2010-2011, 2013-2014, 2017-2019:

ներ այն առ Քաշին Վաշէրս': Այս իրադատու ճանրամանները (Յրբի անցները Երանին, ձագուիկան զիրազարեննչու գաման քայլերը եւ յատկապէս ասորի արեւանների յիշատակուցը) մտածել են ապիս, որ նկարագրուած իրադարձութիւնները հասուած են Տալուս Բ երկրարեւանացի գործողութիւնների հետ Մթրիի 40-ամեայ հաշտութեան ասարտին՝ 337/338 թ.: Այդ ժամանակ ողջ արեւմտեան Հանատով խոշորամասշտաբ ռազմական գործողութիւններին զուգընթաց սկսուեցին եւս կրօնական խօշոր հաշմանքները ասորարմակ Միշակեացուս եւ Սասանեան տիրութեան կամ երա կողմից գրուուած յուր ջրիտանելարեակ շրջաններում: Այսինքն՝ Ա.Ճ. ցիտուս Արշակունի արքաների ջուշահուս Հաշայան Քաշին յաշորոզ Վաշ (Քաշ) Քաշուորի ժամանակի ընկնուս է 338 թ. շրջակայքում:

Նման Քաշուորուցի երեւուս է, որ Հաշայան Քաշ Արշակունու գաւակայելու հանգամանքը Տարաուր է համարել Շէնց 238/239 թ. Մթրիի հաշտութեան պայմանագրի ժամանակի ու պարտադարձ հետ, որի շնորհիւ Սասանեան տիրակալների ենթակառուցութիւնից փաստորէն զուրս եկան մի շարք կախեակ պետութիւններ, այդ Քաւում Մեծ Հաշին իր զերտին նշանակուած Արշակունի Քաշուորուս Անտիկ ագրիւններից զիտուս Բուն Աղուանքի Քաշուարների մասին՝ սկսուս Ք. ա. Ա գարից (Օրոյս եւ Զորի), որեւ յաւեր, հաւանարար, անգական շնորհից մէկից էր թաղուս, զիտուս ետեւ, որ Քաշուորուս իշխանութիւնը շարունակուս է յաշորզ գարիւում, թէպէտ Քաշուորների սեուսներ մեզ չեն հասեր Հաշուս առեւելով Վաշայանի զէպ-ի պնդումը՝ Տարաուր է ձուածել, որ Ք. յ. 3 գարի ընթացուս Սասանեանների յաշտութիւնների շնորհիւ Աղուանից Քաշուարների պատմութեան մէջ ինչ-որ մի խղուս է անդի ունեցել (Մեծ Հաշիի պէս, որ գաւակայելից Սասանեան արքայասուսնի երեք աւագ արքայազները՝ Ռամիզ-Արտաշիսը, Ռրիզզուս-Տապուսը եւ Նարսեզը¹), որից շնուս 287-298 թթ. զէպերի արգիւնքում (Դիսկոն-տիտուս կաշեր յաղթանակը Սասանեան Նարսեզ - Ներսեզ արքայի զէմ) ինչպէս Հաշասանեում, այնպէս էլ Աղուանքում գաւ արեւարցուցի Արշակունի սուսնի ենթիյապուցիցիւ Մեծ Հաշում գա Տրգատ Գ-ն էր, իսկ Աղուանքում՝ Հաշայան Ա Քաշը (Նա, առուս մեծ հաւանականութեամբ, կարող էր հնուս ազգակցական

¹ Գաւս. Ա.Ճ. Է, էջ 40: Ի դեպ, ըստ «Էէպ-ի» Վաշայան Քաշուարի տրեւում ՔՅՁ Հաշուս զիտուս եւեց Քաշուորի յաշտուած կապի շնորհիւ եւս հարեան միջ շաղաքում գաւում Գոիզորտի յուս Քաշարիւս եւ Գանդակունի նշխարները (Ա.Ճ. Է, էջ 56-57):

² Տե՛ս Արքանս Ռուսուզանուց, Վկայք Արեւելից, Քաշով, յասրուակուս, Աղուանութիւնութեամբ՝ Գ. Տէր-Միշտուս, Վաղարշապատ, 1897: J. Labourt, Le christianisme dans l'empire Perse sous le dynastie Sassanide (224-632), II édition, Paris, 1904, p. 43-52; Ատրակուս աղաքներ, Ա (Օտուս աղաքները Հայաստանի եւ հայերի մասից, Ռ. Քաշով, ընթացից, սուսուցիւս եւ մանրագրութեանսէ՛ւ Լ. Գ. Միշտուսին, Եր., 1976, էջ 96-100: Ի դեպ, ճալ հայիմակները բաւակամից վաւս գիտեմ այդ հաշմանքների մասից:

³ Նրանք մաշիմ տն'ս, որ՝ ԼժՊ, հտ. II, էջ 49-61; B. Г. Агунов, Културна Саканнакоо Տիւրս. Иран ۽ III-V առ. Օւրսուս ու ուսուրի կուլտուր, Մոսքուս, 1969, с. 101-102; Ա. Միշտուս, Սպիտուսի ժաղութեանակը (Գաւակակուս Հայաստանի Սասանեան մի հաշարեանի զերտնիկութեանսէ՛ւ), Եր., 2016, էջ 119, 134-143, 171-174, 204: Վերից հայիմակի վարկանով՝ միշիւս արքայից արքայ Տիւրակունը «ՅՅ Քաշուոր Հաշուց» կարող էր եղան իճուս ճանս Տարաուր Ա Սարսանեանը (տն'ս էջ 117-133):

կայս օւնեայ Գարեան Մաքսութեամ, թերևս, Գ զ. Նէջ սկզբներէջ տիրակալոյ Արշակունեաց արքայաւանճի, այսինքն՝ յոչ յարեմ Սանեանի տանճի Նեա՛)։

Այս գիտարկումն Ազուանից Արշակունի առաջին երկու թագաւորների ժամանակի մասին գառնելու որոշ հիմքեր է տալիս. ընդ սմին, եթէ 298 թուականն Նեա կապում է Վաչագան Քաջի իշխանութեան սկիզբը, ապա 338-ի Նեա, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, Դարաւոր է կապել Վաչ Քաջի իշխանութեան ւարաբ՝ իբրև արդիւնք պարսկական զօրքերի կողմից երկրի ազգամուկուման (սեկեայ Արցեսացիք՝ օւնէին զգազաքեւ) և յայնամուտաբար հայաժանեքներէ սկզբի Այց զէպրում, պայմանականօրէն հաւատար կրտսելոյ երկու թագաւորների ժամանակը, կարող ենք զուտ վարկածի մակարդակով ընդունել, որ Վաչագան Ա-ն և Վաչ Ա-ն իշխել են շուրջ 20-ական տարի՝ 298-318 և 318-338 թթ.։

«Վաչագանի վէպոսին է յանգում եան Ա-յ զիբ սկզբի արաւայայտութիւնը, որ Դասխարանցին իրեն յատուկ սեպ զրում է. «Գտամութիւն ճշմարիտ [ճշմն աստ ի՛ն պատմութիւն ճշմարիտ՝], առաւել քան զեախազանէն լիւերն ետխազանութեանց] Առանայ ի Վաղարշակայ ասեւ Ազուանից, այլ ինչ ո՛չ գտար մինչև ցճալն Վաչագան, որ միանգամայն [լիւեր միանգամ] տիրեայ կողմանցս Ազուանից։ Դրանից յետոյ մէկ պարբերութեամբ տուում է Քազէս առաքեալի՝ Հայաստան զալու և Արտազում եահաստակուելու մասին, ապա շարադրում վերջինիս աշակերտ Եղիշայ առաքեալի քարոզչութեան ու եահաստակութեան պատմութիւնը (ձեւաւորում՝ է զ. սկզբներին)։ Քարզ է, որ այս երկու սիւմէները կայ շունեն Գ-Գ զարերում ազգած Վաչագան Քաջի ժամանակի Նեա, այլ պատճառով որ միանգամայն տիրեայ կողմանցս Ազուանիցս արաւայայտութիւնը պիտի համարի Նէջ այն միակ ու հաղապարտ անդեմութիւնը, որ պատմիչը յայտնարեւել է իր մեղքի տակ եզած պարբերներում՝ ուրիշ քան շտանելով (այլ ինչ ո՛չ գտար)։ թերևս, «Վէպոսի տոմարեանկան հաստատում (չէ Ա.Սե) Վաչագանի մասին եղել է ոչ միայն վերջին ետխազանութիւնը, այլև Ազուանցին տիրանգամայն տիրելու միարք, որը ժ զարի պատմիչն ուխտեղից անպատիւրէլ է մի քանի զլուս առաջ։

Վաչ Քաջի իշխանութեան ւարաբը ենթադրարար 338 թուին զնկելով՝ տուելում ենք երա յարորդ Ռոնայրի թագաւորութեան սկիզբ Դարաւոր ամենամոկ ժամանակը (338 թ.)։ Հայ միտ Նեղինակներէջ Ռոնայրի մասին պատմում են, ինչպէս ասուից, Փաւստոս Բագանչը և Մեզիս ետրեանցին, որոնք եկարարում են երա մասնակցութիւնը Ձիւրաի ետիաւամարտին, իբրև Ետպոս Բ Սասանեանի զաշեակից (371 թ.)։ Ըստ Փաւստոսի՝ Ձիւրաւում պարտուելուց և Հայց ոգարա-

¹ Հմմ. Ույն Մտեցումը՝ И. Г. Савинов, Славянские Писания-Средневековье Завоевание о Кавказе: III – первая половина IV в., Мадриդ, 2011, с. 34.

² Բ յարի մտարկերում այս բանից զնեղում են զինի վերնագրում. «Գլխուլիսն երեւան Առաւելոյ մերջ մարցս արեւելեացս [և արեւելեացս, 1 արեւելեացս, 2 արեւելիցս], պատմութիւն ճշմարտի»։

³ Հակասակ դէպքում պիտի մատմիւր. թէ Մովսէս Դամարոսանցին յիտես ինչու մուսցել է զնեղել Վաչագան Քաջի մասին «գրամ» իր պատմութեան ճշմարտութիւնը։

⁴ Թագ., Ե.Պ. էջ 203; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 380-383; Թոր., Գլ. էջ 304; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 2057-2058.

պետի կողմից ներուշիւոց յետոյ Ռուսայն ինչ-որ ժամանակ անց պետւմ է Մաշկին՝ երան չոր յարեհեղով Շապուհի նոր յարեհեման ծրագրի մասին՝ Այս տեսեալը թոյլ է տալիս Ռուսայրի իշխանութեան վերջը հասցնել մինչև 372-373 թթ.¹, եւ սպգալս տալցում է ժամ 35 տարուայ թագաւորութիւն՝ 338-373:

Դուրեւ, կարող է հաստատ լինել նաեւ Աւի Աթ գլխի մի պնդումը, թէ «եր Ռուսայր արքայ Ալուանից ընտայր Շապուհի՝ Պարսից արքայիս իշխելը հարեան կամ կարեան թագաւորներին ալքին տալու Սասանեանների՝ Լայոց պատմութիւնից (նոյն կերպ եւ՝ Կրայ ու Ալուանից) յու յարեհե սովորութիւնը՝ Ընարաւոր է, որ այդ անգնկութիւնը յանգում է Վաշագանի վելսոյի ինչ-որ մի շարհայանում տոնարանական հաստատի, որտեղից այն կարող էր գալս ընտուել Դասխարանցու կողմից եւ զնտեղուել այն պիտում, որ առաջին անգամ իտում է Ռուսայրի մասին (Ա.Թ գլխի հիմնական աղբիւրը ուշ՝ է գարում ստեղծում եւ տարրից ուղիներով Դասխարանցուն հասում, պատմիչն ու երա նտխորդների կողմից որոշ անհաստատ մանրամասներով հարատւացում առասպելն է՝ Տրգատ Գ-ի Քու մի-անմանակ Ռուսայրի միջրտուելու մասին) Քերես, տեղի հնչու է Ռուսայրի՝ չրիտտենայ Սասանագրիների կողմից շիրում Շապուհ Նրիարակեայի փնան լինելու մասին պնդման սկզբնաղբիւր համարել Վաշագանի վելսոյի նման մի անաշու երկ, զան այդ թագաւորին Տրգատ Մեծի գործընկերոջ յուտագանի յուտ-կայնուգ՝ չրիտտեղացման առասպելը՝

Ընարաւոր է, որ Ռուսայրի մասին այդ վերջին տնգնկութիւնն է իր արտայուցումը գտել նաեւ երա թուան թու նախղն արքայի (ժամ՝ 420-450) մասին Ան-փաննա Օրրէլեանի մի ծայրամարանական ընտիքի վկայութեան մէջ (ըտակա-լենն Նորանցում փնտհոյս)՝ Մաշտոցի աշակերտներից մեղը համարուող Ան-կերա Միւննուց կայրիանցում՝ Ալուանից մեկնելու եւ Ալուանից գրիւրի անեղծման ու տարածման գործում մանակեցութիւն ունենալու մասին պատմող հաստատում Օրրէլեանը նախղնկեն անուանում է՝ առաջին Շապուհ Արաւայրեան Պարսից թագաւորի թուս ընտ (տ. զուել)», ընդ որում՝ գլխի վերջում չքում է արում նորեն-ցուն եւ Զ գարի հնգինակ Պարսոս Միւննուց «Ներքողանիին» («Ընայ յուցանել մեզ սուց ինչ Մոգուս Քերթեղահայր եւ գրտնեղակն ճշգրիտ՝ աշտկերա երկն Պա-

¹ Թուգ., Ե.Ե. էջ 205; ՄԸ, հա. Ա, էջ 384:

² ՀճԸ, Կ. Ե. Գրեթեր, Օտար ու աւորտն ու պարտը., ս. 199-200.

³ ՀճԸ, ար՝ Մ. Ը. Գալանտ, Դոտա-ուտաւ ուրս Աւանտն Աւարտն, – ԲԱՄ, 2003, Նո 1, ս. 105.

⁴ Քերեսն Վաշագանի վելսոյ-ից ին յանցում (ուտի եւ՝ Ռուսայրի առասպելից է գալիս) Ա.թ գլխի յարտը կտուրը, «գարագար սար, որ ի մեմանու պատմորղման իրտանայ անում մասնկեմ» ի մէջ Լալաւտաննուց Երան յարտութեան կանգնուող: Այս ոնը ընտու է Դասխարանցու արտայուցում է՝ դարի աղբիւրմեղին ու յուն պատմիչին (իր ընտու է Դասխարանցու արտայուցում է՝ Տրգատ Գ-ի Քուս է: Տրտակ ընտում «գարագար սար... ի մասնից է), իսկ Վաշագանի վելսոյ-ին յարտ է: Տրտակ ընտում «գարագար սար... ի մէջ Լալաւտաննուց» մտուրը կարող էր յորինուել Տրգատ Մեծի մասին Մոգուս կտուր-մէջ Լալաւտաննուց» մտուրը կարող էր յորինուել Տրգատ Մեծի մասին Մոգուս կտուր-մէջ Լալաւտաննուց արտայուցումն աղբիւրմեղանկ (եւ Նամիկնեղով): Դուս յարի-մէջ Տրգատու իրտագանն ու թաղում մանտուս անուակ, մայի ի Լալա ու սալա ի Պարսոս Տրգատու անցումն արձըր զարտութեմ: Որ ի մտում մտուգի... կանցմնուց գնի-գան յոգնու-կում համարի զըրտագար» (Քեր., Բ.Յր, էջ 225; ՄԸ, հա. Բ, էջ 1974):

բոս՝ նախնադաս Միսննացոյ)՝ 2 դարում կամ, լավեմայն զէպս, է ցարից ոչ ուշ շարագրուած եւ մեզ առանկին շնաստ աչք երկից կարոնէր են օգտագործէլ ինչպէ՛ս Սրբէլմանը, այնպէ՛ս էլ՝ Տափազնի մասին վերոնշեալ տեղեկութեանն անծանօթ Գառնուրանցիին՝ Եկատեի է, որ ժամանակային անանկիւնից Տոփազնը կարող էր լինել Գ. ց. կէներին սուրբած ստորին Տապու՝ Արտաշրեանս արքայի (341-372) քրոջ ոչ թէ թուր, այլ ծոսան ծուր: Բացի այդ՝ վերուում տեսան, որ Հայագոս Քաշոզ սկսուող Ազուանից Արշակունիների արքայատանը երկրում իշխանութեան է անցել Գ. ց. ամենագիրքից ոչ վաղ: Ըստ այդ տեղի Գառնական է, որ Պետրոս Միսննեցուն Տասած առնեցադրոյցի ՚հիմքում ընկած է եղել Ռանայրի՝ Գեղ Տապու՝ Բ սիրմագղանս-ի (309-379) քրոջ ամուսինը եղած լինելու իրագութիւնը (արձանագրուած նաեւ «Հայագանի վեցուում»): Թէպէտ՝ ցուցի եւ Տնարատը է կատարել մէկ ուրիշ վերականգնում եւ, ինչպէս ժամանակին արել է իրականացւա Տ. Յուսարին, Տարածել, թէ բուն ազգիւրը (Պետրոս Միսննցին) եկտար է անեցել ոչ թէ Տապու՝ Աին (եւ ոչ էլ Տապու՝ Բ-ին), այլ 353-355 թթ. տիրակալած Տապու՝ Գ՝ եղեպէս սկրասարեանս արքայից արքային՝, Իրօք, նկատուած է, որ ետրեմացու է Սերիոսի արքայացանկներում Արտաշիր Բ Սասանանի (379-388) որդի Տապու՝ Գ-ն, ի տարրերուտիին իր նախորդների ու յաջորդների, բացակայում է՝, ուստի Ստեփաննոս Սրբէլմանը, իր ազգիւրում հանգիպելով պարզապէս «Տապու՝ Արտաշրեանս անուանը եւ քաշածանօթ լինելով վաղ հայկական պատմիչների ցանկերին՝ լիովին կարող էր շտապօգտարար շտեմօթագրել, թէ զա Սասանեան արքայատանի ՚իմնագիր Արտաշիր «Սասարիին որդին է:

Ռանայրի մասին յայտնի է եւս մի կարեւոր տեղեկութիւն. ըստ ամենայնի՝ նա է Տապու՝ Բ-ի գորարանակի կազմում մասնակցել 359 թուականին համաձայնների եւ պարսիկների միջեւ տեղի ունեցած նմիցի 73 որ տեսած նահատակարտին, որի մասին գրում է Գ. ց. վերջի համաձայն պատմիչ նմմիանոս Մարտիկոնոսը՝ միշտ է, եւս էշում է լով սկրսեմիայի թագաւորի գորարեկտարի մասին՝ շտայով տեսնը, բայց, ինչպէս եկտուել է զեւ Տ. Տրեւերը, ժամանակային տեսանկիւնից զա պիտի

¹ Ստեփաննոս Միսննեցի նախնադասի Գառնութիւն տանն Միսնական, Ի յոջ ըննայնաց Մ. Էփեմ. Միսնկա, 1861 զեւտարու՝ Օրթ.ձ. գլ. ԺԵ. էջ 39: Գառնութիւն նախննննն Միսնական. Արտաշայ Ստեփաննոսի Օրթէլման արքեպիսկոպոսի Միսննաց, Թիֆլիս, 1910, գլ. ԺԶ, էջ 56:

² Գառն., գլ. Բ.ա, էջ 106-112:

³ St'v F. Justi, Iranisches Namenbuch, Hildesheim, 1963, S. 31. Հմմ. M. C. Gutschow, Genoa-Genoa von der Antike bis zur Gegenwart, c. 105.

⁴ Այլ մասին տե՛ս Ա. Յակոբեան, «Գառնամակ ազատաց եւ տառնութեանց Հայոց» եւ «Ջաղրամանակ», էջ 515-516: Միմք նախըմարում ենք էլ ցարի պատմիչի անուան մեթո-մառնանակ, որը կալ «Ջառնամագիտց Հայոց»-ի Բ նմրայիտի ու Ատրեկի, Սամուշ Աննցու, Միխրատ Աննցու եւ Միքիթար Արիկանցու վաղ ձեւաւերում: Տե՛ս Լ. Ն. Ալիմյան, Միխրատ Աննցու եւ Միքիթար Արիկանցու վաղ ձեւաւերում: Տե՛ս Վեդալը, Վիսննա, 1924, Մեթիս նախնադասու ճաղարտունաց եւ իր Գառնութիւնն ի Հեթալը, Վիսննա, 1924, էջ 17-21: Ա. Յակոբեան, Սերիոսի Գառնութեան հատուածագրամանակ իննիցը եւ էջ 17-21: Ա. Յակոբեան, Սերիոսի Գառնութեան մասին գրութիւն. - ՀԱ. ԸԺԹ տարի, 2005, ան. 213-270: Տնարքնցի տաճարի կառուցման մասին գրութիւն. - ՀԱ. ԸԺԹ տարի, 2005, ան. 213-270:

⁵ Ann. Mart., De Indo Pers. XVIII, 6, 22.

տարբեր սիւժեներ (բանակի երթի եւ ժառանգների շարժումներ) շնորհիվ ստացած Վաչագան Բարեպաշտի գովարանման) մեկընդմիջում շարագրանք, ինչպես որ բնագիրն ընկալել է Մովսես Դաւթարանցին (կամ անգամ ճախարչ մը գրել), ապա միեւնոյն է, պիտի անսպասելի համարել երկրորդ ընդգծուած հատուածում Վաչագանին շուրջ երկու զար տառչ կշռած ու իրենց երկրներն առաջին անգամ զարնի բերած հաստանգրանոսի եւ Տրդատ Մեծի հետ համեմատելը: Բայց թույլ է, թէ զա պարզապէս շափազանցուած գովարանական զեղում չէ. թիչ վերելուած Թազարոյի ետիկներէն յիշատակուած (առաջին ընդգծուած հատրում) եւ ապա եորից պրիստոսաժողով բանակիս ժառին խոսելը թայլ է ապիս մտածել, որ բանակի ժառին վերջին արտայայտութիւնն սաղապի իր անգում չէ: Այսինքն՝ ենթադրելի է, որ զրա փոխարէն «Վեպո-ի բնագիրն ունեցել է ուրիշ բաներ, որոնցով երկրորդ ընդգծուած միտքը որամարանաբէն կապուել է առաջին հետ: Դժուար չէ կուսնել, որ այլ բաներով պիտի արտայայտուած լինէր տրոցի ... միտքը, որով ժառանգների գիտի շնորհին արժանեացած բարեպաշտ արքան համեմատուել էր երկնային մէկ այլ շնորհի արժանեացած, այն է՝ Աղուանքը զարնի բերած իր նախնու՝ Վաչագան Քաջի հետ, որն էլ այնուհետեւ շատ անգին համեմատուել է (երկրորդ ընդգծուած մտքում) հաստանգրանոսի ու Տրդատի հետ:

Անգրագաւանանք թրիստոնէութեան ընդունման տարեթուին Ալեքս արզէն ճշտուած է, որ Հայաստանում թրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս ընդունուածը Դաւթրիս կայսեր (305-311)՝ 311 թ. Ապրիլի 20-ին (իր մահուանից 2 օր տառչ) Թրակիայի Մարզիկէ թաղաքում հրապարտեալ «Հանգրժողութեան ժառին հրովարտանից (չգիտիմք) 1,5-2 ամիս անց՝ Լուսաւորի սեյնի քիբրապէտ սկիսով, որը 311-ին ընկել է Յունիսը 24-ին»¹: Այլ ժառին Մարի-Լուիզ Եօմանի՝ 1962 թ. տառչին զեղմանը հետեւեցին Ժ.-Գ. Մաւելի, Ա. Մարտիրոսեանի եւ Վ. Իւլարշեանի անգրագարմանը²: Հայաստանում թրիստոնէութեան ընդունմանը, շատ նուերիս հետաքննուած ընկեցեցական պատմութիւնն երկի, 311-312 թթ. ձմանը հետեւեց Լոսի տրարեկում եւ զաշեակիցա թրիստոնէոյ հայերի (իմա՝ Հայաստանի) զէմ արեւելեան պրովինցիաներին տրոցով կայսերակից Մաղրիմէնոս Դաւայի սամոթապիս եւ իրիս անյաշող պատերազմը՝ նշուած պրովինցիաների թրիստոնէաների զէմ երա վերականգնուած հայաժանգների ընթացքում: Բնագիրն է. «Ճարնու եւ պատերազմի

¹ M.-L. Chaumont, Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume, p. 147-164 (գլոխա VII – "Le sacre à Césarée et le baptême à Bagdad")
 Մ.-Լ. Շոմոն, Գրիգոր Լուսաւորի ձեռնադրութիւնը Կեսարիայում եւ մարտիրոսը Բագդադում [Թարգմանութիւնը եւ ծանօթագրութեանը՝ Ն. Կարիբեանի] եւ Ա. Տակոբեանի], – ՀԱՍ, ՄԻԷ, տարի. 2013, սմ. 29-31:

² J.-P. Mahé, Die Beköderung Transkaukasiens: eine Historiographie mit doppeltem Boden, – Die Christianisierung des Kaukasus (Armenia, Georgia, Albania). Referat des Internationalen Symposiums (Wien, 9-12 Dezember 1999), S. 111; A. Mardirossian, Le Synode de Vagarschap (491) et la date de la conversion au christianisme du royaume de Grande Arménie (311), – REArm, 1 et 28, 2001-2002, p. 249-260; Գ. Իւլարշեան, Հայադիստոնէան ճնրամութիւն, Որ., 2006, էջ 12:

բաւարին ընդզէմ Հայոց, որք ի սկզբանէ անտի բանկայմ և մարտակից կն Հոսոսոց. զորս քրիստոնէսաց եւ յիւրեցացութիւն ճշմարտին Աստուծոյ փոյթս ենդեղով բաւարին ասեւոյն Աստուծոյ, զի կոչց եւ զհայ զոնացն, փոխանակ բարեկամաց՝ Յշնամիս, եւ փոխանակ երգակահացոց՝ պատերազմոց ընդզէմ իւր յարոյց զնոսս... Արք՝ նա հանգերով զարուս իւրովք ի պատերազմի անց ընդզէմ Հայոց՝ ի քաղամ ուրեմ հաւեայ վաթարտե առաջի եղացա՛ւ:

Իհարկէ, պէտք է էշնէ, որ զբանաստեօնան մէջ շարունակուում է ետեւ Հայոց զարմի ինչպէ՛ս առեւեպական՝ 301/302 թուի շրջանաւորութիւնը, որի փաստարկումներն ամենից համահարգուում մեւով շարագրել է Մազարիս Օրմանեանը¹, այնպէ՛ս էլ Պոզոս Անանեանի տեսակէտի կրկնութիւնը, ըստ որի՝ Լուսաւորիչը Վերպից պատասուել է Կեսարիայում Անտոնոս արքեպիսկոպոսի գլխաւորած եկեղեցական ժողովում ձեռնադրուելու (214 թ. Սեպտեմբեր, արդէն 313 թ. Միլանի էզիկոսից շնոյց, որով Գոստանդիանոս Մեծը եւ կրկնեկոսը քրիստոնէութիւնը պաշտանապէս հռչակեցին Գալարութիւնում ընդունելի կրօն) ոչ ըստ առաջ, այսինքն՝ եղեւ թուականի ճարտարոց ամբանքին՝ Շարունակում են ի յայտ գալ ետեւ փորձի՝ փաստարկելու այլ թուագրումների համարաւորութիւնը, ինչպէ՛ս, որ՝ Թուրէն Մանասէրեանի եւ Բարդէն Յարութիւնեանի ձառ է, սկզբը Հայոց զարմը զնում են 305-306 թթ., կամ Մաքսիմ Ընդանի կրկնաւոր մեկնագրութեան մէջ, ոչ զնում է 294-295 թթ.², Սահայն Նշանու Նեղենակները պարզապէս խառնափել են Մ.-Լ. Եւմոնի փաստարկումների թեմարկումից, ըստ որեւէ՝ Հայոց զարմը (Իրիզորի ելլը Վերպից) անդի է ունեցել մեզանից 1709 տարի առաջ:

Հայոց եւ Ազուանից զարմի ձառնի ամենից ճանրածոսն պատում է Ազաթանգեղոսի երկի վաղաջոյն տարրերակը՝ Վրիզորի ժարքս անուել կրոյ սկզբնալրբիւրը, որը մեզ հասել է միայն յոնարն եւ առորիւն ու կրակեցից կատարուած արարերն եւ շորշուրն թարգմանութիւններով՝ Բաւասէրեանի ձարիւրով՝

¹ Խոսեթոս Կեսարացի, Պատմութիւն Եկեղեցւոյ, Վննեօիկ - Ա. Ղազար, 1874, էջ 688-689 (պիտք Ք. զէ. Ը):

² Մ. արք. Օրմանեան, Ազգայնասում, հտ. Ա. Վաղարշապատ - Ա. Էլշիմանց, 2001, սն. 77-101, § 49-66 եւ դեպ, պէտք է լիջել, որ այս թուագրումը, որը պաշտօնումայն ընդունում է է՛է անուական կառոյցներում եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցւում, ոչ թէ զայն է նոր ժամանակների գրականութիւնը, այլ թէկուզ եւ վրեպմամբ՝ ճարտարուել ու պրտարտեուել է, ըստ ամենայնի՝ է՛ դ. սկզբներին, թեւեւ. ՎրոսԵս Թերրոնի կողմից:

³ Լ. Պ. Անանեան, Ա. Գորիզը Լուսաւորի մեկնագրութեան թուականը եւ պարագաները, Վննեօիկ - Ա. Ղազար, 1960 (վերաբարտ.) 1998 թ.։

⁴ Ռ. Ա. Մանասէրեան, Հայաստանի Արտախաղիցի փննել Տրցան 1758, էջ 197-201; Ք. Ծարտիսեան, Ե՛րբ է քրիստոնէութիւնը Հայաստանում հռչակուել պետական կրօն, - Ցարտիսեան, 2006, սն. 85-195; M. K. Yevadian, Christianization of Armenia, ՀԱ. ՌԻ տարի, Վրննն, 2006, սն. 85-195; M. K. Yevadian, Christianization of Armenia, Retour aux sources, Vol. II, L'oeuvre de saint Grégoire l'Illuminateur, Lion, 2008, p. 365-370.

⁵ Յունարմը տե՛ս Գ. Գալուս, Document pour l'étude de l'acte d'Agathange, Rome, 1946 (աշխատարար թարգմանութիւնը տե՛ս Ազաթանգեղոսի պատմութեան հոսանական ներառուալ խմբագրութիւնը՝ Ղազար, Քարթը. Յունարմ ընդգրից՝ Լ. Քաթրիկյանի, Առաքարան եւ ժամոտարարութեանը՝ Ա. Տեղ-Ղառնեյանի, - Էլշիմանց, 1966, 8^ր է. էջ 28-34, 8^ր է. էջ 46-51, 8^ր Թ-ժ, էջ 79-87. տալալուման ժամանակի ապրում մի ըսելի վրեպում-8^ր է. էջ 46-51, 8^ր Թ-ժ, էջ 79-87.

«Գրիգորի վարք»-ի թարգմանութեան համար հիմք ծառայած հայերէն ընդգրկը շարադրուել է Ս. Գ. առաջին կէտում հիմնուած Գ գարում յանարէն գրուած մի երկի (պաշտանականներէն կոչուած «Գրք Գրիգորիսի») վրա¹, որը որոշ առաւելական տարրերի կողքին մեծ նաւաստութեամբ անփութել է Գրիգոր Լուսաւորչի կողմից Հայոց լուսաւորութեան իրական գրտագեներն ու հանգումները: Այդ «Գրիգորի վարք»-ը յայտնում է, որ գնահելով ընդունել Վերապից գտրա հանուած Գրիգորի քարոզած թրքաւանական հաւատը, Հայոց Տրդատ թագաւորն իր ձառ է հրախրել իր կրասնը գաշնակից ու բարեկամ Վրաց, Աղւանից (արարերէն Հարքում ամենուր՝ Ականաքս) եւ Լոզերի (արարերէն Վարքում առաւելապէս՝ Աերխապաց) թագաւորներին: Երանք ժամանել են Հայաստան, Հայոց թագաւորն ու իշխաններն հետ միասին Գրիգորին ձեռնադրուելու համար նահապարհ գրել կարգովկիայի Կեսարիա քաղաքը (3000-անոց զորքի եւ 16 գերագահ տատարապետարարներին ուղեկցութեամբ, որոնց գլխաւոր էր նշանակուած Արտաւազ Մամիկոնեան սպարապետը) եւ Հոռնկացիների Երկրից վերադարձին գիմարել երան Հայոց արքայական թագաւան անաւանեցում (Արտաւանի վերահազմում): Կեսարիայում Աւանգիրտ եպիսկոպոսապետի հրախրած եպիսկոպոսական ժողովում Գրիգորն ամենաբն հանգիստաւորութեամբ ձեռնադրուելուց Հայոց քահանայապետ, ալտերն՝ եպիսկոպոսու Ի զելո, Կեսարիայի ժողովին մասնակցում էին 20 եպիսկոպոսներ, ում անուաններն այդ նպէ շահակով պահպանուել են Վանանապիքը Հայոցում՝ 325 թ. Երիզայի արեգեթական ժողովի 318 ժամանակիցների քանկի վերջում՝ սեւ որք և Կեսարիայի ժողովեան՝ վերաւանութեամբ², ժողովն սկսուել էր 314 թ. Սեպտեմբերի 14-ին՝ նահատակաց իշխուակի տակին (հաւագումով վերանուած՝ Սուրբ Եանի տակ), ինչպէս որ պահանջում էին սնապելական

Սեր ուղեղ է Արմէն Քեչիչեանը, տե՛ս Ա. Քեչիչեան, Մամիկոնեանների ժողովն Խաղթանկաններին անձրդ տեսակետի վերանորոնք, – Հայկական հասցիտական հանդէս, հտ. ԻԲ, Գլխաւոր, 2002, էջ 112, 96, 111): Նիկ. Մադոց տրամից քառ առաջ յարմարել էր Բրաստրակել էր արարերէն թարգմանութեան՝ H. Mapp, Kriechen aus dem römischen, edizakos u. aliosos casus Կրտորոս (Arabosia veritas), – ЗВОИРАС, т. 16, 1904-1905, ատ. II-III, СГД, 1906. Հմմ. Ա. Տեր-Ղևոնցյան, Ապարանգելոս արարական իմարտութեան նրանապտ արողական բնագիրը, – ԳրՀ. 1973, № 3, էջ 209-236; A. C. Жамкоян, Житие Св. Григория Просветителя Армянского по арабскому описанию рукописи 455, Ер., 2016. «Գրիգորի վարք»-ի յանարէն խոսք կամ սքրիլեան կոչուած տարքերակի ինքնուրոյն մաղց Բրաստրակել է ժնար Գարիտ (տե՛ս G. Garitte, La Vie grecque inédite de saint Grégoire d'Arménie (ms. 4 d'Oschida), – AB, 1965, vol. 83, fasc. 3-4 (Bruxelles), p. 233-290), իսկ զարդուն (սարաւատ արարերէն) եւ սարաւական բնագիրը՝ (Bruxelles), p. 233-290), տե՛ս M. Van Euboeck, Un nouveau témoin du livre d'Agathange, – REArm, t. VIII, 1971, p. 13-167; Յոզի՝ Le résumé syriaque de l'Agathange, – AB, 1977, vol. 95, fasc. 3-4 (Bruxelles), p. 291-358 (վերջին աշխատարար թարգմանութեան տե՛ս Լ. Հ. Տեր-Ղևոնցյան, Ապարանգելոս արարական իմարտութեանը, – Էջմիածին, 1987, № 4-12-ԺԲ, էջ 83-89; 1988, № Ե-Զ, էջ 44-54, 1989, № Դ-Ե-Զ, էջ 90-99):

¹ Հմմ. Գ. Մ. Մուրադյան, Ապարանգելոսն Ռի վրացիներն իմարտութեանը, Եր., 1982, էջ 10:

² Կանոնագրոց Հայոց, Աշխատախրութեամբ՝ Վ. Յակոբեանի, հտ. Ա, Եր., 1964, էջ 150:

կանոնները: Վերադարձին Գրիգորի շքախուրը Բարձր Հայրից մեծ շքան կատարեց զկաթ հարս:՝ հասնելով Տարսն գաւառ, որի Առաջաւոր քաղաքում Արուսեակայի կայսերայա Պետրոսի կողմից պաշտօնապէս տեղեկացուցեց երա զահաւայ ճան արարողութիւնը, իսկ յետոյ հիմնադրուց Մշոյ Սուրբ Կարապետ ձկնկէցին, որ թողնուցին Կեսարիայից թերսած Յովնանէս Մկրտչի եւ Արմաղայիներ ժասունքները (Հայոց ձկնկէցու համար՝ զթուար): Բազմամի ձա՝ Արամանի զետու, 30-որակ պահից յետոյ 370000 հայերի նա միասին Լուսաւորից ձեռքով մկրտուցին ճան Վրաց, Աղուանից եւ Լոզիկ/Չղերից թաղաւորները՝:

Գրուածից յետոյ Գրիգորը Հայաստանի տարբեր գտառուէր եւ եղանակ երկրներ է ուղարկել երկրներն ու կայսերայութիւն: Վերջ ուղարկուց Իրիւարքսը, Լոզիկա՝ Սոփրանքսը, իսկ Աղուանից համար կայսերայա ձեռնադրուց եւ ուղարկուց արարեպաշտ այր Բովման՝ Սասայա զաքը քաղաքից (Մէջ էն Անտուս Թաթան Ետոս Ենթո. ին էրն Տառննոս ողկ յարնն ունաւ:՝): Ինչպէս եղել էր ժամանակին, եթէ Գրիգոր Լուսաւորի՝ Կեսարիայում քահանայապետ ձեռնադրուցը այս տեղեկութիւններն հիման զրոյ թաղաքում է 314 թ. աշնանով (Սեպտեմբրի), ապա Աղուանից զարձը (Քաղաւորի մկրտութիւնը Բազման տառանոցում) եղաւ էր յինչը թաղաքին 315 թուականով, թիւրս, զորեւն աւարտով հաշուի տանելով Կեսարիայից մինչեւ Բազման վերադարձող թափարի ուղեւորութեան երկարատեւ լինելը: Այդ երկարատեւութեան ձառն, քացի վերջ շարադրած փաստերից, խոստով է եւս. «Գրիգորի զարք՝ ի մի անմիջական վեղուր, թէ ինչպէս էր Լուսաւորին ուրախացնում այն իրազութիւնը, որ հանապարհորդութիւնից տառն անմեար երա կանգնեցնում յայտիրի տեղում արչելն հասցնել էին ձկնկէցիներ կառուցել՝ (իսկ աղբյուրի շինարարութիւնը, ըստ անմեարի՝ 2-3 ամաթ հաստատապէս անել երկար ժամանակ պահանջուց եւ ոչ ձեռնային աշխատանք էր):

Քնչպէս «Լարք»-ը Աղուանից, Վերջ եւ Լոզիկայի զարձը զետով է Գրիգորի՝ Կեսարիայից վերադարձից յետոյ, սակայն Մովսէս Խորենացու թառական ձեռնարձան տեղեկութիւնները ստեղծում են ձառնել, որ կարելի է խօսել գովել Վրացում

¹ Տե՛ս G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agéthaog, p. 70-72, 97-99; H. Mapp, Крестовые войны, грузин, армянские и аланские, с. 126-136; А. С. Жамкоян, Житие св. Григория Просветителя Армянского, с. 174-183.

² Տե՛ս G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agéthaog, p. 101-102.

³ Հով. Հ. Պ. ԱճԱՆԿԱՆ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորի ձեռնադրութեան թուականը, էջ 68-78:

⁴ Հմմ. Ա. Ա. ԱՅՈՒՄ, Արժանութեան Աշխատանք, с. 126; Ա. ՅԱԿՈԲՅԱՆ, Վրացում, Լոզիկայում եւ Աղուանցում քրիստոնեւորութեան քաղաքի ժամանակագրական խնդիրը. – «Հայաստանը եւ Բաղկասկան Կովկասը», Հանրապետական գիտահոգեւոր ճիւղի վարչական կոմիտայի Ա. Բաղասեանի եւ Վրաստանում քրիստոնեւորութեան շնորհման 1700-ամեակին. Զեկուցումներ եւ զեկուցումների դրոյթներ, Եր., 2015, էջ 3-15:

⁵ Տե՛ս G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agéthaog, p. 95; H. Mapp, Крестовые войны, грузин, армянские и аланские, с. 130-131; А. С. Жамкоян, Житие св. Григория Просветителя Армянского, с. 180. Հմմ. Մ. Լ. ԹՈՅՈՎ, Գրիգոր Լուսաւորի ձեռնադրութիւնը, ս. 10 (86. 20. «Ըստ արարական տարրերակի տեղեկութեան Գրիգորն այս ձկնկէցիներում տեղանքը է կանգնեցնում, որոնց օմով է Արուսեակայի կայսերայութիւնը):

նոր կրօնի ընդունման մասին զեռ մինչև Գրիգորի ձեռնադրույնը Պետրիայում նախ՝ Էջնը, որ վրաց պատմագրութիւնն անուշազգութեան է մատնել Գրիգորի վարք-ի վկայութիւնները՝ փոխարէնը շնչող զնկող Ս զարի Կամէլայի Կեղեմայ Գեղարտոն Անարատոս մի պատմութեան վրայ, որը պահպանուել է Ռուբինայի մօտ՝ Պետազայում կրկնուելով նաև Սահրատ Մրդաւարիկոսի եւ այլոց երկերում (Գեղարտոս յսէ իր այց պատուելը սմե Քակուրից, որը Գ. Վերջերի անձ էր՝ Վրաց արքայական տոհմից)։ Վրացի գիտնականները չբոլոր են նաև «Քարթլիս Տրամփերաւո-ի» ուշ ծագած պնդումները, ըստ որոնց՝ կղերի լուսաւորելը նաեւ մի անհնուհին նախապէս ապրել է Արտաշէսում, մի փոքր էլ՝ Խորենացու տարբերակը եւ իրենց զարեք վերադարձում են 330-ական թթ. (Ք. Զաւարիշւիլուս յանգալ՝ տանկարձար չրտաւարուող տարեթիւք 327-ն էլ)։ Այնինչ՝ Գրիգորի վարք-ի յայտարարութիւնը յիշույ պարզ է, որ զու պիտի յետ տարուի զսեւ մինչև 315 թիւը։

Սակայն Խորենացու Բ.ձգ գլխում (սմազայա նունելի երանկույ, կէր որպէս եզու պատեաւոր փրկութեան Վրաց պերտաւորութեամբ) կան որոշակի հաւաստութիւն եկրշնչող տեղեկութիւններ, որոնք, թերևս, ստիպում են Վրաց զարեք Կոնցնէլ մինչև 311-ը եւ թուազրել յոյ շարաքներով անց Գրիգորի սելն ի վերապէտ-ից։ Այսպէս, ՊատմաՎարդը գրում է. «և իսկայն եմաս առ նա [-Վրաց արքայ Միհրանին] յայր սքանչելեացն, որ եղեւ ի Լաւո ի թագաւորն եւ ի նախարարսն, եւ զքեկերացն երանելուքն նունեալ...»¹։ Մի փոքր անց՝ «...իշխանք [-Միհրան], զոր յուսել վասն Տրդատայ, կէր ի նաւապարհ էլեալ, կանկոյվ յայր զնայ՝ հասին նմա Կարածք ի Տեառնէ. զոր համարեցան, թէ եւ նմա պիտիտի ինչ զիպելոց է՞»։ Եւ քիչ անց՝ «Ընդ երանելուքն նունելի ինչորեալ որս հաւատարիմս՝ յզեաց առ սուրբն Գրիգոր, կէր զի նչ հրամայեցել նմա գործել պետհետեւ, քանզի յաւժարութեամբ ընկալան Վերք գրարագրութիւն Աւետարանինն եւ հրաման ընդունել՝ կործանել զհոլոսն, որպէս ինքն արար, եւ կանցնել զպատուական Էշան իտչին մինչև զոր տալայ Տեառն հովի յստացնորգարինն ետքա՞»։ Այս քննարկի ընդող մակրամասներէից (մեր ընդգծած) երեւում է, որ Վրաց լուսաւորելը արքայ Միհրան/Միքրանի հակույն զէպի Լորիփոսիմանների ընկերակից նաեւ միաննուեալ քարոզած կրօնք (որտի պահի մի զիպուածի արգիկըսում) սեղի է ունեցել Կապարչապատում Լորիփոսիմաններին նահատակութիւնից եւ Տրդատի՝ Էշմարտի հաւատքի զայուց ոչ շատ անց։ Ուշազրու է, որ «Քարթլիս Տրամփերաւո-ն տալիս է Միքրանի որտի որը 20 Յուլիսի (այսինքն)՝ սելն ի վերապէտ-ից ընկածնէր մի քանի շարաք յետույ)»։

¹ Տե՛ս, որ՝ Очерки истории Грузии, т. II, Грузия в IV-X ввекх, Ред.: М. А. Аоракшанашու, Д. А. Мускеланишու, Тбилиси, 1968, с. 25-31. ՀՃԲ. Է. Կ. Գալքոյան, Վերքի քրիստոնեացումը, Հայկական դարձերն, - «ԷԼԵ» համահայկական հանգեւ, Ս (ԺԼԷ) տարի, 2013, քի 3 (43), էջ 21-50:

² Խոր., Բ.ձգ, էջ 232; ՄԷ, հտ. Բ, էջ 1982:

³ Լոյմ տեղեկութեք:

⁴ Լոյմ տեղեկում: Գեղարտոսի ածրիփումն է. «[Նունել] ստացիլովն նիւնալ զարգեաց ի կարքսն պնեալ առ դրամք Արամայ եւ Կարիցի միջնի ի սանմասն Մաշտոցայ, որպէս ուսուցանէ ընդ Ապարանցիլոս» (Խոր., Բ.ձգ, էջ 234; ՄԷ, հտ. Բ, էջ 1984):

Արդ՝ կՔԼ ստուստի հիման վրայ Հայոց դարձը կես թուարգրենք 211-ով, պարտաւոր ենք արդեօք նշելու զնոր հասնելու Ազուական մասին: Թուով է, թէ՛ ո՛չ պարտադիր: Եւթ՝ վերջինիս համար նշելանման փաստեր չեն պահանջուել, քանի այդ, կարող ենք զարդարարար համեմատել նաև զքերի ստեղծման պատմութեան Շառ Ե. Գ. սկզբներով, կր նշելանման ժրագրի շրջանակներով Ազուական ամեն ինչ մի փոքր աւել ուշ կատարուել, քան վերջով Այսպիսով, Ազուանքի համար աւելի հաւանական է մեծ 315 թուականը (զօւցէ՛ նշելու ենթադրելով նաև Լազիկա - Նոյնք - Նոյնքիս համար): Իհարկէ, ինչ-ինչ տրամարանութեամբ՝ զաւարելի է վերագրել նաև 313 թ. կամ 314-ի սկզբին, կր Ազուանից արքան ստացել էր Տրգատի նամակ-հրակեր ու այցելել Լայաստան, այսինքն՝ արդէն տրամագրուել էր այցելութեան բուն նպատակին, այն է՝ դարձին:

Ինչպէս նշեցինք վերուով, յնայտ թրիտանկութիւն շնորանա՛մ Ազուանից թագաւորը, ամենալն հաւանականութեամբ, եղել է Կաշայան Ա Քաջ Արշակունին, սակայն ուշ աւանկալիք զաւարելի է այլ հայ պատմիչներին կես ծանօթ Ռուսայր արքայի աւետան Շառ: Այսպիսիպատմական նիւթի պահպան Վանաւանքով Տարաւոր է միայն ենթադրութիւններ աւել վերջին առաւօտիկ ստաւադման հանգամանքների մասին: Տրամարանորէն այն կարող էր ստաւադու մի այնպիսի պահ, կր սեհրամեծշուսթիւն էր զգոցուել Ազուանքի թրիտանկացման մասին հաւատի տեղեկութիւնների կրտաթի պայմաններով բանաւելի նրկրի յուսաւորութեան հանգամանքները ստաւադական կամ (և) յուսաւորական ժամանակներու: Ամեն ենկեղեցու համար կարելուք նման ժրագրային բանաւելուները ենթադրել են այնպիսի մանրամասների արձանագրում, ինչպէս յուսաւորել արքայի (կամ այլ աշխարհիկ տրիտանկի) և առաջին հոգուպետի (ստաւադայի կամ կաթողիկոսի) աւետները: Այսպիսիք կՔԼ տրիտուներ կամ պատմական շրջութիւններ շինն պահանջուել, ուրեմն պիտի յորհուրէն աւելուք հարաւորութիւնների ստեղծաններով: Ըն ենթադրելի է, որ է Գ. սկզբներին Ազուանից ենկեղեցու նմանապիսի էղանակով են ստեղծուել որ. Քաջկոսի աշակերտ Նոյնուք ստաւադայի և Ռուսայր թագաւորի տրագրային ստաւադակները:

Նշենք, որ իր հիմնական միտումով Ռուսայրի ստաւադից, զտէ սկզբնապէս, շր ստարերուով Ազուանքի թրիտանկացման իրական պատմիչը: Այն շնորով է, որ նրկիցը յուսաւորուել է շնորհիւ Լայաստանով Գրիգոր Լուսաւորի կատարած հրաշագործութիւնների (սեննա և զվերտարին մեակն ի արդիս Գրիգոր՝ Լայոց Լուսաւորը և զայ յուսաւորեանաւ ի Լոզայն Արքայ, ստաւել յուսուող զԱզուանաւ ... ստիս մեծաքանչ զարութեանն, որ կատարեցաւ ի Լայոց ին Լայս[՝]): Թա-

¹ Ենկեղեցական ստաւադակների ստաւադման և զործուման յլանակամ ընդարանորին ստանձնարարութեանը մասից մամրաման տե՛ս Ա. Բ. Մանուկյան, «Գաւանդիւն Լայոցնայ իսայն» արդեօք և նա տրագրամարտից, - ԳԲԸ, 1981, № 4, էջ 153-166:

² Կաթիւ, Ա. Թ., էջ 14-15, ստաւադակ: Այս տեղում ս Մաշաղում ԺԸ Գ. զպիս Լուսնիանայ տողում Արք. է աթի, որովք թէն պատմական հաստի փաստիկին վերապատմայր միջը են ունեթի, քան թնագրապիտակամ ստումով աղչաւուել են ՎՔԼ ընկալիցը, որի մասից կարող ենք դաւելու օ-ից 1730-ական թթ. արտադրում ս Մաշաղի ընկեղեցու:

գաւորի մահից յետոյ ինչպէի էն իրեն Ազուանի սառաշին կաթողիկոսս Լուսաւորի թոռանը՝ պատանի Գրիգորին, մոկ զինի մահուան սորս [sic = 373 Բ.] ինչորեցաւ լեւուանից մանուկ Գրիգորին ի կաթողիկոսիմէ իրեանց՝, որոչ գծերոց սոր համագաղափարը (հոնցնայցաթ) նմանում է Մովսէս Երեմեացու մօտ պահպանուած Վրաց աշխարհի լուսաւորութեան պատմութեան նունկ միանկնուհու եւ Միհրան թագաւորի շանքերով: Ընմ., որ՝ «Կան որոյ հարցնայ զեա Միհրանայ, ... խնդոյն ենաս առ եա յոր որտեղեկեացն, որ եղեն ի Հայո ի թագաւորն եւ ի նախարարն, եւ զընկերացն երանելայն նունեայ՝» Այս ենթադրութեան շրջանակում նարարտ է վերահանգելն է գ. առաջին տարիների այն իրադիմտիք, երբ Հայոց կաթողիկոսիմին իրենից անկախացման օւղին բունն նիւրիս Վրաց կաթողիկոսին համոզում էր պահել ասանդական հարգապիճակը, յյուսում էր անում նան պատմական փաստարկումներին եւ պարբերաբար զուգահեռ բերում Ազուանից կաթողիկոսութեան ենթակայութեան հանգամանքը: Ընկց այս մասնակաշրջանում պիտի փորձեր լինէին պատմական հշարտումներ կատարելու ոչ միայն Վրաց, այլեւ Ազուանից երկրի լուսաւորութեան հանգամանքների վերաբերեալ, որի արդիւնքում էլ, հասնարար, առաջացել է Գրիգոր Լուսաւորի սրոց Ազուանքը ջրիստանկացնելու պատմութիւնը յաւ յարին Ունուայ որդայի կողմից: Ինչպիսի, Դասիսուրանցու արեանագրած վիճակով Ունուայի առտարիքն արգելն Մարտիկ է ինչինն տարբերով, որոնցով այն հարստացուել էս աւելի ուշ կամ Վեց Ժ դարի պատմիչի զրլի տակ եւ որոնք պիտի այդ առասպելց ծառայեցնէին Ազուանից եկեղեցու բացարձակ ինքնազգիստութեան միտումներին (որ՝ «եւ այսք ի միում ժամանակն եղին հրաշք յաստատմանս, կամ՝ ո՛ր՝ թէ ի հարկ ինչ կամ թէ սառզ զյլ զՀայս նան զԱզուանս նաշտեացն, այլ սախ մեծարանչ զարութեանն, որ կատարեցաւ ի Հայո, եղև սոցս կամաւ Յազունեցի արժանաւանց զարմին սրոյն Գրիգորի. կոչեցին եւ հանցանալ»):

Ի զեւ, Ունուայի մասին տեղեկութիւնները շարագրուած են ոչ միայն Դասիսուանցու գրչին պատկանող Ա.Ք գլխում կամ լայորագոջ գլուխների առանկին

րով (Ա. Հակոբյան, Մովսէս Լուսաւորացու «Աղուանից պատմութեան» ձեռագիրք, - ԲՎԳ, 15, Սր., 1986, էջ 113; A. A. Acoian, *Armenian-Alycan...*, v. 152-153). Ինչպէս լինում էր ինչիցմերն արտօնից Ազուանում մ. վր. Դասիսուան հրատարակել է նաև 1676 թվականին ճրտովան ժամանակ կրտսում մի անբոլք թերթի բնագիրը Ք խմբի պլալալորեցի (Ձ. Վ., Մովսէս Կաղանկատուացու Աղուանից պատմութեան Մար Արտուր Մատենադարանում գտնուած ձեռագիր օրինակները. - «Այսրատ», 1895, էջ 235-238, 333-348, 388-390, 424-426): Ինչպէս թերի վիճակից ԺԸ-ԺԹ դդ. թագմարի ընդօրինակութիւններ են արտել, որոնք էլ թիւք են ծառայել 1860 թ. Մովսէսայի ու Փարիզի տարակրթիւններ են արտել, որոնք էլ թիւք են ծառայել 1860 թ. Մովսէսայի ու Փարիզի տարակրթիւնում զրթի եւ 1861 թ. ոտակրէն թարգմանութեան համար: Յետք, ԺԸ դարի փոփոխում ընթացից եւ Ե-ի ընթերցումներն իշեցնելով տողատակ, թեւէն տողումները կատարել ընթացից եւ Ե-ի ընթերցումներն իշեցնելով տողատակ, թեւէն տողումները կատարել էր արդէն 1961 թ. անգլիերէն թարգմանութեան աշխատանքով Զալզա Դովսէսը (The History of the Caucasian Albanians by Movses Daxuanzi, p. XIV).

¹ Կաթիլ, գլ. Ա.թ., էջ 14-15:

² Խոր., Բ.ձգ, էջ 232, Մ.Ը, հոս. Բ, էջ 1982:

արտայայտութիւններով՝ այլեւ բաւական ժամրաման՝ Աւետ զգիտ սկզբում, որք ժ գ. Գեղինակի հոգւմից բառացի արտագրուած մի երկ է՝ «Քույրք Գրասոյ եպիսկոպոսի առ սուրբն Վաչէ վերառառութեամբ»։ Նրա յեզուանական առանձնայատկութիւնների ընծութիւնը թույլ է ապահ շխտածոյ, որ զա, իբրք, Ծ գ. երկրորդ կէտ երկ է (շտաւակն զուգորգուած Եղիշի պատմութեան յեզուտն ու սինն), բայց կասկած է շարուցում նրա սկզբում Առեայր Քաղաւորի յիշատակութիւնը՝ իբրև Ազուանքը շրիտանելութեան բերած արքայու ի՞նչ ընդունենք, որ Առեայր սարացումը կատարուել է Վաչի սպասամբութեան ժամանակներում կամ զբանից առաջ եւ արտացոլուել Գրա Արանկացի կաթողիկոսի (461-478) կամ իր սրիւն ժամանակակցի երկում, այսպ ստիպուած պիտի լինենք համարել, որ Ազուանքը զարմի բերած իրական Քաղաւորի սնունդ Ծ գ. երկրորդ կէտին արգէն ճառացուել էր, բայց նոյն ժամանակ անհրաժեշտութիւն էր առաջացել բանանկեզու Ազուանից զարմի պատմութիւնն անգամ Քաղաւորի սնունդ յարեւելու պայմանով, իսկ այդ ժամանակից ինչ անց Առեայրի՝ իբրև Ազուանի լուսաւորել Քաղաւորի պատմութիւնն սնունդն էր «Վաչազանի վկայ»-ի Գեղինակը նման լուծումը հաւանական համարուել չի կարող, քոտարելը՝ Վաչիքն ուղղուած «Քթթուտ» բերուած զարմի պատմութեան ժամանակների ընծութիւնը յուշում է այլ Գրասոյ լուծում։ Գրաի եկեղեցացքած շրիտանեացումն պատուով իր գլխաւոր գծերով հանրնկում է Ազուանից զարմի իրական պատմութեան հետ, որը շարազրել է Լուսաւորի ձեռագործութիւնները հաւասար անհոսիւտ «Գրիգորի գարջ»-ը Ինչպէս տեսնել, ըստ «Նորք»-ի՝ Տրգաս արքայի կրտսեր զաշեակից Կոստ, Ազուանից եւ Լազերի Քաղաւորները ժամանել են Լաչաւտան, հայ աւագանու հետ Գրիգորի ետնապարհել Գեաորիա (314 թ. Սեպտեմբեր), ապա նրա ձեռքով ձերտուելով Արածանի շրիտը (315 թ. զարման գիրք), որից յետոյ Լուսաւորից եպիսկոպոսներ է ուղարկել այդ երկրներ, ընդ սինն՝ որտեպաւա այդ Քուվալակ [Յարմն ծատն ձեռք]՝ Սասալա գարջ թաղաքից»՝ Ազուանը՝ Գրաի «Քթթուտ» եւս ստում է, որ Ազուանից Քաղաւորի իր նախարարների ու զորքի հետ միասին եկել է Լաչոյց ար-

¹ Օր.՝ Աւ ցլիտն, որը եւս արտագրուած է Եղիշից. «Սի էր նա [ձգոն չից նա - Վաչէ արքայ] ծոցա քնտրողի եւ շարուց լնայ էր ըտիտոնճուց քոտ նարեմնակն պատմողի, զոր խոնճոտ ճառատանոց, եւ անարժեքն ճազկեւոտ ապա բնութիւնայ գնա մեզ։ Ընդ գնումը թանկն պետիւն Կաթողիկոսանցո շտեղումն եմ Եղիշից թաղաքն հաստումի»։

² Հմմ. A. A. Анохин, Аджанас-Агван..., с. 202. Գրա Ազուանկացու «Քրի» թճմակն բնագիրը հրատարակուել ենք միտանակիրը Լաչոյց ժողովանքի Ա հաստում [Անրիկուս, 2003, էջ 1075-1090։ Այն անբղջապէս շտապարկում է եւ ժամանակիս ու թարմ ուղղով զովարանում է յանուն շրիտանելութեան Սասնճումնկի դէմ ապաւանքում Ազուանից Վաչէ թաղաւորն քրիտիկով նրան հաստումից մնայ իր զտիտական պատմութիւնը Վաչէ երկը սրիւն անգլեւտիսն չի յայնում 459-461 թթ. սպասամբութեան ժամն. որք միակն արքայից մնում է Եղիշի պատմութեան որտապ զիւ. է. էջ 197-199; ԲՀ, հտ. Ա, էջ 756-758։ Ի դեպ, Ազուանից սպասամբութեան շտապարանցո Եղիշէն չի ապահ Քաղաւորի անունը։ Մովսէս Կաթողիկոսեցի թարուցի ընդարեմակն է նրա դրտումը էր Աւ ցլիտն սկզբնաւորողի ժամի յոտն շտաղով եւ անտանելով թաղաւորն Վաչէ՝ Յարք է, որ այդ անունը նա գիտել «Վաչազանի վկայ»-ից եւ Գրաի «Քրի»-ը։

³ Յն՝ G. Garms, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, p. 101-102.

և Խոնկարիկայ՝ գրանդորդույն [ՅՈՒՆ Խոնկարիկ գրանդորդի] Նազազէայ արքային Ազուանից [ՅՈՒՆ իմ Ազուանից], որ էր կարգեալ կոչմնապարտ։ Եւ պատմ արքայի այրն այլ՝ Խոնկարիկ անուն, որում ի Յոթ [ՅՈՒՆ որայ ի Յոթ] յայտնեացան Չարսրիս ատրքն եւ Պարզպալտն իս կրանեցին Չարսրիսս եւ սուրբն Պարզպալտն յայտնեցան իիս յայտնեցան... Պարզպալտն] (էջ 77-78)։ Այս ազգութապարտական փաստով Մաշտոցին ժամանակակից Նազազէին թագաւորութեան վերջին տարիները նախաւորինս ծանեամ են Կաշպան Բարեպաշտի ժամանակներին։

Իսկ այդ թագաւորի գահակալութեան առաջին տարիները եւ ազուաններն նախոր Մաշտոցի կողմից զրօրի ստեղծումից յետոյ վերջիննս երկրորդ Տրիսխաշին ուղեւորութիւնն Ազուանք ու նահգիբարուք Երեմիա Կարսկապարտ եւ Նազազէն արքայի նկատ (այն Կարսիցը կաշում է Արաբալ, Մազախ Խորենացին՝ Արաբազէն, իսկ Պետրոս Մինեցին ու Մազախ Դասխուրանցին՝ Նազազէն) ժամանակները, որոչես կանոն, թուաքրում են ժառանգապէս Ե. Գ. 10-ական թթ. կէտից մինչև 20-ականների կէտն ընկած ժամանակով։ Բայց սիցքեանազգիւրիւրիւրի նախապէր ընկնութեան հիման վրայ անհրաժեշտ է նախապատասխանել որպէս ժամանակակից ու եթէ ոչ անհնարաւոր, ապա զոնկ անանշալար նարիւնի անմիջապատութեամբ ստորադասում ու յտանկ վնասութիւններին եւ, շքիթեանեղ Խորենացու՝ սուկի ընդհանար գննելով ժառանգութեան շարադրանքում զկարգիւրի այլ զատաստութիւնից, վերանայել Մաշտոցի Բուն Ազուանք ու Բազաւանկան նաւեկու ժամանակի մասին առանցանուն պատկերապատմաները եւ վարպապանի այդ ուղեւորութիւնը վերաբրել նախապատմութեան թագաւորի որպի Արտաշէսի վիցամեայ գահակալութեանը (422-428), այսինքն՝ 428-ի Առաստեան վարչական ռէֆորմին յաջորդած ժամանակին՝, Իր երկրորդ Տրիսխաշին ուղեւորութիւնից մի շանի տարի առաջ Մաշտոցը, ըստ իր կենսապիւր Կարսիւր, այցելել էր Վիրք, նահգիբազի այդ երկրի Բակուր թագաւորին ու Մազախ Կարսիկապարտ(ազգեա)ին, եւ Չարայ անունով սիրաբանին ուղեւորութեամբ ստեղծել ու տարանել վրայերէն զիրք՝, Հնց որում Վիրքից վերազարկին երան զիմաստել է, աքրիւրի ճաղորդմամբ՝ միայն Անուակ կաթաղիկաւ, առանց Հայոց թագաւորի յիշատակութեան՝։ Դրա հիման վրայ դատանադրութեան մէջ իրաւացիորէն նպաստաբանել է, որ Մաշտոցի առաջին Տրիսխաշին ուղեւորութիւնը սուկի է սենեղել Հայոց

¹ Հ. Ն. Անիման, Մոզախ Դասխուրանցի (կոչում կազմակաւորացի)... էջ 155 (+15-իմ ժառանգապատմութեան)։ Հ. Անանցան, Հայոց գրչութ, Եր., 1984, էջ 381 (+երկ Արտաւոցն շարագրութեան նախար տանը մի տարի 423 թ. յաջորդ տարին սկսել է գնել վրաստան, որ նոր էր թագաւոր նստել Արարիք)։ Очерки истории СССР III-IX вв., Москва, 1958, с. 326 (այստ Քեղիման Ա. Յ. Երեմիանց՝ 415-420 թթ. միջին)։ Հայաստանի Պարսկոց երկրների պատմություն, Եր., 1992, էջ 179 (յստ գլխի Քեղիման Հ. Սվադեանց՝ 510-ական թթ.։

² Հով. Ա. Յակոբեան, «Վաչագանի վնասը»-ը Արշակունցի թագաւորութեան խնդիրը, սէ. 86-91)։ Արքի՝ Մաշտոցի երկրորդ Տրիսխաշին ուղեւորութեան ժամանակը Իսիկիւր-Սիւրք. – Միջազգային գիտատեղով՝ Արարիւմ Հայոց գրչի գրտի 1600-ամակնիկ Երեմիան, 12-17 սեպտեմբերի, 2005 թ., Ջեմադունիի ժողովան. Եր., 2006, էջ 122-131։

³ Կոչիւմ, գլ. ԹԵ, էջ 62։ ԻԸ, հտ. Ա, էջ 243, նախ. ԹՁ.1-8։

⁴ Կոչիւմ, գլ. ԹԵ, էջ 64։ ԻԸ, հտ. Ա, էջ 244, նախ. ԹՁ.11։

քում, Մեծ Հայքում Արշակունիների թագաւորական իշխանութեան զերականջ-
մանն ուղղուած Սահակ Գարթեի ետակարն գործուելութեան ժամանակն է (տր-
մանագրութե՝ հերթնացո՛ւ ծառ)։ Ըստ այդմ՝ Մարտոցի ուղեւորութիւնները զեղն
Վերք, այս առակն մեծ ժամանակաշէ մըշակայթի՝ զեղն Վասակեղևապոլսոս ու
կայտնարհատակ Տաշկանակ նահանգներ, հասանակալ է Քաւարքն Արաւելս Գ-
ի իշխանութեան սկզբով ու ետխորեակով, այսինքն՝ 420/421-423 թթ.¹։

Իր երկրորդ հրախոսային ուղեւորութեան ընթացքում Մարտոցն ունենում է ոչ
թէ մէկ-երկու, այլ չորս զգաւոր կանգաւ։ Դրանցից առաջինը Քուն Աղուանքում
ու Բազասականում էր (Քուրի ձորափնեակ), երկրորդը՝ Երանց Կարուից սահմա-
նակից Գարգմանանոր գաւառում (Քուրի աշարփնեակ), երրորդը՝ Վերքում, իսկ
չորրորդը՝ գերշինիս Կարայից սահմանակից Տաշիս գաւառում (Գուգարաց քղե-
խափին)։ Քուն Աղուանքի ժամին Գորիւնի Կաղորդունն է. «ու այսա յես այնորին
հրաժարեալ զեալ ի կոզմանս Աղուանքի։ ու երթեալ իջեալ յաշարքն, ու հա-
նաւ ի թագաւորական տնայնս՝ տեսանէր զարար եղբսկեպոսն Աղուանքի, որում
տեսնէ Երեմիա կոչէին, ու ետին թագաւոր, որում Արզղոլ էր տեսն, ամենայն ա-
զատաւք հանգերն... Իսկ իբրևս հրամանն այն արգեանքն ու գարծոնք յանկն էլա-
նէր, այսա այնուհետև երանկէլն Երեմիայի եղբսկեպոսն ի մեան տեսայ՝ վարզա-
զակն զաստուածային քրոջ թարգմանութիւս ի գործ արեկանէր... Գործեալ տա-
ւել իս երկիցեպոսն յնասունայ արքայն Աղուանքի՝ միամիտ փութով հրաման տայր
... Գեղարեց լինել ամենահնչոս լսելի Քրիստոսի։ ու ... ձեռնաուս կես եղեալ նմա
սրբամասայց վարգապետութեանն ի Բազասակն կոզմանս արդոս նախնորայնն,
որում տեսնէ Մուշեկ կոչէին, Հրաժարէր այսա ու ի թագաւորին ու յայտնապոսու-
ցն ու յամենայն նորհեցաւն Աղուանքի։ ու գոմանս յերայ աշտնիբորայն զերակա-
ցոս իրեանց կացոյցանէր, հանգերն արամք քահանայիս արքունական գրանն,
որում տեսնէ Յովնաթան կոչէին...»²։ Աղուանքից յետոյ այնպիսով Գարգմանանոր՝
Մարտոցը հանգիպում է գաւառի իշխան Եսարին³, այսա համարում է Վերք, որ
արզնն թագաւորում էր Արմիւլը («Արմիլ») նախորդ ուղեւորութեան պահի Բուխ-
րի փոխարէն (վեա որով ժամանակաւ Արմիւլ տեսն թագաւորեալ Վրաց], որոյ

¹ Խոթ. Գ.ՃԹ. էջ 337; ՄՄ, հտ. Բ, էջ 2092։

² ՀճԷ. Հ. Անտոսյան, Լույց գրկեր, էջ 190-213։

³ Կերիմ, գլ. ԺԸ, էջ 70-72; ՄՄ, հտ. Ա, էջ 246-247, նախ. ԺԸ.1-2։ Խորենացոս պատմիկուպ-
մանք՝ Մարտոցի այնխորտիոնն Աղուանքն ու սղոտանք զիս ստեղծումն եղլն են դեմ
Վերք տաւաշին ուղեւորութիւնից յետոյ լծոր. Գ.ՃԹ, էջ 329; ՄՄ, հտ. Բ, էջ 2083։

⁴ Կերիմ, գլ. ԺԸ, էջ 72; ՄՄ, հտ. Ա, էջ 247, նախ. ԺԹ.1-3 (ու հանկէլս հասեալ զար-
տաքս կոչէին, ու ... տաւաշի դէմ լսանն վարդապետին, հանգերն իշխանութեանն ի-
կոտոս կոչէին, ու ... տաւաշի դէմ լսանն վարդապետին վարդապետութեանն՝ յու-
րով Առասկազոյն նա վախկեալ ի միտ ու ի պարարտութիւն վարդապետութեանն՝ յու-
րով զերանկէլն...»)։ Խորենացոս պատմիկուպմանքն իսկ քաղաքային ուղեւորութիւնից ու
չնկորտիւն Գարգման կոչումն որումն է դէպի Աղուանք թագաւորութիւնն ուղեւորութիւնից ու
մեկնապաշտումն է մի որովք հաստատում, որտեղ, քաղն կըսանք, նկարագրուան են ման
պատմիկաներու Քաղասական (Մուշեկ նախնորայն թշաւարտիւն)։ ու Գուգարի
Տաշիս գաւառ՝ Աղուալ քղեկի ժոռ. զերշինիս հետ կարուան՝ պատմախաւարք տրու է
Տանս կըսում՝ «ստ որով ժամանակաւ Արմիւլ ոնն էր կաշմալ թագաւոր Վրաց»։

առաւելապէս պայծառացուցնու ժողկեցուցանէր զվարդապետութիւնն...): Անշապէս Բուն Վերջից յետոյ վարդապետը, ըստ Կորինթի յատկ շարագրութեի, ծանուց է նաեւ Գուգարքի Տաշիր գաւառ՝ տեղի Աշուշայ շէշաւանի մաս՝ ևւ այս երկուք ուղեւորութիւնից վերագարմին Մաշապէից գիւմարում է լոյն Սահակ Գարթիւզ, այսինքն՝ առանց Հայոց Թագաւորի ընկերակցութեան¹: Եւ զա թուարար հիմք է թոււմ՝ համարելու, որ վարդապետի երկրորդ հրահրայիս ուղեւորութիւնը թուարքելի է Սասանեանների կողմից Հայոց Թագաւորութիւնը 428-ին վերացնելուց յետոյ ընկած ժամանակով (պարզ է նաեւ, որ այն միաժամանակ ընկնում է 431 թ. տեղի ունեցած Եփեսոսի տրիգերական ժողովքի առաջ, ջանի որ վերջինին մասին հրահրայիս ուղեւորութիւնից անմիջապէս յետոյ են իշխանակն ե՛ւ Կորինթ, ե՛ւ Խորենացիք²): Այդ տարի Սասանեանները գահընկէց արեցին Հայոց վերջին Արշակունի արքային, եւ, բացի այդ, հանելով Հայաստանից՝ Ռուրք ետհանաց (իր, ըստ ամենայնի՝ կենտրոնական Գարգման գաւառով) միացրեցին Ազուանքին (հարեան Արցախի հետ նոյնն արուեց 451 թ.՝ Կարգանտեց պալատարութիւնը ճշշելու պահին), իշնեք նաեւ, որ Գուգարք ետհանաց (իր, աշուշտ, կենտրոնական Տաշիր գաւառով) Մեծ Հայքի կազմից հանուել էւ հարեան Վերջին էր միացուել թիւ արեից վաղ՝ 387 թ. Գալարտիան եւ Իրանի միջեւ երկրի բաժանումից յետոյ (եւ ոչ ուշ, ջան մեզ հասած «Դա՛նմանկէս եւ Ռիտանէս պատմիչի մաս պատեւումս 330 եպիսկոպոսութիւններից ցուցակից կազմման ժամանակը»):

Կորինթի տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ 428 թ. Սասանեան վարչական սկիզբով արգիւնցում ձեւաւորում ենր վարչական միաւորների՝ Առան եւ Վարչան մարզպետութիւնների կազմում եշուած ետհանակները՝ Ռուրքը եւ Գուգարքը, բարձր ինքնուրոյնութեան կարգավիճակ են ունեցել, ջանի որ պատմիչի շարագրանքում, ըստ էութեան, չի գրացում որեւէ տեսակտ տարբերութիւն Մաշապէ

¹ Կորինթ, գլ. ԺԸ, էջ 72; ՄԸ, հտ. Ա, էջ 247, նախ. ԺԹ. 5:

² Կորինթ, գլ. ԺԸ, էջ 72-74; ՄԸ, հտ. Ա, էջ 247, նախ. ԺԹ. 6 («Յայնմաք իշխանիս Տաշապետց, տան պատուականքն եւ աստուածասիրի, որ անուանայ նշէր Աշուշայ, ի մեծ տաք մնա պատճառ անմնայն գաւառովս իջով, եւ նորա անմնասիրիս վարդապետութիւնն՝ ոչ ինչ պատկարեւանք, ջան վաղցմ գաւառաց՝ անդրացաւ...»):

³ Կորինթ, գլ. ԺԸ, էջ 74; ՄԸ, հտ. Ա, էջ 247, նախ. ԺԹ. 7 («Դամանկէս ի կողման Հայոց Մեծայն, եւ նեղայ ի ստիջական տեղիսն, զընդկանս ուղղմն արթմ Սամալայ եւ անմնայն պատանելոցն տունաց՝ պատմէր նոյա վանս այն եւս նորապար իրացն»):

⁴ Կորինթ, գլ. ԺԹ, էջ 76; ՄԸ, հտ. Ա, էջ 248, նախ. Ի. 6 Խոր. 9-Գա, էջ 342-343; ՄԸ, հտ. Բ, էջ 2097-2098:

⁵ Մամրանաց տե՛ս Բ. Ռոյտրաբլյան, Հյուսիս-արեւելյան Հայաստանի նախամարզաւանական շրջանի վարչա-քաղաքական վիճակի շուրջը, – ԲԾԸ, 1975, հիւ 2, էջ 149-164; Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի քաղաքաւորական հյուսիս-արեւելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կազմութիւնը 387-451 թթ., – ԲԾԸ, 1976, հիւ 2, էջ 77-95; Բ. Արցունու, Ամինստրատիւոն ձեւնե շախմատի վարչական. Ամինստրատիւոն ձեւնե շախմատի վարչական տե՛ս Բ. Հարությունյան, Հայոց արեւելից կողմերի եւ Արկանի պատմութեան ու պատմական աշխարհագրութեան հարցեր. Հոլովածների ժողովածո, Կազմեց՝ Ա. Ս. Եղիամյանի աշխարհագրութեան հարցեր. Հոլովածների ժողովածո, Կազմեց՝ Ա. Ս. Եղիամյանի, Սր., 2016, էջ 100-122 եւ 13-29; Ա. А. Ахомян, Албания-Алария, – С. 109-114; И. Կարյան, Սր., 2016, էջ 100-122 եւ 13-29; А. А. Ахомян, История Восточного Кавказа в III-VI вв.: Автореф. дисс. Г. Семенов, Этносоциально-история Восточного Кавказа в III-VI вв.: Автореф. дисс. Г. Семенов, – ИИИ, ИИТ, ИИУК, Мюнхен, 2002, с. 14; Cl. Moutafian, L'Arménie du Levant, t. I, p. 278.

ընդունելու՝ քիչ քանակությամբ կարգադրությունների միջև՝ մի կողմից՝ թագա-
 օրակա երջանակի վերականգնման հարցում հանդիմանական դերակատարում և
 Կրթության նախարարի Կարգադրության հիմնական հարցում հանդիմանական
 դերակատարում, իսկ մյուս կողմից՝ Գարգաման և Տաշիր գավառների իշխանների՝ հույ-
 սի և Աշուշայի կողմից: Բացի այդ, կենսապիր պատմիչի տեղեկությունները ցույց
 են առաջին, որ Մաշտոցի՝ իրարիման զոչոչերով կատարած՝ զեղի Աղուանք -
 Գարգաման, եւ այսպէս՝ Վիրք - Գուարք (Նորորդան եզրայնով ասած՝ «մարտաշին»)
 այցելութիւնների զեղանոր նպատակը, ըստ երևոյթի, պարզապէս լուսարար-
 կան չի եղել (ինչպիսին որ, թերեւ, անչի շատ էր հիւսիսային առաջին ուղեւ-
 րութեան պարագայում զեղի Վիրք): Ընթացիկն է, որ Մաշտոցի վերջ եղած
 «մարտաշին» հանդիպումներն արգիւնքում է լուծուել պետականութեանը նկն
 կար կորցրած հայ ժողովրդի եւ Հայոց եկեղեցու համար շարժական կարեւոր ազ-
 գային-ազգամամարական մի խնդիր, այն է՝ Վիրքի եւ Աղուանքի թագաօրութիւ-
 ների եւ այս կամ այն լախով երանց ենթակայացրած էթնիկական նայկական շը-
 շաների միջև: Անուարուելից յարաբերութիւնների կենդրեւ պայմանների եշ-
 տումը: Ըստ ամենայնի՝ զրտերի յետոյ է, որ պետական աշակցութիւնից արզն
 զրկուած նայիւրէնը պատկանում է իր՝ նորարեայ եզրայնով սպետական լեզուի
 կարգաւիճակը Ռաիքում եւ Գուարքում, եւ րացի այդ, ամենայն հաւանակա-
 նութեամբ, շարունակում մնայ որպէս մասնաաշտութեան երկրորդ լեզու Բուն Ա-
 զուանքում ու Վիրքում (աղուաներէնն ու վրացերէնն կողքին):

Ըստ Մազնե կործնացու՝ Եւզազնի մաս հասնելուց յետոյ Մաշտոցը Սիւնի-
 թից կանչել է առաջին թեմաքանին «շնորհաւոր թարգմանին» եւ երան մատակից
 զարկում Բուն Աղուանքում իր յաշոզ գործունէութեանը (ըստ մեզ հասած թե-
 գրի՝ նաեւ տեղում զրեքի տեղեղծմանը): ընդ որում՝ Պատմաճայրի այդ մասին
 գրում է իր առաջին հատուածում՝ զեղի Վիրք Մաշտոցի առաջին ուղեւրութեան
 եկարագրութիւնից յետոյ՝ Ուշազի գրտարեղման զեղքում կարելի է եկատել, որ
 այս տեղեկութիւնն իր հիմնական գծերով իրականում յրացեւում է Կորիւնին, այլ
 ոչ թէ՛ նախաւում երա վկայութեանը՝ աղուաներէն զրեքի տեղեղծման նպատակով
 Մաշտոցի եւ աղուան երկը թեմաքանին տեղի վաղ հանդիպման մասին: Այդ զեղ-

¹ Խոր., Գ. Եղ. էջ 329; ՄՀ. հտ. Բ, էջ 2083. «Եւ իցն յԱղուանս ինչպի ստ Արախղէն թա-
 գաւոր նոցա և ստ նախնորդապատեան երեմիազ, որոց կամս յսնն ամուս գգարտա-
 պետութիւն Տորա՝ ետում ժամկանս ընտիրս: Եւ կոչեայ գրեմիամն ոմն շնորհաւոր
 թարգման, զոր անդանաղ արմատեայ ժամուկ վասով Սիւնեայ տէր, ի ինն Անանի-
 աի նախնորդսի իւրոյ, որոցն ստեղծ [այ. նստեղծ, էտեղծ] զնշանաղոս կոկորդա-
 վանս, աղխաւոր, խմական, խնցրեկազումին պնորիկ Գարգարացոց լեզուին: Եւ
 վերակացու թողնալ զաշակիրս իւր զՅովնաթան, ժամգանայն ևն թոմանայս կարտ-
 ցեալ զրանն արքունի ինքն զուսմայ ի Հաշո: Պատմաբոր տեղեկութիւնը կրկնում են
 Մոզնեայ Դատարանացիքն, Ստեփաննոս Օրբելեանը (յղեղով ման Գիւղոս Սիւնեացում) և
 որքն ուղ ճնդիմաններ (տե՛ս Գ. Կախ., Բ. Գ, էջ 117-118; Օրբ., գլ. 24: էջ 39-40):

² Նման հակառակութեան պատմաբոր Պատմաբոր վկայութեան արեղջորդեամբ խոտում-
 ան էր. օր.՝ Լր. Անանեայի կողմից (տե՛ս Հայոց գրեթ. էջ 216-217): Ուրից մասնագե-
 ցեւ սովորաբար «մտամում են» կորիւն վկայութեան մասից, կամ զայս ճնտ կազում
 ինչ-ինչ մասնատարի մեղմարամութիւններ (օր.՝ «վարդաններ» ասարալեան և զրոս-
 կան գրեթի տեղեղծմանը Մաշտոցի մասնակցութեան մասից):

ցում ստացում է հետեւեալ պատկերը՝ Վրաց գիրը հենց տեղում, Հաղայ Քարգ-
մանի հնա միասին ստեղծելուց ու ներդնելուց անմիջապէս յետոյ կամ, յամենայն
զեւս՝ միեւնոյն ծրագրային ժողովրդայն շրջանակներում Մաշտոցը ո՛չ միայն
Բենիամինի անանգակութեան ստեղծել է եւեւ Ազուանից գրերը (կոնկրետ տե-
ղը՝ Հայաստանի կայսերապետական հատուածում), այլեւ գրակը, հասարարը,
փորձել է նախ Բենիամինի միջոցով ներդնել Բուն Ազուանեցուն: Ենթացիկ է, որ
սուսանց վարդապետի ներկայութեան Բենիամինն այնտեղ տեսչաւորութեան է
մատնուել, որից յետոյ տեղափոխուել է Սիւնիք ու ինչ-որ ծառայութեան անցել
Խահազի կայսրնոպոս Անանիայի մաս (սո՛վ Մաշտոցի աշակերտներից էր)՝ հաս-
նարար, գրագրուելով եւեւ Քարգմտութիւններով: Եւ այդպէս՝ մի քանի տարի,
մինչև Լորից Ազուանից թագաւորութեան ժայռաքարը է հրատիրուել 428-430
թթ. միջև այնանց կէտ՝ Մաշտոցի կողմից: Բենիամինը պատրաստակա՞մբուն
ճապարակ է հասել (իր բարբարները Սիւնեաց Վասակ իշխանի ու Անանիա կայս-
րնոպոսի անանգակութեամբ) և արդէն Մաշտոցի գլխաւորութեամբ Լորիսին
հասցրել ազուաններէն գրի ներդրման առաքելութիւնը: Գործին այս վերջին պո-
հին չի տայիս Բենիամինի անունը, բայց փոխարէն հողորդում է, որ ազուան իշ-
խանաւորները Մաշտոցի հետ միասին անմիջապէս ձեռնաձուլի եղան ազուանե-
րէն Սորբ Գրգի քարտէն՝, որն ուրեմն արդէն Քարգմտուած է եղել, և ենթա-
գրարար՝ հենց Բենիամինի կողմից: Այսպիսով, մի քանի տասնամակ ուշ ետրե-
նացին լիովին կարող էր է՛ւ Լորիսի վաւորութիւնները լրացնող տունայններ ունե-
նայ, է՛ւ շփոթել կամ սխալ ներթողանութեամբ գնել իր ունեցած տեղեկանքն՝:

Մաշտոցի ու Բենիամինի ստեղծած ազուաններէն գիրը հետագայում, ցո՛ւն
Հայոց և Վրաց գրերի համեմատութեամբ, մեծ քարոհւերների շնասա (Երկու
վարդապետաններից անկայի էթնո-քաղաքական պատմականերով): Թէպէտ, միեւնոյն
ժամանակ, Եշիկ է, որ երա գործաւան մտորն մեր գիտելիքները գնալով հարս-
տանում են: Ծառնապէս Եկատի ունենք քառորդ զոր տուր Սիւնեայում ազուա-
ներէն-վրացներէն կրկնագիր բնագրերի յայտնաբերումը, վերծանութիւնը և հրա-
տարակումը, որի շնորհիւ, բացի Եպիսկոպոս յայտնի մէկ տասնեակի շարք վիճա-
գիր փոքրածաւալ արձանագրութիւններից, արդէն մեր ձեռքի տակ են եւեւ ա-
զուաններէն լեզուով գրուած «Մաշտոցի մի քանի մեծ կտորներ»:

¹ Կոթնի, գլ. ԺԷ, էջ 70: ՄՀ, թո. Ա, էջ 246, մաս. ԺԷ.5 (այնուհետև նրանցից Երմիայի
կայսրնոպոսի Ի ձեռն տեսել՝ վարդապետի գլխաւորութեամբ զոր թագաւանութեան Ի
զօր նովանքը):

² Հնժ. Ա. Ս. Մարտիոսեան, Կորիճի Միտրոպ Մաշտոցի պատմութեան մտարի ցի քրի
Անեղափոխութիւն, վնճարիկ – Ա. Ղազար, 1990, էջ 14 (Իսկ Մովսէս Խորենացիի Գա-
նիկան գրիցի մասին ոչ միայն Կորիճի մատենացի գիտէր, այլև իր ուսումնասե-
րան շրջանից, գրից և ուսուցիչի ընկանց):

³ Z. Aleksidze, J.-P. Mahé, *Découverte d'un texte albanien: une langue ancienne du Caucase re-
trouvée. – Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 1997, p. 317-
332. Գ. Մորալյան. – Ջաղա Ալեքսիան, Կովկասյան Աղվանի գրչութիւնը, լեզու և
2003 (տիպեղան), 224 էջ. – ԳԲՀ, 2005, 8^ր 2, էջ 330-336: The
Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sima, Vol. I-II, Edited by J. Gligora, W. Schubert, Z.*

Վերագրանալով Յրիկ հանդորիկ նախարարին՝ Նշինք, որ ըստը զվարճում նրա ուղ սրինականե ծնունդը Նարատը չէ վերագրել իր հայր Նովազենի և Մաշտոցի հանդիպման օրերին Լահատակ զվարճում՝ Վաչագան Քարեղաշար օրոց նա առնուազն 65-70 տարեկան կը լինէր, և «Վաչագանի զվարճ զժուար թէ նրա մասին գրեն՝ «պոռնկորգի», ուրքն այնն (Ա.Բ.Գ), «ինքն աշտանակեալ ի նր՝ Ննպով հասուներ» (Ա.ՃԹ)։ Այս բնութագրումներից երևում է, որ խոսքը ոչ առիթ, զան 40-45-ամեայ տեղի մասին է, ով ուրեմն պետք ծնուած լինէր 440-ական թթ. 2-րդ զուր Աշխիքն՝ անկասկած է, որ պետք է մինչև այդ թուրքը հասցնել հանդորիկի հայր Նովազենի կեանքի և իշխանութեան վերջին տարիները։ Ըն ստացուող պատկերով՝ Նովազենի գահակալութիւնը փաստորէն տեղի է մինչև Վարդանանց պայտամարութիւնն ու ժառանգորգութեան իմաստով բարեխաղող սուարտուով՝ Քաջը Վաշէ Բ-ին փոխանցելով Լահատակ զվարճում, ընդհանուր ամամար ուղաւորել կը լինէր, որ ժամանակով ժառանգեամ սկզբնապիւր «Վաչագանի զվարճ, որը գրտի, որ՝ Վաշէ Բ-ի և Վաչագան Բ-ի միջև առկայ տառանջ Քաջուրով կաշեալ» 30-ամեայ միջակայքի մասին (Երազէն՝ շուրջ 25-ամեայ), որով լիբրութիւնն պատկերում կը լինէր նմանատիպ ինչ-որ անհարթութեան զերարերեալ։

Տեղին էշինք, որ զվարճորիկ ժամանակակից Եղիշէ պատմիչը ոչինչ չի յայտնում Վարդանանց պատերազմի ժամանակ Աղուանքում գահակալած արքայի մասին։ Այդ գրուագում նա լիշտատակում է երկրի հազարապետին ու նախնադոստին (տառանց անունները տալու), որովք 450 թ. ժամանում են Լաչարտուս և պետութիւն ինզրում Վարդան Մամիկոնեանից Աղուանքում հայտնաբերել սկսած Պարսից զօրքի (Չոյ/Ներքենից կեամ) ու մոզերի զէմ։ Դրանից յետոյ, ըստ պատմիչի՝ Լաչար զօրքի մի մտաջ սպարապետի գլխաւորութեամբ շարժում է Տրսիտ, Կոնկան հակառակարտում (Պարզ գետի աջ ափին) շարժարժում «Չոյի մարդդան Անրոպա/Մերնարոպաի բազմազոյ զարտրանակը՝ ու աղուանների նախնախն արգասագրում երկրի բոլոր անրոցներն ու ընդհակարէրը»²։ Վարդան Մամիկոնեանը գրտում է նաև «Ննայ պահակը» («Չոյի անրութիւնները»), որակ պարտապառնութիւնը յանձնում է Աղուանից արքայաառնմից ան Վահանի³։ Վերջինս ձեկնում

Aleksidze, J.-P. Mahé, Turnhout, 2008; Ch. Renoux, Le lexiconnaire Arménien des manuscrites Géorgiens paléopseaux № Sin. 13 et № Sin. 55 (X^e-XIe s.), Turnhout/Belgique, 2012 [PC], t. 32, fasc. 4, № 234). Աղուանիքով լիմազրնի անրոցընակն իման տն՝ S. N. Mouzeviev, Trois études sur l'économie albanienne. – REArm., t. 27, 1998-2000, p. 1-74.

² Ըստ Խոյր Միմեմոցի կամմամ՝ այս Անրոպաի նախնադոստի յ Ջրամշէք Ջրուց շէրմանի կելում լիշտած «Մամի երիթու» Բորզարոց (Մ. Դ. Շեմոն, Դեռաւուտ Կերտաւուտն արթիւ սո Ներսուս III ու Նարայր Դորեսաւ, Մաշտոսա, 2007, ս. 50-51).

³ Միշէ, Գ, էջ 77-78; ՄԷ, հտ. Ա, էջ 608-609 (յարձակիմն ոչ սակաւ շարժութեամբ ի վերայ ընդդէմ և շարժարց. զոր ունիմ Պարսիկցն յարշարիմն Աղուանից... Ըն ըստուր ի Յախարարացն Աղուանից և յամնումն շինակամաց, որը լամն անումն Անտոնի ընտելակ ի վառմանակ իմ յամուր լիւրած կապկոմի ... զայիմ մտղելիմ ... և յամնիմ ի զարս նոցա. և միարամն և հաւասարը կըրող լիմնն գործող ծանառակութեամբ)։

⁴ Միշէ, լեյ. Գ, էջ 78; ՄԷ, հտ. Ա, էջ 609 («Պարսիկցն զմայրն պնտիմուս և վերայ ամառն կիմ Ննայ, զոր ունիմ ընտրութեամբ Պարսիկցն, անտիմ շարժելիմ զպահակն. և կո-

է Գրիգորիզմանան Հոնաց ցեղերն մառ ու երանց հաւաքում գալ Չոպ եւ պայման կապել պաշտարան հայերն ու ազուններն Տեառ Սասանեաններն զմ պատերազմայն մարտն: Եղիշէ յի Եշում Վահանի՝ Քաղաւոր լինելու մասին, Քելչու Լեւան վտարուած Հոնաց կամ Մարայ (Չոպի) պահանքի Կազարիքին այս զարաշարունում հէջ Ազունից Քաղաւորների աստեղեղեղերն էր. այդպէս էր. որ՝ ցիանց ապստամբած Վաշ Բ արքայի ժամանակ, սի զբանք պատուելով էր քանկել ամբողջիները եւ ազնուիւն ստացել Գրիգորիզմանան ցեղերից՝: Ասկայն էթէ Վահանը (կամ մի ուրիշը) Քաղաւոր հալածուելը մազազէն ու Վաշէի միջեւ, ապա սպասելի կը լինէր այդ մասին յիշատակութիւն գտնել «Վաշազանի վէպ»-ում:

Եղիշէն Վաշ Բ-ի (իր՝ սկզբանից արքայի)՝ մասին հազարգում է մի քանի ուշագրաւ մանրամասնութիւն: Եւթի՝ արքան սկզբնապէս ջրհատեանայ էր եղել եւ Սասանեան Ցաղկերթի հարկազրահեցով էր մարտիւն ընդունել՝: Ապա՝ ապստամբելով պարսիկների զէմ, եւ ոչ միայն ինքն էր վերագործնել ջրհատեանայ հաւատքին, այլեւ ստիպել էր զաւանել իր զի ընէ մոպ մարը (հաւանարար՝ իւրթ) եւ կնոջը, Քերեւ, խորթ ջրոջը, քանի որ Պարսից Քաղաւորը երան զրում էր՝ «Ճիպոյ իմ, առ, եւ զՍտորիկի ի բայց աւար անէ, զի ի ընէ մազ կին եւ զու ջրհատեանայ արարեր, որից յետոյ ընագրում ասում է. «մսկ արտելի այրն... զմայն եւ զկինն եւ տանել»՝: Ի վերջոյ հեռանալով իշխանութիւնից՝ Վաշէն Պերոպ յորգորով իրն է պահում ըսկ յհազար երգո, որը մանուկ հասակով ստացել էր Կորից (անկողնայ զմանկուիքեան սնուցանանն, զոր հար իւրոյ շնորհնայ էր նմա ի աղաւթիւնն՝ հազար երգ, էւս պայն ի Քաղաւորն, եւ նստաւ ի նմա միայնակեցար հանդերս»՝: «Նապար երգի մասին վկայութիւնը ցոյց է առնու, որ Վաշէն յի եղել մազազէնի աւագ որդին, որը պիտի մասնագած լինէր Կոր ամբողջ Քաղաւորութիւնը, իսկ Սեւանայ որդիները կարող էին մնալից ստանալ այսպէս կոչուած սնուցանական (տեղեհական) կայաւածքներ: մազազէնի աւագ որդին, Քերեւ, այն Ցաղկերթան էր, որի որդի Վաշազան Քարեպաշար 485 թ. որինակարգ Քաղաւոր Զանալուից. Երշու է՝ ըստ «Վաշազանի վէպ»՝ սա նա սնուցանական կայաւածք ունէր Արցախում, բայց լինէր, որ իր հայրն ինչ-որ պատճառով արքայ չէր զարձէլ:

Եղիշէի տեղեկութիւններից հետեւոյ ասումէ հասանախան պատկերն այսպիսին է. մազազէնի վարձանը, Քերեւ, համընկել է Ցաղկերթ արքայից արքայի հալածանքների սկզբին (450 թ.): կա՛մ այդ ժամանակ, կա՛մ, գուցէ, Կորցանեան ապստամբութեան պարտութիւնից յետոյ (451 թ.) Սասանեաններն Ազունից Քա

տեղին զգաւրսն, որ ի մեքս ընակեալ էին, եւ զրոյն տալին ի մոն վախմաւ, որ էր յազգէ թաղաւորացն Աղուանի»:

¹ Եղիշէ. յն. է. էջ 198; ՄՀ. հո. Ա. էջ 757 (պարամասնաց զարմանն Մորաւ, եւ անցոյ յայս խոյս զգաւրսն Մաքրոս, միացանայ զմտաւան թաղաւորս լոնորդեացն...):

² Եղիշէ. յն. է. էջ 197; ՄՀ. հո. Ա. էջ 756 («Եւ միւղիւն նոցա [մնա՝ Ցաղկերթի] որդիներ Ութիզը եւ Պերոպը] յայն խորհրտեան էին, ապաւորեաց եւ Աղուանից արքայ, վաճառ զի ցեւորդի էր նոցա, եւ ըստ կարգի մազեկն հաւատացն՝ ջրհատեանայ էր յայնց, եւ մազազէնայ արքայից արքայ ընէ մոպ արքայ»):

³ Եղիշէ. յն. է. էջ 198; ՄՀ. հո. Ա. էջ 758:

⁴ Եղիշէ. յն. է. էջ 199; ՄՀ. հո. Ա. էջ 758:

գաւոր են համարել նրա ոչ աւագ սրբի Հաւլին, որն ամուսնացած էր Ծովազին՝ ազգութեամբ պարսկի եւ հաստով ձող կնոջ գաւոր, այսինքն՝ իր խորթ քրոջ հետ, եւ հաստափոխ լինելով՝ նշխարէս ձագարթին էր ընկուցնել (Յիզիւս, Թ արք. բնութիւն իր աւագ կոչոր կամ կոչարայնների): Ասկայն Հաւլն էլ մի քանի տարի անց ապստամբութիւն բարձրացրեց՝ ջրհասնելութեանն իր հաստաբնութեան պատճառով (459-461/462 թթ.), որը երկու տարի անց Աշէղայ շնոյց Վերջ սրջայից արքան վնակց վերացնել Քաղաւորական իշխանութիւնն Արուսեանքում¹:

Վերագտնույով Ծովազինի Քաղաւորութեան տնտեսութեանը՝ նկատել, որ եթէ նա գահակալէ է մնելու Ծ գ. կնեքը, ապա հաւանական է, որ 420-ական թթ. վերջերին Կապադակում Մաշաոցին հրարնկալելիս նրա իշխանութիւնը պիտի նոր-նոր սկսուած լինէր (որպէսզի ըստ այզմ տնէր շարք քաւորջ գոր): Այդ զեպ-զում «Հաւազանի վէպ-ում Քուարդում նրա նախորդների՝ Ունայրի յաջորդ շոր Քաղաւորների իշխանութիւնը պիտի տնւած լինէր ձառ կէս գար: Զառ իրեն վարձած՝ պաշտանակներուն կարէի է համարէ, որ ձառ 373 թ. վարձանւած Ունայրին յաջորդած Յաւազանի եւ Մերձուանի գահակալութիւնը վերադրել է Գ գ. վերջին քաւորջին, իսկ Սասոյ եւ Սաոյ արքաներինը՝ Ե գ. տարին երկուսուկէս տասնամակներինը՝ Ի զեպ, կարծուր է, որ յաւորգին վերջիս իրանուզեա էջ. հարչուցեանը յաւանարքին, արմուրիւ ու հրատարակէ է սկուանի Սաոյ արքան (չեռնու՝ արքայական) կնեքը, որը, շարք, տնտեսակէր է²:

Համատառ տեղագրական նաև Արուսեանք ենկնոցու կնեքներն ինչ-րին Արուսեանց կաթողիկոսարանը (նախադէս, 315-ից՝ նախկնպատարանը), տն-շուտ, սկզբնապէս տեղակայուած է եղել Քաղաւորական Տայրաբազաք Պապա-զանում (շարք մեկուկէս գարջ՝ նրա տեղափոխումը Չոլ տնի է ունեցել Արու-սեանց ժայղակնութեան կազմաւորման արդիւնքում (428 թ.), որի կնեքունը Սաս-նուները տեղակալել էին Չոլ/Գերրնեզում: Սակայն այդ տեղափոխումը եզու ոչ միակզամից, այլ երեք տասնամակ անց՝ 461/462 թ. Հաւլ Քաղաւորի ապ-սամբութեան Աշուսեանց եւ Արուսեանց Քաղաւորական իշխանութեան վերացումը շնորհ Մա Կորիւնի՝ 428-430 թթ. միջակայքում Մաշաոցը Արուսեանք Երեմիա ըն-պիսեպոստիկո հանգիստել էր «Թ Քաղաւորական տնիսն, որեռն՝ Կապազանում, որից շնոյց միայն մեկնել էր արեւելք՝ հանգիստելու Քաղաւորականի Մուշից կոչի-կոչոսին (Քաղաւորականն իր Քաղաւորական շրջանում ընկզրիւում էր նաև Մա-ջուրթ կրկրամաւրջ՝ Հաւ Տիշլի՝ 450 թ. Հայրատան էին ժառանգել Արուսեանց հա-

¹ Արուսեանքում 461/462 թ. Քաղաւորական իշխանութեան վերացման հանգամանքների մասին վերջին տեղում տե՛ս նաև Դ. Գեորգիան, Փորձարարական արքայաւոր Արաւ ու արևուտեան ու զո սուտա արքայան զուտեան զուտեան Արաւ ու Կտա, – ԻԲՊՅ, 2012, № 2, է. 218-219.

² Ա. Շակրեան, «Հաւազանի վէպ-ը եւ Արուսեանց Քաղաւորական իշխանքը, ս. 95:

³ Տե՛ս Ծ. III. Կարապետ, Կուտի սուտեան արքայ Արաւ Ասի, – Կոմունիտալ իտալու. ԿՏ. տնու ու 90-տնու Ե. Ա. Աւուտի, ԿՏԵ, 2013, է. 191-201.

⁴ Տե՛ս Ա. Աւուտի, Արաւ-Արաւ..., է. 132-135.

⁵ Կորիւն. զլ. Թէ, էջ 72: ՄԷ, հւ. Ա. էջ 246-247, զառ. ԹԷ, 7-9: Տեղին մեկնը, որ երբ Կա-թաւորական զաղաւորական երկու արքայանքում Վրայ կաթողիկոս՝ Վասն ստուտե-

զումներով բացուեցին Յոզ/Գերբեղի կառուցված հզոր պարիսպները՝ (զրանց անզումները շարունակում են նաև այսօր¹), որանց հիմնադրույթը նշել է պատմիչը բառացի վերացրում է (կռելով դրանք սրունքն ու պահանջն Հեռացն) իր ժամանակակից Յազգներս Բ արքայից արքային (438-457)², իսկ Դեանց վարդապետը՝ Մարինանու կայսեր օրերին (450-457)³, այսինքն՝ այդ կայսեր ժամանակակից նախ Յազգներսն՝ Յոզ/Գերբեղի կաթողիկոսարանի մասին վկայությիւն կայ նաև Պե՛ր վերջին զբոսիներից մեկում (Բ.ձյ), որը շանկում է Ք դարի Հայոց կաթողիկոս Մաշտոց նշխարադեցու՝ մեզ շնասած պատմական երկին (այն պատգարծով է նաև Աստվանես Օրբելեանը)⁴ և որում ասում է. «Ու ի ճճ թուականին [180 = 731 թ.] դարձանա Մարինան շինէ զԴարբանց խաւով Տաննայ, այլ զԿաթողիկոսարանն Արեւելից սլ աւերէ, որ զեռ եւս կայ ի Նաւա»

Իսկ Ազուանից կաթողիկոսներու⁵ Յոզից Փարսուս տեղագրութանու մասին տեղեկութիւնը հաջորդում է Ժ դ. վերջում Մովսէս Դաւթաբանցու կողմից պատգարծուած աքերիսիներից միւրը՝ այսպէս նշուած «Նզուանից զաւազանայիրքը, որը պետի նամարէ նախ զարք տաւաշին ի՛նչն ստեղծուած ժամանակագրական փոքր երկ՝ նրա բովանդակութեան մեծ մասը պատմիչն որտաւորի է իր վերջին գլխում (Բ.Ի.թ)՝ «ՆՆուանից հայրապետացն Ազուանից, անք և գործք նոցին զԽաչարով, սահմայ նրա որոշ տեղեկութիւններ էլ տեղագրութիւն է Պե՛ր նարտոց զբոսիները Հինց այլ մեւով են ստեղծուել Բ.դ զլիք վերնագրերը («Փոխումն հայրապետական աթոռայն Ազուանից ի Յոզայ [ՆՇԸՆ Երայ] և Խառուցանել ի մեծ քաղաքին [ՆՇԸՆ քաղաքն] Փարսուս զաթոռակալութիւնն՝ սակս խաչարաց հինին, որ

¹ Մ. Ի. Արշակունի, Արշակոյ Ըրքնոյ, – ՏԱ, № VIII, 1966, ց. 121-144, նոյնի՝ Կետրոս անոր, Լուսիտրա, 1962, ց. 119-122; Ա. Ա. Կարապետ, Արշակոյ Ըրքնոյ, ց. 83-84.

² Մ. Ս. Գալստիա, Исследования сиринской формации припалем Дербенте евангелистского времени (по материалам раскопок Р-ХІ и Р-ХІІІ), – Արշակոյ և օրմանեսուան քրտոստրա Արքեպոս, Մեխակոս, 1989, ց. 61-74; Մ. Ս. Գալստիա, Ա. Բ. Մալոսկոս, Դալստոյ ֆորտ Գորսեյ տոսն (տոսնոյ 1994, 1998 թ.), – Կապս և տեղուկ արք և արքեպոս և օրմանեսու. Մատրիալս արքարոսուկայն արքուկ տոնֆորմալս, Մեխակոս, 2000, ց. 230-248.

³ Եղիշէ, յու. 4, էջ 78; յու. 2, էջ 129; ԱՇ, հտ. Ա, էջ 609, 670:

⁴ Պատմարանագրայն Ղևոնցեանց, ց. ԺԷ, էջ 79 («Ու զՍԷ դեռ շանկէն [արքայները] զպարսուկ անորչին, զարի վե՛ր զի իմունն նորս, որ ունէր վերնայից որոշման՝ արթնակ զար. «Մարիանան ինքնակող կարտ շիննայ զարտար և զաւազանայն զար շաղում տաւազանայ յորոց զաննայ, և ի յարին ժամանակս րոյնցն խաչայն շանկեացն զար և յորնանց զաննայ վերստի ինքնացն»): ՀՃԻ, Ղևոնց, ց. ԺԹ, էջ 40-41:

⁵ ՀՃԻ, Ա. Ա. Աստուս, Ա՛նուան-Արքուս., ց. 121-122.

⁶ Պատմ., Գ.ձյ 10Է, էջ 320: Պե՛ր Աջ նկատմանի 1761 թ. մասը մեռակոյն ընդօրինակող Դեանցանար մեծ ներառարումներ է արել, իսկ Գ.ձյ զլիքը շամանկ է երկում՝ յօրինում դրանց պեղակները (մեռ) պիսանամարձերը կը տանը կուտարակայնի փակագծով:

⁷ Տե՛ս ստորեւ (էջ 140-148) և ն. Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական և փնտրագրութան մեռուադատութիւններ, էջ 268-272; նոյնի՝ Մաշտոց Երիվարդեյի կաթողիկոս, Պատմութիւն Ռուսմանիկոսութիւն և Ք դարի ընադի վերականգնման վերջ, – ՀԻ, ՄԸԸ տարի, 2014, սճ. 177-234:

⁸ Մամրանում տե՛ս Ա. Ա. Աստուս, Ա՛նուան-Արքուս., ց. 210-211; նոյնի՝ «Վարդանի զՆա-դ և Արշակունայ քաղաքորտեան ներթից, սճ. 98-99:

չինքն իրեանց անբեղին [և աւարեցին]» եւ շարագրանքը. «Յետ այսորին զչինքս ի Խաչրաց աշխարհս Ազուանից, հրկեզ Էդնն Էկնկեցիք եւ հասնարուր: Ապա յերկրորդ ամէն Խաչրազ:՝ արքայից արքայի, յորժամ զսկիզբն Հայ թուականին եզին [և իջ եզին], ի սակ ամի [~552 թ.] փոխեցին զաթոս Հայրապետութեանն Ազուանից ի Զորայ [ՆՈՒՆ Զորայ] թագաւն ի ժայրաբարզաթ Գարուս:՝ զամս հրեակալած արշաւանացն թեանմաց խաչին Բրիտանոսի եւ նստուցին Հայրապետ զաթր Արաս ի գաւառնն Մեծարանի [ՆՈՒՆ Մեծարանի], որ հայտեալ զաթոս ամս ետ [~552-586 թթ.]՝: Բուն Գ.ից զջրում հաթադիկուաներոսի անգաթարման ժամն պատմիչը թուել է միայն այսպէսը. «Ի՞նչ. Տէր Արաս, որ ի սկզբանն թուականին Հայոց փոխեաց զաթոս Հայրապետութեան ի Զորայ ի Գարուս, հայտայ ամս ետ, յայնսիպոստոսթեմնէն Մեծարանի [ՆՈՒՆ Մեծարանի] գունցեալ:՝»

Արք Նշուած Յունան Ազուանից հաթադիկուս յիշատակութիւնը պահպանուել է նաև Պեթ վերջին գլխի սկզբներում. «Ի՞նչ. Մուրբ Յովնան, որ եւ Հոնացն եզն անէ՞ Հայրապետական յնորհի, զտրուէն լգիաներ:՝ սկզբուանից զուսականապրքի այս սկզբնական Տառտանը՝ մինչեւ 552 թ. նստուցաւած Արաս հաթադիկուս, անխնայ խառանակ զինակ ունի Արասին նախորդող Երեմեան (սԹ. Տէր Երեմեմ, ի սարս աւարս սարս զիս Ազուանից հրանէին Մարտայ [և Մարտ], որ եւ Հայոց եւ Վրաց ետ զիշանագիր շահի մեծաւ) իրապէս Ազուանից Էպիսկոպոսուացեալ է եզել Ս Գ. սկզբին (չառ Կորիմի, Խարենացու եւ), իսկ ՏուփՆագիշու, որի անունը զրուսած է Երկրորդ անգամ, Եփրայ աստուքանից յետոյ (սԹ. Մուրբ ՏուփՆագիշոյ [և Տուփագիշոյ]՝. հաթադիկուս Արեւելեաց [և Արեւելից]՝ յերուսաղէմ կենալ:՝)՝, իրականում Հայագան Բարեպաշտ ժամանակակիցն էր (չառ Վարազանի վնայ-ի եւ Սկուլինի կանոններ-ի): ՏուփՆագիշոյց մինչեւ Գրիգորիս յիշուած միայն աւանաները (սԳ. Տէր Մառթէլու [ՆՈՒ Մաթէ, 1 Մառթէ]: Գ. Տէր Ասուակ Ե. Տէր Մազ սու: Զ. Տէր Գանդ: Ը. Տէր Հագար) որել է այլ սպորիդից յայտնի ընէ՞. Ելելի է, որ

¹ Գաւաթ. Բ.Գ. էջ 118-119:
² Գաւաթ. Գ.ից իրկ. էջ 342-343: Միշու է. որամից յետոյ Արասի մասին հաշտուում են ուրիշ ուղագրաւ անդնկութեանցը նա:
³ Դասախրայանցու երկիս ս օրագրում յայտապիտ «եղև» եւ «ւեր» բառերի վերլուծում հետազոտող անդաւադած է «նախմտութեամ» (Խաչ. ոթթ. թուք է. յիտ կասարեկ թուքի մակագրաւ դպիրը, զամի որ ստուգաւած «նախմտութեամ» սերտ ընկերացում անկալ է և է Գամնիանու դպիրը, զամի որ ստուգաւած «նախմտութեամ» սերտ ընկերացում անկալ է և է յաջորդորդական մէջ, որտեղ նախ լախրուսի թագ են թողնուած գոթեթ թուք նախազերում անկալ կարողիկուսական թուախանութեանը):
⁴ Գաւաթ. Գ.ից իրկ. էջ 342: Վերջին բառերը, անկասկած, Մրցուէս Դասախրայանցում են պատկանում: Արա արդիորս պիտի գրած լինէր «որ եւ Հոնացն եղև ւեր հայրապետական շնորհի»՝ պատմիչին անմատոս միացն, որտեղով նա էլ անկալացըր «պրուէն չգիտանել» (տե՛ս A. A. Akonjan, *Ashtawar-Legende...*, с. 211):
⁵ Գաւաթ. Գ.ից իրկ. էջ 342: ԺՐ Գ. «մատուցալու»՝ Գամնիանում այս մատուցում էլ ընդունուել է արեւ. եւ Գրիգորիս անունը յետ սանկարտ՝ որևէ Միշուայ ստուգուելի յետոյ, իսկ իր սեղումը թուել «Գրիգոր» կաթողիկոսին (և թուամատարով): Դա, թուքը, մակ է և յաջորդորդական թուքն «Գրիգոր» նստուցալուսիկութեան մէջ:
⁶ Գրեցէ պատմանական չէ լուկ այն, որ Միշուայից միջին Գրիգորիս յիշուած կաթողիկոսացի թուախանակ՝ Գ. Ֆառ է Հայոց եկեղեցում ընդունուած Թուղէս եւ Բարեպաշտուց

Գրիգորիս նախորդների թուով չկայ Քովն Աստուղցի եպիսկոպոսի անունը, ով, ըստ Ազգախնայի կրկի «Գրիգորի վարք» խմբագրության՝ եղել է Հայոց Լուսավորչի կողմից 215 թ. Ազուանը սլաքահուստ աստղին թահադարպեղը:

«Տեր Նուգարս-ից յետոյ թեպէրում անպատեկ զհրապարտում է արտում՝ Այս չէ՛ յայս, թէ որք են յայս միջոց մինչև չարքն Գրիգորիս [և Գրիգորիս], որից, սակայն, Շարարտը չէ պարզել, թէ իրական պատմական ո՞ր հաստատի անգայտ անունների մասին է խոսքը՝ Ապա հետևում է Գրիգորիս անունը (ս.Վ. Տեր սուրբն Գրիգորիս Արշակունեաց [և իմ Արշակունեաց] ի Պահլավիկ Գրիգորոյ [և Գրիգորայ]՝ Հայոց Լուսավորչէ, երկանսակ գառապ կացեայ ի նոյն աթոռ), որին մինչև Յովնան (Յունան) ու Երեմիա յաջորդում են՝ «Թ. Տէր Հարսրիս: Ժ. Տէր Գուրիթ: Կրանց յասին եւ Շարարտը չէ ոչինչ ասել: Փոխարէնը, ըստ նախ չար-հնորեանիս պատմական ասանդակքի [ոպ յոնարէն թարգմանութեանը պատգա-նուած՝ «Նարրացիոս կրկի՝) Արաս Ազուանից կաթողիկոսը, իրրու թէ մերժելով Հայոց Յովնանէս Գարեգինացի կաթողիկոսի (557-574)՝ մարմնակոթիակը յարե-լու յորդորը, պատահաբանէ է. «Երաննիք եպիսկոպոսն, որ յետոյ եւս գիտ՝ Պա-րոս եւ Գրիգոր, այսպէս ասին զՍուրբ Աստուան, եւ եւ ո՛չ յանչում եւ ո՛չ նուա-զեղեցանեմն՝. գրանից կորիչի է էջրակացնել, որ կշուած Պարոսն ու Գրիգորը եղի են Զ Գ. ասաշին կէտի, այսինքն՝ Եսիֆապիշային յաջորդած կաթողիկոսներ, ում անունները թացակայում են «Գաւազանագրքում»: Քէլչեո, պէտք է յիշել, որ «Նարրացիոս»-ի պիտանները երբեմն անկայտ անհաստի են ու խառնակ՝ Քէ-նէ, յարժանանք գծուար է որոշել «Գաւազանագրքի չառցակի՝ այլոր չանգիպող անունների եւ պատմական իրականութեան համապատասխանութիւնը, Փոխարե-նը՝ նկատելի է մի այլ որինչապիսիս. կաթողիկոսական անունների ներթափա-նալիւք Մովսէս Գաթիուրանցու համար ընդունելի է եղել այն աստիճան, որ ըստ զեպքերում եւս զՆոյ այդ խառնակ ներթափանսութեան համապատասխան է դասուարելի իր ունեցած կրիթերը: Արագն, որ՝ «Գաւազանագրքում» Արաս կաթո-ղիկոսին նախորդում է Երեմիան, եւ նոյն կերպ՝ Պէ-ի Գ զբքում Արասին զերարե-

ասանդակներից մինչև Գրիգոր Լուսավորչի սիրուկայան ասանդակն քանակա-պետանի քրիմ (7) ըստ «Ազգախնայ իշխանակարանի» յուն՝ Մ. սրբ. Օրմանեան, Ազգապատմութ. հո. Ա, սև. 29-56, § 18-33):

¹ Ի դէպ, «Ազգախնայ իշխանակարանում» եւս Գրիգոր Լուսավորչի տոնը մի վերապա-հում է արտում ինչ-ինչ անունների կրտսի մասին. «Ձկնի սրին վարսապա գրաննի, թէ ո՞րք յաջորդեալ են ի տեսչութիւն եկեղեցոյ ասանդական լինակիս Արուստո» (Մ. սրբ. Օրմանեան, Ազգապատմութ. հո. Ա, սև. 55, § 33):

² La Nécrosis de rebis Armeniae. Edition critique et commentaire par G. Garitte, Louvain, 1952, p. 38. Հատուանի գրքարք թարգմանութիւնը տե՛ս Հ. Կ. ԱՅԻՆԵԱՆ, Մովսէս Դափնու-րանցի, էջ 156: Հմմ. Հ. Քարթիկեան, «Nécrosis de rebis Armeniae» հունարեն թարգմանո-րքում միայն հասան մի հայ թարգմանական սկզբնաղբը, – ՊՊ, 6, Նր., 1962, էջ 467:

³ St' A. A. Anonim, Aklatsna-Alyazn., c. 195-194. Հմմ. B. A. Argyrosomou-Փուլանու, Ποσειδωνισμοσ ο δευτα κριτικος (VII sec). Μετοχικησ ησρεμα, Μοσσα, 2004, c. 41-43, 134; Կ. Միլիքյան, «Nécrosis de rebis Armeniae» հայ-գաղղկերմական կրկի վաղ միջնադարյան Հայոց եկեղեցու պատմության կարևոր սկզբնաղբը, էր., 2007, էջ 121-131:

յոց Դ-Ը գլխերէրցն առաջ գրուած է Մազէս ետրնացոց քաղուած՝ Երեմիա «Տայրապետի մասն պատմութեան սկսուող Գ գլխիւր»։

Անկար Վաւազանագրչի այս հաստատի պատմական անձանց (Գրիգորիս, Երեմիա, Յովնան եւ Տուփնաղիչոյ) ներթափանցեալեան խառնակութիւնից եւ միտ անունների հաւաստութեան աստիճանից (այս թու՛մ Գրիգորիոսն յաշորդող Ջաղարիայի եւ Դուրիի՛) կարելի է ենթադրել, որ «Ռ. Սարսի Յովնան» էր՝ «Վաւազանի վկայի վերջ քերտած Ա.ՏԹ գլխում լիշուած Յունան եպիսկոպոսապետն եւ Իսկ նրա համար ասուած որ ի Մաւղթաց աշխարհն էր միայն Գնտազայում, թերեւս, պատեալ է զարեւել «Պաւազանագիրքը» կազմողի համար՝ պնդելու, թէ Յովնանը եւս ընտաց «Տայրապետ» է եղել։ Իրականում՝ այդ արտաշայտութիւնը էշանակում է ընդամենը Տոգի կաթողիկոսութեան արժանակաւոր լինելը, այլ ոչ թէ Գրիգորիովկանան նենքի նմա ինչ-որ մի ուրիշ կույս։ Ըստ այդմ՝ «Նշմարտարիտ» Յունանը Ազուանքում թագաւորական իշխանութեան քաջակալութեան եւ պարտիկ ճգնորի տիրապետութեան ժամանակներում (մ. զ. 60-80-ական թթ.) Տոգ/Իերքեկում արժանակաւոր Ազուանից եպիսկոպոսապետն էր։

Տուփնաղիչոյ տնուը յայտնուած է «Վաւազանի վկայի վերջին հաստատում (գլ. Ա.Ից)՝ Ամարասում Գրիգորիոսի մատուցեմերը յայտնաբերած տարբայական բանակի»՝ զկայի Գրիաւկան յետագարի անտարբեր նկարագրութեան մէջ։ Ամարասի գնտանի անցնելով՝ արքան փոքրիկ գաղար է յայտարարում, որպէսզի գրեզում հաւաքուած շրջակայ ժողովրդին անեն ուշարիկ։ Մեծն են միայն հոգեւորականները, որոնց նմա թագաւորը, թագուին եւ արքունականները հասնում են Բարսեւէ անտանացը (սցիւարուէն ասիլ տեղս), որտեղ կնիզնական ժողովի պէս մի քան է կայանում, որն արձում է արքային եւ Տուշանիկ աշխարհատիկնոցը՝, «Վկայի Ազնեակն արեւոնանու գրում է. «ես անայ ինքեան զուայ եպիսկոպոսապետն Տուփնաղիչոյ [եւ Տուփնաղիչոյ], եւ յորժամ զեառայք որոյց [Սելուշ զեղջ ուրիշ] յայտ կրաներ զեառայի սրբոցն, իշաներ թագաւորն եւ հետեակ սպասարկեր սրբոցն, մինչն աստեայ ընդ շինանիսան անջուցաներ... Այս ձեւով գային հասանելին ի սեփական գրեզն Դատակոն [եւ Գրիաւկան] եւ անց հանգուցանելին»։ Այսպիսով, Տուփնաղիչոյ եպիսկոպոսութեան (նրա տուայ ժողովքը արեւ տեղեկատարական արժէք լուրի) մասնակցել է Վաւազանի երթին՝ սկզբից, եւս զանէ Ամարասից յետագարի անտարբերից, Բարսեւէն ժողովից սկսած։

Տուփնաղիչոյն որպէս «Պարտաւայ արքեպիսկոպոս» լիշուած է եւս Ազուէնի կնիզնական ժողովի արեւանագրութեան մէջ, որը պահպանուել է «Պանոսագիրք

¹ ԸՃԸ. Ա. Ա. Առտուս, Առտուս-Առտուս... , ս. 211, 223-225.
² Գնտաւ. Ա.Ից. էջ 84։ Ի զեւ, նոյն կերպ արքային ու թագաւորն օրհնել է Ազուէնի կնիզնական ժողովը (Ա.Ից. էջ 94)։ Նշան մասն. որ «Վկայ»-ում կնիզնական ժողովներն արտառուցածովը (Ա.Ից. էջ 94)։ Նշան մասն. որ «Վկայ»-ում կնիզնական ժողովներն արտառուցածովը (Վաւազանում) Ա.Ից. էջ 61)։ Գնտաւանում Ա.Ից. էջ 67)։ Բարսեւէնում Ա.Ից. էջ 84) յայտնի զարմացող... Առաջիկայում կանգնեմք» (Ա-Գ նշանագրութեան պատմական շրջանի արեւտեղան նկար անկամ ժողով գտնարի (Գնտաւանից) Լայոց. Ռո. Ա. էջ 84. ՌՃԸ. Լ. Գ. Անտանեան, Ա. Գրիգոր Լայոսարի ձեռնագրութեան քաղականը, էջ 75)։
³ Գնտաւ. Ա.Ից. էջ 85։

Հայցում (սեանձանագրութիւն կանոնի՝ Հաշագանայ Ազուանից արքայի եղևայ ի ժողովն, որ յկուսանս եղևա)՝ և ՊԵ-ի՝ Հաշագան Բ Բարձրաշտին վերաբերող գրութիւնքի վերջում՝ ժՁ. Սեանձանագրութիւն կանոնական ի Հաշագանայ Ազուանից [ԵՈՒՆ ՄԱՐԿԱՆԻՅԵՅ] արքայէ եղևայ ի ժողովոյն [ն ժողովն], որ յկուսանս [յ յկուսանս, ի յկուսանս, շ յկուսանս, ի յկուսանս] եղևա գլխագրի ստեղծ: Գրական որոշ տարբերումներ ունեցող զոյց տարբերակում է սուփնադիշայ [Նանեմարտեմ Եփաղիշայ] Պարտաւայ արքեպիսկոպոս-ը յիշում է առանց լուրջ շեղումներ՝ ժողովն արձանագրութեան անձնակցութեմ, Հաշագան արքայի անունից անմիջապէս յետոյ (սեն՝ Հաշագան՝ Ազուանից արքայ, Եուփնադիշայ՝ Պարտաւայ արքեպիսկոպոս, Մանաստ՝ Կապադակայ [ն Կապադակայ] եպիսկոպոս...):

Ըստեւելով Ն. Անիկեանին՝ առջին եշևք, որ վկայէի ժողովի կանոնները սերտ կապի մէջ են Եանադիւանի ժողովին կանոններու հետ (ՎՃ. կան. ԺԺԳ: ԺԱԴ, Թ, ԺԲԺԱ, ԺԵԲ, ԻԱ-ԺԷ): ... Ըստ քանիցս կը յիշուի կանոնագիրք մը (տարբէր ի կանոնս գրեալ է՝ պատուաւ գիցելու. ԺԸ. սկանտիք դատուցիւն ժՁ. որ ի կանոնս գրեալ է. ԻԱ.), որուն համակայ կառայելոցութիւն: ... Կանոններս գրուած են Ե դարու առաջին կէտին գործածական գրական հայերէնով, զոր սփռւող ենք զտառական անուանելով: Ի զէպ, ընտրի ստորին պարբերութիւնը (սձանա Հաշագանայ՝ Ազուանից արքայի բազում հակասութիւնք լինէին ի մէջ աշխարհականաց և եպիսկոպոսաց և քահանայից, քորնապիսկոպոսաց, ազատաց և քանկաց: Ապա կամ եղև արքայի՝ տանկէ ժողով յկուսանս՝ բազմամբոյս ստեան, յամանան Մարերի, որ աւր երկրապատն էր անոյնս), թերեւ, ոչ թէ Ազուանի ժողովն բուն արձանագրութեան ժամ է, այլ լուծուած է սեանձանագրից կամ մի այլ ժողովանոյ կազմողի կողմից (ինչպէս որ զա արուել է որայտարագիրս լուծեցած ուրիշ կանոնախմբերի համար), Եանաքար՝ Պատրարանցին է կանոնների բնագրին ընտրիականի որեւէ ժողովանոյից, ոչ թէ՝ հակասակը՝ Պէտք է Եան որոշ վերապահումով ժողովանոյ Վարերի անի Լձ անաթիոյ (Ձ գ. սկզբներին, ենթադրարար՝ զն անշարժ տեմարով՝ Լձ Ապրիլի¹) հաստատութեանը, որը նշուած է առանց արքայի տիրակալութեան կանկրետ տարուայ յիշատակման: Թէպէտ, Պարտաւոր է, որ սեանձանագիրքս կազմողն այդ անաթիոյ քաղաք լինէր ժողովական արձանագրութեան մազազաթեան փաստաթղթի լուծակցի ինչ-որ նշումից:

Եուփնադիշայի՝ Պարտաւոր արքեպիսկոպոս կոչուելու (Եան Պարտաւոր Մասթէ երէցի յիշատակման) հանցումները Եանիկեան թաւարար հիմք է գիտուելի կազմածելու Ազուանի կանոնների հաստատութեանը (նոյն կերպ և՛՝ տուազ եպիս-

¹ Կանոնագիրք Հայոց, Աշխատատիրութեանը՝ Չ, Օսկանեանի, հր. Բ, էջ 91-100:

² Պատր. Ա. Ե. էջ 89-94: Հաշագան Ազուանից արքայ, Սեանձանագրութիւն կանոնական եղևա ի ժողովոյն, որ [կուսանս եղև, էջ 127-140:

³ Ի զէպ, ժողովի մասնակիցների յուն լիցուած է Եան Վարար՝ Պարտաւոր երէց-ը:

⁴ Լ. Ն. Անիկեան, Մովսէս Պատրարանցի (կոչում Կաղապատուցի), էջ 139:

⁵ ԼձԸ. Ա. Ա. Առուտ, Առանու-Արտու, շ. 185:

⁶ Են՝ Լ. Ե. Քաղապեան, Օրացույցի պատմութիւն, Եր., 1970, էջ 314:

կուսուսական Նուֆուսդիշյին՝ մանազը՝ համաժամանակեայ «Վաչագանի վեպի» թանի որ «Աղուանից գաւազանագիրքը կաթողիկոսանիստը համարում է Չոզից Պարտուս անգլափոխուած միայն 552 թ.¹։ Մանգայն, նախ՝ ճիշտ չէ «Վաչագանի վեպը և Ազուլին ժողովի արձանագրութիւնը չիս համաժամանակեայ համարելը՝ երկու ազգրիւսով յիշատակուող միևեպն անձանցից ամուսոցն մէջ համար առկայ են ժամանակային որչափի միջակայք ենթացող տարեակներ։ «Ազուլու էրից գրուաններում յիշում է «Յազարոյի զրան երեց» Մանասն (Ա.ՄՔ գլխում Վաչագանը նրան ուղարկում է ճիւղերի Յրի քաղաքի ձառ գանուող Հակոբ զհիշում յայնաւարերում Հաքարիս և Պանգալէն սրբերի նշխարներն իր ձառ՝ անուսով յիշատակուած Յազարոսանիստ անգլափոխելու համար; Ա.իս գլխում՝ Գրիգորիսի նշխարներն յայնաւարերման պատմութեան մէջ, Արամանք զհիշում Յովէլ զքան սարկուանցի տեսած երազից յետոյ աքջան Մանասնն ու Յովէլն ուղարկում է Ամարաս՝ յնախքան զիս երթալն; ետից կրկնում է թիւ անց՝ Պարուէ զհիշում Վաչագանի տեսած երազից յետոյ՝. և ետն Մանասն Ազուլին ժողովի արձանագրութեան մէջ հանգել է զայն աքջն որպէս «Պապազանոյ նմանկալուս Կապազանը Ազուանից Յազարոսութեան ձայնարարացն էր Ք. ա. Ա զարից», և բնական է, որ նրա նպիտակուս կարող էր գաւառը Յազարոսիան ոչտան երէցը։ Իսկ Վաչագանի սգրան երեցո՛ր՝ «Վաչագանի կախնկալուս գաւառելու փաստից թիւում է, որ նրա նրկու կարգապահակներն միշտ եղել է ժամանակային որոշ միջակայք, որը և ընկնում է «Վեպո՛ր անգլոփման ու Ազուլին ժողովի գումարման ժամանակն միշտն Անա և՛՝ ետն միջակայքում կարող էր փոխուած լինել եան։ Նուֆուսդիշյի կարգապահանցը, ով «Վաչագանի վեպում կոչում էր սուսց կախնկալուսացնուս, իսկ Ազուլին ժողովում աքջն՝ «Պարտուսայ տրքնպիտուուսուս։

Ի վեպ, «Վեպում աքջայ ձայնարարացի անուկը չի արուած, բայց նրա արքունիքի ձառն իտուում է Խոնկորիկի տեղիցի ոտիթով (Ա.իս գլխի սկզբում), ով նորի ձառնպիտնուում, հետագայ համախու ձառ գանուած Յրի քաղաքի գործակալն էր (Պապազանից 65 կմ արեւելք)՝. «նո քաղք այլն առ արքունիսն (նկրու է պալատն արքունի) և Յուէր, կթէ արքայ ի քան իցէ, և ինքն յիշխեր զարթուանեղէ՛ր։ Իսկ Ա.ՄՔ գլխում կաննորիկը Յրիում Հաքարիսայն և Պանգալէսի նշխարներն զիտուց յետոյ ճիւղ շտապ հասնում է արքայի ձառ (սաշտանակեայ ի կէ [ն

¹ Հմմ. А. А. Ахунян, Албания-Алжир..., с. 186-187. Ըստ այդմ ըստաստիարար ենթադրել է ինքը, ով «Վաչագանի վեպ»-ը ն «Ազուլին կանոններ»-ը անեղծուել են Ջ. Գ. երկրորդ կէտին (552 թ. լնայլ ու ըստաստիցի սկրուած կելիցնային հակասուստիոններից առաջ՝ իրրև Աղուանից կելիցնու իրագրային փաստարթորն, որոնց կելիմաներն իւրենց ժամանակի իրողութիւնները, սոյլ քում Պարտուսի՝ կարողնկրուանիստ լինելը, վերագրել են իրենց ընարարում կարաշրումին՝ Ե. Գ. վերջին։

² Պապուլ, Ա.Մ.ք. էջ 60; Ա.իս, էջ 71, 72։

³ Очерки истории СССР. Персидские-османские страны и армянские провинции, с. 484; К. В. Трубецкой, Очерки по истории и географии..., с. 142; А. А. Ахунян, Албания-Алжир..., с. 36; Հ. Ա. Սեֆարյան, Արլվանից սոխարթի պատմութիւն, էջ 20, 79։

⁴ Միլորթի երկրն անդրողման մասին (Օւանիստ շքանում) տե՛ս վերտում, էջ 71, 80, 81։

⁵ Պապուլ, Ա.իս, էջ 79։

զեղացան ճիգով, եւելն հեծեալ յերկնսք մի զեզեցիկ]՝ ճեղչէր հասանկ առ քարեպաշտն Վաշագան՝ պատմիչ զերևումն մեծագոյն եշանացն [եւելոչ հրաշքի]՝¹ աշխերե՛ն հինջ նրա մայրաքաղաքը, որն, աշոտ, պիտի շատ հետո շքինէր Տրիդո՛ն:

Գրականութեան մէջ աւանդաբար հաւաստի է համարուի Պե-ի Ա.Տե զյիբ անգնիւթիւր՝ «Պերզպատ...», որ այժմ կոչի Պարսաւս քաղաքը Վաշ Ազաւանից Քազաւսի կոչից եւ որ հրամանէ Պերոզի՝ պարսից արքայիս կառուցանելու մասին՝ Քայջ կաշէ Բ-ն ապառաւրդի էր Ճազկերա Մասանեանի մահից կամ նրա մրմիկոյ ու Պերոզ որդիների միջեւ պատերազմի սխաւելուց անմիջապէս յետոյ, ուստի Պերոզից պարտուած հեռանալով գահից՝ չէր կարող քաղաք կառուցել նրա հրամանով: Այդ անգնիւթիւրը եւեւ զուգահեռ շուրի որիւմ հայկական կամ օտար աքրիբում: Պեւով արտագրուած «584 թուականի պատմութիւն» կոչուող երկը՝ Ազաւանից երկրի մայրաքաղաքը 11 զեզդից 7 կամ 5-ում կոչում է «Պերոզ-հաւասա»՝ (այլ ոչ թէ «Պերզպատ», ինչպէս քեզամենք մէկ զեզքում է՝, կամ «Պարտաւ», ինչպէս միայն 2-ում է), որը միջին դարերից ինչ եշանակում է «Պաւա-

¹ Գառնե., Ա.Տթ., էջ 60:

² Հայ Ք. Ուրուքաբեանի (Իրիւանքը..., էջ 141) Վաշագանի նուրբը կարող էր լինել Արքաւնի Դիւսակյան-Դիւսակյան զորքը, որը հիւսնաբանցու արտագրած «Աթոյ կաթոնիկում պատմութեան» մէջ հիշում է Տրուտի արհիմ՝ Սուրի Առանձնակ գաւառի Կաղանկատող զինչ ժող (Գառնե., Բ.Ճ, էջ 132-133. «Ի յամենեաց [էրեւակի զօրքը] զնտի գաւառի՝ առ հեզեդաւաթով, որ ի մէջ ամմամացն զեղչն կաղանկատուաց... անտի յոնալ քանակեցում առ հեզեդաւաթով Տրուտայ՝ ժող ի զեղչ Դիւսակյան»: Քայջ զյա հիմնում այն միտքն է, թէ Վաշագան Առանձնակի էր յայլ ոչ թէ Արքաւանի արքայաւորին: Եւ նրա տոհմական տիրոջմենք եղի նմ «Հալիկան Առան» կառակալի ստատո՛սը՝ պարմեալ Արքայ-Սուրբում: Իրապէս, Վաշագան Արքայան Արքայուն արքայաւորինց էր. եւ նրա յում տիրութիւնը պիտի լինէր Ճախազմեալում: «Աւագ-ը կոչում է հիւսակյանը արքունի անմիական զեզ», մատցմերից մէկը, թայց ոչ՝ երկրի մայրաքաղաքը: Օր՝ զլ. Ա.Տթ., էջ 51՝ «Իսկ զբոլոյս ի մամկանց յիբ անմիական զիւմ Տրուտակյան [բոլոյ Դուսակյան] անուն: զլ. Ա.Տա., էջ 66՝ «ժողովեցան ի սեփեական զիւմ պարտի» անուանեալն Դուսակյան: զլ. Ա.Տթ., էջ 85՝ «Պատմեցն ի սեփեական զիւմ Դիւսակյան: էջ 86՝ «մինչեւ կառարեացի միմնարկութեն մասրսանն, որ ի Դիւսակյան զեւաղցն յանում Գանդալտն»): Պիչն անկում կնիկիցն յունէր մինչ առ մատուծ կառուցում, եւ նշխարմենք հիմն էրմ զի սորք եւ զարմուտակ անմիակ» (էջ 86): Ի դեպ, տեղանունն միմնում, զոքէ, եղի է Քոչ, տան ամմ մնմ ընտանիք հրամանող իրան. մտէ երբայց յթ. Արքաւանյան, Գանդալտն-պարսկերեն-հազերեն-ուսերեն-անգլիշեն թուսական, Եր., 1965, էջ 111: Ա. Վ. Մաչեդյան, Մոզուսն իտրիմացոյ զարք, էջ 290:

³ Տեւ., օր՝ Հժ-Գ, հտ. II, էջ 193: Թէպէս արհն ըստ ՅոզէԲ Մաքրաւորի՝ Պարսակի կառուցողը կուսում էր Ե. Մաքրաւ, *Reisen in nach der Geographic des Ps. Moses Xortenei für historisch-kritischen Kommissar und historischen und topographischen Excursen*, Berlin, 1901, S. 177): Հմմ. A. A. Akonov, *Armenia-Armenia...*, c. 217.

⁴ Է զայն սոյ հաստատի աքրիբի մասնի տե՛ն տարին եւ A. A. Akonov, *Armenia-Armenia...*, c. 196-201. Հրատ.՝ Անանուն, 684 թուականի պատմութեան... – ԻԷ, հտ. Ե, էջ 795-895:

⁵ Տաշեղակմենք՝ Պերոզ-հաւասա, Պերոզ-հաւասա (Քաղաք), Պերոզ-հաւասա (Գառնե., Բ.Տթ., էջ 178; 180; Բ.Տթ., էջ 187; Բ.Տի., էջ 190; Բ.լս., էջ 212; Բ.լս., էջ 213; Բ.լս., էջ 238):

⁶ Գառնե., Բ.Տթ., էջ 177: Թարեւ, «684 թուականի պատմութիւն» պատիւ կա անցել է «Պերոզ-հաւասա», իսկ արտագողը Դուսակյանցն, արտաջն անգամ հազդիպելով զյա՛ն փոխել է իրեն մասնը «Պերոզաւոր»-ով, թայց ինտը վերտիցն անանելով նոյնը՝ արդէն հեռանել է սկզբնարկի զօրութեանը:

ար՝ յաջօղա՞՞՛ վնայելով, որ քաղաքի կառուցողը եղել է Սաաան Ա Սասանեանը (488-498, 498-531)։ Եղե՞ն են պնդում եւս ուչ սասանեան պատմական աւանդոյ-
թիս հետեւող արար ժառանգիրները՝ Իրե Խորպապրէ-Տ, Իրե աչ-ՅակէՏ, աչ-Քալա-
զուրի, Իրե աչ-Աւիր, Մահուա, ըստ որոնց՝ իր տիրակալութեան սկզբում կաւար
կարողացաւ յաջթարարել Պարսոց պնուսականութեան հօր զինուորաթիւը (Ք-
րեկց սնզամ յաջողուել էր Յ տարով զա՛ւ բարեկացեցի կրտ եզրոյր Համասպին՝
498-498 թթ.), ապա յաջթիլ Սաւարութեան հրահրմամբ Իրանի հրահր-արեւմտեան
ըջրանները ներխուժած հրահրեցվհատեան հս-սահրների ցեղերին (502-504
թթ.), եւ կրանց զարս մղելով՝ անրայրեց Սպիտանեան պաշտպանական ուզգու-
թիւը՝ մասնաւորապէս կառուցելով Քալլապան եւ Քերզաս (Քարաս) քաղաքնե-
րը. իսկ Սաաանի որդի Խորով Անուշիրուանն էլ աեղի անրապնեցի այլ սահն-
ուսգիծը՝ կառուցելով Գերրեկի քորաշէն պարտապը՝ Ար պատմութեան հրեան
կրա Պերսո-կաասո - Քարաս քաղաքի կառուցման ամենից յարմար ժամանակը
պիտի համարել Ք զ. տուրչին տասնամեակի երկրորդ կէտին սիտած պարսկա-
բրիզանդակեան հաշտութեան եսթիամեակը (506-512 թթ.), կր կաասն Անաս-
տաս կարթրից եւս ըժժ զանար ստացաւ կոզիտեան պաշտպանական գիծը սա-
իրների գէժ անրապնեցելու նպասակով։ Եւ զմուար չէ կրանի, որ «Պերսպ-
պաս» անուանատարբերակը, ըստ ամենակի՝ առաջացել է «Պերսո-կաասո» ա-
նուան ձեւափոխման հետեւանքով՝ Դասիտարանցու կամ կրտ որեւէ նախորդի
զրչի տակը Դս տեղի էլ տեկեցի, թէրեւս, քաղաքանուան ժողովուրդեան պարզ-
ցաւած ընկալման եւ հայ ձարգու համար սովորական «-դաս» գրչեւանասով քա-
ղաքանանների հետ չուարտութեան արգիւրելով (հմ. Կալարչա-պաս)։ Իսկ
«Պերսո-պասո», աչսերէ՛՛ «Պերսոց քաղաք» ընկալումից էլ պիտի առաջացած
համարել այն ձաախութիւնը, թէ քաղաքի իր կառուցուել է Պերսոց հրամանով։

- ¹ Տե՛ս, որ՝ Հ. Անասյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ, Եր., 1948, էջ 262.
- ² Արարական ժառանգիրը Հայաստանի մասից, Կալընց՝ Հ. Նալբանդյան, էջ 29; 125;
- ³ H. A. Karayou, *Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане*, - *СМОНПР*, том XXXI, Тифлис, 1902, с. 15; том XXXII, Тифлис, 1903, с. 15; том XXXVIII, с. 41, 43; Արապական տարրերը, Բ (Օտար տարրերը Հայաստանի եւ Եւ-
րոպի մասին, 11), Իրէ աչ-Աւիր, Քարզ. քննարկի, անարարմը եւ ժանրարտորդ-
մերը՝ Ա. Տեր-Ղևանդարի, Եր., 1981 Վնասյան՝ Իրէ աչ-Աւիր, էջ 42; Արար ժառանգ-
իրը, Գ, Արաւմուրդներ եւ քննարկի յարգանատարրումները Ա. Տեր-Ղևանդարի (Օ-
տար տարրերը Հայաստանի եւ Եւրոպի մասին, 16, Եր., 2005, էջ 265, 448, 494-495;
- ⁴ M. A. Гасбулаета, *Арабский источник о средневековой истории Восточного Кавказа* *Кав-
каз и Восток* 1996 гл.-Фрунзе, - "Вестник" Томского ГУ, История, 2019, с. 134.
- ⁵ Ար ըջրանի պարսկա-բրիզանդակեան անկորիները մասից մանրամասն պատմում
Պրովոպիտը (De bello Pers. I, 7, 5. Պրովոպիտ Վնասյանց, 1967, էջ 154) եւ տարե-
կան ժամանակագրութիւնները (H. B. Поголевская, *Месопотамия из рубеж V-VI вв. и
з Сирийская хроника Иезу Стюаля как исторический источник*, Москва-Ленинград,
1940, с. 130; Եղեթ՝՝ Сирийская хроника по истории царей СССР, Москва-Ленинград,
1941, с. 155): ՀժԳ. ՀժԳ, հտ. II, էջ 211; A. B. Галло, *Этническая история Северного Кавказа*
IV-X вв., Ленинград, 1979, с. 84-91; Ю. P. Джифаров, *К вопросу о первом появлении*
сбор в Закавказье, - *ВАН*, 1979, № 3, с. 163-172.

Այսպիսով, Նուբհազդուն կարող էր լինել Պարսաւի արքայիսկսուպուր, ջանի որ այդ քաղաքը կառուցուել էր, ըստ անձնային՝ 508-512 թթ. միշակայքում եւ մեծ խաչքնկառ շէնչ՝ Հազարք արքայի (484-489) կողմից Աղուանից Քաղաքարանան գտնին հաստատուած Հաշադան Ք-ի որոշ աթոռակալած առաջ կայսիկուպուպուրին եւ ժամանակակից Տաճարեւոյ երթակառուց ջաղաքի կնանքի գոնէ առաջին տարիներին։ Ճիշտ է, մնում է միտ կարեւոր նշանակութիւնը՝ երազկառուց ջաղաքի՝ արքայիսկսուպուպուրին լինելու հանգամանքը։ Բնակա առաջ ժամանակակիցների վերջը բերուած պատմութիւնը թոյլ է տալիս մտածել, որ Ազգիական անբութիւնները եւ Չոպի կատարուել պարբերալ յալքաճարած սահմանների առաջատակութիւնների կանցումից յետոյ կառուցուած Պարսաւն ի սկզբանէ իրբն մարզապաներու է յաջուել (այսինքն՝ Աղուանից մարզապանութեան վարչական կենտրոնը Չոպի տեղափոխուել է այնտեղ Ձ Գ. երկրորդ տասնամեակի սկզբին), զա գեո քառարար լէ՝ Նեչե Նոյն ժամանակ Չոպի Պարսաւն տեղափոխուած Տաճարեւոյ ետեւ Աղուանից ձեղնեցու նստալը, ինչն սկզբանից զառաջանակիրքը-ը վերագրում է Հայոց Քուակաւութեան առաջին տարուան՝ 552 թ.։ Բայց այդ Քուակաւութեան հաստատութիւնը եւս չի կարող անընդհանելի Տաճարեւոյ, ջանի որ Վասալանակիրքը-ը կառուուուար, ոչ խառնակ ժամանակագրական փաստեր է հաղորդում միայն Արաւ Մեծիրանցուցու սկսած, եւ զրանից սրամարաւեղեն յիսում է, որ այդ կաթնակիրքի մասին տեղեկանքն գտնուում է Նեչիկեակի ունեցած առաւել եւ պահա հաստատար տունայներն առնմանակցումս Այսինքն՝ եթէ կարելի է մեծապես փոստանել Արաւի կաթնակիրքութեան տարախն վերաբերող հաղորդումների եւ տակութեանը (որ՝ իշխում տարիների քանակին՝ 44), ապա զրա սկզբին վերաբերող տունայների վրայ պիտի տարածուի Նոյն կատակածը, ինչին արժանի են այդ կաթնակիրքի ետիւրդների մասին խառնակ տեղեկութիւնները։ Ար՝ աղբիւրը հաստատար ոչինչ չի հաղորդում Արաւի անմիջական ետիւրդի մասին, որը, պարզ է՝ այնտեղ երուում Նրեմիան չի եղել, ու վ իրականում՝ Արաւից մէկ զար առաջ ապրած Մաշտոցի ժամանակակիցն էր. լրբի փոստանելը, որ Արաւի իրական ետիւրդը Հաշադանի ժամանակակից Նուբհազդուն է եղել, ու մինչեւ 552 թ. հասնելու համար պիտի աթոռակալուած լինել կէս զարից ոչ պակաս՝ Փոքեւելով առանկին շերտերով տարանջատել Արաւի իշխանութեան սկզբի մասին Վասալանակիրքի յալանած (տեղի ճիշտ՝ երանից ՊԱ-ի Բ.Գ զուտն տեղափոխուած) տեղեկութեան մասերը՝ զշոտեցից առաջինը կարելի է Տաճարել Ձ Գ. սկզբների պատմական իրողութիւններին համապատասխանեղ տունայ՝ Աղուանից կաթնակիրքութեան Չոպի Պարսաւն տեղափոխելու մասին (իր զյիսար պատմաուով հանդերձ). շեւա այսորիկ վերջուս ի խոչրուց ոչխարա Սկուանից, Նրեւել եղեն կենդանիք եւ կտակալանք... ի սոյն ամի փոխեցին զաթն հաշալանակիրքեան Աղուանից ի Չոպի քաղաքէն ի մարաքաղաքն Պարսաւն փոստ փեւեալուած արշաւանեց թշնամեաց խաչն Քրիստոսի։ Իսկ ենթակարեւ մի երկրորդ աղբիւրի յանգող կարելի է համարել

² Վասալանակիրքում- Օտոմանկիցիէ յառուցումս երկրորդ տեղը՝ Սոլիսայ առաքելութից յետոյ, ջաղաքմակ եւ տունայն անջալարերի անաքրոնով է։

Արարի՛ կաթողիկոս գառնալու թուակներն զերայերոց տունայք. «Ապա շերկերոց [տեք. Ի հրոցոց՝] ամին նորալու արքայից արքայն, յարձա՛մ սկիզբն նայ թուակներն եզին, ի սոյն ամի... Կատուցին նայրայպա՛ գՏէր Արտո ի գաւառն Անձաբանե՛, Աշ-որ մի անձաւարի աղբերոցի եկոց եւ իրանի պատմութեանք հա-կառոց է նաեւ, ըստ ամենայնի՛ նայ ըստկեզանական պատմական աստուգոյթին շահեղ՝ Արարի մասին կրկնուած յորինուանքը, իբրեւ թէ եւ չէր ընդունէ՛ սեւ խաւճար վան մերս միարեան շահակեց, որն իբր ընդունէ՛ յոյ Գարգմանի Եպիսկոպոս Ստեփանեանոց մըր Արաւեղացի կաթողիկոս որոք (Իրտալու է՛ Արարի, է՛. Ստեփանեանոք ու ժուտթիւղիղին հարստ մըրի զկարծում մըզն է Էբրտ հա-կասանը՞)։ Ի զէպ, ուրիշ աղբերակներէ ոչինչ յայտնի չէ հիստիոգրֆանական գիւ-ղիքներէ՛ 550-ական թթ. Իրան ներթուծելու ժամն, կողմնական սահմանը տա-րիներ տալո՛ւ հաստատուալու անբարոյի էր նորոգ Անուշիրուան արքան՛։

Ապաքա՛մ, «Ազուանից գաւառականագրքի խոսնակ տունայներից մէկն պատ-ճառոգ չի կարելի տեսնել Ազուէնի ժողովի արեւմանագրութեան զխալութիւնը Ա-զուանից կաթողիկոսարանի՛ Յոզի Գարտաւ տեղագրութեամ ընկնելու մասին ար-գէն Վաչագանի ու Եսոփհաջիոց կաթողիկոս որոք։ Ազուանից մարզպետանկիտոց եւ կաթողիկոսանկիտոց մեծ հասանականութեան Յոզի Գարտաւ ևն տեղափա-խուել է Ջ գ. Երկրորդ տասնամակնի սկզբներին, սուսի Ազուէնի ժողովի կարելի է թուարկի Շէջ 510-ական թթ.։ Իսկ տակի վաղ տունայներ հաղորդող Վաչագանի զխալ-ի տեղգրութեւր վերագրելի է Ջ գ. ամենատուային տարիներին, թերեւ, 501-502 թթ., երբ Գարտաւը զձու կասուցուած չէր, իսկ երկիրը խաղաղ շրջան էր ապ-րում (տարիներէ ներթուծումից տալո՛ւ)։ «Ալպ-ն իբր չէր կարող գրուել Վաչա-գանի գահակալութից անմեղապէս չեալոյ. թէպէտ իբրն միջնագարման գտական ոմի հոգեւոր զխալիցութեան՝ այն չի տալիս զէպերի ժամանակագրութեան ըստ տարիների (փոխարէնը՝ յոյ հերոսի բարի գործերի շարագրութե՛ր տրամարանա-կան Ներթափանութեանը), պարզ է, որ Վաչագանին վերագրուած գործերը ժամա-նակային մեծ միջակայք ևն ներթափում Վաղարշ արքայի որոք գահակալելը (ըստ ամենայնի՛ 486 թ. աշնանը, նուարանի պայմանագրութեան համաանքատում)։

¹ Սատ Հ. Լ. Անիճնամի (Մովսէս Կաթողիկոսացի... էջ 164՝ «զեկերոց ամին նորալու-նարկ է ուղիւն ի քսաներոց ամին, հասանքն ի Ի ամին» ի Ի ամին՝ կարդալուած էր։ Խորագր Ա-ի քսաներոց տարիէ է 551/552։ Աշխ է. որ Անուշիրուանի կերպոց տա-ւ է Դեռնի ժողովի գումարման յայնմն՝ Արարի նեռնութեանը տարի համարում լին է Դեռնի ժողովի գումարման յայնմն։ Արարի նեռնութեանը տարի համարում ման թ դարի վրայ մասնեմագր Արարի նախարկեմն, ոչ իր «կրպ եւ Հայոց բաժան-ման մասին» երկում գտաւել է ճալ ըստկեզանական պատմական աստուգոյթի (Կարթու-ցիոց-ի տեղեկութեանցից լուսն Լ. Մելիքեան-Բնկ, Վրաց պայրարներ, Թո. Ա, էջ 40)։

² Դամբ. Բ. Պ, էջ 119։

³ Մանգրաման տե՛ս A. A. Ananian, *Armenie-Armenie...*, c. 194.

⁴ Հով. Թ. Նիճեֆե, *Geschichte der Perser und Araber*, S. 340; A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhagen, 1904, p. 359; M. M. Даванова, *Очерк истории Армянского Ирана*, Москва, 1963, c. 313-314; A. B. Галлах, *Этнографическая история Северного Кавказа*, c. 77-94; ՊԱ-ի Բ. Պ զիլի փապարակական արշավանքի՛մ հասանութիւնն է փորձում վերագրել, օր. 4, Տրիանը (Օւթրտ ու Խորտն ու Կրտոցը... c. 228, տե՛ս նաև Հ. Ս. Սիմոնյան, Ազգայնից աշխարհի պատմութեմ, էջ 216)։

զքիստե՛նութիւնը ոչ էրկրում վերահանգնելը: Արցախում, Կամրջեանում և Ազուանքում մի քանի ազանգների վերացումը: Հարարիայի և Պանգալեանի նշխարների գիտը Երզրէրի Տրի բազարում (այսինքն՝ Բան Ազուանքում) և Գրիգորիսի նշխարների գիտը Ամարաւում (այսինքն՝ Արցախում):¹ Ուղարկուող սրժէում սրբերի փշառահն ամեն տարի երկիցս տանելու ժամին խաղից երեւում է (եւ ինքն ի տարւել երկիցս անգամ հատարէր գլխատակ սրբոց զերիս երիս աւարաւ), որ զա գրուել է Գրիգորիսի նշխարների գիտից ու գրանք Գրուանէն Տառչնեղոց ս՛լ անմիջապէս յետոյ. պարզ է, որ զտէ մի քանի տարի արքան պիտի նման երկրորդութիւն հատարած լինէր, որպէսզի Ներկեանը որտեւ արգելու նախ կերպ՝ Ա.Տ.Փ գլխում Հարարիայի ու Պանգալեանի նշխարների գիտից յետոյ արքայի բերկրանքի և սրբորդի երկրորդելու նկարագրութիւնն իբր բարկրան ձանրամաններով թողնում է թարմ շարագրուածի սպասարութիւն, բայց գլխի վերջին պարբերութիւնը՝ զուակ շունեցող արգելին նշխարների գիտի շնորհի տառչնէն Պանգալեանի տասնամային շնորհման ժամին, ջոյց է առնու, որ շարագրելու պահին գիտից զտէ թ ամբս պիտի անցած լինելու Բան Ամարաւում Գրիգորիսի ձաւուկներէր յայտնարծրման պահին (այս գլուսապը եւս թարմ գրուածի սպասարութիւն է թաղում)՝ Վաշագանն արգէն նաեւ պատանական տարիքի (տղայ Վասակաւ)՝ զուար տէր (նելիկ անուկով), ուրեմն՝ զտէ 11-12 տարեկան, որը մի ետր ժամանակային միջակայք է ցուցանում: Այսպիսով, «Վեղիս շարագրման ժամանակը (Տ. ց. առային տարիները)՝ զա Նաւասի՝ գահին վերաջառնալու (438 թ.) յարդգում տարիներն էին՝ մինչեւ պարսկա-բիւզանդական կարճատև պատերազմը (502-504 թթ.) և Նան-սաիրներէր ներխուժումը (502-504 թթ.), երբ տանի՛նուել եւ յար Պարսիկը մարզպանքիս (Ա.Տ. Էջ 32) երկրում շխալին (որենց գործառնութեբը, թերեւս, փոխանցում էին Ազուանից թագաւորին), և երբ Հայաստանում էլ շարունակում էր Վա՛նան Մամիկոնեանի մարզպանութեան բարեշաջող շրջանը, իսկ Վերքում՝ Վախիանց Գորգասայի թագաւորութեան:

Անփոփոխով՝ Վաշագանի վկայու՛մ ներկայացում Գառնիկը՝ կարելի է նաեւ արձանագրել, որ Ասուանեանների զարշական փոփոխութիւններից (ո՛կֆորմները) յետոյ ձաւ կէզարեայ ժամանակահատուածում ձեւաւորուել էր «Ազուանք» Նախագրութեան ետր բնագումար. երա տակ ընկալում էր արգէն ոչ մարզպանու-

¹ Բարեկարգւտ արքան պէտք է յարմու պաշտել սրբերի թաւանցմը (տն՛ս Ման Յ.-Բ., Վեցրոս III le Pieux et le culte des saints, - *Revue*, t. 35, 2015, p. 113-129, Ա. Յախորեան, Ազուանից թագաւոր Վաշագան Թ-ի «Մարեպալար» կերպարի կերտումը, էջ 183-193):

² Գաւթ., Ա ից, էջ 86:

³ Էր պատր մի նելիկ անում՝ տղայ իստակաւ [ս իստակով], յո՛մ տիրե՛ծ արքայն, յորում անտար շինեալ էր դասակարգի մի. տալ [ձե՛նք ետ] ճաւ ժառց մի ի սրբոյն Աշխարայն և ի նորին դասակարգին ճանաչու կատարի փշառակ անուպէս պատուով (Պատմ., Ա ից, էջ 85-86): «Յո՛ղիք» անումը սոյնինքն եւ լեզվորեն նշանակում է «ազ-ջիկ», «բեր» (տն՛ս Ե. Լազարյան, Կիթի եւ Վարդաշէնի բարձրը պարզակալ անուկանից, - «Տեղեկագիր» ՀԽՍՄ գիտութեան և արվեստի ինտիտուտի, 1926, 6^ո I, էջ 171; Ե. Լազարյան, *Валентини слово в "Историческом Азбуке", - "Известия" АН Азерб. ССР, Серия литературы, языка и искусства, 1968, № 1, с. 37)*:

Յեան ասրածքը՝ Լակարի (Արցախի և Մրնիքի սահմանագիծը) և Արաքս գետ-
 րից մինչև Գովհասեան լեռնաշղթայ և Դերբինդ՝, Ռարքի և Արցախի հայութի-
 նը միջնագարին ընտրոջ աշխարհընկալման սկզբունքներով ընդունել էր այդ ա-
 եունն իրրեւ զիբւ հրկրի սնուանում, թէպէտ և նրա վրայ ասրածում էր Կապա-
 զակ կենտրոնով Բուն Աղուանքի թագաւորութեան և Զոյ/Դերբինդ կենտրոնով
 Աղուանքի կաթողիկոսութեան իշխանութիւնը: Ժամանակի ընթացքում, յատկա-
 պէս՝ ժողովրդանոցի ու կնիզնցական կենտրոնները Կարի աշխփնեայ Չարուա
 անգամփոխելուց յետոյ, այդ ժողովրդներն աւելացաւ ու նստաւ այն աստիճանի,
 որ Կարի աշխփնեակի հայութիւնն սփսեց իրեն Կամարէ-Սեղուանք երկրի իսկա-
 կան տէրը, իսկ ժողովրդանոցի թու-աղուանեակն, անգամ քրիստոնեայ փոքր ժո-
 ղովուրդների նկատմամբ քամա՛րտական վերաբերմունք գրծուող՝ իրրեւ լեռնա-
 կաններին ու քաղաքաւաններին: Գրեանով խթանելուց երանց մի ինչ-որ մասի Կայա-
 ցումը, ընդ որում՝ միւս մասի մի նստուածը Կոտայք գարեհում Կույուեց վրացի
 էթնոսի մէջ (Նիւրէթ), իսկ մէկ այլ նստուած, մա՛նկեղականութիւն ընդունելով,
 պարսկացաւ (Միւրան): Մինչև իսկ ժամանակներն իրենց թու-աղուանեակն էթ-
 նին գնձը պահպանեցին լոկ քրիստոնեայ ուղիները (Նաղազակի և Մարթի շը-
 բախոյցում), ինչպէս նաեւ Գաղտանի Կարափ ու Աղբրէշանի Գրախի՝ լեզգիա-
 կան լեզուներով խոսող ժողովուրդները (Նեղգինի/Նիկի, թարսասարակցներ, ա-
 զույններ, ժախարներ, քուրդներ, բուլղոյններ, կոիկներ, խինաւուրդներն են):
 Ենթակէնիկ սաղուան ընդհանրութեան բազմացող մասը և այդ սնուան առկ
 միտանեակն էթնոսի լեռնարտեղը պատճառներով մէկն էր սեղուանք՝ կարոյթի
 Դշուր ընկալման Կարի աշխփնեակի Կարի կողմից՝ ի սարբերութիւն, որ՝ Կրաց
 ժողովրդանութեան մէջ ժողով Կուարց նահանգի Կարութեան, որը Վերքը կարոյթի
 սարածումը գնչի Կարա ընկուեց Լական վերապահումներով, թե՛ր որ այդ ա-
 նուան առկ գարեր շարունակ նաեւում էր վաղուց կայացած արեւելաքարթու-
 յական էթնոսին՝ վրացի ժողովրդին՝ Անս այս գարաշղթանի Կոտայրական ըն-
 թրոջ ընկալումներն ակնատու են Վէլպո-ում և Սեղունի կանոններում:

Այսպէս՝ Կայազան Բ-ի երկրասեւ թագաւորութեան շրջանում տեղի ունե-
 ցած բազմաթիւ կնիզնցական ժողովների մասին յիշատակումներ են պահպա-
 նուել, թայց յատկանշական է, որ նշանաւոր սեղունի կանոնները: Գնչ աշխփ-
 նեակում կայացած մի ժողով արդիւնքն էն, ընդ որում՝ ցրանք երկրում նստա-
 տագրում էին Լայց կանոնադրերի գրոյթների գործաւումը: Աղուանքի կնիզն-
 ցու կայազակեան և շոչեան կնիստներին մասին Վայազանի վեղո-ն ուղից
 տեղեկութիւններն լի Կաղարցում, փոխարէն՝ ուղ երկրում անրապեգում է Գրիգոր
 Լուսաւորի, Լորիփոխի և Գայիանի, թերեւ՝ Քաղէոս ստարեապի և յատկապէս՝

¹ ՀՃԼ. A. A. AKOPYAN, ALBANIA-ARMENIA, с. 142-149.
² Մանրամասն տե՛ս A. A. AKOPYAN, ALBANIA-ARMENIA, с. 242-271; Գեղեմ' Է Խոստանալե բո-
 տրոսի օճ շՆՈՒՄՈՒՄԱԼԱՅԻՆ ԿԱՅՈՒՄՈՒՄ ԱԼԲԱՆԻԱ, с. 37-38; A. Akopyan, A. Galst'yan, Con-
 sidering the study of ethnic processes in the Caucasus Albania, p. 1-12; F. Aghajanyan, ՕՃ
 ԿԱՅՈՒՄՈՒՄ ՇՆՈՒՄՈՒՄԱԼԱՅԻՆ ՍՈՅՈՒՄՈՒՄ ԱԼԲԱՆԻԱ-ԱՐՄԵՆԻԱ, с. 20-44.

(Ճեռագրամ) ընթերցումը 'I'm հեռով, այսինքն՝ ALAN կամ ARAN՝ Առաջին անգամ 525-ին աշխարհի մրացադրի ի յայտ գալն արգելն Յ. Չըրչլեն (Իբրեւ տարրերակ) կազում էր Տեղը կայաց Քաղաքաբարութեան հետ միջնակ դասն Ազուանից Քաղաքաբարութիւնը վերացնելու և երկուսում էլ զուտ ժարգպահանգան վարչութեանց հաստատելու հետ: Ի զիպ, այս ատուով սասանեան զրամագիտական նիւթը գործառայից Գեանեղականութիւն է դրսևորում, Եշնի է, որ ARM (=ARMINA/Հայաստան) ժակագրութեամբ սասանեան զրամներն ի յայտ են գայիս միայն Վարդ. րան Ե Քուր (420-438) արքայի որդ, որի հրամանագրով էր 428 թ. Հայաստանում վերացունէ Արշակունեաց Քաղաքաբարութիւնը և ժողունը ժարգպահանգան հրաւիրում: Այսպիսով, Բուն Ազուանքի անտիկ և վաղմիջնակագրեան Քաղաքաբարութեան վերջին ներկայացուցիչ Վալագան Բ Բարեկալա Արշակունեի կարելի է վերացրել շուրջ 58-ամեայ իշխանութեան շրջան (485-523 թթ.):

Հարի է նաև նկատի սենեայ, որ աղբիւրների բացակայութեան պայմաններում հնարաւոր չէ Վալագանի Քաղաքաբարութեան բարեխոյոզ առաջին տասնամակներկի հիման վրայ անպայման ենթադրել, թէ բարեխոյոզ է եղել նաև մեզ առայժմ անյայտ վերջին տասնամակը (Քելիզով Հայոց և կրաց օրինակով): Ի զիպ, Ստեփաննես Սրբէլեանի պնդումը Վալագան Ազուանից Քաղաքաբարութիւնը և նրան օրինաւորացուցեայ Արշ. Արտաթ՝ Իբրէլ թէ Բարեկալաում վախճանելու ժամին (սկզպա մեռան ի Բարեկալա Քաղաքաբարութեան Վալագան և Արշ. Արտաթ), Իրապէս պիտի համարել լակ Թ-Վ գարեթի ինչ-որ անյայտ իրողութիւնների արձագանք: Առանկ մեծ հաւանականութեամբ՝ լակ գրական հոյժի վրայ էր չղարչուն նաև Վալագանի տապաւնագիրը Մեծ Կուանց գաւաթի՝ Զրմշտիկի կոչումով եղիլայ առաքնակի վանքում (ժառանգներից մէկի բարաւորին, 7 առդ). սկզբ է հանգիստ Վալագան Քաղաքաբարութիւն. Առանկ սղորմի Հարապ/հատ[լ] և որ ժեռպան, որ / շինեց զհիկ-զեցիս՝ յառաջնորդութիւն Տը Սրմուանի. / Թի: 216: էր [-1286 թ.]՝:

Ազուանից Քաղաքաբարութեան վերացումից յետոյ 2 գարի աղբիւրները իրանում են լակ ինչ-ինչ իրողութիւնների ժամին, որոնց ժամանակից է եղել Ազուանից Ե-կեղեցին, որի կենտրոնն արգելն աշափնեայ Գարաւում էր: Հայոց կաթողիկոս Սահակ Ազգացու (կամ Հարապու) օրոք (528-538 կամ 534-539 թթ.) անդի սենեայ Վարդի (Քելիզուապուրի) ժողովի արձանագրութեան մէջ կայ հետևեայ՝

¹ F. Gurnet, A new Sassanid Mintmark? – "Journal of the Oriental Numismatic Society", № 138 London, 1973, p. 5; Թ. III, Խրոյալան, Արեւոտն և Շահնաւակուն Իրան (Իսթորիո-կրատոր-առնեւեզուե յոլաւաւաւաւաւ), ԱՄՄՄՄ, 2003, c. 190-193.

² Հմմ. Թ. III, Խրոյալան, Արեւոտն և Շահնաւակուն Իրան, c. 186. Համեմատելով՝ Եշնի, որ է զարի ուղ առաջին կէտմ, ընդհուպ միկիս Սասանեանների անկումը (652 թ.) Հայոց Ա-ղուանից և կրաց ժարգպահանգանների քրիստոնէական քննչութիւնը օգտում էր լակ ինքնակարգութեանց, ակալով Սասանեան արքաների անուններով դրամներ, ի տար-բերութիւն եղեք երկրների կրամնակի թաղաքների ժամանակի (Կ-ն գարեթ), հաս-տում էին անխոստան վերացով (տե՛ս անդ, էջ 186-187, 193):

³ Օրբ... գ. Բ, էջ 62: Հմմ., օր՝ Զ. Ա. Ազգացում, Ազգանից աշխարհի պատմություն, էջ 215:

⁴ Տե՛ս Դիվանի հաց վիճակագրական, ար. V, Արցախ, Կազմից՝ Ա. Գ. Բարեխոյոզարան, Եր., 1982, էջ 110, 60՝ 361:

Թագաբուն եւ ժամանակների ցանկ ենթադրող վկայութիւնք. որ ժողովեցան յամենայն թագաբայ եւ յաշխարհաց Յաւնաց եւ ի Լատնաց եւ ի մեծն Լազնայ, հրամանաւ մեծի Թագաւորին Յաւասինեայ, որ ... ժողով հրամայեաց լինել ի միջառահման աշխարհին Լայոց, Վրաց եւ Աղուանից: Եր ժողովեցան թագաւոն կայսակապոս յամենայն թագաբայ հանգիստ կաթողիկոսան Լայոց Սահակաւ ... Եւ ժողովեցան թագաւոն կայսակապոս Վրաց եւ Աղուանից ի թագաւորն Քրդոստուղաւոյն եւ միաւորեցան ի հաւաստ օրոց առաքելոցն եւ ի կանոն սուրբ ժողովոյն: Յաւասինեանս Աբ որոք աչ ժողովի մասն հազարգում է եւ ժողովի ընդունած կանոններն յգումներ անում է զարի Կեղեկն Ստեփաննոս Մրանցին՝ Կիրք Թղթոց մտած մի երկում (սկսեփանոտի միւսեաց կայսակապոս, մեծի իմաստասիրի՝ Պատարանի Թղթոյն Անտոնոս կայսակապոս, զոր վասն հաւաստոյ գրեալն էր)՝ Լաւականայ չէ միայն, թէ իկելս 530-ական թթ. ընդունուած այս ժողովական կանոնների ընթացում իշխատականում չէ Սասանեան արքայոց արքայի (հաւաստ կամ ետարով Անուշիրուանի) գահակալութեան սուրբն. թիւում՝ ցուցել, զոր զարգապետ այն պատճառով էր, որ ժողով անցն էր ունեցել Կարինում, այսինքն՝ Լայաւաստի թիւզանդական ժառանգ: Ծաւեղներ, որ շատ Փիլոս Տիրակալոց տնամանակագրութեան՝ իր իշխանութեան սկզբում Յաւասինեանս Ա-ի (527-565) յետ էր կանգնել Յաւասինս Ա-ի (515-527) գնից, ով մերժել էր Ջենեւ եւ Անաստաս կայսրերի (474-491 եւ 491-515 թթ.) հաշտեցուցիչ զիրարորոշումը Քաղկեդոնի ժողովի դեմ պայքարողների ինքնորոշ: Եղեմ ժամանակ Լայոց կեղեցուցի հանդարակեղեցական պատարանի մասին տնուղղումի հազարգում է նաեւ ներսն Պ Երնոյ կաթողիկոսի՝ հաստանց կայսրին ուղղում 645 թ. Եւմեոյի (Սիրիոս պատմիչի մտք) որ սասում է. «մինչեւ հիմանս սույ հաւաստայ արքայի եւ որչաւ յարին ետարգում, եթէ իւրաքանչիւր որ զիւր հաւաստ կայցի, եւ զԼայս եկզել որ մի՛ իշխանացէ:»

Աղուանից կեղեցուցի, անհասկան, պիտի ժամանակաց լինել նաեւ Լայոց կաթողիկոս Ծովանեկն Կարեղեկնացու կզովից զամբարում Գարինի 554 թ. ժողովն, որտեղ վերջնականապէս խզուեց կապը Քաղկեդոնի հետնորդների հետ՝ Յայա-

¹ Կանոնաւորք Լայոց, մտ. Բ, էջ 244: Սամակ Բ կարողիկոս Ուղիացի. Կանոնք ժողովոյն Կարմր. 405-ական ընթացից Ա. Յակոբեանցի. - ՄՀ, հտ. 9, Ամբիլիան, 2004, էջ 377: Այլ թուագում տե՛ս Մ. Վան Էպիսկոպ. Քրդականիցի Յակոբեան թագաւորականութիւնը՝ սկսած Լայաւասինեանս Բ-ից մինչեւ Լետո 9, - Կրթութեան, 1997, 8^մ 2-Է, էջ 172:

² Կիրք թղթոց. Երկրորդ հրատ., էջ 500-501: Մանթանոսի միւսեաց կայսակապոսի՝ հաստանակայ քրդոյն Անուշիրոս կայսակապոսի, զոր վասն հաւաստոյ գրեալն էր, - ՄՀ, հտ. 9, Է զար. Ամբիլիան, 2007, էջ 549-550 (ընթացիչ՝ Թ. Քնոնեանցի: Հճ. հատ. Կիրք թղթոց, 1901, էջ 326, որտեղ, անպայմ, ընթացի Թեղ այս հաստանայ թագաւորում է:

³ Փիլոս Տիրակալիցի, ժամանակագրութիւն, Առաջարում եւ զիտար-ընթանակն ընթացիչ՝ Ա. Յակոբեանցի, - ՄՀ, հտ. 9-Ե, է զար. Ամբիլիան, 2005, էջ 960:

⁴ Մերեոսի կայսակապոսի հաստանակայ, Զորրորդ ստաւորութիւն, թագաւորութեանը մտադար, հանգիստ ստաւորութիւն եւ ծանօթագրութեանը ի մեծն Ստ. Մաշտոսեանց. Եր., 1939, գլ. ԽԳ, էջ 122-123 (յետագայ՝ Մերեոս: հաստանակայ Մերեոսի, Աշխատանքիւր-յումը՝ Գ. Արզարյանցի, Եր., 1979, էջ 149:

⁵ Այլ ժողովի մասին ժամանակն տե՛ս Լ. Գ. Անանեան, 466-թիւին հալ կեղեցուց պատմութեան Ծ եւ Զ դարեկոյ շրջանին, Վնճերիկ - Ս. Կազար, 1991:

գերհրատարակեցին Կարաղյան Կուսանձանցը և Խորեն Ստեփանեն¹։ Հետագայում Մ. Էմինը պահպանումն ուղարկել է Վենետիկ, և Չ. Անյանը 1890 թ. «Արարտու աշխատութեան» ձեռնարկում հրատարակել է «Գահաճանդ» հոդվածը այն «Սահակեան կամ Վասմական» և նրա գեղեզեղ ջրադր Մոսկվայից Կարաղյանի մարտնչության Ս. Ղազարի վանքի մասնապարտում պահպանուող ձագաղթյալի թերթի գոյը էջերի լուսանկարները²։ Բնագրի սկզբում առկա Սահակ Պարթևի նամակ-նախարանի աստերին Քարգանտութիանն է գործի սկզբին իրենց ձեռագրովիներում ներկայացրել են Կառն Գր. Խաչաթեանցը³ և նրկ. Ազոնցը⁴, իսկ աշխարհարար Քարգանտութիանն առկա ուղ կատարել է Սո. Մալխասյանցը⁵։

Երկրորդ փաստաթուղթը՝ «Ջորանանդ»-ը, յայտարարում է (և 1842 թ. գծագիր-նմանակառնութեամբ հրատարակել) բոլորակ (սմայակն) աղիսակի պատկերի ձևով Յովհ. Եպ. Շարաթունեանցի կազմից՝ Ս. Էջմիածնի մասնապարանի մեջ հին ձևագրում (սի մասեան Գոցո), գրչուհի Տիրամայրի շեղորհակութեամբ, ըստ կախիդդոսի՝ հղումով Երրակցոյ տժամանակագրութեանը⁶։ Եր գրածոյի մասին հեղինակը յայտնում է. «Սրովճեանս չիշատակեցաւ ձեռնոց գորաց Հայոց, կարևոր է գիտել ... զսևնն ժշտապատրաստ զարացն գիրն ի մասնակն անց Քարգանտուցն Հայոց. զայս ծանոթութիւն ոչ որ ի պատմագրաց կից ի գրուածս իւր յազգս ապագայից, այլ ի խոլարհութեան մերում ի մասեանս Գոցո՝ զոտք զայն աշխատասիրեալ յնմանիայ Երրակուցոյ ի վախճանի մամահագրութեան Խորեն, զոր ձեռացուցեալ էր ի քառարժիկ բոլորակ աղիսակի միում, և գրածինն որչեանք անուամբ գրանց՝ ոչրուց հրահայրին, Կարաղյանին, արեւելեան և արեւմտեան, և իրարքանիւր բաժնիկ զատարութեամբ շարակարգեալ գեղարարան կամ զազեուական և զաշխարհան և զքիւ յատկացեալ

¹ Կ. Կուսանձանց, Հիւսիսայն Հայոց մարզապետների պատմութեան արաչին մասի համար, Գործ 9, Վիեննա, 1877, Յերթի՝ էջ 32-ից յետոյ (այստեղ նման «Լեռնական գաղթանակը» և ձագաղթյալի պահպանակի «Ջորանանդ»-ը)։ Մովսէս Խորենացու Հայկական պատմութիւն, Աշխարհարար քարգանցն և լուսարանցն Թ. Թ. վրդ. Ստեփանէ Ա. Գետերբուրգ, 1889, էջ 260-262, թ. 690։

² Լ. Չ. Անյան, Արարտու. Բնաշխարհ Հայաստանաց, Վենետիկ – Ա. Ղազար, 1890, էջ 430-431 (լուսանկարը՝ ներդրում այն էջերի միջև)։

³ Տիս Դ. Կառտան, Արմենիա Արաշուս ա "Histoires Armeniennes" Moscou Xorossian, Omer Krtchian istoricheskoje, v. I, Moscow, 1903, c. 297.

⁴ H. Adontz, Armenien a l'epoque Justinien, c. 249-250. Տիս նաև N. Adontz, Armenia in the Period of Justinian..., Translated with partial revisions, a bibliographical note and appendices by N. Garsoian, Leiden, 1970, p. 191-195; Appendix III, p. 67-69.

⁵ Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Քարգանտուցոյ, Արարտուցոյ և ծանոթագրութիւններ Սո. Մալխասյանի, Եր., 1940, թ. 338, էջ 338-339 (էջ 336-338-ում բնագիրը)։ տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմութեամբ քննադատութիւն, հո. 1, Եր., 1981, էջ 613-615 (Քառարժիկ կազմից՝ Ա. Գ. Արթուրյան)։

⁶ Յովհ. Եպ. Շարաթունեանց Շարաթարեցի, Ստրասբուրգից կարողիկէ Էջմիածնի և Թոն գաղտնակ Արարտուց, լուսանկար յերկուս Կարաղյան, հո. Բ. Վաղարշապատ, 1842 (վերաբայում՝ Շարաթարեցեանց Յովհ. Եպ., Ստրասբուրգից կարողիկէ Էջմիածնի և Թոն գաղտնակ Արարտուց, Աշխատասիրութեանց՝ Ա. Տեղ-Ստեփանյանի, Վաղարշապատ – Ա. Էջմիածն, 2014), էջ 38-ից յետոյ ներդրել։

զորացն եղին, որոց ամենեցուն գումար թխլաւ ոչ համեմատեալ ամբողջ թուոյն՝ որ ի յուսանցի անց աղիւսանին եշանակի եւ այն թերես ի սխալմանց զըլոց մատենին, քայքայեալստեանայնի գործեալ հարկաւոր գաւեցաւ ի մէջ գնել աստ զօրհնակն այն աղիւսանի, զոր հոգի ուրեմն ի հետեանց անոր թղթացն կարաչացացն կենդանացուցանենչ՝: Երչի յիշատակագրութիւնք ընդորակ աղիւսանին իր մէջ պարսիական ուղղակեան վարդապետանի աչ կողագաւորի ենթընում է (կրա վերեւից գրուած անձնագրում-աւարտից յետոյ, երկու եմանահետեւիքում էլ՝ ձեւաւոր փակագործի մէջ առած ու փոքրատուով) եւ ասանց լուրջ տարրեմիջցում ենրի. «չեշնա՛ Քրիստոս ոգորմութեամբ քո զմիջամայրի ե թե՛զ զսանցանս կորստ լզիլալիք նմանեանութեան մէջ՝ նորայն: ՄՄ ԳՊ 1379 ձեռագրում (զրիչ՝ Քորոս, 1334 թ., Երզնկայ, ստացոյ՝ Կրահաւ Երզնկացի վարդապետ) անպէ՛ զ փաստաթղթի ան թերի օրինակն (Ք. 1ք). զա ընդորակ աղիւսանի երկթերթ տարբերակի աչ կէտն է՝: Տիշտակագրողը ստացոյն է (Ք. 1ք). «Տիշնա՛ Քրիստոս Աստուած զենդացեալ ծառայչս՝ զմիջակոս վարդապետ եւ զՅովաննէս վարդապետ եւ զԵնթես հոգեւոր արգանին մեր ի քում գալլըստեանց. եւ ընդ փա՛ղըս:

Յ. Եահաթաթեանեանցի աղիւսանի վերմանութիւնը 1577 թ. կատարեց Կ. Աստանեանցը՝ շնթերքելով կրա տարբեր շրջանակն, վերսի կենտրոնից ժամացոյցի սլաքի ուղղութեամբ, ցաւօր՝ քայքայելով նախարարական սազկերի ենթադասկային համարակալումը (2 X Ա-Ա, 2 X Ա-Ռ), շնկատելով շնկատային ու շնարաւային «Պոների տեղերի՛ յաշարանի ասալին զրի կողմից թայլ արուած շնթեր է սխալ ընտրելով հետագայում կրիմում ձերմանանս ու ձերմանանս գոնեանենրի ուղղութեամբ: Զրա հետեանքով աչ վերմանութեան մէջ քուրք լարս գանեանենր սխալ տեղերում են յայտնուել, իսկ շնարաւային եւ ձերմանանս կախարարական սազկերի ենթադասկայինք ստացուել է շրջանա՛:

¹ ԱՃԿ, էջ 58: Շիրակացո «Փառնակագրութիւն» անելով ժժ դարում ծաղկանում էր իրականում Փիլոն Տիբուլացո Տիգրանի անունով (վերջն իրաւ. տե՛ս Փիլոն Տիբուլացի, Փառնակագրութիւն, Գիտա-ընկերական քննարկը՝ Ա. Յակոբեանի, – ԱՄ, հո. 3-5, էջ 109. Անթիլիաս, 2005, էջ 899-909): Հմմ. Ն.Լ.Ք-ում (հո. Ա, էջ 17). «Օրբ. քրմ: Քրոնիկն կամ Փառնակագրութեան՝ քաղաք ի Գալստաց, մասնանց յԵնթեսայն եւ ի Տերմանացոյն... եւ հասուցեալ ցատորս իր. երկ լիպցին եւ ին ինչ պատուատեան լալոց. զի է գործ յառնակ լոք ըստ քաղում զիւրց. եւ յառն յառաւայելաց արտոց:»

² Մարք քեցակ հայերն Տիւաղոցի միաբնակցութիւնում (Մատենադարանի, հո. 7, կազմակերպչ՝ Ա. Տիտղոսեան, Կ. Մարտիանեան, Յ. Քեռեւեան, Եր., 2008, էջ 1107-1108: Հմմ. Լ. Շաքիբյան, Ջորաջանլար. – ՀԱԸ, հո. 3, Եր., 1977, էջ 704: Այլ քերթ (մեթ՝ Ա) լոյս է տեսել Արսենոսե Եօզնոս ՎՊՄԻՅ անունով արմեն-րոսոսոս Զոսմանոս Եօզնոսեան. Исследования и документы, Плаготова и изданию А. Н. Хачатрян, Եր., 1968, с. 7.

³ Կ. Կաստանեանց, Հիւսուանի Հաղոց մազկալանցի պատմութեան ստացին մասի հեմար, ԳՊր Գ, մեղիթ՝ էջ 32-ից յետոյ: Հմմ. Լ. Ա. Աճալյան, Հայկական մատենագիտութիւն. Ե-ժԸ քր., հո. 4, Եր., 2004, էջ 165 («Կ. Կաստանեանցի կազմած ջուղակը 1877 թ. անձնագրութեան շնթեր ու սխալ էր՝ նախ իշխալ զրիլման եւ ստիպ այն քանի հետեանցով, որ ինքը, մտրիմակութեան հետեւելով զմազկութեան աշխարհագրական շրջանակին, անտեսել ու յայտնել էր տոմսերի աստիճանական Տիբուլականութիւնը յարտարումների մեջում՝ երբեմն շարքում ստացին եղող տոմսը զարձնելով վերջն եւ վերջնը՝ ստացին»):

Նրվու զեւարժում բիրտի նշանի զիրականցեալսն անանելով՝ Կ. Կոստանեանցը նաև բայ է թողել Կազմէացի եւ Միւնի նախարարական շագգրիս՝ զօրացանմաների վերմանումն ու փոխարկից հարցական նշան զսել: Թերևս, եթե պատճառով է ի լայտ եկել նաև Յ. Շահաբաբեանցի տնտեսացի թուրքը. ամենեցան զամար թելէն ոչ համեմատի ամրոջը թույն ... եւ այն թերևս ի սխալման զրաց ճառներն: Հետագայում երա նմանահամած ազիտակի արտապառ. թիւնն իր Ալլարաբուս-ու հրատարակիչ Ղ. Ալիշանը (հնագրի ամփոփում-արարը սելեզգի-տորնու գեանեղիով թուրակի կենտրոնում ներգծած գարգաշրջանակի մէջ)՝ իսկ թեազրի ուշագրի ընթերցումը, անհրամշտ զիրականցեալներով՝ Ե. Ազոնցը՝:

Նրվու փառաբայքների հրատարակիչների, ինչպէս նաև Գր. Խայաթեանցի, Միրեկան Տիգրանեանի, Յ. Մանանգեանի ընտելան տեղադարձները յնաջ՝ թեազրերի տուտի մանրամասն վերլուծութիւնը ներկայացրեց Կիրիլ Քումանովը, որը ետքով համեմատեց գրանց մատուցած նրա՞ր աստական գարաշրջանի Ուրուպայի իրօրութիւնների հետ՝, սակայն, նաև կրկնեց Ե. Ազոնցի մի խնդրառու վարկածը մեզ հասած «Փանեամակ-ի՝ իբրևս ոչ պաշտօնական գրուածք է ց. կէտերից յետոյ ստեղծուած լինելու ճառն»՝, ինչպէս նաև ոչ ընդ արդարացուած մի փոքր կատարեց՝ զերանայելու «Զօրահամակ-ի կառուցուածքը: Փառաբայքների վերջին հանգամանակից նկատագրութիւններն իրականացրել են Գ. Սարգսեանը, Բ. Ուրուրաբեանը, Լ. Շահինեանը, Բ. Յարութեանը, Ա. Փերիտեանը, Յ. Անասեանը, Կ. Իւզրաշեանը եւ Ա. Մուշեղեանը՝:

- ¹ Հ. Ղ. Ալիշան, Արարատ, ճերմի՝ էջ 424-425-ի միջև, եւսմ էջերում՝ նաև ընթերցումը:
- ² Н. Асоян, Армянна в эпоху Юстиниана, с. 251-252.
- ³ Տն՝ Գ. Халатова, Армянские Армянские, т. 1, с. 292-297; Ս. Տիգրանյան, Հայոց իրավունքի պատմության ճիշտագրություն, Եր., 1925, էջ 187-202; Հ. Մանանգեան, Յնդեղեղ-մի թիմ Հարատամում, Եր., 1934, էջ 14-15; Յոյնի՝ Նրիկ, հոս. Բ, Եր., 1978, էջ 326-330: Լրիտասի՝ Սասանյան շրջանի ունէ սկզբների զարդապատկերների եւ Մուկի ընդ ընկերի կենցաղի ճանաչողական ճանաչարտական քարտիկն ու զանրի վերաբերել ուշագրու գիտարկումներ է կատարել Յոզեֆի Օբրէյնի (Մ. Ա. Օրթոս, Փասալուս եւ Նոր Մոսկ, Մոսկա, 1981, с. 33-34): Ասիլով օգտագործում են՝ երախտագիտութիւնն յայտնելու իմն օգնած երգանայիջատակ ասուցիչի՝ Պարոյր Մուշաղեանի:
- ⁴ С. Л. Туманов, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown, 1963, p. 229-253. Եւրոսմ գիտամեթոնի ժառնի թիմ, Գ. Ս. Սարգսեան, Կրկնուպա Ազոնցի զոմագործոցը. – Ն. Ազոնց, Հայաստանը Յուստինյանի դարաշրջանում..., Եր., 1987, էջ 556-567: Գլխարար. Գ. Ս. Սարգսեան, Պատմագիտական ճիշտագրություններ, Կազմեց եւ խմբագրեց Գ. Մ. Մուշաղեանը, Եր., 2006, էջ 283:
- ⁵ Հճ. Մ. Ասոյա, Армянна в эпоху Юстиниана, с. 295.
- ⁶ Գ. Ս. Սարգսեան, Հնդեղեղուական դարաշրջանի Հայաստանը եւ Մուկն իտերնացի, Եր., 1966, էջ 158-161; Բ. Ուրուրաբեան, Լրիտիտ-արեւելյան Հայաստանի ճանաչողական շրջանի վաղու-քաղաքական լինանի հարցի շուրջը, էջ 159-162; Յոյնի՝ Գրուսագրեր Հայոց կրկնեց կողմանց պատմութեան, էջ 124-127; Լ. Սահինեան, Գամ-մանակ, էջ 662-664; Բ. Հ. Լարոյրեան, «Գամմանակ»-ը աստարման հարցի շուրջը. – ՊՐԼ, 1976, 8* 2, էջ 57-74; Յոյնի՝ «Զօրահամակ»-ը Մուկն իտերնացու «Հայոց պատմության» տեղեկութիւնների լուսով. – Մուկն իտերնացու «Հայոց պատմության» տեղեկումն 1500-ամյալը. Միջազգային գիտամոլոլի դրուցներ, Եր., 1991, էջ 28-30; Ա.

Մեզ հասած «Գաճաճանակ»-ը վաղ միջնադարի Հայոց արքունիքի համակարգում կախարարական աստվերի զբաղեցրած երկ աստեղակից ակնի պատուաստեման-գանձերի ցուցակն է՝ ներկայացրած Ս. Սահակ Պարթև կաթողիկոսի (185-439) եամակում, որ եղևած է եանե, որ այն հաստատուել է Սասանեան արքայից արքայի կողմից: Կամակում ուղղակիորեն արտած է գտնարպր անուանումը՝ «Գաճաճանակ», որն ակնյայտորեն իրանական ծագման է՝ (ինչպես «Ներսես՝ հրամանաւ արքայից արքայի, եւ ես՝ (Սա)հակ՝ Հայոց կաթողիկոս, կնքեցար զԳաճաճանակին...»². Իմա՝ այս Գաճաճանակն-ն) Գաճաճանակ անուանուել յիշատակում է եանե այլ իայ ժառանգիրների երկերում, սակայն ո՛չ անմեղով շրջանի Մովսէս Խորենացիի եման պաշտանական գաւերպրերի (ստանց անուել տայու) սկզբնաւորումը կայում է այն քրաքնարգուծիւններին՝ Շեա, որ Հայաստանում կատարել Արշակունեայ արքայաւանի հիմնադիր Կապարչակ թագաւորը (ըստ Պատմաւորը հասած ասեղուքեան՝ Բ. Կ. Բ զար)՝ Եղևու եա, այնպէս էլ վաղ շրջանի միւս ժառանգիրները (Յգիշէ, Փաւստոս Թագանց, Կապար Փարպեցի, Պետրոս Արեւելի, Արիտոս), ստանց յիշատակելու «Գաճաճանակ գաւերպրերը, ընդարձակ անգնելուքիւններ են հազորդում Արշակունեայ թագաւորութեան եւ ժաղգպանութեան զարաշրջանի կախարարների կայուն ժառանգական գաճ-

Г. Перевощина, Общество и право Иран в персидском и сасанидском периодах, Москва, 1983, с. 67-72, 312-314; 2. Ս. Անապրան, Հալիվան ժառանգությունը, հո. 9, էջ 159-168 («Գաճաճանակ» բառացություն); 4. Ն. Իսախանյան, Արաքայի ճակատամարտի դեպի Լեւոստանի պատմաագրությունը, Եր., 1989, էջ 23-30 (վերահասաւ՝ եր. եւ Անթիլիս-սու, 2005); 5. Վ. Մորեղյան, Մովսէս Խորենացու դասը, էջ 235-239, 327-328:

¹ Տե՛ս Հ. Անապրան, Հալիլուն արձանական բառարան, հո. Ա, եր., 1971, էջ 504 («ԳԱՀ-ՆԱՄԱԿ» մայալարների պատուել աստիճանի ցուցակը... «Հիւս պից, »ջնիւնեակ, իոր այս. «ցնիւնեա «զանական թայը, գիցը կամ ցուցակ», եր կազմում է ցիւ «զակ պատուել աստիճան» եւ ընտէ «զորիւն, գրուման» բառերը. - Հիցը, 125-); 2. Ս. Ա. Տաւրան, Հալիվան ժառանգությունը, հո. 9, էջ 159 (Տեղեմալ ճան Արտում է, որ՝ «Չան բանի ունջան վերոցիւնայ իմաստով [պատի, իշխանական աստիճան] պատմական աղբիւրներում ճակատարարու ճանկէս է գայիս ճան քայոթ բայը, այնպէս որ այն երկու բառերը որպէս եմանիցմից միասնարար է զորձանում են Արտուման-ընի Ա զարի ճայլեւ Ա բարգամանթեան մէջ [4 Մակար. Ե 8]»:

² Այս նկարարանի բնագրերում օգտակարմում ենք հետեանայ փախազմերը. (...) - վերակազմում; (...) - կրտուման հատում:

³ Ի դէպ, եզրայի այս ձեռ մէջ՝ Չան-ճանակ-ի (ի տարբերութիւն «Յալիլուն» մեթ. որմ ընկալում է՝ որպէս Չան-ի-ա) մասան, թեմիս, կարող է դիտարկուել իրան. իպսիւտայի կատարողանքի ըջան թելուղ եւ այդ դէպում ստիկ ստղանական պիտի լինըր քաղադրիւնների հակուման շարադասութիւնը: Իսկ բառային ե-ի ակադարիւն կարիլ է կապել անգում ճայլական շարադասիւն-ճատումանցիւ Ա-Ե-Ա բանադարկ այնքան հետ (այն լայնել է ճան իրանական յեղումերին), որի հետեանցով ունենը (ճայս - Ե-թայի, ճայս - Եւան, Անճոտցի - Անճնայի. Ջարտանդ - Ջարձանդ եւ):

⁴ Խոր., Բ-Ե, էջ 109-117; ՄՀ, հո. Բ, էջ 1855-1864; ՀՊԷ, որ՝ էջ 109, «ճանի բայում ինչ աստ՝ կարգայ եւ բարիճանանդ տանց, ազգայ, քաղաքայ, շիմի, դասակարարայ, եւ ճանայ՝ ասել՝ այլեւ թաղարտութեան եւ եր ինչ շուրջ զքաղարտութեանք՝ գարայ, ճանայ՝ ասել՝ այլեւ թաղարտութեան իտր... եւ՝ ճայս գիճոտարտութեանց, ճատանալ [վաղարչակ] է՝ տան թաղարտութեան իտր... եւ՝ ճայս գիճոտարտութեանց, եւ ճայունց արաքիւն եւ երկրորդ եւ կրորդս եւ որ ի կարգին: Բնարարում որոջ կէտաղման փոյթիտարթեանը կամ ընգծունցի ենը կատարիլ՝ ստանց ճայս ճայսարկելու:

րի ու սեզանդարգութեան հաստատութեան մասին¹, որոնց բզրչութեան փաստը հայերի մէջ կատարած ենթահայ չէ՞:

Սխառանկն կարծեւորաբար 362 Բ.² յանուանէ յիշատակում է «Պատմանկո» կարն մէջբերում տեղեւոյ կրանից, և նկատում է, որ պատմիչի նկարն ասի եղել է «Էնց մեզ հասած յնպոյցն մի արարերակն՝ Ըստ կրտ՝ Վարդարշապ Արշակունիի Քառասոր խնցրել էր ասաց խորոջ՝ Գարթնացի արքայ Արշակ Մեծին՝ ոչնկեւ իր պատգամարկը Մարիթայ մասիննային, որին յանձնարարել էր՝ որոնելն զգլխունն արքունի և ասլ զՊանկեանակ նախարարացն Հայոց... իոն նա գտեալ զՊանկեանակն թրեաւ [տո] Վարդարշակ արքայն Հայոց: Իսկ նա ասեալ զարիմակն՝ նախարարութիւն կարգէ իւրաքանչիւր ումիջ բարձ և պատիւ ասլոյժ նախարարացն՝ ըստ իւրաքանչիւր բարձի ասլոյժ իշխանութիւն միջ միջ ըստ սրբանեաց՝ որով փոշելը...» (Նկատում է՝ «եւ զայս մի ըստ միջի կարգէ և կոչէ անուան. Ասաչին՝ Սինեաց ասլը, Երկրորդն՝ ասլախ Բազառասակի, Երրորդն՝ Արիւնի, յորրորդն՝ Մալգիտապունի, Կինգիրոյն՝ Մամիկոնեան, և զայս նա...»)³ Թշուղտ անուամ էնը, Ժ Գարի Նեզինակը զուտ զբան չնգում է կատարում իրեն արքիւր ծառայած նորինացոյց, որի սեզնկանիւժ՝ Վարդարշակը Հայոց նախարարութիւնների գահափարգութիւնը սահմանել էր ասանց ասլի զն փաստաթղթի ու կարգի՞:

Նոյն զարում (ըստ յիշատակագրութեան՝ 367 Բ.) Մնարայ կոչէ Վայցելորեն իր տնայնագրաւ արարած «Պատմութիւն արքայն Ներսիսի Գարթնի Հայոց հայրապետին» երկի Ծ զգրում թերում է 167 Քաղաւարական ու նախարարական տնականներով մի ջուցակ, որը ներկայացնում է իբրև «Գահ» իկամ Քարէ յորից նորիք իշխանացն Հայոց (նախարարութիւն է իբրև) «Գահ» իկամ Քարէ յորից ներսն ի Նուարիս և Եկեալ ի Հայս՝ Կարպելը զգանս իշխանացն Հայոց, զոր էր զարգեալ ի Խուրվոյց և յայս Քաղաւարացն Զնոյն և ևս կարպել՝ ի ժամ ճաշին ի սեզան արքային Արշակայ՝ բարուն յորից նորիք, որ ձն այսօրիկ...»⁴ Քայց այս բնագրում որոշակի են ակնկալող ոչ գրափան մագում յուշոց իրագութիւնները՝ աստի՛ այն կոչում են ոչ միայն «Ներսիսեան», այլև յանախ՝ «Յեզ զանաճանկ

¹ Դրանց ամփոփ ըմբոսիւնը տես Մ. Առուս, Արցունի և այլոյ յՕստանն, Ե. 272-277. Զնն. Չան Լ. Ս. Անուարյան, Հայկական Մատենադարանը, հր. Գ. էջ 159, թ. Ե.

² Մ. Առուս, Արցունի և այլոյ յՕստանն, Ե. 272. Մարտիանոսի յիշումը՝ «Օսո յուստուպուսով ճալո իրանտո ևս իր ճուր իրանտոս Արցունիոս, տա ի քերական արթ. ՕՅ յոս ՏԻՄԱԿԵԱՆՅԱՐՈՒ ՕՍՏԱՆԻՍԻԱՆ ԻՍՏՐԱԿՆԻ».

³ Չնն Լ. Ս. Անիկոնով, Քաղաքական հասակագրութիւն, 3. Երբ կրում է իշխանայն իր Պատմութիւնը. - Վննութիւն, Քերտու, 1944, № 5-8, էջ 57; ինչուանէ Կախապետ. Հայոց պատմութիւն. Քաղաքականութիւնը, ասարարանը և ճամբարագրութիւնը Վ. Անուարյանի, Եր., 2006, էջ 16-17:

⁴ Ուիլսոն, Ա.Ի. էջ 90:

⁵ Անուարյանի զննարկում փակագրով վերականգնումն է տես:

⁶ Զնն. Չան Լ. Ս. Անուարյանի զննարկումները (Արցունի և այլոյ յՕստանն, Ե. 253-254):

⁷ Չնն Սոփիէն Հայկականը, հր. Զ. Վննութիւն - Ա. Ղազար, 1853, էջ 32-38; Լ. Ղ. Անիկոնով, Անուարյան, էջ 432-433; Մ. Առուս, Արցունի և այլոյ յՕստանն, Ե. 257-259:

⁸ Մանրամասն տես ասլ, էջ 259:

Քլպտա եւսեւ հարեւորում է, որ Նեղինակը, ըստ ամենայնի՝ պատգարծն է մեզ հասած «Փահմամակ»-ը եւս (ի զէզ, զէնչ այս տարրերակում է արեւեսպարում «Պորգուայք» հարաւարցութեան իշխանատունի անունը, որը թույլ է տայիս մեզ նկատել երան «Ջորանամակ»-ում «Գ[ւ]ր[ւ]զնուի ձեւով, ինչպէս եւսեւ երա փրակակցնունը կատարել «Փահմամակ»-ի պահասոց տարաւում)։

Եւ վերջապէս՝ ժԳ զարի վերջին Սեպեանեւս Երբէշանը, չզիւզ՝ Ղեւնդին (որին Ն. Ազնեցը նկատարարաբ նշնացնում է Լ՛ զարի յայտնի պատմագրի հետ, Քլպտա մեզ հասած վերջինիս «Պատմարեւութեան մէջ նման հարցոցում չկայ»), գրում է Տրգաս Մեծի արքային՝ զարժատում «Փահմամակ»-ի մասին, ընդ որում՝ գգացում է Նեղինակի մանով լինելը ե՛ւ մեզ հասած «Փահմամակ»-ին, ե՛ւ «Ջորանամակ»-ին (ընտարին է. «հրամայէ մեծին Տրգասայ կարգել զՔազարուքիս իւր ըստ սահմանի կայտերացն Յունաց եւ ասլ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի զան եւ պատիւ իշխանացն յաջմ եւ յահելէ Որ եւ զնեղնիպաւ յարինեալ՝ ի ժամ եւոչոց եստել ըստն յորեքտարիս իշխանաց, որոց զահագուիս՝ զհիւային Պուգարաց, իշխանն Ազնեւաց, իշխանն Անդեղասն, իշխանն Նորգուաց, սոսցման Բագրատունի, իշխանն Արծրանեաց, իշխանն Արեւեաց եւ իշխանն Մամիկոնէրց. սոքա էին զահագուիսք ամենայն իշխանացն Հայոց։ Իսկ զորացն եւ աշխարհին վերայ ըստ միայն կայացանէ իւրոյ Քազարութեանն երկրորդ հրամանատարս ի վերայ ամենայնին. արեւելեանն կողմանն՝ զիշխանն Արեւեաց ըստն եւ մի իշխանեց, հիւսիսային կողմանն՝ զքոնեային Պուգարաց ըստն եւ երկու իշխանեց, արեւմտեան կողմանն՝ զՎորգուացին ըստն եւ մի իշխանեց, հարաւային կողմանն՝ զիշխանն Անդեղասանն ըստն եւ երկու իշխանեց։ Ձաք այսպէս զտար ի Փահմամակի իշխանացն Հայոց, զոր Ղեւնդ գրեաց, եւ սակաւ մի ցուցանէ Արարանկղտովն եւ Ներսիսն»)։ Եւէնք, որ չբացատրուի «Փահմամակ»-ի առիթով ըստած ազբերի մասին Ն. Ազնեցի վարկածը՝ կարելի է եւսն Արեւեաց պատմիչ չղունը վերագրել ոչ պակաս յայտնի ժ զարի Վարդանանց ետհասած Ղեւնդ երկցին, որը Մաշտոցի ու Մարտի Պարթիի առաջին աննորից էր եւ Գորին վարդապետի աշակերտակիցը՝ Ստեփանեւս Երբէշանն այսպէս առիթ լի ունեցել՝ լիշատակելու Ը զարի պատմիչին, իսկ Ղեւնդ երկցին լիշատակում է եւս մէկ անգամ՝։

Ոչպէս եշեցինք, մեզ հասած՝ այս ակեւտակնութեան պատճառաւորեան-զաների ցուցակ-«Փահմամակ»-ը ներկայացում է Հայոց Մարտի կամուրջի մասնակում, իսկ առանկին, փաստաթղթային ձեւաւորմամբ ցուցակի տարրերակ մեզ չի

¹ Անդ, էջ 254-255; Լ. Ս. Անանյան, Հայկական մատենագիտություն, հո. 4, էջ 160, 26, 13:

² Օրբ., գլ. 2, էջ 15-16: Պատմութիւն մասնակից Սիւնական, գլ. 7, էջ 24-25: Սեպեանեւս Երբէշան, Այունիքի պատմութեան, Քազարութեանը, Արարանկղտովն եւ մամուրաւորութեանը Ա. Ա. Արարանկղտովն, Եր., 1906, էջ 78-79:

³ Տե՛ս Կորիւն, գլ. ժԶ, էջ 66, ժԺ, էջ 74; Կորիւն, Վարդ Մաշտոցի, Յատարան, քննարկ վերակարգմամբ եւ մատարարութեանը, Աշխատութիւն՝ Լ. Գ. Անանյան [Հանդէս իտալիկէճ թարգմանութեանը], Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1998, ց 51, էջ 50; ց 69, էջ 62: ՄԸ, հո. Ա, էջ 264, նաւ. ժԷ-3; էջ 268, նաւ. Ի-5:

⁴ Օրբ., գլ. ժԶ, էջ 42: Պատմութիւն մասնակից Սիւնական, գլ. ժԷ, էջ 59:

Տակել: Մահվան շրջապանով նման տարրերակ(ներ)ի գալուսթիւն ունեցած ու զործ առուած լինելը՝ Տարկ է եղել, որ, ըստ ամենայնի՝ պարտագիր չէ կահածակ նաև: Վեց կածակ-տարրերակի՝ պաշտանապէս շրջանառուած-գործառուած լինելու Դեարաւորութեան (Ինտրոլէ՝ իր ժամանակին) Անկլին՝ Օրբըլեանի մի զրուացից կրեում է, որ մարդկանական զարաշրջանի Նասարակական մտածողութեան մէջ պատուաստիմանների շուշան-ՊաՆճանակ-ի գործառուող յարիւր է ընկալուել նաև պատմադրական կրկին, ալ է՝ Ագաթանգեղոսի «Պատմութեան» կազմում: Համապատասխան գիտագրում լղելով Տ. Գ. կեների կարծիքովս, մասնակցիւր եւ Մոսկու երբեկացու («Քերթողա՛նոս») աշակերտ Պետրոսին («շառացուածոց սրբոյն Պետրոսի Արեւեաց եղիտիտոս») Օրբըլեանը շարագրում է Պ. Գ. զարկ յայտել իշխան Անգլին (Արշակ Բ-ի աներոջ) մասին մի կիսանովիային պատմել, ըստ որի Տապուհ Բ. Արմզգեան արքան կամեցել է ճշակ Նայ տապաւնու՝ զգալաւա-տաննն եւ զնոցին նախապատիւ նախապես նախազարուսթիմուս, ուստի Տակերից պահանջել է ալ զմասին վիպոյզ պաշտանական գրաւոր որեւէ ճիւթ (զգնանա-կանն զիւր ըստ իւրաքանիւր ըստ տանց ազատագրումն ինկայ ինքոց զնախապատի-ւանն եւ զնախանիւս պատիւն), որին ի պատասխան՝ սեղեմամայն խորհուրդ արարեալ իշխանացն Հայոց Մեծաց՝ մտտուցին առաջի Քալաւորին զգանկային ամենայն տարից... զգրաւորական գիրս սրբոյն Պրիգորի, որ Ագաթանգեղին կո-չի... գանկ նեա զլիտ տանն եւ իոթն յարկն ազատացն Հայոց իշխանաց...»¹

Այլ կրկնորոգ փոտաւորութիւն՝ «Ջորանամակ-ը, ուղղակիւն զարգաշրջան-կի մէջ կերպուած յայտակ շտարածին ապիւսակ է, որի բաժինների (անուա-նուած՝ ըստ Հայոց Արշակունեաց Քալաւորութեան յորս կուտակալ զարգաւոր-թիւնները՝ «Արեւելեան Գուռն, «Ջորանամակ Գուռն, «Արեւմտեան Գուռն եւ «Ջորանամակ Գուռն») նասապայթանն բացուող ետախեանակ աղկնրում Քալա-կում եւ 21-22-ական նախարարութիւններ (ընդամենը՝ 88), իրենց Քալանամար-կերով (Ա - ԱՄԻՄ՝ առաջին սիւնակում) եւ զարակներին բանակով (Մ - ԱՔՆ՝ եր-րորդ սիւնակում ու զկոյն կերս շրջում): Բացի այդ, ուղղակիւն զարգաշրջան-կի ոչ ինկապաւնի մէջ վերեւից կերքն կարն տուկերով արում է ընկալի աւոր-ան ու անփոփումը. «եւ զոման» ի յայտ աշխարհս գրուակալս. եւ լինի թիւ մարտիկ արանց, որ ընկ սպգար՝ 27-ից Տալարաց, թող զտոտաւորս գրանն արքունի, որ է Ռուսոնց, որք ի պատերազմ կլանին ընկ արքայի, եւ Մարզպետական, որ է կերքինի պահապան ի վերայ Քալաւորոյն եւ զանեւոցն եւ ընկ ամենայն թիւ զաւրացն Հայոց, որ է Տարիւր եւ ըստն Տալարաց»²: Մասնակցութեան մէջ «Ջոր-անամակ» անուանում արձանագրումով չէ, ուստի այն շարունակում է մնալ

¹ Օրբ., գլ. Ը, էջ 20-21: Պատմութիւն Գամանիկ Միտական, գլ. Թ, էջ 30-31: Այլ ստանդա-պատմ մամբաման ընկերունը եւ արմատերուն տե՛ս 24. Առտու, Արուստս ու տոպ ԵՕՄՄՄՄՄՄ, Ե. 273-277.

² Տե՛ս Բ. Այ. Շաճիկարանեանց, Ստալագրութիւն կարողիկէ Էլմիամի, Ռու. Բ, էջ 58-իմ յաղորդող ճիւղիկը: Ղ. Այիշանի «Ագապաւո»-ի էջ 424-իմ յաղորդող ճիւղիկի արտա-տապաւնում մէջ ընկալի այս աւարտը անդախտուել է բրդուրով աղիտակի կենտրոնում ճիւղման ուղղակիւն մէջ:

պայմանակներ: Յնայած գրան, հնչոյ չի թուժ ն. Աղոնցից ի վեր շրջանառուօց այն գրողից, թէ սուեայ փաստաթուղթը պարզապէս «Դաճեամանկ» մի տեսակ է:

«Զօրանամանկ»-ի՝ վերեւում ձգարագրուած իրատեսակ ձեւաւորմը, մեծ հաւանականութեամբ, կարող էր ուղղակիօրէն կրկնած լինել աւելի հին հայերէն նախորդներէ-պատեններ արտաքին պատկերը: Գրեթէ զիւսից յետոյ այն պիտի Քարգմանուած-կազմուած լինել մի փազազոյն հրօգարան-փաւերագրից, որը պաշտօնապէս սահմանուժ էր Արշակունիաց սասանական պետութեան գինուժի կառուցումներն ու ձեւաւորման շափաքանակները՝ Մովսէս Խորենացոյ բնորոշմամբ՝ «կարգք գինաւորութեանց»: Այդ փաւերագրի լծուժ կարող էր ի՛նչ յունարե-նը լինել (պոժէ Տրդաւս Մեծի օրոք՝ շատ բնական տարրերակ), ե՛ւ ստորերէնը կամ պաշտակերէնը: Մակայն «Զօրանամանկ»-ի արտաքին ձեւաւորման ուշադիր վերլուծութիւնը ստիպում է ընտրել վերջին տարրերակներից մէկը, քանի որ մեզ հասած աղբրակում «Էրտարապիտ» եւ «Նարապայիտ» գլանանուններն տեղերն աչից մախ ուղղութեամբ ակելոյապարէն շփոթուած են: Պատահականութեամբ բացատրել այդ շփոթը, որն, անկասկած, գալիտ է հայերէն Քարգմանական նախորդներէից, իրատացի չի թուժ, ուստի՝ վերապուժ պիտի կապուի սեմական գրերին բնորոշ (արամէներէն տառերով էր նաեւ պաշտակերէնը) աչից-մախ գրութիւնից արուած անուշադիր Քարգմանութեան-փոխադրման հետ: Լուանարար, վերջինտ կատարուել է նաեւեւալ ձեւով. մախ՝ երեւում է, որ Գ գարի միելոյայերէն (տարրերէն կամ պատշտակերէն) նախորդներէից նախարարական գրքերի Քատրկամն սկսուել է բոլորակ աղբրակի վերջի կնկարներից զէպի մախ ընթացող «Էրեւելեան Դանք», եւ ժամացոյցի պարի հակասակ ուղղութեամբ շարունակուելով «Նարապայիտ Դանագը, ապա «Էրեւնանանագը»՝ տարաուել է «Էրտարապիտուժ Ընդ աթեւ, վերապազրելով բոլորակ գծադիրը (ենթադրարար, «Ընդ Շ գարում»)՝ ստաչին Քարգմանելոյ-Նկարիչը (կամ Նկարիչը՝ Քարգմանելի օգնութեամբ), թերեւս, գրել է նաեւ գեղադիր զանանուանումները շորս քանկատիւնակներից իրաքանելիքի աղբրում, ինչպէս որ եղել է աչից-մախ գրութեամբ ու ժամացոյցի պարի հակասակ ուղղութեամբ բոլորուօց նախորդներէից եւ ինչպէս որ ստիպ է նաեւ մեզ հասած տարրերակի բոլոր շորս զէպերում (երկուսում, ինչպէս նշեցինք՝ շփոթուած): Մակայն այդ աշխատանքը կատարելիտ արուել է նաեւ մի շուրջ փոփոխութիւն. գծադրող Նկարիչը աշխարհի կողմերի մասին իր պատկերաչապութեան (հայերէն նախորդ գրութեան արամարանութեամբ՝ ժամացոյցի պարի ուղղութեամբ) անհամապատասխան է նկատել Գրիգորանական գրուած գլանանունումների տեղերը (այ կոչ

¹ Խոր. Բ. Բ., էջ 117; ԲՂ, հմ. Բ., էջ 1863 («էլ արեմն իմն հայտանիւ լիւարաքանց»)։ Ը՛կարգա զինարարութեանց...»: Լճճ. Н. Алоян, Армянскя в эпоху Юстиниана, с. 280 ("Току-да действително это положение относительно иерархической структуры, необходимое для точного сведения о численности войск и их составе. На основе такой необходимости должны были возникнуть соответствующие письменные документы официального или иного происхождения, родственные с тем шрифтом, который трактуете здесь, - военской грамотой").

մում պիտի վերելի «Արեւելեանից» յետոյ գրուել Վերսալային Գումն է՝ թէկուզ եւ զեղի վեր շրջուած, իսկ ձախում, ներքեւի «Արեւմտեանից» յետոյ «Արաւային Գումն է» եւ պարզապէս փոխել է գրանքի մայր կրկնորոշ աշխատողը՝ գրել-թարգմանիչը (կամ գրիչը՝ Թարգմանիչ նա), երեւում է՝ տեղագրոջ է եղել թէ՛ այդ փոփոխութեանը, թէ՛ փաստաթղթի քովանցակցութեան ձանքամասներին (Նախաբարութիւններին) այս կամ այն անունանկարգին պատկանելուն, եւ լոկ նայն հերթականութեամբ փոխադրել-տարջնել է ցանկաւարեւանների տեւեւներն ու գրանց կողքի թուանքը Անտիոք, անկապած, վերելի կենտրոնում գրուած եւ զեղի նախ ուղղուած «Արեւելեան Դանից» եւ ինքանքով պահել է տղայի՝ ներսից զեղի գուրս նաւագայթաւն ուղղութիւնը, որի հետեւանքով երկու ձախ ցանկաւարեւանների տունանունները փաստապէս շրջուած են գրուել: Այդ շրջուածութիւնն, ի վերջոյ, անհայտութիւն համարելով՝ գրիչը կատարել է միայն մէկ շարք փոփոխութիւն. ձախից Գասնելով թուարակի ներքեւի կենտրոնին՝ եւ յի շարունակել նայն՝ սանագիրս նախորդեանի ուղղութիւնը. որպէսզի աչ ցանկաւարեւանների տունանունները լրի շրջուած լցրուին (ինչպէս որ մեզ հասել է նաեւ «Արաւային Գումն է» անունանունը՝ ի՛նչպիսի, սանագիրս նախորդեանի «Վերսալային» փոխաւելն), եւ սկսել է գրանց անունները առ առ առ թարգմանել-տարջնել վերելի կենտրոնից զեղի աչ քայտաւղ-իշնայ տարբերակով:

Ի՛նչպիսի, վերջին անգամանքը կարող է ապաստութիւն ատելոծել, թէ «Վերսալեանի»-ի հայերէն պատճեն-նախորդնակը մտայնացուել է «Նեց այլադիտի» ժամաշրջի սլաքի ուղղութեամբ ընթացող կառուցուածքով, ընդ որում՝ սկզբում ունենայով «Վերսալային Գումն է»-ը, ապա՝ «Արեւմտեանից» եւ: Ասկայն անբողբալան վերջուածութիւնից երեւում է, որ հայերէն տարբերակը մտայնացուել-իրագործուել է որպէս միւն-գրելի գիտը շրջանառուած փաստաթղթի պարզ թարգմանութիւն (իրագործման ընթացքում ի յայտ եկած թերիներով), այլ ոչ թէ իբրեւ յատուկ տարբերակ: Նշենք նաեւ, որ վերձանողները չեն փորձել խորանայ վաւերագրի կառուցուածքային առանձնայատկութիւնների մէջ եւ նրա ցանկաւարեւանների ներկայացրել են պարզապէս երբ ժամանակների նախընտրութիւններին համապատասխանող զատուարութեամբ («Արեւմտեան», «Արեւելեան», «Վերսալային», «Արաւային»): Օգտակար կը լինէր այս խնդրում հետաւորինս հշոյրիս պատկերացում մշակելը, որն շարք պատմա-մշակութային եզրայանգումների կը բերէր:

¹ Մեզ հասած աղբյուրակի միւս մեծ թերութիւնը ուղղամիջ գրուած դոմանումներով կրկնուած լինելն է («Արեւելեան Գումն է»՝ քրտնակի վերելի կենտրոնում, եւ «Արեւմտեան Գումն է»՝ մնջքնի կենտրոնում), որի հետեւանքով կրկնուող դոմանումները շիբորթեան տեղիք են տալիս՝ յարկով համապատասխանաբար «Վերսալային Գումն» ցանկաւարեւանի ստալին եւ «Արաւային Գումն» վերջին տեղանուններին: Ասկայն դա, անկասկած, հետեւանք է ոչ թէ քայքայմանութեան համաձայնակցմանը, այլ մի ուրիշ անպարզ նախամտորոշանք. ըստ ետեւոյն, նախորդակ մեծ ձաղարկապետի տղայակապտիկին անկի փոքր յարկի երկու թերթի վրայ արտապրելիս (նկարչա որ ունենը Մաշտոցեան Մատենադարանի յնտալուս՝ ՄՄԴ 8¹ 1379 ձեռագրում) վերջին գեղանկարական նկարատմանով որպէս է թերթերից միւսն մեկի վրայ ընկնող ուղղանկար դոմանումումներն արտապատկերել նաեւ միւս թերթին:

«Ջորանամակ»-ի բնագիրը մեզ անբաղձական հասած լինելու տպաւորութիւն է թողնում, իսկ «Փառնամակ»-ը, թեղահարուկը, ըստ անկեղծի՝ բացմամբ ահա՛նեղերի պահաս ունի վերջից (Ը. Աղսեցի հաշուարկով՝ երկու տասնեակից ասելի)։ Բայց արդէն նկատուած է, որ զրա պատեանը զուտ տեխնիկական է. այդ՝ առանց բացասութեան փոքր նախաբարբութիւնների անուներն, սեղանուած, եղել են մեզ հասած միակ թերթի պարունակած մտազգրի յարզր թերթի սկզբում։ Ընդ ամեն, կորուսած անուներն մէծ մասը կարող է որչէ հասանակեալութեանը վերականգնուել «Ջորանամակ»-ից՝ Պակասում են նաև բնագրի վերնագիրը և առաջին տառը (կամ տառերը)։ Ազգրնատուր չկայ, թերևս, որևէ գրչի անձուութեան պատեանով. գրիչները յանախ էին թան արտագրութեան պահին բաց թողնում հաստածի սկիզբնատուրը կամ առջը՝ մեղանագիրն տարանելուց յետոյ գրանք գունագարց նկարելու նպատակով, սակայն երբևէ մտաւած էին անել դա. նի՛ղ ընկուսե՛նք, թէ բնագրին առանձին վերնագիր է ունեցել, այդ կարող ենք նաև ենթադրել, որ այն զրուած է եղել նախորդ մատուցութեանը վերջում։

«Ջորանամակ»-ի փազման մամուկից Տրգատ Գ-ի գարաշրջանին կամ անկառա՛ջը՝ ետարով հասակի իշխանութեան առաջին տարիներին վերադրելու տարբերակը գաւերագրի հաստատութիւնն թեղուկայ մասնագիտներին մաս կատեա՛ծ չի յարուցում՝ երբ, գաւատա՛նջութեան արևանագրուած որոշ նախաբարբական անձը Հայաստանում հաստատուել էին, ըստ հաստատի ազգիրագիտական տուեալների՝ Տրգատ Գ-ի որս (258-330), իսկ մի քանիս էլ շշխուցուել էին նրա որդի նորոգի կողմից (Մանուկեաններ, Որդուներն են)։ Փոխարէնը՝ մեզ հասած «Փառնամակ»-ի թուագրական նարչում անտեղեկներն (այդչա տարբերուած են և Աղսեցի ու նրա հետնորդների հարծիքով Մահակ Պարթևի նամակը գրուել է մարզպանութեան տեղումից (այսինքն՝ 428-ից) յետոյ։ Բովանդակութեան ուշագիր վերջութեան հիման վրայ այդ հարծիքը շնորհակալով՝ Բ. Ուլարարեանը թոյլ է տուել, որ «Փառնամակ»-ն արտագրուել է միջմարզպանական շրջանի պատկերը, ուստի կարող է յարագրուած համարուել մ. զ. առաջին քառորդում։ Այս խնդրում վնասող է «Փառնամակ»-ում տԻՊ. Գարգանայ տէրս իշխանի լիշա-

¹ Հմմ. Դ. Քառնան, Армянские Архивы, ч. 1, с. 257: "Вот известия в списке - 70 букв имен, их было больше, так как до нас сохранились лишь один лист, написанный до конца".

² Իսկ վերջինիս համեմատութեամբ՝ «Փառնամակ»-ն ասելի ունի միայն երկ տեղամասեր՝ ԵՊ. Նախարիկ և Վ. Մարտունուան արցումի և ԿՊ. Յուլն (ԵՊԷ. ԻնարիԷ. շխուրմը թուով 11 կնկորդ-երորդ իշխամանութիւնը)։ Հմմ. Դ. Առուս, Армянские в эпоху Юстиниана, с. 256-257.

³ Տե՛ս, որ՝ Լ. Շահինյան, Ջորանամակ, էջ 704; Հայ մտորութի պատմութեան քրեատմատիա, էջ 618; Խ. Յակոբյան, Պատմա-աշխարհագրական և փմաշարագիտական նշանագրութիւններ, էջ 281-283:

⁴ Դ. Առուս, Армянские в эпоху Юстиниана, с. 262-263; Ս. Տ. Յրեմյան, Հայաստանը ըստ մշակութայնութեան, էջ 23; С. Л. Томазян, Studies in Christian Caucasian History, p. 229-251.

⁵ Բ. Մուրարյան, Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի նախաարքայանարան շրջանի վաղու-աղագրական փմանի հարծի շուրջը, էջ 159-163; Յուլն՝ Դրճագննը Հայոց Անուկից կողմանց պատմութեան, էջ 124-127:

տակման փաստը, բաժնի որ միայն 428-ին Ստեփ աշխարհը (և նրա կազմում Պարզման գաւառը) Հոսոմ Ե Սասանեանի կազմից տեղափոխուց ճարգզանույթեան վերածուած Հայաստանից ու հջուց նոյն ժամանակ տեղափոխուց Ասուր/Ազուանք ճարգզանույթեանը: Բայց որք, «Պարզմանայ» նայեցողական տղա՛ն է իշխանակամ Արտանէնի երկում պահպանուած 30 նայեցողական թմերի ջանից (զբ. Ա.Վ՝ «Ճարգզա նայեցողութեան, որք ընծայակ ախոս ի տեղին տեղին ի սրբոյն Գրիգոր ընտրանէլիս գահա»), որք նայեցէս իրականում արտացոլում է 357-ից 428 թթ. միջակայքի դասակարգը՝ ևս վերջապէս՝ Բ. Այսորաբանի Հրատմեցիկի յետոյ պատմա-բանասիրական նոր ընկուիթեան ենթարկելով «ԴաՆամակ-ի բնագիրը՝ Բ. Զարուբինեանը փորձել է փաստարկել, որ Սահոյ Պարթևի նամակը կարող է թուարկուի 428-ով (այսինքն՝ ճարգզանական շրջանով), սակայն նրան յաջողող ջանից պէտք է համարել Հայոց թագաւոր Խարով Գ-ի և Եսպուհ Գ Սասանեանի որք 358 թ. Կասառուած «ԴաՆամակ-ը»:

Բայց զվերջերում, բնագիրը թուարկուցեցրէ նախ և առայ յենակէ և՛ նրա սկզբնամասի փայ՝ ընկուցելով բովանդակութիւնն աշխուհ, իրքե թէ նայ նախարարների գահաջոյնացը Սահոյ կաթարկիսը (358-428, ընդմիջումներով) յաշտեցիկն է Հայոց թագաւորի գրածում (վերջին Արաաշխ/Արաաշիրի կամ Խարով Գ-ի) կտտարած փնտրուցի արգելեցում (հրեպիս արարեալս), որից յետոյ այն

¹ Տե՛ս Ռոյսը, Ա.Ռ. էջ 100 (քննարած, զարարեցիկ և յայտ արարից զխրատմիր գահ-արկէս Լուսաւորից Սթոյ սրբոյն Գրիգորի է կարծիք և նկատ զսեղեմակն սրբունայ նախնայացն զխրա... Այս նկատման ի սրբոյն Գրիգոր...): 428-451 թթ. փարչական փոփոխութեանը ընկաւան ինքնարարիկն ի սրբոյն Գրիգոր...): 428-451 թթ. փարչական փոփոխութեանը ժողի ժամանակն տե՛ս Դան Բ. Հարութեանը, (Մեծ Հայքի թագաւորութեան իրաւա-արեւելցն ճարգիցի փարչ-թագաւորակ կարգորոնց, էջ 77-95; Ե. Արտտոն, Административное деление средневековой армянской Сасанидской Ирии, с. 19-25; А. А. Аветис, Ассирия-Армения..., с. 109-114; Н. Г. Семёнов, Этнополитическая история Восточного Кавказа, с. 14; Т. Геворգян, Формирование царства Арца, с. 210-226; Ս. Մուշեղյան, L'Arménie du Levant, t. I, p. 278.

² Բ. Զարութեանից ներառում է լ-Պաննամակի թուարածն ճարգի շրջը, էջ 62-74, Բ. Սահոյակ Մեծայ տը-ի տակ «Պաննամակ-ը ճարգի ուն Պաննամակ Մեծի գահաի իշխանից որք երկը յամանից- յետոյ գտնում էր Կարսութեանն այնպէս նախնան, իսկ այս կարող էր լինել լոկ այն տարիներից, երբ Արշակ Գ թագաւորի ժամանակ յետոյ Խարով Գ-Ս. Սասանեանների և Հոսոմի մեծ կարգած ժամանակաւոր Պաննամակութեանը վերանկրել էր ժան Հարստանի արեւմտեան ժայռ (Յոթ., Գ. 30, էջ 319-320; ԱԷ, Գ. 8, էջ 207): Սակայն ժամայն և ժամանակ անմասնների ճշմարտեց ինքնատու է թում ջանի որ Ազարանգեղոսի իշխանացանքում դրանց տակ ճանդէս և՛ զայն երկու տարիքե ճարգայանքի (Ճարգիտը) իշխան Մեծայ աշխարհը... յորեւտաանկեցող՝ իշխանն շահապ ճարսանց և ընդ զստիկ-ի: Բայց այդ լ-Պաննամակ-ի «Մեծից-ը, ան ճարսանակութեան, կարող է լինել «Մեծ Մեծից» որք 357 թ. բովանդակի յետոյ երկրի գաղտնական ժամում էր, ինչպէս որ եղանակ էր յարձն թարգմանութեանը պահպանուած «Գրիգորի փարց-ը իշխանացանկից» «Խորհրդոյ՝ իշխանի Մեծ Մեծիցի, որք միջակայցն ժող է գտնում՝ Եսխ Գ. Գարե, Documente roue l'année du Dies d'Agathange, p. 75 Ազարանգեղոս, Գարստայում Հայոց, Աշխարհարար թարգմանութեանը Արաաշխանով ու ճարգիտութեանը Ա. Տըր-Մանուկի, եր., 1977, էջ 178): Ըստ այդմ ճան կարելի է Պաննամակ-ում վերականգնի ճամարի՛ Ե. Տամայն, [Ը] Մեծայ տը-ի Ե. Տամայն Մեծայ տը-ի:

Տատարական է ուզարիսուէ Տրքան՝ արքայից արքայ Վրամ Ե-ին (420-438/439), նահայն անբող բնագրի ուշագիբ զերյուծութիւնը և յգլուարանորն Տարաւարին անշտ սոցաւումն ու նշտոցումն աւելի հաւանական են զարեւում երա ընթերցման այլ տարբերակ նախ՝ Քում է, թէ ստումնաբորոցներին պարզպազն կաշիկանդէ է բնագրի ամենակգրի պակասի անգում գեւես մէկուկէ զար առ առ Կ. էնինի առաջարկած զերանհանումը՝ «[Սա]նակա ինչիք արարեալ...» (ն. Արոնցն աւելի է շեշտել՝ «[Ս՝ մա]հակա...»)¹, Իրականում շատ աւելի հաւանական է, որ հորատել է միայն մէկ տառ, աք է՝ Ա սկզբնաւառը «[Ա]հա կա ինչիք արարեալ» պարզ արտայայտութեան մէջ, որը բացիացած է «Ահա» կրօնականարիչից և «համա բայից» զործածումած որպէս սծանդակ թայ տակեննա բայի անցեալ գերբայի Տեա՛ւ Ազ սկրածն (իւշուկ ևնթագրում էր, որ՝ Բ. Տարաւարինեանը) ստորոցեալը սլաշանարեւելզ՝ տեւանում էր, որ բնագրի առաջին նախագաւտութեան զործող անէր ոչ թէ Նարց կաթողիկոս է, այլ «Արտաշէս թագաւոր»-ը («[Ա]հա կա ինչիք արարեալ... յԱրտաշէս թագաւոր»)։ Դրանից էլ պարզ է դառնում, որ սբեկիք արարեալ-ն աշտակ ունի ոչ թէ սորենկու, այլ ուղղակի՝ «Նայչիքու, հարցնիքու, հարցում կատարիչու իմաստը՝ (թաւ աղթ՝ շաչորցող «եթէ»-ն էլ պահանջուող հարցական է դառնում), իսկ «զոր ի Տրոզոնն» հատուածը հարկ է ընկաղի իբրն երկու բառով ընդմիջուած սի իրան արքունի հատուածին կացեալ (պայծամականորն պարզիցում՝ «կա ինչիք արարեալ յԱրտաշէս թագաւոր» ի գրան արքունի, զոր՝ ի Տրոզոնն, ...ևթէ՛... տեւն)։

Այսպէս նաեւ Տախեանայի է դառնում, որ «Արտաշէս ի գրանին, ըստ անհայնի՝ նշտանիկ է «Արտաշէսին գրան» իբրն ինքնուրում (ն. անգամ՝ զրօշ, անտանում) Իրանի պետական արխիւ-գրանի (կամ անտաղն երա՝ եւրօպայ

¹ Տե՛ս Գ. Անգլիցիանին հասցեւորում միա 2 Ապրիլ, 1851 թուակից նախկում (Գ. Անգլիցիան, Նոտակներ, էջ 355) և Hecquet Arzartus Mousca Xorencan, 1858, t. 358.

² Հծծ. «Փառչաղակ ժամանակ է կազմում նաև կամ ըստ՝ յունարեան թայ անցեալ ինքնայնի մեռ. հաւան կամ (հասել նո), կախ կայք (պարտւած էր), կնկա կալ (նին) Եւր. Առաքելեան, Գրաւարի ընթակամութիւն, եր... 2010, էջ 194, կամնախարհչնիքի համար տե՛ս էջ 220: Մեծապարտեան «Գրաւարի հասցեւոր»-ումք օրհնակներից հծծ. «Վար կանխալ յերեց տեղի նշանակ, և փաղփաղէր մայրիցն ի բարնուէ...» (էջ 244, Բուգ., Գ.Տր. էջ 185: ՄԷ, Տո. Ա, էջ 375): Ս. Գրիգի իս Գնքն «սխ» կրանակաւ Արտաւան զայլ իս և տեւն, և սծծ իս մի զանակ զայլ զԳարցն սարկալ զեղեկ-բայ» (ՄԳՆ, ԻԻ 13), որի յումարէ՛ ստորմիակում էլ անկալ նմ «սխ»-ն և յաւալարեալ ստորոցեալը («Քո ձոսմնկաց Արտա տի; ձոսմնկաց; սծծում ևնեւ ան ևնո կրծ զէ՛ ստաչիւրոս ևն զսն սսքե ևն արծոն»)։

³ Հստ Ն.Ը.Ի (Տո. Ա, էջ 952) «մնիք» գրակամի իմաստնիւմ են «կայ, թոյ, որումն», «Քննորիւն, հարցումն, վեւ, սարակոյ լուսնից, իտալարկութիւն բանից», «Գրանակումն», «մնորում, հարցում, իմ հայեալ»։ Ստացում է «Անտառիկ հարցում է արտն Արտաշէս թագաւորի կողմից...»։

⁴ Գրօշ, իսօք, արաշէլով՝ որ փն գրք ինչպէս ճիշտ նկատել է Բ. Տարաւարինեանը («Գրաննանակ» թուարթում հարկի շուղը, էջ 73)՝ նշելով նաև կրօնի վերջում՝ տեւի-բանի լնտի մեծալարութիւնը աւարտելի սմնաթեւերարթիցը (թէկոյ է չզգաղով նշանում «թէ»-ի հարցական բնուցը)։

հզորեցավ ասած՝ ֆոնզերից ձկնի), ընց որում՝ ունի հասանալիս է՝ հեյ առաջին նաստենան արքայի ահուհով: Արքիևս, ինչպես զա քառափառչեում էին Ս Գ. հայ հեղինակները (Յարեհացու արիակով), բացի իրենց հարկները նուաներոց ու կրա մեծ ժառն ածրածու՛մեան ննթարհեյուց (պերկով՝ քրոզմ ժառն աշխարհիս յաւր Գարնուշաներս՝) զրա հահատակն էլ էր արել. պեղեցիպալէ յարգարեան զաշխարհս Հայոց՝ ի կորց առաջին [տրոյննն՝ Լախնին, Կարգրուկ Քաղաքուր արկեր] հաստատելով: Ու ասն, հերթական անգամ Տրքրան ուղարկումս նասակ Փարսիեից ակնհայտ էն հեյ սպառն՝ «Արտաշէր ի զրահնիս փարսէ ու ցանկ (եթէ՛ ես ... սեմե) անհրամշտ փաստաթուղթը՛: Ան, բարերարտարար, յարտնարերուկ է, ապա հաստատուելով արքայից արքայի ու կաթողիկոսի զնիքներով՝ նահանքի փոզմից ուղարկուկ է (քնականարար՝ Հայրաստան)՝ «Յաղոց անոր 17-ս Թուակիր մի համան-նարարանով (պէր արարի ես՝ նահակ կաթողիկոս)՝ աքն ժաշին, թէ «նորին բարերարութիւնս Հայոց Քաղաքը (այլ ո՛չ թէ Փարսից արքան) ինչպէ՛ս Լախնին ժամանակներն արինակով կարգադրի (ապստանիով, այլ ո՛չ թէ յարգարեան հրամայականով. եթէ արդէ՛ս Ձեր բարերարութիւնց հրաման աս-

¹ Խոր., ԲՃԸ, էջ 215; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1964: Ի դեպ, մեծ քանդակաւորին ին լիմէր, եթէ այս արտադրութեան ճէշ կենտրոնում մեր կատարած փոզքի փոխերթոյնը (1913 թ. քննարդի ճամննարտ) Սպաստէր յարցանարիւր փոքրին տասնամյակներում հաղադարեանում մէջ վառանդաբար զրոնակամների մի շտապողական փրկական ճանաչանքով ապրում այն սիրելիկարիւղ, իրեն թէ տունայ քննարդի դնում է. թէ մեծ Հայցի քաղաքաբնութիւնը արդէն Գ ղ. կենտրին, Ռուսէա-Խոսանական Մշակիկոսի ճարտարեան պայմանադրի ճամնայն թառանցել էր Կարգրանում և Սասնանականների միջև (տե՛ս, որ՝ ԳՊՀ, 1976, 8^ր), էջ 67-68; ՀժԳ, հտ. II, էջ 39-43; Բ. Հ. Հարությունյան, Հայաստանի պատմության առկա, էջ 38-39; ՀԱ, 2007, սե. 160-171; Ա. Մովսիսյան, Սաղմունակի ճարտարանկար, էջ 61-65, 139-143, 203; А. Ж. Аргунцов, Археология, топография и этнография Северокавказского края в V-VI вв., с. 277-284; Սակայն այն շտապողական պնդումը լիկ զրարացի շտապարեանն նորնանգների թույլ իմացութիւն է քոջանում (իսկ պիտի ընկալել, պայմանականօրէն պարզօրէնում՝ «չորով ժառն աշխարհիս գերելով-լալէ դարձուցաներ») և կարտրեմ աննետմ յարակից ննթարեանը, այդ թում՝ ՌԵԳ շարձանարեանում մե՛ջ «Յոլով զաղտնայ նարարացն Հայոց՝ ... ի Յոլով ապրի՛նէն-Կարսէ՛ս, ազ ոչ թէ՛ Հայրն ոչ յորդ, Յունաց յաղնի ապրի՛նէն»): Ա. Սրնեանից կերպար փրկուց պնդան միայ «Փառապրկիկեր» ճանդանայն ճորտուց տե՛ս Ա. Ա. Մարտիրոսյան, III դարում Մեծ Հայցի բանաման վարկանք. - ԳՊՀ, 1987, 8^ր 3, էջ 201-212:

² Խոր., ԲՃԸ, էջ 215-216; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1965: Ուղարկու է ցանկ «Եւ գերկիրս գրով ընկ հարկա իրով արկան ի անմեծեր զիս անոն հաստատու»:

³ Օճապարեանը դէռ Գր. Քարաբեանցիին է (Археология Армении, т. I, с. 296. - археологическое исследование Саяк-станиц в Персиде и для археологии края Армянки, при переезде императора В. В. Васильевичем, дано для записки Императору по предмету. - 17-го числа археологического общества в С.-П.-те. ... истолкование Саяк-станицы в персидской столице Ктезионе переписано государственным инженером и в архиве императора Армянские (379-383) анализ исследовании армянских станиц [и станиц] - политический спусок армян, истолкование, была истинна до фактически исторически была станица Армянские в Персиде и Вавилонии» (զըրքնն փոզքն, ինքարկէ, Յոլու չէ): ՀԱճ. Հ. Կ. Քիչուսեան, Պատմություն հայ ճիւղ կամպանութեան, վճենարկ, 1992, էջ 75 (+420-421) փոզք Տրքրով ին ցոմնը, ապ զորէ կ'ըրար Արտաշէն թաղապետութիւնը յարտընկելու համար, և պարսիկ արքայի փրկող իր ունեցած Տեղիակարեանը դադարեցնել կր տայ քրիստոնէանցրու զէ՛ս հանումս հայրամայնը):

ըլ... որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին...») գաճակարգութեան խնդիրները «Հայոց ազգասաց եւ առեւտարանց» համար՝ առաջարկուած շարժար եւ նշմարիտ ձեւով նրանց իր պիտանի շահ[ր]համարիս մէջ տանելովս (դատակարգելով-հաշտառելով)՝ Եւ գա, կրկին եշներ՝ ի պատարհան Արաւելս թողաւորի՝ Սահակ Տարթևի հետ նախապէս մտայնացուած ու պատրաստուած պաշտածական հարցումը (սխալ գիր արարեալ ի գրան արձույտ լնրաւաշէի թագաւորի...») Եւ նախոր գիծեանդ-ներին խանկարել է եւս ընացրի առաջին սիմոնի 7-րդ սուլտանատու պատուոյ եշանի տակ վերջուած Թէ (17) թուանշանոց յոսոյ գրչի գրած վերջակէտը (կրկնակէտը), որին եւս երկու խոշոր գլխատաներ են յաչորցում՝ (տանի ի Թաղոց անոյ ի Թէ Ի Վառանջ...») Եւ Վառանջով գրան՝ հրատարակելներն այդ եոյն տէղում են աւարտել իրենց վերականգնած ընացրի առաջին նախադասութիւնը (Ք. Զարտիսէնեանը խախտեց այդ առանգալթը»), որի հետեւանցով ամսաթիւը կարուել է Սահակի լլգած նամակից (պիր արարի եւ՝ Սահակ կաթողիկոս...») եւ կապուել արքունի գիւտում սժամական նամակըս տեսնել-գտնելու հետ Բայց ի-րականում գծուար չէ եկաւել, որ գրչի համար հիմք են ձառաշէլ, թերեւ, նախորինակից եկած՝ թուանշան ցուցանող կրկնակէտերը (ս"ի Թէ-Եւ), որոնցից երկրորդը եւ սիւղանքը ընկաւել է իրեն վերջակէտ՝ Ի զոց, շատպարկան է թում եւս եւ վառանութիւնը գրչի յաչորք վերջակէտի եկաւամար՝ «եղեպէս ներսե՛ն քառերից առաջ Ան յետ տանելով ու գնելով վեր յայտ հետեւ-ից առաջ (գրանով ընկալում է՝ «Վրպէտցի պատհոտե... գաճ[տկար]ը լալանի լինել, ... կրկնակէտը հաճեամակը...»)՝ յաչորում է միեւնոյի նախադասութեան մէջ թագնել յայի տարրեր ժամանակներով խնարհուած երկու ստորագեալ (ս՛հրաման տալէս, ի

¹ «Անձնի» քաղի երկրորդ իմաստով (ըստ Ն.ԷՔ. Ռո. Ա, էջ 308. «Վաչուցանել կարգել, հաճարիլ»): Նամակի հասցէատիրոջ ծագումը Գր. Յուլյարեանցի կարծիքը, քառօր. փաստերից չի տարբերուել (անդ. «Тут он писемленно обращается к "царю швей и балластелию" (по-английскому, убогое дело тетула этого аластелина) Враню, прося его о содействии: "чтобы твое балластелие пожелало, как ты было прежде у швей, произвести для твоих кинжалов (ножи) общую перепись армянских делов и балластели, дабы [сообразно с твою] мосты их и разрядным списком были определены"». Հծմ. Յուլյը՝ Սո. Մալախուանցի ընկալման մէջ (էջ 338). «որքեզի վնտն արքայից արքային եւ քաղերպից, թէ իող լլգուար քաղեւ չ] մեր քաղերպութիւնը հրաման տալ Հայոց ազգաների եւ տանուտերներին քաղերպութիւնը կազմել մեր դիւանում...»: Բայց քննարկի ամենաշատ շեղումները մը. Հիմնովն են վերանշանով ցուցանած տարբերակով՝ կրկնում Ն. Արտիցի կողմից (Արմենի և ձեռու Юстиниана, с. 270) – «[Я Саян некая во дворе шра Армянска того, о чом заговорила в Ктеифоне, чю в выдала паткал отна Армянска в дивное [17 անոցը կ'ա'ոցը]. И обратился я в вытолком Саян в Враню... с просьбой: да прикажет Ваше Балластелие сделать перепись армянских делов и вытолком для вышего дивана...» (Ռծմ. Историю Армянска Моноса Хоренского, 1858, с. 358). Դժուար է հասկանալ, թէ գիտնականների պատկերացմանը՝ ինչպէ՛ս կարող էր Սահակը գրել՝ «Եւ է պաղէս արքայ եւ նշմարիտ»... եթէ իր համակն ընկալում էր Պարսից արքային: Նույնը Հայոց կարողիկոսի կնիքը ղեկու խաղում, եթէ կցողու փաստաթուղթը սխալի անհունը Տիգրանի գիտնալով գիտնալով Ի է. լլգումը հրան, որ երկը հրատարակելներ էլ որս փոխարէն Եւ են վերանշանը:

² Գրանցից անալիզը ծագադարձու պատմաիկ լուսնակարում յուսել երկուսը գիտնալով Ի է. լլգումը հրան, որ երկը հրատարակելներ էլ որս փոխարէն Եւ են վերանշանը:

³ Հծմ. Ա. Գ. Խաչերեան. Գրաբարի շարանխաղութիւն. – ՀԱ, ՄԶ տարի, 1992, սն. 15:

յարբ ճինք») և իրարից ոչ մնաս կրկնուած «Հայոց ազատաց և տանտուելոսեցո-
 ներն ու սեղանգէտ-ներն Այս խնդրին յօրհրուած մեր նախորց աշխատանքում
 («Բազմազգէտ-ում, 2011-ին) յիշել ենք Մահակ Պարթևի նամակ-նախարարին սկզ-
 բում եղած «(Ա)հա եղանակաւորիչ բառն արժանազով երկու տասնեակից անկի
 զկայքի»՝ միջնադարեան Քղմնքի, Ճառերի, ինչպէս նաեւ մէջքերուած ուղղանկ
 խտարի ու կարկուղ հաստատարածանունների սկզբում (նաեւ՝ «Նւ ահա, «Ջի ա-
 հա, «Սկզ ահա, «Նհասանին տարրերակներով): Այստեղ լոկ կրկնենք, որ Ս.
 Գրքում, որի մեծ մասն Յարգանանին ու իմրագիրը Մահակ Պարթևն էր, «Նհա-ն
 հանգիպում է 371 սեղան»՝ (նամենանելու համար՝ Մոզգէտ նորենացու մտ 10-ից
 պակտ է), ընդ որում՝ զրա բառորց մասը՝ նախապատասխանների հէնց սկզբում:

Այս նոր տարրերակով «Դա՛նամակ»-ի նամակ-նախարարի ամբողջ ընդգիրը
 գաւնում է լրիս պարզ, և զիբանում է շերտիտնակն անհարթութիւնները շրջան-
 ջելու, ստանկէն բառեր անանելու՝ կամ լրացուցիչ վերականգնումներ անելու՝
 կորիքը: Թճշտու, թում է, թէ կարծիք է գործել կատարել ընդամենը մէկը՝ «ար-
 բաղից արքայի և բարկարիւր բառերին յաջորդող «նա-ի փոխարէն նախորինա-
 կամ ենթադրելով՝ «միւ, այսինքն՝ «հնգերորդի [ամի]: Դրանով կը լրացնու-
 բուր զնուս Դր. նաչաթնակցի կողմից կատարուած շերտիտնակն բառիակնին
 անկայտ անհարթութիւնը՝, ու նաեւ պարզ կը գաւնար Մահակ Պարթևի նամակի
 ոչ միայն անտաթիւրը (Քաղց պատ 17-ը), այլեւ հզգրիտ տարիթիւր՝ Վասմի թագ-
 արութեան հնգերորդ տարին («424 թ.՝ հաշուած 420 թ. նախապարի 1-ից՝, որն
 Յղոստարին էր): Հնամարար՝ հզգրիտ անտաթիւր ստացում է 424 թ. Դնկտեմ-
 բերի 26-ը՝:

¹ Ա. Յակոբեան, «Գամեանակ ազատաց և տանտուելոսեց Հայոց» և «Ջարտամանակ», էջ 500-511: ՀՕԲ. Գիրք թղթոց, 1901, էջ 185, 231-232, 234, 407, 460, Գիրք թղթոց, Երկրորդ հրատ., էջ 1, 10, 346, 467, 490, 492: Գամեանակոյց Հայոց. հտ. Բ, էջ 216: Պատմ. գ. Բ. Ժր. լր. իս, էջ 184, 237, 258: Անանեան, 684 յուսակնի պատմութիւն, էջ 820, 868, 888: Յով-
 հաննու Ինաստանի Ամենայն Մասնադարարին, Երկրորդ տպագրութիւն, վեմն-
 սիկ - Ա. Ղազար, 1833, էջ 171: Յոյնի՝ Մակս ժողովոցմ, որ եղն ի Հայս, Ստաւրպանց
 և գիտա-քննական ընդոյցը՝ Ա. Յակոբեանի, - ՀԱ. ՄԴԳ տարի. 2009, էջ 130, 134:

² Հար՝ Համարարտ Հնի և Լոր կտակարանաց, Աշխատանքութիւն Ք. Շրգ. Աս-
 տանաւորութեան Արազկիրքոց, Երուսաղէմ, 1895, էջ 28-30:

³ Հնմ., որ՝ Սե. Մալխասեանցի բարգմանակը (Մոզգէտ Խորհնայի), Հայոց պատմութեան
 Քաղցմ. ... և նախորդադարումներ Սե. Մալխասեանցի, էջ 338-339:

⁴ Տե՛ս Է. Առտո, Армянна в 1000-летию Иерусалима, с. 270: Բ. Հարությունյան, «Գամեանակի-
 թուականի մարտն շուրջ», էջ 73:

⁵ Տե՛ս Գ. Հալախան, Армянские Армянцы, ч. 1, с. 297:

⁶ Ստանմանցից նոր արքայի առաջին տարին թայնում էին նախորդին փոխարինելու
 տարուայ Կատարարի 1-ից (A. Christensen, L'Ann des les Sassanides, p. 166):

⁷ 424 թ. Կատարարի 1-ից Օգոստոսի 12-ից էր (428-431 թթ. ցարամանկում այն Օգոստոսի
 11-ից էր. տե՛ս. որ՝ Գ. Բրուսեան, Օրացոյց Հայոց, Վարդապետ - Ա. Էշմանին,
 1997, էջ 130-131: Թ. Հ. Վարդանյան, Հայոց տոմարոցը (4-18-րդ դարեր), Եր., 1999, էջ
 16-17): Յանուարիս՝ Քաղցի 1-ը՝ Դնկտեմբերի 10-ից: ՀՕԲ. Գ. Հալախան, Армянские
 Армянцы, ч. 1, с. 296 («17-го числа армянского месяца к'ан'оша, соотвѣтствующаго дека-
 брью месью - по старому, ианно, нового года.»):

բարեփոխել ինչպէ՛ս հրաման ասոյ՝ Լայոց պատեհներին եւ տանոււթերին Ձեր զիտանի շահհամարում [աշխարհագրում] այժմ եւս եղի կերպ գոտափարզել, ինչպէս որ նախնիներս [էր] Լայոց ազգի մաս:

Եւսեւ [եղիպէս], որպէսքի այրուհեան Լայոց պատեհներին եւ տանոււթերին գահ[անարգ]է յայտնի [պարզ] լինել, որքայից արքայի հրամանով՝ Ենթեհը եւ ես՝ Սահակ Լայոց կաթողիկոս, կեղծիցն այս Դահեմեակին [Դահմանեղ]՝ եւ զրեցիկը [զրան] արքայից արքայի ճառանկորոշը եւ մերը:

Եւ այսպէ՛ս է արգարք եւ Էջմարիաք.

Նախ եւ սուսո՛ր Լայոց իշխանը եւ Մազխազը, [այսպ՛]

Առաջին՝ Արեւեայ տէրը ... և՛:

բ) Է ՊԱՐԻ ԱՆԱՆՈՒՆ ԼԵՊՈՒՆԻՍՈՒՆՆԵՐԸ

Դո՛ւսեւ ըստ 1940 թ. Աշ. Արքայաճանկի կատարած անփոփոխ՝ ռեզնարացոյցի ստեղծման փոփոխութեան շահաւէթերը յայտնել և՛ իրարից աւարքեր շորս հիմնական կարծիք. 1) Միթթարեաններն ռեզնարացոյցը համարել են Մոզլետու իտրեմացու աշխատութիւն՝ իտրեմացու համարելով Ս գայրի Կեղեմակ. 2) Ան-Մարտեան ռեզնարացոյցը համարել է կեղծ (սուս) Մոզլետու գործ՝ զրուած Ք գ. վերջերում կամ ժ գայրի սկզբներում, 3) սկազ. Ս. Մանեղեան ռեզնարացոյցը համարել է իտրեմացու աշխատութիւն՝ իտրեմացու բերելով Ք գայր. եւ, վերջապէս, պրոֆ. Փ. Պատկանեան ռեզնարացոյցը համարել է Ա-Նահրա Երրանացու գործ՝ զրուած է զարուած՝ Տնտազարու որան անկողնի է, ըստ էութեան, լո՛վ սկազ. Ս. Երեմեանի կարծեք տնտազար, ըստ որի՝ ինկորպ աւարիկայ կրիք կարող էր զրուել տնտան Կեղեմակի կազմից ԵԻՑ թափց ոչ ուշ, քանք որ այն աւարի է Վազարչապատում կառուցուել (կամ գտել հիմնադրուել), Ս. Լեփիսեմէի ենկեղծիցն (ըստ նրա շինարարական գիմազրի), իսկ ռեզնարացոյցը եւ այլ տաճարի փոխարէն զճո՛ւս զրուած է փոխարկուած Կեղեմակի մատուցելիքի մասին. Երչա է՝ Կեղեմակն, ի վերջոյ, նախընտրում է ԵԻՑ թ. նախորեանը՝

Սակայն վերջերս ռեզնարացոյցի անբողջական գիտական բնագործ կազմման եւ հրատարակման արիթմո՛ք մեր կատարած վերլուծութիւնը թող տուեց պն-

¹ ԼճԻ, Ա. Նախորեան, «Կանթանակ ազատաց եւ տանուաւթանց Լայոք» եւ «Մարտեմանակ», էջ 541: Մատակցուի փակագրութիւն մէջ արուած են նախ նախորդող յստի յայտարարական ըրումներ եւ լրացումներ՝ ստեղծ շարտարանց տնտանու ճառատակով:

² Ա. Արքայաճանկ, իտրեմացու վերազրկող «Վերաբնացոյց»-ի Տեղեմակի հայցի շարքը, Եր., 1940, էջ 48. ԼճԻ, Է. Մանեղեան, իտրեմացու ստեղծման լուծումը: «Վերաբնացոյց»-ը եւ Մոզլետու իտրեմացի, Եր., 1934:

³ Ս. Տ. Երեմեան, Լայոսուանց ըստ «Վերաբնացոյց»-ի, էջ 24-26: Գրախմբութեան 2000 թ. կատարած իմաստաբան անփոփոխել տե՛ս Ք. Է. Լայոսուանակ, Մեծ Լայոքի վարչաշարժարանակ ըստման ճանապարհ ըստ «Վերաբնացոյց»-ի, էջ 5-51:

⁴ Տե՛ս Անանուս (է գար), Աշխարհացոյց, սն. 35-194: Կրտսէ իտրեմացու Մատեմազարութիւնը, Վենետիկ - Ս. Լուզար, 1848: Агностическая география VII века по Р. X., Текст и переводы ИВАН К. П. ГАР-

դիչ, որ հայկական վաղ միջնադարի այդ քայքայիկ աշխարհագրական շուշարմաների ոտեղծման գաղափարն ու զոգոտփարախօսութիւնը, ըստ ամենայնի՝ ուղիղ ներքնուած են 610-ական թթ. սկզբներին Իրանի արքայից արքայ Խորթով Ք Ապրուէզի տիրապետութեան ասակ վերամիաւորում Հայք աշխարհ-շարժում գորչական սոցտակի բարեփոխման (Աէֆորմի), ժաւաւորաղէս՝ Վայոց իշխանի իւտարտուտի հաստատման հեռանկարից եւ իրազութիւնից: Հայք, Վրաց եւ Աղուանից սիշխաններին ժաւնի աղբիւրները իտում են սկսած է գարից: Երեք սարկոտկանակ երկրներին իշխաններին հաստատութիւնները ձեւարունցին այդ զարասկրին, ենթադրարս՝ 615/616 թ. Փարսից ժաղճի համաւերում, որին ժաւակցող Աղուանից վերայ կաթողիտն էր (595-629) Մասանեան Խորով արքայից սինգրնչ (Ճաւ Պէ-ի մի տեղեկութեան) Աղուանից սիշխան-ի տրազողը շարժնչ Գարճմանի իշխան Վարազ Գրիգորին: Գա այն պտտմական պահն էր, երբ Ռուզանգիայի կայսր Փոկաւը (602-610) սպանուէ էր իր Հերակն զորտարի կաղճից (ոգ գահին տիրոց երեք տասնամեակ՝ 610-641 թթ.), որից ըտոյ կայսրութիւնն աղբից մի ոչ կարճատեւ եղեւամային շրջան: Այդ պահին էր, որ տրանագրունց հայ ժաղճիցի պատմական ձակատագրի համար մի կարեւորաղբն փտաւ: Ծգաուելով Քրիզանգիայի իտունակ վիճակից՝ Խորով Ապրուէզի յաղթական բանակները գրաւէ էին Նրա յայտ արեւմտեան պրոփիեղիաները (612-ին՝ Փաքր Արիայի մեծ ժաղ, 614-ին՝ Փաղիսարից, 617-ին՝ Երկրտող): Եւ այդ պատմական պահին տեղի ունեցաւ 385/387 եւ 591 թթ. բաժանումներով երկտտում Հայաստանի զոյգ ժաւերի վերամիաւորումը Մասանեաններին տելութեան կաղճում, որն արղէն պարտաւոր էր մշակել իր ետրանուան տիրոյթներին կաւաղտրման ինչ-որ մի լրիւ ետր համակարգ, ինչը եւ արեց Տիրքոնի համաժաղճում՝ հայ ժաւեւագրութեան մէջ կոչումս «Պարսից ժաղճի»:

Մենք ձգտել ենք զոյց տալ, որ շամաստատած-շմարագրում վիճակով լոկ մէկ գրչագրում պահպանուած (Վենետիկի ԳՊ 1245՝ ընգորինեկուած Հայոց ՌԾԳ /-1604/ թ., ցաւօք, խիստ անուշաղբի գրիչ Ատեղտնտարի կոչմից՝) «Աշխարհաջոյց»-ը՝ սկզբնաղբն կաղճուել-շարագրունել է Խախ եւ ատաղ՝ իրրեւ մի յատակ

касок, СГЗС, 1877; Աշխարհաջոյց Մովսէսի Յոթնցարոյ... Վննտիկ, 1881; Ա. Գ. Արքաւանգրս, Անամիա Օրջակարտ ժաւնեագրութոյնը, Տր., 1964; Ս. Տ. Յոթնյան, «Աշխարհաջոյց»-ի սկզբնական քնաղբի վերականգնման փորձ. - ԳՊՀ, 1972, ԵԻ 4, էջ 209-230; 1973, ԵԻ 1, էջ 238-252; 1973, ԵԻ 2, էջ 210-230:

¹ Տե՛ս, որ՝ Ք. Ատուլէէէ. Պատմութիւն Սասանեան տերտրման, Քարթւ. Ա. Բարսեմյան, Վաղարշապատ, 1896, էջ 76-78; Невостнов Восток, т. 1, Москва, 1970, с. 364-366.

² Աղաղաղտիւնը տե՛ս Մարց ցոյակ հայերէն ձեւագրաթ ժաւնեագրարանին Միլիթաքանց ի Վննտիկ, հտ. Ա. Յոթնցն Հ. Ք. Վրց. Մարցիտեմ. Վննտիկ - Ա. Ղազար, 1924, էջ 811-818: Նիւթի վերտաոտրիւնն է. «Աշխարհաջոյց Մովսէսի Յոթնցարի յաղճուել» (թ. Ըա):

³ Նրա «Յղարճակ իմրագրութիւն» անտումուն Ռնց այդ պտտմաով սերմնչ է: Համաուտ իմրագրութեան Ռնաղբն ընդորինաղբիւնը մաղ է Ռասնի մի դաղի յայտնի զոյաուտ (ՄՄ Զեւ. 2679, հմմ. Մատեան սիտրեման եւ Ռատտոյ Պարթի բաւեմայի, Հագրտ (ՄՄ Զեւ. 2679, հմմ. Մատեան սիտրեման եւ Ռատտոյ Պարթի բաւեմայի, Հագրտ (ՄՄ Զեւ. 2679, հմմ. Մատեան սիտրեման եւ Ռատտոյ Պարթի բաւեմայի) եւ լերին թղթա Ռնաղբն ձեւագրի, 981 թ. Նամանանոյնը տալաթ. պտտաուտնը եւ աշխատասիրնը Ա. Ս. Մարտոպաղն, հտ. Ա. Տր., 1995, հտ. Ք, էր., 1997):

ծրագրային փաստաթուղթ-անգլեկառու՝ Տիգրանում 615/616 թ. Խոսրով Ապրուելի նշանակումը՝ «Պարսից ժողովին մեկնած հայ ազատազինակներն ուղարկուման համար» Հուն 643 թ. իր աշխատանքն սկսած և 659 թ. ստացին կէտին գրելը վայր գրած Սեբեոս պատմիչի ուղից վկայության՝ հայ ժողովականներն իրենց հետ էին վերջերի նաև ուզելք սրբոյն Գրիգորի¹։ Մյուս զուգահեռն էլ «Սեբե Նառատոյ ժողովմանն է, որի անդամուք եւս հասցում է հովիտսս կաթողիկոսի և «Պարսից ժողովին համաանկրտի հետ»։ Կրկանի մարզպան Սերսա Քազրատուի իշխանի և անկար սրբոյն պիտարութեամբ տեղեկացում ժողովն, ըստ Սեբեոսի՝ քննարկել է լոկ դաւանական մի խնդիր, որի լուծմամբ Հայոց եկեղեցու հաստատել պարտադրուել է Իրանի թուրք քրիստոնեականներին (Վճարչ վերայ նրանք եւս սրբոյն Խոսրով, եթէ աննայն քրիստոնեայք, որ ընդ իմով իշխանութեամբս են՝ հաւաս զՀայոցն կայցին»)։ Բայց ազդու ազդեցական համոզիչ ներք թոյլ է ստացի մեծ հաւանականութեամբ մտածել, որ նայն ժողովի համաանկրտում քննարկուել ու լուծում են ստացիլ նաև ստարածքային մեծ ձեռքբերումներ սկսեցած Իրանի տէրութեան համար կարծուր այլ պետական, վարչա-քաղաքական խնդիրներ։

Հուն Մովսէս Պարսկարանցու Պատմ պատգամուած մի քանի ուշադրան տեղեկութիւնները՝ Աղուանից աշխարհի շտապի իշխան Վարայ Գրիգորը անկրտութեանն էր ստացի վերջ Աղուանից կաթողիկոսն ձեռքով և նրա իսկ խնդրանքով Խոսրով արքայն կոչելի նշանակուել իր ուղք պաշտօնուած Հժմ. ընտրելու։ «Վարայ մնանի զՎարազման և զՇուշի տեղի և զՎարայ Գրիգոր՝ ստացին իշխանն Աղուանից, որ առ [ն էւս] զմիտարին ի վերջէ՝ Աղուանից կաթողիկոսէ»։ «Եւ իկուանից իշխանութեանն Վարայ Գրիգորի՝ Գարշմանոյ տեսն՝ զնայն և Յովսէփ անապատական...»²։ «Այս Վարայ Տրգաս ի Միտրական տունն էր, որք զԱղուանս ժողովեցիցին որք ի հարտ անելով։ Սա անկրտուր էր ի Վարայ Գրիգորն ստացին իշխանն Աղուանից»³։ «Վարայ մնանի զՎարայ Գրիգոր՝ զստացին իշխանն Աղուանից, որ մնա Գ սրգիս»⁴։ «Տէր վերայ, ան ԼԳ... ևս խնայեաց ի Խոսրովայ

¹ Հժմ. Է. Լ. Գանիկյան, Հայ եկեղեցու նկատմամբ Խոսրով Պարզելի վարած քաղաքական քննարկումը, - ՊՁԸ, 1981, հոմ 4, էջ 197։ ՄԷԿ ազ Յաշտարեղով՝ «Պարսից ժողովի» քաղաքային 617/618-Ը է (M. van Esbroeck, L'encyclopæ de Komana et la république de Mar Marouta /617/, - "Oriens Christianus", 2003, 85, p. 162-175).

² Տե՛ս Սեբեոս, գլ. ԹԳԿ, էջ 124։ Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 150։

³ Կնից Ռատուրի քննիմանք սուրբ կեղեցու... յառաջ Կովիտաս կարողելուք Ռաժա-Ռատուրայ, Հրատարակից՝ Կարապետ Յոյ., Վաղարշապատ, 1914։ Կովիտաս կարողելուք, Կնից Ռատուրի, - ՄԸ, հոմ. Գ, էջ արք. Անթիքիաս, 2005։ M. van Esbroeck, L'encyclopæ de Komana, p. 162-175.

⁴ Տե՛ս Սեբեոս, գլ. ԹԳԿ, էջ 125։ Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 151։ Հժմ. Ա. Յակոբեան, Սեբեոսի Պատմութեան Ռատուրայի մասին խնդիրը, սն. 213-270։

⁵ Կարսի... ՌՃԷ, էջ 172 (մեր կատարած որոշ ուղղորմանքով)։

⁶ Աճ, ԲԸ, էջ 280։ Յովսէփ Քրիստոսիցի (Անապատական), Սնչատակարարութիւն, Գիտա-քննական քննարկը Ա. Յակոբեանի, - ՄԸ, հոմ. Գ-Ե, էջ արք. Անթիքիաս, 2005, էջ 583։

⁷ Կարսի... Գժք ԽԳ, էջ 326։

⁸ Աճ, Գժք ԽԳ, էջ 339։

առեալ զքի պատիւ Գաղմանայ տէր և իշխանայ [Ծովն իշխան] Ազուանից ի վերայ թղթոց առ հրահալար արշարհիս, զոր և զեռ ևս զանն՝ Բայջ Ազուանից Վերայ հասթողիսը, որը 620-652 թթ. միջազգայն ձևանունն Կազանիստացուս հոգմից շարադրուած և Գաւառուսոցո հոգմից բառայն արտասուած «Վերայ հասթողիսիս պատմութիւնն անուանումն փարսեակ երկն վարարթիւններով իր իշխանութեան առաջին տարիներէց (հշրջրո՞ 602-ից) մինչև ասխազերչին տարին (628 թ.) սլաուաւոր արտարեանի հարգամբնակով պահուած էր Տիգրսեում՝, ըստ Անրիտոս՝ 610-ական թթ. վեներին Տիգրսուր «Պարսից ժողովք» մասնակիցն էր, ընդ որում՝ երկարեակ, չափիզգեանական դասաներով (զգամմիչ Գաուսուած է. ձեռն որը զՊաղկեզներն՝ զՎերայ վնգուանից հասթողիսուս, և այլ բազուած երկրագուսուսը ի Տաւան հոգմանէ, և իշխանը, որը կնկան էին ի Տաուալարթիւն Պարսից թաւարիւնի՝, Էշեկը, որ երկն Ա զըրազիլը Վերայ փոխարէն տալիս է ոգմիրս ընթերցուը, իսկ Նիլը պատարհիչ և Միջը զըրազիլը՝ ոգմրացու Բայջ միեւնոյն է, թէկուզ ևս առանց անուան իշխանակման՝ ժողովին մասնակցած Ազուանից հասթողիսուց (Վրաց հասթողիսուի նմանակոյ) այլ տարիներին Վերան էր Ըստ Անանիա Մակարոս և Ք զարի Վրաց հասթողիսու Արսէն Սափարիլս՝՝ և զարի սկզբի կնկեղեցական բաժանումից յետոյ, էր յաստատուած Արուսուած Ազրաթանեցին 608 թ., ի վերջոյ, կոզը ուղղեց Վրաց հասթողիսու Վերտերին և Ազուանիցին (այսինքն՝ հասթողիսու Վերայից), Ազուանից կնկեղեցին միարեակութեան էր վերագործին Էայց կամբառս հասթողիսուը (615-628), ոգմ ևս, ի զեպ, Տիգրսուր «Պարսից ժողովք» մասնակիցն էր (զեռ՝ իբրև կարկուտայ):

¹ Անդ, Գ. Ի. Իյ. էջ 343: Տեղին Ենեք, որ վրացական աղբիւրներում նա որոշ լիտուրգիաներ ևն պահպանակէ Տաւարով Ազուանից կողմից իր մասնակցեցը դարձած վրաց էրկարանիցին՝ իրենց տիտղոսներ վրաց ժառանգական իրաւունքներ շնորհեալ մասն: Յն՝ *Actes des Apotres de Kertala, Pers., Kazanec et armeniens* Դ. Յ. Մուսա, Երևան, 1962, Ը. 35 Աշխատութիւնը Գիի Միտղալս յուն է՝ Գ. Շ. Մաւրա, Գոտուս և Կոտուսեցեակ տուտուս աշխատ օ բարբառս «արթ» Արուս (VIII Ե), - Յ կն: Բալուսուսուս ու արտուս Գրուս և Կաւալա, Երևան, 1976, Ը. 117 Ը. /վրացերէնէն/:

² Վրացի աղ արտարութեան՝ մասին տեսակ մարտանում տե՛ս Մ. կը. Մարթուսարեանից, Պատմութիւն Ազուանից, հո. Ա, Թիֆլիս, 1902, էջ 92-93: Է. Ն. Ալիևուս, Միգմա Գաւառուսանից, էջ 197-200: Ա. Ա. Աուսուս, *Նախուս Արուս...*, Ը. 191-192:

³ Արթուս, Ե. Ի. Ե. էջ 124: Պատմութիւն Միքեակի, էջ 151: Էնդ. Է. Ն. Ալիևուս, Միգմա Ե. պահպարս Բազրուսուսանից և իր Պատմութիւնն ի Էրազիլ, Վիեննա, 1924, էջ 100:

⁴ Երա մասնակի մասին փոխարանում տե՛ս Ա. Մ. Մաւուսուր-Յեկ, Կ արթուց օ արտուսուս Բալուս-Նախուսուս արթուսուս և րեկուսանայեակ արտուսուս, - Յ կն: Ա. Մ. Մաւուսուր-Յեկ, *Историко-лингвистическое значение*, Составная и редуктивная Է. Մ. Մաւուսուս, Եր., 2010, Ը. 40-43 (յոտուանը սկզբնակէ յուն է տեսակ՝ «Յաւուսուսուս արտուսուս», VIII, 1956):

⁵ Գիլը թղթը, Տիֆլիս, 1901, էջ 193-194: Գիլը թղթը, Երկարը հրատ., էջ 362: Արուսուս Արարութեանի, Թուրքը, Ատալարան և գիտարանական ընկալիլ՝ Պ. Մարթուսուս, Ա. Տալարեանի, - ՄԷ, հո. Գ, Անթիլիաս, 2005, էջ 19-20:

⁶ Տեառն Անանիայի Էայց կարողիկուսի՝ ժողովար արտարութեան տանն Ազուանից, որ ընդ մասնակու մասնակու յետ իցէ ձեռնադրութեցն արտաշուլ տարը Լուսուսուսից արտուս իրաւ.՝ Գ. Տըր-Մարտեանի, - «Արարուս», 1897, էջ 137, Լ. Միլիթան-Բեկ, Վրաց աղբիւրները, հո. Ա, էջ 37-38:

Վրացի համար նա կարելի է կհասկնա նման դատելիք, կՔԷ, իհարկէ, անքննազատաբար շեմեանից զայ միջնագարի ժամին վրայ ու՛շ զարգացած միջնագարի շրջանի մատենագիրներին (ՔԱՔՔ 99.) ժամանակագրական պատահեապատմութիւն, որնեք իրականից շեղուած են թուով մի շանի տասնամեակով: Անա կովկասացեալ Արզնէ Եանջենեան ուշագրու յօդուածն¹ մի հաստատեն այլ խնդրի վերաբերեալ (կայ նեք թղթովով Տեղեկանք յովանեան ապրիլեանին և դրականութեանը): Անա, համարույն վրայ զարեի անանուն Տեղեկանք անգղիականներ² Վուարավ Ա իտրապազաան իշխել է (Վրայ) Սամուէ Գ ... և Բարթեմէ ... կաթողիկոսներին որք: Իսկ շատ Զուանշեր Զուանշերեանին և Սամրաթ Գործիր-եկ³ եա սնել է իր կտապարուքը զնա Ալիման ... և Սամուէ Գ ... կաթողիկոսներին ժամանակներով և ետ միայն իշխել Սամուէ Գ-ի որք: Տեղական ապրիլներով նմանատիպ տարածախոսութիւններին անպատիւները ... առաջացել է այն պատճառով, որ առաջին վրայ Տեղեկանք Վուարավի իշխանութեան սկիզբ է ընդունով վերջինս պաշտօնական հաստատուք Մարտին կովմից 559-ի հետերն, միշտն միտ երկուսն իշխանութեան սկիզբն են ընդունուով երա ընտրութեան պահէ լրիս-թուաների կովմից 571-ին կամ 572-ին: Բանն այն է, որ վրայ ժամանակակից պատմագրութեան յէշ լրիսթուաների առաջին այլ ժողովի զամարուք զազուք է շաղկապուով 571-572 թթ. Սասանեաններին կովմից Տերթական անգամ կրօնափոխութեան պարտադրման շաղկապակութեան զնմ Լուսոց ժարգպատեութեանով Կարգան Սամիկոսեանին զգիտարութեանը բռնկուած պատճառութեան հետ, որն ինչպեք նաեւ վրայեկները... Ծանրեք նաեւ, որ վրայ անանուն ժամանակագրի հետեւեալ խօսքերը՝ «[Սկզբում — Ա. Ե.] Վուարավին զրեցին լրիսթա, այսպէս կորագրապատու, ուղղակիբերն հաստատուով են մեր տեսնելու առ այն, որ Վուարավի իշխանութեան փաստացի իշխանական մուգովի կովմից ընտրուելու միջոցով՝ ու իրաւական (կայսեր կովմից հաստատուելու միջոցով) հեւաներայուծները հարկաւար է իրարից յատուկ տարանշուանի, նանզի զրան տարիք ժամանակներով են անզի աննեղեալ⁴: Իսկ մեր կարծիքով՝ միշտ կը լինէր Վուարավի՝ Վրայ իշխանս

¹ Ա. Կ. Օսմիկյան, Ժամանակակից իշխանապետութեան կազմավորումը Բոսանիայի քրիստոնէա մարզագամայութեանը թուղանիայի թաւ հակամարտութեան անպատիւն ժողովում (Ձ դասակարգ. — է դասակարգ.), — «ԱԷ» համահայկական համեմու, ժԱ 1 (1)՝ ապրիլ, 2019, թիւ 1 (61), էջ 33-34:

² Ընդգծումով մերն է: Ծարուսարութեան մէջ ուշագրու է նաեւ հետեւեալ հաստատել (էջ 34). — «Այսին Յակոբիկեան նեղեղու Սիմեոս շաղկապակի նպակարար ժողովում (մուս. 507-508) Տեղեկանքից Պատմագրութեան Վարդանան հայերն մարի, որնեք թուղանեան յանունեցին՝ իրօնարով Զ արքի ժԱ պետով Վարդան (Մարտինեան) զգիտարութեանը ապտարման հայերն մնացած հայերն (վրայ) ազգի առաջնորդ իշխան անունն էր Գեորգիան: Ապտարման աղբյուրներ, Ա Օտար աղբյուրները Լուստուանի և հայերն մարի, Յ. Քարան.՝ է. Գ. Մեղեքոնյան, էջ 430-431: Վերջին անունը անոր արտագի Գեորգի այլ ոչ թէ Գեորգիան մի տարիքով, ինչպէս շտապարար անարտու էր Կ. Յումանովի Studies in Christian Caucasian History, p. 434): Այլ Գեորգիան անունը վրայեկերեզմ [ԼՏ [GN], ԼԴԴ [GRE] կամ ԼԴԼ [GRG]] պատկանուել է նաեւ իր թուղանական դրամեաների վրայ Ա. Գ. Կատանալե, Դրամուս տրուստուս,

գրուած կայ նաև Վաստանցին Մերանաին կայսեր մաս), բայ շնորհչին պատե-
նութիւնք՝ ծաղրամասային Գուգարքը, Արցախը եւ Ռաթիքը միասնական Հայոց պե-
տութեան կազմում պիտամիաւորելու հարցում (Կրկին արժանազրուած՝ Վա-
ստանցին մաս՝), այլ պետութիւն, ըստ Կ. Ըղզարչեանի զիտույզ զիտարկման՝ ոչ
պատահականօրէն էր վերանկ առաջնէ մինձ Հայքս պաշտօնական անուանումը՝:

Սեչյաբուացոյցքի սակզմումը 510-ական թթ. երկրորդ կէտն զերազմելով
(Քրկեւ, մինչեւ 515 թ., երբ Վաղարշապատում կառուցուեց Ս. Ընդիմութեան կնկն-
ցին, որի փոխարէն երկը զոտու էշում է անարտիքաուտու մասուտու), զսէ իրրն
ժարկած՝ Տարաւոր է առայ շաշն պատմական երկու կարելոր իրողութեան զե-
րարերոջ ինչդիրներէ Երուսի ընտարկման անհրաժեշտութեան հարցը Կրակը եւ:

ա) Արցեւ՝ ք Վեց Ամրատ Բագրատունին չէր «Պարսից ժողովից» լուտը զար-
կէ առային «Հայոց իշխան»-ը (ինչպէս Վարագ-Կրկեւը էր զարկն առային Ա
զուանից իշխան»-ը Կրկու կաթողիկոսի միջնորդութեամբ): Գրականութեան մէջ
Տրմուտը փաստարկուած է (Մր. Տէր-Միւսանաւ եւն) այլ պաշտօնում Ամրատ
լինելը Հայ եւ Վրաց կնկնչիներէ բաժանման պահին՝ 607-608 թթ., երբ եւ «Վր-
կան ժողովան» էր: Բայց 510-ական թթ. կնկնչիներէ շաղարկական լրջայն փ-
փոխութիւններ էին սեղի սեղնէ, եւ «Վրկանի ժողովան» պաշտօնն էլ, հաւ-
եարար, զմա՛ չէր: Եկաննը, որ Արքիւտը եւ անի ուղ պրիւրներ ուղղակի էշում
սեղնն Ամրատի որդու՝ Արապարից Բագրատունու կողմից Հայոց իշխանի պաշ-
տանն՝ իրրն սամնից արժանաւորս թեկեմտու ստանննելու մասն, իսկ այլ ար-
ժանաւորութեան մէջ Տարաւոր է կնկնչից Վեց ժառանգականութեան զորե-
նը: Ռաշադրութեան սամննը նաև Յովնա Մամիկոնեանի հաղորդած աւանգա-
պատումը արժանաւորս «Հայոց իշխան» Տրանի մասին՝, որպիսի անուան սեղ,
մեր կարծիքով, ընկայն է նաև Արապարիցը (Նմ. Տրան - Տրոց):

բ) Արցեւ՝ ք «Պարսից ժողով» համաւերտում միարեակութեան չէր զերա-
պաւունջ նաև Վրաց կնկնչին՝ ընականարար, ժամանակաւորապէս եւ, չի բա-
ցաւում՝ ստիպողական տարրերակով: Կրկնից Վեց այն տարրերակն է, որը բա-
ռայն մերժում էր կիրանի Ամրատ Բագրատունին 600-ական թթ. (Մոստու Տուր-
տանցի կաթողիկոսին ուղղուած զիրքին նամակում սրաննիցով՝ «Ի յե՛մ կարոջ
որի շաշն այլ անորոջ ժողովիցին»)՝, երբ, չեշանք, բոլորովին այլ էր պարսկա-
րիկանական ումնի յարաբերակցութիւնը: Մէ՛ որ, ինչպէս նկատն է զոտու Ա.
Երկմանը, Սեչյաբուացոյցքում Վրաց աշխարհ-շարի նշանուտը սրբաժայրը,
որ՝ Մցիխիայի իտը, նկարագրուած են չովին զրակն կզանակով, այն զեղ-

¹ Տե՛ս ստորև, էջ 233-235, 241:

² К. Н. Юрбанов, Армянские государства эпохи Багратидов и Византии IX-XI вв., Москва, 1988, с. 81.

³ Յովնա Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարանց, Առաջագանք եւ զիտ-ընկնակն
ընթացք Ա. Տակոբեան, - ՄԸ, հո. Դ-Ե, Անթիշիան, 2005, էջ 1122-1124:

⁴ Ամրատ Բագրատունի, Քուրդը [3], Հրատ. Պ. Միջնակն Ա. Տակոբեան, - ՄԸ, հո.
Դ-Ե, Անթիշիան, 2005, էջ 240:

քամ, երբ 608 թ. Արրահամ Աղբաթանեցին, ի վերջոյ, եզովքի սպառնալիքով ազգելոց իր հասին ուխտի գնաց այդ վայրերը¹:

«Աշխարհացոյց»-ի այդ փաստորէն, ուղից վիպութեանը կարեւի է շուելն հայ եւ զրոյց ծառանագրական երկերի (այդ թում՝ վերջ նշումս «Վերջ կաթողիկոսի պատմութեան») ակնզարկի տունայնէն այն ծառն, թէ ինչ անազարթեամբ երբ 626-637 թթ. Ներսէ կայսեր յեղիւննէրի ու նրա գաշտանից թիւրքիւաների (զրադական երկամ՝ խաղարկերի) հրահանների զէմ մարտնում Տփղիսի ամրոցում շրջապատում «Քարթլիի էրթթաւ» նահանգայ/նահանգնէ՞ (հայկական երկամ՝ անկաջից Վրաց իշխանը) ի ծակ գնուել Անտիոքոս Արարատեցոսի երկին նախրում իր մեծազորութեան մէջ սկսող. նիկ. Մուղը ցոյց է տուել, որ Ներսէ կայսեր նկատմամբ դրական կամ բացասական (անկամ ինքնա) վերաբերմունքից կարեւի է որոշել հայ եւ զրոյցի ծառանագրիկերի ու նրանց Տերաններ՝ երկարեան, թէ հակաբաղիչանական լինելը՞: Տեղին էշնէր, որ Վրաց այդ իշխանը 627 թ. մահապատի եմթարկուց (մրթաղկոմ արուց) նրանի զէմ մակը պատերազմում, ի վերջոյ, յաղթանակամ թիւզանգաջիկիցի կողմից (628-ի գարնանն իր մայրաքաղաքում սպանուելոց նաեւ խորով արքան), որից յետոյ, աննայն հասանականութեամբ, Վերջը վերադարձուց թաղիկոմական դաւանանքին: Ընդ սմին, 632 թ. կարեւոյ ժողովում Ներսէի պարտադրում միակամութեան/մեմթիւկիցի «փոխդիւնմային» (բոլոր զկողմերում, իրար՝ ակելի մեղմ) տարբերակով՝ երկարեանութեան զիւննիկի վնաց նաեւ Հայոց կաթողիկոս մըր Արահանգաջի:

Այս թննութեան արգիւնները թոյլ չեն տալիս արգարացելն վերջին տարիներին Քարթլիի մարտիկաններ եւ Արարատ Մուշեղանի մեծարկամ շահերը՝ փաստարկելու մ զ. երկրորդ կէտի պատմիչ Մովսէս Խորենացուն «Աշխարհացոյց»-ի Տեղիկանի տեսանոց ուշ մեծաբանան արանկոյթի հաստատութեանը՝ միշտ է, նշումս ստամեանիկոցների վարձերը վերաբերում են ոչ թէ մեզ հայոց բնակչին (զանէ մ զ. վերջին շարժ մատարան երթով՝ ծառայարանը, մէծ Հայոց բնակչին (զանէ մ զ. վերջին շարժ մատարան երթով), այլ վերջինիս համար իրրեւ հարկ շրջակայ երկրներով, Պարթի աշխարհը եւ), այլ վերջինիս համար իրրեւ հարկազատիս ծառայում ինչ-որ որիկանի (է գարում գյուր խմբաբնութեան եմթ.

¹ Մ. Տ. Սեմեյան, Հարաւստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 25-26: Այն միքով էր երկ տակնումը թուրքում զինել 608-609 թթ., որն, պատկազով, քիւ վերապահի է:

² Տե՛ս Արարատըր Աղաւթաբարան, Житие Ветхого Горцаина, Пер., составлен и исправлено Г. В. Пухач, Тбилиси, 1986, с. 99-100: Ֆուրցիս ցեղիկոյցի կամ Վրաց պատմութեան ընդ հաղիւնն բացմանիկոյցից, Վրացիկոց քննիչը եւ ինն հաղիւնն քաղաքամեթիկոց տառմանալիկոյցեմը in բաղարթով յոյս ընմայն Բ. ԱրտուսէԸ, Քրիլիսի, 1953, էջ 189-190:

³ Տե՛ս Аветик Серапте, Писемное Иерусалима персам в 614 г., Изрешенное тоют 1884-1885, СПб., 1888, с. 401.

⁴ Այդ փոխդիւնմային տարբերակի մասին վերջերս մանրամասն տե՛ս Մ. Թ. Միլեյոնյան, Մ. Ս. Միլեյոնյան, Աշխարհացոյցի 633 թ. ժողովը Արահանգաջում կայարարում, - «ԼԷ» համահայկական փարսիկամ երբ յաղաքամանարան համարեցում, - «ԼԷ» համահայկական հանդէս, Թ (ԺԸ) տարի, 2017, թի 3159, էջ 156-173:

⁵ Բ. Տ. Տարտիկոմեան, մեծ Հայոց վարչա-քաղաքական յամանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 2001: Ա. Վ. Մուշեղան, միակամ մրթեմայն դարը, Եր., 2007:

արհուսած): Մակաշն այդ որհեակէ բուժագրիչները (պարամիտրերը) երանք չտասկորեն շին սահմանում՝ Ի զեղ, մեր նախնական ասպարտութեամբ՝ զուցէ, փոխարէնը հետեւեալարդին կը լինէր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակին փետրելը «Պարսից ժողովո» այն երկու հայ մասնակիցներէ թուս (Մատթէոս Ամասունեաց եւ նախնաս Յշաունեաց եղբակցոսներ), որոնք յիշում է Անրիտո² (Յոսեփ վարկաճը ենթակայումս գտնէ պոտի հերցոսի յայտնի երկերի ու դասաւարանական ժողովաններէ բանասիրական թնութեամբ, որին տեղումնչու է ձեռնարկել):

«Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրութեան՝ շուրջ շորս տասնեակ զրշագրերում մեզ հասած բնագրի (արդէն՝ վերականգնելի հեղինակային սկզբնագրի մասին որոշակի հաւանեղանութեամբ պատկերացում տուող համեմատական տարբերակով) համազրական թնութիւնը ցոյց է տալիս, որ համառուող խմբագիրն ուղղակի իր առչել նպատակ չի գրել լուրջ սրբագրման կամ ծրագրային գազտփարայնաակական խնդիրներ լուծել: Նա կատարուել է զուտ կրեատուներ եւ պարզեցումներ, որոնք, թնականարար, երբեմն յանգեցրել են բովանդակութեան յայտնի խախտումներէ, սակայն՝ ամենեւին ո՛չ նպատակաւորում (օր.՝ Բրանշտրիք նկարագրութեան հատաստում, ուր համառուող, իւրօրինակ ձևով փոստափնով կրկնութիւնից, չի պահել «Աշխարհ» Պարսից եզակի նատանը, իսկ երա լորս մասերի նրկից լրի խմբագրիչ-բանակն է յաջողող՝ Մարքի, Այմաղիքի, Պարսիքի եւ Արիքի գլուխներէ մէշ, որ համապատասխանում էին պաղտնէտեան աշխարհներէն): Բացի այդ՝ նկատուած է, որ արարներէ հարացումն արտարծուած չէ «Աշխարհացոյց»-ի ոչ միայն անբողջական, այլև համառուո բնագրում, ուստի պարզ է, որ վերջինս էլ է կազմուել 620 կամ 630-ական թթ.:

Ժամանակագրական այս սահմանը թուլ է տալիս մտանել, որ համառուութեան հեղինակը կարող էր լինել երիտասարդ եւ զեն վարչապետական գիտելիչներ ձեռք չբերած Անանիոս Երեակացի (կոչուած նաև՝ Երեակունի. ծնուել էր 610-ական թթ. սկզբներէն), որին ննազայ ձեռագրական տառնդրից վերացրում է համառուո «Աշխարհացոյց»-ի մի քանի միտարներէ հեղինակուելու Այս պահին եւս խուսափելով փաստարկումներէ հանկամանայից թնարկումից՝ հակիրճ եշմնք, որ ազդիրազէտի հայեացքով ամենեւին ընկալելի չէ Երեակացուն բուն

¹ Բնականաբար, «Աշխարհացոյց»-ը մեծապէս արտացոլում է օգտագործուած գլխաւոր արքիեպիսկոպի Պարտնճում եւ Պատարոս Աղեղանդրացու երկերի՝ Բ եւ Դ շարքից վերաբարտ միտք լուծիլ է դարի ճիշտակն անկարել է աջ աշխարհների քաղաք իր ոչ պակաս պատկառելի տեղեկանքի: Եթէ ենթադրենք այդ երկերի ստելց քարգմանում լինել Ե-Ձ ոչ., ապա աստուածն պոտի յանկնից մասն նշումն դարերի վաղ-Փորք: Մանկայն վերջինս, ինչպէս եւ որեւէ այլ վաղ աշխարհագրական գիրք, շնորհ է մեզ շտապողական ժամանակագրական լուծումներ պարտադիր:

² Վերջինս բնագիրը Ե. «Իրականացն անդ արք երկու երկնայնայն յաշխարհէն Հայոց, արք Ռատասիրիք, գրուս վասն քննութեան աշխարհին լին ստմանեա. զի ծանցեցն քաղաքորին՝ Կոստնտուս Մամիկոնցից եպիսկոպոս եւ Մատրէոս Ամատունեաց» (Անրիտո, գլ. ԽԴ, էջ 124; Պատմութիւն Սիբեռսի, էջ 150):

³ Հովհ. Գ. Marquart, *Erkenntnis aus der Geographie des P. Moses Chorenz.*, 1901; The Geography of Ananias of Sirak (Akhathar'sire). The Long and the Short Recensions, p. 226-241.

«Այնպիսիացույց»-ի Դեղինակ համարող մասնագիտական ժամանակահատվածի արժեքները՝ կրկնվեց, որ, ինչպես նկատել է Ս. Նրեմնանը, այդ վարկածի բացառման համար լրացվեց բաւարար է 618 Բ. հիմնադրուած կամ անուան Ս. Հոսիմիսիէի տանարի փոխարէն սրբուհու մատուցի շքանակման փաստը: Իսկ մեր էշած ժամանակագրական տարրերակով (630-ական թթ.) կարող է ընկալուի գտնուել հ'ի հետագայ մեղացիք ժողովմաններում Անուան Շիրակայո կրկերի հետ համառու «Այնպիսիացույց»-ի հարեանութեան փաստը, ե'ի կրա այդ կրկերում անկալ արեղերգիտական որոշ պատկերացումների շնուումը «Այնպիսիացույց»-ի Դեղինակի պատկերացումներից (որք հակադասակայից սոյն է սրուած Յ. Մանեղեանի եւ Աշ. Արրահամանի կողմից): Քում է՝ թէ հասուն տարրքում վարդապետը լրացվեց կարող էր որեւէ կերպ անցրուարած լինել պատանի հասակում իր անխնայական գործերից մէկին (համառուութեանը), բայց միտմանակ՝ զա հազիւ թէ խանկարէր կրան յարարած արհուուն անկերի՝ այդ գործը եւ մերենայարար ենրանուի իրենց սուուցի կրակայով ժողովմաններում:

Բուհեանարար, ի տարրերութիւն «Այնպիսիացույց»-ի նախորդ հրատարակիչների, նոր կէտարքումար եւ սոզանումար 2013 Բ. մեր կազմած գիտական ընկարի վերջում կարեւոր ենք զիտել զմեզել կրկի կրկու հասուածները՝ «Մզանայարար» եւ «Դեղինակայից սուզարար»՝ մեր թեղ լինել ընծայ... Մզ չի ի մեր ընծայարութեանք փոխուող «Աստուարայիտական կրկարայութիւն կամ մեղարարութեան վերտառութեանք տարապետի սրուող: Համառու իմրարարութեան մեղարարութեանք վերտառութեանք տարապետի սրուող: Համառու իմրարարութեանք մա լինելը կրկերից մի քանիսում անկայ այդ հասուածների՝ «Այնպիսիացույց»-ի մա լինելը հիմնադրուող սուզարարից եւ զիտել Յ. Մանեղեանի եւ Աշ. Արրահամանի»:

Մեր ընկարը կազմել ենք միակ գրչագրով յայտնի ժամանակագրական միտարի նախորդների վերահանգնման սկզբունքներով. կրք անմար է յատուկ փաստարկել, որ անկայ սրբերներից շնուումները հենց կրկի Դեղինակի վերայման հետեանքը լին, իսկ համառու տարրերակի ընթերցումները հենց իմրարարման արգիւնքը լեն, նախապատուութիւնը սրուած է միակ լրմարարութեան՝ Վննարկի միջիտարի միտարարութեան ժամանակագրական հ'ի 1245 գրչագրի ընթերցումներին (նշանակուած՝ V տառակերտով): Անկայն զրանց հետ հարարարիւն մեծ հուայով համեմատուել են համառու իմրարարութեան տաակի վտը ընդորդեանութիւնների համեմատուել են համառու իմրարարութեան տաակի վտը ընդորդեանութիւններից: Հեղ արած՝ կարեւոր պատմաններից մէկն այն է, որ V գրչագրից ընթերցումները՝ Հեղ արած՝ կարեւոր պատմաններից մէկն այն է, որ V գրչագրից ընթերցումները ստաա պահաններ ունի (երբեմն՝ անրող պարրերութիւններ, այդ ջաայիտարի եւ ստաա պահաններ եւ Հայոց Արեւիկից կազմանց կերարարութիւններում), ս

¹ Վերջին անգամ տե՛ս, որ՝ Ա. Մարտուպեան, Անամիտ Շիրակայո «Այնպիսիացույց»-ի մեր կազմած մի քանի հարցեր. - 1, 29, 1979, հ'ի 9, էջ 78-86 եւ նախորդ մասնագրութիւնում նշուած Ռ. Հիտլմի հիմնարար անկարէն յարգանքներում մէջ:

² Տե՛ս Հ. Մանեղեան, խորհրդայն անկարէնի լրմարը, էջ 84-89; Ա. Արրահաման, խորհրդայն վերարարող «Այնպիսիացույց»-ի մեղինակի հարցը յոյքը, էջ 91-101:

³ Անեմակարդ, ի զեւ. «Այնպիսիացույց»-ի վերջին հասուածք պահուածում հայերէն ճշարտել թղտայ մտարարի է (ՄԱ Ձեւ. 2679, հմմ. Մանեղեան գիտարարիւն եւ հասուող կարող թղտայ մտարարի է (ՄԱ Ձեւ. 2679, հմմ. Մանեղեան գիտարարիւն եւ հասուող կարող թղտայ մտարարի է, հո. Ա-Բ):

բանցից իբրտարանչիբի Կամար մասնանշնչն ենք (տան՝ն և ... ևս, ԿՏԸ. Գ → Գս ձև-
 լիբով) գրչական Տարաւոր վրիպման Կահահակահոթիբիբը՝ Քնազքի տալաւա-
 կում ենթիպայացրն ենք տարբեր ընթերցումների վրայ յնծուած բոլոր միւս մասն-
 ցումները և նշնչ Տարչականները՝ Քայ տալով շահագրգիռ ընթերցողն՝ ինքնու-
 թոյն նորակազմութիւնների յանգելու։ Ընց սմբն, Վեշխարհացոյց-ի Կտալաւու-
 թեան նրախաւտարներ Արսն Սուրբեանի, Քերտվել Պատկանեանի, Յաղէի Մա-
 րիտարտի, Յակոբ Մանանդեանի, Ա. Արրատամեանի, Ս. Երնմեանի, Բ. Տարա-
 թիւնեանի, Թ. Լիւարնի ընտրագրութեան-բանասիրական և պատմաաշխարհա-
 ցրական գիտարկումները, որ մեծապէս նպաստեց են մեր կատարած աշխատան-
 ջին, շարունակելու են քննարկելի մնայ նաչաղաների նոր սերունդները Կամար։

Տարաբա, զնամ ենք Վեշխարհացոյց-ի՝ մեր կազմած բնագրում Վեշխարհ
 Պարտից-ի Քուտտի Պապիտ՝ սպահնակաւութեան, Բուն Ազուանք երկրի ու Մեծ
 Լայքի Արցախ և Ռուրի աշխարհների նկարագրութիւնները՝ ձեռագրական տար-
 ընթերցումների մը մասով ու կարեւոր ծանոթագրութիւններով։

Քաւառ-ի Կապկան [V Կապկայ], որ՝ Կզմն Կակաւա յիւանց, յոտմ են տը-
 յաւելի] ննկնտաւան՝ Ատապաւաական, Աճմ՝ Լայք, Կարշան, որ է Կիւլ, Ռան, որ է
 Ազուան, Բալասական, Սյանական, *Ռէ Պեղան, [Մական], Եանեան, Դրմնի, Գնրա-
 անդ [V Բմբանդ], Տալլիլիստան, Ռիոյան, Անլ զոր զատմնլ տաւի կալլ] մեզ -

Վեշխարհ Արամիւս [V Արամիւս], այսինքն՝ Ազուան, յիլից Կրայ, յերի Աարմա-
 տիսլ] առ Կակաւալ [միւլն զԿապից [ՃԵ Ի Աարից] ծալն և] միւլն զնայոց
 տեմանն [V Տ Զահմանա] առ Կար գնալլ բնկն և աստի [ց]Կար զաննայն ասն-
 ժանն հանուլ է Ի Լայոց։ Բայց միմ ասայոլ գրան աշխարհն Ազուանից, որ ընդ մէջ
 է մերի գնաոյս Կարակ] և Կալկուս յերինն [Եւ ուրի Ազուան [Pv յի Արուանք] գալ-
 աս ազուանեց և գնաւ շաղուն և եղելունն նկարս, և Կաղա և յերզ և գիւլ-
 դանդանա։

Եւ գաւառ են այսոմիկ] նախ, առ Կրամ՝ Սյանի գաւառ առ Ազուան գնալն և
 Քամբնեան առ Կարաւ և շատ Կարաւոլ] Տարա՝ բեղն Կարազմանաւ, հանցեան
 Կարաթ գիւլ] դանդաւաւ, և վայրն անապաւ՝ միւլն զԿար գնաւ։ Տարոյ յիլից կալ-

¹ Լճն, Կ. Բնիզանդոսի. ՔՃՃՈՒՐԻՄ Լայոց ճնարարման, Լուսն, պատրաստելի՝ Մ. Մի-
 ճակեան, Բնճ, 1936:

² Անանան (Ք գար) Վեշխարհացոյց, սն. 121-124, 139-141, 163-166. Օգտագործում են
 հետեւեալ փոխազմեր և նշանները. [...] - վերականգնում P մնալի ընդորմակողի
 գրիպով և լոկ համառօտի պահպանած հատումներէից; չլ - վերականգնում P-ի գրի
 վրիպով-բայ բոլոր աստիբի; [...] - մեր ծագողութեանցը; չլև... - P-ի տրի վրիպով
 անկող տաւոր; Բազմատում բնայրերի և համառօտի մնալիբի համար օգտագոր-
 ժում միւս տաւորներն են. B - ՄՄ, № 2679; D - ՄՄ, № 1267; E - ՄՄ, № 582; A - Ա. Ա.
 Արամիւսեանի տալաւան բնայրի; P - Ա. Պատկանեանի տալաւան բնայրի; S - Ա.
 Սպրնանի տալալի; v - վեմերիկ 1848 թ. տալալի; r^{1,2} - վեմերիկ մնալիբ, որ օգ-
 տագործել են 1848 թ. տարագրում լրտելով՝ տուտլ զնեղեցմանը գրչապիւրի քանակն է։

³ ՏՏ աշխարհ ՕՊ փն աշխարհիլ] ննկնտաւան [վերականգնում ըստ աշխարհ-բանիբի ի-
 բական թու. յիւնակն՝ ըստ Կախարդների:

ման՝ Գրչաւ Բաղա՛ւ առ Աղուան զեւո՛ճ եւ [Հոգմազ գաւառ, եւ]՝ Բիխ դաւառ առ Կաւկասու, եւ յեկ[ց] Տ[ո]ր[ւ]՛մ Տա՛ւ, եւ Գեղաւս [Բ Դէզասու] զեւ, առ որով համեմո՛ն դաւառ առ Մանկ զեւո՛ճ այս աննաչն ձու՛նի ի Կո՛մքասու[լ], եւ խոտո՛նայ Աղուան [Բ ի չ[կրտան] զեւ՝ անկանի՛ն [Բ անգանի՛ն] ի Կուր զեւ: Իսկ ի յեկն կու՛՛մ Քա՛վազակ Բաղա՛ւ Աղ[ու]անի՛ց՝ մեռ ի Կաւկաս, շնց որո[լ] մըն զեւոն Արքոջ զեւ ի հարաւ [Բ հարաւ]՝ Դ Դ. Հարանց, Ռասան-ի Մարծպանան, Փաղաչ, [Հէշար], Պաշտ-ի Քաղառակո՛ւն՝:

Եւ՝ այլ գաւառ, գոր [ԲԲ՛ գաւառս, գորս] ի Հոթոջ հոմեոլ է Եակալէն [ԲԲ՛ Եր-փաշէն], Գորզման, Քոտո-ի Փասնէս [ԲԲ՛ չի՛ Քոտո-ի Փասնէս], Կոթ, Աղու [ԲԲ՛ Զուէ], Տոցխասակ [ԱԵԵ առա Քուշքասակ], Ուռ Ռոտուակ [ԱԵԵ առա Ռասասակ], Ռոտ Փալ[խ]ակ, Մեծ Կուան, Մեծ Իրան, Պիան, Հաւկան, Պանկ[խ]ան, Մո[խ]իոմ, Վալոմի, Քերձո, Փոք Հարանց, Սիսակո՛ւն-ի Կասակ [Տոխ] [ԱԵԵ առա Սիսակո, Ռասասակ], Արսնուռ [ԱԵ առա Արսու]՝ միւրեւ զխոտեւո՛ն [ԱԵԵ ի խոտեւոն] Եասխայ ի Կուր զեւ ... :

¹ Համառոտ Աղուանցի գաւառաբանական խմբագրում սկզբն է՝ «Իմն, Բեյ, հարկեման [Բ չի՛ հարկեման], Հոգմազ [ԲԲ՛ չի՛ Հոգմազ], Շաք, Գեղասու [ԲԲ՛ չի՛ Գեղասու], սրան նման է Ղևոնցի քաղաքական գաւառացանի վերջը. «Գեղասու, գեւա-քէ, գր[խ], զեկն, զԿարմեման, զեղակալ»:

² Վերականգնել է առանց «-ի, գորք» այս օճ կապ ունի կրթած շարժանկրթման հետ:

³ Փաղաղոլ 2-3 պարբերություններ չկան Աշխարհաբայոց-ի շեմադրում մնակ գրա-գրով (Ի) ինչպէս երևում է քնարի համեմատությունից համառոտ խմբագրության նի-տարբերում պահպանումով: Ուտ, այլ պարբերություններից առաջինն անձույթ գրի վրայման արդիւնքով նրանց է Ռոն Աղուանցի Աղառագրության վերջով, իսկ միա-ժամբ՝ Մեծ Հայքի Աղառագրության սկզբով: Դրա համեմատելով համապատասխան օր-նակն «զնո ըտոլ մէ՛ զեւոն Արքոջ զեւ ի հարաւ» [...]: հաստատիմ (որից լետո, թերեւ, պիտի շարժանկրթը՝ «բանան» են) յաջորդում են «բաւ Փոքր Հայոց: Ռոնն Մեծ Հայոց՝ բառերը: Համառուի՛ Մեծ Հայքի Աղառագրության երկրորդ պարբերությունն սկսում է «Եւ ունի՛մ Մեծ Հայոց՝ բառերով, իսկ նախորդը համապատասխան ստարտ է՝ պիտի ե զեւն դարձնանց Եղարաւս ի հարաւ կոյս [տ. հարասկոյս]: Պարզ է, որ վեճերիկն հո՞ 1245 գրչագրի համապատասխան օրինակի (յստ պոլմ) Աշխարհաբայոց-ի քնորմանի) այս հաստատում եղել է՝ «...արձուանց Եկարասու զեւ ի հարաւ» [վեճ. քնորմանի] այս հաստատում եղել է՝ «...արձուանց Եկարասու զեւ ի հարաւ» [վեճ. համեմատի հարաւ կոյս], զաւ Փոքր Հայոց՝ համապատասխան ստարտ, եւ «էլ» ի հա-րաւոր բառաձևի (թերեւ, սողազերքում յալոնումս) նրանցից Ռոն Աղուանցի՛ վե-րջ թերեւս Աղառագրության մէջ անկա հաստատի նու լիչ սողազերքում յալո-նումս պատճառ է դարձնլ մեր խնու անուշադիթ գրի վրայման համար:

⁴ Համառուի սակայ ննազերքը (ԱԵԵԲԲ՛) չեն պահպանել Հէշար գաւառումնց, որը վերականգնում է զաւ Ղևոնցի պատիչ ցանի (գլ. 1.1, էջ 132): Մոխես Պախտարան-ցու ձու կա՛ւ Հերկոյ եւ Հճնիւր անտանանիցը:

⁵ Բի այս ցաւայի թերի սեղոմ Աղուանցի վերջի գաւառների մասին համառուի ցու-նառն ցանկ (ԱԵԵ Ռոտու, Հարան, Իմաք, Պանան, Փաղաչ դաւառ, Երաղկան: ԸՄ՛ Ռոտու-ի Մարծպան, Պաշտ-ի Քաղառակ), ուսի թու վերականգնում գրա թու-նառն-ի Մարծպան, Պաշտ-ի Քաղառակ), ուսի թու վերականգնում գրա թու-նառն-ի Ղևոնցի նոյնանման ցանի սկզբնամասի ու ստարտի նու («Հէշար, գեւա-զակ»), զՀարանց, գիտասն-ի Մարզպանան, ... զքանկայ դաւառն Քաղառական):

⁶ Համառուի ննազերքի ԸՄ՛ ներառումն ունի «Եւ այլ ցաւ գաւառ» զնան ԱԵԵ-ի «Տու-ջասակ, Ռոտ Ռոտուակ ... Արսնուռ» (4 սող):

ժ՝ Արցախի յնի կայով Սրենայ՝ ունի գաւառս երկուստան. զՄիսն Հաբակ, զԿականա, զԲերձու. զՄեծիրան, զՄեծկուան՝, զՀարճալ, նս [ABE Հարճալեք, DPv Հարճանեք], զՄոխանս, զՊիսնս, զՊաճկանս, զՄիսական-իցալ Կոնստանկ [AE Սր-սականք, Բուսկք. DPv Սրսական ոտտանկ], զՔուսա-ի Փանկն [VS զՔուստիկա-ուխա՞. զՊաղք [VS զՎոխոս], յոտմ լինի Բարսիսանկ [VS Զարսիսուեղ]: Զայս ան-կայն Ազուանն ունի՞ն՝ Բանկու ի Հակոց:

[ԺԱ. Փարսեպարան...]

ԺԲ. Բաի է [DPv առ իիս է]. ձոնք կայ Երանայ, ընդ [ABE ի փխ ընդ] մէջ Ար-ցախայ և Կուր զհասք մինի [AB Եւ ունի] գաւառս, գոր Ազուանն ունի՞ն՝ Կ[ուր]քմ՞. Ա-րանատ [ABE Արանուզդո], Տօի [Վ Տափ], Ռուս Պաշակ [ABE առս Թուսպուսկ. DPv Թուս Պացնան, Վ Թոփուսպուսկ], Ազով [AE Ազուս. Վ Ազուսէր], Տալխառակ [ABE Թալխատուկ. Վ Թալխատուսկ], Պարզման, Տակաշին [DPv Երկաշին], Ռուսի Ա-րանանակ՝ յոտմ Պարսաւ Բազաւ. Կնի ի [ABE Եւ լինի] նմա միքնի, վարչակնի [ABE վարսակնի. Վ վարչակնի] և յանիկ. և [DPv չի յամիկ, և] ի [ABE չի ի] Բաուց՝ կասակ [Զայս անկայն Ազուանն ունի՞ն՝ Բանկու ի Հարցք՞]:

Գ) ՄԱՆՏՈՑ ԵՎ ԿԱՐՆԱԿԱՆ ԿԱՐՈՎԿԱՆՆԵՐ ԱՎՏՄԱՌՅՈՒՆՆԵՐ

Մաշտոց Նոյվարզեղիէն, ով Ներք Ղառնեցոց շնորչ Հայոց կաթարգիս ևր զարեկ 897 թ. Յուհիսիէն (ճառ 60-ամեայ տարիքում) և պաշտօնագարիչ 7 ամիս (մինչև 898 թ. սկզբները)¹, Եշանատր կազմուք է աջադն կելուած ՎՄաշտոց ժո-տարան-ի, որն արդէն 1100-ից անկի տարիներ օգտագործուած են Հայ աստղա-կա-

¹ DPv-ում Ռերթանանոյթինը հավասարէ է «Ռերթանը, Մեծկուանց, Մեծիրանց»:

² Համառոտիէ շատ նման ունի՝ Տակ Մոլոնէս Դասիլուրանցին, միշտ է՝ սեռականով՝ «Տակա-ի Փանկա» (Գ. Յր. Դա., էջ 341, տողատակ 3):

³ Ամբողջական «Աշխարհացոյց»-ի (շխմատուտուած կամ «ճղարմանկ յմբարդութեան») Փակ Ճեռարի (V) գրքի վերջումն պատճառով Ռուիք աշխարհի Աղարարութեանը Տոխրուած այս ամբողջ պարբերութիւնը յուցանարու է, նոյն կերպ Տան Տախրոյ՞ Փարսաւարան աշխարհի Աղարարութեանը. որանց վերականգնումն շատ համառօտի կատարել է զնուս Ա. Սուրբնանը՝ ծանօթագրելով. «Պակասիմ յՈրինման Փաշտանա-րան ու Ռուի աշխարհը, գորս մեծաց ըստ այլ օրմանկաց և վաղ տարգրելոց»:

⁴ Համառօտի բոլոր Ճեռարքոյ (ABDEPv) ունեն «նքն- ճիւղ-ուրմ»։ Ա. Սուրբնանը ստղա-կալուով ծանօթարել է՝ «Անմանկ օրմանք կոր սանն և բոլուն ոք. գուցէ զՊակ ա-տանմանկ ոչ ի կարել տալոցնքն ճամարնու», և Տան վեցինն նկատարութիւնը շատ տարածուած է գտել զրակամտութեան մէջ (Ա. Երնման. Բ. Ճարտրիմնան նմ)։ Բայց ան-կի հաւանական է թուծ ենթադրել վարչ գոյական զրիսում համառօտի ճար օրմա-կում կամ մրանից կատարուած մի վաղ ընդօրինակութեան մէջ (անհ կամ → ուրմ)։

⁵ Համառօտի բոլոր Ճեռարքելում յուցանարու այս վեցինն նկատարութիւնը («Զայս ա-մնեակ ... ի Հարցո») տակ նմը ըստակութի վանկաշինում իրեն արայնմանկան վերականգնուած (ըստ Արցախի) գլխաարիի արտագարտութեանը՝ համարելով, որ ՌՆց արայնիի ասարան է պատճառ դարձել Բ-ի անվոյթը գրքի համայն՝ վրձակելու ամբողջ եր-կու գրուի (տե՛ս ուրմ՞՝ Տաննք ի Հարց ... ունիմ՞՝ Տաննք ի Հարց. հմ. Ա. Ճակարեան, Պարսնա-աշխարհագրական և փնմարագիտարան Թուրքօտորիմներ, էջ 219)։

⁶ ԻՄ. արք. Օրմանեան, Ազգագաւառում, հր. Ա. ս.Ն. 1181-1184, § 696-697:

Քաջի հրատարակիչ՝ Մաշտոցը նշեցինակել է եսան այլ երկեր, այլ թու՛մ մի պատմական գործ, որի ձևակերպչապես և մտեփանկես Ծրբեղաները ԱՆ հասցածայի Ք գաբի հատորում ի մի են բերուել նրա նկատեալ գործերը. մնայր հարեք Մաշտոցի՝ երաւարդ ոգեւորո՛ւ, «Քույթ առ Արաւ սպարապետ», «Քույթ միտիմարութեան առ Գրեկեցիո՛ւ», «Քույթս երանելոյն Մաշտոցի, շախ շահ զհաթուգիկութիւն, առ տէր Գեարց Հայոց կաթողիկոս՝ զտան Սրնեայ խաչին, թէ է՛ր աղազու սուսաւ՛: Ծրբեղանը երկու ուղղոյնի էշում ունի Մաշտոցի վերջին Քզքի եւ մէկը՝ Պատմութեան ձառնի: Նրա կարծիքով՝ Գեարց Գաանեկո խնդրանքով շորտազրուած Քույթը կարեւոր նշանակութիւն ունի Սրնեիքի սրբուհիկոսութեան կարգավիճակի խնդիրը փաստարկելիս: Պատմիչն ստաշելն բնագրերն են. «որոշն հուսաստի սուար ի սրբոյն Արաւանիս՛՝ Անրասացաց կախիկոտոս, եւ ի սրբոյն Սաղմունի՛՝ Մարծնացաց աւաշնորդի Քզքոյն, որ կարգեալ է յնշուանից պատմութեանն ի միջին հատորի՛, եւ ի սրբոյն Մաշտոցի Քզքոյն, զոր գրեալ է ի տեան Գեարգայ կաթողիկոսի խնդրոյն: որպս փոքր ի շտակ համառուարց ցուցի թե՛ զբաւականն միայն, եւ թէ՛ զյիպն եւ զերկաշն կամիս լո՛ւ՛: ընթերցի՛ր զնշուանէն եւ զնկարանից Պատմութիւնն եւ ի Գիրք կաթողիկոսի տեղիկացի՛ր, եւ եւ՛ զտեանն Մաշտոցին, որ ի խնդրոյ Գեարգայ կաթողիկոսի գրեալ է՛:»

«Քաջոյի վանքի խորանորդը՝ Սրնեայ իշխանների տիրոջ կամ առևտուգ՝ յաւակութեան առարկայ լինելու հանգամանքը թնկելիս մինչ առիթ ունեցանք՝

սև տե՛ս Խ. սրբ. Օրմանեան, Ազգայնաբան, հտ. Ա, ս. 1151-1154, § 677-678, ս. 1166-1167, § 687, ս. 1171, § 690, ս. 1181-1184, § 696-697, ԸԸ, հտ. Թ, էջ 555-559:

¹ ԸԸ, հտ. Թ, էջ 560-564: Այդիսով է ԸԸՄ Ձեռ. 601-ը (թ. 1959-2014):

² ԸԸ, հտ. Թ, էջ 565-568 եւ 569-570: Երկուսն էլ Գրախանակերտոյ բնագրում են:

³ ԸԸ, հտ. Թ, էջ 571-573: Նախասան Ռասարապետն է արաւս կոչում «Էջմիածնական Գիրք յորոց-ի զոգ զըշաբերից (այս՛մ ԸԸՄ Ձեռ. 2966, թ. 1949-1964 եւ ԸԸՄ Ձեռ. 3062, թ. 1114-1129) Յովն. Գովիսանդանեանի կողմից (Մայր Աթոռի «Գիրք յորոց-Յնասիր-ճերի մէջ սմբողջութեամբ անտիպ մնացած թղթեր, - Արարատ, 1902, էջ 748-753):

⁴ Յոյն ճշմնը, որ պատմիչի լեզ մի թիւ լինալումից ճնշում աչա վերին վարք, ցարք, յարմանել է նոր գրականութիւն լո՛ւ՛ն, օր՝ M. van Esbroeck, *Séminon de Makh'eneq, var-jardar du VIII siècle*, - "Asiatique", Venice, 1969, p. 33-44, ԸԸ-ի Հ զ. հատորում (Ջ. Անրի-ճիւս, 2007, էջ 21-26) Յ. Քիւսեանն անգամ, քաջի մեծի գրականալի տեսնոն հար Սո-լոմոն Մաքնացոց տաշմերով՝ Ըճոյն Քողկերովն՝ եւկից, արտասուել է ՊՆ-ի թ գրի եւ՛: զրոյն առ, այնմէ՛ զաղոց ճիւղատան է, որ հաստարագոս այլ զլիկ աղտոյր ոչ թէ Սոլոմոն Մաքնացին է լոյնում ՔԵԵ բառակ յաւանմ է նրա մի աղտոյր մասին, այլ Մաշտոց Եղիշարդեղոս՝ վերջ ճշում -Առ տէր Գեարց-» Քույթը լո՛ւ՛ն Հ Ն. Անրի-ճիւսն, կիրիւն կարողիկոս վրոց, Վիեննա, 1908, էջ 248-249; *Мощное Католическое Историческое общество Арагви, Тбилиси, 1908, c. 204-205*: Ի դէպ, Եղիշարդեղոս էրան Ան-զմանն էլ ոչ թէ: ճիւղատար Տօճալամի Քիւնճակն է, այլ նրա նշմանում սանց, ով «պարտասանաց» Հ զ. վերջերի՛մ, հմմ. Մաշտոցի Պատմութեան այլ կտորք, որը բաշել է Օրբելյանը. «Քաջ կրանաւորքն Սոլոմոնայ եղեալ ն յերկու բաժանման»՝ կէսը գնացին ընդ հարեք Ասորիւնի, ո՛չ առաջնով, որ Հարսնք հար կղեւնա, այլ ընդ երկն յեր-մանակն, ի գաւառն Սիրակոս, ի ստրք ուխտն ճիւնն, յոյնն պարտասանաց այլ այլ Ան-զմոն՝ ճգնութեամբ փնամուտ լնայ (Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիշարդեղի, ս. 34):

⁵ Օրբ., գլ. ԻԴ, էջ 72, ԻԸ, էջ 77: Պատմութեան ճախնակին Սրնեայն, գլ. ԻԸ-ԻԹ, էջ 99-100, 106:

անցրուցուեալու Մովսէս Դաւիթրանցու Պատմ եւ Մանգանես Օրբէլեանի մտ լիշտատեալու¹ Ք զ. 20-ական թթ. յայտնի սպերբական զհայուսեմն՝ Վարաց Տր գաս Բ Ազուանի իշխանի ու երա մանկահասակ որդու պատմութեանը վերաբե ռող վիստիթիւններն՝ այդ առիթով մանրակերտ համազգրելով երկու պատմիչ ների ընդգրկելու նրանցից ստացինք յուն ընտրում նշումը զհայուսեմն նկարա գրում է Շանեսայ կերպ. «ն ի եղև ամբ անը ներսէն ի Փիլիպեան [ս Փոլիպեան] սպան զՎարաց Տրգաս ի Մանգանեստան, եւ զորքի ետին ի գոյ մարն զնին եւ զամենայն ստացուածս երա յափշտակեցին: Այս Վարաց Տրգաս ի Միքահան ասեմնէն էր, որք զնկուտեսն մասանկեցին՝ որքի ի հայրն ասեցով²: Իսկ երկն Լա իսպիւրչին պիտում, որանց Դաւիթրանցին ամփոփում է Ալուանից իշխանները մասին իր անգնկութիւններն ու զնահատականները, ասում է մի փոքր այլ կերպ. «Լայս Վարաց Տրգաս եւ որքի իւր Մանգանես ներսէն [եւրո ներսէ] ի Փիլի փան՝ անգնկեցէ իւր, սպան է միւսմ մամու ի խորանայն, որ կոչի Դագոյն վանք³: Մանգանեսու Օրբէլեանը եղև զհայուսեմն մասին գրում է զրէթէ եղև բա ներսով, ըստ նախ մատուցում է մի քանի խախտ արտերութիւններ. «Ի սոյն ամբ եւ անը ներսէն Միւն⁴՝ որքի Փիլիպոյլի, սպանեմէ վտան սխտութեան ինչ զՎարաց Տրգաս՝ որքի Մանգանեսու Ալուանից իշխանի, եւ զորքին եւս երա ի գոյ մար ն ստանկէ եւ զամենայն ինչս նորա լաւարի անես: Այս Վարաց Տրգաս ի Միք հանան ասեմնէն էր, որ անկը զանգնական անրութիւնն Ալուանիցս⁵»:

Քիչևու նկարագրում հաշտելուցարն իրանկանցեղոր՝ Միւնի իշխան լինե լն արևանագրում է միայն Օրբէլեանի մաս, ըստ ըրովանկային պարզ ընեա թիւից երևում է, որ այդ մանրամասն, ամենայն հասանկանութեամբ, չի յորի նուիչ երա կողմից, քանի որ դժուար է գրու համար որիւ պատմաւ եշմարչէ Քնը եւս, զա պարզապէս եզն է ենթադրելի սկզբնազգրութում, իսկ Մովսէս Դաւիթր անցին այն ըստ է թողնլ զստ անկարելուսթեան եւ անկարող մանրամասն եկր անկարող խտապիւնս մտքով. եղև մտքով Միւննայ պատմին էլ ըստ է թողնլ հա կամարող իշխանները՝ ինչ-որ կերպ սղգնակից լինելու մասին մանրամասնը Ա հա այս ընդգրկելի համազգրութեան շնորհիւ ի յայտ կնոյ մեծ նմանութեանը թոյլ է սաշխ մեզ ենթադրել Օրբէլեանի եւ Դաւիթրանցու կողմից միեւնոյն ազգիւրը, այն է Մաշաւայ Նոյնկարողնի կաթողիկոսը՝ մեզ լատան պատմական երկն սգտա գործում լինելու հասանկանութեանը, որին թիւ անց յում է Միւննայ պատմիչը:

Մանրամասնները, որ Մանգանեսու Օրբէլեանն իր անբող լԲ (ԿԳ) պիտում (սկան պարզ Մովսէսու սամնի զարմարին ի Միւնիս, եւ փնայանայոյ Բարա նայ պարսկի Միւննայ տեսն Վասակայ. եւ այլելոյ զՄաքեանցն, եւ կտորնելոյ զԳեղարքունի եւ զԲաղասական) ներկայացնում է Ք զ. աւային կնիս Միւնիքին զհարաբերող անգնկութիւններ՝ սխալ հաշտարի սրդիւնքում սկսելով զա լայոց 176 թուականից (սրը զտեղ է նաւագայ գրչական զրիտայն է՝ փին 276-ի =

¹ Դաւիթ, Գ.ժր իւր, էջ 326:

² Դաւիթ, Գ. իւր իւր, էջ 340:

³ Օրբ., գլ. ԼԲ, էջ 115; Պատմութիւնն Մանգանից Միսական, էջ 158-159:

827/828 թ.): Դրանց մի մասը գրեթե բառացի համընկնում է ՊԱԻ Կ գրքի՝ յոթակ ժամանակագրությունը հազարգումների հետ: Ժամանակին նկատելով պատմիչի մաս Մրեմիքին վերաբերող զիջումներին և անուշաբանի առատությունը՝ մեկ փորձել էինք ինչ-որ մեկնաբանություններ տալ գրան՝: Մակայն այժմ հետարար է բուարար համարել գրանցից միայն մեկը: Դասխուրանցին Մաշտոց եղիվարդեան պատմական երկում առում նրի՞ զտեղիով իր յեղբոր ստարկաչ Սեղուանից երկրի մասին՝ մեծ ծառայով քաղել էր գրանք եւ գրանց արանքում ուղղակի ընդ-որինակել էան զուս Մրեմիքին վերաբերող որոշ նրիքնը:

Քրոմ է, թէ Մաշտոց կաթողիկոսի՝ նշուած ժամանակագրական հազարգում-ների ազդերը լինելու իրագուծիւք նախկինում չէր նկատուել պարզապէս այն պատճառով, որ այց մասին աչից վիջումներն Օրբէլեանի շարագրանքի բովում յայտնուել է յաջորդ գլխի (զգնուդիթը՝ «Ասան Բանահատի գանքի եւ Կոն Միտիթարայ») միջնամասում, ալ էլ՝ Բանահատի գանքի մասին պրուած մի պատմութիւնից յետոյ Վերջինն անուած չէ Մովսէս Դասխուրանցու կողմից, բայց բնագրագիտական ուշադր ընթերցումից երեւում է, որ ոչինչ չի կտակար-ում զրա զոնէ մեծ ծառք եւս համարելու Մաշտոց նկիւմարչնու կրուած պատմական երկին յանգող: Բանահատին նախրուած այց պատմութիւնից յետոյ Մրեմեաց պատմիչը բառացի գրում է. «մի քաչա ծանայց մեզ Պատմութիւն երա-նելուցն Մաշտոցի, որ ի Սեւանք»): Իսկ գրան անմիջապէս յաջորդում է մի ետր լում. «Բայց զուս յիւրոց արժանագրութեանցն, կի՞ 400 ամաք յառայ քան զժայ Թուական լինեցաւ եկեղեցին յիշխանացն Մրեմեաց՝ յետն որոց նախազկային Սանփաննասիս: Այս երկրորդ նախապատմութիւնք եւս շատ կարեւոր է երանով, որ ցայ է տալիս տունայ գլխի շարագրման համար Օրբէլեանի մեղքի տակ նան այ նրիքնի եզակ լինելը (սեւշաւ, գրանց է յանգում գլխի երկրորդ կէտի առատալ-յապատմութիւնը՝ արչերի ու քայքայի հետ Միտիթար գանահոթ արտնկանութեան մա-սին): Այլ է եղել նան Մրեմեաց պատմիչի համար այց «Պատմութիւն երանելուցն Մաշտոցիս երկի նշուականութիւն իբրեւ սկզբնազգրիւ: Ընէ Մովսէս Դասխուրան-ցին նրա մեծ կարեւորք գրել է իր երեք գրքահատուածներինց վերջինի՝ մեր հչ-տունների համաձայն՝ ամբողջ երկրորդ կէտի հիմքում (յացի վերջին երկու զլու-ներինց եւ գրանց նախորդող երկու պարբերութիւնից ըն գլխում), ապա Օրբէլեա-նը, ով անկայարարն յոմագրելով է սցոպարմել իր ազդերները, բուարարուել է յով իր մեկուկէն ոչ մեծ գրուիտերի համար (ԼԲ, ԼԳ) տեղեկութիւններ քաղելով միշտ է, իր սկզբնագրիւրը, բարեբախտարար, յետուանէ իշտատակել է ճեղ Մրե-մեաց պատմիչը:

¹ Տե՛ս Ա. Ա. Առոստ, *Առեստ-Առեստ...*, Ե. 203, 210.

² Օրբ. գլ. Լ. 9, էջ 117: Պատմութիւն մասնագիտ Մրեմեան, գլ. Լ. 9, էջ 160: Այս տեղեկու-թեան շնորհիւ Մաշտոց եղիվարդեան պատմական երկի պարբերակ նկատելու նկ յո-րոս նայ մատնագրուներ յուն Լ. 9. Զարբանակում, Հայկական Յի՞ դարերում պատմութեան, Գ տպագրութիւն, Վննուիկ - Ս. Դազար, 1897, էջ 510 և. եւ. Պեղա-նակ, Հայ գրողներ, Ե-ԺԵ դար, Երուսաղէմ, 1971, էջ 133: Լ. Կ. Քիպարեան, Պատմու-թեան նայ Յի՞ գրականութեան, էջ 326:

Այսպիսով, Պարսւոր է գտնում ճշակ «Պատմութիւն երանելոյն Մաշտոցի
հայուս՝ երկի բովանդակութեան սահմանները, զգտարապէս՝ զսո ՊՄ-ի (և մի
ստանալուս՝ նրա նշանակութիւնը Գախտարանցու համար՝ իբրև մի կարևոր ազ
րիւր)։ Մեր վերահանգնան տարրերակով՝ ՊՄ-ում Մաշտոց նշխարացնաց քա
ղաւս ընկալին սկսում է զԳ. Գժե-ի շարագրանքով, որը վերաբերում է է զարի
կէսերի իրազութիւններին և տալիս է Հայոց Յուսկանով երկու Յուսկանց Ընար-
իւ, որիւ է Յիւր լիայ՝ վաստ լինելու, որ նշխարացնու յան երկը եւ սկսուն է
ՌՅն այդպէս՝ առանց նմանազոյնի նախադրութեան եւ սնմիրապէս ժամանակա
գրական համառու Յուսկանութեան (սխալիցապէս Հնարիչ Հովմանչոյց Յազա
ւոր զոչոյսէ պատերազմուս վանեալ՝ յնշտուս քաշութեան եկող... ևն)։ Սա
կայն Գախտարանցու ընկալի ուղղակի ընթերցումը Յոյ է տալիս մեծ հաւանա
կանութեանք ենթադրել, որ նրա նախորդը զլուսնեան լիայ Մաշտոցի երկի
տակի վաղ կտորներէր քաղաւս հաստատներ։ Իրոք՝ մծ զլիւր բովանդակութիւնը
կարուս է ՊՄ-ի՝ է զարի իրազութիւններին վերաբերող մեծ հաստատներէր (Ք
զրբում), եւ զա կարելի է քաջարիչ լոյ նրանով, որ այն ուղղակի կազմել է Ռ
տաւայ զլուսնեանք արագաբար ընդհանուր ազրիւր սկզբնաւոր (Գժգ զլ
տում ժամանակագրական համառու Յուսկանութեանք շարունակում են քաւակա
կին սահուն), որը Գախտարանցին յի կարելի մնացելից եւ, քաշերախտարար,
«Նշտացնել է» երբորեալ նմազատող զորիւ։ Յում է, թէ պատմիչն այդ ազրիւ
րից կարելի եւ մի քակի զլուսն առայ է տարել միայն Արուսեանց կաթողիկոս Միքա
լէ Նաքնցու (705-742) կազմից իր կանոնազանք իշխաններին կազմելու սիւմն
(զլ. Գժգ), որի շարունակութիւնը գտնում է Գժք զլուսն՝ Հայոց Նապի (Սգի
պատրուշից՝ 775-788) եւ Ազուսեանց Սոզան (781 թ.)՝ կաթողիկոսների կազմից՝
կազմում «Վարդանուսի տրկնողը Գարուսում երբում յերկնից կարուս կա
րը Գախտարանցին տեղադրել է Միքայլի առաջին յնշտուսիութիւնից ընայ (զլ.
Գժք-ի վերջում), որը, թերեւս, յանգում է իր՝ Ազուսեանց կաթողիկոսացանի կամ
Գաւազանագիրը սնունով յայտնի ուրոյն զրուս ազրիւրին, ապա ընկալիւնի
է եւսն այդ կաթողիկոս՝ երկարակներին զմ ուղղուս ոչ մեծ երկը (զլ. Գժգ)։

Իսկ Նշխարացնու երկից քաղուս ժամանակագրական կտորների արան
քում (զլ. Գժե-իս) Գախտարանցին տեղադրել է միայն երկու զլուսն. Գժե-ն
զատում է Հ զարի նշանուս ճաւանագիր Ստեփաննոս Մրիննայ արքայիսն
դոսի կնակի մասին, իսկ նրա յաջորդը եւս Ստեփաննոս մի ոչ մեծ երկն է՝ Իյե
ն (ս՛կնէս) քաղարի տեղանք եւ Հոսի կառուցման սիւմնով։ Դրանցից առաջի
նը, տեւուսը, յանգում է Ստեփաննոսի Վարդի վաղ տարրերակին, որն առանկն
յի պատկանունի, քայց Ռտաւայում զպատարմունի է եւսն Մրիքար Արքիպան
ցու (Ստարագրութիւն զատուութեան քազմերչունիկ տարր եւ քառատարուս հայ
քաղմակն Ստեփանոսի Մրիննայ նպիսկալոսի՝ յորինեալ ի տըր Մրիքար զար

¹ Հաս ՊՄ-ի Գժգ զլիւր՝ Սոզանց՝ արտակալի է նէս տարի։ Մշտուսում Մաշտոցիով՝
դա սկսի ընկնող 781 քաւակար ընարացնել (A. A. Lomon, *Armenia-Armenia*, c. 277).

զապահեալ, չեղբոսեցաւսէս սուրբ Եփրայիմ Աջրազանցս») եւ Սրբէշեանի կողմից (զ. Լ. «Վասն Տեսան Ստեփաննէսի Միւնեցոյ վարք եւ վարճան. եւ որ ինչ պատմի զմանեմ»)։ Ի զկէս, Կիրակոս Գանձակեցիքն օգտագործել է Տիայն ՊՆ-ի բնուիցիքը։ Այդ տեղի համար Դատարանցիքն, գուցէ, ուղեցոյց է բերուելի իր նախորդ գլխի (Գ.Բզ) վերջին նախագաւառութեան թուագրութե՝ որ ձեռն բուակտեինս (731/732 թթ.), այնքանով, որքանով Ստեփաննոս Միւնեցու նկարագրական մա՛րջ Վայոց ձորի («Նշ-խարձացոյցս-ում եւ ՊՆ-ում Վայոյ ձոր») Մոզ ասուեամ վերագրում է Վայոց թուակտութեան ձեռք ասորուայ (735/736 թ.) Լրատից ամսի 15-ին (736 թ. Մայիսի 5)։

Հասանական է ծոածել, որ Մաշտոց Եղիվարդեցիքն իր երկը հասցրել է ընդհուպ մինչեւ իր կաթողիկոսանաչու ասարին՝ Վայոց ձեռք (807 թ. Ապրիլ - 808 թ. Ապրիլ), որի տակ ՊՆ-ի Գ.Իս գլխում պահպանուել է մի քանի իրագարնութիւններ յիշատակութիւն (ասարան է՝ «Մայնձամ վերաբոխի մեծ հայրապետն Վայոց Կիրոզ [Դասնեցիք] եւ իշխանն Միւնեաց Աշուս։ Ըօր օգրբարկան կանայքն կահակէին՝ ասելով. «Մի՛ նկնուէ եւ մի՛ փքի այսպիսի ասարի Ի վերայ երկրի, որչա՛ր ազգ ժողովան էս եւ հայ թիւն ձեռք Լրս)։ Ծառականչական է, որ եթէ այդ վերջին հաստատմանում ՊՆ-ում թուարկում են գրեթէ ամեն ասորուայ իրագարնութիւններ, ապա նշուած ասարից յետոյ Դատարանցու յիշատակած յաջորդ թիւը Վայոց 844-է է (-814/815 թ.)՝ Սմբատ Ա արքայի նախատակութեան ասարի՝ Դրանից լեւոյ, 882-888 թթ. միջակայքում ստեղծագործած պատմիչը Ու գլխի վերջում միմի պարբերութեամբ նշում է լոկ նաեւ զեյմին Սայարնանեցիքի իշխանութեան հաստատումը (ձառ 940 թ.) եւ ուսս - Թաղիկների կողմից Պարսապի վեցամսեայ սպանակումը (944-945 թթ.)՝ զրանով էլ սպանելով իր պատմական տեղեկանքն։ Միշտ է, յաջորդ գլխի վերջում նա ամենայն շքեզութեամբ նկարագրում է նաեւ իր՝ այսպէս ասած օգլխուս Կերոս Յովանեկն Սննեցիքիմի (Փառխոսի ստացին թուագար) գահակալումը, որը տեղի է ունեցել ձառ 960-970-ական թթ., սակայն տեղան զա՛ տասնէ թուագրութեան։ Պարզ է, որ նրա նկարի տակ այլնս չկար Մաշտոց Եղիվարդեցու պատմական երկի պէս մի տեղանահատելի ազդիր։

Ծառակեք, որ Մովսէս Դատարանցիքն օգտագործել է իր սբս ազդիրը, ըստ ամենայնի՝ նոյն նկով, ինչ որ մտացեալի մեծ ձառը, այսինքն՝ գրեթէ բառացի արտագրելով՝ նրա ամենամեծ միջամտութիւնները սեփական գլխաբաժանում մտցնելը եւ գլխազրեքի յաւելումներն են, ինչպէս որ նա անում է նաեւ մեծ ձառու տեղեցոյ այլ ազդիրներէ ինքն ընդօրինակելիս։ Միայն ձեզ զկարում մենք հմք

¹ Տե՛ս Գ. արք. Ծովակեանց, Միսիսար Այրիվանեցի, Ստրազիտ արձանագրութիւն եւ երկր, Ստրազիտ, 1931, էջ 17-23; Օրբ., գլ. Լ, էջ 95-105; Գաւառաբնից Գաւառեցիք Ստրազիտ, գլ. ԼԱ, էջ 131-144; Մ. Գրգ. Գրիգորեան, Ստեփանոս Միւնեցի, իր նրկն Ստրազիտ մեկնութիւններս հրատարակութեան արժիւղ, Պէլլուս, 1958; Ա. Ա. Աստուս, Աստուս-Ապտուս... շ. 210; Թ. Քեռտեան, Ստեփանոս Միւնեցիք եւ Օրս մատենագրական ժառանգութիւնը, - ՄԷԸ, հտ. 2, Ը դար, էջ 93-104։

² Անճառնոց (Ը դար), «Աշխարհացոյց», սն. 137, 147։

³ Գաւառ, Գ.Իս, էջ 357։

⁴ Մանրամասն տե՛ս Ա. Ա. Աստուս, Անճառն-Ապտուս..., շ. 177-211։

ենք տեսնում ենքագրելու, որ Դասխարանցու գլխագիրը, այն է՝ «Որ ինչ յերկիրս Թուահանութեանն Հայոց ցայտ ցործք՝ լնալ ի սահմանս Արևելիցս (գլ. Գ, ԺԲ), հասնորար, համապատասխանում է աջիցի՝¹ վերնագրային բնօրինի մի արտադրությունը: Բանն այն է, որ յաջորդող ընդգրում չի յիշատակում սիրկերիս Թուահանութեանն Հայոց-ը (որը, սակայն, էրն է), եւ անկի հասանական է ձառնել, որ այն ոչ թէ հարչարանի է Ժ դարի՝ ազգորարար եման քանիք շանոց պատմելի կողմից, այլ ուղղակի գրումն է եղի աջիցիում:

Մի քանի զեւթերում Դասխար է նկատել նաև Մովսէս Դասխարանցու, իբր, խմբագրական բնօրինի միշտանութիւններ իր աջիցի բնագրին: Օր.՝ ալգուիսին է թում Գ, ԺԲ գլխի միջեմասի նախադասութիւնը. «Այս մինչև ցայս փայտ: Նման մի արտադրությունիս պատմելն սկիսն Ա գրքի Գ գլխի վերջում. «Այս մինչ ցայս փայտ ցուցումն ազգարանութեանցս, իսկ ընդ ուրիշը՝ Ա-ը գլխում «Սակայն յայն փայտի նպատասարէ մեզ Քերթնաշայն Մովսէս...»:

Մատոց եղիգարգեցու պատմական երկը, որն իր շարագրանքի սեւով ամենից անկի յիշեցնում է Աստղին «Պատմութիւն արեգիբարանե-ը (ըսոց շատ անկի նեղ ընդգրկումով), ուշագրաս ալգուիգարգիտական երկ է պարունակում է-Ք ԳԳ Հայաստանի եւ յարմոնիք երկրների պատմութեան ու մշակոյթի բազմաթիւ իրադոյթների (ոչնայտաների) մասին, որոչ զեւթերում՝ եզակի Գրանց համադրութիւնն այլ սկզբնագրիներին հետ (հայ եւ ասոր՝) մեծապէս ցրացնում եւ մշտրում է մեր գիտնաճը: Լեւոնցրքի է Դեղինակի ինչ-ինչ ձառնցումների ընկնութիւնը, որը զիջ է հանում նաև Ք Գ. երկրորդ կէտի հայ հասարակական մտքի ուշագրաս գրանարաններ: Այգուիսին է, որ.՝ հանեմայ եզակի եւ ալլուստ անյայտ պնդումը Հայոց դարնի պատմութեան՝ որ ճարտրաց արեմայ ու սերմանմեայք ասորիբարանների մասին. «Բայց այս իսկ են գարմանք եւ ստիպի իրք, եթէ սուրբ Գրիգոր ի Նեսարիայ առ զճեռագրութիւնն, որ ընչ Հռոմայնցոյն է իշխանութեանք հայրապետացն, եւ ինքն ոչ կարոց արձնել ձեթ, այլ ի Նեսարիայ անուին ձեթ Հայք մինչև ցժողովն Քաղկեդոնի, ապա ի գարանայ Դերմուտին՝ ինքեանք բազում նախապիութեանք եւ Թորիք արմնն հաստանցին զփայտ արձնութեան իզոյն՝ բաժանմանք ի եզրանելն: Պէ-ի Գ, ԺԲ գլխի ասորական մասի այս մտոցը իզոյնս ցրատարակութիւններում թերի վերձանութեան պատճառով (որ.՝ « յուսարութիւն, եւն յոկ ազգութիւն փիլ յուսարութեան») մտում էր անընկալելի, իսկ Մ. Էմինի ապագրում հաստանն ընդհանրապէս բացախայում էր: Փարց է, թէ եման ժայրանոց ձառնցումների պատճին ինչ էր հատարուելու նախապի պատկեր ներկայացնող մեր պատմիչների ձեռագրերի հետ: Ի զեւթ, թերևս, Նեղ եման մի պատմի Գտմանայք Մովսէս ետրնացու ընդիրը արկուելու Հայոց յուսարութեան մասին, անշուշտ, սենեցած գլխից կամ գլխիներից: Այգուլն՝ մեզ հասած

¹ Բնագիրը կազմելու մենք մի շարք համեմատութիւններ ենք արել, մասնատրուպէս՝ աշարակելու մասնամասերնորի հաղորդումների հետ (ըստ՝ Արաքսական ալգուրանք, Գ, Քաղզում... Ա. Տեր-Ղեռնիզյանի: Բ. Փ. Մատրցան, Իստորն Սիրասն ու Արքեոսն X-XI սեզոն, Մոսկա, 1963 եմ):

նրա թնագիրն ունի լակ Տրգասի՝ «նահատակութիւնք կոչուած ձեռագործութիւններն մասին զլուրջ ոչառաջ քան զհասառախն (Ք.ձք), որին շարտրում է հասանդիանոսի զարնի մասին պատմողը (Ք.ձգ), վերջում նաև՝ Հրաց զարնի նկարագրութիւնը կրաննին նուեկէ ձեւքով (Ք.ձզ), որին նախորդող «նահատակութիւնք» մասին երկու գլուխներում (Ք.ձդ-ձե) Հայոց արքան արդէն հանդէս է ցուցն իրրեւ թրխառնեալու Հայոց զարնի իրական պատմութիւնը (211 թ. Յունիսի 24-ին՝ Լուսաորդի ընկ ի Վրտալեն») չհաշ, եւ պիտի ընդունել, որ այն պարզապէս գիտակցաբար հանուել է ժուտարապէս 2^ր եւ 2^ր գլուխներն արանքից:

Բաժին 3

ՄՈՎՍՍԵ ՂԱՅՆՈՐԱՆՅՈՒ ԵՐԿԵ Է ՂԱԻ ԱՂԻՌԻՆՆԵՐԸ

Կրկին յիշենք բազմաթիւ հաջողութեան այն համագումը, որ Պէտլ ուզուողործուած երթերէ Էջգրիս վերահետուել թոյլ է տուցն զորն ունենալ անկի վաղ աղբիւրներէց բառացի արտագրուած հտորներն հեռ ու նաեւ ընկալել իր զարն վառ հեղինակ Մովսէս Դախտարանցու լուսկումները եւ սեփական շարագրանքը: Լակ այգալէս եւ նոր աղբիւրներն թացայայտուածով ու երկն պահպանուած ընաքրի հեռ համեմատութեանը եւ մասնագէտները կարողանում ելմարիտ պատկերացում կազմել ժ գ. վերջերին ստեղծագործուած այդ արջոխցի պատմիչն՝ հայ մատենագրութեան ուշագրաւ եւ բարդ մի ներկայացուցիչ իմացութիւններն, աշխարհահայրքի, նպատակագրութեանն ու արած ինքնուրոյն աշխատանքի մասին¹:

Բուսականին ծաւալուն երկու պատմական ընդմիջ երկ, որոնք ներկայացնում էին է զարն անքերը, Մովսէս Դախտարանցին գրիթէ բառացի արտապրել է իր Պէ-ի Ա գրքի վերջում եւ Բ գրքի գլուխներն ձեռ մասում: Դրանցից առաջինը, որ պայմանագրանորէն անուանուած է Վերոյ կաթողիկոսի պատմութիւն» Վերոյ մասին պատմագի իմաստով, ընդգրկեալուած է Բ գրքի Թ-ԺԳ եւ ժձ գլուխներում: Դրանց միջեւ գրուած ժԵ գլխում Դախտարանցին արտապրել է մի փոքրիկ սնաստ (ս՛հաս սաստեհացեալ սովոյն, սրոյն եւ գերութեանն ի միասինս գլխազրի տակ)՝ որն հեղինակն է 536-629 թթ. տրտակալած Աղուանից կաթողիկոս Վրոն (հմմ. վերջին պարբերութիւնը. «Եւ՝ Վերոյ՝ Աղուանից, Լինաց [ս. ի. Լինաց] եւ Զորայ [ս

¹ Հմմ. վերնում, էջ 77-78 եւ Ա. Յակոբեան, Բուն Աղուանցի եւ Հայոց Արիւնդից կողմանց թագաւորութիւնները Թ-ժ դարերում, - ՀԱ, ՈՒՅ տարի, 2011, ա. 256-257:

² Հմմ. Ա. Յակոբեան, Սղիս Արիւնդից կաթողիկոսի թղթերը, - ՀԱ, ՈՒՌ տարի, 2012, ս. 1: Ընաց, ճման մտնոցման փոխարէն ճմանը դեռ շարմանում եւ կրկին սլմ պարզեմակ, ճնացած միտքը. իրն թէ՛ Պէ-ի շարտրուել եւ կրկին թղիւնակներ՝ է եւ ժ դարերում [ս. ի. ս. ր.՝ Movses Kaghanakantsi and/or Movses Daskhanantsi: Movses of Kaghanak and/or Movses of Daskhanak, - In: A. J. MacLysan, G. Basmajian, E. S. Franchuk, N. Ouzounian, The History of Armenian Literature, Vol. II: From the 6th to the 18th Century, Detroit, 2002, p. 171-172):

³ Գաւթ, Բ.ձ. էջ 164-166: Վերոյ Աղուանից կաթողիկոս, Վասն աստեղացեալ սովոյն. սրոյն եւ գերութեանն... Առաջացան եւ գիտաքննական ընաքրի Ա. Յակոբեանի. - ՄՀ, Բա. Գ, է դար, Անթրիպա, 2005, էջ 363-367:

Զույգ) կաթոցիկնս թողան անը գայն ամենայն զոչուպէն զպարտեա...», եւ որք մեր երկի Կեօ ուղիզ կապ շունի: Լատուածք գլխապրորի մեծ մասը եւս արդիեք է Ժ դարի պատմիչ ստեղծագործութեան, սակայն Բ.Ք գլխապրոր («Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբառուաց եւ պէտպէս անչից տիեզերա՛նո՛ս սագնային, որ եղև աշխարհաց»), ըստ ամենայնի, պատկանում է Վեց Կիրոյի կենսագրի գրչին եւ մտայնացունչ է նրա կողմից՝ իբրեւ բան երկի վերատառութիւն:

Լ. Ն. Անդրեանի գիպուկ բերորշմամբ՝ «Ներուանից Պատմութեան մէջ գտնար մըն է գրութիւնս, արժէքաւոր իր արձանահաստութեամբ, զմեծ իր սճով», եւ ապա՝ «Գործրկն, յայց սճով յնաշխարհին եւ պատմական արժէքով գեանտանի աշխատութիւն մը, որ պատիւ կը բերէ է զարուն հայ ժշակոյթիին»¹:

Որչո՞ հետաքրքրեցնի կարծիքով՝ տունայ պատմական երկի Ներքնակը, այնուամենայնի, կարող էր լինել Վեց ինքը՝ Կիրոյ կաթոցիկապէ՛: Մական ժամանակին ցոյց է արուն, որ ոչ մի միջնագործան հայ քրիստոնեայ Ներքնակ չէր կարող ինքն իր մասին արտայայտուել այն բարբառով սճով, որք գտնում ենք երկում: Փոխարէնը՝ պարզ է, որ ասունայ պատմութեան Ներքնակը Կիրոյի շատ ծառ կանգնած անձնաւորութիւն է եղել եւ անձամբ ժամանակչի է կաթոցիկոսի մի շարք գործերէն: Երկու հաստատում կրա շարագրանքը գտանում է ստուշին զմ. քով: Մասնաւորապէս, զրա շնորհիւ յայտնի է գտանում, որ քրոջը մեանցով Ռ. տիք («Ռուսի Առանձնակ») գաւառի Կապանկատոյց գիւղից է («Եսանայ ի ծան ինչ առ ստորաւով չերինն, որ յանգրման գեաւղին մեծի Կազանկատոյց, որ է ի Երկն յմարի գաւառի, յարմէ եւ ես»), ուստի՝ կարելի է նրան պայմանականօրէն անուանել Անանուն Կազանկատուացի (Վեց այց տնուամբ էլ 2005 թ. լոյս է տեսել մեր կազմած գիտա-քննակն բնագիրը)²:

Երկի շարագրանքն ստարուում է 629 թ. իրագործութիւններով («Ճերկերոյց ամի Արտաշէրի՝ որչուց կաւատայ, Պարսից արքայի, մին զնուստ ասե՛ր գիշխանութիւնն ըստ կանս իւր իշխանն Ռաբուոյ»), սակայն վերջին գլխի մի հաստատում Եանգարաց պարսից գորավարի հառչէին Ներքնակի շուշյա՛ծ քոչաւանկան արտայայտութիւններին պարզ է գտանում, որ նա, ըստ ամենայնի՝ զիւրէր 630-ին այց գորավարի կարճատեւ արքայանայու: Եւ անփաստունի զտիւնանի մասին: Միւս կողմից՝ երկը չէր կարող գրուած լինել 632 թ. շուտի, քանի որ Կարինի կենդանական ժողովում Լայոց Եջր Արա՛նգացի կաթոցիկոսի հնա միտոն Լերակչի կարսեր պահանջով երկարեացութեանը (տունի միշտ՝ նրա մի փոքր միջո՛ ստարի-

¹ Լ. Ն. Անդրեան, Մովսէս Դաւիթբաճեցի (Կոչուան Կաղանկատուացի...), էջ 207:

² Աճո, էջ 217-218:

³ Տե՛ս, որ՝ անդ, էջ 207-208:

⁴ Տե՛ս Ն. Անդրեան, ՔՐՃՈՒՐԻՆ Մովսէս Կաղանկատուացու, Աշխատանքի, Եւրոպայի, եւ Ներամտորումը զով է Պ. Լոյգաննիսյանը, Վաղարշապատ – Ա. Էջմիածին, 2005, էջ 38 (տարսից կէսը սակարուն է «Անանիոս» հանդէսում /Փարիզ/ 1939 թ., № 3, 4-5, 6 եւ 1940 թ., № 1-3, տե՛ս 1939, № 4-5, էջ 28-29):

⁵ Տե՛ս Անանուն Կազանկատուացի, Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբառուաց եւ պէտպէս անչից տիեզերա՛նո՛ս սագնային, ... ՄՀ, հո. Ե, Անթիլիաս, 2003, էջ 369-414: Ի զէս, Կաղանկատուացի գտնունչ է Վարճարաց գեանակի ստորին Ռոջուան:

րակին՝ մրակամութեանը՝ յարեց նաև Աղուանից եկեղեցին, այնինչ այդ պահի կաթողիկոս Զարարիան (629-644) աներկրայազն զովբերուած է մարտակոտման շատագոյ մեղքեակի մի գրուագրով (տես թահանայ տն՝ անուն Զարարիա, այդ սուրբ, որ էր փոստական Պարտաւայ եկեղեցւոյն, Տեղ եւ հանգարտ, որ եջ գտնէ իր ի վերայ եղաւ եւ երգմամբք եւ ազգի ազգի մարիւց գերեօնց գրագրով անմեռա շքիտունեից՝ ազաթիւրե իւրովք երաշխի անուայ զնոսա, ետեւ վասն հրեից եւ Վեթանսոսաց)։ Այսպիսով, «Վերայ կաթողիկոսի պատմութեան շարագրման հասանական ժամանակը պէտք է համարել 630-632 թթ. միջակայքը։

Տեղեկ է նշել այդ երկի մի ոչբահանագրտական ասանկայականութիւնը, որը նկատելի էրնք զնո սարիներ տաւջ՝ Անանուն Կաղանկատուացին հմտորէն եւ բարձրարուեստ սնով կերակել է բազմաթիւ ստարագոյց գործող անձանց կնք-պարներ՝ անխախտ տալով ետեւ նրանց անունները։ Դա է՛ հետքով արքայից արքան է, ե՛ն շնրակել կայորը (որի նկատմամբ վերաբերմունքն աննեւերն էլ զրական չէ, ըստ նրկ. Մատի՝ անկայաւ նշան Տեղեկակի հակադարձեղեցեանկան զիրքորոշմակ՝), ե՛ն Գրտիտիզմիական թիրաքիտներէ խաջան Չերօի որդի Տաթը, ե՛ն հակամարտող հրեք տիրակալներէ պաշտօնեաներն ու զորավարները։ Այնինչ երկի անգական Վերաների ցանկը սպասուած է բացառապէս Վերայ կաթողիկոսով (որի մասին շատ ճանրակրկիթա պատմուած է Բ.ժց ծաւալուն գլուխը) եւ վերջինեւ փոխարինեած Զարարիայով՝ լոկ վերջ քերուած եզակի գրուագրով (զնա թահանայ ե-գած պահին) Այս ցուցակելով խեւտ սուրբեր է, որեանկ՝ Տեղ յաջորդ աղբիւրը։

Մտփելս Դասխուրանցու երկուած բառացի արտագրութեամբ պահպանուած է գարի երկրորդ պատմական գործը պաշտմանակետօրէն անուանուած է 684 թուականի պատմութիւն։ Այն ընդգրկեալուած է Պէկի Ա զրքի Ի՛ւլ եւ Բ զրքի Ժ՛ւլ-Ա եւ Գ՛ձձ գլուխներում։ Վերջիններէ միջեւ ընկած Բ.չր գլխու ժ գարի պատմիչը անգագրել է իր սեփական շարագրանքը՝ Գրմունելով «Աղուանից կաթողիկոսների գաւազանագիրք» անուանուած այն սկզբնաղբիւրի հաղորդումներէ վրայ, որը, ինչպէս նշել ենք, հասանարտը, կազմուել է ժ գ. սկզբներին եւ Դասխուրանցու կողմից Գրմունական ժամերով գրուել իր ստարտական՝ Գ.ժց գլխի Գրմուն, իսկ որոշ անգեկութիւններ էլ անգափսփուել է նախորդող գլուխներ։ 684 թ. պատմութեան արտագրութեան հաստատաներուած անկայ գրեթէ բոլոր գլխագրերը նոյն-

¹ Գաւախ, Բ.ժ, էջ 132; Անանուն Կաղանկատուացի, Գաւաւորիւմ լաղպա բարեցման ազգայն բարբարոսաց, էջ 371, Գաւա. 30; Զարարիայի այդ տիրանքի հասանաւտ փրակաւորեմից կայ նաև Դասխուրանցու անարական գլխու (Գ.ժց իրկ, էջ 343) Աղուանից կաթողիկոսացմով (ՎՏԻ Զարարիա՝ այդ սուրբ, անս ժԵ: Մա կրաշիթ ստ [ձոն էստ] գլխն ցուղարմ Գարտու եւ աղարիւմ իրօլն վերնոյ ի գերտիք: Աղուան անմեռա): Անուայ ժամրաման տես Ա. Ա. Առտան, Աղուան-Աղուան..., Է. 188-196; Է. Կ. Ա. կիճեան, Մտփելս Դասխուրանցի (Գրուած Կաղանկատուացի)... էջ 207, ծն. 1:

² ԼձՎ. Ա. Առտան, Աղուան-Աղուան..., Է. 187.

³ Տե՛ս Անտոն Տրետու, Писемное Иерусалима периода в 614 г., Է. 60.

⁴ ԼձՎ. Ա. Առտան, Աղուան-Աղուան..., Է. 196-198; Մեղի՝ Օ քրուակուտի քուլեմանի տօնաւտի « Իստորի 684 տոմ», - ԿԵ, քաւ. 6, Էր., 1988, Է. 24-36; Անանուն, 684 թուականի պատմութիւն, էջ 795-796:

պէս արգիւնք են ՊՍ-ի նշանակի տեղեկագրութեան (չառ անձնային՝ բուն երկիր գերազանցող մեզ չի հասել): Բնակչ կարծիքով՝ այս երկիր շարագրանքին է յանգում նաեւ Բ.Ճ գլխից, որը պատմում է հետագայում մերձրանեանները յարչարուած Կարազ Գրիգոր, Զեանշէր (Բ խմբի ՁՁ՝ Զուանշէր) և Կարազ Տրգաս Ա Գարգանից իշխանների՝ իբրեւ թէ Մասանեաններից սերուած լինելու մասին առասպելական աւանդանութիւնը: Իրականում այդ պատմութիւնը հաստատի գրեթէ ոչինչ չի պարունակում, ունի ժամանակագրական խաթարուած պատկեր, լեզուով ու սեռով էսպէս տարբերում է «684 թ. պատմութեան» (այդպէս նաեւ՝ սկիւրայ կաթողիկոսի պատմութեան) կատրիներից և, անկասկած, շարագրուած է Ժ զարի բնագրագրութիւնը Գաւառուցու կողմից՝ նաեւ - Փարսիոսի «Առաջադիւն» իշխանների աւանդանութիւնների մէջ սարգած առասպելաժողի պատկերացումների հիման վրայ (գրա մասին մանրամասն կը խոսենք յաջորդ գլխում):

«684 թ. պատմութեան» անանուն նշանակը, թերեւս, լատ է կանցնած եղել իր՝ մեծ սիրով պատկերուած տեղական Ներսանիին՝ Զեանշէր և Կարազ Տրգաս իշխաններին կամ հոգեւոր առաջնորդներին: Բ.ին գլխից, որը Զեանշէրի ազգանուն է, յանունն ինչպեսզանցում է նաեւ վերջինիս մեղերներին, ներայիններին ու գաւառիկներին Զեանշէրի յատկապէս լատ է եղել Մեծ Կուսեր (Մեծ Կոյմաք) գաւառի Խրայշէ/Խրայշէ կախիկագործին (չա՛նանայական անունը՝ Արաս): Եւ առաջին գլխով է նկարագրում իր ներսանիի մի շարք գործեր, այդ թւում Խրայշէի ուղեւորութիւնը Հոնոց երկիր՝ հրահրիկովհաստան այդ թիւրքաբնիկ զեղին (հետագային՝ կուսիկներ) քրիստոնէութեան բերելու առաքելութեանը: Հատ երեւոյթին, ի վերջոյ, յաջողութեան չհասած այդ առաքելութեանն ենք պարտական «684 թ. պատմութեան» մի հաստատում (ՊՍ-ի վիճակով սկզբում) Զեանի մի խմբի՝ տեղիկ վազ մանանակներում (Մարշաղի մահուանը յաջորած տարիներին) քրիստոնէութեանը յարելու առասպելախոս պատմութեան տեղադրութեանը: Մոսկու Գաւառուցու Ա գրքի այդ հաստատը բաժանուած է չորս գլխի (ԲՆ-Է), որոնց գլխագրերից առաջինը (սմարգաս սրբոյ Մարտիպոյ և ընկերաց նորա պատմութիւն վիզասանարար) և երկրորդը (Սմարագրած յազպոս աշակերտացն Մարշաղի ներգոյս գոյցատարար), զանէ մասամբ, է զարի բնագրին յանգելու տղաւորութիւն են թուելու Բ.ին գլխի մի տեղեկութիւնից (մաս. 11) երկում է, որ այդ հաստատը պարզապէս Խրայշէ - Արաս շահանայի տեսիլն է («...գարմացնայ ընդ գոյցատուութիւն կախիկագործին, որ գաւառի գտնուի Արասուն»¹):

¹ Տե՛սից պատմութեան համախմբութեան մասին ճճԷ. Կ. Գ. Կալետորնով, Мосты Кавказа и Кавказский о персидских архиепископских престол, - ИФЖ, 1999, № 1, с. 290-300. Հանցիկ թուրքաւորութեան մասին տե՛ս Գալա Ա. Ե., Этногенез и история Северного Кавказа, с. 141-154; А. Ե. Գալա, Страна гуннов у Кавказских ворот, Мавкачкա, 1975, с. 53-89.
² Հոնոցի այդ «Գրանութեան» թուրքաւոր ժողովի պատմութեան մէջ 440-ական թթ. սկզբի մի արշաւանքի մտ իրարում պատմութեան հաստատի իրողութիւններն առանձնացնելու շատ ուղեգրում փորձ տե՛ս Ե. Գ. Տեմախ, Генезиса Карталинских царей, с. 41-48.
³ Կապի, Բ.ին, էջ 203: Անանիան, 684 թուական պատմութիւն, էջ 838-839:

«554 թ. պատմութիւն» գործունակում է է գարի 30-50-ական թուականների Ալուանք երկրի (Սասանեան արքայատոհմիան ընդգրկելով) բառական մանրամասն ու չափազանց բարձրարժեք ոճով շարադրուած պատմութիւնը: Երանուած առկայ են մի ամբողջ շարք պաշտօնական նամակներ և պատմական իրադարձութիւնների էպիկի շիշատակումներ, որոնց փանրականութիւնը հենց այդ էպիկիքիան պատճառով կասկածնի էր համարուած նիկ: Աղետը՝ Սակայն, ինչպէս ցոյց է առնէ գեանու կրճատմաննայ, իրականուած Պարտար է կասկածնէ գրանցուած և ամբողջ երկում առկայ միայն ինչինէ չափազանցութիւնների տարիքով, որոնք էլ արգիւնք են իր հերաներին մեծարելու՝ միշտպարան հեղինակի համար սովորական ու հասկանալի միտումը՝ (ման միտում է գրեւորուած առանձնապէս այն գէպքերում, երբ հեղինակը շանուած է Զեանշէրին աւելի բարձր գասնի հարեան իշխաններին, որ՝ երա անուտութիւն մասին այս գրուագում. «Յայասակի նայիրով նախարարացն Հայոց և Կրաց աշխարհին՝ խորհէին ի մենց ցոյ իրեանց ապ նմա կին: Բոկ եա յերտինան [ն յերունուան] տաննէ անոյր կին՝ զգուսար իշխանին [ՆՍԵՆ ի՞ն իշխանին] մրսականուան աշխարհին, ընդ որ յանէ ուրախ եղին միւնիքը»): Բացի այդ, համարքի բնութիւնան ընթացքուած անաւելի վերջուած թույլ շտայու համար հարկ է էշանէ և հաշտ աւանի իրարարնէր աղբիւրի ստեղծման պահին հասարակական ժողովութիւնների առաջնահերթութիւնները (կարեւորի և երկրորդականի ընկալման չափանիշները): Տաճայ գէպքում, եթէ մերիտ պատմիչն իր երկը ւշիւով շարադրուած «Գաւտմութիւն ի Հեռակն» երկն, ի վերջոյ, աւարտում էր 659 թ. վերջերին, այսինքն՝ «Տանկաց 30-ամեայ ծառայութեան տարիներին» (652-681 թթ.), և պատմիչի համար ընկան էր արարական արշաւանքների մանրակրկիտ նկարագրութիւնը, ապա «554 թ.

¹ Ն. Ալեքս. 400-ամեակն Մովսէս Կապանբաժանացու, էջ 43-44 (Տանք «Անանք», 1939, 6^ր 6, էջ 4-5):

² К. А. Кереманов, Исторический "История страны Армак", с. 17. ՀՃԷ. А. А. Ахонян, О хронологии воцеления обитателей "История 684 года", с. 24-26.

³ Գասիւ, Բ.Թ. էջ 179; Անանք, 684 թուականը պատմութիւն, էջ 815: Բերուած քննարկի Արտինան – Արտինան տոմսանուց համարում է միւնցի Ալուանքը գաստի իշխանուան տոմսի հետ, քանի որ այն լիչեքնում է Սեպիմանու Օրբէլեանի գիտաքաննից և Տարնի 1730 թ. պոզիացուցանից յաշուծ Արտուկան գիտաքաննից, ԺԹ գարուն Արտուցան, Արտինան (տե՛ս А. Карапетян, К ассирийским текстам Кашеат, – BCH, 1987, № 1, с. 42; Ա. Յակոբեան, Գաւտմաշխարհագրական և վիճաբանագիտական հետազոտութիւններ, էջ 204-205):

⁴ Գաւտմութիւն ի Հեռակն – վերաբարելուց մերիտան քննարկ է շարադրման սկզբի վերուած, որը վերագրնի է 643 թուականին (ընտ մին երկրորդ «շնիւ»)՝ նա վերադասնէ է շարադրանքը լրացնելու 650-ին. տե՛ս Ա. Յակոբեան, մերիտի Գաւտմութեան հաստանարածանման ինքնոր, ս. 215-270:

⁵ ՀՃԷ. Փիլոն Տիգրակացի, Ժամանակագրութիւն, էջ 969, մանր. Գ.411-412 (ի սրին աւարտ նոյն շտորում Տանկաց սատարի պատերազմա: Նա գաղաբնից ի նարկարտութիւն նոյն Հայք, Վիրք և Արտան՝ ծառայել նոյն և.); Գաւտմութեան վերաբարելուց, գլ. 5, էջ 31 (նա ի ժամանակի պատերազմին որ ի ժէ Տանկաց, ուղարկեցն ի նարկարտութիւն նոյն Հայք, Վիրք, Ալուանք, ծառայել նոյն անս և.); Գլեանգ, գլ. 7, էջ 15-16:

ըստ Միքիայի Կրիտոյի ուշագրաւ գիտարկման՝ 659 թին իբրև Առաւելոցի՝ Առաւելոս Կոստանուսի լինելու տարի հաստատուած է նաև ՊԱ-ի հազարգման հետ Մարտիոս Կոստանուսի (է գարի երկարեակութեան ցազափարախոս) ետրաշայտ աստիական վիպարանութեան (Նեղիմակէ՝ Վէրոց Ռաշայնացի) այն անդէկութեան համազգրմամբ, ըստ որի՝ Մարտիոսը Առաւելոցնուպոյիս էր ժամանել ներարարական երկպառակոյտանքի օգտակարգով շրջանուած (Անի - Արու-Քարաք եւ Մուսիսիս խաչիփաների միջև այլ արիմայի հակամարտութիւնը թուարգրուած է 657-661 թթ.), երբ Կոստանոցը մաշտաբազարու չէր, քանի որ Մուսիսիսը հետ խաչադրութեան զուէ կնքելու լեայ (659-ին) արշաւանքի էր գնացել Ագուրապետանոս՝

Գարնի է յաւելի, որ այս ժամանակը հաստատուած է նաև «654 թ. զտամութեան ժամանակագրական համակարգուած նշումներով, ըստ որանց՝ կայսեր հետ հանգիպումից 8 տարի անց, այն է՝ 665 թ., լրանում էր Ջեւանշէր իշխանի տիրակալութեան 28-րդ տարին՝ զրա սկիզբը համարելով իր սպարապետ նշանակուելը Կազմարի (Անի ընացի՝ Կոստանի) ճակատամարտի տարում, այն է՝ 637 թ.: Բ.ից զգիտմ Նեղիմակէ զրում է. սեւ ա՛ն այս երկու անք օգտակա ինքի տանկերեկաց [30-2+637-665 - Ա. Յ.], յորա տշխարհակալ տապարապետութեան իւրով ի տինց անտի երիտասարդականաց միջևեկ ցմբշակ արքունս ժամանակի զտաստապէց, համաշխարհուոր կատարեաց...»¹ Իսկ նախորդ զրոյններում ունենք տարիների ճշտեման հաշուարկը. Կոստանց կայսեր 19-րդ տարուայ (արքինքն՝ 659/660 թ.) լիշատակումից (զլ. Բ.իք) 2 տարի լեայ, այսինքն՝ 662 թ., անցի է ունենում խազարների անշայտ արշաւանցը (Բ.ից, էջ 186. «Սեւա արտարիկ լինելութեան եւ երկուցե հարկուցից անաց Էլանէն իտղիք յարշխարս Ագուանից...»)։ Եւ 2 տարի անց, այսինքն՝ 664 թ., օժուած է Գարգմանի թիպրի կնքուելին (Բ.ից, էջ 187. «Ի յազմարեկն Ջեւանշէրն եւ երկուց անց անցիւց զկնի վանկուցն զգարան իտղիցայ կատարի զեղեցիպարմար շինումն տանարի... որ արք մտասան էր Արաց անայ [—664 թ. Նայմերիի 30]...»)։ յարցոյ տարի իշխանք իւսմութիւն է հաստատուած ներքուստմ հաների հետ՝ իր անգրանիկ որդուն պատկելով երանց արքայադատեր հետ (Բ.ից, էջ 190-191. «Միւնչգեւ նուէր խազազացեայ ի գա՛նոյս իւր արին Ջեւանշէր, ի միտ ամին լինէր Լեւոնային եզտանիկ հասարակարութիւն, էլ թագարան Լեւայ յոգեհարպար հոծելով...»)։ Եւ զս նաեւ երա տիրակալութեան 28-րդ, իսկ արտարների որնց լեով ժառայութեան մանկուս աւարին տարին էր՝ 665 թ.։ զս նաեւ սկնքերոյ ուժ էր՝ հարչուած իտղիպայութեան մաշտաբազարը Գամանկոս անդափոխելու։ զա՛նից (հարաւայնացի [ն հարաւայն-

իքիս Գաւմութիանը Քաւտուանցանմանման ինիլիք, սժ. 230-231; Յոյնի՝ On the newly discovered campaign to Armenia and Antiochene in 659-660 by Constant II, — 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21-26 August 2006, Communications, p. 128-129.

¹ M. H. Кривош, Об участии Максимиановича в войне Константина II с Закавказьем, — ВВ, т. 48, Москва, 1987, с. 153-155. Լժժ. Յ. Եոսեփ, An early Syriac Life of Maximus the Confessor, — AB, 1973, vol. 91, fasc. 3-4 (Bruxelles), p. 319;

² Գաւմ. Բ.ից, էջ 191; Ա.Յանուն, 684 թուականի պամութիւն, էջ 840, նախ. 14:

դից էլ թիում է մեր երկի՝ ժամաւարապէս 554-ին շարագրուած լինելու ժամին են-
Քաղցրօթիւնը և ըստ այդմ՝ նաեւ նրա պայմանական անուանումը:

Ի զեզ, 555 թ. խաղարակու արշաւանքի ժամին յայտնով՝ ժամանակով ամե-
նից ժամ նայ Գեղնակենը (Փրշե Տիրակացին և, թերևս, նրան հետևող Ղե-
ւոնց պատմիչը) տեղեկացնում են, որ ասարառուների զօրը զարեան Լայոց, Վրաց
ու նաև Աղուանից յիշխան-ները՝ Սահայն, ըստ անենայնի՝ արեւի ճիշտ պէտք է
համարել երկը դար շնորդ իր նրից շարագրած Աստվանես Աստղիկ տեղծօր-
թիւնը, ըստ որի սպանուել էին միայն Լայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնեանը (551-
555) և անուանով ազդիւրեւորած շարեանագրուած Վրաց իշխանը (ե՛ր ՃԼԳ Թու-
կանին տիրեցին Դիախայնի գաւրթն, որ են կազդրը, և սպանին ի պատերազմին
գիշխանն Լայոց և զՎրացն)։ Բա՛կ սկզբուանից իշխանս Վարազ Տրգաստի անուրջ
շարեանակում է յայտնուել ե՛ր Աստղիկի, և՛ Մովսէս Դասխարանցու յաջորդ
գրուագներում 555 թ. արեւիչ արշաւանքից անմիջապէս շնորդ նրա իշխանու-
թեան ժամին անուրջակի վկայութիւն է նաեւ ՊՆ-ի Գ.Տր գլխում յայտնուած՝ սովի
իշխաուակութիւնը. «և Էզնի ի Էմին ասուրս Վարազ Տրգաստայ սով անուանեցի յԱ-
զուանից ասմանս: Վասն որոյ ասասպնչարանիւր յունանց, եթէ՛ «ես» կարնակ, ի
Նահայշնի գաւառի ծածկնայ կայի ի վարդին Գուկուայ [Եւլու Կահուգայ], և զանց
անէլին զինն: բազմութիւնց զեղապ և սչ գառնէլին զիս: Ենն ժամ բարի, որ
նշրայրն իմ Սեզ տիրանայր, և ան գաւայ ևս էլնայ [և երեւելի] ի սեպանն Վարազ
Տրգաստայ իխյանն և Նիլիսգաւառայ կարողիկութի, և որք կնրանն զիս՝ արինաբարք
էլնանս: Թանկ որ «554 թ. պատմութիւն-ից զհունեկ, որ Եղիազար կաթողիկոսի
սթեռակայած տարիներից (550-555)՝ առաջին շարքը բազմաթիւ ժամանակ են
Էզնի, ապա զժուար չէ նկատել, որ սովը յաջորդել է 555 թ. խաղարակու արշա-
ւանքին: Ղեւոնց պատմիչի խօսքերից երևում է, որ այդ տարի սով է ասարածուել
նաև թուն Լայոստանում. Գրիգոր Մամիկոնեանի վարեանից շնորդ (555 թ. Սգաս-
տոս) իշխան գարնա: Աչստ Բազրատունին, ևս պտտաշնում ամի իշխանութեան
նորա երեւեցայ աստից զարմանայի տեսիւմար վարսուար, զի նախնելն շողիցն
սինանն լիարմէն փողփողջը զլոյսի շնորդ ինքեան, որ անուանեալ կուէլին աստղ
գիտար, որ էզնի Էշանակ սպել ևս որոյ ևս մեծի ասանութեանն»:

¹ Փիլոն Ենրակացի, Ժամանակագրութիւն, էջ 969. ԳՆԻ. Գ.415; Գաւառարանութիւն
Ղեւոնցեայ. գլ. Ե, էջ 31 (616. Ղեւոնց, գլ. Դ, էջ 16):

² Աստղիկ, գլ. Բ.Ք. էջ 100:

³ ՏԵՆ Ա. А. Антонов, Албания-Армения..., с. 277; Եզնի՝ Օ արևուտուց ուսուանու տեղանն ո՞
«История 554 года», с. 29-31.

⁴ Գաւառարանութիւն Ղեւոնցեայ. գլ. Զ, էջ 35 (616. Ղեւոնց, գլ. Ե, էջ 17):

Չ Լ Ո Ւ Խ Չ

ԲՈՐԱ ԱՂՈՒՄԱՆՔԻ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԻԵՒԼՆՈՑ ԿՈՂՄԱՆՑ
ԻՇՆԱՆԱՏՈՒՄԵՐ ԱՐԿՐԱԿԱՆ ԽԱՆԻՓԱՑՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒՂԱԹՄԱՆ
ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Բաժին 1

ՌԵՆԱՆ ԱՂՈՒՄԱՆՔԻ ԼԱՍՏԱՏՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԱՌԱՆՇԱՀՈԳ, ՈՐ «ՄԻՀՐԱՆՑԱՆ»
ՌԵՆԱՆԱՏՈՂՄԵՐԻ ԽԵՊԿԸ

Ռիչլեն ջոյջ արույն զննուած՝ ձեռնարկացուցի՝ վերլուծութեանը ետի-
րուած ենթարձնուած, այսինքնիստեան շրիտտեան կրկններէ յորը ինքնազա-
րութիւնն ապահովող շարք, Վրայ եւ Ազուանից տիշտաններն՝ հաստատութիւ-
ննրը (ինտարուտները), ամենայն հատեանակաւութեամբ՝ հրամանագրուել-իմ-
նացրուել են 815/816 կամ 817/818 թուականներին Մասանկաններէ տիրութեան
ժառանգագար Տիգրանու զուարթուած՝ այսպէս կոչուած «Պարսից ժողովուսն թն-
արկուած եւ ընդունուած վարչական ռէֆորմներէ համատեքստուած Տեսանք նաեւ,
որ ըստ Մովսէս Դաւթուրանցու կրկն զանազան մասերում պահպանուած առհ-
մարտեանկան անդեկիտիւններէ՝ ձեզուանից իշխանս-ի պաշտօնինն առաջինն Բ-
մանացել է Պարզմանի տիրակալ Վարազ-Գրիգորը (տրքայից արքայ Նարսոզ Ս Ա-
զրուելից առջև Ազուանից Վիրայ կաթողիկոսի միջնորդութեամբ)։ Ըստանական է
ենթադրել, որ «Նարջ իշխանս-ի պաշտօնինն «Պարսից ժողովուսն յետոյ նշանա-
կուել էր ետեմիւնում «Վրկանի ժառանգան Ամրատ Բագրատունին (իսկ «Վրայ իշ-
խանս-ի պաշտօնինն՝ Գուարթ Ա-Ե, որն ապա նաեւ կուրապարտու էր զարնել)՝:

Գրականութեան մէջ Ջ-Ք զարնելի Ազուանից կրկնի պատմութիւնը սովորա-
բար դիտարկուած է Նարջ Արեւիկից կազմանց կրկն խոչոր իշխանական առհմ-
նէր՝ «Առանշարհիկներն եւ ձերհրանեաններն անհաշտ պայքարի յետախորդի
վրայ։ Ընդ սմին հրանք ժառին անդեկիտիւնները, որպէս կանեւ, թազուել են մի-
այն Մովսէս Դաւթուրանցու շարքարած առհմարտեանկան աստեղագրոյցից (յա-
կուպէս կրկն Բ, մէ գրեւում), որի մէջ պատմականը միջականից զատելու թեւա-
կան յառակ վորս միւսն միւսն վերջոր շէր կատարուելէ՝

ՊԱՍՏ Առանշարհիկներ (կամ Եռանշարհիկներ) անուան տակ՝ Նանկու են գալիս
նորինացու լիշատակած՝ Նարջ նահապետից սերոզ Անան նահապետի ուշ սե-
րունդները, որոնք մի քանի հաստատուած կոչուած են ուղղակի «Նարջագնեանց»

¹ Տես ստու. էջ 132-133:

² ՀՕԷ Ա. Թակցեան, «Առանշարհիկներն եւ «Միթրամնեաններն» տոմարամանկան ա-
ռանակից պատմական ճիւղերը. – Հարպախակալ Քամաժողով 2 (Երևան, Ռուստանի-
րի 17-19, 2013), Ջեկոցումներ ժողովածու. Եր., 2014, էջ 118-125:

³ Տես Պատմ., Ա.Ե. էջ 97 («Վերազգի ոմն իշխան Վարազ Յերոն անուն՝ վնտանշարհիկ
տոհմէ»)։ Բ.Օ. էջ 172 («Վնտանշարհիկ ազգն Նարջագնեանց՝ եռանշարհիկ», «Ջարմիրն
եռանշարհիկ»)։ Պ.Օ. էջ 320 («Վնտանշարհիկ վաչագան ի Պարսիկեան Աղուանից
իշխան»)։ Պ.Օ. էջ 326 («Ջեկոցումեանն Մարի Ամրատեանն եռանշարհիկն տիրա-
ւոր»)։

կամ «Հայագրություն»-ը, Ըստ Պատմագրի՝ Մեծ Հայքում Պարթև Արշակունիների իշխանությունն ասանգարար Ք. ա. Ք դարում հաստատած Հազարչան արքան, որի կերպարի տակ իրապես հանդես է գալիս ասանգարար Տրդատ Ա-ն (Ք. յ. Ա դար³)։ Հայաստանի Պարս-արևելեան սկզբնական ժրպարտը էր էշանահեյն Հայ-կից սերպը և՛ Մրահան/Մրհեհան նահանգը իտրոպանեղ Մրահան սերնդից Առահին, ուսից էլ ծագել են Ռուխը և՛ Արջախ նահանգների տարածքի իր ժամանակի շրջա իշխանասահմանը՝ Ռախուցոց (Ա խորի ՁՁ՝ Ռախուցոց), Պարզմանուցոց, Մարզուցոց (Տե խորի ՁՁ՝ Մարզուցոց) և՛ Գարգարուցոց («Զորանամակ»-ում կոչված՝ Գոյրիզիզման, իսկ «Ներսէսեան գահնամակ»-ում՝ Գարգարայի⁴), ընդ որում՝ Մրահան սարգս («արապքը, սննդ») ժողովուրդից այդ տարածքն անուանակ է՝ «Արախըս Ի զեպ, քաղելով իտրեանցու պատուը՝ Մարսես Պատմագրիցն որոշ շեղումներ է արել. որ՝ «Արախըս»-ի մէջ ընդգրկել է նաև Կուրի ձախափնեայ, կովասահայեան տարածքները՝ զրակց գերագրելով այն, ինչ ազդիրը դրում էր Եգիպտի ու Վերքի Ֆրահանգումների մասին⁵, քաջի այդ սարգս մակնու-

³ Գառն. ԲՃ. էջ 172 («Ոստիանեան սղոյն Հայրազմեաց»); Գ. իս Յրլ. էջ 336 («Ակու Ան Արտամեց իշխանն Հայրազմի»); Գ. իս Յրլ. էջ 338 («Ի Հայրազմեաց արքանն յմասնորից Մրահանեան տոմարն»); էջ 340 («Արազմարտի»՝ Մահի արքա, որ է ի տոմարն Հայրազմ»); Հայրազմում է կոչուած նաև Ք դ. վերջի Մրահի իշխանը. «մասնէր Արտ իշխանն Հայրազմի»․ «գիրտփոխ»․ և՛ իշխանն Մրահան Արտ» (Գ. իս Յրլ. էջ 336-337)։

⁴ Խրք. Բ. ը, էջ 113; ՄՀ, հո. Բ, էջ 1859։

⁵ ՀՃԸ, օր՝ Ի. ԱՅՈՒՄ, Արտուս ք սուրբ ԽՕՄՄԱՆԱՆ, Ե. 431-433։

⁶ Տե՛ս Ա. Յակոբեան, Պատմ-աշխատագրական և՛ վիճաբարդիտական հետազոտություններ, էջ 281-282; Եղի՛ր՝ «Գահնամակ ազատաց և տանտոտնաց Հայր» և՛ «Մարտնամակ», էջ 537-538, 546 ՀՃԸ Ա. Հ. Հակոբյան, Գարգարացիները ըստ ամենի և՛ հայկական սկզբնաղբյուրների. – ԳԲՀ, 1982, № 4, էջ 122-123; Անկական, Ռեց այս Գարգարաց-Գարգմանի («Պարզուացի իշխանատոմն է, որ իտրեանցու ժող (զգ. Բ. ը, էջ 113) ծանուկ է գալիս Գարգարացիք անուան սակ՝ իբրև վերջինը (չորրորդ) Մեծ Հայքի Ֆրահան-արևելեան կողմի («ստ մեծ գետով»․ որ անուանի կուր»․ ի գետըն Երասխա միջև շարժուր, որ ստի Հնարակերս») մեծ և՛ անուանի և՛ բազմաթիւ կուսակազմեան յորս ազակներ իշխանություններից; Յիշեցն, որ այդ անուանատարիչակն առկա է լին Պատմագրի ժող և՛ տեղեկում է Ռեց մրա կողմից, ընդ որում՝ ինքն ընենալով մի գրչական վրիթակ Ապարանկերտի եղևի Ֆրահանեան խմբագրութեան վաղ նկարագրում, որոնցում «Գարգարացոց» է կոչուի Գուգարացոց ընդէլը (տե՛ս Ա. Հակոբեան, Հնարագի՛ր, ը՛ր՝ Գարգարացիք, – ՀԱ, 1910, էջ 242; Ա. Հակոբյան, Գարգարացիները ըստ ամենի և՛ հայկական սկզբնաղբյուրների, էջ 122-123; Եղի՛ր՝ Ամուսն Արտուս... Ե. 44-46)։ Այժմ արդէ է նաև, որ իտրեանցու գիրգահման պատմությունը թու՛մ լիովին կարող է լինել նաև Գուգարաց իշխանների սիրովներում նարկուս անուանումով (խառնաձևերում նաև՝ Գարգուս Եշանակից ըստարի մասը իր սանցած սնդկեանի ինքնորմացեան)։ ՀՃԸ Գ. Մարզեան, Ա. Յակոբեան, Կուրազու կարկուտ ըստարաւորիցի Արտուսում, – «Արաք», № 3, 2012, էջ 58, 66, 35։

⁷ Գառն. Ա. ը, էջ 8 («Ի կարգնն իրում գրտախաղման, կուրպ զվարդնի նկարուտ ազ. որ ի դաշտնի հրախոյ, կամ որ գառորտովն կաւկաստ, կամ ի Տրահան»՝ գնարաւով մեծն ցնտու դաշտն, սարտուր տոմարի զուսակութիւն և՛ գնարաւուտարիւն թողլու և՛ հարկաց սարտուրի հնազանդ կալ, սուս կարգնու ճոյս առաջնորդ և՛ վերակացու...»)։ ՀՃԸ, Խրք. Բ. ը, էջ 108-109; ՄՀ, հո. Բ, էջ 1854 («պատգալ գրտիմանա առ տորտուովն Պարխարու ընդ մէջ Տարց... և՛ սառ կուրցեայ վարդնի նկարուտ ազգն, որ ի դաշտնի հրախոյ և՛ որ գառորտով մեծ լիթնն կաւկաստ, և՛ որ ի հովիտս կամ ի ձորս կուրցեանիս»՝ իտրեանցա ի լիթնն, որ գնարաւով իշխան

եջ զերազրել է Առանին՝ (ցուօր, այդ շեղումները թէ՛ անցել են որոշ նկատյալ պատճենիչների, թէ՛ շտապագրար ընդունելի մերթադիր զրահանման ձեռք¹):

Ուշագորր քննաթիւնը ցոյց է տալիս, որ Ե. Գ. զինչերին չըրահանուած եւ նորն-նացու ուղարկուած՝ այս ատմարանական ատանդաբորոյցն ուշ ծագում ունի եւ զորով է իրական պատմական հիմքից: Սեանե աննանունն իսկ՝ որպէս թուար-կուած շորս հայկական իշխանութիւնների ընդհանուր նստիմու անուն, կարող էր ի յայտ գալ յոկ 428 թ. Հայոց Արշակունեաց թագաւորութեան զերազուսից յնայոյ երբ Աստանեանները 2-2,8 տասնամեակի ընթացքում Ռարիքն ու Արցախը մտցրին Կուրի մարտափնեանցում զանոաող Արուանից թագաւորութեան (Պապագակ մայրա-քաղաքով) հիմնարկագայի զբայ իրենց ստեղծած սեանե (սկզբանեք, սեանե) մարդպանութեան ձեռք: Դրան յաջորդած արիներին Կուրի աշտփնեակի հայ բնակչութիւնն իր նոր մարդպանութեան այդ անուններն ընդունին (միշխանագար-համար բնորոշ աշխարհընկալմամբ) որպէս զիր երկրին ստորական անունանուն-ներ, ինչի ազգիւնքում էլ ի յայտ եկաւ զրանց ասուգարանման փորձը հայիական լեզուա-պատմա-մշակութային շեքքի զբայ (օր.՝ հայերէն սուգու-ից):

Նկզ անին, Մովսէս Դաւիթաբանցուն ժամանակակից իշխանատունն սեանե-ընկիւ անունանունն («Ասանըանեան», «Ասանըանական»՝ փին., օր.՝ «Ասա-

մին է ղաշտաբերամն մեծ, պատուէ տայոյ ղաւագակաթին եւ ղաւաղախտորթին ի բոց ընցել ինքնանց եւ իրամանայ եւ իւրկայ սպրուքի նպատակ ինչը, որպէս զի մասնական աննայ ղնուս՝ արաքմորու եւ իշխանս իւնիզով ղելիցիկ կարգուց ճաւ-ճաւանգում աննայ ղնուս՝ արաքմորու եւ իշխանս իւնիզով ղելիցիկ կարգուց ճաւ-ճաւանգում: Եւ արմակ ղնուս իւնիզով արանց ինանունց եւ վերակարգուց իւրմէ-սանուց: Եւ ինքն արմակնայ ղարնանայ ղալանութիւն՝ իւրանէ ... մեք ի սամանէ մարայի»:

¹ Գաւաթ, Ա. Ե. էջ 8 (որոց ղիլաւու ոմն ... կարծի իրամանան վարարչակայ, Արան լճնե ղնուս) անուն, որ ժաւանգուց ղաւաղս եւ ղելիմ Արուանից՝ ի ղետոյ Երասխայ մեծ-ղնուս յն ցանորն ՀՊարակեր: Եւ աշխարհն յարայ քաղցրութեան քարոց նորս անունն-յն անուն Արուանը, զի «արու» մայիլի ղնու վանն քաղցրութեան քարոցն: Ի սորս Ասան-յն մեծոց, անն, աննանի եւ քաղց կարգեան կողմնակայ ըիլաւորց ի Գարիկն վաղ-արչակայ եւ ի սորս ղաւակ, անն, աննայ ղալպ իւնուցուց, Գաղթմանացոց եւ Երա-քաղայ: Եւ ի սորս ղաւակ, անն, աննայ ղալպ իւնուցուց, Գաղթմանացոց եւ Երա-քաղայ: Եւ ի սորս ղաւակ, անն, աննայ ղալպ իւնուցուց... Գարայացոց իշխանութեանը: Ի ղիլաւոց եւ Գաղթարացոց [ս լճ] եւ Երասխայ... Գարայացոց (A. A. Khalasov, Po-lyk, Գաւաթս քաղաղայ արնանայ վերնան Սարիթեիլ հիմակայը (A. A. Khalasov, Po-lyk, «Словарь по истории Сарг-тун: Кавказский р.-п. - CA, 1960, № 4, с. 68-75; Ф. А. Османов, Исто-рия и культура Кавказской Албании», с. 89-90), ղուր, կարող է լինել մեք Հմարակերուց:

² Տէւս, օր.՝ К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре..., с. 4, 146.

³ Արս. Մարտունանի նշումանց՝ իտրնացու «Գաւաթութեան» ստեղծման ժամանակը, ղուս ՄՄ թն. 2679-ի պատմական մի եզակի ժամանակագրական աղետակի լք. 162ա. «Մովսէս իտրնացի փիլիսոփայի» 4 ժաւննագիր / ՆԼԳ., թմ. Մատնե ղիտրութեան հաստու Գարի քաննայի, թն. Բ, էջ 233՝ 474 յտակմն է: Տէւս Ա. Ս. Մարտու-նան, Մովսէս իտրնացին եւ Արման Եարնացու ժամանակագրութեանը. - ԳԲԸ, 1989, 4* 1, էջ 220-234 ղեթանրատ.՝ ղայի՛ Մովսէս իտրնացու «Հայոց պատմութեան» ղրոց ղեթը, Եր., 1995, էջ 205-221: Բայք. քերես, Գաւաթանցն իր քրիկ վեցիկ ղրոցի ղեթը, Եր., 1995, էջ 205-221: Բայք. քերես, Գաւաթանցն իր քրիկ վեցիկ ղրոցի «Որս»-4 ասարակ է յոկ մի քանի ասարի անց՝ 483-իմ, երբ Եարնանայն ղաւաղս ղելիցի (Գաւաթի Կանգաք ղաւաղս)՝ Տալի սամաննեցն ոչ նեու, կուրի ափին, Հըլըր (Գաւաթի Կանգաք ղաւաղս)՝ Տալի սամաննեցն սարտաւորութիւն ղիլաւորոյ ղեց ղիլաղի ղետոց ճրս մեկնացը՝ հախասամանն սարտաւորութիւն ղիլաւորոյ ղեց (Արման Մամիկոնանի թեւ միանց)՝ Արման Բագրատունի մարդպանը:

⁴ ղուս Մարտունայի Գաղթեր (Մ. С. Галуаев, Геноцид в Ар-Алании, - ВАН, 2003, № 1, с. 118)՝ Արանըանիկ-ի «Ար»-ը կարող է ղիտարկուել իրիկ վեցսագա-

Ետեմե-ի) պատմական հիմքում, հասնելով Ա. Պրիմոկյան և այլոց¹, առանց յոժ հասանահանութեամբ, պէտք է գերահանգեւել համարել Բուն Աղուանքի վերջին Արշափունի թագաւոր և Սասանեաններից լայն մարզական թագաօրութիւններ ևս առաջը Հաշագան Բ Քարեղաշախի (455-523) պաշտօնի իրանական պաշտօնական «Սասանեան անուանումը (Սասանի թագաւոր): Վերջին ճշգրտել մեզ հասած աղբյւրներում ուղղակիօրէն արևանագրուած չէ, սակայն կարող է գերահանգեւել այն փաստի զուգարումով, որ ըստ ուշ սասանեան պատմական աւանդոյթից արարուելով աղբյւրների անցած վրայութիւնների (աշ-Քալազուրի, Իրն Երզնազքէ, Իրն աշ-Ֆահիւհ, աշ-Մասուզի, աշ-Քաֆաներ, Իրն աշ-Սաիր, «Դերբնեյ-Կաճէն Են») նովկասան յոնաւաղթարով ու Զոյլ/Ճարայ/Գերբնեյով ձգուող սագմամբարական սահմանագծի ամրացման միջոցառումների շրջանակում ծնարով Անուշիրուան արքայից արքան (531-578), ըստ, ենթադրարար, արդէն կրաւայր հասն Ա շահանշահը (485-496, 498-531) շահուական, այսինքն՝ թագաւորանի տիագրամով էր օժտւած նովկասան շենքերի այն ևս կողմ ընկած ցեղերի ու վասալ պետեան կազմաւորումների տիրակալների² կողմով կրանց (Երջնեյեանների ըստերով՝ «Իրնեյ կրիները») «Նիրանշան», «Վարանշան» (Վիրանշան = Կիրիք), «Նուրանշան» (Նոգ), «Սարբանշան», «Վարզանշան» (Մարաթ), «Վարապանշան» («Վարարզանշան = Սարիր»), «Վրանշան», «Ֆրանշան», «Ջուրզանշան» («Կրք»), «Տուանշան», «Վարանշան», «Ճարարարանշան»³:

կան (ընծմտով) վերանայն, ինչպէս փոքրիւ անմասնում մէջ է Օլաւազան Քարեղաշախի քրտարը ըստ «Վալազանի վաւ-ի» Պատմ., ԱԺԳ, էջ 85, դաշտումնի արեւելափնայտ ըստ է՝ Գ. Ա. Կանոն, Леванский эпос, - В кн.: Памяти Георгия Амароскина Канонца. Дагестанский лингвистический сборник, вып. 4, Москва, 1997, с. 12): Սակայն շատ անկն նախնական է այն նամարէ նախընթաց պատկանելութիւն ըստ տուող ինքնագիրը, որն անկող է քաղթարի ցեղայնութեան, որ՝ «պարսիկ», «պիճիկ», «սասնիկ», «Նիդիկ», «Ֆուճիկ», «արախիճիկ», «տուճիկ», «արապիկ» ևն ըստ (ընդարանների՝ Եմաճարայ կազմութիւն է ոմնցել նաեւ Ֆազիխ «Պատմ» ինքնանամումը, որն ինքնուրու վերանայն է Հայկ նախնական անումն), տե՛ս Գ. Կանոն, Историко-лингвистические работы, т. II, Ер., 1975, с. 82; Ծ. Կարապետեան, Հայկական (յոնաւաղթարի) սեպագիր արժիւններով, էջ 174; Ա. Է. Ստրասն, Армянский эпос и мифология. Исторический и исторический, Ер., 2002, с. 64-69:

¹ Տե՛ս՝ Ա. Է. Կրանոն, Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании), с. 200, 204-205; Էդիթ՝ Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании): Шема, с. 371; Մ. С. Գաճան, Гемма-скачье царя Албании Леванга, с. 118-119:

² Սասանեանների տունն զորեղանքի սկիզբ գտել էր արեւել Ֆազիխի Բ արքայ՝ 438/439-457 թվ. (տե՛ս՝ Ա. Ա. Առոյան, Албания-Азербайджан..., с. 119-120): Իսկ Իրն Կարապետից վերագրում էր դա ընտ արքայալուծութիւնների Արտաշէսիին (տե՛ս՝ նախնակ):

³ Տե՛ս՝ Ն. Ա. Կարապետ, Сведения арабских писателей о Кавказе, - СМОМЛК, вып. XXXI, с. 15; вып. XXXII, с. 15; вып. XXXVІІ, с. 41, 43; Բաաճուր, Книга завоевания стран, Токат и пер. П. К. Жуков, Баку, 1927, с. 7; Բ. Փ. Մանուկով, История Ширвана и Дербенда, с. 190-191; Իբն Խորաաճեք, Книга путей и стран, Пер. с арабского, комментарий... и карты Н. Велихановой, Баку, 1986, с. 161; Արար մասննապիւրներ, Գ... (Օտար արժիւնները..., 166, էջ 267; 576; Իրն աշ-Վաիր, էջ 42): Դերբեյ-նոք (Գլանիւսկայ ստուգ), - В кн.: А. Բ.

Իրև ինքզայգրէն իր ժառանգները, որոնց տիրույթները էր ստանչ Արաշարի ար-
 քանէն ինքնագլխում ժուգուրց Քաշան-շահ-ի, Վկարբարգրան-շահ-ի, ժուգուրց
 Արմանիան-շահ-ի, ժուրան-շահ-ի, Վերնդուան-շահ-ի, Քաշերիան-շահ-ի եւ
 մաս երկը աստեանայ ուրիշների շարքում նշում է նաեւ յար-տան-շահ (Մուկանիյա-
 յում) (պուրէ, որթագրքէն՝ Վեր-Բան-շահ) եւ ժառանգան-շահ ժառանգոր-
 քան տիրույթներ-ը՝ Այլի կայաններից զիտարհմանը՝ Իրանի տէրութեանը նե-
 քանից մանր պետական գարծնատեղը նզն է կանտակարուում եւ արմանագրուել է
 Սասանեան պարտական գրագրութեան պատիրը ներկայացնող «Մանարի
 կամական» Արանից կարգում էնք. «եւ ոչ մէկի, որ մեր ստանից չէ, թայտարուում
 չէ շան կաշի՝ բայց նրանցից, ոչկեր կտապարիները են սանմանալն մարդիկ եւ
 այանների եւ արեւուտարի մարդիկ եւ նարեզի ընդ իտարանի եւ իտարանի
 - Ե. Յ./Տ. Մ. Գաշերի ուղապրու վարդապո՛ղ՝ բնագրի ընդրեան փաստաթղթում
 (մնչ է հասել նրա լոկ կրեմայի թարգմանութիւնը՝ Հ զարում միշէն պարսկերէնից
 արարեղն, որանից էլ ՏԹ զարում՝ եւր պարսկերէն) տեղում կարելի է այաննե-
 րի ընթերցման գիտարելն փրականպնել «ասաննեղ» (Y'n an hēstān), այսինքն՝
 «արեւուտարի, նկատել ասաննեղ վերանշույ պարտական ազգերների տեղեկանքն
 եւ սեւ, որ միշէն պարսկերէնը գրի մէլ է եւ է ստանըլ գրում էին կայն նշանով»¹,

Հաս Գաշերիանցու հրանցում ասանարանական ասանագրատումը (Ք.Մ
 պիում, նաեւ՝ Փ.թր /թգ/ կն՝) «Միհրանեան տանը սերում էր իրրեւ թէ Սաս-
 նեան իտարո՛ղ Ք Արուել արքայի (530-538) յազգանից» «մե Միհրանից, որը Ք-
 զայն ու Հասանի 535 թ. խաղութեան թշուարի շուրջ 30 հազ. տեղեղ-՝ փոխել էր
 Միհրան, թայց խաղարների մաս չհասում՝ իտարո՛ղը ներման «հրապարակութեւ հա-
 ասանուց էր Գաշերան պատում, որ պատարարար սպանելով տեղի Վեան-
 ասանուց էր Գաշերան պատում, որ պատարարար սպանելով տեղի Վեան-
 շահրիներից 12 իշխանների՝ գրուել էր նրանց նշանը Միհրանի թուան որդի

Шахнамна, Т. М. Аветерова, Г. М.-Ф. Оразова, Древнетюркские исторические сочинения,
 Москва, 1993, с. 38; М. А. Гусевская, Тюрк Халыфы иди Халифаты как источник по исто-
 рии Древнего VII-VIII вв., – «Восток» СЭИГУ, Сер. 13, Восточноезнание и африканистика
 № 2016, вып. 4, с. 23-26; Գաշի՛ր Արծնայի պատմութիւնը օրհանգստային պատմութեան
 Կառնա: Կառնա ֆո-ֆոլոկ, с. 133; Дербент-име (Мукаммал Аваби Ахшани) в переводе
 Амири Б. Казиана с эпизодическим текстом из персидского языка. – [Пер. с перс. языка, предисловие
 П. М. Амбикова]. – М., Москва, 2017, с. 13. Հմմ. А. А. Ахшани, Албания-Алуанк..., с. 118;
 М. С. Гаазинов, Гемля-печать царя Албании Ахшана, с. 118; А. К. Аммиберов, Эпика
 колоссического ислама из Кавказа: Абу Бакар ы-Дарбинд и его «уфийская энциклопедия
 Рабана 24-изма'ин» (XI-XII вв.), Москва, 2003, с. 71-72.

¹ Տի՛ր Ինե Խորադաբեւ, Կնիկ քաղաքի և քրիւ, с. 41; Գրար Թանկանաբերի, Գ... (Օմար
 նարարիւնը... 16), էջ 437:

² М. Voysse, The Lantz of Tana: Tana-terra, Roma, 1988; А. Н. Колосников, Иран в
 начале VII века, – ПС, вып. 22 (85), Ленинград, 1970, с. 20, 94; Գաշի՛ր Զուստանե իրան
 արեւան ընդ իր «իրանական» քաղաք, Москва, 1982, с. 50. Հմմ. М. С. Гаазинов,
 Гемля-печать царя Албании Ахшана, с. 118.

³ ԱԳ, էջ 118-119:

Վարդանը, ով արդեն քրիստոնեացի էր ընկունել, իբր նոր հաշուեկարգար էր անել միս Ասանշահիների հետ՝ կենդանի թողնելով լոկ իր փեսայ Զարմիրհեր։

Բ.Ճ գլխի բան տունացանքը Գախուրանցին, հաւանարար, քաղել է 684 թ. պատմութիւնէր, որի պիտեաւաւն Ներկանէր 630-680-ական թթ. անցքերը շարագրում է (Անի Բ.Ճ-ի յիշխմանում) բաւական ճանկամանայից եւ հաւաստի։ Ասիայն այդ տունացանկում Միրանի 6-8-րդ սերունդներ համարուող է գարի Ազուանից իշխաններ Վարազ Գրիգորի, Զեանշէրի եւ Վարազ Տրդատի՝ իբրև թէ ստանձան ժազման մասին ո՛չ նոյն 684 թ. պատմութիւնը, ո՛չ էլ այլ հաւաստի աղբիւրներ որով բան չգրանն։ Բացի այդ, Գախուրանցու Բ.Ճ գլխի շարագրանքն իր ընդում ու ռնով էազէս տարբերում է 684 թ. պատմութեան քառուցի արտագրում կտորներին, սուտի, անկական, անբողջացում է ՆՅԺ Ժ գարի պատմիչ կոչմից, ով ստիտն վերադասուել է վերոնշեալ տունարանական ասանցապատուը՝ լոկ կշեղով այն Վարազ Գրիգորի նախնիներ տունացանկին։

Մովսէս Գախուրանցու ներկայացրած ժազումնարանական ասանցապատուը լիովին սխալուան է եւ, անկախ մերթուեալ գրականութեան մէջ զնո անկայ մտաբանութիւնից՝ նշեալէս գուրի է իրական պատմական հիմքից 595-626 թթ. միշտ ընկած երեսնամեակում պատկերացնելի չէ ինչպէ՛ս Վից իշխանական սերունդներ յաջորդուը, այնպէ՛ս էլ՝ մեանկով պարտի որով իշխանի՝ քրիստոնեութիւն ընդունելը եւ ո՛չ թէ իր իրանւնքներին չգրիտուել, այլ պարզապէս մահուան շրջապարտուելը (հաստատութիւններ՝ պրոպագանդիստ, համար իր պաշտ Անուշիրուանի սիանտեակարգանս պատմի՝ տնայալ մահապատմի համեմատ՝ Մարիի քրիստոնեայ կայսերը «այլու կուշու Խարսով Անուշիրի միակ մեղմացումն ալ էր, որ մեղաւորին նախապէս մէկ տարի բանտում էին պահում՝ ժազգէականութեանը վերադանուայ Գախուրութիւն տալով՝ նման բան, թերեւ, ինչ-որ շարժով Գախուր էր միայն Վազարը արքայից արքայ (484-488) եւ նրանից արչայական պատուանուն ու լրացուցիչ ճարգականակ իրագորութիւններ ստացած Վաչագան Բ Բարեպաշտ Ազուանից Բազաւորի (483-523) որք, այն էլ լոկ՝ մեանցով քրիստոնեայի գէպում, ով նախնիում տոբպում զբաղաշաականութիւն էր ընդունել (գուցէ, այդ մեղմացումը զնո կար նաեւ Կասաթ առաջին տարիներին)։

Նկատենք, որ Անում ՆՅԺ Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակակից Վարզան Քաշի մասին է ասում (Թաղ թէ՛ ոչ լրի մշտրիտ), որ հաստատուայ ի Քրիստոս՝ լոկ հշտրիտ կը լինէր համարել, որ եւ վերադանել էր քրիստոնեական հաւաստին)։ Վարազ Գրիգորի պաշ նայն Վարզան Քաշի անունն արեանապրում է Վա-

¹ Տե՛ս, որ՝ Կ. Ե. Գրեքը, Очерки по истории и этнографии..., с. 235 («Գաւանակամորէն հաստատի կարող է համարուել միայն պատմութիւնն այն մասին, որ VI դ. վերում Ազուանքում յարմում է նոր սղոջանակն կամ իշխանական հաստատութիւն, որն ընթարկուան էն ոչ միայն Ազուանի ժողովուրդները, այլեւ Վուկլայի վայրնի ժողովուրդները»)։

² Տե՛ս Ա. Է. Косецкого, Иран в начале VII века, с. 71-72. Սերիտս պատմիչը եւս համառու ճիշդացնում է արքայի արքայի այի «հրամանը» (Մեքրեա, գլ. ԺԱ, էջ 47-48; Գաւանքին Մեքրեա, գլ. ԺԳ, էջ 85)։

³ Գաւան, Գ. իր իր, էջ 139։

Քրիստոսը (ճառատաստան զև Տրգրան ԱՆէր որո՞ր՝ եւ ուստիք ինտենսիւսիւսնա՞մք զոչտանան մինչև Արշադուիններէր թագաւորութեան թաճանանք Գ զ. վերջին) կատարել են զառահան կոչմնապահանհետահարտիտան փոխարչայութիւններէր զործառայք (մէր պատմիչներ իտարերով՝ սիդուսիտայք, սահմանապահք, սահմանակայք): Այն է՝ քրիշիւն իրաւասութիւն սէկը թագաւորի տնտից եւ սխալաւորից յետոյ կրկնարգիս (Յարարոնի իտարով՝ Ե ԵՆՏՈՐՈՅ՝) փոխարչայք պատուով իրականացնելու զարշա-տնանական ու զինաստանան կատարարութեւ սէրութեան որչաւնի սահմանային նահանգում մրամանակակ իր նոսնանստարութեան տակ ունենալով նոսնի զրա սահմանակից կրտսեր զաշնակից (ինչ-որ շահով՝ տանկիտու) պիտութեան անբող զինական ստն ու կրկնով այդ կրկրի արտակրն սանեանք պաշտպանութեան ոչչ պատասխանատուութիւնը: Հարմարում է, որ քրիշիւն այդ իտարեանկ սուլում-փարչակտան նստաստութիւնը նուարտուել է իրանահան սէրութեան պիտակտան նաճակարգում Պարսիկներէր զարաչքանում՝ զարտանեւով մինչև 2 դարի Յունանեան արքայ Կուրով Ա Անուշիրուանի ժամանակը՝ իսկ Մեծ Հայքի թագաւորութիւն այն ընդել է Տրգրան Բ-ն, շատ անկարելի՝ Նէց արքայից արքայի իրաւութիւններն ու պարտականութիւնները ստանենկիս: Դրանից փոչ՝ Աքնենեաններ զորո, Հերագոտտին եւ ոչչ յոյն Նոյնեանիներ յայտնի էին Պարսիք միայնակի այն բարձրաստիւնի զարակնի պաշտանեաներէր՝ կոչուով արքայի աչք՝ Թրճալուճ տն թոճուճու (շատ Անտոնին Պաշխարոյք վերահանկեան՝ Նէց Դին իրան. "թու-ակ, արից" bitax եւ Կայ. ԵՏՈՅ՝), որոնց նա իրենց զորախմբերով ուղարկում էր՝ վերահանկելու նահանգներէր ստարագնեմերին՝:

Ս զարի նախկտան ուղղութիւնները եշում են մեր կրկրի շատ քրիշիւններէր ծարն, որը, թերնու, սրտաւայտում է կրտսից փոչ՝ զառահան կարգադրեանի: Ըստ Ազաթանկեղոսի՝ զրտսեր էին (Վերթականութեան շնորտմեմբով). ա) սՄԵՏԱ կոչում

1Մեծ Հայքի թեղեկագրիչներէր եւ թեղեղտութեան ճառատարութեան շուրջ, սն. 97-100; Զ. III. Խրիստոսան, Государственные институты Парфянского и Сасанидского Ирана. III в. до н. э. - VII в. н. э., Алматы, 2015, с. 21-48; Գրիգոր՝ Армения и Сасанидский Иран, с. 33-72.

2Յն՝ J. Marquart, Einleitung zum des Geographische des Dr. Meinh. Koenig, S. 165-173; Թ. Մաթիկեղոս, Հայ թեղեղտիք, - ԱԼ, 1903, էջ 1-5, 114-119; II. Алоян, Армения в эпоху Юстиниана, с. 283; Ս. Մ. Կրկնարչայում, Թեղեղտարչայներէր ստարագնեմը Հարտատանում, - ՊԲՀ, 1966, № 4, էջ 257-262: Ըստ Պետարոսի մի ճնչակից պնդում՝ Տրգրան միշտ ուղեկցում էին շատ ճառատարիք պաշտպաններ, որոնց շատերի կողմից նախարտն են ճեղք թեղեղտելու: Յն՝ Ph. Luc. XXI, 6: Պետարոսք, Կենտարչարչայներ, էջ 55 (Նրա ժամ շատ թուլասերներ կողմն տարաւարի կրտսերում, իսկ Գրանից յարմն ըստ քրտակտ պիտում էր իր ծոտ որպէս ուղեկից կամ թիկնաւան. երբ նա գնում էր միով, Գրանը ... վազում էին նրա կողմից, իսկ երբ նստում էր լիտն ու զարտում պաշտանակակ արծնբով, նրանք կանգնում էին նրա շուրջ, ճեղգնելու կրկնեղեկ):

3 А. П. Новосильцев, Генезис феодализма в странах Закавказья, Москва, 1980, с. 111; Զ. III. Խրիստոսան, Государственные институты Парфянского и Сасанидского Ирана, с. 40.

4 A. Paganico, Meşopotamdan birinci, antika beldesi: 6 Թրճալուճ տն թոճուճու, - BSO, Vol. XII, fasc. II, 1928-1930, p. 160-168.

5 Нос. I, 114; Հերագոտտին, Պատմութիւն իմը գրիցի, էջ 50: Հժժ. Զ. III. Խրիստոսան, Государственные институты Парфянского и Сасанидского Ирана, с. 26.

յևորենասեանց՝ կզմանէ, և զերբոցն՝ յերաստան կզմանէ, զերբոցն՝ ի Մաքթաց կզմանէ՞. զմեծ իշխանն Ազգեղտակ, և զՔաղաքի սպան...» (Համ ձեկնոց սրագում մեծամեծերից ցանկում)։ պումարեաց զգլխաւորս նախարարոցն և զհուսակաւո աշխարհացն. Առաքին՝ իշխանն Ազգեղտակ, երկրորդ՝ իշխանն Ազննեաց, որ է Քղնաշին մեծ, երրորդ՝ իշխանն ժարցպետութեան իշխանութեանն, չորրորդ՝ իշխանն Քաղաքիաց իշխանութեան սպանութեանն, հինգերորդ՝ իշխանն սպարազնութեան, զարաւար Հայոց աշխարհին, վեցերորդ՝ իշխանն Ուրջոճոցս՝ աշխարհին, յաթններորդ՝ իշխանն Մոփաց աշխարհին, ութներորդ՝ իշխանն Գուգարացաց աշխարհին, որ Միս անուանեալ քղնաշին, ... մասասեկերորդ՝ իշխանն Միւնեաց աշխարհին, երկուսասներորդ՝ իշխանն Մուղէից աշխարհին...» (Նետարիա ձեկնոց շաշաւտան աշխարհի ... ընտիրք, հուսակաւք, կզմանակաւք, հարարարք, թիւրարք 16 իշխանների ցանկում)։

Ընց սմին, եմանաւորպ զործառայութեան հուսակաւութիւնների թուարանակն ինչ-որ պահի էապէս աւելացի է՝ թէկուզ և, ցուց, ստանց բոլորշարին սեռեց ստանալու։ Դա վերաբերում է Վ՛ հարաւ-արեւմուտքում Անգեղտակ հուսակաւութեան, որի վրայ, ըստ շորասեմակ-ի, գրուած էր երկրի արեւմտան կզմի (սեկեմտան Պաւն) զբոլբոլի, այց թուով՝ Ազննիքի գինով զհեղձարման զարտահանութիւնք՝, Վ՛ հարաւ-արեւմուտքում Սպերի Քաղաքատեանց հուսակաւութեանք, որի ժառն Ազաթանգեղտի երկի «Գրիգորի վարքս կոչուած տարբերակի՝ լուսարդին Նետարիա ուղեկցոց 76 իշխանների ցանկում ասուած է մի կարնաւոր լրացումով. զչորրորդ՝ սպանութեան իշխանք, որք պարտաւանում էր Կովկասն լեռների կզմեր և ձանիք [Կոնստ]՝ (այլ լրացումը յարում է Պատմա-

¹ Պետազդեի մեծ ժառու՝ զլստրեսամեաց, լուսարմում նա՝ «նո ըն ըհ Պաւնից յո-զն» (G. Lafontaine, La version grecque ancienne du livre arménienne d'Agathange /édition critique/, Louvain-la-Neuve, 1973, p. 336, § 164)։ Բայց դա նախ է տարազով կամ գոնէ ընկաւով՝ զլստրեաց։ ՀՃԹ. Անտուան (Ք դար). Աշխարհացոյց. սճ. 148-151, 153-156, 167։

² Յունարէ թարգմանում է՝ «Մաքթոց Հոմար». «նո ըն Պապոտուն Օնուս յարմ» (G. Lafontaine, La version grecque ancienne du livre arménienne d'Agathange, p. 336, § 164)։

³ Ազար. ա. մի-Ձ, § 873, էջ 459-460; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1722-1723։

⁴ Պետազդեի մեծ ժառու և Ռիշուսեի վա՛ «Կորդոս» (Սուս՝ «Կորդոսաց»)։

⁵ Ազար. գլ. մեժԲ, § 795, էջ 414; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1683-1684; ՀՃԹ. Տառ. Փաստոյի վառ. «Պաւն ժամանակս սպարազնից յարցալէն Հայոց մի ի ծառայից ճոյս՝ մեծ Դաւան Աղննեաց, որ անուանալ կոչեր Քղնաշին, որ էր մի ի յոյնք՝ անթիւց, յարմեից տանալին արցուն» (Քաղ. Գ.թ, էջ 32; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 287, հոմ. ման թուգ., Գ.թ, էջ 149; Գ.ձ, էջ 166; Ե.ժ, էջ 214; Ե.ճ, էջ 216; ՄՀ, հտ. Ա, էջ 355, 364, 389, 390)։

⁶ ՏԻ՛ Ա. Սեղբեան, «Գամնակի ազատաց և անուստրանց Հայոց» և «Մարամանակ», էջ 541 (Արեւմտեան դրոն է. / Ա. Անգեղտակ – Վ՛Ն (3400) ժարիկ արք. / Բ. Քղնաշին Աղննեաց – Տ (4000) ժարիկ արք.)։

⁷ ՏԻ՛Ն G. Gaxotte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, p. 73; Ազարանգեղտի պատմարան հունական ներառալ ինքնարտայայտ... – Վ՛ՂՄԱԻԷ, 1966, №՝ Թ-Ժ, էջ 79; Ազարանգեղտու, Պատմություն Հայոց, Աշխարհաբար թարգմանություն .. Ա. Տեղ-Անտուանի, էջ 178, ձԵ. 44; Մեր ընդհան լրացումը կալ ման «Վարք» արտաբերէն տարբերակում լզրլայան սխալներով. չորրորդ՝ իշխանն Ասպետաց՝ ըստ կզմանն Աս-

ասաշին արքայի թագնական պատերազմներին, նրանից որպէս պարզու ստացել էին ոչմտորիս անբողան եւ զգետափննայն նիկունի¹։

Քղեշեանական-կուսակալական զործառոյթի իւրօրինակութիւնը հինը էր գաւեւում ետեւ որոշակի սերտութեան յարաբերութիւններ ձեւաւորման համար Հայոց տունը նահանգի եւ նրա հարեան զաշեանից պետութեան միջեւ՝ նրբուն հիմնաւոր, նրբուն անհրաժեշտ ու կուսակենտրոնի փոխադարձ յաւակութիւններ ասաշեանիով (որ՝ «Միջագնաց Հայոց» կրկնաձայն, Գուգարք նահանգի, Հեր եւ Զարեանց գաւառների կամ Ատրպատականում հայ Արշակունիների «Ձեռնական իշխանութեան զկարգում») Այդ սերտութիւնը, ընդհուպ մինչեւ իրար առեւտրով կաշուկը (որ՝ Գուգարաց քղեշեար՝ «Իշխան Վարդ», Կողմնաց կողմնակալութիւնը՝ «Նոր Ներական») նաեւ պատեաւ էր դառնում Հայոց կենսաբանական իշխանութեան թալանութեան պահերին նրա զէժ համատեղ կողմերի համար, որպէս կանոն՝ հարստած ասարի, աստեղապէս՝ Աստուաններէ կողմից՝ Հրեւիսում նման մի համատեղ ապագարութիւն նկարագրելով (պէս ասրա Գուգարաց քղեշեան, եւ յետ ասրա Սարս պատարի տէրն, եւ Կողքայ գաւառի տէրն [ապագարներէն յարթաշին Հայոց Արշակայ], եւ ընդ նոսա՝ Գարգանանարոյ տէրն)՝ Փառասարք նշում է Գարգանի ու հարեան մի քանի գաւառների միտնալը Արշակունից թագաւորութեանը եւ պատժուկը սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնեանի կողմից (սեննէր պատերազմ ընդ երկիրն Աղուանից... Եւ թագիւր ի նոցան թագում գաւառս, զոր հատնայ էր նոցա ի նոցանէն. զՍարի, զՏակաշէն եւ զԿորն Գարգանայ, զԿողք եւ այլ, որ շուրջն էին զնոցաւ ասմանք գաւառք։ Եւ զԿորն գետ՝ որպէս եւ յառաջ լիայ էր, ընդ նրկիրն Աղուանից եւ ընդ երկիրն իրենաց ասման արտրտայ կացուցանելին. եւ ի զխաւարք թագումս ապանակելն)։

Ընդ սմին, Աստուան անհրաժեշտը Մեծ Լոյսի 387 թ. բաժանման եւ 428 թ. Արշակունիների թագաւորութեան վերացման պահերին ինչ-որ ժամանակով պահպանեցին նախին հայկական ասանակն քղեշեանութիւններ ու կուսակալութիւններ (ժամանաւորապէս՝ երկիր հրախում)՝ հարեան երկրների արտաքին սահմանների պաշտպանութեան եւ զգրտիտն առումով նրանց նկատմամբ որոշակի զերակալութեան իրենց առանցական զործառոյթներով։ 428 թ. նրանց ստեղծած Աղուանից մարզպետութեան մէջ մտցուցին այդ պահի Աղուանից թագաւորութիւնը (Գուրի նախահնամանով), նրանից արեւելք ընդած ծագփննայ յրշակների (Մաւրութե, Բաղտանական եւ), որեւից անտիկ Արշակունի թագաւորութեան մաս էին կազմում, ու ետեւ Գուրի աշտփննայ Սարից հայկական նահանգը կամ անտուպն

¹ Քովմայի վարչական Արծրանայ Գաւառութիւն տանն Արծրանայ. Ա. Պանկրով, 1887 յետաշտ՝ Քովմայ, գլ. Ա.Է. էջ 39; Քովմայ Արծրանի եւ Անանեան. Գաւառութիւն տանն Արծրանայ, ՊՊՏԱԿԱՆ քննարկ, ասաշեանը եւ ժամոտարութիւնները՝ Մ. Լ. Գարրիկան-Մելիքյանի. Եր. 2006, էջ 47; Քովմայ Արծրանի եւ Անանեան. Գաւառութիւն տանն Արծրանայ, Աշխատասիրութեանը՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, - Մ.Ը. Ռուսի, Ժ դար. Արշտարա, 2010, էջ 484; Քովմայի այդ պնդման արծրանայ ժամանակ տնտ. Բ. Լ. Հարստութեան, Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերութիւններ... էջ 88-89։

² Քուգ, Գ.Ն. էջ 166; Ե.Գ. էջ 215; Մ.Ը. Ռու. Ա. էջ 364, 390։

կրտ Ֆրանս-արեւմտեան կէտը կազմող Գարգմանացիք իշխանութիւնը (աշխարհացոյցեան չորս գաւառներով), որը պահպանուած էր իր նախկին կուսակալական գործառոյթներէրէր գոնէ մի մասը¹: Այդ նախ ուէֆարմով սակզժուոց նաեւ Սասանեան տէրութեան Վերք - Վարչան մարզպետութիւնը, որի մէջ մացաւեցիի Վրաց թագաւորութիւնը եւ Վուլգարաց բզեշխութիւնը, ընդ որում՝ վերջինը Մեծ Հայքի Արշակունիներէր թագաւորութեան կազմից նանուել էր կրտ 287 թ. բաժանումից յետոյ, թէպէտ շարունակել էր պահպանել իր կուսակալական գործառոյթը Կովկասեան լեռներէր սահմանացմի պաշտպանութեան առումով՝ կազմելով Կարեւան Վերքի Կոտ միասին Սասանեան տէրութեանը ենթակայ նախամարզպետական շրջանի մի իւրօրինակ վարչա-աւարածըային զտը (վերջինիս բնութագրիւնըը զեռ պիտի րացոյցի Տեաազոտունէ): Ուղը Ն կարում այդ զտըր բազալորշիւնըը պայաքարեցիին իրար զեժ իրական գերակայութեան համար, ինըը լուազոյնա արտացոյել է Վուլգարքի Վարսկէն (Վազգէն) բզեշխի Նուշանիկ տինիոը նահատակութեան պատմութիւնը²: Թում է, թէ նման պայաքարը կշմարում է նաեւ Կարեւան Աղտանցում: Ընդ սմին, այդ պայաքարի լուծումը տունցիին իրենք՝ Սասանեանները՝ զարաւերշիին մարզպետական ընդարեան լրագրութիւնները վերապահելով թագաւորներէր՝ Վրաց մարզպետութեան մէջ Վախթանգ Գորգասային, Աղտանից մարզպետութեան մէջ՝ Վաշագան Բ Բարեպոշտին: Միշտ է, զա տունց լոն մի քանի տասնամակ, եւ 525 թ., ինչպէտ տեսանք վերուն, Կուսա արքայից արքայի նոր ուէֆարմով երկու երկրներում էլ թագաւորական իշխանութիւնը վերացունց:

Այդ՝ աւարտելով բզեշխական-կուսակալական իրաշատուն գործառոյթի բնութիւնը եւ վերադանառելով Գարգմանացի իշխանատունի Տեսազայ ՍԻ՛րական/ՄԻ՛րանեան տնունեան պատմական հիմքերի գիտարկմանը՝ կարելի է հուանական համարել Ն-Ձ զգ. ընթացքում այդ տունի մի հնդի, թերեւ, խնամի Կուսեան տէրութեան մէջ Կովկասեան սահմանի պաշտպանութեան լրագրութեան հիմնական իրազորմոը, մազումով պարթեւ, բայց Աւրպատականում հաստատուած Միժեան իշխանատունի հետ: Այդ տունի մի քանի ներկայացոյցի լիշտակում են հայկական, վրացական եւ աւարական ազգիւրները: Վարդտունց զեժ պատերազմող ՄԻ՛րներեան, 484-ին մի քանի ամիս Հայրից մարզպետ Նազուն՝ ՄԻ՛րանեան, Գրիգոր Թաժիկ նահատակ ՄԻ՛րան տունից³, Աւրպատական շարի

¹ Ինչպէտ տեսանք վերուն, Ուրիցի Ռաքեան Արցախի Ճամանակ աւարածը Աղտանից մարզպետութեան մէջ մոտունց տունի ու՞՝ 450-451 թթ.:

² Տե՛ս Գ. Մ. Մուրազյան, Սուրբ Օտչանիկի վկայարանագրումը, Բնաքրի եւ Ռուալտտորում, Սր., 1996: Ըճճ. Очерки истории Грузии, т. II, с. 63, 70, 493.

³ Նրա Ճախն տե՛ս G. Hoffmann, Auszüge aus Syrischen Akten Feindlicher Mächte, Leipzig, 1880, S. 78-86; B. H. Голубаев, Политическое развитие Картали с IV в. до конца VI в. до конца VII в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Тбилиси, 1979, с. 14-17; Ա. Ճախրեան, Միժեանագրի ներկոյցի անունում, Ճամանակի գերեզմանը եւ շինարարական փոխերը, - ՀԱ, ԵՃԻ տարի, 2000, էջ 146-149, 177-178; Յոյնի՝ Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճակագրական Ռուալտտորումը, էջ 162-166:

ժարգլան եւ ցարճ յառակերպ Կահրամ Զարին եւն: Եւսած մեքեղեման շնորհիւ Գարգմանացի իշխանների մեքում պատի մի պահ կենտրոնացուած լինել կով-կանան ոչը սահմանի պահպանութեան պատասխանատւութիւնը, որը նախկե-
 Լում երանք կհասն էին (այգպէս եւեւ՝ Կետաջայում) Գարգարքի քղեշխների,
 Մրնէրքի եւ երան ենթակայ Գարգարքի սիզովնապահ իշխանների Կետ Զ ց. սկզբ-
 ների գործիչ Կարգան Քար Գարգմանացու Արմայէլ պապի հայր եւ ռաւաշին Մի-
 րանեանս Մի-ր - Մի-րանք՝, ով մեծ նաւահանութեամբ կարող է եղիտացուել Ե-
 ղըշէի ծառ ու Պեւում լիշուած Ե ց. կէտերի անցքերի մասնակից, «մարայ ժարգ-
 պան Անուրխտ - Մեւերուխտ՝ (արգեօ ք <Մն(՛)Մ-Անուրխտ) եւ զրոյց ազգիւր-
 ների մեանի Էրիսխտա Քերզարոզ - Քարզարոզ - Կարաք-Քահուր - Կարզարակի
 Կետ՝, ժամանակով լիպին կարող էր լինել յաջորդը Մաշալուքի 426-420 թթ. մը-
 յակաջցում մեքարոզ եւսրս Գարգմանացի ռաւաշայուտն քրիտանուայ իշխանի:
 Երբեւ զրան զուգարգուայ զուգանս՝ հարեան Գուգարոզում հաւատարմու Կար-
 կեն/Կազգէնը որդին էր Մաշառքի արակից Աշաշայ քղեշխի:

Ըստ Մովսէս Գառիտրանցուան հասած պատկերացումների՝ Ը գարից սՄի-
 րանեան/Մի-րանակն տունն սասիւնամարտը թույլանում ու մարում է, իսկ երանց
 գեաւայցան Զարճիքի ժառանգները՝ «Ռոտեշարհիկները», զերեւը են ապրում: Թ
 ց. 20-ական թթ. սկզբին Գարգիւնքի շնորհմարումն ապահովւել է սՄի-րանեանս
 վերջին իշխան Անուրխտի Կարաք Տրչաւս Բ-ն, եւ երս ժառագարել կինն իր գ-
 տերը կնութեան է ապիս եռաշէի «Ռոտեշարհիկն իշխան Մարկ Անուրխտի որդի
 Արեւեհաննին (արարական երկերում՝ Մուսիխ)՝ Պե-ի նախագիւրջին գլխի պե-
 զումով՝՝ այդ պատասխանաթիւից ծնունդին «Անուրխտից՝ հօգ իշխաններ Գրի-
 զար Արեւեհանեանք (Թ ց. վերջ), Մահակ Անուրխտ (Թ - Ժ գարի սկիզբ) եւ վեր-

¹ Գառիտրանցիէն երան է վերագրում Միհրաւան շարգան կասուցումը (պ. Բ.Բ. էջ 171):
 Արցեօ՞ք այդ շարգան Գառիտրանցի էր վերջ նարստ-ստեղծումը:

² Եղիշէ. իղ. Գ, էջ 77; ՄՀ. Բո. Ա, էջ 606: Գասիւ. Բ.Բ, էջ 113-114: Եղիշէի մեքարդի «Մե-
 տրոնս» ընկերցումն նա, որտէ, սէտք է վերականգնել «Մեքարդիս»՝ ըստ պատմիչի
 դրուալը Ժ դարում թառուցի արտարում Մովսէս Գառիտրանցու քննարկ: Վերջինս այլ
 աղբյուրներ ուղղակի թ ունեցել չունի. Է. Ն. Ալիմեան, Մովսէս Գառիտրանցի վերջում
 նաղանկաւորումն... էջ 59: Է. Մկաղան, Մովսէս կաղանկաւորումը «Աղբյուրից աշ-
 խարքի պատմութեան» արդարմըրը. - ՊՔԸ, 1972, Թ՝ 3, էջ 202-203; Կ. Ա. Կարաբանու,
 Ինտրուսս «Ինտրուսս սրանս Արսա», Կ. Գ. Ա. Անուր, Աճուտ-Այաւու..., Կ. 202:

³ Երանց եղիցման հիմարտութիւնն արեւց ըստն է Իդր Անիծովիլը (Յ. Բ. Կեռն-
 ոս, Դեռուտուս Կարանուտն արեւ, Կ. 50-51): Ըստ Զումանցի Զումանցիների՝ Կարա-
 Բակրի որսուր Սազարիայը կինն էր վրայ արցայ Միհրաւի եւ մայրը Կարգանց
 Գարգմանցի (Ճաչուտար Ճաչուտարուտն, Ջաչուտ Զուտուտ Դորուտու, Կ. 58-60, Է. Մե-
 իլընք-ԲԿԿ, վրայ աղբյուրմըրը. Բո. Ա, էջ 188):

⁴ Տէ՛ս Արարական մատենագրի Կալատրանի մասից, Հաւացից եւ թարգմանց՝ Բ. Խա-
 յաթեանց, Վիեննա, 1919, էջ 101: ՀՕԷ Ա. Եղիազարեան, Անուրխտի թաղատարութեան
 պատմութեան ողջ ինքնիքների շուրջ. - ՀԱ, Մի-Կ տարի, 2009, սն. 163-164: Ա. Յալե-
 ջեան, Խաչն-Մոխրամարտի անոթը եւ նրա իշխանաւորնք Թ-Ժ-Գ դարերում. - ՀԱ,
 Մի-Կ տարի, 2010, սն. 74-77:

⁵ Գառեւ. Գ. Իր իղ, էջ 340-341:

չապէ՛ս Փարիսոսի Քաջաւոր Եղիանէն Անկերթիմը (ծ զ. երկրորդ կէտ) Քերես, Անց այս վերջին հանգամանքը պիտի համարուի «Առաջափնկներն ու միջհանձնաններն պայքարի եւ իրավարեացու գիպահանապետութեան արտադրանքի սակզման պատճառը: Ք զ. վերջերջի մասն Փարիսոսում ու Պարզմանում հաստատում եւ Մեծ Լայրի Քաղքատուին արքաներից անկախ, արքայական շուքով իշխելու յաւանքով ծաշէն ու Փարիսոսի տէրերն իրենց մշտութեանը պատմականորէն հիմնադրելու ձգտումով, աւատական ժամանակաշրջանի շրջանի հոյ աւազանու այլ ենթադաստիջներէ պէս կարելոյ են համարել սեփական ծագումը կազել տաւել նշանաւոր՝ արքայական մարտիներէ հետ: Այլ զո՛ւ Քեմ զարեւում ձեւադրում տրմարմանական տաւալելի մէջ արարման իտրինաչեան հեղձմանը շիրտարու Առանի ու իր սերունդներէ մասն յաշանի տուելներին վիպական ընդ միտառեուելի է՝ ը զարում միւս «Առանձնաններն հաստարարոր, բոցց է զարում անմարտելի Եզրայան Պարզմանացի իշխաններէ ծագման մասին մի պատում, սրի գլխարար իրաւոր երանց՝ Առանձնան արուշական տրմարմար (Քիւնիւզ եւ, շատ արդ՛մ կելուարութեան) վերագրելն էր:

Վերջում կարելի է յանել, որ Վարաց Գրիգորի ետիներներն առաւարական միջհանձնաններն հետ միտառեւելու եղանակը Մովսէս Պարիսոսացու աշխատանքում եղակի չէ: Իր ակելի վազ գրելներում (Ա.Յ.Յ.Յ) պատմիչը ճիշտ կայն եղանակով միտառեւել էր Լայրի Նահապետի սերունդներն եւ իրականում Արշակունի Վաչագան Քաշի տանը, որը թոյլ էր տուել երան (կամ, ցուցէ՛ր՝ արզեն իր աչքերին) էլ ակելի նշանաւորելի ու արագմարման ծագումնաբանական պատկեր տաւելու իտելնցի «Առաջափնկներն համար:

Բաժին 2

ԿԱԶՆԵԻ ԱՌԱՆՁԱՆԿՆԵՐԻ ԵՒ ԵԱՔՈՒ ԲԱԳԴԱՏՈՒՆՆԵՐԻ ԼՁՐՈՒՄՆԵՐԻ Թ ԳԱՐՈՒՄ

Ինչպէս անգրադարմանք նուե վերում, 428 թ. Առանձնան արքայի արքայ Ղուսմ ը Պոքը (Քահրամ/Վարարճան Պոք՝ 420-439 թթ.) գկն 385 (կամ 387) թուականին Լոսմեական կաշրութեան եւ Պարսից տէրութեան միջե թաճանուում Մեծ Լայրի արեւելեան հատումում իր մի կնթագրելի հրամանագրով վերացրել Արշակունեաց Քաջարութիւնը՝ վերաներով Լայաստանը մարզպետութեան՝ այսպէս

⁵ Ըստ Պատմախոս՝ իսկ մարտարմանի «իմիդանցով» Արտաշէս Գ-ին զանազանից յետոյ Պարսից արքան «Յնմարդուն զնիտարարման արմանաց պարսիկ մարզպանն, ոչում անում էր Վենիմիդասուն» (ՅՈՒՐ., Գ.Լ.Գ. էջ 349; ՄՀ, հո. Բ, էջ 2014): Ըստ Ղազար Փարսկեցու. «Յայնժամեւ թարմս յազարութիւն յազելն Արշակունեաց ե վեցերորդ ափ Արտաշէսի – եւ յայնժամեւ առաջնցս մասն ի Վրաստան արքայն Պարսից յաշխարհս Լայրց մարզպան պարսիկ. եւ յայնժամեւ եղն ի ալտոս ի տարտ անկնաց ցնւ յնու ծառայութեան անարեւն ազգին Պարսից» (Ղազարայ Փարսկեցու Պատմութիւն Լայրց եւ թոցց առ Վանան Մամիկոնեան, Աշխատութեանը՝ Գ. ՏԻՐ-ՄԻՍԿԱԵԼԻԱՆ ԵՒ Ս. ՄԱՅԻՍԿԱՆԻ. Տիֆլիս, 1904, Ա.Յ.Յ.Յ. էջ 25; ՄՀ, հո. Բ, էջ 2222-2223): Վերջերս տե՛ս Հ. Ա. Խաչատրեան, Լայրց մարզպանների կառավարման հարցի շուրջ. – ԼՀԳ, 2017, № 1, էջ 46-62:

հորելով նրա հրահարեւելիան Ուսիք նահանգը՝ շնորհից այն իր երկրի նորանկէծ մարզպանութիւններից միւսի կազմում, որն ստացել էր մեծաւն տնօրէնը (տարրերակներ՝ սեւեռ, սկզուանք, լուն՝ սկըսեհիտա, վրաց.՝ սմանիս): Նրա որդի Յակոբն Ք աքաւոյի արքան 450-451 թթ. հակաքրիստոնեական հալածանքների շրջանում յայն մարզպանութեան մէջ ժողովի նաեւ Ուսիքի հարեան Արցախի հայկական նահանգը՝: Եւրոսով նոր վարչական միասորի սեանան - սմանս տնօրէնը վերցուել էր, սմանայն հաւանականութեամբ, վաւա Ե-ի նայն հրամանագրով այդ մարզպանութեան մի մասը զարեւում Բաւն Աղուանքի (անտրկ Ալլանի-այի) թագաւարութեան տնօրնումից, որը ձեւաւորուել էր Ք. ա. Ա. Գ. սկզբներին (Պոպուզով - Շեխուա ժայաբաղաւորով)՝ տարածուելով մար զեւոյց հրահիս, միւնչեւ հովհանեան լեւները, Դերրեկի լեւանաւոյն (հիւսում՝ Զալլան, Զոյ) եւ հասոյց ժով. Ընչա է, Գ զարում Սասնեանների եմթարիւնչու պահին (Մեծ Զոյքի եւ Կարչան/Կրուան/Կրք ի նա միասին) Ալլանիս/Սեան/Աղուանքի տրեւելեան, ժովաւայեց կեւում, ժտաւարապեւ լեւանկարիկի լեւանաւոյնից (կամ Ալլան զեւոյց) արեւելք եւ Կարիք միւնչեւ Դերրեկ ստաւաւցել էին նոր պեւանեան կազմաւորումներ՝ Բաղասականի եւ Մասթթոյ թագաւարութիւնները եւ՛:

428-451 թթ. վարչական փոփոխութիւններից շտոյ միւնչեւ Ե. Գ. վերջերք սեանս/սկզուանք տնօրն ստրզույնին տարածուել նաեւ Կարի աշափեւանի Արցախ եւ Ուսիք հայկական նահանգների վրայ եւ ընդունելով այդ տարածքի, աշխնի՝ Էւոյց Արեւելից կազմներս ընակութեան կողմից՝ Արարները Ե. Գ. տարտին իրենց ստեղծում սկզբներէս իտաւակաւութեան (ստրիկանութեան) մէջ գրեթէ անփոփոս պահեցին Սասնեանների վարչա-աշխարհագրական տնօրնակարգը (տննեկաւարան), եւ Արցախն ու Ուսիքը շարունակում էին համարուել Արմինիայի Ասոան/Աղուանք հաստատի մաս (հայկական աղբիւրներում՝ Էրկիր, աշխարհ, արարական աղբիւրներում՝ սկաւոյն Արմինիոս), որի ջրհատանայ ընակութեան համար շարունակում էին գործել Էրջիան Աղուանքը՝ եւ Ալուանիք եկեղեցու տնանին հաստատութիւնները՝ Սակայն յաւեանչա-

¹ Լճ. Բ. Սիւլաւաթյան, Հրահիս-արեւելիան Հայաստանի նախամարզպանական շրջանի վարչա-քաղաքական կենտրնի մարտի շուրջը, էջ 149-164; Բ. Զարբաբյան, Մեծ Զոյքի թագաւարութեան հրահիս-արեւելիան մարզի վարչա-քաղաքական կազմաւորումը, էջ 77-95; Բ. Արշտուան, Ազոտաւարութեան ձեւան շտաւարութեան սկզբնական շրջան, c. 19-35; Ա. Ա. Ասոան, Աւանա-Ալլան..., c. 109-114; Խ. Գ. Շեխուա, Զեւոյնական տնօրն Եւոյնոյնոյ Կաւաւա, c. 14; Շ. Մուսախ, L'Arménie du Levant, t. I, p. 278.

² Բ. Սիւլաւաթյան, Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, էջ 178-182; Բ. Զարբաբյան, Մալթրոյց միանական թագաւորի արքայաւորը, էջ 65-77; Ա. Ա. Ասոան, Աւանա-Ալլան..., c. 103-106; Լ. Խոթիկյան, թագաւարական երկրի տեղադրութիւնը, էջ 150-168.

³ Լճ. Ա. Ա. Ասոան, Աւանա-Ալլան..., c. 142-146.

⁴ Վերջին տն՝ Ա. Նիկաւարյան, Արարական իտաւակաւութեան Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 31-35, 36-37, 134-135; Ա. Շափեւան, Արմինիա արարական միանական տնօրնակում ու վարչա-տարածքային բաժանումը լոտ արարածքի սկզբնաղբիւրների. - Հայկական թագաւարանի հանդէս, հտ. 1, Պերթոս, 2010, էջ 319-328.

⁵ Կրկնում, որ այդ երկու հաստատութիւնների իրտաւորութիւնը տարածում էին Աղուանք կամ Ասոան երկրի ողջ տարածքի վրայ՝ միմէն կովկասեան լեւանք եւ Դերրեկ:

կան է, որ եռաբնայութեան թուլացման զարաշրջանում (Ք գ. վերջ) Հայոց Արևելից կողմերի խոշոր առատական իշխանաֆիլիսոֆերը ծառ կազմեցին ոչ թէ Քուն Ազուանցում վերահանգնում թագաւորութեան (Շաքի մարտադադարով), այլ Մեծ Հայքի Բագրատունեաց պետութեան: Այդ իշխանաֆիլիսոֆից առաւել նշանաւոր գործան եղանքը՝ Արցախի կենտրոնում, Գարգուս՝ Արցախի հարաւում (ուշ միջնադարում կոչումը՝ Գրգուս), եւ Փառխոսը՝ Արցախ եւ Ռախք ետհանգեցեան հիֆոս-արեւմուտքում (աւելի վաղ կոչումը՝ Գարգման, երբեմն նաև՝ Սաորգիք):

Ըստ առկայ աղբիւրների համադրութեան՝ եղանի իշխանատունը սերում էր վաղմիջնադարեան Վասդէացի անունը կրող իշխանաֆիլիսոֆի, սակայն, ինչպէս բազմիցս վկայում է ժ գ. վերջի տեղացի պատմիչ Մովսէս Գառաբարեանը ՊԼ-ում, այն արդէն որդեգրել էր արդէ ինքնանուանում՝ անանշահֆի (տ. Եռանշահֆի)՝ Տէպին լիշենք, որ ըստ Մովսէս ետրեանցուն հասած պատկերացումների՝ Գարգմանացի, Վասդէացի, Գարգարացի եւ Ռաւեացի իշխանական տոհմերի անդական նախահայրը համարուող Ասանն ինքը ծագում էր Միւլեաց նախահայր Մրտակիցը: Հարկ է նկատի ունենալ, որ ապագայ Արցախ աշխարհի հարաւային մեծ հատուածի տեղատումն ուշ արտաշինեան եւ վաղ արշակունեաց Մեծ Հայքի Մրեկեք/Մրտակահ/Մրտակէնէ նահանգից կարող էր կատարուած լինել այն նշան պահին, երբ տեպի էր ունեցել տեպիկ նեպիսակների ճանաչած Աղուկէն/Մաղկ նահանգի նեֆադրիլի մասնատումը նրիտ մասի՝ Մրեկիքի գաւառ Աղկ/Մաքի եւ երանից արեւելք ընկած արցախեան գաւառների: Նկատենք նաև, որ առնուաղծ Ք գ. կէսերի պատկերն արտացոլող Չորանմակ-ի համաւայր՝ Աղագի, այսինքն՝ Արքի նախարարական տուրը (50 սմարտիկ արանց-ով) Մրեկեաց գահերէջ

Ըստ «694 թուականի պատմութեան» նույնիպարեան լատնացած իրաւունքով Ջեւանշէր իշխանը «զբոս առ յերամբն Կովկասո՝ զվարազատման, իմաստասար անէր ի զգայութիւն: Այսպէս ի ասեմանաց Վասց միջնն ի քրտնն Հոնաց՝ միամեանն Երջանքանքն արդ տէր միջնն ցոմոն երջամ» (Գառն, Բ. իւ, էջ 183-184, հտ. Ծ, էջ 819):

¹ ՀժԺ. Բ. Ուլտարքան, Գասոն-աշխարհագրական նշարկումներ, էջ 182-186 Ա. Յակոբեան, Իրաւէն-Խոջանարեքի ամրոցը եւ նրա իշխանատունը, սն. 74:

² Գառն, Ա. կէ, էջ 97 (ընագեղեք՝ մը որոշ սրբարարներով), «Ինձագի ան իշխան վարազ Փնրոն անոն՝ յնտանարիկ [ձեռն յնտանարեքն] տոմնէ: Բ. ժ. է, էջ 172. Ի ննցնէ ի արտ իր գնայնական ազն Ջաղկազմեաց՝ Եռանշահիկ... Փիպէ քողոք ի նոցանէ զգնագնացեալն իրոն ցնեկ Ջարմիրն [ձեռն ազնն Ջարմիրն] Եռանշահիկ: Գ. ժ. է, էջ 320 «գնտանշահիկն զՎարազն ի Պատրիկեան Արտանից իշխան: Գ. թ. Բ. է, էջ 326. «արք եւ քթոյտտակն Սառի-ի [ս Սառի-ի] Ամրանեան Եռանշահիկն տէր: ՏԻՆ Գան Գ. ի Դալ, էջ 330 («նախի-ի Ամրանեան, որ յարցայից Ջարմիրեան [ձեռն Ջարմիրեան] տոմնէն էր»): Գ. իւ Բ. է, էջ 336 («այսմա Այոյո Ալի Արտանից իշխանն Հայր ազնի [Ն Հայրազնի]»): Գ. իւ Բ. է, էջ 338 («ընդ Հայրազնեաց արանք իմանաւորի Միթրական [ս Յակն, Ե ի Միթրական] տոմնն»): էջ 340 («ամուսնացուցանէ զԱյրամ Աւրնարեանի՝ Սառի որդեւ, որ է [ս էր] ի տոմնէն Հայրա [ս տոմակա]»):

³ Յոթ, Բ. թ, էջ 113; ՄԸ, հտ. Բ, էջ 1859: Գրտակի մասին վերերես տես Հ. Սվազյան, Խրեմնագիտական ազանդաբարոյցի Մրտակ-Առանյան նրոյն եւ նրա պատմական աստիճ. - Շուշն Հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշի ազատագրման 15-րդ տարեկապէն Ուրբան գիտամեթոդի նրբեր (Ատեֆանակիրս-Շուշի, 2007), եր., 2007, էջ 5-19:

իշխանի համանախարարութեան սակ Մեծ Հայքի Արևելեան Դումն պաշտպանողներ թու՞մ էր, իսկ սրջարեան Սաղեացի նախարարական տակը՝ Հիսթալային Դումն պաշտպանողներին (Պուչարաց բզեշխի համանախարարութեան սակ, 1000 «սարտիկ արանց»-ով և հարևան ու եղեցան զնմուք տիրապետող Ոսկացի և Պարզմաննի նախարարական տները պէս)՝ Ի զէպ, զարքի է և իստուկ եան Արևելեան Դումն պաշտպանների այդ քուցանի (այս իշխում և՛ 21 նախարարական տներ աշխարհացոյցեան Մրեիք, Կուսպուրահան, Պարսկահայք և Աբարատ Խահակներէջ) Գոլու՞մի տո՞մանունը աշխարհացոյցեան Աբարտ Խահակի Հարանց գաւառի Էշանուոր Գուազու բերքի տնտան ճեա համադրելու հարաւորութիւնը (զոյց Ուերի ազման տարբերակով՝ Գոլու[ն]գլունի) ծայտնի է, որ Գուազը կամ Գուազու՛ն էալ և՛ օտար գանազան բնացրերում կիրառուած է նաև իբրև զուտանուն՝ Դրդակի իշխանութեան որչ տարածքը Էշանակելու համար¹, օտար տունայ համադրման զէպում քաջցում է վաղ քրչանում Մրեիքի ճեա Հարաւային Աբարտի յատուկ կապի ձաւին ձեչ հասում սպրիբազիտական ինքը², Տնգին Էշէք, որ որոշ զիրարաւանող Արեւազրիկի և՛ նաև ձեչ հասարկրոջ հարցազրամաներից ծուր՝ աշխարհացոյցեան Մրեիքի քաւանին մտտերում իշխանական տները արձանագրման տունձով նոյրան տալալու, նորին նկատուած էրկու համադրութիւններ. Տաղիկան (100 մարտիկ) - Սու[ն]կալա՞ն, և՛ կինան (20 մարտիկ) - Կնուա՞գ (Կնուտալ, կնանուալ, Գնուալ [-հէնուա՞գ]). Կնմ. նաև խորհրդաւոր Կնկանքի անունը³), Քէկուց և՛ զիրքին գաւառանունն Աշխարհացոյցի և՛ բազմաթիւ այլ սորիբների Սուխ՞ գաւառի համար (մի գրուագրով՝ նաև Արեւնայ տուն) յո՞ւ ոչ միջնագարում է արձանագրուած⁴:

Արց՝ 837 թ. Սուչ Սմրանեան խաչկնքի իշխանը, որն աբարական սորիբներում կալուած է Սուչ իբև Մերաթ⁵, իսկ Միքայէ Ասարու տճամանակագրութեան

¹ Տե՛ս Կ. Ասատ, *Արաւուս և սոսոյ իՕստումս*, Ե. 251; Ա. Յակոբեան, «Գաճնմանակ ազատաց և տանուտըանց Հայոց» և «Ջարմանման», էջ 544-546:
² Ինքան-Գորգան իշխանութեան վասն յարցին տունայկերին ալուր է բաւել Թ դարի արաւ մաւտնակոր Իքն Հաւակայի 955 թ. Տարեացոցակի՝ զնո թոյլ մատուած, բազ կարեոք տեղեկութիւնը, որը սարմանացքամի իշխանութիւնների շարքում թիւարտակում է Քուր - Գորգան տէր «Կալական իքն Մրտա»-ին, տե՛ս Վ. Minoesky, *Caucasus IV: II. The Caucasian Vassals of Muztshin*, - BSOAS, 1953, XV/3, p. 519; Ա. Ն. Տէր-Կնանդրան, *Հարաւային բնախարք արաբական ժամանակացրանում*, - ԼՀԳ, 1969, 8^թ 2, էջ 58; Արաւ մաւտնակորներ, Գ... (Օտար աղբորներ..., 16), էջ 642:
³ Կնմ. Գ. Սարգսեան, Ա. Յակոբեան, *Նորայալ Կարկառ զարպաւտեղիկ*, էջ 43-59:
⁴ Օրբ., գլ. ԿԱ, էջ 248; Պատմութիւն հայաստանի միասկան, գլ. ԿԲ, էջ 338:
⁵ Տե՛ս, օր.՝ Դանիթ-Բէկ կամ Գաւառութիւն Կալիանքոյ. Աշխատասիրք՝ Հ. Ա. վրդ. Արեւան, Կնեմարիկ - Ա. Կալաք, 1978, էջ 122-126, 133-134, 152-160: Այս անբողի մասին հայտնաւու տե՛ս Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական և վիճակագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 282-283; Յոյճի՝ «Գաճնմանակ ազատաց և տանուտըանց Հայոց» և «Ջարմանման», էջ 545, 86, 37, էջ 546, 86, 46:
⁶ Աբարական մաւտնակորը Հայաստանի մասին, Հաւաքեց - Բ. Տալաթեան, էջ 95-96, 101; Արաւ մաւտնակորներ, Գ... (Օտար աղբորներ..., 16), էջ 218, 281, 387-388:

«Հայոց, Հրաց եւ Ազուանեցոյ իշխանաց իշխանի կամ Արմինիայի պաշտօնաւոր բարեկէ» (այսպէ՛ս սրբարկն աչքառարկեալս) պաշտօնը, ըստ ունեւայի՝ փոխանցել էր, ըսելն որ Մովսէս Գաթառեանցու (Մաշտոց եղիվարդեցու) պահպանած զնոց յարոյք տեղեկութեան նմանայն՝ այն որքէն 1-2 արարց արժեք անբանց տերս իջուած ան Յովնաննէոյ (սի՛ այն անի իմա՝ 888/889 թ.)՝ անբանց անքն Յովնաննէս, որ Հայոց եւ Հրաց եւ Ազուանեց իջեւ տեր, եւ ինչպէս յարցունեացն կրնի անպա՛մ զՌայխարթայ, իմա՛] ասալ] փաստոս կրիցս այտօցնի աչխարթայո՛յ։ Ընարարոք է, որ ասեալ փոփոխութեան պատճառը կապուած է եղի Մահանանց աչ-Ազգի աչ-Մամարզաւայի փոխտտեղեկանայեանի զէմ Մահ Անրանանի այն ըմբատութեան հետ, որի մասին տեղեկութիւն է պահպանել արար պատմիչ Յովնարիմ՝, Իսկ Ազուանիի որդի Յուսուփ արար ոստիկանի՝ 851 թ. որդանքի ժամանակն եւ զրանից էչ շատ ասաչ, ըստ Յովնաննէս Գրասխանակերտցու յայտնի վկայութեան՝ իշխանից իշխանի եղև պաշտօնի ունէր կենտրոնական Հայաստանի Բագրատունիներից Ալուս Մասիեր իշխանի որդի՝ Բագարաւոց (սփանն զի ի ժամանակին Բագարատ Բագրատուեի Գրամանասար եւ իշխան իշխանաց Հայոց գասնէր առ նմա իմա՝ 841 թ. բանասրիութիւնների թրքաւ գարձած Յովնաննէս Ավայնցի կաթողիկոսին - Ա. Յ.)՝ Քովմա Արծրանու ժող Բագարատ Բագրատունին կաշուած է սիշխան Տարսուայ Բագարատ, զանն զի ունէր յայնմամ զպիտարութիւն բարձանցութեան իշխանաց Հայոց, որ էր ի ասնէն Բագրատունաց...՝) Երան իշխանաց իշխան են կաշու՛մ նաեւ Ազուանիի եւ Յուսուփի զէմ սպարաւորութեան մասին պատմող արար Տեղեկակները՝ Իրն Միակազմուչը, աս-

¹ Նախորդ պարբերութեան մէջ ասուած էր. «Այլ յերկն հարկոյ որսուն է նախք յուսանից Հայոց...», դա 105.838 - 30.04.839 թթ. օրացաւայն է։

² Գաթա, Գ. ի իմա, էջ 330-331; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց եղիվարդեցի, սն. 43; Արսուէլ եւ այլոր փաստու- նշանակում է- կուտակալ։ Այս հաստատու յարգել եւ՝ ցանկորդը պատկանել է Գաթառեանցու եղի լոկ Բ իմի ձեռագրերում, որը բաժանում է 2 կն- յարիերի՝ որ եւ ն՝ լոկ՝ Ա. Հակոբեան, Մովսէս Կաղանկատվայու «Ազուանց սրա- տութեան» նկարագրի, էջ 110-144; Յոյնի՝ *Λεξικον-Αγρον...*, c. 150-161). Եղի 1983 թ. հրատարակվող տակ է աչս հաստատուի՝ միայն որ ներքաւայի զպազարի ընկերորդ- մերը, որտեղ գրիւններ դարձրել են շփոթեցնող՝ «գրեցիւար, խրոյս, փաստու» փնմ «գրույթարից, ասալ] փաստու», ինչպէս որ ասալ է մեկ կողմից հասնուստուած Ե, ի ն / զպազարում (գրեցից 1685-ից ստուգարում է ի իր)։

³ Տե՛ս Ալուս ցանկնայիցիմը, Գ... (Օտար աղբյուրներ..., 16), էջ 368։

⁴ Տես վաղցում, էջ 108 (Սեւ արարից վաճառնի ի մասին Ալուս, եւ ասուն գրեղանորն Սմբատ որդի Տրդա ան ժը... եւ եղաւց Տրդա Գաթի եւ մասնի եւ Մաշտի եւ Բագարատ անալ զճաց իրենայն՝ յուցն ի Մովսէսի լոկ առ իմարտի անիրում...): ՀՃԳ. Գ. Ս. Գրիգորյան, Տարին Բագրատունիների փոխալական իշխանութիւնը IX-XI դարերում, էջ., 1983, էջ 56։

⁵ Գրախ., էջ 115; Հովնաննէս Գրասխանակերտցի, Հայոց Գաւառներում, Հայերից ընա- գրել վրացերեն թարգմանարան հետ՝ Ե. Վ. Յազարեղչիլիս, Քրիլիսի, 1965 լիտալ- սո՝ ՀՃԳ. Գրասխանակերտցի, էջ 9-10; Yvohannis Draxanoskane՝ ժող. XXV, p. 179.

⁶ Քովմա, գ. Բ. Ե, էջ 107, Քովմա Արծրունցի եւ Անանյան, էջ 122; ՄՀ, հտ. ԺԼ, էջ 141; Գաթի ընդգրկում ըստ անբանուց արարչութիւն կարճ իրարացանիցն է լոկ՝ Ա. Կ. ԻՕՃանու, Արաւուսու ուղարկելու ասու Եարուսուս ի Յուսուս, c. 50).

Տարբերել եւ իրն աշխարհը (տե՛ս, որ՝ առաջինի ծագ. «[Յուսուք իրն Մուհամմեդի մաս] զհասց [Արմինիայի] իշխաններից մէկը՝ Քաղաքաւո [Քուրքաւո] որդի Աշուտի, որ իշխանաց իշխան [քաարիկ աշխատարիկա] անունն էր կրում»): Անուհետեւ 862 թ. իշխանաց իշխան զարեւու Անու Մաակերի միւս որդի Ամրատ սպարապետի (սարաբական ապրիւրներում գոչուած Խան՝ Արուշ-Արքատ աշխարհի) օրաց որդի Անուար (այգալայ արքան): Դրասխանակերպացու խոսքերով. «Եւ այսպէս այգա զկարց սպարապետութեան քաղաքապետայ՝ մինչեւ համրա բարտի ի գունն արքունի հասանէր: Ապա ոստիկան ոտն ի Հայոս ասացեալ, որ Այի Արմուեր անուանիր՝ ըստ հրամանի ամիրապետին իշխան իշխանացու Հայոց զեա կացապետէր, բազում զգեաւորք եւ արքունական պատուով ճոխացուցեալ՝ ի նա հաստատուով զսակս Հայոց եւ ամենայն թիկար արքունի»¹: Իսկ ըստ Քաղմա Արծրուհու՝ «...քանզի հաստատացան էր վերակացութեան աշխարհնս Հայոց Աշուտի, որ իշխանաց իշխան, ձեռն ի գործ արկնայ նուանել զիշխանու Հայոց, զՎրաց եւ զԱլաւաներց, որ եղև իսկո՛ւ նոյն կերպ է նոսի Առողիի ծագ. «Մա Խաբ քան զնազարտութեանն երեսնամեայ ժամանակաց իշխան եւ իշխանաց իշխանն եղևու Հայոց եւ Վրաց, եւ յողթոջ ամենայն սոցացոս շուրջանակի»²: Առան այդ պաշտօնը վարել մինչեւ վերջ, այսինքն՝ էրբ 884/885-ին (կամ, գուցէ՝ 886 թ.Ք) այն գիտարիննց խալիֆայի կողմից նախաշուած, թէպէտ եւ նրա գերակայութեանն ընդունել ու նրան հարկատու թագաւորի կարգաւորմանով. այդ կարգաւորմանի ծաւտն առաւել հանգամանակցի տե՛ս Կարէն Իգրաշեանի Դրմեարար մեկնաբանութեան մէջ՝:

Արդէն Ա. Տէր-Ղևանդեանի գիտարկմամբ՝ մինչևազարական շրջանում պետք չստանի տարբերակել Հայոց իշխանի եւ Հայոց իշխանաց իշխանի հաստատութիւնները եւ վերջինիս իրատատութիւնները տարածուած համարել ոչ Արմինիյա ոստիկանութեան տարածքի, այսինքն՝ նոսի հարեան Վերքի եւ Աղուանքի վրայ՝:

¹ Տե՛ս Անարական մանկնապարի Հարատանի մասին, Հասարցի ... Բ. Պաղարեանց, էջ 77, 97; Ինք ալ-Անար, էջ 157: Հմմ. Ն. Աղոնց, Բազարտունաց փառքը. - Գաւառական ուսումնասիրութիւններ, էջ 123: Ա. Տէր-Ղևանդեանի Ռիմնարար մեկնաբանում մէջ Բազարտունի մը ամբողջ ենթադրումն է նոսիրում (A. Ter-Ghewantian, Arcaenia u Arcaenia անուիւր, c. 132-138):

² Գրասխ. էջ 133: Հոգն. Գրասխանակերպցի, գլ. XXVII, էջ 195:

³ Քաղմա, գլ. Գ-Ժ, էջ 206: Քաղմա Արծրուհի եւ Անանու, էջ 230: ԸԼ, հոտ. ԺԿ, էջ 220:

⁴ Առողիի, Գ-Բ, էջ 158: Նշումն պատմիկներից կրկնում են մասն աւելի ուշ Ռեյնալդները:

⁵ Հմմ. ՀԺԳ, հոտ. III, Եր., 1976, էջ 23-24: Այ վերջին աշխատանքում փաստարկում է 881-883 թթ. միջակայքի ճգնադարձութիւնը (Մ. Գ. Գրիգորյան, Բազարտունաց քաղաքապետարար սկզբնազգրումն թվադարձրումը, - ԼԷԳ, 2012, Թ՝ 2-3, էջ 114-125): Հմմ. մասն Ա. Նիկիազարյան, Հայոց Ամրատ Ա թագաւորի զանակալութեան շրջանի ժամանակագրութիւնը, - Էլմիմաին, 2014, Թ՝ Ե, էջ 38-51: Յոյնի՝ Անուս Ա Բազարտունի քաղաքացի Հայոց (թագաւորութեան թվադանը եւ զանակալութեան տարիները, Եր., 2014:

⁶ Բ. Ա. ԽՈՅԵԱՆ, Արաբացու թուրքաւոր տոտ ճարտաս. ու Խառնու, c. 57, 68-71: Ա. Շափինեան, Հայոց վերջին կայսրութեան ճնունոր արարական գերիշխանութեան սրբաժաններում, - Հայկազգեան ճարտարութեան համընդ, հոտ. ԼԲ, ԳԷլյոտ, 2012, էջ 165-183:

⁷ Ա. Ն. Տէր-Ղևանդեան, Հայոց իշխան-ը արարական տիգալեւորութեան ժամանակաշրջանում, - ԳԺԼ, 1964, Թ՝ 2, էջ 129-130:

ի զեզ, գրան առարկում էր Ֆենյ Գրիգորեանը¹, սակայն կարծում ենք, որ կահածի տեղիք կարող է տալ լոկ շարակից էրզրենների կախումառնության բացարձակությունը, այլ ոչ թե կախումառնության որոշ աստիճանն ընդհանրապես²։

Գրախուսության մէջ արժանատւորում՝ նիկ. Ազնիցի կարծիքի համաձայն՝ Մովսէս Դասխուրեանցու («Մաշտոց Նղիզագրչեցու») ստեղծած տէրս, այլիքն³՝ «Իշխանաց իշխան Յովհաննէան, իբրև թէ, նզիչ է Սահյ Ամբաստանի որդին եւ Բարեկին գերջու պահին արարենքի կոզմից կոչուել է Մուսիա»։ Սակայն միանգամից էշենք, որ սա այն աղբիւրագիրտորէն հիմնագրիկ անսակնաններից է, որոնց մասին 1893 թ. շատ զիպուկ է արտասայտուել յարտնի պատմարան էջ. Մնէրը։ Նրա խոսքերով՝ հին աշխարհի պատմութեան ընդգրատում մեր ժամանակի Նատագատութիւնները ձեռն էն բազմաթիւ թիւր կարծիքներ ու վարկածներ, որոնց տեղում են մի աշխատանքից միտին եւ յանկա զհասարկուում իբրև անվիճելի փաստեր կամ անզամ որչառ աղբիւրների տոճայինք⁴։ Իրականում՝ սա-Տարարին եւ Իրն աշխարհը Մուսիա են կոչել Սահյի աք որդու, որին իր 853-855 թթ. արշաւանքի ընթացքում զերիզարէլ էր արար ոտիկան-գորպայեա Բուզան, այսինքն՝ մեզ բաշածանոթ Ապրենքեանի⁵ (այս ճիշտ ընկալույմը հմմ. զեռ Աշ. Յովհաննիսեանի ժառ. մերն աշխարհը կշում է Սահյի որդուն Նրա արարական Մուսիա, իոկ Դասխուրեանցին Նրա քրիստոնծոտիան՝ Ապրենքեան անունով⁶)։ Նոյն կերպ՝ ասեղարար գրում են, թէ Պնում շիրուած այդ տեղանց տէրս եւ Սահյի որդի Յովհաննէան է էշում Մենարսից Ս. Յակոբավանքի հնագոյն խաչքարի պատմանդակի վիճարարում, թիպէտ նրա ընկերը լոկ Տեանեան է. շՃԲ։ Թուականութեանս Հալոցից [—27.04.853 — 26.04.854 թթ.], ի ժամանակս Յովհանի Սղվաթիցի իշխանի, եւ՝ Սղվաթի Մենարսից եպիսկոպոս), կանգնեցր...»⁷։

Տօնմարութեան պատկերի լրացման համար յանելենք, որ Մովսէս Դասխուրեանցին («Մաշտոց Նղիզագրչեցին») վկայութիւն ունի Սահյ իշխանի կերպրենքի

¹ Գ. Ս. Գրիգորեան, Տարածի Բազմատոմոցների ֆեոդալական իշխանութիւնը, էջ 71-72 (ՅՁ. 53)։

² Հմմ. Կ. Խ. ԽՕՃԱՅԱՆ, Արքեպիսոպոսութեան Երջարարութեան և Յարսութեան, Ե. 56-57։

³ Տե՛ս Կ. Ազնիցի, Բազմատոմոց փառքը, էջ 129-130; Վ. Minorsky, Caucasic IV: I. Salt and Sugar of Shakhel and Armin, — BSOAS, XV/3, 1953, p. 509-510; Ս. Գ. Բարխուդարյան, Արքայի, Օսցիի և Փարսիսի իշխանութիւնների IX-X դարերում, — ՊՅԸ, 1971, № 1, էջ 64-65; Թ. Ա. Տերտարյան, Յուզնի իշխանութիւնը, էջ 73-74։

⁴ Տե՛ս E. Meyer, Geschichte des Abothen, Bd. III, Stuttgart, 1954, Aus dem Vorwort zur Auflage von 1893, S. XIII (այս՝ Կ. Կ. Յեան, Յորձն քաղաքի լուսնապատկերի արտոճարան, հտ. Ա. Եր., 1957, էջ 120)։

⁵ Տե՛ս Terik et-Tahar, c. IX, p. 54; Իրն աշխարհ, էջ 159 («...արար նախ [Թուզան] ԱրտւլԱրքայ աշխարհիսին, որի անունը էր Սիճար իրն Արտւ, ինչպէս նախ Մուսիա իրն Սահյ իրն Սիճարիս»՝ Անում բարիկիւն)։ Հմմ. Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական և վիճարկարարական ճեմագրութիւններ, էջ 266-268։

⁶ Ա. Հովհաննիսեան, Գրչագրի մեջ ազատագրական մտքի պատմութեան, հտ. Ա. Եր., 1957, էջ 120։

⁷ Դիվան մեջ վիճարարան, ար. Վ. Աբգալ, էջ 12, № 1։

ժամին (ձմախժամ արի եւ շքեղատեսակն Մահ [ե Մահ] ի Սմբատեան Եանաչա-
 րիկն տէր՝ հաջազար նշարաւմն իբրոջ եւ զարարչն իբրեանց ի լուսնայ առա-
 ւաւասն ի վերայ յարեակեայ՝ առ հասարակ գիտթաւայ [Եւրո գիթաւայ] զեսս
 ցիր եւ ցան կաջուցանէին եւ որպէս յարեմու ժանեայ զգերեալսն ի բաց կորդ-
 ինս)՝ Ժ զարի վերջերի արար աշխարհազէտ ալ. Մուկաղզոսին էլ ժի զրուսայ գի-
 տի Մահի Եոջ ժամին, որի հանգեայ Բարեկը ոսեկզոսթին էր կատարնէ՝

Տեղին նշեմը նաեւ, որ վերջերս Ամաստեանի Յուկերժանը, վերջինչով Տո-
 զէՑ Մարիտարտի արաւայրտած վարկածը, Տարարոյ Կամարեց Մահ Սմբա-
 տեանին համազգէն Միւսեայ իշխան Մահակ Հայկեանի հետ եւ, այդպիսով, վերջի-
 նիս որպի Ցրիգոր Մուսիանին ներկայացնել իբրեւ Մահի որդի Ատրենուրնի աւագ
 եղբայրը՝ Սուխայ ասեալ վարկածն անտեսում էր Մեծիանես Արքեպեանի եւ
 այլ պատմիչների հազարգում մեծածաւալ ազդիւրազդոտեան նիւթը, ըստ որի այց
 Մահակ որդին էր իսկէնի հետ ոչ ժի կապ չունեցող՝ Թ զ. սկզբի Միւսեայ զարե-
 թեց իշխան Կասակի Տե՛ս, որ՝ ձեռն Կասակայ բաժանին զՆալթերի ժառանգու-
 թիս իբրեանց երկու որդիքն՝ Փրիգուլ եւ Մահակ. եւ իննի Փրիգուլը զա՛ւերջ իշ-
 խան Միւսեայ. եւ Մահի ասեան բաժին զգտաան Գեղամայ ցոյրոյ, Անտեի Փի-
 վալսլ եւ Բազու երբո որդիս... Տես սակաւայ մեծանի եւ Մահի ի պատերազմի
 Հայ ամիրային, յիցը Հարազգեան զհասլ՝ ժերն Կասակերոյ առանին [~831 թ.,
 իշխեք, որ Մահին զկրի տարան 855-ին՝ - Ա Յ], եւ Բազու ժառանց ինքեան զՑրի-
 գոր որդի իւր՝ Մուսիան կոչեցեալս՝ Կարնի է նաեւ յաւելել, որ Գաւախարացիին
 (-Մաշտոց Նշխարագիցին) Ցրիգոր Մուսիանի մահը Թուարցում է 852-ով, որը
 Բուզայ ոսաթիանի արշաւանքի նարտոյ տարին էր. ընդ տէր Մուսիան վարեանե-
 ցաւ ի Կայոյ [Եւրո Կայոյ] Լոր ի Նայն ամի՝ եւ ի ժրս տարին Էնի Բուզիս [Ե
 Բուխայ. ՚ Գուլայ] ի Հայո [Եւրո Հայո]՝:

¹ Գաւախ., Գ. ժի ին, էջ 326; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Նշխարագիցի, ս. 30-31:
² Տե՛ս Ա. Քիրոսեան, Բուզայ եւ Սուրի իսկ Սնցաւ, էջ 21-22, ԼՊ. Իրք ալ-Անիր, էջ 143:
³ C. Zuckerman, A propos du Livre des ceremonies, II, 48, - "Travaux et Mémoires", t. 13, Paris, 2000, p. 570-571, ԼՊ. J. Marquart, Orientalische und asiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des S. und 10. Jahrhunderts, Leipzig, 1903, S. 457.
⁴ Հստ պարսկական աղբիւրների՝ Բուզայն Հարաւասնից մնացել էր Հիլրէի 241 թուականի, որը ընկնում է 22.05.855 - 9.05.856 թթ. միջակայքում (Յմ. Ն. Աղոնց, Բազարաստ-
 մեայ վաղքը, էջ 129, 86. 1): Հիլրէի թուականն այստեղ եւ ստորեւ սալիս ենք ըստ Յե-
 տեանի ժամանակագրական աղբիւրակների. V. Grunze, La chronologie, Paris, 1958 (սե՛ս
 էջ 283); Ե. Ե. Ընծայակոսի, Современное каменное строи Еленино и Среплето Восточа,
 Москва, 1964 (սե՛ս էջ 32):
⁵ Օրբ., գլ. ՄԳ, էջ 217; Գաւախարտի մեծանիցն Միսուկան, ցլ. ՄԵ, էջ 296-297: Այս դէպ-
 քերի մասնն ժամանակն տե՛ս. օր՝ Է. Մերժայեան, Միւսեայ IX-X դարերում, Եր., 1958,
 էջ 305; A. Karaguzan, Историко-географическое исследование, - ВОН, 1988, № 3, с. 30.
⁶ Նախորդող մի պարբերութեան մէջ ասում էր. «Ըս ի լուկ երրորդ հարիսր քոյը Հա-
 յոյց... դա 28.04.851 - 26.04.852 թթ. միջակայքէ է:
⁷ Գաւախ., Գ. ի իսւ, էջ 332-333; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Նշխարագիցի, ս. 47:

852 թ. Բուզան բազմաթիւ հայ իշխանների հետ միասին ցերեց ու Սամաու տարաւ նաև Սահյն՝ եւ նրա որդի Ասրենքանին. վերջինիս Քաջնա Արծրունին հռչում է սիջան Ազուանից, Յաճանենն Դրասխանաձերացին՝ ուզմն իշխանե... որ բնակեալ էր շաճրացին Խաչնուշոյ, Սապիկը՝ սիջանն Խաչնուշոյ (արար Նիզի-նակները՝ Սասնի քաղաքից եւ Սուսարա): 861 թ., Մուսափաթի խաչնուշոյ պառնաթիւնից յետոյ, նա ազատուց ու հայրենիք վերադարձաւ. Սահյն մասին որեւ սեղծութիւն չունենք, եւ անկի հասանախ է եկեացորէ, որ եւ իր մահ-հանաչուն կերէ էր Սամաուայում Ըստ Մազեւ Դասխարանում՝ Ասրենքանի հա-նուցէջ Լուկարարից (Տրտուի մաս փոսկ Լուկարար հոգաւոր), իսկ նրա կին Սպրաւը (վերջին ՍԻՐ՝աննանի գուտորը)՝ Սոթք գուտար Երազանը: Երանց առաջ որդի Գրիգոր Ասրենքանեանը (Մեծ Մազրայի 881/882 թ. վիճարի խաչ-քարը կանգնեցնեալը¹) Լաւարազայ ընթաց կառուցելուց յետոյ (Տրտուի աջ փոսկ Քաթիսի գետաբերանից հարաւարեւելք) իր իշխանութիւնը տարածել էր այն կողմ (ազրիւրի բաւերալ), ըստ աննախի՝ Գարգան եւ Փուսարի Փառնեւ գա-ւառների վրայ. այս վերջին երկրամասում առանկ ամրապնդուց (ազրիւրի բա-ւերալ՝ սասնաւորակ սիրեաչոյ) եւ ժ գ. սիջրին Փառխաթի հզօր իշխանութիւնը հիմնադրեց Գրիգորի 5 որդիներից երրորդը՝ Սահայ Անազայ:

Ազգիկով Բազրատ Ուլարարեանի մի սրտաց՝ պէտք է արեանազրէ, որ Փա-ռխաթի հետ զուգահեռ հզօրացած Խաչնի իշխանութիւնն սկիզբ էր անում ոչ թէ Սահայ Անազայի որդուց, այլ նրա մի եղբորից՝ Ի Վելս, մերժելի էն նաև գրեմա-կանք այն սինգուսները, իբրև թէ Տարաուր է Սահայ Անազայի հայր Գրիգոր Ա-սրենքանեանին հաճազրէ Եաթի/Լիւրէթի Քազարը Լամամի հետ, իսկ զուտորը՝ 970 թ. (կամ 987-ին) Միւնիթի առաջին Քազարու զարնած Սմբատ Ա-ի կնոջ՝ Եա-հանգուխ Ա-ի հետ, ըստ Սեւեփանեա Օրբէլեանի եւ մի քանի վիմազրերի՝ վեր-ջինս, իբրք, գուտար էր սեղգանից իշխան Անազայի, ըսյց զա, սեղուշո, Սա-հայ Անազայի թոռն էր՝ Ստապուլ-իշխանանունը², որի առաջ որդի Յոզհաննե-աններինից հիմնադրեց Փառխաթի Քազարութիւնը, իսկ միւս գուտարը զար-

¹ Որովս գորտապետի ժամանկու մտաբերանից Սահի պապականի ինճոց Եւրոն է պա-հազարութիւն. «...Իսմակ իրն Իսմակի իրց Օտարս տէր զարեւս Վրացիէ, իսկ Սահի իրն Միւնուք պարտիկէ աւառաւորեց Լաչար իրն մարտս այ-Վէլիցն: Եւ յամակած կառա-վարչի ուն, ապանց զայս քաղաքարեւ, իսկ ինճը կառաւարչից ի Սազի թագի տա-ւանց քանաւորով: (Արար Սահանազիցն, Գ... Օտար պարտեցնը... 167, էջ 281):

² Դիվան իսկ վիմազրութեան, սց. IV, Գեղարքունից, կազմեց՝ Ս. Գ. Քաթիսազարաւ, Եր., 1973, էջ 334, № 1358 (ՅԷ: թղկականութեան Լաչոց [-881/882 թ.] եւ՝ Գրիգոր Ա-սրենքանեան՝ Միւնուք եւ Ազգանի իշխան, կանգնեց զ[ս]տոր Եւրան...):

³ Բ. Ա. Ուլարարեան, Խաչնի իշխանութունը, էջ 101-102: ՀճԷ. դեռևս Ա. Ա. Ասոնա, Ամասու Աշուտ..., ս. 241: Բ. Ուլարարեանի վրիպումը իր կրկնի ճանն Կ. Տուկերմանը (տե՛ս G. Zuckerman, A propos du Livre des observations, p. 571, 573):

⁴ Տե՛ս Գառն., Գ-իս իր., էջ 345: Հր. Անանյանի վարկածով (Լաչոց աննամանակների բա-նասան, Եր. Բ. Եր., 1944, էջ 286) այս իշխանի անունը ճշտը մեզ եղել է «Ստապուլ իշ-խան»: Ի դեպ, Բ. Ուլարարեանի Անազայ իշխանանունից նս ցրու եղաւ Ասրենքա-նի աննախնանցի մեռով վրիպել-հանն է Մազեւ Դասխարանցու շարադրում ան-մազրութեան ցանկից:

ևս Գարսի առաջին թագաւոր Մուշեղ Բագրատունւոյ կիներ՝ Սահակ Սեւազայի «խաչկենան» եղբայրը չէր կարող լինել Տինգից տաազը, որին Մովսէս Գաթաւոսեանցին (—Մաշտոց եպիսկոպոսն) կոչում է Ապուլի (կամ Ապու Այի), եւ ոչ էլ այն Սմբատը, որին պատմիչը վերագրում է առաջ Պըրթոյ սպանութիւնը 888 թուակահին: Պատմիչի յնարգիւն է սկսել յետ Գամայ, յորում ապրեմասն ի սրբումն Գանգրայի Գառեկին ար, սպանաւ Ապու Այի Աղուտեհից իշխանեց Հաչկական լիւրմէ Տարագատին Սմբատայո՞: Իշխանի սպանութեան տարին նշուած է եւսի զգիտ յաւուրդ պարբերութեան վերջում. «...զոր ողբերգական զանայցն կոտկանէին՝ ասն լով. «Մ՞ր՝ եկեացէ եւ մի՞ վիցի աշտպիտ տար ի վերայ երկրի, որչափ ազգ ժողովան է: Եւ Հայ թիւն՝ Տեճ էրս Հայոց այս 548 թուականն սկսուել է 887 թ. Ապրիլի 16-ին եւ աւարտուել 898-ի Ապրիլի 15-ով, իսկ Ս. Զատիկն Ապրիլի 16-ին համընկել է 898-ին՝, ուստի զկապը վերագրելի է 898 թուակահին (այլ ոչ թէ 897-ին):

Այսպիսով, աւելի հասանալիս է, որ Սահակ Սեւազայի որում խաչկենցի եղբայրը Գրիգոր Առնեկեանցին 5 որդիների մէջ եղել է երկրորդը, իսկ նկատի աւենեալով իր առաջ թոռան անունը՝ հեթաղրելի է (զոյնը իբրև զարկած), որ ես կարող էր կրել «Սնեկեալի անունը Սուեփանես Օրբէլեանի առեւտելեհից բխում է, որ վերջինս վախճանուել է 806 թ. առաջ: Հաս պատմիչի՝ այդ տարի Տաթևի Գոզա-Պետրոս ժայռ կկոչեցու օմանը ժանտակցում էին ե՞ր Գալոցմանայ ակրս Սահակը (թմա՞ Սեւազան), ե՞ր Աղուտեհից» երեք այլ իշխաններ՝ Տապին (թմա՞ Գորգոսի իշխան Ոսայի Աբու Մուսն), Առնեկեանցը (Քերես, իբր, Եպի/Հերթի թագաւորութեան հիմնադիր Համամ Բարեպաշտի որդին) եւ Գրիգորը՝ որն, անկասկած, իսկէն ի իշխանն էր: Այս Գրիգորը ոչ մի կերպ ոչ իր կարող լինել Սահակ Սեւազայի որդին՝ ժանտակից անհամապատասխանութեան պատճառով (Սահակի առաջ որդի Գրիգորն իր ջրոջ ամուսին Աշու Նրկաթ արքայի կողմից պիտի կուրացուէր ժառ Երկու ատենամեակ անց՝ չոր նետ միասին եւ վերջինիս իշխանութիւնը զետ շժառանգած՝), եւ ոչ էլ՝ եղբայրը (չորս շր. Անտեանի իրաւացի գիտարկման՝ «Հայոց մէջ համանուն որդի չի լինում»), այլ միայն՝ եղբորորդին: 949 թ. զաշխարհն Աղուտեհիցս այցելած եւ սր գաւառն իսկէնայս հասած Անանիա Մակայի

¹ Տես Ասողիկ, Գ.Ժ. էջ 198 (ուսկ մաք թաղարտին Աքնուայ, քարտապատոմի ի քարեպաշտ ՅՈՒՊԱՐ, որ էր յոր թագաւորին Փաշխարայ Մեծաբնիմա եւ Գրիգորի, ի քաջ ընկեցեալ զերկրաւոր պապն «... ընթացմաք զինս երկամարտն...»):

² Գաւախ, Գ-իս թիւ, էջ 336 (Ա. Գրակոբեան, Մաշտոց եպիսկոպոսի, ան. 52; Գ-իս թիւ, էջ 341: Ի դեպ, ճՈՍՊԱՐՈՒՆ է, որ «Ապուլի» — Ապու Այի» արտաբանակ անուամատարերակի Տաղկական Տաւանանան զբազմեհը կարող էր կրկնել պապի անունը՝ «Առքեղանի»:

³ Տես Հ. Ս. Բազումեան, Օրսայից պատմութիւն, Եր., 1970, էջ 342, 438:

⁴ Օրս., Գ. թիւ, էջ 171; Պատմարտին ճամագնից Մրակեան, Գ. թիւ, էջ 234:

⁵ Գրակոբ., էջ 315-314; Հովհ. Գրակոբեանցի, էջ 247; Կովնանն Երաստանեան, Եր. ԼՄ, էր. 338. Տեղից նշենք, որ ըստ Մովսէս Գաթաւոսեանցի Գրիգորի եղբոր անունը Գաթալ էր (Գաւախ, Գ-իս թիւ, էջ 341), իսկ յորչ անունը, որն Աշու Նրկաթի կնքն էր, պատմիցները չեն յայտնում. Կ. Քրամանոյց նրան կոչում է «Մարիան» (С. Туманов, Manuel de géographie, p. 238), թէն մեզը չգիտենք որտ աղբիւրը:

⁶ Հ. Անապան, Հայոց անճնանոցների քառաթիւն, Բու. Ա. Եր., 1942, էջ 278:

կաթնդիպակն (941-967) մեծ սիրայիրութեամբ զիմաստում էր նայն անձ եւ փառասոր, սաստաճապահ եւ յարեղաշա տէր Գրիգոր իշխանաւոր նա այդ ժամանակ, թերեւ, յառաջացած տարիներում էր, թանկ որ 3 տարի անց՝ 958-ին, նրան արգին փոխարինել էր որդին («...Սենթերթեմայ՝ որդայ Գրիգորի իշխան իշխանի»)։

Մտերմատենելով՝ եղեք, որ Բ. Ուլտարեանի սխալը չըրկեամ Գ. Յակոբեանը ենթադրում է, թէ թուե իշխանութեան հիմնադիր Գրիգորը կարող էր լինել Սահյ Սերասեանի թու Գրիգոր Ատրեւրեւեանի հենց ասաց որդի Ապուլինի զտաղը՝։ Սահյան պատմական յայն համատեքտի թնտրութեան գեղջում այդ տարբերակը պէտք է թիշ հասանական համարել։ Հարկ է նկատել, որ Սահյից մինչեւ Գրիգոր Ատրեւրեւեան, ուրեմն եւ՝ մինչեւ եօր-եօր իշխանութեան եկած Ապուլին, մեր առչել պատկերում է միասնական իշխան՝ կենտրոնական Արցախով, Սեփրով ու Տոււտի Փառնետով, ընդ որում՝ նրա կենտրոնը Տեւտազականութեն տեղաշարժում է զհոյի արեւմուտը։ Այսպէս, Ատրեւրեւեան՝ սկզբնապէս միայն մեծ էրանք զտառի ու նրա շրջակայքի տէր Սահյ Սերասեանի որդին, կատուցում է Հանգալորդը, որն արդէն Տրաուրի Աւազեա փտակի հովտում է, այսինքն (ինչպէս կը տեսնենք տարեւ)՝ աշխարհացոյցեան Սոթք զտառի արեւելեան կէտում։ Ընդ որում՝ պատմիչը գրում է այդ կողմերում եւս իշխանի պալատի հաստատման մասին («Ատրեւրեւեան չինէ գրեթե Հանգու, եւ զտաղարեսն իւր եղեայ ի գիւղե, որ կոչի Այաւնիք, ուր եւ թաղանիք արքեպիսկոպե եկեթ»)։ նրա որդի Գրիգորը, որն իր իշխանութիւնը սկսել էր տարածել եւս Փառխտսի կողմերում, կատուցում է (չտա Գաւախտեցու) Հաւախտազոյ թիւրքը, որը Տրաուրի փտակ Քուլթաի գեաւերեանից հարաւ-արեւելք էր, այսինքն, ինչպէս ցոյց ենք տուել վերջերս՝ Սոթքին արեւելքից յարող Հարջլանք զաւառում՝. եւ թէպէտ պատմիչը «նաուցիւ մասին չի թուում, սակայն տուեայ շիշատակումն ինքեին փաստում է Գրիգոր Ատրեւրեւեանի համար Հաւախտազոյի շրջակայ տարածքի որոշակի կարեւորութիւնը («...չինէ զՀաւախտազոյի թիւրք եւ յայն կողմն ձգէ զձեռն իւր իշխանութեա-

¹ Տեսանք Անանիայի Հանց կարեղիկոսի՝ Յարցապ սարտաւարութեան... էջ 134 եւ 144։ Օտարադրանքի մէջ թշուտ եմ նաեւ «Աղտումից թագաւոր» (ինձա՝ Օսարի-Հնրէտի արքայ) իշխանիցը (ի-ի թագաւոր, որ կոչել իշխանակ, որի տեսանք Ատրեւրեւեանի)։ եւ այդ իշխաններ («նա տեսան վաչազանայ Գորդուտ իշխանի եւ տեսան Գորդեմայ Արեւելեան իշխանի»), այդ թում «իշխանաց իշխան» Սենթերթից, որը Դաստաւորացու տամազանկում կոչում է «Յովնաննա Սենթերթի»։ Տեղին նշենք էւ Արցունքի մի սկզբաւ վրիպումը, որն այս ժամում «Արեւելեան իշխան» անուամբ հանդէս եկող՝ սապապ Լոնի – Ձորազնոյի հայկական Քաղաքատունեաց թագաւորութեան իրենաւոր Գորդեմի շտապադարար նշանում է Կարնէտի թագաւոր Կիւրիէի Բ-ի սեան (Ն. Արցունք, Քաղաքատունեաց փտոքը, էջ 149, հմմ. նոյնը՝ Ա. Սեդիպարյան, Կարնիի իշխանութունը IX դարում եւ X դարի սկզբին, – ՄԱՄԻՆՇ, հտ. XXVII, եր., 2009, էջ 20)։

² C. Zuckerman, A propos du Livre des cénones, p. 571, 573, 577, 580.

³ Գաւախ, Գ. իր իր/, էջ 340։ Այս դրուագում նշումս վարկեցի փոքր հասանական է համարել Տրաուրի վերամտնովի Իրախտ-Ջերմադոր տանի մեւ, մեծատար ոչ մի կապ չունի Արցախի վարկեցի կամ վարկեցի անունով գտառի մեւ, որը տարածում էր Երասխի վտակ Հակարի Օտարու օճակակի հովտում. տե՛ս Ա. Յակոբեան, Գաւախաշխարհագրական եւ վիճակագրական հետազոտութիւններ, էջ 52, 220-245։

⁴ Անդ, էջ 245-251։

մայ գաւառին վրայ (հմմ. Վայո Վարայ Տրգաս եւ զորքի իւր Ստեփաննոս Ենթո՛՛՛ք Փիչիպեան՝ ազգանկիցն իւր, սպան ի միւս՝ ժամու ի խորանորն, որ կայն Գաղտի վանք: Ապա յայն պետեղնի գտնն զգեցնայ արտօթին կնոջն սպանելոյ՝ առնայ զմեացնայն իւր զուսար Սպրտ, զիշերանէն տաճաննէն ուղևորմամբ մտանէ ի թիւղն հաշնայ, բարուրս խորնայ տան իւրում՝ անուանացուցանէ զԱղբրամ Ապրնմանո՛՛ր՝ Սահի որդւոյ, որ էր [ս է] ի տօ՛՛մէն Հայկոյ [ս տօ՛՛ւայկա է], սեր Արննաց, որոյ բուսացբաւութեամբ կայնայ էր զգաւան Քզամայոյ՝ Արննիք՝ արեւմուտքում ետէլէն իշխանի նոր տիրոյթները սահմանափակում էին աշխարհացոյցնան Արննիք Լահանեցի Գրուս-արեւելեան Սաթք գաւառով եւ զիշերինս յարակից Քեզարբուիք/Քզամայ գաւառի մի հասուածով, անկետքն հաւանակաւորութեամբ՝ մինչեւ Ետուաց ւանն (Սահեքոյ եւ նրան զնորի ստորին Գոթիս) հմմտ, ինչպէս արեւմուտքումն է առիւ ուշ շրջանի՝ ԺԳ-ԺԿ զգ. աշխարհներում:

Այնուամենայնիւ, սկսած Ն. Ազոնցից, Քովմա Արեւունու վկայութեան հիման վրայ փորձ է արուել՝ իրար կապելու ետէլէն ու Հերէթի իշխանատունները նորի երկու անկրթնու Ն. Ազոնցի եւ նրա նետեւորդների կարծեքով՝ Սահի Նայք Սմբատը իր՝ իբրեւ թէ սխալապատուի սնուան շնորհիւ կարող է սերունդ համարուել Բագրատունի արքայատո՛՛մից՝ ժամատորարար՝ այն տօ՛՛մանիցից, որը երկու-երեք սերունդ առաջ Տարսնիք տեղագոյտուել էր արեւմտեան Հերէթ (ՎՏակիթս) եւ, ըստ սխարթիցն ջնտղիբուս-ում պահպանուած տեղեկութիւնների, ստացել այդ երկիրը Կրաց Արշիլ Թագաւորին: Արշիլի թնայցին է. Սեպրեմաւէ Կարի եղբոր-որդիք, երեք եղբայրներից, որ այնպէսն Նորկարս այնրը, Տարսնիք էին եկել Եակնի [տ. Եակիթ] ու հաստատուել այնտեղ Արշիլի հրամանով, քանի որ Կովկասի բոլոր ժայռերը մանկ կովմից անբնակ էին զարնել: Իսկ Հերէթը եւ Կարէթը վերաբուել էին Թաւաթիստ անտանների: Ու երեք եղբայրներից հաստատուեցին [արեւմտեղից] մինչեւ Գուլգուլուս: Հայերէն համառու թարգմանութեան մէջ կայ միայն հետմանայք. «եկին եւ ի Տար[ս]նոյ եղբայրք երեք եւ թնայնցան մինչեւ ց՛Բազալ» հրամանու Արշիլին՝ Բացի այդ, ըստ Ն. Ազոնցի եւ այլոց՝ «Սահի որդի Յովհաննէս (Կրչուս)՝ Գաւառուսեցու Տաւ 838/839 թ., իսկ Մեծարտիկց Ս. Յակոբովանքի վիճակը՝ 852/854-ին, արարական ազդիւնների՝ Մտարխան, որը եւս Գնչա լէ) իբրեւ թէ կարող է եռյանցուել Նորի/Հերէթի Թագաւորութիւնը 850-ական թթ. հիմնադրած Համաձ Բարեպաշտի նետ, որը մի կարեւոր ենթամանջաբան կոչուած է Յովհաննէս՝ Հերշիների՝ ժամանակային հսկայական հետազոտութիւնն իրա-

¹ Գաւառ. Գ. իր իսկ էջ 340 Լոյնք, որ ԳՆ-ի Գ-ժո Խ՝ գլխում (էջ 326; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց Եղիսարիցի, սն. 36, 32) Սահի իմաստի «Կարայ Տրգաս ի Ստեփաննոսեան» ու իր որդու վախճանը թուարքում է. «...ի լնույ ՄՀ յուր Հայր [270] = 821/822 թ.]:
² Վանքուման տե՛ս արտիւ եւ Ա. Յակոբեան, Գաւառ-այշխարհագրական եւ վիճակագրական ՔառագուտորիցՆոյ, էջ 259-265:

³ Իրականում Սմբատ անունը շատ տարածուած էր ման Արմինի տոմարում եւ սցւոյ:
⁴ Տե՛ս Լ. Միլիցիսեք-Քեկ. Կրաց աշխարհները, հտ. Ա. էջ 195, 196; Առտուսո Կարտ, է. 41.
⁵ Ն. Ազոնց, Բագրատունեաց փառք, էջ 129-131; Ս. Կ. Բարթոլոմայայան, Արշալի. Տաշի եւ Փաթիստի իշխանացոյցները, էջ 55-72; C. Zuckerman, A propos du Livre des cõ-

բից եւ Սահյի՝ Առանշահիկից Քաղցրատունու գիտմուտեւս անհաւանականութիւնը նկատել է զեւ Ք. Ուլուրսթանը (հմմ. «Քովմա Արժրուներ, Սահյի մասին իրանւիւ», Երան համարում է շնորհոյ տէր», որը, սակայն ժխտում է հայկական առաւել հին աղբիւրների եւ արարական հեղինակների տեղեկութիւններէն, եւ՝ «Անշիւայտ սխալ է Մուսաբայի ու Համամ Քարեպաշտի նշխարացումը նրկ. Ազոնցի կողմից...», ջանի որ Մուսաբան տամանակրութեան զնայ Արայրա, իսկ Համամը մնայ եւ գրանից յետոյ տրբացաւ իշխանութեան»)։ Քայց եւ էլ, ի վերջոյ, կանչ է առել մի այլ՝ աղբիւրների օտեւանիորին հակասող վարկածի վրայ եւ Չեարաւոր համարել Համամի Տեա Սահյի թոռան՝ Գրիգոր Ասրեւրեանի համադրումը (այդ վարկածն առաջ էր քաշել զեւեւ Ա. Կրիմսկին 1930-ական թուականներին)։ Ծանշենք, որ զրահանութեան մէջ փորձոր են եղել նաեւ՝ Քովմա Արժրուեւս քնագրի Եաթէ տիրոյթը նշխարենչու Չարից հարաւ ընկած որեւէ տեղանուան Տեա՝ Արցախում (Սլ. Մարգոնան), կամ անգամ Սիւնիքում (Ջիւա Քուրաթով)։

Սակայն թոււմ է, թէ աղբիւրագիտական երկթ այս ակնյայտ հակասութեան համար կարեւի է սոյաուիշ լայնատրութիւն ստանալ միմիայն այն զէպքում, եթէ պարզապէս քնդունենք, որ գործ ունենք Քովմայի շարագրանքի բովում ի յայտ եկած՝ այսպէս ասած՝ տանինկեպտեւ վրիզման Տեա Այսինքն՝ կարծում ենք, որ վասպուրականցի պատմիչի լանաւոր կամ զրատր աղբիւրը Քարենիին ձերբակալած Սահյին յիշատակել է Տէնց որպէս յեաշինոյ տէր (զրաւոր աղբիւրի տարբերակում յեաշինոյ՝ գաւառանուտը կարող էր ետեւ աղհասուած լինել), լայն իրեն յրի անմասթ այդ տեղանուտը Քովման ղթիթանարաւ փոխարինել է իւլ-որ շափով ծանթ (քեպականարաւ՝ ոչ շատ լաւ) անուամբ՝ «Մախոյ տէր»։ Յիշենք, որ յեաշին գաւառանուտներ զեւեւ ծանթ լէր ետեւ նրա ժամանակակից Յովհան-

մոնուս, p. 364; Ա. Եղիազարեան, Աղտանից թագաորութեան պատմութեան որոշ խնդիրների շորք, սճ. 151-156, 166-167:

⁸ Տեւս ՀԺԳ, հտ. III («Արցախի իշխանութիւնը» ենթաշիի ճիւղ՝ Ք. Ուլուրսթան), էջ 88, 86, 16 եւ 18:

⁹ Տեւս Ք. Ա. Ուլուրսթան, Ծաշենի իշխանութիւնը, էջ 74-82 (թեպէւս՝ ՀԺԳ, հտ. III, էջ 89, 86, 22-ում ռուսականատրը տեթալում է նշի վրասաթեւ կտարիի. «Գրիգորի ճիւղացումը Համամի ճնա կարտ է աւելի լուրջ իրոշատութեան»)։ Հմմ. Ա. Ե. Կրասնոն, Страна и история северного племенного Азербайджана (восточной Армении), Шема, с. 374-375. Նոյն սխալմ անիլ ուշ տեւս Շ. Կ. Երեւա, Արեւուտ IX-XI սս., - В кн.: Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV сс., Москва, 1953, с. 648-649; А. Լ. Тер-Левонդяна, Notes sur le Sabot-Katibéan (Ier-XIVe siècles), - REArm., t. XXI, 1988-1989, p. 324-326 (գլխաւրաւ՝ Ա. Տեր-Ղևոնդրեւ, Հոսթանների ժողովածո, հր., 2003, էջ 674-676); С. Toumanoff, Mélanges de géographie, p. 200:

¹⁰ Ա. Մարգարեւ, Խաշենի անոցները, հր., 2002, էջ 22:

¹¹ Ա. Մ. Бунятов, Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965, с. 184-190; ճիւղի՝ Емш քաւ օ լոկալизации Шамы (в связи с публикацией Гурма Гурма, - "История" АН АзССР, ССР, Серии истории, филология и право, 1987, № 1, с. 117-119:

¹² Հմմ. Սեւ. Մաշինանցի կարծիքը՝ «Արժրուից յայտնի է իրել անճատութի ժառնեւ-գրումն եւ պատմական տեղեկութիւններ ճաղորդող ճիւղիմալ (Մովսես Յոթնճաղի, Հնայց պատմութիւն, Քարգմ. ... եւ ճանրագրութիւններ Սեւ. Մաշինարեւ), էջ XXIX)։

էն Դրասխանակերպոցին, որք մէկ տեղամ յիշատակում է լոկ այդ անունով ամբողջը նրա բնագիրն է. մոկ Բուխայի երթեայ՝ ըմբռնէ զմեծ իշխանն Ասրեներսն, որ բնակեայ նր բամբոցին հաշնեայ եւ զայլ եւս զՎաւազգիս երբա: Եւ անտի շուտայ զեայ ի զատան Գարգմանայ, եւ զատենէ եւ զաշարումն շուրջ զԳարգման քերզին եղեայ՝ ըմբռնէ անտի եւ զիշխանն Գարգմանայ զՎարքեն՝ ի կալանս կազաւսայ արհեայ: Եւ անտի եւս շուտայ յիւտի գաւառ՝ Ընրբակայ ի Տօս գիւղ տեղն զՄտեփանեսս, որում եւ Կեն անուանէին զեա. որ ի եախեոյ իւրմէ Սեւոյ՝ Սեւորզեք ազգքն տեուանէին: Եւ ապա եւս իշխանն Ազուանից Եսայի ենեղապատիր լիւայ առ ի եմանէ՝ ըմբռնի ի ձեռն երբա հանդերն համազգեաց իւրոյք. ընդ մէրն եւ այլ եւս տեարք եւ իշխանք աշխարհին Ազուանից...»: Համեմատութեան համար քերէք նաեւ Աստղիկ ոչ եւ հիմնականում Դրասխանակերպոցոց շարժումն Կաղարգման բնագիրը. «... կարտ [յիւս Բուխան] զամենայն իշխանս Հայոց. զիշխանն Արեւունեայ Աշուտ՝ զՆայր Դերենկէն, եւ զապարտեալսն Հայոց Սմբատ՝ զՆայր Քազաւորին Աշուտոյ, եւ զիշխանն Միւնեայ Վասակ, եւ զՎարքեն՝ Գարգմանայ իշխան, եւ զիշխանն Կալենոյ Ասրեներսն, եւ զԵսայի՝ Ազուանից իշխան, եւ զիշխանն Սեւորզեայ զՄտեփանեսս, որում Կեն կոչէին... Զոսսս զամենեւեան եւ զայլս բազումս եւս երկաթի կապանաւք խազացոյց ի Մամառայոս»:

Փաստօրէն, կենսոյրմական Հայաստանի մատենագիրներինց առաջինը կաթողիկոս Անանիա Մոկացին է, որ 958 թ. յիշատակում է իւրեւն անունով զգաւառը, որ ինչ տարի առաջ այցելել էր անձամբ: Իր թղթում եւս գրում է. «...զնացար յաշխարհն Ազուանից, եւ հասեայ ի զատան երաշնոյ՝ ընդ առաջ եղեւ մեզ մեծ եւ փառաւոր, աստուածապարձ եւ բարեպաշտ ատր Գրիգոր իշխան... հրովարտեաց զեր յամենայն զիշխանոս աշխարհին՝ աննոյ հրաման՝ անենէ ժողով հանդերս մնայ ի տան իւր ի երաշնակ գաւառի»¹: Քիչ անց՝ խաչեցին ներկաներին Քուարկիկոս, յիշատակում է նաեւ «Երաշնայա վանքը. «Հայր Մանուչակ՝ հաշնեայ վանական»²: Ի զեղ, Մոկացին ճշգրիտ թուարքում է եւ իր այցելութիւնը իւրեւն ու Միւնիք («Եւ լինէր այս ի թուականութեանն Հայոց ՅՂԸ [398 – 304.949 – 204.950] ատուպանայ մերոց», որին յաջորդում է Արաս սրբայի (928-953) վախճանի մասին ելուժը («Եւ ապա զանճարին բաժան ճահու արքայ ընդ Քրիստոս, քանզի հասեայ յամն երկրատանկերոց մերոյ նուսառ աթոռակալութեանս՝ երարմ ապա Քրիստոս

¹ Դրասխ., էջ 127-128; Հովն. Դրասխանակերպոցի, էջ 23-24; Yovhannēs Draxxanōkēc՝ chap. XXXVI, p. 190; Յովնաննու Դրասխանակերպոցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 436 (ՄԸ, գլ. ԻԶ): Ի զեղ, Դրասխանակերպոցի զուլէ վախճանուլ է ոչ թէ 929-ին (յս տարին էր ըստ կաթողիկոսացանկների, որոնցում տեղադրամական տարիները լսելովում էին Յուսիոյ հաջողակեան արտակայման ժամանակից առանց ճշում անելու), ալ մինչեւ 923 թ.: Հակասակ փաստարկումները տես Ն. Մ. Քարթիկյան, Խառնակոյտի պատմութիւնը Նիկիոզառոս Միտակիոսի 101-րդ եւ 139-րդ թղթերը՝ տպագրւած Հովնաննու Դրասխանակերպոցում եւ Սմբատ Ա թուագրոյին, – ԳԵԸ, 1966, հո 4, էջ 251-256, հո 101, 139:

² Աստղիկ, Թ.բ., էջ 107:

³ Տեսեւ Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի՝ Յազազա ապարամբութեան..., էջ 134:

⁴ Աճա:

զգացանքն աճելու մերոյ, զարի եւ զզարեղն, զսեպագարն եւ զհնգն Արաւ Հայոց թագաւոր, թո՛ւն Աշոտոյ Քաղաքաւանոյ Հայոց թագաւորն»¹, ե՛ւ իր այս թղթի շարագրման ժամանակը (եւ ասորտեալ հաստատեցաւ շահ վաստակոյ մերում եւ աշխատութիւն բազմամեայ տառագանացն, ի շրջակին Հայոց ի ՆՇ [407 - 1.04.958 - 31.03.959], կամարն Աստուծոյ եւ աշաւթիք սրբոցն»²։

Արց՝ փորձելով լրացուցիչ տուեաններ նշմարել Յովհաննէս Քաղաքաւանի աւանդ եւս կրօն Համառ Քարեպաշա Արեւելցոյ անմիջական նախորդների, այսինքն՝ ըստ «Քարթլիի զխոզրիբուսի՝ Տարսնից Ը Գ. կրկնորդ կէտում Տարի տեղագրութեամբ Քաղաքաւանի Էջրալքների սերունդների Տասին, Տարաւոր է թուով նորագի վերլուծան 838 եւ 853 թթ. լիշուած Յովհաննէս իշխանի (նաեւ՝ տոհմանց տէրս, իմա՝ «Իշխանաց իշխան») ինզգիրը։ Վերելում տեսնք, որ նրան Սահ Սերապեաներ որդի Տամարիկ իրազէս լռելի ուղիղ աղբրագրութեանց Գրմը Այժմ յատուկ արձանագրմանը նաեւ, որ եւ թուական շարք պատմական դէմք է եղել. ըստ Գաւթուրանդու (ՌՄաշաոց Նոյնգրոցեցոյ) վկայութեան՝ Յովհաննէսը խաչքոյսի արքունիքից ստացել էր Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից (իմա՝ Արմինիա կուսակալութեան) իշխանաց իշխանի բարձր (թէկուզ եւ փոխանցիկ) պաշտօնը, եւ զա՝ շնորհիւ Հրախայիկն նովհատում ասարած մի լաղթմանակի, որի արգիւնքում «կրկին անգամ խաչքոյսութեանն էր վերագարծել (սինգրեաց յարքունեացն)» Բուլխարիոյ անտանով ասարածը («...տեսնաց տէրն Յովհաննէս, որ Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից եղեւ տէր, եւ ինզգրեաց յարքունեացն կրկին անգամ զԲուլխարիոյ, [եւ] տա[լ] փառքոս [իմա՝ կուսակալ] կրիցս այսոցիկ աշխորհոց»³). այդ կրկնապատկան խոյր վերջաւորութեան համար («Երեսայ ուղղականից»), զուցէ, կարելի է համեմատել նշանաւոր Տնտեսագրական յուճարն անուանանէր՝ «Տամատարխաւ»։ Պատմիչի տեղեկութիւնից նաեւ պիտի հասկանանք, որ 830-ական թթ. վերջին Յովհաննէս իշխանը հասան ասրիքի գինուորական է եղել, ուստի իր ծնունդը հարկ է գնել գտել Ք Գ. սկզբին։ Իսկ Ս. Յակոբավանքի վիճաբանում մեծ Իրանքի (կենտրոնական հողէն) կայսերական Սոզոմանն իր խաչքարը գնելու ասրին նշում է՝ «ի ժամանակս Յովանիտի Աղուանից իշխանի» եւ՝ «ՅԲ. թուականութեանս Հայոց»⁴ (302 - 27.04.853 - 26.04.854)։ Ի գէպ, ուշագրի ընթերցողը նկատում է, որ այդ պահը գտել նախործանին էր՝ Մանարքում պարտութիւն կրած Բուզանի՝ Պարտաւ գալու եւ իրեն մէկ ասրի գինագրած Գորգու/Քրիշի իշխան Սասի Արուսուտիկն հասնելու Տեղին նշանք, որ վերջինիս Գրախանակերպցին կոչում է «Իշ-

¹ Անդ. էջ 139 եւ 139-140։

² Անդ. էջ 144։

³ Պատմ. Գ. ի իմ, էջ 330-331։

⁴ Շլոս՝ Է. Վ. Саркисинская. Греческая надпись из Тмутаракани. - ВВ, т. 18, 1961, с. 79; G. Litavrin, A propos de Tmutarakan, - «Byzantion», T. XXXV (1966), p. 221-234. Ի գնու, աշխարհական որոշ թուագրեր («Ինքնն-ճանն» նմա Քոզլուար եւ Բալլի նմ կրկի խոզրոյսական Քիլնեղիք քաղաքը Սոզոման վանք արիճ (տե՛ս Վ. Գ. Котонич, О местнополковном памятнике восточных границ Византии, Восточная и Тару, с. 217-221).

⁵ Իրկան իսկ վիճագրութեան, սր. V, էջ 12, 8^ա 1։

խանն Աղուանից¹, իսկ Քովմա Արծրունին երկնց՝ պարագայք Աղուանից² (սր-
ժեկ սկզբում պատմիչը նաայու մասին գրում է. «...և տիրել յայնմամ մեծի կող-
մանն Աղուանից Ազուսուալ սնն, որում ճանսլեան յայտնուիրն երկցու որդի
ճանաչեր³»): Նույնի յայանի էր Մովսես Գաթաուրանցուն («Մաշտոց Նոյվարդե-
ցուն») և արար Վեդեակեներին որպես Արցախի հարապակի գաւառների համարմ-
բումը կատարած, ապա գաւազգրներին մեքքով պատնուած Սանփաննոս Արլ Ասաց
իշխանի որդի որդի⁴, իսկ Քարենի էրբայք Արցաղային գերելու պատմութեան մէջ
ստ-Տարսրին նրան կոչում է ժնայ ինն Յաւուֆ ինն ուխա Իսթիֆանուա⁵:

Նկատելք նաև, որ ազգերենը այնն չէն հաղորդում թան Աղուանքի տա-
րածքում (Նաքին իշխանութիւնում) Քուլայի հայրանքներին մասին, իսկ նրա գե-
րեմբարտն է 885 թ. Սամաուս տարում Նարտարաների Քում Ասնի որդի Ասրենը-
սեֆն կոչում են, ինչպէս տեսանք գրեւում, ի՛նչ որ իշխան Աղուանից - արարիկ
(Քովմա Արծրունի, արար Վեդեակեներ), ի՛նչ, որ կարելու է մեզ համար՝ միայն որչ-
խան եւրիկոյ (Դրասխանակերացի, Ասոցիկ): Եւ էթէ մեր Յովհաննէտին իրոր
համարենք ոչ թէ իտալեցի, այլ շարեցի, ապա կը ստացուի, որ Ը գարում Տարանից
այտակ (Մոզի, Բուն Աղուանք, Արեւելեան Կախէթ) եկած Քազրատունիները շու-
տով հասել են որչխան Աղուանից-ի գիրքին, իսկ գտել մի պահ՝ նաև Արմինիյա
կուսակալութեան իշխանաց իշխանի պաշտանին: Այդ գեղացում՝ ճոա 800 թաին
մուտ, 838/839 թ. որը ժամանակով իշխանաց իշխան (ստերանց տէր) գար-
նած, իսկ 853/854-ին լոկ որպէս որչխան Աղուանից իշխատակուած Յովհաննէտը
(սմ նաև, հաւանարար, Քուլայի հայրանքներին ինչ-որ կերպ գերծ էր պահել իր
թուն-աղուանեակն սիրոյթները) ժամանակային առումով լիովին կարող էր լինել
834-ին Քազարտահան պատսի արմանացած (անշուշտ՝ հատուտ տարիքում) Հա-
ժամ-Յովհաննէտ Քազրատունի վեղուանից կամ վերեւից իշխանի պապը:

Այս տարբերակի տրամարանութեանը՝ եոյն Յովհաննէտի (կամ, զուտէ, նրա
նո՛ր) իշխանութեան օրերին պէտք է գերազրի նաև, ըստ գերբեկեցցի արարպե-
զու Վեդեակ Մամմուս ալ-Լակքիի «Տիրանի և Քար ալ-Արմախի պատմութեան»
հազարգման՝ արար ռաթիկանի գէմ (նույնի ինն Յազիգ) «Նաքքիի ժողովրդի,
ըստ ամենայնի՝ լուրջ ըմբոստացումը 820/821 թ.» (որը Գ. Յակերմանը շտաղագա-

¹ Գրասն., էջ 127; ՀովՅ. Գրասխանակերացի, էջ 24; Yovhannēs Draxanakerē, Շար-
XXVI, p. 190.

² Քովմա, գլ. Գ.ժ, էջ 183-184; Քովմա Արծրունի և Անանու, էջ 205-206; ՄԸ, հո. ԺԿ,
էջ 202-203.

³ Աճո, էջ 198.

⁴ Գաթա. Գ.ժք ի՛նչ, էջ 327 («Նուայի անուանուց Արտ Մոսե՝ սոք ինաղալութեան, քուն
որդի Արլ Ասացայ [խոն Սեփիանուի], ընթմնուլ զնոյն զաւառսն՝ իշխանացս ան-
նազնի»); Ա. Յակերման, Մաշտոց Նոյվարդեցի, սն. 36-37; Արարական ժառնեարքը
Հարատանի մասին, Հասարեց – Բ. Քաղաթեանց, էջ 78, 101:

⁵ Կանն ու-Տաբե՛լ, Ի. Ը, p. 52. Հմմ. Արարական ժառնեարքը Հայաստանի մասին, Հա-
սարեց – Բ. Քաղաթեանց, էջ 96; Իցմ ալ-Ակեթ, էջ 144, 379(ՏՏ. 136):

⁶ Տնւ Բ. Փ. Մատթեոսի, Իստուր Մարտոս ու Արքիմա, c. 44. Հնդիմակի մասին տե՛ս Ա.
Կ. Ասեբերտ, Օմ աղորս Իստուրեոսի քրտտու XI v. "Ե՛րբս Եան ալ-ճնած ու Մարտո՛",

բար, աանգահան ժամցմանը Շահելիզ, կապում է Սահ Սմբատանի (Տա՛), Մեղ Տնարբերոց քնազքի հատուան է (Քարզմանուած սուանրէնէց), սնախման մէկը միանց յետոյ Ագարբայրանի, Ասուանի ու Հայաստանի մի քանի անիրաներ եշանակեց, մինչև որ 205 թուին [Հիշրէի, -17.06.820 - 3.06.821¹⁷] Մամուեն այդ ժարդի ուզարկէց իւրիցն՝ Յազից իրն Մազեաց աշ-Տարբանի որդուն: Տարբի ժուզմարդն պատանոցն նրա զէմ ու սպանեց նրա ներկայացուցչէն [ամիրնն]: իւրիցը շարժուեց նրանց զէմ, եւ թէպէտ նրանց զիջըր յարեակուցնէն իր վրայ, եւս նրանց պարտութեան ժառանց ու շատերին սպանեց: նրանք հաշտութիւն խնդրեցին, եւ եւս այն շտորնէց նրանց՝ իրեն ամեն ստորի 500 հարզար զիրենմ վաւրելու պալմանով: եւս պատանակներ վերցրեց ու հետացաւ: Համեմատութեան համար՝ հետարբերոցիան է նաև զերբնեցից հեղինակի անգնկաթեան շարունակութիւնը, սկսաւ Հրայրիկն ընթարտացան նրա զէմ: եւս շարժուեց նրանց վրայ եւ այնանց նահապետարանի Սանարիցիներէի զէմ: եւս շարժուեց նրանց ու սպանեց շատերին: Ապա պատանակներ վերցրեց ու իւրջ հանեց նրանց: Այնուպից եւս նահապարհ ընկաւ Գարիլ [Գարիկ] եւ մնաց այնտեղ մինչև Մամուանի մահուանից յետոյ իրեն փոխիլը՝ մահ [Հիշրէի] 220 թուին՝:

Իհարկէ, խնայալեւ ուշադրաւ է (ինչպէս նկատու է Կ. Յակնիմանը), որ Մամուէն Գաւխարանցու [Մաշապց Ազիզարեցիցու] երկում նկարագրուած՝ Սահ Սմբատանի առաջին հակաարարական անահապատմը տեղի է ունեցից փաստորէն ետէ տարուան Ազիզար յաշտումն է. «Ժոյն ի յետոյ մէ թուայ [եւերն թուայ] Հայոց [270 = 5.05.821 - 4.05.822] էլին գալուարար [ս գալուարար] ի Պարտաւայ այր ընտիրք ի [եւերն չիք ի] Տանկայ եւ յարարի տրին զմարաւս գաւաւս, եւ զերի անեւ իրբիւ սգիս հարարս [եւերն հարար]՝ եւ ի Մեծարանց [եւերն Մեծիրանանց] սանձանի անթոցան [եւերն անթոցանայ], ի տեղուչն, որ կայի [եւերն չիք տեղուչն... կայի] Երկարար: Յայնժամ տրի եւ չընդատեսանին Սահ [ս Սահ] ի Սմբատանն Սանահանին անք ըաշալուար երարարուցն իւրոյք եւ զարարեք իւրեանց ի [եւերն իւրոյք պատուով զարարեց ընդ փիս ըաշալուար... ի] յուսանայ անուատան ի վերայ յարեակիւոյ՝ առ հասարակ դրաթաւայ [եւերն դրաթաւայ] զնոսս զիք եւ քան կարցուանէին [եւերն քան եւ զիք կարցուանէր] եւ որպէս յառիծու ժանեաց [եւերն չիք որպէս ... ժանեաց] զգնրեւոյն ի քայ կորզէին [եւերն կորզէր]»: Սակայն հայկական աղբիւրի եւ արարալիզու հեղինակի հազարգումաներ պարզփոխ զուզանոցն անննելին էչ չի կարող մերենաշարար չիսէ Երկարարի («Պարտալուար անթոց»)

– Рыковичева и другие имена в Дагестане. Сб. статей, М., Издательство, 1991, с. 119-121; Ազիզի՝ Эпика классического периода в Кавказе, с. 309-313.

¹ C. Zuckerman, A propos du Livre du Livre des érétozoies, p. 564-565.

² ՀՃԸ. V. Geumel, La chronologie, p. 283; В. В. Цыбульский, Современная кавказская эпика Евангелия и Среднего Востока, с. 32.

³ В. Ф. Минорский, История Ширван и Дербенда, с. 44-45. Հիշրէի 220 թուականը = 5.01 - 25.12.835 թ.:

⁴ Գաւխ... Գ. Թր թի, էջ 326. Բ. Յակնիման, Մաշապոց Նիլիզարեցի, սԷ. 30-31:

ժողովարանը Մաշկի մեծարանցու («Իրազեցու») և Կուրի ևսխափենայ «Շարքիս սպասարանների նշխարան Գարաբորտի»-նը: Այն լակ ջոյն է տալիս, թէ որքան յարմար պատ է եղել ճՅՍ-ական թթ. սկիզբի Ասանի տարբեր կողմերում և յարակից երկրներում հակաարարական շարժումների աշխուժացման համար:

Մրա Նեա կարելի է համեմատել մի քանի ստանձամեակ առաջ՝ 748 թուին, երբ «Առտան» երկրի Քաչկական և Քարգա՛ա - Պարտա քաղաքներում բնկնում խոսովութիւնը, որի ընթացքում սպանելի Պարտա ամիրան և որն այնուհետև յաջողութեամբ տարածուեալ թէ՛ զէպի հարա՛ Արգաբիի կողմերը, թէ՛ զէպի Գուսի՛ Նամախի քաղաքի շրջակայքը: Ի զէպ, այստեղ մի քանի տարի տեւած պայքարի ղեկավարը, ըստ այ-հայազարի տեղեկանու՛ հայազգի Մուշեղն էր (կամ Միքայէլ՝ «Մուշայի ալ-Արմանի»), որը զոհուեց միայն 754 թ.՝ նարեշահակ ստանկան Լատան իր Կահարայի զորքերի ղեմ աւարտական Լակաամարտերից ձկնու՛: Եւ զուցէ, տեղում պատահական չէ, որ ըստ զերբնեզցի պատմիչի՝ զերթիշնայ իսպիղ ստանկանը Շաքիում ու Վերքում ունեցած իր սլաշողութիւններէնց լեռայ վերադարձել էր ոչ թէ Պարտա՛ Ը դ. կէներից Արմինիլայի ստանկանների նստոցը, այլ կուտակուելեան նախկին նստոց Գուին քաղաքը: Բացի այդ, ըստ ՊԼ-ի («Մաշտոց Եղիվարդեցու») յաջորդ ժամանակագրական էշման՝ ղէնց երբ տարում որդէն այնքան էր հզորացել իսպիփայութեան ղէմ այսրիվիական երկրներին հարեան Արարատականում բնկնում Բարեկի խոսովութիւնը, որ վերջինս սկսել էր միշտմեղ Երասիցի Գուսի ընկած երկրամասերի գործերին (նմ. ինչպիսիք «Եւ ի նոյն ամի [ԵՆԸՆ ամին] սուպատակեաց Մեազայ աշխարհուներ Տանին, որ Աստանշահ տեւան նախախը, ի ստանման Լայոց: Եւ յարսի տեւայ զաշխարհս ամենայն՝ զառնայ ի Միւնիս և ամրանայ ի բերդատեղի [ԵՆԸՆ բերդատեղն] աւանին Շաղատու, որ է ի գաւառին Մղկաց: Եւ տէր Կասակ՝ Միւնեաց տէր տեւայ զՔարան ի Պարսից՝ ե՛տար զնոսս ևւ արար փախտականու: Եւ Միւնեաց տէրն ի նմին ամի վախճանեցայ, և նոյնժամայն առ [ԸՆ ԷԱՆ] Քարան զգուսար [ԵՆԸՆ զգուսարն] Կասակայ Միւնեաց տեւան ի կնութեան [ԸՆ կնութիւն]»):

Այսպիսով, իսպիփայութեան համեմատական թուաշման զարաշրջանում (թ. ժ զգ.) երա տիրապետութեան տակ գանուզ Ազուանց/Ասան երկրում «Կուրի» էթնիկալեռ հայկական աշտիմեակով ևւ, անշուշտ, առաւելապէս բուն-ազուանական նախափնեակով) էշտանակալից հզորութեան հասան երկու աւատական իշխանութիւններ՝ իսպիղ (կենտրոնական Արցախում)՝ իր «Ասանշահի» իշխանատնում, և Շաքին (Ալազանի հովտում)՝ իր տարսեցի Քաղաատներէնքով (ընդ որում զուգահեռաբար կենտրոնական Լարտատեւում էլ անշեզորին հզորանում է-

¹ Տե՛ս Արար մտնենագիրներ, Գ... (Օտար աղբյուրներ... 161, էջ 280-281: ՀՕԸ Ա. Ց. Միլից-Քախչյան, Լայտատան VII-IX դարերում, Եր., 1968, էջ 31):

² Գասա., Գ.Տր իմ, էջ 326: Ա. Ցակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սն. 31-32: Այս կտորը երբ Մաշտոց Եղիվարդեցոց քաղաքող Սեփարանու Օրբէլանը վերցում ունի ման-նի տակը ընց նետան իսով զգասան՝ նախադասութիւնը (Օրբ., գլ. 1.Բ, էջ 115: Պատմութիւն մանեղնից Մրական, գլ. 1.Գ, էջ 158), որը եւս, մեր կարծիքով աղբյուրն է լանգուց (նմ. Ա. Ցակոբեան, Մաշտոց Եղիվարդեցի, սն. 32):

ին՝ Բագրատունիները և Վասպուրականի Աբդուսևիները): Ողջ թ գաբում այս երկու իշխանաատաները փոխելիփոխ էին հասնում իշխան Ազուանից-ի կարգավիճակին՝ երբեմն ասանանկյով անցած Արմինիյա ուսրիկանութեան, այսինքն՝ Հալսոց, Վրաց և Ազուանից սերիքներին իշխանաց իշխանի դաշտանը: Ընդ ամեն, երանց կողքին ամբացել էին նաև հարապալին Արցախում Գորգուի (Սուսիփանես Արլ Ասազ, Ստալի Արու Մուսէ), իսկ Ռադրի Գրախում՝ Գարգմանի և Ջարագետ - Սևարգրի (Վարիճ, Սուսիփանես ճան, Ներսէճ, Մովսէս) իշխանափնեները:

Բաժին 3

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՐՄԱՆԻ (ՆԱԶԷՆԻ) ԳԱՆՈՒՄԱՐՈՒՄԸ ՈՒՄԷ ՂԱՂ ԵՒ ԶԱՐԳԱՍԱՄ ՄԻՋՆԱԳՈՒՄՄ

Աջխարհացոյցեան Արցախի կենտրոնական, այսինքն՝ խաչկենան յորս գաւառներոց երկուսը՝ Մեծ Իրանքը և Մեծ Կուանքը, բազմիցս լիջուած են հաշկական ասարաբոյց յարբիրներում, սակայն միւս երկուսի՝ Պրանքի և Հարջլանքի լիջառահտիփնեները սահմանափակուած են լոկ ղձխարհացոյց-ի զոյգ գաւառացտեկերով (Բուն Ազուանք երկրին թ գ. առաջին կետու միացուած ուսր-արցախեան 20 և Մեծ Հայքի Արցախ աշխուրհի 12 գաւառների թուարկումներում)՝ կրկնեք, որ ղձխարհացոյց-ու Արցախի կենտրոնական գաւառների թուարկման տրամաբանութեան բացայայտումից շտոյ (առաջին զէպում մէկըզմէ գաւառախմբերը կենտրոնական ճաւուռ աշտրիսն են՝ Ուս-Ռուսանկ → Ռաւ Պայկով / Մեծ Կուանկ → Մեծ Իրանկ → Պրանկ → Հարցլանկ / Պաձկանկ → Մոխումկ, իսկ երկրորդ զէպում՝ Կաշիումկ / Քեճար / Մեծ Իրանկ → Մեծ Կուանկ → Հարցլանկ / Մոխումկ → Պրանկ → Պաձկանկ → Աջական-ի Կուանկ) աւելի ընդունելի տարրերակ է Պրանքի տեղորոշումը Կարգետի ճախ վերին գոտիների հափաններում, ոչն է՝ Պարեցրի, Մեղրագետի, Տրտիկանի և Վարարակների (վերջինիս՝ լոկ ճախափնեակոյ):

Պրանկ-ի հետ ուշ տեղառուներին ակնյայտ համադրումներ չեն նկատուած, իսկ Ս. Երեմեանի՝ եման համադրման փորձը («Պրանկ գաւառ - ... իսլէնացիտի և Գարգար իմա՝ Գարկառ») գետերի միջև, Բայքան գրուի շրջակայքում՝ տեղեկական մի գրիպման արդիւնք է, քանի որ հեղինակի խօսքը, անշուշտ, Բայքար տեղափաշի ճախն է՝ ժճ գ. կէտերին Փանահ խանի կառուցած Շահրուաղի (կամ Բալաթի) յայտան թերզով (եղիկայումս՝ Արցախի Տիգրանակերտի թանգարան)՝ Ընդ

¹ Հճճ Ա. Ճակոբեան, Կենտրոնական Արցախի Հարջլանք և Պրանք գաւառների տեղադրութիւնն ըստ Աշխարհացոյց-ի. - Օտչին Հայոց քաղաքակրթութեան օրրան..., Եր., 2007, էջ 44-45; Ճոյճի՝ Սիսուկան-ի Խուանկ և Արցախի հարապալին թրս գաւառների տեղորոշումն ըստ Աշխարհացոյց-ի. - ՀԱ. ՄԻՔ տարի, 2008, սև. 91-148; Ճոյճի՝ Գաւառաշխարհագրական և վիճագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 215-217:

² Ս. Յ. Երեմեան, Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյց-ի, էջ 77:

³ Այս ամբողջ մասին մանրամասն տես Ս. Կարապետյան, Հայ մշակութի Ռուսարեանցները խորհրդային Արցախում և ընդհանրապէս ընդհանրապէս, Եր., 1999, էջ 226:

որում՝ զերչիննո շրջակայքը (իւ Երկարաք - Քարազուխ թերզով, Կանչասարով եւ Կոնրայայտ արցախեան Տրգրանկերաթ թաղաքաւեղիով) իրականում զերազրէն է Մեծ Իրանը գաւառին՝: Ամեն պարագայում, անկասկածաբար համազարմաների բաշակայութիւնն էր, զնոսան զեր է խազում մէկ այլ իրողութիւն՝ այն, որ լոկ մեր աւաշտեան տեղաբնակն զայսում կէ համընկնում «Աշխարհացոյց»-ի երկու բաժիններէր գաւառայութիւնը: Աւաշից գաւառացանկն Պրանքը Կարաւային Արցախին՝ արեւելքից արեւմուտք իրարսկում երկու գաւառների միջեւ է (Մուխանք → Պրանն → Պամիկանք), իսկ երկրորդում (Մեծ Իրանք → Պրանն → Լարնանք) նրա զերջը միշակայ է արզնէ կենտրոնական Արցախի երկու գաւառների միջեւ (ընդ որում՝ զրան յարորդում է Կարաւային եղն՝ Պամիկանն → Մուխանն գաւառայութիւն յիշատակուող): Յաւելնք, որ Յովհ. Կարազեղեանը Կարաւայք էր համարում «Կարնայի Կոտանքի ձախակողման զտակների ասպանուած տեղաբնակցուող Պրանն գաւառի անունը բերելնէ Յուսա Ա-ի՝ Մովսէսի տեղապիր արձանագրութեան՝ սրեկնք-արցախեան ժողովուած երկրներին շարքում հայերին սնտական հայրովք արուած Պրանս կրթանուելից (միշակնկայ Պրկանն-ով):

Յաւելնք նաեւ, որ Պրանքը Կարնայ գետի եւ նրա Կարաւային օճակակն ձախակողմայ հովիտներում տեղաբնակցուող յետի կարկն է ուշագրութիւն զարմեկ գաւառի Պարս-արեւմտեան սահմանատուարի նեւ կապում մի մանրամասնի վրայ: Կարնայային շրջանում եւ ներկայումս Կարնայի ձախակողման գետների հովիտներն ընդգրկող Աօզերանի շրջանը Պարս-արեւմուտքում տարածում է Կարնայի ու Կաշէնայեան ասպանների միջեւ ձգուող շրջանակ յոնարագուկնց այն կողմ եւ ներառում նաեւ Կաշէնայեան ուղ գետի Քաշատանի զերնաւայիտը (Նոյնի անապատ գետի շրջակայքը)՝ Կարնան Մարտակերտի շրջանին թաղելով նրա հովիտի միայն ասորին մասը՝ Քաշատան զերզի տարածքը: Ըստ զանգանուած զարական ժամանակաշրջանի թարգմանների՝ ժողովուորացու տղայիսի զժող է անցնէ նաեւ Մուշիի եւ Քեանշիի գաւառակուկների սահմանը՝ Արց՝ յանի որ զանապակ գարաշրջաններում վարչական թանտուների սահմանները յանոյ մեծ ժողովուորակութիւն էին հանգել թերում (իրեկց Պրնում զանապա-

¹ Կշնք, որ Կարնէն Մարտախեանց որոշ զերապանում, այնուամենայնիւ, բնիումն էր Պրանի մասնն Ա. Երեմեանի կարծիքը («Երեմեւ անէն զաւանական է Ա. Երեմեանի կողմից գաւառի տեղադրութիւնը Կարնան զնոյի շրջակայքում»), թէւնու զիտեր նաեւ, որ Մեծկոտանի գաւառ-ի մէջ էր գտնում... Օրհնագար բնակավայրը» (Ք. Կարապրեւեան, Լայոց Արեւելից կողմից վարչական թանտուումն զաւ. Աշխարհացոյց-ի. - Մուշիէ Լայոց թաղապետութեան օրրան... Մր., 2007, էջ 38-39):

² Հով. Ա. Յակոբեան, Անտրոնական Արցախի Լայոցանց եւ Պրանց գաւառների տեղադրութիւն... էջ 49-50: Այս տեղորոշման զնշումն, բնակարանագար. ուշ շրջանի իտալի շրջակայքում... «Լայոցանց գաւառ... տեղադրելու» մասին Ք. Կարապրեւեանի «Յն-թողութեան ժամանակաշրջանի» պիւսի չի արգարանում (տե՛ս Ք. Կարապրեւեան, Լայոց Արեւելից կողմից վարչական թանտուումն... էջ 38):

³ Ք. Կարապրեւեան, Լայոցանց յնուարիսի տեղադրի տղայիսիում, էջ 203:

⁴ Տի'ս Ե. Կոնրատեան, Կերտ Եւանջելոտոլսկոյի ցիւրեանս է յոռաանոնս ցրանս րաւանս ԿՈՒՍՏԱՆԻՔԻՆ ԲՈՒՄՈՒՅՆ ԵՄՈՒՅՆՈՒՄ, Կոնստան, 1888:

ենյով հիմաւորց համայնքներէ հաշտարածքներէ միջև անգոգոս մասցոյ թա-
մանէ զգրքը), ապա եկեղեցարար կարող ենք համարել, որ Քաջատան գլանի
միջնահոգում է անցել դեռևս աշխարհացոյցեան հիանքի հետեւ-արեւմտեան
տեղմանը Այց զեղբուն նշում գլանի անասան վերին առաջին հիւսիս-արե-
մուտքից եզերող լեռնարանով հիանք-ին կարող էր տաննակեցիկ աշխարհ-
ցոյցեան Արցախի միւս կենարեւանիս գաւառը՝ Լաւրկանը (որը ներառել է ոչ մի-
այն Քուսիտի եւ Արագցոյի հովիտները, այլև Խաչնագետի վերեւ-հովիտը՝ Ա-
ծաթահանք/Խաչայեւորի լեռնագոտեցումից հարաւ-արեւմուտք): Եկանակը, որ
Գաղիկանքի՝ Աօր անկողնում կալուածացանկում յիշատակուած է ետեւ Գաննակ
տեղագոյրը, որը ետիւնարեւոյցի մի շանի կմ արեւմուտք Խաչնագետին հարա-
ւոյց միացող եւ Քաջատանին զուգահեռ Գաննակ աշակոյցեան գլանի հովիտն է՝

Ինչպէս նշեցինք, Արցախի կենարեւանիս միւս՝ Լաւրկան/Լաւրկան գաւառը,
որը եղելու յիշատակում է միայն անցարհացոյցի երկու գաւառացանկներում,
բաւ ամենայնի՝ անհրաժեշտ է տեղորոշել Տրատի Քուսիտի գլանի առաջում,
յարակից ինչ-ինչ տարածքների հետ միասին՝ նախ՝ Քուսիտի հովիտում Լաւրկան
գաւառանուանը որոշակի նմանութիւն է գրանցում ՏՔ զարից Օտաղու յարչոյ-
մանը դիւրի անունը՝ Գարատու գլանի գետարեւանում (որի վերեւ-հոգում Ար-
մէտ երեւանցու շարժում-ում նշուած է Սաաքաւ բնակավայրը): Օրուշոյի հետ ի-
րաւացիորէն համագրում է շարժում-ի Լաւրկան գրուակունը՝ Իսկ հայրի անունով
Լաւրկանի (եւ յարակից երկրների) տեղանուններում հոյ-իրանական Բ-Ա, Լ-Ռ
հնչիւնական անցումների լանձնակոմիտիւնը՝ Լաւրկան անունը կարող է գիտուել իր-
բեւ Լաւրկան գաւառանուան հետ ուղից կապ ունեցող նման ուղղակի կապը եկա-
տելի է ետեւ Լաւրկանում տեղանունի զեղբուն, որը յիշում է Գաննասարի կա-
թողիկէ 1240 թ. շինարարական վիճակում ներքուստ, հիւսիսային պատին, 27
առջ՝ Լասու Լաւրկանի ետիւնարեւանիները թաւարից տալով. «Նոգացաք զպե-
տս միտրանիցս՝ զեզորոյս Մաշեց, Լաւրկանաս, Քալոբոյն, մե յուծ ի Խաչնանան,
Եւրաշիկեան զեան, Այգնատեան, Եզգեկեհի, զար իմ հայրն է տուել...»¹ Այս բնա-

¹ Լէօ. Գաւառնիւն Գարապալի Լաւրկան թեմական եղևոթ դարցի. 1838-1913, Քիֆլիս, 1917, էջ 156: ԼճՆ. Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 80

² Միմեօտ երեւանցի, Լաւր. Գիթ որ կոչի Յիշատակարան, Գալարչապատ, 1873, էջ 283: Լանձնարեւան ասումով ճճճ. Սան Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 78:

³ Ս. Կարապետյան, Լաւրկանի յուշարեւանները, էջ 21: Ս. Սարգսյան, Արցախ, էջ 79: Գեղար Քաղաքեանի կարծիքով Միմեօտ կարծիքու Յրեւանցի. Լաւր, Քարզն. Վ. Գ. Լաւրկանեանի, Գաւառ-աշխարհագրական բնօրի ճանորագրութեանը եւ յարեւանցի Ք. Քաղաքեանի, եր., 2003, էջ 516: Լայուս զիշատակն ճանորիի է Մուսիսի կողմէն զանոց Այգնոյսի հետ, սակայն դա նախատու է ցրակի յատկ ներակաւութեանը (..Մու, Սաաքաւ, Մոգնանը, Յրեւանց, Լաւրկան):

⁴ Է. Յ. Գանթրուան, Բ. Յ. Խաչատրուան, Խաչատրուանուան յաւառ ու յաւառութեան..., Ե. Լ. Ե. 198-199: Ս. Կարապետյան, Լաւրկան լեռնաշխարհը սեպակի արբորեմիւթով, էջ 236:

⁵ Ինչպէս նալ վիճարարան, որ. V, էջ 38-39: Ք. Ուլաբարյան, Գաննասար, եր., 1981, էջ 28; Է. Գանթրուան, Գաննասարի պատմութիւն, եր., 2003, էջ 110: Այս վիճարի յուշը

զրում մեր ընդգծած տեղանիքը յայտնի չեն ՄԻժ Իրանցում եղած՝ Գանձաարքի վանքին մասին ևս վիճաբանման ու այլ յանտեսանի շրջառականներ անկեղտ անգանունների թուով, իսկ Իրանցից մեկը՝ Նուրադինյան գեաւը (Նուրադինաւոր-ի Կոզքին), համարելի է հաշվեագետի վերանախնայ՝ ՕՊ զարդի Թազալնեյ յորչորչուող գիւղի անուան Գաւ Գրանից Գաւաւար է ենթադրել, որ Հասան Հայալի (եւ Իրա Կայր Կախաւակ Տանգիկի) հուրարներած հայտածները, այդ թուով Հարշն-տաւար, գտնուելի են հաշվեագետի վերանախնայ: Ընդ սինք, Հարշնեյ կառուա-տուան զեռ Կամարիկի կարող է գիտուել նաեւ Գանձաարքի թիւ արեւմուտք յառեղ զեռն օնորարուրաւ (ՈՒ. Եղարուրդ) յորչորչուող, որի բարձրաձիւնը (2383,2 շ) չի գիշում անից արեւմուտքում Թաթիւսի և հաշվեագետի չորսման Արցախեան լեռնաշղթայի գագաթներին (2100-2300 շ), ևս որք, Գիւրիսից սեղմ-լով, հաշվեագետի ընգարնակ վերանախնայը բաժանում է Իրա նոյ միջնախ-տից: Ի գեղ, այդ լեռանը կարող է գերաթեւել Գագիվանքի Յ կառուածագիր-սինկ-նիքում յիշուած Հարաւաւ (v.u. Հարաւաւար, Հարցուցայա) յոճանուելը²:

Նուրադինաւոր գեղի արեւելք ձգուող՝ Տրատի և հաշվեագետի չորսման չղ-թայի սերմաթափանքի յոճեքը անուան՝ առթիւ կարելի է ենթադրել, որ պատա-հանան չէ Հարշնեյի Գիւրի անունաթիւնը բնիկ հայերն ասրմաթի բառի (նաեւ սպարտակեւ նշանակող) Գագիւրապահան *Hak- Գիւրիին (որից անկնք՝ յոթն.՝ իտ-կի, Գին Գոգի.՝ Գոյն, աւանտ.՝ առատ, յուն.՝ ἄφροδ, Գին պրակ.՝ ἀφρο, յաւ.՝ ա-քստաթ)³: Իսկ Յագ՝ Գարաղեղեղեան հասանական վարչաժամով՝ Հարշնեյ-ը յի-շուած է Թուաւ Ախ՝ արեւից-արջաթեան ՅՅ երկրները թաւարեղ Մովսէսարքի սե-պագրում հայերէնի սեռական հարկով զրուած (սաւանց անկան շ-ի ևս բառաձի-ջով Կ>Մ>Յ Նշխեմաթիստաթեան ենթակայ Կով) նովիս անուանածուով. Բայց սրա Գիւրը սարձաուս - սարչա բառով ստուգարանելու և Փիրս (-եիրս) յոճա-նուան Գեա այն կապելու փորձը՝ զմուար է ընգունելի Կամարի. փոխարէնը՝ ընդ-գծուած սուր ևս յորք կոզմերից յաւ գիտարիկի ժայռա գագաթով Փիրս լեռան սեռեղ հասանական է թուով յիւնիկեկ պարզապէս հայերէն արթոն (սեպաւ) բա-ռի նոր պարսիկերէն յորչորչուցի (չաւ ասարածուած Մ>Ո Նշխեմաթիստաթեան):

ընթերցումները ստուգել ենք տեղում՝ վանքի ռեզերւո ալաւաւորների փրայի օճան-դարեւանք, որոնց յարմուտ ենք մեր նրախաւախտաթիւնը:

¹ Լեւ Մաշեց անուանէ Է Գեամ Գրթոնց գիւղի մօտ՝ Մաւուղի մեր վայրում փշառակում Մաշալի տեղանունը (սեւն Օ. Միլոտյան, Լեւոնալի Կարալալի պատմա-ճարտարա-պետական ուղարկումները, Եր., 1960, էջ 49) III. Մարտաւ, Իստորա-արխոլոգրաւոտ աստուաւ Իստորաու Կարեւաւ, Եր., 1988, Ե. 51; ՀՀԾՏ բնագրան, հւ. 3, էջ 697, 716:

² Թ. Պանդայան, -Աղվանեց աշխարհի- թաւէ կամ Խորս վանքի կալվածների գիւրար-քուղ մի դարալա-կալվածանալի, - ԿԵ, հտմ. 2, Եր., 1980, Ե. 153-154.

³ Ը. Անտոն, Արաւու Իստորաու Կարեւաւ. Զնոցրաթեւան օրեր, Եր., 1992, Ե. 30.

⁴ Կ. Բ. Գուրեւաւ, Յ. Բ. Նիւնոս, Ինտարթեւան յաւու և Ինտարթեւան..., Ե. Բ. Ե. 715 ճնմ. Հ. Անտոն, Հայերն արեւմտական բնագրան, հւ. Ա, էջ 317-318:

⁵ Բ. Կարաղեղեղեան, Հալվանեյ յոճանաթարից սեպալի արջիւրներում, էջ 197-198.

⁶ Սեւն սեղ, էջ 259-260:

Յուզէնը, որ ժԳ զարի մի յիշատակարանում (Քրիստոսի Կամայարանի Զճ. ԿՊ 349, Անտարան, 1237 թ.) «Գանձասար մեծաստան»-ի մասին ասում է՝ «ի գլոխս սանձանաց հայնձոյ՝, որք հարոզ է արևազանքը քննէ Մեծ Իրանը և Լարնանք գաւառների միջև հիւսաւոյց սահմանի Ծր.՝ նման մեռով է Կարգան Արեւելքին բնարշնչի Ուտիքի Գարգձան գաւառի ճիշտ Կարաւային ծայրամասում ընկած Գետարաղք շրջալանը՝ զբնչով. ...և ինքն [մեծաթիւքսին Կարան Եզր համարողիկոսից հայաձուած Յովհան Մարտագունիցին - Ա Յ] շօպա յնդասան, ի գլոխ Գարգձան գաւառի՞, ընդ որում՝ Կրտսիս Գանձակոսի ճշտում է. «երթնայ Յովհաննոս՝ ընտրեաց իւր տեղի շտաթեան ի կոզմանս Գուտարախ շրջալոյ՞»:

Վերջապէս, եթէ ընդունենք է Լարչլանի տեղագրութիւնը Թութիտի ասագանձում ու ինչպէս արձանագրուած, այսպէս հարելի է նաեւ որոշ նմանութիւն նկատել գաւառանունան եւ ուշ միջնադարում յայտնի Մրզնաց տեղանունան միջև (1581 թ. տիկէլում՝ «Մարչամանց» [«Մարչամանց»], 1725 թուականի Մարտոց ծխարանի յիշատակարանում՝ «Մրչմանց», Արի հաշտամայանկում՝ «Միրչմանց յտե. Մարչմանկ/», ժԳ զարի այլ փաստաթղթերում ու քարտէզներում՝ «Մերչմանկ», «Մարչմանկ»)՝ երա սկզբում, իրրի գործիւմ, գիտարկելով Լայաստանի հրտիտում տարածուած տեղանուններու Մ. Լարնայի յաւելում (ճճճ. Ազգէրի [«Ազգէրի»] - Մանգլեաց փոք. Եզր - Մոզել, Ազա [հրիկր] - Մազալ) ունի զրա հիման զրայ էլ կենթադրելի է, որ աշխարհագրոյցեան Լարչլան գաւառի մէջ հարոզ էր մասն յիւննի Լանս Մրչմանցի գետակի՝ Լարչլան ուշադրաս Ստալ-չար («Շա՛րց») տեղանով գտանի Տոփալը՝ արեւելքում, թիւրքու, Արմաթարանք-Նուշայեւուրի լոնեպան-գաւառից զէպի Տրուտի իշնոց՝ հազարազանքի (նաեւ՝ հարաւամբ, Կնրուանի, Կաղազամբ) և արախով հանգնելով (բայց վերջինիս արեւելքից յարոզ Քերդուրի Սուրբ Գրիգոր վանքի ձորակը թողնելով Մեծ Իրանք գաւառի սահմաններում):

¹ Ք. 31 թ. «Մեք Գրիգոր և Կարդան ... քանանայ, յիս նք տեղեակալ ի գլոխս» սահմանաց հուշճճով, ի սօր յիշխով Գանձասար մեծաստանէ, որ է (...) զիսնիսս Խախան...» (ճշգրիտ ընթերցումը տե՛ս ստորև, էջ 345, 66Ճ, A. K. Sanjian, A Catalogue of medieval armenian manuscripts in the United States, Los-Angeles, 1976, p. 234; Լարնան ճիշտագրի թիշատակարաններ. ժԳ զար, Կազմից՝ Ա. Մ. Մարնապան, Սր., 1984, էջ 199; Լ. Լարնայան, Արցախի ճիշտած ծաւալանների արկիտի մասին. - ԼՂՀ անցառ. ճիշտան ու ապագան. Միջազգայն գիտամոլով Ճիշտանակար, 2006, նր., 2007, էջ 377):

² Մեծի՛ւ Կարդանայ Սարնարթիքեղտ Գաւառային Տեղեկական, ի յոս ընծայեաց Մ. Էմիւ. Մոսկուա, 1861 (յետալու՝ Կարդան), էջ 86: Լնճ. Ատողիկ, Ա. ք. էջ 88 («Իսկ ճոյ գնացեալ ի Կարդան, սննդ հատարել վիճանս իջ»):

³ Կրտսիս, գլ. Ա, էջ 55:

⁴ Մ. Քամայան, «Աղգամից աշխարհի» Թարգ. կամ Նորա վանքի ... մի դարալու, էջ 154 («Յս՝ Գոնցե... տգի ի՞նչ հարցնենայն Խորասարն, Սարցաթն, Լարնայաթն, Անդեղիքն մարչամանցու մուլքն»):

⁵ Տե՛ս Մ. Նոյ. Պաթիտուսեանց, Արցախ, Բաղու, 1895, էջ 221 («Նա՛ Մրչմանցի տեր Մեղիսեղի լոյնի միակոսն»):

⁶ Լ. Է. Գաւառային Կարապաղի Լայոց թեմակամ ճոյնու դարցի, էջ 152:

⁷ Մամրաման տե՛ս Մ. Կարապետան, Լայ մշակողի Ուշաձամանք, էջ 74-75:

Ուշ գերաբերում է այս Հարձակոց/Հարչրանք գառափքի Գիսուհ՝ Տրուտի խոր արհեստի ընկած ընդարձակ շրջանին (Ուսպնոսի ստորին հասանքի սփռումը/արհեստի ու նախապեք մեկուսե Հաճիքը եւ Անդանարեքը), ապա բարդ Գարսապ տարբերակներից առանկ հասանափակն է, որ այն հարկաւոր է գերաբերել Մեծ Կուսնի (հասն՝ Մեծ հասնք, Մեծ հոգմանք) գառափին, ինչպէս որ զա արել են մի շարք ուսումնասիրողներ¹, Քէհուզ եւ Էշիյի է, որ զրա համար առաջին, ըստ Լուսնան, շահննք ապրիրոհների ուղիք վկայութիւններ: Գրկնննք, որ հենարանական Արցախի Մեծ Իւսնի (հասն՝ Մեծ Ասանք, Մեծարանք, Մեծիրմանք) եւ Մեծ Կուսնի գառանների հիմնական տարածքները, շնորհիւ ապրիրոհներում զրանց ժամին եզրե մեծարանակ յիշատակումների, նոր զրահանութեան մէջ անկնիք հաստատունն են տեղաբուլում, ընդ որում՝ վաղ շրջանի ապրիրոհներում կրանց միջի իրրե սահման հանդէս է գալիս Տրուտ գիտի միջին հասանքը՝ Արչրիից հարա տարածում էր Մեծ Իրանքը՝ ենթատեղով նաև իտալեանցի հոգմին ու Երկանա (Նետապոլ՝ Տարապոլիս) անուրից շրջանը՝ արդէն հարկաւոր առաջանում, իսկ զկայ Գիսուհ՝ Մեծ Ասանքը, որը ենթադրում էր նաև Մասի լեռնաշղթայի Գիսուհ-երեւելեան ընդարձակ փնէքը՝ մեկուսե զաշտարհիւան Անկայի երկու գառանների համար էլ բուն Տրուտի հոգմում զկայ արձանուք (չէպի Հարձակոց եւ Սոճի) տարածման սահմանը հշտոյ ուղիք ապրիրապիտակակ առեւակները զաւարիտէն զտիտունն են՝:

¹ Տրու Հ. Գ. Անիշան, Արցախ, Եր., 1993, էջ 48 (վկայութեան՝ 1988-1990 թթ. «Քաղաքակրթութեան Բ. Ա. Սարգսեան, իտալեան իշխանութեանց, էջ 32; Ս. Սարգսեան, Արցախ, էջ 40, 48 եւ Տրուտի զարեւելքը: Կորինս 661. Նաև Գալոյր Մուրադեան՝ Արցախը վաղազակակ Նորայարտ մտապիտան՝ մեծարեց յորտանում (Գ. Մարգարեան, Կովկասեան մշակութային աշխարհը եւ Հայաստանը, ար. Ա, Եր., 2008, էջ 83):

² Այլ սահմանն, անուսանելիս, գետնային հարա (Արծաթահանքի լեռնաշղթ) է տարածում Բ. Տարապիտանի զարեւելքում (Տրուտ տե՛ս նաև՝ Բ. Բ. Կեսսեան, Armenia, p. 100, "Armenia Accession to the Seventh-Century Adnanite" զարեւելքում: Սակայն Տրուտ հանք բուն յորտանի ընդարեւելքում զարեւելքում իտալեանցի Երեւելքի ընդ իրանակ սահմանը. «Մեծիրմանք գառափ, ինչպէս միջա գամում են ուսումնասիրողները, տեղաբուլում է հոսանքների վերին սահմանում եւ տարածակ է միջին Տրուտ կամ Քարսապ գետը: Սրա մէջ էր գամում Տրուտի արհեստի գամումը առարկանում Զրախանակ հոգմում, Շիրապար ընկալալարը, Գառափեքը...» (Բ. Հարսեյան, Հարչրանք Արչրիից կողմից վաղաջակակ բաժանում... էջ 38):

³ Ըստ՝ Կասիի, Գ-Բ խ, էջ 326; Ա. Տափարեան, Մաշտոց Երկրաբանի, ան. 30-31 («-ի ընդ մէջ բուն Հարչրանք [-877 թ.] երկն զարտարաք [ա զաշտարաք] ի Գարսապայ այլ ընդ տեղք ի [ձեր շիք ի] Տափարաք եւ յարաի տեղի զԱնարապ գառա... եւ ի Մեծ Արաքի [ձեր մեծիրմանք] անմանի անարապ [ա անարապայ] ի տեղեք, որ կայի [ձեր շիք տեղեք ... կայի] Շիրապար: Ընդ, նաև Ս. Սարգսեան, իտալեան անուրից, էջ 5-31):

⁴ Տրուտ Անիշան, որ Մեծ Կուսնից զառաք Ալաշանի հոգմում, իսկ Հարչրանքը՝ Երախի արհեստի անուրից զառաք իտալեան տեղաբուլում վերաբերակ Ս. Երեւելքի՝ ապրիտա-գիտանակ անուրից զառաք միջին հանարաք տեղաբուլում (Հարչրանքից ըստ Արչրի-գիտանակ անուրից զառաք իտալեան տեղաբուլում վերաբերակ Ս. Երեւելքի հոգմում) ընդ գառանների յարչրանք: 261 միւսնարտում նաև ուսումնասիրողի կողմից Ռախի ընդ գառանների յարչրանք անուրից: ար. Ա՝ Տափարեան անուսանելիս (Գ-Բ խ - Ալաշանի հոգմի) մեծարանակի մեծարանակի մեծարանակի տեղաբուլում Տրուտ գետի վերջի միջնարկում եւ յարափից շրջանում (էջ 34, 79, 86). Գառափեք (Գ-Բ խ)՝ Զարչրանքի զարեւելքում (անուրից) տեղաբուլում վերաբերակում տեղաբուլումը Կորին արեւելքից իտալեանց՝ Պճիս Ալաշանի

Մանրամասները, որ վերջ առանձնացրած տարածքում Մասի լեռնաշղթան
 ու Քրջի գետի հովան արևմուտքից չըջանալու էր քաղցից (Վրաստան
 Կ) գետի լեռան ու Տրուս հուսկ Մլխան, Բալանդի, Կարաք (Թ Գարից
 յարդարում՝ «Վեղարան, յայն ըստ Արցիս Լալալանցի՝ «Ռազատան») Գր-
 առաջան (ձի կուլումագրում՝ «Լալեբոյ գետ») եւ Արանայի ու ձեռ գետի
 ներք հովաների բազմաթիւ տեղանուններէջ Մեծ Կուսերի կազմում աղբյուր-
 տարե զիպուսում կարող է Կուսերի ձիայն անկեր արեւել ընկած Մասու-
 կի տեղանայրը ձերտիչ ջրածրոյի գրանէլի ձաւ է՝ Կ զեւր Կարա-արե-
 ձուսը Քրջի գետարհրանից (որի նախաձեւակում գտնում Աստղարայր
 Մոզեւ Կասուրանցու Ասում արտայրում 1884 թ. պատմութեան ձեւ էրում
 է Մեծ Կուսերի կազմում), եւ երա իրանական կազմութիւն ունեցող ու թարգմ-
 նարար «Կուս/Աստար քարի» նշանակող անունը լիովն Կուսերի է թում է
 գարում յայտնի «Կիսովանդ-ի զեւ», Իսկ վերջինի՝ Մեծ Կուսերում գտնուիչ
 եղանակ ուղից էրում է 1884 թ. պատմութեւր. «Այս Կրանն տայր [Ընանչը
 Արուանից իջեանը Արասանէ կախողիկան զեւ մտարն - Ա. Յ.] յարգիչ զեւ
 [Ըրաւչի/Արաս գտնականին, Վաստայում՝ Մեծ Կուսերի կայնիպուս - Ա. Յ.]
 յայտարարեաւ տաղանական անցրին ի վերանորոգ գտան Մեծ Կուսերի՝ ի

ու հերկի արդին հասանցնելի վերակայը (էջ 46). եւ վերջուսն՝ ձար խարա-արե-
 լեան Արան ուս գտանի տեղորոշումը իսկ Արաննանի ու Մալալեղի միջև (էջ 37)
 երա յարաւերն Տրուսի նախահինակ իրելու գետի՝ ձալ ձալու ին ինքն աչ արի
 Փարսակարան յայտնի (Ք. Կ. սկզբին կատուսում Փարսականի իսկ Փարսակարանի՝ Լ.
 Հարջմանից ներս անընդունի) նախարեան իրան վերջ, որը հարաւում է «Արասի-
 ցոս»-ի ուղից պնդանը. «Փարսակարան ինից կալ լուրի, ալ երասում... Մտից... ալ
 մտից կալ երասում» եւ նրանում նախագի զի անորոչ գտար (էջ 63, 88):

¹ Ս. վեղ. Բալանդանց, Մասուարարդարիսին Ի Մեծ Լալալանում... ի 1841 անի, Մասն Բ.
 Տեղիս, 1858, էջ 221, հօշ. Ս. Սարգսյան, Ազգայն, էջ 87-88: Ի դեպ, Խ. Կարանի
 հօտրում անեց. «...քիտրաի ձաւու կայր. Կարանկարու ոչլաի ձաւու կարանցին
 գետ կալ Արասանի յուր անցար» (ՀԳՊՎՄ, ք. 319, ք. 1, գլ. 155, ք. 1. զաւ՝ Ս. Կարա-
 պետան, Լալ Մշակուցի հաշարաններ, էջ 81):

² Ս. Քասաբան, «Արական աշխարհի» թիւը կալ իրապ վանի... ի զարաւա, էջ 153-
 154 («Իրիս հարանիսն աչ է՝ Լարեբոյ գետն ի վեր միջին ի սար Արասաւ, Մասու
 Մարալոն... Լալալարան, Լեղան կալեան, ինքն Մարալ ու գետ Լարեբոյն»):

³ Կասն. Ա. Իջ, էջ 98-99; ՄԸ, հո. է, էջ 802, հաթ. 12-13 («Եւ ինչեւ հասանցնից [Մարա-
 յի երասուլեմից վերադարձող աշակերաները - Ա. Յ.]... ի ձրաւորում [ձեւն իսրա-
 յիկան], անտարաւ, ի [ձեւն ու ի] ձարասանի աշխարհն Արասիան] գտնուց
 Մեծ Կուսից: Եւ ի կրքն [ու կրքն] նախարարի եղանակու գտնեց, ինչու ղաւու-
 Մեղոյ՝ ձաւելին գտարու լալն տեղու, որում Աստիւն կոչեց ղաւն ի թախուս կողմ-
 Ըն [ա կողմանց], եւ գտնից երկրոյ՝ ղայնիս Տրուսական գետից, ի իարանական
 ձեւ [ա կողմանց], եւ գտնից երկրոյ՝ ղայնիս Տրուսական գետից, ի իարանական
 ձեւն [ձեւն կողմանց] կողմանց, ի ձարեբոյ ոչլի պարսիկ ընակին՝ Չղաիս անտանից-
 էջ 806, հաթ. 28 («գտնու անորոչ Աստիւնարար անտանիցին միջև զարար»):
 Կասն. Բ. Իջ, էջ 205; ՄԸ, հո. Ե, էջ 840:

⁴ Տեւ Գ. Մ. Կարանկարան, Գարնիկին-ձալինն ղաւարան, Սր., 1987, էջ 359-355; Սեր-
 յուս-րոստոմ ժողովրդ. Կոլեկտ. Յ. Յ. Մուսա, Մոսկւ, 1992, c. 276-277; Գարնիկան ու
 րոստոմ ժողովրդ. տեղագրութեան անտանի իրաւ, Մոսկւ, 1970, c. 126.

բարձրագույնագույն լնանեն, ի տեղի մենաստաներ իւրոյ՝ ի Գլխոյ գանահ՝ Երկի յաշորց գլխում եւս ունենք. Սկսա զգացեալ Աստուծոյ ազատաւորին, որ էր ի Հին Եկեղեցոյ տեղ, զժպտում խաչին, ... քաջայաւածար կամաւ երթայր ի Մեծ Կուսնից գաւառն [ե Մեծ Կուսնիցն գաւառ] ի Գլխոյ գանաց կնկնգլխին¹, Իսկ Խարչկէն կոխկոչուա մենաստանիս արտուսթեան ճշչ ասում է մի փոքր այլ կնքար. Եկինալ Կանալ Կորս ի Միջնարցայն գաւառ՝ գաւանէն զեւ ի Գլխոյ գանահ՝ յիւրում մենաստանին², Ասորտի յիշատակում է Եւսե Մեծ Կուսնից կոխկոչուաներտի «Տարգմանք անունը (եւս ետքս կինալ՝ ի կոխնականն Կասանէն կոխկոչուանեցն, որում Տարգմանն [եւս Տարգմանս] անուանէին»)», որը, թերեւ, ընկնում էր Գլխոյ գանացից արեւելք՝ տեղի ձառ կաթողիկոսաներտ Գարտապին:

Տայտի է, որ Մ. Բարխուդարեանցը խորագրեմալց այս սոչ շքանք (ճանաչող գտահայտ մինչեւ «Քրքի գետակ») գերացրում էր Դարբարեանցն Բ.Պ.Պ. գլխում մի փոքր անարտուսթեանը յիշատակումով «Ընտանի (Ոստանի) գաւառս-ի՝ կոչելով այն Եւսե «Լաւթերք»՝ Մակայն Անշարհացոյց»-ը և միւս սկզբնաղբերակներն այդպիսի գաւառի ձառին սյնէ շքանքն Իսկ բնագրի ուշագրի ընթերցումից երևում է (ճանիմամ կամարտուսթեանը յանն անուալ գրամանս Կայրապետին կոխկոչուանից երկոցունց՝ ... գալին [Գարտապից] Լազայն Արքայ առաջնորդելով, Կասանէին [ե ին Կասանէին] յՈստանի [եւ յՈստանաւանի, Ե յՈստանի, Ե յՈստանաւանի] գաւառն Մեծ Կողմանցն այնոցիկ, ի [ե ին այնոցիկ ի] Զգախեան ոսկան, յառաքրտանն զաշտակն առ ամեն Տրատական գետոյն, որ է ի գինակին Մեծ Խրանց³), որ բնագրի Ոստանի-ը (կամ Պետտաւանի-ը) յիշատակում է կամ որպէս Գարտապից գեղի Մեծ Խրանց Կանապարհին ընկած Մեծ Նոցմանք (Մեծ Կուսնից) գաւառին վերաբերող բնութագրի-ածական⁴, կամ է որպէս (մասամբ վերականգնման ենթակալ սկզբնորինում) Գարտապի շքանալ Ուստանալ գաւառ (Պապ Առանկան), ինչպէս ուշացրու գրտարկում էր գեւեւս Կարապ Առաք-

¹ Գաւառ, Բ.Լ.Ա. էջ 212: ՄԸ, հտ. Ե, էջ 848, նախ. 9.

² Գաւառ, Բ.Լ.Ա. էջ 218: ՄԸ, հտ. Ե, էջ 852, նախ. 26.

³ Գաւառ, Բ.Լ.Ա. էջ 234: ՄԸ, հտ. Ե, էջ 865, նախ. 10.

⁴ Գաւառ, Բ.Լ.Ա. էջ 235: ՄԸ, հտ. Ե, էջ 866, նախ. 14: Ոստի ճիշտ չէ Մեծ Կուսնից կոխկոչուանումը զմեկ Նաղարալումում (Ք. Ուրարեան, Մ. Լաւրաբեան, Խաղաղանշ-Խարապանց, - Լայկոյեան Նարայեանական Յանդե, հտ. Ժ, Գլխորդ, 1984, էջ 21: Ա. Ս. Մարտիրոսյան, Յարգամանչայ ակնարարաց, - Էջնիսիմ, 1993, 8^ր Ա-Գ, էջ 106-108, որը, ի զեւ, Տրատի Նարայեանի արեւմ էր, որ Արցախի Լարճայն գաւառն էր:

⁵ Մ. Պ. Պ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 130: Ս. Կանայեանց, Անշար գաւառնոր ճիշ Լաւրաբեան, Վարդաշապատ, 1914, էջ 128: Այլ Անշարեանց Նախում է այս անուակներն մի ստորինում. «...սկսած Երկուսի Տանալ յճակալայից»- ինչեւ թողի (Ճարտնալ Լարճայն) տարմանում է «Անշարեանցը» յիշատակուող Մեկկողմանցի (!) Ոստան գաւառը (Ս. Մարգարեան, Արցախ, էջ 57, նմ. նախ. 4, Ղ. Անիբան, Արցախ, էջ 57):

⁶ Գաւառ, Բ.Լ.Ա. էջ 206: ՄԸ, հտ. Ե, էջ 840, նախ. 25.

⁷ «Նաղարայնի կնքարում, «տան», «շոխարայից», «շքան» նշանակող ոստանի իրանական նշանի մասին տե՛ս Գ. Մ. Կայրաբեան, Գարսկերն-Յայեթն շառաքան, էջ 310: Институтъ наукъ по русскому вопросу въ Константинополе, 1904, с. 124; Ծ. III. Կիրայան, Арменія и Сасанидскіи Иранъ, с. 96.

մի խաչքարի վրայ (այժմ՝ քաղաքաբանկների ոչնչացում) Յ. Նահրաբուհյանից եւ Մ. Բաղդասարյանից ընկերացի են. «...եւ՝ Սայտի, որդի պարտե Նազըն... ի Թուրն Պէ՛ր [-1430 թ.], տեղեացս տէր եւ պարտե Փոքր Արսենաց, Ահանայ, Հաթեր-բոյ եւ Հանգաբերոյ, եւ եռակին Գեղամայ մին ի Տաղվաւայ, կանգնեացս զխաչաւ: Յրկնք, որ Վնջ Հաթերքի տէրերն են կառուցի Դաշիվանքի պահպանուած շէնքերը, այդ Թում՝ Դոյակերտ կաթողիկէն, որի շինարարութիւնը 1234 թ. աւարտին հասցրեց ստորագրատ Վաթիանց իշխանի տէրին Արզութաթանը (որս վճարքի սկզբում տուած է. «ես՝ Արզութաթան, ետաւաւ ազախին Յոսոսի, զուար մեծի իշխանաց իշխանին Քրդին եւ ամուսին Վաթանակալի՛) Թագաւորաց ես[ի] առեան Հաթերքոյ[ի] եւ ամենայն Վերին հաչինալի[ի], յուսով մեծաւ շինեցի զսոսք կաթողիկէս ի տեղոյ Գանգատարանի առ իմն[ի] եւ զաւտեաց իմոց...»):

Ի տարբերութիւն ժ՛հ զարի Չամբուրի պատկերի, ըստ որի Դաշիվանքի տիրայններն արեւելքում հասնում են յսկ մինչև Զափար, Կեսարաց եւ Նորշեն՝, մեզ հասած որոշ կառուցագրքերում «Դառաւի վանքի» կառուածք է համարուած ետեւ Հաթերքի իր շրջակայքով: Վերանշուտ սիկէլյում Դանձասարի կաթողիկոս Պետրոս Խանձնեցին (1653-1676)՝ այլոց նման պրում է, թէ վկայ էմ, որ Հաթերք վայմ է Թաղլ առաւելոյն, այ կողմից էլ կնիքը գրուած: Յետայ ըսայի կաթողիկոսի մեռն ու կնիքն է՝ վկայ էմ այս բանիս: Երրորդ տեղը՝ Երմնիս կաթողիկոսի ստորագրութեանց եւ կնիքը՝ վկայ էմ այս բանին: Երրորդ տեղը՝ Դանձասարի Գրիգոր կաթողիկոս, որդի Մէլիթ-բէկին, այս հաստատ բանիս վկայ էմ, կնիքը այ կողմից: Լինեցերորդ տեղը՝ Փիլիպպոս Լայոց՝ վկայ էմ, կնիքը ձառք, վեցերորդ տեղը՝ «ես՝

Անդրարի (Վալարիլոս = Պոնդաւլեց) հետ համարելիմ՝ Գեղամ Բաղդասարի փոքր (Միմնո կարողիկոս Երեւանցի, Ջամրո, էջ 511-512) վերապատկի է: Սրտ հետ, իրոք, համարելի է Ջամրո-ի եւ 1661 թ. քրդի Սուրբդոյր-ը (տ. Ըռոցմար), որը «մութա-վանք... վնձակ-ում դնելով՝ «Ջամրո»-ը յառակ Այում է նրա եւ 1312-ին հետ հետ ջրածած Հասարակոյ-ի «Հասարակոս, Թ-Գ զարում Հասարաոյց» ու Ատրեճիս-ը (1312-ի Ապրէմիս, 1661 թ. քրդում նա՝ Ատրեճիս զիրք. «Որոք յայտարար իրին են, կից Արեւունքն Գեղամայն: Իսկ Կալեր-ը եւ Դասարակոյց-ը (1312-ի՝ Դեղամայն) քնջ վերնում դրուած են ճարտան «Մարեճիսայ վանք... վնձակ-ում, որը եւս չքրածաւ լինելիցի Ֆիլիպպոս արեւմուտց էր (Միմնոն Երեւանցի, Ջամրո, էջ 283):

¹ Մ. Կոչ. Բաղդասարյանից, Արցախ, էջ 408: Դիվան հայ վիճակագրութեան, սր. V, էջ 225:

² Տե՛ս Բ. Ուրուսարյան, Դաշի կամ Ուրուսայ վանք. - Հելմիսիք, 1971, № 2, էջ 66-70; P. Cohen, *Architettura Armena dal quarto al diciannovesimo secolo*, Roma, 1988, p. 451-455; Բ. Լայոցարյան, Հայկական ճարտարապետութեան Արցախի դպրոցը, Եր., 1992, էջ 44-49: Դիվան հայ վիճակագրութեան, սր. V, էջ 198-199, № 708; Բ. Կարապետյան, Հայ վնձակոյր հուշարձանները, էջ 90-110:

³ Միմնոն Երեւանցի, Ջամրո, էջ 283:

⁴ Աղուսանի-Գամձասարի կաթողիկոսների առաւել հաստատ գտնել տե՛ս Բ. Ուրուսարյան, Աղվանիք նկարչից, - ՀՊՀ, հտ. 1, Եր., 1974, էջ 263; Բ. Մանուկարյան, Հայոց կնիկոցից պատմութեան վիճակագրութեան վաղաճարտական ուսումնասիրութեանը, Եր., 1992, էջ 178-191; Բ. Մկրտչյան, Աղվանից (Գամձասարի) կաթողիկոսութեանը XVII-XIX դդ., Եր., 2006; Բ. Մալապյան, Աղուսանի (Գամձասարի) կաթողիկոսների գովազդանագիրքը. - ՊԲՀ, 2008, № 3, էջ 268-271; Բ. Սալպայան, Հայ Աղվանից նկարչիցն (Աղվանապետիցի մինչև մեր օրերը), Առեւիաճակերտ, 2009 (յառնք՝ էջ 173-176):

Աղբորս: Քնդեա, մի կարճ ժամանակ առաջ, մեր սիկելում նշուած Հայոց կաթ-
ղիկոս Փրիցպետս Ա Ազրահնցոս (1622-1635) կոնզակում Հաթերք գիւղը յնշուած է
Նզիշէ Առաքելոյ կամ Տրփշտիկ կոչուած վանքի թեմի (Մեծ Կուանք, Մեծ Խուանք եւ
Վոզթ գաւառների տարածքում) գիւղերի թում. «...Հաթերքոս, Ահանու, Հանկա-
թազոս, Վուլաթազայ, Մախրաթազոս, Պրատազոս, Մեծ շինու, Մահնու, Մալա-
կանու, Տարառախն, Վերին Շ[ի]մաթազոս, Ափրատալա[ն], Սահալազոսայ, Քրա-
սիկ, Ուշալակաւոյ, Վոկթափին, Նզահիլոս, Սահառաշինու, Վանքին, Պետաշինու,
Ալուքիցոյ, Բալշիկոս, Մրջնու, Հանրշինու, Քոչկոյ, Հատրսու, Էրջրոյայ, Մրջի-
կոյայ, Սահանապատի... Յնաճալոյ, Պետաճիլոյ, Համարալալանոյ...»¹:

Քնյ գերարեւում է Տրատի գերեմաճփան (Ղեւոնդեի Դովաով), որը զարգա-
ցած միջնադարում առանկապէս հակզեւ էր գալիս իբրև Սար սերնիկոս կամ տգա-
ւառ (իր կենտրոնական, իշխաններու թեակափայտի տնունք)², այսպէս պատմա-
գրութեան մէջ, սկսած Ղ. Ալիշանից եւ Մ. Բարխուդարեանից, արժանաւորուել է,
ցաւօք, առանկապէս մի փոսակցիկ սիւսչ, ըստ որի «նազատեղները կոչուած չը-
շանուած տեղորոշել են աշխարհացոյցեան Արցախի Վայկանիլ (այ. Վահուերք, Վա-
կուերս) գաւառը, իսկ նրանից արեւելք է՝ Քերնոք գաւառը՝ Սահան ը՛ որ Մով-
սէս Դաւթուբանցին («Մաշտոց Եղիպարեղէն») ներկայացնում է այդ երկու գա-
ւանները Նապի Արու Մուսէին ենթակայ, այսինքն՝ Դորոզոյի իշխանութեան ժա-
կազմած ութ հարաւային գաւառների ցուցակում («Վերին Վայկուերք, Քերնոք,
Սրահակն[ի Կուան], Հարսեպ, Անարսոս, Պազկանք, Մրանք եւ Տրի գաւառ»)՝
ուստի ազգերազգիտական հիւրերը լիպին թաւարսք են՝ բացառելու Վայկանիք
գաւառի կապը Տրատի աւազանի հետ եւ տեղորոշելու այն Հակարի գիւղի Կա-
լուսի ձաք տնանցանի Կովաով, որս մրս՝ Հոչայ օտանկանի եւ Արցախեան լու-
նաշրջոյի միջեւ խոչն Կովաով աւելի հարաւ է՝ տեղորոշելով Քերնոք գաւառը՝

Իսկ որ Տրատու գիւղի գերեմաճփաւր վոյ միջնադարում եղիւ է Սրինիք նահան-
գի հրախ-արեւելեան Սաթք գաւառի մի մասը, մտածեցոյց էր անում գիտես Սեչ-
յան Բարխուդարեանը (թէկոյ եւ սիւսլուելով Վայկանիքի տեղորոշման խնդ-
րում). «նահային Վազանեմատաւալցին կոչում է Սրանիքի տէր, եւ իրաւամբ, որովհե-
տեւ Վայկանիքը ինձա՛ Տրատի գերեմաճփաւր – Ա Յ] միջին բարեւում միշտ Սր-
ինիք մաս է համարուել եւ Սո. Արքեղեանք իր ցանկերի մէջ նրա բարբ գիւղերը Սր-

¹ Ս. Պատմական, «Աղվանիչ աշխարհ»- Քարէ կամ ծորս վանքն – Պ յարսաւ, էջ 151

² Տրու Մ. եւ, Բարխուդարեանք, Արցախ, էջ 48:

³ ՀՃՃ, Բ. Ա. Սարգսյան, Խաչնի իշխանութեան, էջ 34: Ս. Վարդանեան, Հայ լու-
կոյի ժողովուրդներ, էջ 55:

⁴ Հ. Ա. Ալիշան, Արցախ, էջ 10, 14-16: Մ. եւ, Բարխուդարեանք, Արցախ, էջ 402-403: Ս.

Տ. Նիկոյան, Հայաստանը ըստ «Ղեւոնդեանց»-ի, էջ 82: Գիլան հայ վիճակագրոյան,
սք. V, էջ 8, 112, 217:

⁵ Առաջ, Գ.ժք իմ, էջ 325:

⁶ ՀՃՃ, Բ. Սարգսյան, Հակարի գերեմաճփի նոյնպէս վիճակները, սՃ, 293, 309, 30,
55: Նոյն՝ Գալուսիանի ինքնարձանն արժանագրութեանը եւ հարսալին Արսախի Ե-
պիսկոպոսութեան տննադրութեանը. – ՀՃ, ՇԵԳ տարի, 1999, տ. 266: Գոյճ՝ Գաւառ-աշ-
խարհագրական եւ վիճակագրութեան նետազատութիւններ, էջ 220-229:

կիցի Սոբլ գաւառի վրայ է Քուարկելը: Ըստ նշանակման հայկերենը, որը եսեւ Սար գաւառն է Սարայ կիցի է հայտնի, հինց այս շրջանից սկսած Սոբլի հնա մի անբազրական միւսը է հոգմելը: Մանրամասնեմք, որ Սրենեայ պատմիչը, սգաուցործելով զայ շրջանի տաւաղները (մինչեւ Ք գործի փոփոխութիւնները), Սարը Քուարկում է Տաթևի վանքին պատկանող և Ազուանից եկելին (ինչ՝ Արցախին) ասմանակից շրջանների շարքում (սեւասան և զտահման Ազուանից՝ Ըստի խոսե, Սար գաւառ, Ազա՛ն, ընդ որ Ազուան, զեւե հասանէ մին ի Քարաւազին կամայն [Սուրբափրիկից արեւուսար - Ա. Յ.], և Լարանց գաւառը՝ Աղբիւրագէտի համար կարևոր է, որ զրանից ստաց պատմիչի Տաւ յերուստ Լայոց Սարգիս Սեւանցի կաթողիկոսի շրջաբերականում ուղից խոսում է հին կարգի և հին սահմանների վերականգնման մասին. «...Էր բովանդակն 55 նամակ շրջապայական թղթի իւրաքանչիւր հայրապետի կնքով, և այն երկար բանից և հրահրան եղովիւր գրեալ: Կան որոյ և մեք երկուցեալ յայնպիսի ասարելական հարցն հրամանէ և պատկոտեալ ի ձերայնայ բազմածանանակեայ աթոռոյն Սրենեայ՝ անցրէն զարեւուցաց զրդոր սահման գիւտիկի եղաւ և վերայն հաստատեցաք զի զեայ պատիւ եղաւ: Իսկ այնուհետեւ Քուարկում են Սրական ասն գաւառները. սեւ այս իսկ են գաւառք՝ գիւտեակայ Տաթ իւրա. Սրենիք, Բաղա, Արեւեայ տունն, Արցաւան, Արցաւիք, Կանակ, Երեւակ, Եսթիշան, Լուլաջ՝ որքան իրախայ զեւե հասանէ, Տա՛տն, Կայոց ձոր՝ Տաշերոյ խոտովն [Տաշիկ գիւղի շրջակայք - Ա. Յ.], Գեղարունի՝ Գոգարակովն, Երեւա, Զաւազանուն և Քոտակն իսկ շղորովին, յորում բազում հակառակութիւնք լեալ էին, և մեծամեծ եղովիւր անբազուցեայ էին կաթողիկոսքն Լայոց: Լուսանէ և զտահման Ազուանից՝ Ըստի խոսե...»:

Նկատեմք, որ Սեւանայ լճից հրախ և Եմքի խոտից (Աւագտի վերնահոգմ) արեւուսար ընկած վերջին երեք տնտեսները չկատար (Ներխան, Զաւազանուն և Փոքակն) Բ. Սելուրարեանը էջում էր, թէ Սոբլ գաւառի հաստատել չէ յիշուած Սրենեայ պատմիչի բնագրում, ուստի այն իրրին թէ վերագրուել է Արցախ - Տաշկերն: Սակայն Սրմէն երեւանցու Տաւ ևս Սեւան հրախայն մտին Քուարկում են հին Սոբլի Մարենեայ գանքին ենթակայ միւտեոյ գիւղերը (Սարից առեւուսար՝ 3 գիւղից յետոյ). «Գձաղացան, զԼամաթար, զԿարանակա [-Սոբլի գիւղացանի՝ Կարանակ, հետագայում՝ Կարայ], զԱղազալայ, զԻրլոտ, զՍիուկ, զՔի, զԱրտաւուն [-հետագայի՝ Ստանիշ], զԳեարկ, զԿարմուշ, զԼարաքեովանակ [-հետագայի՝ Քալալուր, Լեւիայի՝ Կոմաթիկ]»։ Ըստ Բ. Սելուրարեանի մի այլ վերլուծան՝ եսթիւրոց տեղանունը (երկի երկու ձեռագրամբերում՝

¹ Ս. Գ. Տաթևազարյան, Արցախի, Օսթիի և Փարսիանի իշխանությունները, էջ 73:

² Օրբ. գ. ՄԶ, էջ 227-228: Պատմութիւն ճամանգիս Սրակում, գ. ՄԷ, էջ 310:

³ Օրբ. գ. ՄԶ, էջ 227: Պատմութիւն ճամանգիս Սրակում, ՄԷ, էջ 310:

⁴ Բ. Ա. Սելուրարյան, Տաշկերն իշխանությունը, էջ 46-47:

⁵ Սրմէն երեւանցի, Ջամբո, էջ 283: Վերջին գիւղի ճամբար տե՛ս ևս թմ. Տաւ ԼՀԾՑ բաւարան. հս. 2, էր. 1988, էջ 465: Սրմէն կարողիկոս երեւանցի, Ջամբո, էջ 309-310:

զետի հոգեում՝ Հանգարերգից Գրսիս-արեւմուտայ՝) Ամբ զեռ Եւ Ամեն - «Յողջ յաջ կամ «Յուսացու» (Երկուսն էլ՝ Քարգանտա թողարկիչ 2-3 կմ արեւմուտայ)՝

Բացի այս վերջին ծախից (Մարի շրջակայքից)՝ Սեֆի գիւղացանկում Արեւելեան Մեանի լեռնայինքայից արեւելք ընկած գիւղացանկներ են էջմարում հասե պղծամասուրե Անուշահի գաւառակներտոս Սեֆ արանից՝ Բուարիումն, ըստ աւանակների՝ ընթանում է զեղի արեւելք Եւ անցնում Սեֆի լեռնանցքը, որից այն կողմ յիշատակում են Աւայեղի հոգի, գուցէ, մէկ տասնամանի շափ գիւղից՝ Դրանցից Սափի անապատը (տ. Սափշանապատ) մեծ հաւանականութեամբ համարելի է Հանգարերգի զիմացի խորանգում ուշ միջնադարում Չափի անապատ շարտի գիւղի հետ՝ իր ժԳ զարի եկեղեցով, մահարմանով, խաչարերով ու վիճակներով։ Իբրեւ վարկած՝ Սեֆի գիւղացանկի անունների ազատազուժներ կարող են գիտուել հասե Վերեւալ ուշ յորշորջումները. «Շայկեղեղ»՝ (Եղի 1,5 կմ

Հայ մշակույթի ճուշարմանցը, էջ 47-49 (Մեղիմանց գիւղամունց թարգմանի է՝ Տնտնապետը՝ Արտուր, որ այս համարութեան վերաբերելու Այ, Աստղանիկի կառուցմանցը (որը դարձնա Արց գաւառի քննակայքից է, տե՛ս էջ. աշխ., էջ 85), ի կայքի պողպատեան համարի (Երեւան միւս դեպքում կամ ընդունի) գիտութիւններ ըստարդական համարումների վերաբերելու)։ Այս վարկածի աղբիւր տեղանունն ընտ լիովին համեմատելի է թում Արամանի վերեւոյնի յարտի տայ համարից աղբիւրներ քիմարց անունը՝ «Աստղանի շրմակներ»։ Տե՛ս Գազարայ Փարսկեղոյ Պատմութիւն Հայոց, Գ.հ. էջ 132; ՄԼ, հտ. Բ, էջ 2327 (ի ընկմով, որ կայի վարկանի)։ ԲՆ, Լ. Ղ. Երեւան, Արարատ, էջ 513; ՀՀՊՑ ցատարան, հտ. 4, էջ., 1996, էջ 790։

¹ Համարում է զեռնու Մ. Բաղյալարմանցի կողմից (Արցախ, էջ 404՝ «Նշեցրուազու»։ ՀճԸ, Ս. Արարատ, Արարտ, էջ 87)։ Ս. Կարապետեան, Հայ մշակույթի ճուշարմանցը, էջ 32 («Նշեցրուազու»)։

² Վերջին՝ ԱմԸՑ գիւղացուան համար Մարի է մամրամանի, որ Օրբելեանի՝ մեկ հասած զողպարթում արկայ անունը «ԱճԵ» է Եւ այժ էլ՝ յարտի Արամնցը գաւառի ցուցակի սկզբում։ Սակայն ենթարկել է, որ սպառել արեւ գրի նշանիսի վայել է սպառել, որպիսի սիւսի պատմաւոր, թառ մեկ դիտարման (Ա. Յակոբեան, Հանգարի վերանունը՝ որ նույնպէս վիճակներ, սմ. 276-277)։ Արամնցի վերին Արարատեւր - Արարատ (տ. Արարատի) գիւղամունց յարմուել էր յարտուղ Հայանց գաւառի ցուցակի սկզբում։ Նման շիտը ծագում էր նոր եղև սիւսակներով զրում որեւ գաւառարմանի վերջին գիւղամունց կողմից՝ հոյն տղում էր յարմունց յարտու գաւառի անունը։ Իսկ «ԱճԵ» անունամանց ծնից վերահանգել ենք՝ ենթադրելով, որ Արամնցի ցուցակի սկզբում յարմունցից թառը ճով տարրերուն «ԱճԵ»-ի է վերանուն գրի լիովան ինտեսնցով, յարտուղ «ԱճԵ» անուն վերջին յարմունցի աղբիւրում։

³ Դրանց նկարագորիւնը Եւ վիճակների ընկերունցի տե՛ս Ս. Կարապետեան, Հայ մշակույթի ճուշարմանցը, էջ 34-39։ ՀճԸ, Մ. Յազ. Տեր-Մովսիսեան, Հայկական երգ մեծ վարկերի Տարի, Հարարմի Եւ Դաւի եկեղեցիներ Եւ գաւառան շիտարմանցը, Երուսաղէմ, 1938, էջ 93-94։ ԺԸ դարի պատմիւն յիշատակում է Չարսի գիւղի իզրայելներին, Պարս զորի մշտան կէս Ձ քիտուտայ, որ թամանակը զոյ են կամ իզրայելներին... Փնջ՝ Գնդաւուն զոս կասն... Գնդաւուն յրս կողմն կասն՝ զնց Սոս անունի, այս արեւելի Անուսի որոյ Արիւան, յարմնի Արուճ քիտի որոյ Արարատեւր Եւ յարմնի Մուսնից Տեր Մուսեի որոյ Ռայիւ, Եւ Յարարտից Փարսի որոյ Հանմաւարայ» (Արարատեւր երկունցի, Պատմութիւն պատմագրայց 1721-1736 թոս, Հրատ.՝ Լ. Ս. Մանեհեան, Վանուկ - Ա. Գազար, 1977, գլ. ԺԸ, էջ 75)։

⁴ Ս. Կարապետեանցը հոյն է, որ էւս «Սիւլից 1,6 կմ Մուսիս-արեւելք, 15 մ յարմարութեան արամնացած ծաղի տողութում մշիցի վրայ ընկած է գիւղացանկակ, յայց անարմանակի խաչար» (Ս. Կարապետեան, Հայ մշակույթի ճուշարմանցը, էջ 40)։ Այս Եւ ար-

Գրեթե արեւելք < Ասպան (12 միւսուր հարիզաւորով), «Ջամիլուս՝ Մեդիզարից 4 կմ Գրեթե-արեւմուտք < Համանարակց (7 միւսուրով), շէլիսապխարս՝ Մեդիզարի եւ Լեի միջև < Յոսփարակ (5տ. Արեւիսարակ, 6 միւսուրով), Կոնկուր՝ Աւրա-
 շուր/Մեջուցչուչայի լաթ վտակ եւ յնա կրա արեւելքի մաս < Գոնխարինչ (5տ. Գու-
 կառինէ < [Վանիկախի՝] 15 միւսուրով): Ի գեւ, էշուտ շուք Լեօի կալուածա-
 դատում կրում է Կոնկուրս ակումբ՝, իսկ ցարական ժ-գերասանաց գորտեղանք՝
 «Վոմուր-գալու Կերքին լեւանուան հնա համալսրիքի է Ժժ-ՄԷ 99. յըշուտ Գումը
 գրիզանուիւր՝ Միւսամանակ, իր ակումբ է գարամ Մայրապալայայից (Քորգմանա-
 քար՝ սևահարս) սասցած Մեդիզարը ԺՔ գարում զնա կալում էր «Բաշ-գամ»,
 այսինքն՝ Մեծ գան, եւ գա, գուցէ, բաւարար է՝ հնթադրելու, թէ Հեկց աշտոնդ է Լզեկ
 ուշ միջնադարի Գումը գրիզը (ակեկ Գում, իրբնէ վարկած՝ Գուկառին), Ահա Աւա-
 գնտի Կոգնի այս գրիզախմբից շնուղ է Մոթքի գրիզացանկի Քուարկուեղ վերա-
 դառնում Մեւակի աւազան՝ Կոնկուրով հաստատապէս այտանդ գանուամ Նուս-
 րակ/Նորագանքին եւ Կասակալին/Կարգեներին՝:

Միւսեայ գլաւմիչի վերորերեւայ տունակներ զնա համահուշ է Քչեկի Ս. Աս-
 տուածաժին կէզեղցու հարապեկն գլաւմ՝ 1031 թ. ընդարձակ արեւանագրութեան
 աեղեկութիւնը, ըստ որի՝ Հայոց կաթողիկոսութեան կենտրոնական այրեպիսկո-

չորի ուշ յորջոցումները սայխ ենք զստ՝ Кирга генерального штата К-38-141, Колле-
 ждер, масштб 100000, Москва, 1976.

¹ Լեւ. Գասանորին Վարասաղի Հայոց թնակում հոգեւոր դպրոցի, էջ 673:
² Տն՝ս ԼԳԳԳԱ, ֆ. 57, ց. 1, ք. 4, ք. 4; ԼՄՄ. Կարօղիկոսական դեան, քեր. 240, վառ. 160, ք.
 4ա (նույն թնագիրն է. «Պետրոս հոգեւոր տէրին հրամանում այս շատ փոխորցս մեզ
 լաթիմ տղին Ասրմէիս, Ընտպեր, Քաշիտուանը, Համա, Ռոտ, Քարվաճառ, Գումը-
 րն, Զուար: ... Գրեցալ թիմ իմժժ [-1667 թ.] Յուլիսի 20»: Հայեկեան արեւանագրութեամբ
 ստարկամի, Աշխատախրայամբ՝ Ե. Մարեղաբնի, Նո. 1964, էջ 69 [-Տիշչուկ է խաչս
 Լեւոնեկի Գաղտասարին եւ կողակցով Միւսա]ին եւ րոյոյն Գագիթնի, ի ղուոյն Գա-
 զնա վանքն... թԿին իմժժ զի [-1745 թ.]՝ Հմմ. Ս. Կարապետրան, Հայ մշակութի
 ճուշարմանները, էջ 121:
³ Հճձ. անդ. էջ 21:
⁴ Հճձ. Գիվան Ռայ վիմաւորացան, սր. IV, էջ 366; ՀՀՁՏ թատրան, հա. 4, էջ 782: Սահ-
 վաննա Օրբելյանի ԱՍ գլխով (էջ 249): Գասանորին սահմ Միւսական, էջ 249: Միւ-
 սանաց 30 հրամարտ վանքից 15-ը մշտում է Դասեի- կան «Քաղեի» անունով վան-
 քը, որին Ճախրոյում են Մշուք, Քաղը, Քորը, Արեից, Հայտնի գլաւմներ, իսկ յը-
 բորում են Աղաճեղի (այսինքնիան Միւսանեղ վանքի ստաց յիշում է այդուս ան-
 յորում Կոտայիանորի վանքը), Վասց հորի եւ Գնդան գաւառի րորմ հասի Մոթքի՝ սին
 յաւտ Կոտայիանորի վանքը), Վասց հորի Գաղեիանը-տուրազական մասն է եւ
 ըստ անալոգիան Տրոսի միւսանորի յալուն Գաղեիանը-տուրազական մասն է եւ
 դրա միւսան վրայ կարելի է վերլուծար շրջակացը եւ վերագրել Մոթքին (տն՝ս ՀԼԼ, 2008
 գրա միւսան վրայ կարելի է վերլուծար մտազարմ ըշուի ենք (Գասան-տուրազական
 ք. ստարկորում, էջ 106): Սակայն մտազարմ ըշուի ենք (Գասան-տուրազական
 եւ վիմազարախուտան մտազարտութիւնը, էջ 238-239, ճճ. 56), որ անպիսի Միւսանի
 եւ վիմազարախուտան մտազարտութիւն (տեղեկութիւն Մոթքի արեւելեան սահմանը հա-
 կուած գրողացանը եւ յատ սուղ՝ անալոգիա Մոթքի «խորանորին»՝ հերանելով Մատիի/Զախիմի ու
 ակ է իսկ (Եւագնտի ստորին հոսանքի «խորանորին»՝ հերանելով Մատիի/Զախիմի ու
 Համագարեղի ձեգայանեղը, սակայն շանցնելով Յանճարի ու Մաղիկանց լեւան (»2ի-
 յալայո. հմմ. Ս. Կարապետրան, Հայ մշակութի ճուշարմանները, էջ 19) կողմը:

զրուցեան՝ սահմանները ենթադրում են այդպէս. «ն: այդ՝ ... զսահմանսս վնասն սրտ, որ է՝ շարժելոց ի Սար զետը մինչև ի գետն Աբարիան»¹, եթէ ընդունենք, որ այսպէս Սար գետ է նշուած Տրտոի վերին հասակը, ապա պէտք է եւսն համարենք, որ հենց գետի այդ հատաստի գոնէ մի կտորով եւ արձուցից նրա առաջանն իր Քուիթու գետին հոսից լաճանոց լեռնաբարձուիմ են սահմանացին աշխարհացոյցեան Արեւիքի Սեթք գաւառը եւ Արցախի յարակից շրջանը, ճշտ այնպէս, ինչպէս որ զա զուցտեում էին պատմիչ Ասեղանեստ Օրբէլեանի ձեռքի ասիկ եղած աղբյուրները հնչեցնակները²:

Զարգացած եւ ուշ միջնադարում եւս Սեթքի արժանտան եւ արժեքեան մասերը, որոնք Արման Երեւանցին ընտրելով էր յայտնուր իբրինեւ եւ զայնիչոյ իբրինեւ արտայայտութիւններով, յանդի ընկալում էին իբրև ձկն անրողութիւն: Այդպէս է զնա Կարգան Արձուցոյ Վեջիարհացոյցոսում, որը նշում է. «Սեթից գաւառն Սարոյ երկին է»³: Աւագրատ է եւսն ետն ժԳ Գ. հէնդրին Արտախո Դանձախեցոյ կողմնց ենթադրութեան ձեռք. «Գիւր մի ի սահմանս Վարդանու ծովուն ի կողմ ետնոյ, նոյս ի թորն Լանգարեթը, որ Չերմուխն է, Սար սեռեւ...»⁴: Նոյն կերպ, 1667 թ. յիշատակարանում ժժ զարի հին Աեհարանի նորգետն վայրը գրիչ Մովսէս Երջն անուանել է որ իբրիկոցի Սարոյ, ի մայրաքաղաքն Սեթիք»⁵: Նշելի է յով, որ ուշ շրջանում իրովն Դազիվանք/Սեթավանքի տիրոջը հանդիսացող Սար գաւառն արեւելքում ընդգրկում էր էլ ասիկ մեծ տարածք՝ նաև Քուիթուի հոսիցը եւ Զափար գետից ու հազարավանք/Սեթրավանքի շրջակայքիցը Տրտոի միջնահոսման Արման Երեւանցին «Սեթավանքից» տիրոջների արձուցեան մասը (Կարգանի լեռներից այն կողմ) ենթադրում է հետեւեալ ձևով. «Մակ յայնիչոյ իբրին՝ Մեծ Սար, Նաժ, Անախ, Արցազան, Դաշտակ, Լանու՝, Ապահն, Ծովէն, Քարասակ,

¹ ՀճԼ 1298 ք. Գլանքում Արաիի Քելեհնցի գրիչ ընդգրկուած «Միջնոյսն կարողիկից արոց-ի շխատակարանում. Այն եւ գնդորդի տրին գտէ Յովնանէն զարձակութեան Բլոցն եւ զվերասեռուցն Արարատեան համանք...» (ՄՄ Ձեռ. 1409, ք. 33Գ: Հայկերն ձեռագրերի Գրչատակարանն, ժԳ դար, էջ 524):

² Այս եւ նուազ գաւառի մյուս արձանագրութիւնները զնտեան հիստորիայութեան է պատկանելի («Իրանն ճալ վիճակութեան» շարքի առաջինգլ հատորի համար) վիճակողն Գազիկ Սարգսեանը:

³ Ինքնի՛ւ. կարծես է նաև ընդգծել, որ աշխարհացոյցեան Սեթք-Սարոյ գետուց չպէտք է շիտել մյուս ձեռագրային առաջ, անկախան, գրտորին ռճեցան եւ շատ ասիկ մեծ տարածքով Սարձաւոց Աշխատեանն ինտ լոն՝ս վիճում, էջ 61 եւ Ա. Տ. Սրճեան, Մարտիացից իջնանորոյնը, էջ 41-52: Բ. Ուլարաբլան, Դաշտնա-աշխարհաբարձուան ճշգրտումնք, էջ 182-186: Բ. Կարազեղեցեան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, էջ 189):

⁴ Աշխարհացոյց վարդանայ վարդապետի, հճՃՃՃՃՃ հրատ.՝ Հ. Պերպլեանի, համեմատութեան 24 նմանքի եւ տպագրի, Բաղիւ, 1960, էջ 12: Այս քննարկ տպագրութեան վրիպակ է ստղի՛ւ «Սառայ» զին «Սարայ», հնձ, օր՝ ՄՄ Ձեռ. 7085 (ժԳ դար), ք. 151:

⁵ Ներսիսե, Գլ. ԽԷ, էջ 322:

⁶ Հայերն ձեռագրերի ժԷ՝ դարի միջատակարաննը, հտ. Գ : 1641-1660 քք.Ն. Կազմիչ՝ Վ. Հակոբյան, եր., 1994, էջ 261:

⁷ Վերջին անունը քննարկում տեղեւոր գիտնական Մ. Կապուսի Միքէլե սպետեղ թուական են Տրտոի վերանորոյնի, ապա զայն են Քուիթուի գետամուխի 12 գիւղերը:

գանք՝: Անունների մեծ մասը յալ համագրում է ժՔ գարի յարջրչումների հետ, որ հան ժամանակի թարգմչեցնում եւ այլ երիթերում. սնարս > Ջառ, սնան > Աղ-
 ցեկ, սնայօզանց > կաղազե, սնանա > կաղաչու: (Տնտապայում Սկտարքեքեղ),
 սնայահն > Քնես (Տնտապայում Քրչեսալու, Տրուտի աչ ախին յանեզ 1787 մ
 թարգրութեանը՝ Նույ յարջրչում լեռնազազաքի հարտաչին լանջին), սնումն
 > Ջոնար, սնարս > Ջոլխարաչու, սնա > Մոզքեկ, սնուչարս > Կարտո
 (գտակ), սնալան > Սոչայու, սնաւախարս - կայք (Տնտապայում կայալու),
 սնե > Աքքեկ, սնանալա - կայք, սնարանջ չէն > Բաղրաղ, սնլլաւան > Մաչ
 դանչայ (գտակ), սնրիքի չէն > Քեղիքնեկ, սնարարս > Գարտանեկ: Իսկ այն, որ
 միմեռն երեսնցու սնարսում թացապայում եւ իշխանախորաններից ու վիճա-
 րերից յայտնի սնարս, սնարվանաւ, սնմեր՝, սնայարս (Տնտապայում Կարտ-
 լու), սնալն (Տնտապայի՝ Բաղրիքի, Բաղրուրի, խորհրդային՝ Բոչիքի)՝ սնուն-
 ները, թացարում է պարզ՝ ժՔ գ. վերջերին գրանք արգէն հայտնակ չէին:

Աղբերների համագրումից երեւում է, որ վաղ շրջանում միմեռնի մաս կազ-
 մած՝ Տրուտի վերահսպիտը, իսկ երա Տնա հան Սեթք գաւառի մասցնայ՝ Անա-
 կայ չէն ախն ընդգրկող արեւմտեան հասաւածը, զորս է եկիչ այց աշխարհի իշ-
 խանների տնայրեւութիցի եւ միացուի Արցախ աշխարհի մեծ Երանք գաւառի
 (այց պահին արգէն՝ հաշէնի) իշխանների տիրոյթներին: Ըստ Մովսէս Դարսո-

¹ Այնոցի մար զատումն իբրևս թէ՛ մրա սնարազա անալատումն) է սրտազումն հա-
 մարումն ճառն ՄԻՄ Տեռ. 4074-ը (Մարգիս Օնորիպու ՄՂԱՆՈՐԻՄ կատողինայ). Ես-
 րաւոր, 1670-ից լեռու), սակայն դա արդիոք է անհնաճ արտբանն եւ թերթի աչ եզրի
 թագալանս պատմաւոր ոչ զիրեն ընթերցող յիշատակարանի՝ Սնուտան գաւառ-ից
 վերաբերող հատումի թիւր վերմանման ՏՏԱ Յուզակ Տնտազաք Մաչքոցի անգան
 Մատնալարանն, հա. Ա, Կազմեցին՝ Օ. Եղանյակ, Ա. Ջերուսիլան, Փ. Անթարյակ, Եր.,
 1965, էջ 1143; Գ. Չոբանեան, Քարվանսի Երզնկ դեմազի հայցի շուրջ, - ՄԻՄԱՆԺ,
 հա. XX, Եր., 2001, էջ 219: Անս՝ այդ սնարաչառ ընտրի իրական ընթերցումը (ըսպելով
 պատուի նշանի տակ որից յատուտները եւ Տնտար փակագներն նշելով եզրի կո-
 թուստները). «Ն» Յուզակի, յարին ի մանկանց եկեղեցու... յեկերն Սյունեց, ի գաւառ-
 ին Ռոսիտակ՝, ի զեղե՛ն Ըրուերն, զեցի զՍարսու (...) ի մեծ անալատն փոխեալ, ի
 Յուզակն կ... յիշխանութեան ճառն Այլեմանի, որ թէ... իբրտ յարտն սր...» (թ. 417ա):

² Հմմ. Ե. Կոնարտեան, Կարտ Եւսաստանականի ցերբուն... Երվան, 1888; Կարտ Կառու-
 ստոցո քրաք, Երվան, 1904 (ժառչարոյ՝ Տ վերսու); Петербургская карта Евразіагополісаго
 ցերբուն, Երվան, 1910; Синодальная карта Евразіагополісаго Россіа, Երվան, 1911 (ժառչ-
 արոյ՝ 10 վերսու); Էժո, Գաւառութեան Ղարապաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի,
 էջ 152-156, 673-678; Կարտ Եւսաստանոցո արտա Կ-38-141, Moscow, 1978.

³ Ինչ որ յարի հայերեն ձևազարդի թիշխանախորաններ, Մանս I, էջ 24 (ի Ռոլալատը երկ-
 րու մար, ի զեւր Բարվանաւ): ՄԻՄ, Կատողիկոսական գրան, թիւ. 240, վառ. 160, թ.
 4ա: ՀՊԵՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, ք. 4 (զիտօրալու Համա, Բորս, Բարվանա, Գումերն,
 Տնար):

⁴ Գիշան ճայ վիճարոյրան, սր. V, էջ 204; Մ. Կարապետյակ, Հայ մշակութի հուշար-
 մանները, էջ 112 («Ն» ծովանն երեց Կորեցի, ին ճալայ արդևոմքը մարան-
 յալ...): Համարոյրանն արտալով սնն ճառն Մ. Մարգարեան, Արցախ, էջ 80:

⁵ Էժո, Գաւառութեան Ղարապաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, 673-677: Մանրա-
 մանս սնն Ա. Հ. Հակոբյան, Հ. Ե. Սյունեյան, Դաշիվանի Երամալու արեւմաարո-
 յումը եւ Տեղին տեղադրութիւնը հարցը. - ՊՌԸ, 1998, թ. 1-2, էջ 227-232:

յառնելով մի ուղիղ հազարգման՝ իր մաքապարծ զատեցք փրկելու համար Տրտար միջնահոգա՞տ աբրոյթները սեճեցւոյ «Միհրապետե առ՛նի ցնդրին իշխան Կարապետ Երզնայի կնիք ամուսնանալուցանել զՎարամ Ասորիակո՛նք՝ Ասորի արդալ, որ է լն էր / ի օտմնէն Հաղիպ, տէր Միսնեաց, որոյ թուգարանութեանը կախալ էր զգաւառն Գեղամայո՛ւ: Ի զէպ, Պեղական գաւառ ստեղծ՝ Տեղեկեաց, ըստ ամենայնի՝՝ կեղտոտ ունի ոչ թէ անթուշ Գեղարեւմե՛նէլ զաւառը, որն «Աշխարհացոյց»-ում ընկզգրելով էր Սեւանայ լճի արեւմտեան ու հարաւարեւմտեան ողջ աւազանը, այլ նրա լոճ հարաւային մասը՝ Տեւազայ ազրիւրներում շրջւում սահմանաշուշիչ Տաղաւազ ճեղկարմե տեղեմն անուստանախախտ՝ Մարտիկոյ՝ զխիչից արեւնոյ՝՝ ներստելով ետեւ յարակից Ասթրի լճակողմեան կէտը: Այս ընկզգրելուց շարտեր է նաեւ ուրիշ ազրիւրներում, որ,՝ երբ Գեղարքունիքի թնակալաջը է կոչուում նշանաւոր Մարեկեաց, որը Ատեփանեսու Որբէլեանի զխիչացանկելով (նա ըստ այդմ, թերեւս, «Աշխարհացոյց»-ում) Ասթրում կոչ Այգալու է, որ,՝ Կարգանի «Աշխարհացոյց»-ում, «Պեղան Գեղարքունի է, որ կար տխուր Մարեկեա՞ւ, Կամ է՛՝ Մաշտոց ներքաբոնցու ցնդրաշրջնայ «Վարք»-ում, ...կէնտը հաշտ նորա ի տխ մանկութեան, եւ զնայ պանդխտաւթեանը ի գաւառին Արիք... Տեսոյ ի փախնանելն նորա յորեցաւ մանուկն Մաշտոց ի կրտսեաւոր... եւ հետաւ եղև Գրոց Արոց եւ նոցին Աստուածազգեցոյ զարութեանցն ի կրտսեաւտանին, որ կոչի Մարեկեաց, ի գաւառին Գեղարեւմե՛նէլ»:

Արցախի գաւառների ճիշտ տեղորոշումը թայլ է առցիս նաեւ կատարել արարական ազրիւրի շարտերի զխալութեան ծառն մի ուղարցու զհոտարկումը Աշխարհագրորդին (Ք Գ. զիբը) է Գ. կէտերի զորափար Սալման իրն Տարխա աշխարհին նուստմեկը նկարագրելու նշում է նաեւ Արմինիայի արեւելքում ընկած զնց գաւառների շեւեռայ շարքը. «Շահիչին [-Շահալէն], Մրտիւտն [-Մեծ Կոտնէ], Ուլ [-Մեծ Սաւաննէ], Մրտիւտն [-Մեծ Ծոտնէ], Հարջալեան [-Հարջալէն], Տրարս (աշխարհին այնտեղ հեճնայ շոխտ էր ուղարկել Բալլականի թաղարագրիներին պայմանապարծ հոտառակեցնելուց եւ ապա Պարտաւ հասնելուց յետոյ՛) Այս շարքի զիբըն անուր, որպէս կանն, համազրուել է (տեւի յանախ՝՝ «Տարարս կամ «Տիրս տառազարմութեանը) Ոսթրի Տոխ գաւառանուտան հա՞, որն իրապէս ետահակի ամենահարաւային ծառում էր (Պարեազրին - Ֆրգուլիի շրջակայքում եւ զէպի հարաւ ու արեւելք)՝ Սահալե ալթն, կեղտելով արարական արշաւանքի

¹ Գառն, Գ. իր ինչ, էջ 340: Տե՛ս նաեւ վերեւում, էջ 186, 86, 1:

² Աշխարհացոյց Կարգանայ վաղապակետի, էջ 12:

³ ՄԻՄ Տեւ. 970, ք. 355ա: Հմմտ. Կարեւնց և կրք., Յիշատակարանք Տեւազայ, հտ. Ա. սԳ.

⁴ 89: Հայերնն ննտարերի միջնատակարաննէ, Ե-ժԻ ԳԴ., էջ 41: ՄՀ, հտ. Ֆ., էջ 698-699:

⁵ Ըստ՝ Արար մտնեմագրմեր, Գ... 10: Ստար աղբյուրնը... 161, էջ 274 (846). Տան էջ 499: Իսն ուլ-Ֆալիմ): Այս ծառայալոց քառանկան դոտալի ծառն վերջոյ անգամ տե՛ս Ա. Տեմիրսե, Հ. Մարգարան, Համարզամանակն Ալպանցում քրտիւ-անկան մի ըսնի Ա. Տեմիրսե, Հ. Մարգարան, Համարզամանակն Ալպանցում քրտիւ-անկան մի ըսնի Ա. Տեմիրսե միջնատակարանն ի յոյնիցը. - Արեւելագիտութեան հարցեր (Գիտական շարքում) Պշտատկողորմունի ի յոյնիցը. - Արեւելագիտութեան հարցեր (Գիտական հարցումների պարբերական ժողովածու), 8° 12, Լոյիլովում է արգինար Գոթգնե Միլիցյանի ծննդան 80-ամակնն, Եր., 2016, էջ 262-272:

⁶ Տե՛ս, որ., Ա. Տ. Երեմյան, Կ. Մաթոց եւ VII դարի Հաղոց-Աշխարհացոյց-ը, էջ 82:

նկարագրութեան մէջ թուարկուած վեց գաւառներից հինգի սպառելի համապատասխանութեանը մտքի և Արցախի աշխարհների կենտրոնական գաւառախմբների հետ, գրուել, կարելի է աւելացնել իշխատական Տրաք տեղագրութեանը փնտրելի մէջ «Պիսի՛ն գաւառի՛» գնորդ ճշտուած աստիճանում կարելի է եկեղեցուն նաև երկուսը Տրակիա (<Տրակիա) գնտանուան հինգի հետ: Այդ աստիճանով՝ որպէս քաղաքական պատմութեանը վերաբերող նետաքրքրական դիտարկում, կը ստացուի, որ արարական ստեղծ զորաշարքը, գտնէ ըստ Ք գործի պատմիչին հասած յուրերի, չի առնուել նորարարի Արցախի գաւառախմբի հետ և ուղղուած է ճշել լսել կենտրոնական հատուանի գաւառների գէտ նման աստիճանով Տրակիա գնտանուան հինգի ընկալման փորձը, որպէս, Դարաւոր է կիրառել զնա թիւանական Արցախի Ք-ի Գանձագրան աստիճանական Տրակիա երկրաբանական ստուգարանութեան արժեքով, որը սեպագիր ընտրուած իշխատակուած է Կուսպա (>Մեծ Կուսի՛ն, Տրաքիա Կուսուս) և Ուլտուի (>Եփեսոս/թերթ/), Եպիստոմոս Կուսուս) երկրներից յետոյ (բայց համապատասխան ըստ Տրակիա Գաւառագրութեան):

Բաժին 4

ՄԱՍՏՄԵՆԱԿԱՆ ԱՄԻՂԱՏՈՐԹԻՒՆՆԵՐԻ ՁԵՆՆԱԿՈՐՈՒՄԸ ԲՈՒՆ ԱՂՈՒՆԵՐԻ ԵՒ ՀԱՏՈՑ ԱՐԵՆԻՆԻՍ ԿՈՂՄԱՆՑ ԱՌԱՅԻՆ ՀԱՏՈՐԱՊՆԵՐՈՒՄ

Ինչպէս յայտնի է, Արարական խաչքարութեան սկզբնական թուարկում Նշաններ ցոյց տուի Արրասեան արքայատոհմի իշխանութեան գաղաց գրեթէ անմիջապէս յետոյ (Ք գործի կէտ): Արրասեան խաչքարների կարեւորագոյն ետքուծութիւններից մէկն իրենց անձայրամիջ աստիճանական մէջ ոչ արար և ոչ մասնագրական խոշոր աստատուել-ուղաւորների իրաւունքների պաշտանական ճանաչումն էր և այդպէս երանց զանգուածային ընդգրկուել պետական կառավարման գործում: Գրա հիման վրայ էր, որ Ք գ. սկզբներից մասնագրութեան զարժու արքարագոյն աստատորական վերնախաւից Նշանակուող՝ մարզերի կառավարչութեան անմիջական պաշտոնը: Հոգատորական մասնագրական իրաւունքների պատկանումով ու էլ անելի կանոնակարգումով (խաչքարների կամ ստեղծանքների կողմից կերտուած յատուկ պայմանագրերով)՝ երանց փորձում էին թուարկել պետական պաշտանականների շարաշահումների պատճառով Օմայանների գէտ անագր-

¹ Տ. Գաւառագրութեան, Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիր աղբիւրներում, էջ 201: ՀՊԸ, ատո, էջ 59, թ. 3:
² Տիւն Է. Ա. Белая, Армян и Арменский элемент в раннее средневековье, Москва, 1957, с. 240: Ա. Պ. Փոլապյան, Քրիշից Արարական խաչքարութեան ժամանակաշրջանում (X-XI դդ.), Սբ., 1999, էջ 41-43: Ն. Հ. Հովհաննիսյան, Արարական երկրների պատմութեան, Ռու. Ա, եր., 2004, էջ 166-170:
³ Տիւն Ա. Ն. Տիւն-Ղեւոնդյան, Հայ նախապարտների ճողատորական իրաւունքներ VII-IX դարերում ըստ խաչքարութեան պայմանագրերի, - ՊՔԸ, 1974, թ. 4, էջ 195-212: Սողե՛՝ Հայ ժողովրդի խաչքարական զննակ խաչքարութեան սիրապետութեան ճիշտ, - ԼՀԳ, 1975, թ. 4, էջ 76-78:

եացած հասարակական քույրը, և ընդլայնելով տնտեսական հասարակական ու հարկային հիմնարակն իրենն է տնտեսության զարգացումը: Մականջ հին այդ պատճառով արքունիքը եղանակեց տեղական աստատուներին հզորացմանը և տարրեր մարզիում կիսանկախ ամիրայություններին առաջացմանը:

Նուաճում էր կրթական ջնդային ընդլայնված մեծ զանգուածներ, որոնց զգալի մասը բնագործ էր այնտեղ¹: Դրա նեոտեանդով տեղաբնիկներին մի որոշ մասը ստիպում էր ավելի արագորեն կամ ընդունում նուաճողներին մահմեդական դասանանքը: Արար վերաբնակիչները սովորաբար նպատարաձեռն էին գրագիտացում այն թաղաքային խոշոր բնակավայրերին շուրջը, որտեղ վերածուկ էին խայթափայտեան տեղական գաղափարական կենտրոններին: Այդպես մեծագույնում էր ազգակիցներին ու դասանակիցներին հաստատել ուժ, որի վրայ յենում էին նուաճում էր կրթություն խայթափայտ հշտեանից բարիք պաշտենեանները՝ ստիպանները և զորահամահատարները: Այդ սովորյալ յենում էր զանազան նաև Ք զարից սկսած անկել ու անկել մեծ ինքնազգուստիվն մեծը թերու տեղական խոշոր աստատու-կուսակալներին համար, ում մասնակցական զարմած սիրողներն աստիճանաբար վերածում էին կիսանկախ պետական կազմաւորումներին՝ ամիրայություններին: Եշում էր կանակով Ք զ. վերջերին Բուն Աղունքին և Հայոց Արեւիկից կողմանց տարածքներում կազմաւորուցին ու որոշակի հզորութեան հասան երեք՝ Շամախին, Գանձակին և Դերբենդի ամիրայությունները:

Դրանցից առաջինը՝ Շամախին կամ Երրանի արտադիան ամիրայութիւնը, մեծագույնց վաղիցնազարտան միջքին բուն-տղտանական փոքրիկ թաղաքութեան հիմնարակային վրայ՝ Շամախի և Տրի (Մազիան) թաղաքներին շուրջը², թայց շուտով տարածուց գիւղի կուսակալանի ոչը եզմաբը՝ Աւարի պետութեանին միջև Դերբենդի ամիրայութեան սահմանը մամուր գետի ընթացքով: Մարի շրջանում և գիւղ միջնազարում այս տարածքը ընակիցներում էին բուն-տղտանական և կրտանական ջնդեր ու ժողովուրդներ, մասնաւորապէս՝ մասնակցին հզոր թաղաքութիւն ստեղծած մարութիւնները: Երանք շարունակում էին դասակի քրիստոսակութիւն և զրազարտականութիւն, որոնցից երկարատեւ անցումը գիւղի մահմեդականութեան կայացաւ միայն մասնակի (մասնաւորապէս՝ զրաբաշտական կրտական-պաշտութեան ներքոյր պահպանուցին ընդհուպ միջև և որ մասնակցները՝ մի գար), այնինչ նուաճող արար վերաբնակիչները արագորեն յանուցին տեղական

¹ Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Արարական խայթափայտութեան Արեւիկայ վարչական շրջանը, էջ 141-145:

² Միջոց-Յիրան համալսարան տե՛ս Ա. Հակոբյան, «Օրբիլան» տեղանկան ծագման մասին, - Երրանաւարտ պատմալսանկարի 20-րդ գիտական նստաշրջան, Ձեկնուման թեզեր, եր., 1986, էջ 5-6: Յոյճի՝ Ա.Ճանա-Ալուն... և զ. Յոյճի՝ К постановке вопроса об этногенезе албанских Кавказских Албанов, с. 39-41: Ա. Գ. Հակոբյան, «Օրբիլան» տեղանկան ծագման հարցի շուրջ, - ԱՄԱ, IV, Եր., 2007, էջ 61-65; Յոյճի՝ К постановке вопроса об этногенезе албанских народов Албана, - Албания Caucasica, Сб. статей, вып. I, Краснодар, подгот. А. К. Алавердова, М. С. Гаджиева, Москва, 2015, с. 154-159:

կենդի գանգուածի մէջ՝ երկեջ ծառն յիշատակենք թողնելով լոկ տարածքի մի քանի գերզանուններ մէջ (Արարայի, Արարճաչի, Արարչաւորի եւմ)։

Խաչիփայտի մասին հենարունական իշխանութեան թուղթման ժամանակաշրջանում Թ. Գ. Կրկնորդ կէտն, Շամախիի ամիրայ իսլամ իրն իսլայի իրն Ցափօք՝ արարական Տայրանի ցեղից, իրն սեկախ Նուշակից եւ Գնք զրեց Երրանի մահնեղական ամիրայութեան, որը կարեւոր դեր ստանձնեց Արեւելեան Այսլեովփաթի մի քանի զարբիք թաղարական ու պատմա-ճշգրտութեան կենտրոնում։ Մազուտով զերբնեղքի արարական Կեղեկակ Մամուտ ալ-Լազիկի (ԹՃ Գ. Գնք - ԹՃ Գ. Կրկնորդ) իր Երրանի եւ Քար ալ-Արմարի պատմութեան մէջ, որ յանրա կուտում է ետն «Քարիս ալ-Քար» (այն պատմական է ԹՃ Գնքի ստանեցի պատմագիր Մուսնեղիքի-թաչիի Կեղեկակն «Պատմական զրազարտն ժաղգաժայտ»)՝ Նազոր-զում է, որ Երրանի արեւմտեան Տարեան Լազիկն երկրամասի ամիրայ Մուտմազ իրն իսլայիի «եղաշրջ»՝ իսլամ իրն իսլայիցը, արբակալ էր Երրանուտն երբ 247 թուականին լիւն՝ Լիբրիկ, - 351 թ. - Ա. Յ.] Մուսնագրի լիւնիփայտի սպանութեանից յետոյ անկարգութեանն սկսուցին, իսլամն իրեկազալս լիւնիփայտ] զարմալ Երրանի գործերում... Նա ճանաչուց որդեւ Երրանչան եւ որդ ժամանակ անց փոխեանուց... Իշխանութիւն ժառանգից նրա որդին՝ Մուտմազ իրն իսլամ իրն իսլայիցը, որը շարունակեց իր Կոր անեղիքը»։

Նայն ժամանակ, քառ նայն աղբիւրի յաչորդ Նաւաւորի՝ իսլամի կըրալը Ցափօքի իրն իսլայի իրն Մազուտը Գրմուտուկ էր Երրանի Տարեան Լազիկում (եւոր իսլամ իրն իսլայի իրեկազալս գործալ Երրանում, նրա կըրալը Ցափօքի իրն իսլայի սեկախալսալ (ալգանում իսլամին անուանում էին Երրանչան, իսկ նրա կըրալը Ցափօքին՝ Լազիկաչան)։ Թ. Գ. Կրկնորդ լազիկաչան՝ Արա Քարիք Ցափօքի իրն Մուտմազ իրն Ցափօքի Մազուտուց պատերազմի մէջ ծառա Երրանչան Այի իրն իսլամի զիւմ, յաղթեց նրան եւ տարածեց իր իշխանութիւնը եւեւ Երրանում (գըրաւեց Երրանը 305 թուին [Լիբրիկ, - 357 թ. - Ա. Յ.]»՝ ալգուէն Թուտրեւով կրկալ ամիրայութեաննորը։ Թ. Գնքի Կեղեկակ ալ-Մուտուգին Լիբրիկ

¹ Ինչպէս Կեղեկից գրեւում, նշում զանգաման ժննալուց մաղ զարգացում եւ ուղ միջ-Մազուտում Լիւնիփայտ պարսկացալ, իսկ ԹՃ Գնքում (Իրանական կայսրութեան կազմ մտնելուց յետոյ) այդ գործերնալսն անարտուց «թաւր»՝ անուան զարմալեւտ, շիւ մանեղական Լուսնի մազուտի ճնարարմանը, որի մի մասն Ի գրումն ենթակուցեց իրիւղեման-արբիւրիւնացման (Ռմմ. Ա. Առոնյան, К постановке вопроса об этногенезе албанцев Кавказской Албании, с. 43-44; Յոյնի՝ Этногенезические процессы в Кавказской Албании в период античности и в раннем средневековье, - ВД, 2015, № 2 / 8/, с. 69-83).

² Լճճ. Մ. Գ. Քարեւալարեան, Կերբնիկ Լալ-ալգանական թաղարարութիւնը, - ՊՐԸ, 1969, № 3, էջ 125-148; Սարգսյան, Страны из истории Армян..., с. 138-139.

³ Կեղեկակի մասին տե՛ս Ա. Կ. Ասատրեան, Об авторе исторической хроники XI в. "Երրան Եւն ճա-մեան ու Սարան", с. 119-121; Յոյնի՝ Этнос этногенезического ислама на Кавказе, с. 309-313. Լճճ. մասն Ա. Տըր-Ղևսեղյան, Մուսնեղիքի-թաչիի XI-XII դդ. անամուն յարբուրը [Կճճի եւ Գանձակի Օսղալագանիքի մասին, - ՊՐԸ, 6, Եր., 1975, էջ 471-486:

⁴ Տե՛ս Մ. Փ. Մուտրեանի, История Ширван и Азербайджан, с. 47.

⁵ Կճճ:

322, այսինքն՝ 943 թուականի կորուսածը՝ նկարագրելով Կովկասյան տարածաշրջանը՝ անգրագիտելով է ետևե Երևանը և Երևանը, և սկսելով իր պատմաբանը մասնական որոշակի կարգով Անուշիրուանի օրերից (331-379)՝ իր ժամանակի մասին ճանաչողական պայտեմունք է հետևադր. «Ներկայումս երա թագաւորն է... Մուսամմայ իրն Յագից անունով մի մահմեդականն, որը սերուն է Բահրամ Շուրից, և երա մայրամարտական խորում կասկածանքներ չկան»:

Երևանը և Երևանի այս պատմությունը, որի մայրաքաղաքը ժԲ դարում Եամանիից անգրագիտելուց ծագածնայ Բաբու քաղաքը (աշխարհացոյցնան Բազանն ազգագրաբանական), իր լիցուա-մշակութային և էթնիկ պատկերով անկի ու ասելի իրանացուելով և մի քանի թագաւորական (ամիրայական, շահական) ուղեուստաններ փոխելով՝ զգաստելուց մինչև ժԶ ց. սկզբները, կր զերչնակամուղե գրաստելու Սնինան շահարի կողմից ու մաս կազմելու նրանց լայնածաւալ անկութեանը՝ Իբրևանի անկութեան փաստ՝ կարելի է արձանագրել, որ Երևանը և Երևանի պատմությունը հայ հեղինակների կրկնում յիշատակութեան է արժանացել, այն էլ, ի տարբերութեան, որ՝ «Իրաք մասնակցիներին» ոչ շատ լանձնաբերի (հիմնականում «Երևանը կամ Երևանը նկարագրելով», միայն ժԶ դարից սկսած՝ Թր.՝ Արաբիս Գանձակցիներ, զերչնակամուղե Մոսկու Գաղափարներու անգրագիտությունները թիրախներին մասին պրագմատիս է երան մի այսպիսի նախագաւտութեամբ. «Աս [Վերջ կաթողիկոսը՝ 625 թ. - Ա. Յ.] թագաւորը զգրիտայն Հայոց, կրաց և կրուանից ի Եամայ խաղը՝ յորդայն ձերու խաղանայ, որ զերիտց զաշխարհս: Սա չիմանայ քաղաքս հինց [ուս. զինց] յանուն Եամայ՝ զԵամաս, զԵամար [ուս. զԵամբաս], զԵամի, զԵրուան [ուս. զԵրուան, զԵրիտան], զԵամարի, զԵամարան [ուս. զԵամարան, զԵամարան]»:

Երևանի Կարապետի Կարեան Գանձակցի ամիրայութիւնը ձևաւորելուց Կարի աշխարհային Կարապետային տարածքներում, կենտրոնը՝ աշխարհացոյցնան Բաբու նահանգի Կարապետական Եակաշին գուստում: Այստեղ է ց. երկրորդ կեսից՝ արաբ սատրապների նստաքաղաքը գտնուել էր Արաբ - Արուանց երկրի նախ-

¹ ԱՅԻ, էջ 191, ալ-Մուսուլիի «Մուսուլի ալ-Մամար» էրկում XVII, 4:

² Անանյան Ա. Կար. Աշխարհացոյց, ս. 115:

³ Մանրանյան Կ. Վ. Վ. Երտուան, Место происхождения областей в истории средневекового мира, Баку, 1925, с. 45-47 (վերսկրիտ.՝ Վ. Վ. Երտուան, Происхождение, т. III, Москва, 1970); Կ. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв., Ленинград, 1949, с. 64-78, С. Амурбекян, Государство Ширваншахов (IX-XVI вв.), Баку, 1963; История Азербайджана, т. I, Баку, 1958, т. 224-226, В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда, с. 169-183:

⁴ Ինարիկ՝ լճացում է: Կարի «Աշխարհացոյց»-ը, որը Ամանյան Արաբաւորային խորագրով անգրագիտութեան թուղ Արամ է «Յրան և Կարան ազգը»:- Յեւ Անանյան (Է. Կար), Աշխարհացոյց, ս. 114:

⁵ Կրկնու, գ. Ժ, էջ 195: Երկ թուղանումների թուղ հիշու չհետեւումն, իրօք, «Ինդու-ն Ինդուս նահանգն է քնանակ չնազիր կազմու Կ. Մուլից-Օմանյանումը»՝ վկայ է թուղարկում վերջ ապա, գրեթե կարելի է ծուսել, թէ թուղարկելու թուղ ճեղ պիտի չնազարի երկան՝ ու նիւղ (որ՝ «Յրուան զՕմանյան»): Հնմ, նախ Աշխարհացոյց վարդանայ վարդապետի, էջ 10 («Արամը [ուս. Արամը] Յրվան է, գոր Արուլ Կուղարան չիմանց և կուղարու Յարուան և Եամանի»):

կին ժողովրդականության Գարաու թաղարում, սակայն մասնաբաժնու թ գ. կենտրին, նոր վերջինս որոշ շափով թուլացել էր, երանք աւելի հրահր-արեւմուտք հիմնադրեցին նոր վարչական կենտրոն՝ Գանձակ կամ Զանգա անունով: Մոլդոն Գա-խուրանցու (-Մաշտոց նշխարագրեցու) մի վիայուսեան համաձայն՝ զա տեղի էր ունեցել Լայոց ՄՂԵ՝ 293 թուականին (-28.04.846/28.04.847 թ.), կամ, ըստ Գու-ն ձեռագրերի թ խորի (Գնադին՝ ԺԳ զարի 2 գրչագրում թուականի հատուածը, ջա-ւար, զափառում է) միւս ենթախորի՝ ՄՂԷ՝ 297-ին (-28.04.848/27.04.849 թ.)¹. բոլոր զեպքերում զա նախորդում էր Լայոց 300 թուականին (851/852 թ.) եւ թուլայի աջաւանքին (853-855 թթ.), որոնց մասին խոսում է երկի յաջորդող պարբերու-թիւններում: Հատուակի վերականգնուած ընագիրն է. «Ճեստ այտորիկ անցանկելոյ կեռ երկուց անց կէն իտաթ [2 իտաթ. Ե Գաղտ. ՇՄ Վիթ. 1 Աշթ] փառզոտ՝ այր շաճաւա եւ անդարմ, եւ ի նինի [ՍՇՍՄ իժ ի նինի] աստանկեցաւ: Բոկ ետրին որդին եկեալ՝ էտո զայնորմուս սրով եւ զերուսեանք, եւ կնիզեցիս թաւուս իտով կնիզաց եւ զնաց ի Բաղդասա [ՇՄ Բախասա. 1 Բաղդասա]: Եւ անոր զարձակ՝ կնի [2 Կ-կնայ], աքրուեի հրամանաւ [ՇՄ հրամանաւ] եւ զանձով շինեաց [ՍՇՍՄ շինէ] զբաղարն Գանձակ յՄՂԵ [ՇՄ ՄՂԷ] թուին [2 իժ յՄՂԵ թուին] յկրչակաշէն գա-ւաթու: Գանձակը կառուցած այս ստորիակնի նոր սեպթա անունը (-Խայր, այս-ինքն, անշուշտ՝ իտաթ) վերականգնուած է ըստ մի յաջորդ հատուակի, որոնք տրուած է նաեւ Ղեց իր անունը՝ «Մանձագ» (սեպա ի յարբորգում՝ ամին եղեւ գա-լն Մանձագայ [ՍՇՍՄ Լանձագայ]՝ իտաթի [ՍՇ իտաթի] որդոյ եւ ման [ՍՇՍՄ ման] անտան Կասակոյ Գարդինի»²: Անշուշտ, սա արար հեղինակներին ձանձօ՞ Արմի-կեայի ստորիակն Մուհամմադ իրն իտաթիկ է՞:

Արարայեցու մասնաւորութեան ձեռ Գանձակի կառուցումը թուագրում է 844 կամ 850 թուականներով: Յիշատակուած «Երրանի եւ Բար ալ-Արգարի պատ-մութեան հաղորդման համաձայն՝ «242 թուին [Նիշըրի, - 850 թ. - Ա. 3] կա-ռուցեց [Մուհամմադ իրն իտաթի] Զանգա թաղարը Ասանի ժաղում [կուրա-յում]»³: Ի զեղ, այդ թաղարը գտնուած էր երկրային Գանձակ (տան՝ Գանձա, Ի գարում՝ Գրոսվարաց) թաղարից 6 կմ հեռու, իսկ այս նորը 1607 թ. հիմնադրել է Սեֆեան արքայ Եսէ Արքան Ա-ն (սկզբնապէս կոչւով այն Ղեց Արքասարաց)՝

Գանձակի ստորաշրջանի մասին մասին յայտնուած է «Երրանի եւ Բար ալ-Արգարի պատմութեան»-ը: Ըստ նրա հաղորդման. «Մուհամմադը պարտաւարուց

¹ Գուսնի., Գ. ի իսկ, էջ 331; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց նշխարագրից, ս. 43-44:

² Ճեստ. զոտ՝ յաջորդը: Այս ինչ կապուած է երկն Զանգուր պարբերութեան այն նշման հետ, ըստ որի՝ Քուդան Հայաստանու ժնցնել էր 3 տարի. «Եւ զանս Գ կալս զՀայս՝ մինչ վերջսանսն ազատ կանամք իտաղացուսեալ ի Բաղդասա» (տե՛ս Ա. Յակոբեան, Մաշտոց նշխարագրից, ս. 47): Նշանակում է՝ Մուհամմադի երկրորդ ժամանումը ընկնում էր Քուդան հիտանակա յաջորդ տարում, այժ է՝ 856 թուականին:

³ Գուսնի., Գ. ի իսկ, էջ 331; Ա. Յակոբեան, Մաշտոց նշխարագրից, ս. 47:

⁴ ԼճԲ. Բ. Փ. Минарская; История Ширвана и Дербенда, с. 46-47, 82.

⁵ Անդ, էջ 46:

⁶ Տե՛ս С. Бартольдран, Строение из истории Армаха..., с. 141.

վերագրվելն էլ գումարները [Գանձակ թագաքի շինարարութեան վրայ ծախսուած - Ա. Յ.], բայց այն պատճառով, որ խաչիփան իրեն ու իր երեխաներին իբրև ժառանգական [տիրոջ] կը լաճե՛ն թագաքը և երա հանրայայտ կուլուածքները [գրիտ], որոնք մինչև հիմա էլ կուլում են հարգելիաթ: Խաչիփան հաստատեց այդ ետիրաւութիւնը, եւ Մուսամմազը վերագրեալ շինարարաւ շահագրաւ նա թողցեց Արմինիայի կառավարումը եւ քաւարտուեց [միայն] Զահգա թագաքով ու կուլուածքներէրց տարաւուց եկամուտով:՝

Ժ դ. կէներին Հայաստանի պատմութեան մէջ ժուրց գործեց մի ետր ասար իշխանաւան՝ Ատրպատականի կողմից յայտնուած ազգութեանց թուրք Մողղազեանները: Ինչպէս Մողղազում է ետիս Մուսկչչիմ-թաչիի ժողովածոյի կազմում պահպանուած՝ Գանձակի Մողղազեաններին ետիրուած ոչ մեծ պատմական երկը, երանց առաջին երկհալաջուցիցը Մուսամմազ իրն Մողղազ իրն Սուրտանն էր, որը 251 թ. գարձու Դուինի ամիրան (թագաւարացիների հրաւերով իբրև վարձկան), բայց 3 տարի անց պարտութիւն կրե՛լով Ատրպատականում Բուզինճեանների գե՛մ պաշարում ետրից ամրագնդուած Սուրտաններից (Պասպից ծովի Կարաւորե՛մեան ակօր Դիչլեմի իտներում ընկուող արեւմաարեանական ցեղերից ծագող այս տունը յայտնի է ետիս Մուսաֆիրեաններ անուեով՝) հեռացուեց թագաքից՝: Հաս ետիս ազգիարի յաչորց տունայնորի՝ Մողղազեանները մի քանի տասնամեակ պաշարում էին կենտրոնական Հայաստանի Բագրատունի տրքաների եւ Ատրպատականի մահմե՛դական ամիրաների գե՛մ՝ ձաւելով տիրապատութիւն հաստատել Դուինում կամ մի որեւէ այլ մեծ թագաքում: Վերջապէս 370 թ. երանց կարողացան ժուրց գործել աշտինեայ կուլուած (Սուսն) եւ իրենց իշխանութիւնը հաստատել Գանձակում: Դու արեց Լաչիտրի իրն Մուսամմազ Մողղազեանը (Ակի-Լաչիտրի Ա՝ 871-878), որը սպանեց այդ թագաքում Սուրտաններին եշանեակ՝ ամիրային, ինչից յետոյ երա իշխանութիւնը տարածուեց ետիս ժուրցայ վարտաւ/Բարդաւա եւ Բայլափան թագաքների վրայ՝: Լաչիտրիի մահուանից

¹ Տե՛ս՝ В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербента, с. 47.

² Տե՛ս՝ V. Minorsky, La domination des Dailamites, Paris, 1932, К. Э. Восворт, Мушгулменские династии. Справочник по хронологии и генеалогии, Пер. с англійского и примечания П. А. Грязневича, Москва, 1971, с. 127-129.

³ Տե՛ս՝ V. Minorsky, Studies in Caucasian History, London, 1953, p. 9-12; Анна и Аотфулах (Мунаджим-Баша), "Деяния воцарив", Ибн ал-Азрак ал-Фарукки, Из "История Маифаринин", Введение и пер. с арабского А. Дж. Мамедова, - "Труды" Института истории АН Азерб. ССР, т. XII, Баку, 1957, с. 210-211; Ա. Տեր-Ղևոնցյան, Մուսկչչիմ-եւորի XI-XII դդ. անանու տրքորը, էջ 475-476: Հմմ. Տոյն՝ Ազարովան ամիրայութիւններ Բագրատունաց Հայաստանում, եր., 1965, էջ 166-172: Սարգսի է. որ հետաքրտմներ Բագրատունաց Հայաստանում, եր., 1965, էջ 166-172: Սարգսի է. որ հետաքրտմներ Մուսամմազ իրն Սուղդան արեւոյց ընտանցով անցա վաղուորական, որտեղ եւ վաղեմուեց 955 թ.: Մամրանուան տե՛ս՝ В. П. Алексеев, А. Б. Марков, А. А. Кофман, Монетное дело и монетное обращение Гандзакского эмирата Шахнамаче (сер. X - XI вв.), Москва, 2006, с. 7.

⁴ Հմմ. Ա. Ե. Տեր-Ղևոնցյան, Արաբական ամիրայութիւնների Բագրատունաց Հայաստանում, էջ 177, 206-207:

չնայ իշխանութիւնն անցաւ նրա եղբայր Մարգարանին, որին էլ մի քանի տարի անց նկեղարար ապսեցնելու Գանձակում տիրակալացի եղբայրներից կրտսերը՝ Փազ Ան (286-1031)՝:

Արշին իրազարկութիւնների մասին ասելի Տամառաւուս եւ գրեթէ շեղուելով արտապիտակ աղբիւրի հազարամե անդեկանուց, բայց ցրտանելով գրանց ուշագրաւ մանրամասներով՝ յայտնում է նաև ժԳ զարի հայ պատմիչ Հարզան Արեւելցին (Քարեհարեհցցին). «Տ՝ սոյն աւարս կին մի՛ Մամ անուե, զայ ի Պարսից Երևեք որգուցք ի զաւան Փարսասոյ առ Գրիգոր ժառաար իշխանեւ Եւ առն որգիքն պատանց զմայր եւ ասուն զՇոթո եւ գրեհոն Տամբրամոյ. եւ անոր ընտանեկնայ ընց Ալաղից [տ. ընկացեալ ընց Ազախինն] ամիրայն Գանձակայ՝ ազանին զնա եւ առին զԳանձակ եւ տիրեցին: Երկչ որգին Պարզուան [տ. Մարզուան. - Մարզուրան] մնաւ կարն, եւ իշխանուցաւ ի անգին Ալաղարի [տ. Ալաղարի. եմ. բղառալիւ է - Ա - Ա Յ]՝ միւս եղբայրն, եւ ասու զՊարտու եւ զՏամբար ի Մարաբն: Եւ եղբայր նորս կրտսեր, որ Փառայան կոչուր՝ սպանեալ զնա յորսին, ասուս զիշխանութիւնն: Եւ սիրոյ ազագաւ զնացեալ առ նա Փիլիպե [Փարսասի թագաւորը - Ա Յ]՝ որգի Գրիգորոյ, ըմբռն [Փառայունն] զնա ի կապանաւ՝ Յիշեց, որ արարալիցաւ Կեղեկանը երեք եղբայրներից աւագ էր նաձաւում Լաչիարինն (Վարզանի մաս արտագրումով՝ (Լաչարի), այլ ոչ թէ հայ Կեղեկանի Պարզուանին (սրբագրումով՝ Մարզուան/Մարզուրան): Երեք նաեւ, որ Վ. Մինոսկոսի եւ Ա. Տեր-Ղևոնցեանի կարծիքով՝ որպէս Վարզան պատմիչ անգեկանու աղբիւր կարելի է զիտարկել ժԳ գ. առաջին կէտի Հայոց Արեւելից կողմանց Եշանաւոր ժառանգորդներից մէկի՝ Վանական վարդապետի պատմական երկը, որը մեզ չի հասել՝):

Տաղգագեանները ոչ միայն կործանացան անրապիտակ Գանձակի գաշապին շրջանում, այլև լքորէն յաւանութիւններ գրտուորեցին հարեան հայկական եւ ցրտաբեան արտաքնների նկատմամբ: Ըստ Մանգաննու Ասողկիի անգեկութեան՝ 1004 թ. տարեկցրին Փառայան ամիրան (ալսինքն՝ Փազ Ան) առաջա Փարսոսի թագաւորութեան տարածքի կէտը՝ միւս կէտը թողնելով Հայոց արքայ Գագին Ա Նաճաւորի՝ (ով ըստ Էշտուան ժամանակագրութեան, իշխել է 958-1018 թթ.): Մտաւորապէս 1020 թ. Տաղգագեան Արուստիարն իշխանութեան գլուխ ան-

¹ V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, p. 16; Ա. Տեր-Ղևոնցեան, Մտնեղչիմ-բաշիմ XI-XII դդ. անման աղբիւրը, էջ 479: Նոր գտնումների թիման վրայ Օսաղարանցիքը Էշտուան ժամանակագրորդից (Վ. Քարտարի համեմատ) ան՝ Յ. Մ. Ասեւաւ, Ա. Ե. Մարտ, Ա. Ա. Կոնֆաւ, *Мокетос асно и монетное обращение Ганзанского царства*, с. 5-10. Խորհրդայնութեան Քանար շնորհակալ եմ արարալէս Արամ Վարդանյանի: ² Վարզան, էջ 134-135:

³ V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, p. 79; Ա. Տեր-Ղևոնցեան, Մտնեղչիմ-բաշիմ XI-XII դդ. անման աղբիւրը, էջ 472:

⁴ Ասողիկ Գ. իր, էջ 286-ի-ի թուարկմ ժամանակս ՆՄԹ [452 - 21.03.1003 - 19.03.1004 թ.], իշխանքն Փարսոսու ... սպանելով ժառանգ: Զրոյց արարին ըստմանայ նախորդութեան ի մէջ իրեանց արքայ Հայոց Գագին եւ Փառայան ամիրան Գանձակայ:

ցաւ Գուրեան՝ Անշուկներն արշաւանքներն ժամանակաշրջանում Նազդազեան-
ները պարբերաբար տիրում էին նաև Երրանին ու Դերբեկզին, ինչպէս նաև Լա-
յոց Քաղաքատներնէն իրժանեամ սլանութեան մայրաքաղաք Անիին (Մանուէ
ամիրայ էւ Մ. Գաբրիաննա Օրբէլեանի յառաջգալի տեղեկութիւններ են
պահպանուել ժԱ սահմանում նաև Քաղք - Միւսիքի Քաղաքութեան եւ Նազդազեան
ամիրաների միջև սահմանային բախումներն մասն՝:

Մական ժԱ գ. վերջին տեղուկներն չազգաբանութիւնը փոխուեց, եւ սկ-
սուած ճշումներն Գեորգիանով Նազդազեան տունը կորցրեց իշխանութիւնը
Գանձակում ու 1075 թ. վերջնականապէս իշուս Արեւելեան Աջախովկայի քաղա-
քական ասպարէզից: ԺՆ դարի պատմագիր Մուկեշչիմ-բաշչի այդ մասին գրում է.
«Նրանց իշխանութիւնը տնւց 128 տարի, եթէ սկիզբը Գաշուենց Մուհամմադ իրն
Նազդաջ իրն Կուրաուկի յայտնուելուց եւ Գուիւնը գրանւուց 340 թուին [յմս՝ Հիշ-
բէն, - 851 թ. - Ա Յ.]... Այ-Փաղջ իրն Նաուրջ [յմս՝ Փաղջ Բ-Լ՝ 1067-1073/1075 թթ,
- Ա Յ.] որոշ ժամանակ շրջապատուած մնաց [տեղուկներն կոչմից] Խարակ տմ-
բոցում [-Չարն՝ք], բայց շուտով այն [էլ] իւուեց Կրանից, եւ նա ձերբակալուեց:
Այդպէս շեշուեց իշխողութիւնը Երանց [Ջանգալի Նազդազեաններն] մասնն՝:

Երրանի Գուրաուրիկ Նարեան Դերբեկզի ամիրայութեան մասին եւս ան-
կեց մանրամասն տեղեկութիւններ է նազդարում ժԱ-ժԹ զգ. զերբեկզի արարա-
գիր Դեղինակ Մամմուս ալ-Կադիբի «Երրանի եւ Քաղ ալ-Արզարի պատմութիւնը՝
պահպանուած Մուկեշչիմ-բաշչի «Պատմական գրառարան»-ում՝: Ըստ նրա եւ այլ
մաննեղական ազգիրներն՝ Դերբեկզի կամ այլ կերպ՝ Քաղ ալ-Արզարի ամիրանե-
րը պատկանում էին Լաշիմեան տունին, որը տիրում էր արարական աշխուպարմ
Սուլամի կամ Սուլայմ ցեղից: Մամմուսը համապատասխան հասուածի սկզբում
յայտնում է Գեորգիայը. «Սուաշիւնը Երանցից, ով ինքնազգիութեան հասուս [Քաղ

¹ Հմմ. Ա. Ն. Տեր-Ղեւոնդյան, Արարական ամիրայութիւնները Քաղաքատումնաց Լազուս-
տանում, էջ 177, 206-207-209:

² ԱճԳ, էջ 210-215; V. Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 20-21, 79-90; Եւրոպ. Ինտերուս
Սիբերան եւ Արշեան, с. 73, 106, 118; В. П. Лебедев, А. Б. Марков, А. А. Кошфеев, Мо-
нетное дело и монетное обращение Ганджакского эмирата, с. 8-9.

³ Օրբ., գլ. ՄԹ, էջ 238-239; Պատմութիւն Յամանդի Սեւանյան, գլ. 4, էջ 326-327 (ուրս իմ
գիր է Լաւանմա՝ Գրիգորիայ րդուդ... եւ զիմ քերդն ի Մշուարաթեանէնց ասի եւ զԿուլ-
անման զայստ իմ արձանսր յամբոյս Փաղալու թաթիցի): Հմմ. Բ. Ա. Սուլայմարան,
Խաչնի իշխանութիւնը, էջ 111-112; Տե՛ս նաև ստորև, էջ 270, ճԸ 3:

⁴ V. Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 25; Ахмед ибн Абулфазл (Мухаммад-
Баша), «Ахисан» эл-Джама, с. 222; Ա. Տեր-Ղեւոնդյան, Մուկեշչիմ-բաշչի XI-XII դդ.
անմանում աղբյուրը, էջ 485-486: Նշենք, որ Քաղակ - Չարն համադրութիւնը վէլ Մշ-
ուարալունն է՝ անտղանիւղը («Չարեկ: Ի ղեւ, ուշագրու է, որ 1075 թուականով ասպար-
տում են նաև Փամբակում Սաղաղայանմեթի անունով խաւուած գրանցիւրը (տե՛ս В. П.
Лебедев, А. Б. Марков, А. А. Кошфеев, Монетное дело и монетное обращение Га-
нджакского эмирата, с. 56-70):

⁵ Տե՛ս А. К. Амударов, Об авторе исторического kronika XI в. "Тарих Ենձ эл-ճեան ու
Սիբրան", с. 121.

այ-Արզարի] կառավարման գործում, Հաշիմ իրն Սուրախա իրն Սալիս իրն Խալլուս իրն Նաշիմ իրն Հաշիմն էր՝ Բաևու Սուրաշիմ զեղիցը նա ալ-Բարքի ամիրայ զարեաւ 255 թուին [իմա՝ Հրչրէի, = 889 թ. - Ա. Յ.]... Արք Մուսթաֆաքիյն սպանութիւնից յետոյ [501 թ.] Խալիֆայութիւնը քայքայուեց, քանի որ կառավարուող զաւթն էին թիրք վարձկանները [ժաւաղները], ալ-Բարքի ընտանիքները եւ սահմանային մարզերի զաղիները հաւաքուեցին ու Հաշիմին զարժերն իրենց ամիրան եւ հաւաարմուրդն Գազանցում էին երանւ նա երկուցն երանց հանդէպ իրեն՝ Քանկայի էր պահում... Տարքերը վճում էր միայն իմաստուն ծերերի ու պետերի [սուլտան] Վաւ խորհրդակցելով... նրա կառավարումը տեւեց 16 տարի՝ Ի զեղ, զիս մինչև Հաշիմ իրն Սուրախայի իշխանութեան անցնելը Խալիֆայութեան Եշանակամ պաշտօնեաների թոււմ եղել էր նաև Քանկայի քաղաքի կառուցող սուրհանդէ՝ Մուհամմազ իրն Խալիզը, որի մասին այս նայն աղբիւրը նախորդ հատուածում գրում էր. «Այց նայն տարում, 257 թուին [իմա՝ Հրչրէի, = 863 թ. - Ա. Յ.] Մուսթաֆաքիլը Մուհամմազ իրն Խալիզին իրրեւ տաւա լատիկաքեց Բար ալ-Արզարը՝ երան կենթակայ հոգատարածքներով»:

Գերբնեղի ամիրայութեան տարածքը համեմատաբար փոքր էր, սակայն նրա սահմանադրական կարեւոր զիրքը՝ ժամենպական աշխարհի եւ հրահրակովաեան տարածատանտանակ հորդանների միջև, յուրը Կարաւարութիւններ էր ստեղծում այդ պետական կազմաւորման բազմակողմանի զարգացման համար: Միեւնոյն ժամանակ, սա մի կուսակիւնք էր ինչպէ՛ս Հարաւի ու Հրահրի, այնպէ՛ս էլ Խալիֆայութեան տարածքում ձեւաւորուած մի շարք կրօնակաւթ իշխանութիւնների միջև, որոնք ձգտում էին սպտազարծնի Գերբնեղի սահմանադրական զիրքը, եւ հանդէս գալով հրահրային խաղաղներից ու այլ կրօնաբարձք ժողովուրդներից ժամենպական աշխարհը պաշտպանողների զիրում՝ ամրապնդել սեփական վարկը: Դա վերաբերում էր ե՛լ Երուանդա՛նորին (Տամաթի, այդ ժ՞ Գարից՝ Բուրու կենտրոնով), ե՛ւ աշափենկայ Անանի տրտակայնորին (Քանկայի կենտրոնով), ե՛ւ Անուրպատականի Սաշեան, այդա Սաշարեան ամիրաներիե՛լ: Բարքի ալ-Բարսը բազում զեղքեր է յիշատակում, երբ Եշոււււս պետական միաւորները հաւաքեւում էին՝ իրենց կենթարկելու Գերբնեղի ամիրայութիւնը ուղիղ ձեւով կամ գտել ստեղծողալու: Միւս կողմից՝ այս հոյսորների տանկութիւններից ու հակամարտութիւններից լուս սպտում էին Գերբնեղի ամիրայական գա՛րի տեղաջի բազմաթիւ յաւակ-նորդներ, ովքեր կրթման հասնում էին յաշոգութեան, այդ կրկին կարծում գա՛րը:

Գերբնեղի ամիրայութեան տարածքը հրահրում յարում էր կենտրոնական Դազուսանի բազմաթիւ մեծ եւ փոքր ցեղային պետական կազմաւորումների՝

¹ Տէ՛ւ Բ. Փ. Մինորսկոյի, *История Ширвана и Дарбанд*, с. 64-65.

² Աճ, էջ 46:

³ Աճ, Ե. Բարսուրան, *Странины из истории Арма...*, с. 145.

⁴ Այլ կազմակերպումների փակման տե՛ւ Բ. Փ. Մինորսկոյի, *История Ширвана и Дарбанд*, с. 125-142; Ա. Բ. Սիւսեւանով, *Ислам в средневековой Дагестане (VII-XV вв.)*, Мадչիճոլա, 1969, с. 31-46; Ա. Կ. Աանեւորոս, *Эпоха балканского ислама на Кавказе*, с. 109-180.

իսկ հարաւում հասնում մինչեւ Սամուր գետի աջափնեակում ընկած Մասքաթ երկրամասը, որի հենարանն այս գարաշրջանում Շապուրան կամ Մարտրան քաղաքն էր: Այն գտնւում էր Սամուրին հարաւից զուգահեռ հասող Կուրիայ գետի ստորին հոսքի հարթավայրային հատուածում: Դնտի հասակը՞՞ անկի վեր գտնւում են հաշմոտ քաղաքը եւ նշխանուն գիւղը¹, որն անբողջովին հայտնակ էր մինչեւ թ գարի սկզբները: Երա շրջակայքում, ունենայի հաւանականութեամբ, տարածուած է եղել Կատնեան կամ Կատնեայ գաղաթը, որը թ գարի սկզբներին Մասքաթի Սանեան Քաղաւորի հենարանաւանդին էր, եւ որտեղ վերջինիս հրաձեւել, ինչպէս տեսանք վերեւում, նահատակուեց Բուն Արուանդի առաջին կայր-կապանները մէջը՝ Գրիգոր Լուսաւորչի թոռ Գրիգորի Մահուանը:

Պարբիւ աշխարհի բազմաթիւ հաղորդումներից կրնում է, որ Մասքաթ/Մասկաթ ձաղաթ եւ Շապուրան քաղաքն ունենէջ շմախի էին կոտորելները կարգավիճակում յայտնուած Դերբենդի եւ Երուանի ամիրայութիւնների միջեւ: Այդ ձաղաթ ձառնի գերբնեցցի Կեղինակը գրում է հետեւեալը. «Մասկաթը երկիր է, որն ունի բազմաթիւ անբողներ, ընկալալայեր ու գաշաներ [արտաւալայեր] եւ սահմանակից է Սամուր գետին, [Գասպից] ձգին, Լակզ երկրին եւ Շարաբանին: Էին ժամանակներում այն ունէր ինքնազուրի տիրակալներ [խուկիւմ], սակայն երանց իշխանութիւնը գաղաթից 218 թուին [նմա Էջրէթ, = 833 թ. - Ա Յ.], երբ այն գրաւեցին Քար աշխարհի եւ սահմանակից ձաղաթի ամիրաները: Մասքաթի անկախ իշխանութեան վերացման ժամին տեղեակ էր Կառն թ գարի արտադրութիւն աշխարհադուրին, ով գրում էր. «Անուշիրուանը Քաղաւորներ Եշանակից ըսա կարգի... Այսպէս [Եշանակուեց...] Լակզերի Քաղաւորը, որը կռոււած է Կուր-անեշահ [տ. Զարշահեշահ], Մասկաթի Քաղաւորը, որի իշխանութիւնն այժմ վերացած է...»²

Թ թ գարեկում Վ. Մինորսկիս կարծիքով. «Մասկաթը, ըստ ունենալին՝ խաղը բնակչութիւն ունէր, իսկ մ. թ. VIII դ. սկզբին Մարտրան իրն Մուհամմադ Վանդ երկրում Սամուրիս եւ Շարաբանի միջեւ, այսինքն՝ Մասկաթում, ընկնէջից նաեւ մահմեդականութիւն ընդունած խաղաւորների (տե՛ս աշխարհադուրի, 1866, էջ 208)»³: Բայ այն որպշանակիցները [մուսուլմաններ], որանց ձուտարուպէս 1067 թ. Շապուրան քաղաքի շրջակայքում, ըստ մեր աղբյուրի՝ Քալանէլ էին շիրաբերը», հաւանարար, պիտի համարուեն տեղացի քրիստոնէականեր: Ես մէջբերում է Կառն

¹ Այս Լուպանա անդամուեց անբողաւոր անուգարանում են իրեն Քալանէլ «Կալ» եւ «Կալանէլ» բառերից կազմուած, սակայն ճշգրտոր է փոսնել (անուցների ցնամութեան միմեջ), որ սկզբնապէս կամ թոմ իմբում այն Կալա ունէր վաղմիջնադարեան Քալ քաղաքի մարտիկ յայտնի «Էնճուտուս» ցեղանունի թոռ (եղիլէ, թղ. Գ. էջ 94; ՄՀ. Յո. Ա. էջ 629; Քաղ. Գ. է. էջ 27; ՄՀ. Յո. Ա. էջ 284; Անանու [է գար] Աշխարհադուր, ս. 115:

² Տե՛ս Վ. Փ. Մինորսկի, *История Ширван и Дербенд*, с. 64.

³ *Багадалори, Кнута именованиа стран*, с. 7; Վ. Փ. Մինորսկի, *История Ширвана и Дербенд*, с. 114; Արար փառնեակիրներ, Գ... (Օտար անգլուրներ...), 16), էջ 267:

⁴ Վ. Փ. Մինորսկի, *История Ширвана и Дербенд*, с. 111. ՀՕԸ. Արար փառնեակիրներ, Գ... (Օտար անգլուրներ...), 16), էջ 278:

ալ-Մուկագգասի ուշագրա խառնուրդը. «Նարարանը միջնաբերդ չունի, այնտեղ գերակշռում են քրիստոնեականը. անգարաշխուստ է սահմանի գլուխը՝, իսկ մեկ այլ հաստատում արտաշխուստ է հեռեկալ ուշագրա տեսողությամբ. «Ճանկարձակի Ցագրգեանների [Նիրուանի] ընտանեկան անունների ասանգոյթը փոխուկ է, և նախկին սեպագեներն ու «Ճագրգեներն իրենց տեղը գրեցին ևն ախարսի իրանական անունների կրողներին, ինչպիսիք են՝ Անուշիրուան, Մանուշիր, Կուրազ ևն: Ինչպես որդին ծնունդ է, այդ փոփոխության քաջատրամբին անհրաժեշտ է փնտրել հին տիրակալների (գուցե՝ Նարարանի) մի որեւէ սահմի հետ անունական կապերի մէջ»:

Դերբենդի ամիրայութիւնը գոյատեւեց մեկու ժոնդոյական արշաւանքների ժամանակաշրջանը՝ ժԳ դ. առաջին կէս: Ընդ որում, ի սարբերութիւն հարեան պետական կազմաւորումների՝ Նիրուանի ու Անանի, այստեղ մեծ զարգացում չապրեց պարսկականացման գործընթացը, և ժամանակակից ամիրաների տեւոյցը, բոտ ամենայնի՝ մնաց արարական, ինչպէս կարելի է դատել տիրակալների ընտանեկան անուններով: Ուշագրու է նաեւ, որ այս ամիրայութեան ժամին ժԲ-ժԳ դարերի ժամանակագրական աղբյուրների տեղեկութիւններն էապէս պահպանում են, և ակնի կարեւոր են գտնուում բաւականին առատ ու ոչ պակաս բովանդակային գրամագրական կրթութիւնը:

¹ В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда, с. 111, прим. 11.

² Անդ, էջ 155: ՀմԹ. Տառի էջ 109.

³ Shtu E. A. Pavlov, О Дербендском княжестве XII-XIII веков, – «История» Азерб. гос. научно-исследовательского института, т. I, вып. II, Баку, 1930, с. 1-12; D. K. Kouymjian, A numismatic history of Southeastern Caucasia and Adharbayjan based on the Islamic coins of the 5th/11th to the 7th/13th centuries, New York: Columbia University Ph.D. Dissertation, 1969; V. Lebedev, A deliam of the ruler of Darband, Мартин bin Ahmad (his 'Abd al-Malik bin Hisham), – JONS, № 202, 2010 (London), p. 11-12; А. К. Авандеев, Эпоха калачинского ислама на Кавказе, с. 218-231; Г. В. Зюбин, Дербендский эмират Султанов и его монеты. 530-600 г. н. / 1135-1203 гг., Москва, 2012.

Քաճիկ 1

ՀԱՄԱՄ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ԲԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՌՈՐՈՒՄԸ ԵԱՐՈՒՄ

«Շարիի» կամ «Ջրեկեյից» բյուան Համաժ Բարեպաշտ Բագրատունու զյիսաբութեանը Ազուանից Քաղաքորութեան գերակահեղեմը ուսումնասիրողները հիմնականում թուագրել են Ք Գ. վերջին տասնամակնով՝ չհարգաճարով հաստատապես նշանկ տարին եւ համարելով, որ այն ուղիղ ձեւով նշուած չէ ազրիբերում: Օր.¹ Ն. Ազուեյի կարծիքով՝ Համաժը ստեղծարին թաց չէր կապել 893 թուին², իսկ ըստ Հր. Անանեանի՝ նա սրագաւոր էր 894 թուին³: Ս. Բարխուդարեանի հաշտարկներով՝ Համամի թագաւորանալը կարելի է թուագրել «Սմբատ Բագրատունու սմունից յետը 885-894 թթ. միջև»⁴: Ա. Նրինսկին, Զ. Բուրխաթովը եւ Բ. Ուլարսեանը, գտաւորելով ՊԱ-ի Տեղեկակի մի արտայայտութեանը, հաւանական են համարում Վեց 885 թ., Արտա Ա-ի հետ միաժամանակ⁵. զրան ծառ ժամանակ է կարելարում նաեւ Բ. Ասադեանը. «Անշտ Ա-ի որդը, միջին 887 թ.»⁶: Ա. Տէր-Ղեւոնդեանը խուսափել է որոշակի թուական եղելուց («Ք զարի վերջին»⁷, ի տարբերութիւն «Հրատատանի պատմութեան ակնարկներէ-ի Տեղեկակների, ովքեր կանց են առել 883 թ.» գրայ՝ Կ. Տուչեկովանը գերագատում է զրա յաշորդող տարին («894 թ. վերջին - 895 թ. սկզբին»⁸):

Սակայն թում է, թէ Մովսէս Պախուրանցու ժամանակագրական Տեղեկանութեանը շարագրուած նշումների ուշացիլ թնտեսեանը կարելի է նկատել, որ պատմիչի ձեռքի տակ եղած ազրիբում, այսինքն՝ Մաշտոց նդիվարդեցու «նորալայտ» պատմական երկում, Համամի թագաւոր հռչակուելը եղել է ուղիղ թուագրուած, եւ զա եղել է «Հայոց Յեթ» (342) թուականը («893/894 թ.» ի Ուշագրութեան անենքը, որ ՊԱ-ի Գ.իս զյիսում նախ աւում է Հայոց թագաւորութեան գե-

¹ Ն. Ազուեյ, Բագրատունացի վարդը, էջ 131:

² Հ. Անուպան, Հայոց անճամոմների շարագրան, հս. 9, էր., 1946, էջ 25: Այս Ձըն (ինչպէս կը տեսնենք ստորեւ յոսական է տալիս նաև Ա. Նդիսարեանը լՀայոց Սմբատ Ա թագաւորի կողմից Ազուանից նս Կղարքի եղիանների թագաւորարանի ճարգ շորը, - ՔնՀ, «Հաղապատարում», 2011, 6^ր է, էջ 18-19:

³ Ս. Ք. Բաղխուդարեան, Արցախի, Շարիի եւ Փաշտանի իշխանութիւնները, էջ 68:

⁴ Տե՛ս Ա. Ե. Կրայսկոյի, Страны из истории современного или средневекового Азербайджана (классический Аджана): Итоги, с. 376; 3. М. Бунактов, Азербайджан в VII-IX вв., с. 189; Բ. Ա. Սուրբարյան, Խալիքի իշխանութիւնը, էջ 89:

⁵ Տե՛ս Հժ-Պ, հս. III, էջ 25 (գլխի հնդ՝ Բ. Ն. Անուպեանը:

⁶ А. Тер-Гавосян, Армяны и Арабы в Исламе, с. 239:

⁷ Տե՛ս Օմերոս Իստորիա Գրոյսի, տ. II, с. 274 (գլխով՝ Ք. Փաղուաշիի, IX-XII դդ. Հերթի թագաւորան պատմութիւնը, - «Բայճէ», 1967, 8^ր է, էջ 70-71 (նշարկէճի):

⁸ С. Zuckerman, A propos de Livres des ceremonies, p. 568:

բազանգնման մասին (չհրեց հարիւր երեսուն եւ վեց թուին [-887/888 թ.]՝ եղև Ա-
 շաթ Բագրատունւոյ [ձԵՐ Բագրատունոյ] աստուծանի զաթա Յագատրոսթեանն
 իւրս [ս իւր] ի մէջ Հայաստանացն [ՅԵՐ Հայաստանաց]», ապա յիշում է ար-
 արներն՝ 893 թ. արշաւանքը (պարտուա Տանկին ի Հայո ի գրունի զաշխարհն
 [ՅԵՐՆ գրունիչ զաշխարհն] ընդ չեով ծառայութեամբ [ՅԵՐՆ ծառայութեան] հար-
 կաց՝ թուական Հայոց Տե՛թ [ՅԵՐՆ էրեք հարիւր քառասուներկու թուին (-893/894
 թ.)] փեկեր», որն աստուծոց Գեորգ Գունեցու գերեզմանաբ (գերեզման էղև
 [ս ինկեր] հարապեան Հայոց [է ին Հայոց] Գեորգ [ՅԵՐՆ Գեորգիս]», ի կապան
 երկաթի [ՅԵՐ երկաթիս] պարփանկեւ՝ անա ի Պարտուս]։ Եւ անմիջապէս գրու-
 նից շեռոյ իօսուում է Աղուանից Յագատրոսթեան գերականգնման մասին Համա-
 մի կողմից, ով նաև կարողացաւ Սաղկի («Սաղկոյ») անիրայի ձեռքից ազատել
 կաթողիկոսին ձեռ փրկագնով (Իրականում, ըստ ամենայնի՝ արարների պահան-
 ղած հարկի կամ զրա պահանջուած լափի վճարումով, որը, թերևս, գտն է սկզբնա-
 ղուս հրաժարուել էր անէջ Անրատ Ա-է)։ Բնագիրն է. «Սեպ քարեպարան Համամ,
 որ եւ Աղուանից էղև Յագատր. նայնպէս զգործանեալ Յագատրոսթեան տանն
 [ՅԵՐՆ տանս] Աղուանից Համամ նորոզ [ՅԵՐՆ նորոզաց], որպէս Աղուա Բագրա-
 տունի զՀայոց Յագատրոսթեանն»։ Անա սրան անմիջապէս յաջորդում է ապա ի
 միում ժամանակի գործեցանա արտայայտութիւնը՝, եւ պարզ է, որ այն չէր կարող
 գրած լինել նոյն մարզը (աղբերի Կեղեանէջ), ով թէլ առայ էղև էր 6-7 ասրուայ
 արքերթութիւն քոչց սուուզ 887/888 (կամ 885/886) եւ 893/894 թուականները։

Փոխարէնը՝ զա իրային կարող էր իր աղբերի ինչ-որ մի արտայայտութեան
 փոխարէն գրել ինքը՝ Մագիւս Դաւիթուանցին, ով իր երկն մնացեալ մասերում էլ
 պարբերաբար փոփոխում է, ամենից որբագրումներս կատարելով, գտն Հաստա-

¹ Թերևս, այս թուականն ստիպարն, որը, ի դէպ, սյանպանուել է ՊԱ-ի մնուարերի միւսով
 Բ ինքնում, անմիջապէս է վերականգնում կատարել՝ «հրեց Տարիտ երեսուն եւ չորս»
 թուին (-885/886 թ.): ՀճԻ. նաև Ա. Սիլիպազարյան, Աղուս Ա Բագրատունի, թագաւոր
 Հայոց (Եր., 2014):

² Գաւաթ, Գ. իս իր, էջ 335. Ա. Յակոբեան, Միւշտոց Եղիվարդնի, ս. 51:

³ «Սաղկոյ», արձնիք՝ Սաղկաններ, անիրայեան յարոնի ստեմանուան փոխարէն Բ ին-
 քի մէջ մտաւորում (Վ. Փլ՝ դարի) անկառ է «Տանկառ-ընթերտն, որը, ցուտ, քառապ-
 դասար Տակոյնորի է ՊԱ-ի՝ 1963 թ. հրատարակել Վ. Անուշիւանը»:

⁴ Գեորգ Գունեցու ազատման մասին ժամանակն տե՛ս նաև Գրատեմ, էջ 170-171:
 Հոյն. Գրատեմակերպից, էջ 72; Yovhannēs Draxaktsiatsēs, chap. XXXIII, p. 228.

⁵ Գաւաթ, Գ. իս իր, էջ 335. Ա. Յակոբեան, Միւշտոց Եղիվարդնի, ս. 51:

⁶ Իրան յաջորդում է իրն սիմտի շարեմակութիւնը. «Ին մոյն ինքն Համամ՝ անա առ Ատ-
 տանն մեծապէս [ՅԵՐՆ մեծ] յանցանալն, որ վասն սնտն այս [ՅԵՐՆ չէր այս] կենացս
 զպարտ [ՅԵՐՆ նոյն պարտաւագն] պեանն եղիարն ժողովալ յաննիմն [ՅԵՐՆ յաննիմն]
 իրում, մեծապէ՛ք քարեպարտիւնն առ նկնդիցին եւ առ ամննալն կարատեալս [ՅԵՐՆ
 կարտու] եւ չնարտի ստատապարտս անպատ կատարել: Որ եւ գնն ճարտարտե՛ն
 Հայոց Գեորգ [ՅԵՐՆ Գեորգ] յանցէն Սաղկոյ [՝ Տանկոյ] կապարամնն քաղմարաչի
 գամնից սայց արևակն, եւ յոյնանեմար գնա պարտալ՝ արտոչ առ Հայաստանայն [ս
 Հայաստանս, / Հայաստանայն] ստացէր» (Գաւաթ, Գ. իս իր, էջ 336; Ա. Յակոբեան,
 Միւշտոց Եղիվարդնի, ս. 51-52):

րկննէ իր պատկերացրած սաղփանդակն եւ «հակահան» իրողոյթները (սկսած անկրէ)։ Հմմ., որ՝ Ա.թ. գլխում Տրչառ Մեծի կողմից՝ Լայտատակի, իսկ Ռանայրի կողմից՝ Ազուանքի քրիստոսեւոյցման արիթմոյ առումը. «եւ այլ ի միմ ժամանակի նկն հրաշք յԱստուածուսա՛ւ Գծուար չէ եկեալորէ, որ մեր կտորում ազբրիք՝ Դասխուրանքի պատմագրին տաննիչա թուացանս եւ այդ պատճառով արքազրուան արտաշայտութիւնն ուղղակի կրկնէ է մի քանի առջ մեր տրուած նոյն տարեթիւը՝ «Լայոց Յեթ [342 - 17.04.593 - 19.04.594]» որպէս ո՛չ միայն Գէորգ Դասնեցու գերեզմարան, այլ նաեւ Լամամի Քազարս գառնայու տարի՛, նշենք յատուկ, որ զա չէր կարող լինել մի շարք տարի, քանի որ Լամամ Բարեպաշտի սիւժէին անմիջապէս յաջորդում է. «Քակ յառ Դ [4] անայ ... ոպտանս Ապու Այի Ազուանից իշխանն [ե իշխան] Լայկազնի [էւ Լայկազուիք]» սիւժէն, ապա քիչ յետոյ այդ ողորդութեան տարի է նշուած, ինչպէս տնասեր, 897/898 թիւը («եւ Լայ թիւն ՅեՁ [346] էր»)։ Այսպիսով, Լամամ Արեւելցու Քազարումը կարելի է վստահօրէն վերագրել 04.598 - 8 տարի - 894 թուականի սկզբներին։

ԺԳ գարի պատմիչ Մրիթմար Արիվանեցու մի վկայութիւնից յայտնի է, որ Լամամ Բարեպաշտը կրկն է նաեւ Յովնանէն տնուր (ս՛ւամամ, որ եւ Յովնանէն Բագրատունի. մեկնեաց զԱւակն եւ եղ զվերջի զուրջայան ի զուրի Սաղմասցնս)՝ նայք ան՛ս նաեւ ՄՄ կրկու գրչագրերում՝ ԸԳ 2152 (ԺԳ գար, թ. 210ա. ըմ՛գ է Լամամն, Առակաց մեկնիչն Փատարեան - Բագրատունեաց իմաստունը արեզոյլ՝ Յոհանէս անուան), եւ ԸԳ 5128 (ԺԷ գար, թ. 248բ. «...ձեծ վարժապետն Լայոց Լամամ-Յովնանէն՝ անոյ Քազարսին Աշտոյ Բագրատունոյ»)։ Փաստօրէն, այս համադրումը կասկածի առարկայ չի եղել զասական հայագիտական ուշխատանքներում, որտեղ ժողովրդական վերլուծուած են Լամամ Բարեպաշտ Քազարսի գրական գործունէութիւնը եւ նրա ոչ անսո՛ւղ կեանքի ինչ-ինչ գրուակներ (հարազատ եզրօր սպանութիւն, ապաշխարանք են)՝

Ավելին Աւշեան ստորիկանի հարկապահանջութեան եւ Գէորգ կաթողիկոսի փրկապետական պատմութեան մէջ Յովնանէն Դրասխանկերտցին զեռ, ըստ անկնային՝ յՔազարում Լամամին կալում է ամեծ իշխանն Արեւելցու։ Բնագիրն է.

¹ Փասն., Ա.թ. էջ 14:

² Գէորգի գերեզմարանն ժամանակի ժամն, թերեւ կարելի է դիտարկել, որ հարկապետը արագ ստեղծագծերը սովորաբար Լայտատակ էին արշաւում մտնողներին։ Տե՛ս, որ՝ «Քակ ստորիկանն անկարգեան ողջամայր ի Գգի՛ն՝ զդասնայունն նրամայն մծրացնոյն ի մնա անցուցանել» (Փասն.), էջ 216: Yohannes Drakankantz՝ I, claus. XI, p. 250):

³ Փասն., Գ.իւս թիւ, էջ 336, 337: Ա. Յակոբեան, Մաշտոց տիվարդոցի, սճ. 52, 54:

⁴ Տե՛ս Մրիթմար Արիվանեցի. Գառնուրին Լայոց, Մոսկով, 1860, էջ 55: Հմմ. է Աճառլյան, Լայոց անձնանունների շարտարան, հոտ. Գ, էջ 557 (ս.93. Յովնաննու, երկրորդ անուն Լամամ իշխան Արեւելցու (894 թ.) ըստ Միւ. Արիվ, 70-):

⁵ Տե՛ս Մ. Ասուռ, Ըստուրի Փրանկուսի և արմենաե տոհմատէս, Петербур, 1915, «CXVI-CXVII (քննարկը)» էջ 251-285; Կ. Կոստանանց, Լամամ Արեւելցի, Վաղարշապատ, 1896; Մ. վրդ. Աճառուրի, Հի՛ն եւ ներ պատկերմուն կամ անկանի շարակամները, Վաղարշապատ, 1913; Ա. Օ. Մանգականան, Աղտանից աշխարհի գրականութեան հարցերի շուրջը, էջ 183-204:

«ե ծագողնայ միանգամայն զիեղիք պահանջման սասիկանին՝ վազվազանի առաջնայք ըստ հրամանի արքայն Ամրատայ առ մեծ իշխանն Արևելիցն Համամ... Իսկ եւ շինքն հայցնայ գնաչրացոսեան առնայք, եւ յառաջեայ գանձն առ շիրմէն եւս յաւելնայ ի ջրումն սահին՝ ապք տանիչ սասիկանինն՝: Ի գեպ, պատմիչ այս եզակի վիպասման հիման վրայ է ետք գրականութեան մէջ արմատաւորուել Համամ Բարեպաշտ Բագրատունի արքայ-մասնակարգի միս՝ «Արևելիցն ճակատելէ՝ Բերուած թեպզրի «Արևելիցն անուանուիք, որք, ի՛նքնիկ, ունի «Վայսասանի արձնելքս իմաստք, Ս. Բարխուդարեանի կործինով՝ շարունակել է տրուել ետքս սակչն Ազուսիցն թագաւորութեանը եւսեւ անչի ուշ, մասնաւորապէս՝ 306-308 թթ. միջոցայրում, Ամրատ Ա-ի՝ արխազական արշաւանքին յիշխան Վերելիցն Սմազաւթ ժառանգչութեան ատիթով, որին եւս համարում է Համամի եղբայրը՝, եւ եկեղեցում է ետեւ, որ այս եղանակով յիշատակուած է Առփուլոյի գերեզմանացից (Աղցոյի Տիգրանակերտից 10 կմ հիւսիս՝ ետլէնագետի ճախ վտակ Քրիտոյի ստորին հովտում, իմս՝ ՊԱ ի Սեւանի, Սեւան) Բագրի թակարան տարուած կտրուուած ապակուարի շառաւոպ վիմագրում իբրև՝ «/...եղբայր Հ/ամամի... Մնայաւ՝: Սակայն հետազոյում Աբրահամ Տափեհեանի ընթերցման շնորհիւ պարզուեց, որ տունայ ապակուարիքը Համամ Բարեպաշտի հետ կապ չունի. նրանում ուղղակի յիշատակուած են «Ներսէ հասակունս ճահաջտ ըսն ս(Հ)ամամ իշխանս, ապա՝ Տէր Փղիպոսն, Տէր Պետրոսք եւ վերջինի հայր Դարիթը, ընչ որում Առհաւե/Առփուլոյի վիմագիրը գրուած է Համամ արքայից կրկու-երեք ցար լեռայ՝:

Ս. Բարխուդարեանի անսահէտը քոյր գեղարուած գծուար է հիմնուար համարել: Թում է, թէ ինչորոյ առարկայ «Արևելիցն անուանուին արտաշույում է միմիայն ոչ կրկորատու այն պահի իրական պատկերը, երբ Շարի կրկրի տարածքը մտնում էր ընդարձակ Արմինիային շարունակող՝ Աշուս Ա-ի եւ Ամրատ Ա-ի առաջին տարիներին թագաւորութեան համակարգի մէջ, որն ընդգրկում էր ետեւ Վիրքը եւ Բան Արուսեղը, մինչև Սեւ ծով եւ Վոզկասեան լեռներ: Այլ պահ արտաշույում

¹ Գրանք, էջ 171 (տե՛ս նաև շարունակութեան մէջ. «Ու հաստաց պարտաւարութեան թուակրկնեայ վաղաքամար իշխանն ի անաճել գնաչրագնոս մեծ, եւ ծարճուար սմալոյիք քովանալալայն ըստականայնայ, ի ճնուար աստաղութեան եւ քարանձախութեան պայմանն պարտաւորեայ՝ առաջէ գնա ի Հաւս»): Ծովհաննէս Գրախոսանկերտցի, Գառնոթիւն Հաղոց, էջ 463 (ԲԸ, գլ. 1, 4): Վոհաննէս Երասնակերտցի, Գառնոթիւն Հաղոց, էջ 161 (ԲԸ, գլ. 1, 4): Վոհաննէս Երասնակերտցի, Գառնոթիւն Հաղոց, էջ 161. «Այս այն Արմինի է, որ գՏԵ ԳՆոց գերի տալիս, գրե գնալով Համամ Արուսեղի թագաւորն»:

² Հմմ., որ. Կ. Կոստանցանց, Համամ Արմինիցի (Վաղարշապատ, 1896):

³ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Աղցոյի, Շարիի եւ Փարսիոյի իշխանութումները, էջ 68: С. Бархударян, Сургуты и Астаран Арцак..., с. 79: Հմմ. Ծագումն Բարխուդարյան Գառնոթիւն, էջմիածն, 1921, էջ 81 (թնակցող՝ ստորին Տե՛ս նաև Ս. Առփուլոյան, Հայր Սմբատ Ա թագաւորի արխազական արշաւանքը. - ԼՀԳ, 2010, № 1-2, էջ 122-126):

⁴ Տե՛ս սկզբնապէս՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Կոստանալիք Համամ իշխանի անունով. - ՀՍՄԻ ԳԱ «Տեղեկագր», 1964, № 1, էջ 61-64:

⁵ Ա. Շափիբյան, Քաղիքի քաղաքացի թանգարանի հայերն արմատաւորութումները, - ԼՀԳ, 1976, № 6, էջ 89-94:

մը կայ, որ՝ Դրասխանակերտցու երկի յայտնի գրուածքում, «...և մեծ հարապարակն Արաց եւ Կամախօրք իւր՝ զեղեցիկ կարգաց ուզգութեամբ հաւանեաց եւ Կազակեղաց յեկեկե... ևւ աշտղն իրօնայ անհրօցանէր [Սմբատ Ա՛՝ մինչև Դարսի 883/884 թ. աներիչ երկրաշարժը - Ա. Յ.] զշախիզ անլուծեան իւրոյ յարեմոխց Դրասխոյ մինչև զՆարեայ քաղաք, ևւ սեղս եւս քան զՊարսխ՝ քերտայ մինչև առ ամն ծագուն մեծի, ևւ մինչև քաւնման Եղբարաց եւ մինչև զսարթաւ մեծի յերինն Նովիասու, զԿուարացոս եւ զՄանարս մինչև զտուն Ալանայ՝ անայ եւս յինն ևւ զամբոց քան պահակի եղաց, ևւ անար ի Կարաակողմն կոչս՝ զԿուր զնամոզ մինչև ի քաղաքն Տփլիս, ևւ զնւոյի գաւառ...»¹ Այց եւլն պահի ի քալինեանն արտաշատում էւ նաեւ Քովմա Արծրուտու ժոռ («Ճայնմամ Թագաւորն [Սմբատը՝ 885-ին կամ 902-ին - Ա. Յ.] զեղացան արարեայ յանկնայն աւնման անլուծեանն Լայոց, Կրաց եւ Ազուանից, ևւ առ քաղաքացոսն եւ Կազարապետս եւ զաւառակալս, ևւ որք սիրտարար առ եւս զԿազակեղութեանն Կարկ Կարկակեկն՝, ինչոչն նաեւ Նուայն Բազրասուտու (-Անանուն զրուցագրի) «Պատմութեան մէջ (եւ մտաւ Աշու Բազրասուտի, ևւ Թագաւորեայ տանն Լայոց Աւայատ, որից Աշուտ... Եւ եւս տիրեայ անկնայն աշխարհն Լայոց եւ ընց մտաւ լամ զՆայք եւ զՏայք, զՂիքք եւ զԱզուանք եւ զԿրաց քաւոն եւ զՄարխուսից եւ զԱզարիս եւ զԱրմուս եւ զՔարս եւ զաւան Պարսասայլ եւ առեայ տիրեայ նմա զՓայտակարան, որ է Տփլիս, զԿազարշապատ եւ զԿիկն, եւ զԿարոց ձար եւ զՆարեղզան...») եւ ուշ պատմիչներէ կրկնեամ՝, Սակաք մինչևայն ժամանակ Կարաւոր չի թոււմ գաւառերիչ, որ նայն սինակը շարունակուի է նաեւ Կաւաղայում, Ճամաուրապետ՝ Կարեան Աւրաղասուկանում Աւշեան անիրաների Կզարացուից յետոյ։ Արզն Լայոց Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը, ով 908 թ. յետոյ վտարանցի գարնամ Տիրազնկալուեց Ատրինքան Լամանեանի կրկնում, նման եղբայրաբանութեանն պատգարբում է զուս աշխարհագրական նկարագրութեանն ննամ. «...Կաւանեայ շրջեցայ ի քաղաքէ ի քաղաք ի կողման արեւելայն Ազուանից, առ մեծ իշխանն Սահակ կրկնայ, ևւ առ Թագաւորն եղանց Աւրինքանէ, որ քաւ առեւելայն Դրասխոյ Նովիասու...»² Պատմական չի թոււմ նաեւ, որ Կասանեղին Միքանակեկն իր անբարոյութիւններէ ժամին Բ գրքում կոչում է այդ երկիրը, ըստ անկնայնի՝ Ղեկ իր պաշտօնական տետաւեւումով «Ալբանիա»։

Արջին ապրիլի ներկայացրամ Բիզակեղիայի կոյսերի հասցեատերերի օպրանականս կրկնացուցաիչ, որք յաշտրում է անպատաներս եւ սրբերայնս կրկնացուցակներին, անի Կանուեայ տնայք. «Ալբանիայի իշխանին [եւ տնայք]»

¹ Գրաւն, էջ 161; Լեզն. Գրասխանակերտցի, էջ 64; Yovhannēs Draxanakeci՝ ձար. XXXI, p. 220.

² Քովմա, գլ. 9-10, էջ 236-237; Քովմա Արծրուտի եւ Անանուն, էջ 262-172, հոդ. 341, էջ 244.

³ Ճայնոմ Բազրասուտու Պատմութիւն, էջ 65; Լեզն. Վարդան, էջ 116-117 («Յարում առք ընդարձակեայ մեծին Աշուի ի Վիսս եւ Ալաուան, ևւ զերկաւաւայնման թնայանմայն...»):

⁴ Գրաւն, էջ 217; Լեզն. Գրասխանակերտցի, էջ 130; Yovhannēs Draxanakeci՝ ձար. XLIV, p. 264.

Է Ալձանոյ՝ հրեաառաջնների [Κρεβατιδων] իշխանին՝ հրեաառաւ կոչուածին: Վզուերայի [Κολωνιας] իշխանին: Մանարայի [Γαλανορας] իշխաններին: Սարահի [Σαρβων] իշխանին, որոնք գտնուած են Ալաներայի եւ Մոսորիայի միջեւ: Ըշխաններին Ագիայի [Αγιαι], որի մէջ են գտնուած Ասասիայ գոները: Կրիւսայի [Χρισου] իշխանին: Կրեզանի [Κρεζαν] իշխանին: Մոզանի [Μοζαν] իշխանին (Մոհանից է սկսուած Մէտոսի լիճը): Այս եւ մնացեալ բոլոր ազգերներին երևում է, որ Համառ Քաղաքաւանու ստեղծած Ալլաներա/Ալլուանք (կրօնաշէտ ազգերենբրում՝ ունիթթ, գազաւանցի պատմարանների ծախշտորած պայմանական կարդթով՝ «Երկրորդ Ալլուանից») Քազաւորութիւց (Շաքի մայրաքաղաքով) ըկզգրկում էր աւտոնի եւ զազմիշխազարման Քուն Ալլուանքի Քազաւորութեան յոյ ծայք արեւմտեան ծայրը: Իս Ալազան եւ Երբի գնակերի միջին ու ստորին հովիտներն էին, Կարից Գրախ եւ քրեպիտիտիտուական Պարթիթի Քազաւորութիւնից արեւելք: Քուն Ալլուանքում կենտրոնական զիբք գրադիցեղոց Գիւաւորք Նալպազի մայրաքաղաքի շրջանում՝ եւյն Վարալաւ ստուան սակ մեաւորում առանկին եւ մահմեդական տիրակալներով (Քելչեա եւ առաւելազեա քրիստոնէայ ազգաբնակչութեանք) գնտական կազմաւորուել (գուղ՝ Կոստանկին Միքանանի Վեդրան, արարական ազգերների Արախյա/Անրախյան) սահմանակցում էր Համառի Քազաւորութեան Տեա արեւելիցից: Քազմութի արարուելու Տեղեկանիցներից քրեկից յոյ ալ-Ռաթրիթի (ժ գ. սիբք) կնարազրութիւնք՝ ՎԵրուանի եւ Կրանի [-Կալզան] միջեւ կայ սահման, Կրանի եւ Մոհանի միջեւ [կայ] սահման, ինչպէս եւ Արիլա երկրի Տեա. սա մարզ է՝ բնակավայրերի ոչ մեծ քանակով: Անտոն [մի] հզոր ամրոց կայ, իսկ երա յտնուած, յոնների ուղղութեանք՝ մի աեզանք, որք յարում է Լոնկ երկրին: Երանք [Լոնկի բնակիչները] պաշտպանում են այդ ամրոցը, քանի որ Արախյայի տիրակալը երանք Տանկէլ յատուկ Տանկում է տանում եւ քարիզորդական յարաբերութիւններ է պահում իրենց Տեա: Գրեթէ եւյնն է կրկնում այլ զկարեւրում եւս ալ-Ռաթրիթին Տնտեալ ալ-Մուկաղզաւանք՝

Համառ Քարեպաշտի սրբի Ասրեկերակնի եւ գերբնին սրբի Իշխանիկի մասին Տախիական, Վրացական եւ արարական ազգերներում մեծաթիւ (Քելչեա եւ ոչ կա-

¹ St'a Comte. Poëp'h., De Cœren. II, 48; Constantinus Porphyrogenitus imperatoris De Cerimoniis sive de byzantinis ritibus. Geœca et latine e recensionibus I. I. Reiskii, Vol. I, Bonœe, 1829, p. 688; Կոստանկին Միքանանի, Բյուզանդական սրբույցի արարողութեան մասին. Գիրք II, Քաղաքի քննարկի, ստաւարանի եւ ծանրազգրութեանց/ Հ. Քաղքիկյանի (Օստալ ազգրեցեղոց Հարսանանի եւ Ռայկի մասին, 6, Բյուզանդական սրբույցի, Բ. Եր., 1970, էջ 152: Աւարոց եւ յարք պարթեպեանց է. Քելոք վերոյիշույցներն ուղղուած նամակը վերնագրում է արալու. «Քրիստոսաւտր տէլինի իրանմանը այսինչ էլ-խանից, այսինչ երկիր: / Հայրց կարտիկյանի, Իրնիւնի կարտիկյանի, Ալլանցի կարտիկյանի: Երեց կարտիկյանի էլ ուղղուած նամակների վերնագրոց է. «Քրիստոսաւտր տէլինի իրանմանը այսինչ երկրի սահմարարկարալու պահել ստոցնորդի:

² Ситл А. Р. Шехсаванов, Вопросы исторической географии Дагестана X-XIV вв. (Лезг, Гум.), – Восточные источники по истории Дагестана (Сборник статей и материалов), Москва, 1980, с. 67. Լճի. В. Ф. Минорский, История Ширваня и Азербайджана, с. 191.

³ Н. А. Керемханов, Сведения арабских писателей о Кавказе, – СБОРНИК, том XXXVIII, с. 31.

հեռավոր) անգնիւթիւններ են պահպանուել: Ըստ Մարտինոս Երրէւանին հասած տուեալներին՝ 908 թ. Տաթևի Պաղոս-Պարոս մայր եկեղեցու սնունդը բազմաթիւ պատուաւոր հիւրերի թում մասնակցում էին Աղուանից կաթողիկոս Սիմեոնը (902-923), Գարգմանի (Փարիսոսի) իշխան Սահակը (յնս՝ Սահակ Սեւակոս) և Աղուանից իշխաններ Գրիգորը (յնս՝ Խաչէի իշխանը), Սային (յնս՝ Գորգուի իշխանը) և Աարնիբանէ՛ր՝, ընդ որում՝ ուսումնասիրողները վերջինս զատահար խմոր համարում են Եաքի/Ներէթի Քազարը՝ Լամա՛ Քարեղաշտի որդին (Քեղեւ երա՛ միայն իշխանս կուտւիցը որչի է և անկողնածային է)։ 908 կամ 909 թ. Աարնիբանի երկրում հիւրընկալուից զտարակզի Լայոց կաթողիկոս Յովնանէն Գրասիանակերացին, որը զա ելում է այրալէս. «...տա Քազարն ետաւից Աարնիբան, որ ըստ արեւելից հիւրիսց կովկասու, զի եւ ետա ի ժողովրդնէն մերն է և խաչն արաւտի մերս էրն»։ Եւստով՝ 915 թ., վրացական ապրիլների հաղորդմամբ՝ Աարնիբանը (Աղարնաւ) թշնամացի էր վրացական երկու տիրակալների հետ՝ Արթուրայ և Կարէթի, սակայն կարողացաւ մեծ պատերազմից խուսափել՝ նրանց որոշ տարածքներ զիջելով Աղագանի վերնահովտում (Արշի, Գուազին և Օրշորի ամրոցները)։ Միշտ է, ըստ Կախուշտի Քաչրատիների (ԺԷ զար) ձևաքի տակ կղած անգնկանու՝ զկարի Կարէթ Ասորպատականի Սաշնանների արշաւանքին (որը վերագրում է 938 թ.) յաջորդից նոյն ուղղութեամբ շնորհի Քազարորն յարձակուելը, որի արդիւնքում ես յետ գրանից երկու տասնամեակ առաջ կորչում ամրոցները՝, Աօար Տեղեկակ ալ-Մասուցին ձեռքին անուկով երկրի՛ իր օրերի (943 թ.) Քազար և երում աւանտի որդի Աղգար-Խարսանի՛ն, իսկ արդէն 949 թ. Խաչէն Քաւառ այշեւում Լայոց կաթողիկոս Անանիա Մոկացին Աղուանից աշխարհիս ոչխառարներին ու սեղաններին թում իշխանակում է իշխանակ Քազարին՝ Աարնիբանի որդուն՝ Լամա՛ Քարեղաշտի թոռանը՝:

Եաքի/Ներէթի Քազարը իշխանիկին գիտեն նաեւ արար և ժողով Տեղեկակները ժ զ. երկրորդ կէտի արար Տեղեկակ իրն Լաւկալը Նիբրէի շերք հարիւր

¹ Օրբ., գ. 616, էջ 171; Պատմութիւն Ճախնոցից Սիւական, գ. 84, էջ 234:

² Գրախ., էջ 217; Լուկ. Գրախումանկերացի, էջ 130; Yovhannes Draskhanakertsi, chap. XLIV, p. 264.

³ Матвиев Карталис, Пер., введение и примечания М. А. Аракчиянцке, Тбилиси, 1976, с. 33; Актисис Картали, с. 52; Կ. Աղից, Քաչրատից Քազար, էջ 133; Օսթրոն Իստորոն Գրուն, т. II, с. 275-276.

⁴ Валушты Багратини, История царств Грузинского, Персела, снбана предисловием, словарем и указателем Н. Нахичеване, Тбилиси, 1976, с. 127. Հմմ. Օսթրոն Իստորոն Գրուն, т. II, с. 267.

⁵ Յի՛ս Վ. Ֆ. Մանուկայ, Իստորոն Սիրուա և Արմենա, с. 211.

⁶ Տեղում Անանիայի Լայոց կաթողիկոսի՝ Յաղապա անգլուամբարտեւան..., էջ 131 և 144 (ուրից զարտ թագաւորութեան յաճեմա՛ իշխանակ՝ որի տնտն Աարնիբան, թում հրակնոցի Լամանայ յարնալար թագաւորին Աղուանց, և էր դարձնալ յաղանց Տեղեկոցին և մտուցուել զմերսցն դաւանութիս, և՛ «...ծագուց ի սիրտ Տեղապոսն Աղուանց, ի թագաւորն, որ խէլէ իշխանակ՝ որի տնտն Աարնիբան, և Սիմեոնի-ժակ Աղուանց իշխանայ իշխանի, և մորն անտուց և զեւ մորն...»):

քառասունչորս ֆանեկ (-27.04.953-14.04.956 թ.) զեղեծքի անբայ (Ասորգառահանի սահման) Մարզպան իրն Մուհամմադ Մալաթեան - Մուսաֆիրեանի հարկատուների ցանկում նշում է նրան երկրորդը և կոչում. «Շարքիի ալը Բշխանիկը [Բշխանիկ], որը յայտնի է որպես Աբու Աջ ալ-Մալիք»¹: Ազդերում նշուած տարեթուի տարեթիվ ուշագրութեան արժանի է Ա. Տէր-Ղևոնդյանի դիտարկումը, ըստ որի՝ հարկաքուցանում ներքին Արմինիայի համար ասուած է. «Համախնեց [Մարզպանը] Արեւաթի երկու որդիներին՝ Տեա...ս, որը սեկատր ունի Անաս Ա-ի երկու որդիներին՝ Աշտին և Արաֆեկ, Տեաեաբար՝ «հարկաքուցանող, թեև ըստ իրն Հաուկայի կազմուած է 955 թ., ամենայն հասանալիս, թեանք արտացոլում է Արաս Քաղաքի ժամանակ (928-953) անբոց գրութիւնը, երբ ժամանաւոր և և Քուլաքան Հայոց Քաղաքութեան տարբեր ժամեր հարկ էին վճարում հարեան Ասորգառահանի հարկաւաններին զեղեծի հրտանների աստատակութիւնից զերծ ժառու համար»²: Ընդ մինչ, պետք է նաեւ նկատի ունենալ, որ ցուցակը կարող էր կազմուած լինել 949 թուից յետոյ, քանի որ այն «ժաշիմի ալը» է նշում Սենեքերիմին (Ման-հարիթ), իսկ 949-ին ծաղկեում, ըստ Անանիա Մոկացու, զեռ վերջինիս հայր Դրիգորն էր իշխում (ըստ 965-ին՝ արգէն հաստատուպէն Սենեքերիմը)՝

Իրն Հաուկայի նշած Աբու Աջ ալ-Մալիք անունն պարսկան ընկալմամբ նշուած է ալ-Մալիք անունով [տալ] որդի ունեցողի հայր, և քանի որ արարելն Մալիք-ի իմաստն է ոչ միայն «Քաղաք», այլև «իշխան», ենթադրելի է, որ Համադ Ազուրայի արքայի (7 մինչև 906 թ.) թու Բշխանիկը 350-ական թթ. ունեցել է ոչ միայն որդի՝, այլև արգէն թու, ընդ որում՝ կոչուած իր պապի անունով՝ Էլյսան [Էլյսանիկ] - ալ-Մալիք: Ըստ վրաց ազբերների՝ Ասորեանց՝ որդի Բշխանիկի մայրը Աշարայի և Վուկչիի (Վերքի հարս-արեմուտքում) իշխումաց իշխան Քուրդէնի քոյր Դինայն էր (տե՛ս, որ՝ «ի շխտակ Ազարնաւ անունով պատրիկի և նրա տեկնոջ՝ Դինայ իշխանուհու, և նրանց որդի Բշխանիկի»), ով իր որդուն և սղ երկիրը զարմրել էր երկարեակ. իսկ մինչ այդ նրա բոլոր նախնիները, ազբերի խաղերով՝ սեպի և Տերնուածող, իմա՝ հակաքաղցկեղեւեակն»³:

Ինչպէս նշեցինք, Չասանկին Միքանաժիկը (913-959) իր՝ 949 թ. ասարում վարարողութիւնների մասին երկում, Ք գրքի զբ. 43-ում (սկզբագրներին ուղարկուող նամակների վերնագրերը)՝ «Ալլտանիայի արքաներն, այսինքն՝ Իշխանին, զնում է ետ պարբերութեան սկզբում՝ Հալասանի, Իրերուշի, Արազգիայի (Ա-

¹ Տե՛ս V. Minorsky, *Caucasia IV: II. The Caucasian Vassals of Marzban*, p. 519, 521-522; Ա. Ն. Տէր-Ղևոնդյան, *Հայաստանի քննարկը*, էջ 58; Այսպ ճատննադրմք, Գ... (Օտար սղըրմերը..., 16), էջ 641; Մարզպան Մալաթեանը իշխել է 941-957 թթ. (Ք. Յ. Եոսեփ, *Արշակունիքի շարունակ*, c. 127).

² Ա. Ն. Տէր-Ղևոնդյան, *Հայաստանի քննարկը*, էջ 59; Արսար մատնագիրներ, Գ... (Օտար սղըրմերը..., 16), էջ 641-642.

³ Տե՛ս Անանիայի Հայոց կարողիկոյ՝ Ցաղազ սպասանքութեան..., էջ 134-135, 144.

⁴ Տե՛ս իրն վաղված՝ վերջին կարող էր կոչուել իր պապի անունով՝ Ասորեանի:

⁵ Տե՛ս I. Միլիցան-Քեկ. *Վրաց սղըրմերը Հայաստանի ու Տալիսի մասին*, հտ. 9, նր., 1955, էջ 39-40, հմմ. հտ. Ա, էջ 98, 203; Ն. Ազոնց, *Քաղաքաւանաց փառքը*, էջ 132-133:

ընտանեան Հրատան եւ Արթուրոյ) եւ Ազանիայի պարբերաթիւներէն յետոյ Ազգանց եւ Յուարիում է նաեւ զերջ նշումով ոչ ոչ ձեռն բերկները՝ Ազգերիս (այս. Ազգերիս - Կրգերիս, արար. ազգերիս կրում Գուգանիս)։ Մանարիս (Մանարք, թիւրք. բան Կարխիսի նա)։ Մարան (Երբան, վաղ միջնադարի միջրբ)։ Ազիս (արի մէջ եւ զանում Կասպից զաները)։ Խուրան (Քրոն)։ Հարան (Արձոն, Ե զարում Կանն)։ Մոկան (Իմա՛ Մոգանան)։ եւ անհնազմուար համազրկի Կերատազներ (Քրեթոտներ)՝ յԱրտիսիս-ից անմիջապէս յետոյ եւ «Ազգերիս»-ից առաջ («Երևանապէտները իշխանին՝ Երևանա կոչուածներն»)։ 4. Յուկերանի փորձը՝ անունները որոշ նմանութեան հիման վրայ այս Կերատազներին համազրկելու ժՆ-ժՆ զգ. շարանի Մագվաղեան սելջուկ անիւրաների նա՛, որոնց տիրոջներն ընկած էին նրանից հարաւ (), պիտի համարել շարազուան իսկ ուշադրութեան անձեղով շուշակի նախորդ անուն մէջ հեղինակի կամ Գետազայ գրքի թոյլ առած «Ազգերիս» - «Ազգերիս» [«Կրգերիս»] ակնշարտ սխալը, թիւրք. պէտք է հարաւոր համարել նշխանման տարրերակով ժերբատազ - «Կերատազ» զրիպակի վարկածը՝ այդ Կերատազից էլ զերտահանելի համարելով «Պերատազ» < «Պերթա[ն]տազ» < «Պերթ[ն]գ» տեղանունանմանը։

Յիշենք, որ Միջանումնի նշած գաւին (բառ Անանիա Մակաչու՝ Հնց 549-ին) Ազուանից Քաղաւորը (յիւզանգաղներին համար՝ արթունալը) Եջուանի Քաղաւանին էր՝ Արարիսից որդի եւ Համա-Տոգ՛աննէն Քարեղաւոր Քոռը Նոյն ժ. գ. կէսի համար Բուն Ազուանի ոչ յարտերի եկարազրութիւններ են ապիս նաեւ այ-Մատաչին (543 թ. համար) ու այլ արար հեղինակներ, որոնց ունեցած տեղեկանքով «Համանի որդի Ազգար-Նարտաչի Քաղաւորութիւնը զրիստոնեական էր, իսկ միւսները՝ Մարան - Երբանը (արեւմտացից շարազ Լազանի՛ նա), Ազիս - Արիս/Անրատիան (Պարսպ/Նապազան կենտրոնով), Հարանը (Մատաչի նա), Երբան - Խուրանը, Մագանիցան (Միւրանանի՛ Մագանը, վրայ ազ-

¹ Հճճ, առտ, էջ 213, թճ. ձ։

² Վերջինը, քննելու Ազուանի II յունանցի կ' Կասարիան շարազից ճիւղիս, ջանի որ հնչերնից թիւ է նախանշանը Լոնանցի ին «Ազիս» - «Արիս» համարման մասին տե՛ս Ա. Առոնի, К постановке вопроса об этноэтнополитическом Канонической Албании, с. 42-43; նոյնի՝ К хронологии завершения этноэтнополитического уклада и этнист, с. 141, Հճճ. Տ. Քուստիան, The Byzantine Rostomid Lezginians and the Kaitum, Cambridge, 1929, p. 171-172.

³ Comte. Porph., De Cesare. II, 48; Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Ceremoniis., Vol. I, p. 688; Կասարիսի՛ Արթունանի՛, Քիւզանիան սղոյնից արարողութեանի մասին. Գիրք II, էջ 152 (տե՛ս նաև էջ 312-313, թճ. 96-104)։ Հճճ. С. Zuckerman, A peepos du Livre des ceremonies, p. 532-537.

⁴ Կոյն տեղում, էջ 532-533։

⁵ Տեղին նշենք, որ անմիտի հարկամանի լին Լազանը Գիրգիմանի գնամոյտի փոխարէն Լազուկի ին Կոսի շարազների շրջակայք առնելու՝ Ազիկը Ազիկերովի վերջին փորձի թիւնը (մոյ կերպ անիմ մէջում նաև Հարան՝ Վարան սղոյնից արարողութեանի տեղից տեղից վարողը) եւ Կարալա շարազների մաս առնելը։ Տե՛ս Ա. Կ. Առոն-Յորս, Этника Кавказского Ислама на Кавказе... Գրքի Քարտեղ 1-ում («Этноэтимология и Церковный Канон в этноэтнополитическом Исламе»), արդի փորագի (Կիւզանաուտի) ցույց։

քրիստոսի՝ Մովսեսի, ու-Լազար (Կանի՝ Լազար) եւ Քար ալ-Արփարը (Ինքրենց)՝ մահմեդական, Քլալա նրանք էլ ունէին նաեւ քրիստոսեայ ընկալութիւն՝ մի զեւ-ըսով՝ աննշան, միւս զտարրով՝ հով (ար.՝ Անրասիլիան ուղղակի՝ կրօնով շարի)։

Դրանցից մէկի՝ Մովսէսի, համար նշենք, որ Ք գարի յայն ժամանակագիր Քլափանէսի մաս՝ 688 կամ 689 թթ. քրիզանդական մի արշաւանքի նկարագրու-թեան հաստատում, ըստ ամենայնի՝ գրչական պարզ վերնագրեան արգիւնքով ուղա-տուել է այդ երկրի Վուսիսիան անուանակէը (ընդգրկել է. Նախաստան ուղա-կնց [Յուսիսիսիանոս Ք կայսրը] Անտոխոս զարագրեան, որն իջուտեց տարակի-նոսներին շարք տարով, երկիրն իրեն հպատակեցրէր, ինչպէս Կանի՝ Իրերիան, Ալ-բանիան, Բուկանիան եւ Մարաստանը [Մեզիան]։)։ Ընդհանրի ենթատեքստից է-րևում է, որ Մովսէսն Երկրանուան տակ արգէն է գարով ընկալուել է անտիկ Բուն Ազուսների արեւելեան, ծովափնեայ հաստատը, որը վաղ միջնադարի տա-րաշիջու ազգքրիստոսեայ կոչուած է Բազասական, Բալաստական, Բազզան կամ Մաւ-րաց աշխարհ, իսկ Նուսուպայ վրացական պատմական աւանդութիւն տեղել է Մովս-կան անուանատարրերակով (աշխարհացոյցեան Արցախի Մալխան գաւառի ա-նուան եւ հնապայ մերձարարեան Մազան գաղտնական հետ զուտ պատահ-կան նմանութիւնների պատճառով, փաստորէն՝ զեւ շատուպարանուած)։ Վերջի-նք տարածքային ընկզգրիւմը մի փոքր տարբերել էր Բազասական երկրի նեղ ընկզգրեմից՝ Կուրի աւարի հասանքի մարտիկեայ շերտում (նմանակով Անշե-րակի), արեւմուտքում Մովսէսեան տեղի ընդարձակ էր ընկալուած եւ հասցում էր միջնե Արաքանի ու Կուրի զեւկիցը (հմ. Անտիկ Մասիկու ընդգրկը, «Փարսա-մարը» Մովսէսեան տեղի Կուրից հիւսիս [ընկած երկիրը], Փետր Արաքանի զնու-քիւսեայ միջնե ծովու)։ Իսկ նեղ ընկզգրիւմով Բազասականի կամ Բազասիկի ազգպատանի հետ անընդունակ համընկում էր արարագիր Նեղինակների (ալ-Բախարի, ալ-Մասուդի, Իրն Լուսիկ, Իրն ալ-Յակի՛, աւ-Տարարի, ան-Նասուի եւ) յիշատակած Մովսէսիյա երկիրը (այն Միրանածին կայսեր Նուսու-ը)։ Աշա-ղրութեան աննշանով Մովսէսիյա/Մովսէսեան երկրամասի այս իրական անգործու-մը եւ լիջելով լեզուարանական այն իրողութիւնը, որ հայերէնում «Մազը փոխա-

¹ Տե՛ս, ար.՝ В. Ф. Минорский, История Шервана и Дербента, с. 106-117, 191-192, 211-212.

² Քլափանէս Իստուքանուց, Ժամանակագրորդ, էջ 75:

³ Տե՛ս Մրոսեան Աստու, Житие Каравансаян арар, с. 22; Լ. Միլիքսը-Տե՛կ, Վրաց աշ-գիրները, հտ. Ա, էջ 144-145, 165-166 Հմմ. Դ. А. Мускошвили, Из исторической гео-графии Восточной Грузии (Шави и Топраки), Тбилиси, 1982, с. 65.

⁴ Տե՛ս, ար.՝ В. Ф. Минорский, История Шервана и Дербента, с. 191, 211; Վրաց ժամանա-գիրներ, Գ... (Օտար ազգրուներ..., 161, էջ 294, 362, 623) Ըստ Իրն ալ-Յակիի՝ «Ինս-պանակ/Նասուպի» մուլ տարանում է միջնե Մովսէս, Տարարանու, Խրեղով, Քար ալ-Արփար- (Մ. А. Гюбуллаев, Арабский источник о средневековой истории Восточного Кавказа: Книга 2-го тома, с. 134). Հմմ. նաեւ Մ. А. Гюбуллаев, Сведения о Дагестане в араб-ском историческом сочинении Тарас Фазллы аль-Табари ат-Табри, – «Вестник» СПбГУ, Востоковедение и африканистика, 2019, т. 21, вып. 4, с. 519 (Կարիի լիւննրի Մովսէսի-յաի ընդգրկներին՝ շերտում յազգպարեան պարմանաիրը):

առթին է պարթևերենից, իսկ մալը՝ միջին պարսկերենից¹, Յերևա, հարնչի է առանչ հասանախան համարն Մզգահան անուան մէջ մալ/մով արմատի (պղտաշատական զենի կրօնաւոր, հախարոց, ստաղազտո՞) վերականգնուածը եւ այդ տեղանուան վերջնական համադրումը է դարի օկնխարհաշոյջք-ի յիշատակած Բագանք ազգագրաւորի հետ՝ Արիական Արմատախայի մայր հարաւ-արեւելեան տնկիւնում, այսինքն՝ միջին հարի զետարերան, Ապշերոն եւ Բաբու (վերջինիս անունը, հարաւոր է, ստաղազն է հնչ Բագանք-ից): Իսկ միւս հայ հնչնափնների մօտ Բագանքին համազգայնափանում է Բաղասիմ ազգագրաւոր կամ Բաղասահանը՝ նեղ ընգզրիմում (Թեղչէ տեսանք նախորդ գլուխներում):

Բաժին 2

ՓԱՆՈՒՍՈՒՅ ԹԱԳԱՌՈՂՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՆՈՂՈՒՄՆ ԸՌ ԵՄՆ ԿԱՂԳԱՎՈՂՄԱՆ ԿԵՂԻՆԸ

Ժ դ. կէսին Քրիստոնեական, յանկին հասանդին Մրքանումին հայեր, արզն լալ գիտը Եան Խաչնի իշխանութեան որոշակի անկախ կարգավիճակի մասին (Յերևա, այգազն՝ Եան գան Գառխոսի): Եկրտրոզութիւնների մասին երկի եղն զլիում հայրը Հայաստանին վերաբերող ստանկին պարբերութիւնը զնում է Արարական իսլիմայութիւնից յետոյ եւ Իրերիայի, Արտիայի, Արազգիայի եւ Արարական պարբերութիւններից առաջ: Իսկ նրանում օժնէ Հայքի ու Հասագրախանի (Անպարականի, այն է՝ Հասագրականի) տարիտեաների արեւմտաներին (Հայկական աքրիւնների ընկալմամբ՝ Քաղաւորների) ուղարկուող եւմակներից յետոյ հնչնահը գրում է երկրի կրօնականի միտրոնների տերերին (ընգաննք՝ 8 կամ 10 տարիտեան)՝ առանկին ուղարկուող եւմակների մասին: Այս շարքում Գագաթից (Κακοβίτη), Տարոնից (Ταρών), Մոկից (Μόκι), Աննեալիցից (Ανών < *Λύων), Արեւիկից (Αρνίκα) ու Հայոց մարից (Βοιτιόρι) յետոյ եւ հարգուում է հետեւալ վերջին երկու անունները. «Շաչնի [Χατζήντζ] իշխանին՝ Հայաստան, Արարական, այսինքն՝ Ան արզիննր [Λαβουτιν] կուուող երկ իշխաններին»:

Ի զէպ, այս հաստատում աքրիւրը չի էշում Քաղաւորական տարիտեաներին Եհանմար օժնէ Հայքի կենտրոնական իշխանութեան որոշակի գերակայութեան մասին, սակայն նմանատիպ էշում հայ Իրերիայի պարբերութեան մէջ (Իրերիայի կուրապազաութն՝ երկու տղիգանց խրիտոստոլլով [Ճամակ]... Կուրապա-

¹ Լ. Յովհաննէսեան, Փաստաւ Թուրանի Գաւմոյնում մէջ վկայում իրանական ծագում ունեցող մի քանի քաներ շրջը. – ՀԱ, միժ տարի, 2015, տ. 32, Անտայան, Հայնին արմատական քաղաքան, հտ. 4, էջ 337 (սկիզբում գալիս է պի, ուրպէտ կրում ուղարկում ձեռք, ... այս քաղ Սասանումների Թանանակ դարմա ուրպէտ կամ ուրպէտ...):

² Ան, էջ 337:

³ Կաստանիկ Մրքանումին, Քիւլանդական սցրոմնցի արագրոյթիւնների մասին, էջ 151, տնկ Գան էջ 310-312, 86, 78-89: ՀՓ. Է. Hoesigmann, Die Geschichte des byzantinischen Reiches, Brüssel, 1963, S. 147-148, Կ. Է. Юзганян, Армянские географы от античных времен до XVIII в., с. 87; C. Zuckerman, À propos du Livre des cérémonies, p. 389.

զատիկ են ենթակում շարս այլ արխաններ, որոնց գիժում են հետևելու կերպ. Վերիաստիկ իշխանին, Իրերիա, Կարնասայի իշխանին, Իրերիա, Սուլի իշխանին, Իրերիա, Ացարայի իշխանին, Իրերիա: «Քրիստոսատը անդրիկ հրանանցը աչիկնին», եւ զա լիզիկն քաւարար է թու՛մ ճաշաստանի վայս եւս եպեք տարա-
 Կեկու համար: Թերեւ, Հաջոց հատուածում նմանաբայ արտապայտութիւնք ըսց է՝
 Թոզնու՛ն զուս հնգինանի շարագրանքի ըստում, եւ կեկերնս պատմանը եզն է՝
 հնկն այց տեղում Վնայարականի արխանա-ին իշխանս իշխանի գաւորն տարու
 մարի ըրտաշուցիչ: Կարնասայի սեղանարիւր անհրամշտութիւնք:

Կասանդին Միրանանին թանձ Սևորգիների առիթով պատկար է ձէջե-
 րն էր. Բարթիկեանի հայերէն թարգմանութեան թանձագրումը (ձեր լրացումնե-
 րով, «Թնայքում տ՛ն ՏԵՐՅՈՒՄԻՆ (Տերչուր՝ Տեթրու՛մ՝ ուզգու՛նք Մարիուարտի) տ՛ն
 Նոյոյանտո Մուրո թունն: Միրանանիք տալիս է ըտրի հշորիս թարգմանութիւնք:
 Թուզնս ըսց է տալիս Յովհաննէս Գրասխանակերպցին, Բուզան 853-855 թթ. Հա-
 յաստանում գտնու՛մ ասպատակութիւնների ժամանակ զբաւում է եւ Գարգանք,
 գերի վերցնում երա իշխանին սեւ անտի եւս շուկա փութ զաւս՝ կերպանայ ի
 Տուս գիւղ տակ վանկանեւս, որում եւ Կոս անուանէին զեա, որ ի նմանայ իւրն
 Սիւլոյ՝ Սևորդի՛ ազգն անուանին (Պատմականկերպի, էջ 127, հմմ. Ստոյիկ, էջ
 107, Վերջինս Հաջոցն ու Սանահեր եւս գնում է Սևորգեայ իշխանութեան
 կազմում, էջ 181): Հատկանայ է. Սևորգեայ իշխանութեան տակ ենթադրում է
 Սևորդի իշխանութիւնը: Սևորգիներին յիշատակում է նաեւ Գրիգոր Մագիստրո-
 սը (տե՛ս Քղթեր, էջ 123): Սևորգիներին յիշատակում է արար պատմիչ Նակոս
 աբ-Համարի Մրավարց ձեւով (Հ. Ք. Նալբանդյան, Արարական արչարարները [Հա-
 յաստանի եւ հարեան երկրների մասին, Նր., 1965], էջ 208), իսկ Մասուգին
 երանց երկիրը՝ Միլավուրգիս ձեւով (հմմ. Ստորոսն, Կետրուս, տր. 214), որոնց
 եւս համարում է «հաջո մը նիւզոն: Երանք ըսց էն եւ Գոր: Այլի են ընկնում տա-
 պարների արտաբութեան, որոնք տիլավուրգիս են կոչուում: Սասանեզին Միրա-
 նանին իր «Վայարութեան կաստարման մասին աշխատութեան 28-րդ գլխում
 գրում է, որ թուրքերի (իմա՛՝ Կանգարացիների) հին անուիչ Աարարտ առճառ
 (Տեթրուս Թոբուս) էր, «Սպիտակ ասարտանիս» (VIII-IX օր.) Պէ՛ննեզների ճնշ-
 ման տակ այս Կանգարացիների մը մասը, ըստ Միրանանի՝՝ Երմանուց Գարոնք
 մի վայրում: Սասանապարզները գտնում են, որ երանք թրխատելութիւն ընդու-
 նեցին, հարացան եւ երանց յետերգներն են «Սևորգիքը: Քղզու Սևորգիների

¹ Կասանդին Միրանանին, Թուզանդական արքունիցի արարողութիւնների մասին, էջ 151:
² Տե՛ս անց, էջ 311-312, 88, 89: Ընդգիծումնքը քաղգանքն էր. Բարթիկեանցն են, ով
 «Նալբանդան զրականութիւնը անանկը համար ըստ է Գ. Մրտայիկի, Յ. Մարկոսո-
 սի, Ա. Գրիգուսի, Վ. Միմոնցու եւ Ա. Արտանունցի աշխատանքները:
³ Հմմ. Հովն. Գրասխանակերպի, էջ 23: Վոստանն Դասանախուր, ժող. XXXVI, p. 190:
 Յովհաննէս Գրասխանակերպի, Կաստարման Հարց, էջ 436 (ՄՀ, գլ. ԻՋ):
⁴ Հմմ. Գրիգոր Մագիստրոսի Պղորք, Բնագիրն արալստանով եւ ծանօթութիւններով...
 յոս ընկանց՝ Կ. Կասանանայ, Արչեանկերպով, 1890, էջ 113: Գրիգոր Մագիստրոս,
 Պղորք, Աշխատութեան՝ Գ. Մարազկանց, - ՄՀ, հո. ժՋ, ՅԱ զար, Նր., 2012, էջ 318:

մասին կայ բուսական ստուար գրականություն, այնուամենայնիւ այդ ենթադրությունը մնում է սոսկ ենթադրություն, եւ հարցը դեռեւս լուծուած չէ:

Արդ՝ Կաստանդին Միրանեանի «Հայաստանեան ջուցակն ուշագիւր համեմատելով հայկական ազգերենից յայտնի նրիքի հետ՝ կարելի է, իբրեւ ամենից հասանական վարկած, ժամանկ, որ կայսեր կամ նրա կրկն մի ընդգործակողի մաս ինչ-որ շփոթութիւն է սպրդել, իսկ իրականում մեծ որդիներս - մեծորդիքս են կոչուել կայսրերի «Հայաստանեան թղթակիցներէն» ոչ թէ վերջին երկը իշխանութենէնը, այլ այդ երկրից ստանկայցոյնը երկուսը, այն է՝ ՔԺ զարեան հայ հեղինակներին յաւ յայտնի Տասուշ - Չարագոտ (իբրք՝ Մետրղաց կամ Եան՝ Ուսնաց զաստ կոչուած) եւ Գարգման - Փառխասը: Եթէ այս վարկածն ընդունելի համարուէր, ապա Միրանեանի «Իբրորց թղթակցի» սոսկ հարաւոր իր լինելը ենթադրել, անշուշտ, Գորգուի իշխանին, որն այս տարիներէ իր կարգավիճակով սլնչով չէր գիշում եռուշինն, Փառխասին եւ Տասուշ - Մետրղիքին՝ Ի վկայ, Կ, Տուկերմանի փորձը՝ Մետրղիքի արժեւորումներին տեսելու: Ի՞նչ կայսեր հայաստանեան թղթակիցներէն, ի՞նչ լինիկազու ու տարածքով էլ Հայաստանից զուրս՝ հակասում է թէ՛ Միրանեանի ըմպօրքն, թէ՛ ազգիւրագիտական մտայնա նրիքին (թերւած՝ Եան իր յոգածումով), թէ՛ զանէ սունայ զարաշրջանի պատմական իրողութիւններին, ուստի պիտի համարուի անտապն զարաղական: Իսկ ընդ Տարգմանի կողքին միւս 7 վկայքերի պէս «Հայաստան թաղը յնչելու պատեան իրականում եղել է ընդամենը յաջորդող «Հայսիքն»՝ մեծ որդիներ կոչուող լրացուած շարագրանքի բովում զուտ տեղեկազու տեղադրելու թիքեանկի բարցութիւնը:

Ուշագիւ տեսանք վերուում, Էյն Լասիկայի մաս պահանջուել է 955 թուականին Հայաստանի եւ հարեան երկրներէ պետական կազմաւորումներ՝ գեղեցիկ մուտֆիրեան - Մալաբեան անիրայ Մարգուրանին (Իհարկէ, յանձնին նրա՝ Արարական խաչիփայտիմանը) վերուում հարկերի ջուցակը: Գրանում խաղը Երթեականութեանը՝ Տարան, Տաքքի (Բուն Ազուանը), Այր - Վարդական (Արարատականի հիւսիսում), «Ներքին Արմինիյա» (Բագրատունեաց Մեծ Լայք), Վասպուրական (այլ-Մայրանիս), Վայոց ձոր (այլ-Վայցորս) եւ ժամանակներին համար ոչ լրի տեղակային «Ջրցան» երկրներէ կողքին իշուում են Եան Հայոց Արեւելից կողմանց երկը ապագայ թագաւորութիւններին տեր-երը: Գրեւոր էին.

ա) ար-Մուրի տերս (ան-ՔԺ՝ ը, մեր կարծիքով, ըստ ամենայնի՝ Մետրղիք - Փառխասի պարզապէս ազնաւորում իշուտակումն է՝) մեանհարիքը, յայտնի որ-

¹ Ստորին կը տեսնենք մանա, որ Գորգուի իշխանութեանը մշում է Կաստանդին Միրանեանի ջուցակն հետ յարակարծ (պարսպուսազ) մնով զտարբորուող կարծեցեալ մասում թագաւորումն յոցակում:

² C. Zuckerman, A propos du Livre des ceremonies, p. 589-592 (տե՛ս յանդաւան էջ 591):

³ Մեր կարծեցով՝ «Արուշ-Կուսիմ ալ-Ջիլանի-Գ համալոքի» է Եօդիսի մամուլական անթրայի մաս, որը ի պաշտօնէ դիտում էր զպէս ոչը Ջուլան-Արքի կտակարիքը:

⁴ Հմ. ման Ա. ՏԻՐ-Վանդիանի թարգմանութեան մէջ (Արար մամուլագիրներ, Գ... Ռուսար ազգայնագիրք... 166, էջ 641, 86, 11): Կ. Յակոբեանը եւս (A propos du Livre des ceremonies, p. 588) ցայ է թողնում մախորս ուսումնասիրողների կողմից այս տեղանում

պէս իրն Սուազա (այսինքն՝ Սուազա-Իշխանանունի որդի Յովհաննէս-Սենէքե-րիմը)՝ 300 հազ. գիրկեմ հարկաւաճող:

բ) աւշ-Զարգի տէր (անհաւան՝ Գորգորի ազնաւորած իշխատակումն է)՝ «Վաշտիան իրն Սուազա» (Մովսէսի որդի Վալապանը)՝ 200 հազ. գիրկեմով:

գ) սեւաշինի տէր Սանհարիբը (տառնց հոր տնուան)՝ 150 հազ. գիրկեմ հարկով՝. դարդ է, որ առ եւաշինի Սենէքերիմ իշխանն է, ում գրեւոր ետեւ Անանիա Մոկացին (Իշխանաց իշխանս [Յովհաննէս-Սենէքերիմի եւ Գորգորաց իշխանս Վալապանի կողքին]):

Իրն Հառուկայն այս երեքին զեւ սթազաւորս (տնիկ) չի կոչում, այլ լոկ՝ տէրս (Տէնի): Թէպէտ Նկատենք, որ արար աշխարհագէտը Նայն կհրպ է վարում ետեւ ներքին Արմինիայի, Վասպուրականի եւ Եւքրիի զէպերում (քնազրում սթազաւորս, անկի միշտ՝ տէրս եւ Թազաւորս է կոչուած միայն ցուցակի սկզբում իշխատակուած մէկ մէկ գիրկեմ հարկաւաճող էրբան - Վարան-չախ-ի տիրակալ Մուսամմադ իրն Աննայ ալ-Ազգիս Մազեազեանը), այնինչ գրանցում Թազաւորական իշխանութեան զգլուխինը 250-ական թուերին մասնագէտների մաս որեւ կտակած չի շարուցի:

Ի զէպ, ար-Մուր կամ ար-Մար (մ-Ռմ) եւ եւաշին (Քնշ) տեղանուններն ի-րար կոչքի մէկ տեղում էլ իշխատակում է թ գարի արար մատենագիր (մազումով՝ ետրասանից) Աբու Տուաֆը: Նրա քնագիրն է (Թարգմանուած ուսանելից), Վիսանդից [Վերբանենն պատկանեցո Քախոյա - Քաջու վայրից - Ա. Ա.] եւ զնայի հայերի երկրով, մինչեւ հասա թիֆլիս... Այնտեղից՝ Արգարի: Ըս անցայ ալ-Վալ-զարի [-Վալոց ձոր], Կարսի [-Կարսե - Քաջը], Կաշինի [-Կաշէն], ար-Մուրի [ա. մ-Ռմ], Կանգանի [?] եւ ալ-Քազգայի լեռներով: Այս երկրներն Վերթախ-

---

անթրական իմաստութեանը, սակայն ինքն էլ՝ զրու իրին վարկած (կարծում ենք) չի մտամանակն՝ առաջարկում է Սուազայի որդի Սենէքերիմի սիրրոյի անունն «Ք.Մ. Նե-հալ» տարբերակն թէ զիտարկել Ասեւ / al-Rin անտեսմանից - Ալազանթա, Ալազանց)՝ «al-Khagh Samhankal (?) մինչ ծագում քննարկում»

¹ V. Minorsky, *Caucasica IV: II. The Caucasian Vassals of Marzuban*, p. 513; Ա. Ն. Տեր-Ղեւնդյան, Հարատաւի քննարկը, էջ 58-59, Այսպ մասնմագիրներ, Գ... (Օտար ալ-քրոնոկոնը... 166, էջ 641-642; Անուցմորի եւ եղբորների արարատուս մինչև ստեղծումը արտեմերումն իմաստ (չտա՝) Ին Թազով, Կոնն մ-տաննե քս մ-տաննե, Edit. J. Kosters, Leiden, 1939 տպագրել) երաճատաւարտ եմ արարալեւս կլան վարդաւանանի:

² Տիսան Անանիայի Հայոց կարեկրկոսի՝ Յարչազ ալաուսմորնան... էջ 144: Հով. Տան Բ. Ա. Ոչուրաքան, մուլլեմի իշխանութեանը, էջ 83-84; A. N. Ter-Levonshyan, *Notes sur le Saké-Kambélan*, p. 326-327, n. 32; C. Zuckerman, *À propos du Livre des cérémonies*, p. 571; C. Бархударов, *Српание ия истории Агуаха...*, с. 53-55; Ա. Տանթրան, *Ռոմ Ալազանի եւ Հայոց Աստիկի կողմանց թագաւորութիւնները*, սգ. 222-235:

³ Երա մայնի մասնատարալեւ տե՛ս Ա. Ն. Տեր-Ղեւնդյան, 10-րդ դարի արար մասնագիրը իսկական սովորութիւնն եւ երաճատարան մասին, - ԼՀԳ, 1965, № 10, էջ 75-78:

⁴ *Sa's Abu-Duful Mis'ar Ibn Muhadid's Travels in Iran* (circa A. D. 950), Arabic text with an English translation and commentary by V. Minorsky, Cairo, 1955, p. 35; *Восток восточнее А69 Араша. Издание текста, пер., введение и комментарии П. Г. Буагачова и А. В. Ханюкова*, Москва, 1980, с. 36 (р. 184р): Այլ աղբիւրներում լիանկիպող մասնայան տեղանուն-

նախնան մասին Քարգանդիչներն իրապացիորեն ծանոթացրել են. «Կրու Դույախն անկանոն է Քուարկուս զանազան աշխարհագրական կետեր, որոնք իբրև թէ ընկած են Քիֆինա Արգարիլ ուղու վրայ»: Բայց մեզ հնարարքնոց էնթուսիստուս ուղ անկանոնութիւնը, ըստ էութեան, չի խանգարում՝ նշուած երկրանունները համադրելու հեղինակին ծանօթ գարձած հայոց ձոր, Կապան – Բաջը, Խաչին – Խաչին եւ նրա կողքին, ըստ աննկայի՝ ար-Սուր – Փարխուս երկրամասերի հետ:

Փարխուսի Քազարուսթեան անուգծման (Յովհաննէս-Աննէքերիմի Քազարուսթեան) մասին պահպանուել է ՊՆ-ի նախափորքին գլխի հաղորդումը. «Ձերեչ որդին Եղեանանայ՝ զՅովհաննէս, որ եւ Աննէքերիմ [ս Մինէրարմի] կոչեցաւ, ընտրեաց աչ Բարձրնայն՝ կոչելով ի Քազարուսթիւն. զվազելոյց խափանելու Քազարուսթիւնն Տէր անննակայ ի ձեռն սորա [ՍՍԵՆ նորա] նորոգեաց. զոր Քազարուսթ արքի ձեռնմեծ զարգուր զարդարեաց զեա [ս իմ զարգարեաց զեա], սայ եւս եւ զՔաջ հար իւրոյ եւ զնորին երկփայն. ի եսյն ամբ եւ որ Յունացն էր մագիստրոս՝ Դարթ կոչեցեալ անուն, Քաջ գարձանագան եւ ծիրմին Քազարուսթեան ասարք ի պատի եւ ի զովնս աստուածայաջոյ առն [ՍՍԵՆ աննն] այնորկ. եւ ի ձեռն հայրապետական աշոյս անոյր զանուծե Քազարուսթեան ի փոստ Բրախուսթի»:

Այս Քազարուսթեան հաստատումը (ըստ աննկայի՝ Փարխուս, Խերախու՝ Դայարքնեց, կենտրոնով), հարաւոր է Քուարկուս Մոզիս Դարխուսանցու երկի շարագրմանը նախորդած ժամանակահատուածով, այսինքն՝ ըստ անկայ Քուսերի՝ մինչեւ 978 կամ 982 Քուսիանը: Եւ Ազոնցի կարծիքով՝ Կաշարուսթեան անունից Յովհաննէս-Աննէքերիմին Քաջ ուղարկուող Տայրի յայտնի իշխան Դարթ Կարապազանն է եղել (մահ. 1000/1001 թ.⁴): Նրա հաշտարկով՝ այդ իրազարձութիւնը վերադարձել է 987-978 թթ. միջակայքին, երբ Դարթի՛ք Քրիզանդիայից զեա չէր ստացել կուրապազաւի տիրոջս ու մագիստրոսի կոչում էր կրում (չնչելով պարբեր)՝: Ըստ վրաց մատենագիր Մուսրաթ Դարթիս-ձեի «Քազարուսթեաների պատմութիւն» երկի ասուերն Քարգանդի ծանոթագրութեան՝ «973 Քուսն եւ [Դարթի՛ք] իշխանակամ է իբրև մագիստրոս, իսկ 977 Քուսիանին՝ կուրապազաւի»: Այս տարբերակով արդէն լրիւ հաստատում է Ե. Ազոնցի կարծիքը, որ հենց Դարթ Տայր-

Յր. գուգէ, կորելի է Քուսերի [սՍԵՆ՝ իրեն վարկած] հարողով Քուսիական իշխանութեան՝ «Լարան» հնարուար անուամագիստրոսիակի անցանումն արդիւնը:

¹ История записки Абу Дулафа, с. 77, прим. 72.

² Փարխ., Գ-ից ԻԳԷ, էջ 341:

³ ՀՊՏ. S. Kasparian, Parisos, capitale du royaume armenien, – Les douze capitales d'Arménie, Paris – Marseilles, 2010, p. 266-271.

⁴ Տե՛ս, մատենադասիկ Փարխուսի՛ն Արխուսիկով Լուսիկ(երացուց, Աշխուսիկութեանը՝ Կ. Ե. Իզրայելի, Եր., 1963, էջ 36-38; Տուրաբ Դանուս-ձե, История и география о Византизма, Пер., вольные и примечания М. А. Лордзданиядзе, Тбилисское о Византизма, Пер., вольные и примечания М. А. Лордзданиядзе, Тбилисское, 1979, с. 37. ՀՊՏ. Повествование византизма Аристакеса Анонимовича. Пер. с армянского, вступительная статья, комментарии и приложения К. Н. Юбашкина. Москва, 1968, с. 143, прим. 13.

⁵ Ե. Ազոնց, Բազմալեզուց փյուզը, էջ 138-140; А. А. Ахонян, Албания-Армения., с. 213-214.

⁶ Տուրաբ Դանուս-ձե, История и география о Византизма, с. 55, прим. 126.

քին է եղել Կայսրութեան անուանից Յովհաննէ-Սեննքերիմին յՔաջ զարմանազան եւ միրանեա Քաջաւարականս ուղարկողը (նւ. ուրեմն՝ 973-977 թթ. միջակայքում)։

Գարննեայ Շապուհ Քաջաւարունու Պատմութիւնն անելի ուշ՝ ՃԱ Գ. սկզբներին վերադարձած ու լրացրած Տեղեկանի մաս (պատմանակետորէն կաշտած Անանուն Ջրուցալիս) առիտու է երկու հասարակարգ հասցեակերտի տնտեսական մի ուղարկու արտադրութիւն, որով Հայոց արքան զիմում է Հերի ժամնկական ամիրային. ոչարտ է ձեռք ձայն ի նորաստն ընկնելու եւ առ իսկ՝ Մեր կարծիքով այդ արտադրութիւնը մի Տեսարբիք զուգորդելիւն է յուշում Փարսոսի նոր ընծայ գտնակալի Քաջաւարումը հաստատելու իրազմեան հետ։ Թ. Գ. երկրորդ կէտին կենտրոնական Իրանում հզորացած Բուլղիշեան/Բուլղիշեան իշխանապետութիւնն ստանձնել էր նախնադարձական փաստացի կառավարումը (945-ին Քաջազին եւս տիրելուց յետոյ), անցած որչափի պայմանաւորումութիւն կնքել Քրիզանդարի հետ (983-ին) եւ յուրք գերակատարում ձեռք բերել Աջարիզիկասում։ Ըստ անկնախի՝ Տեղեկ Բուլղիշեան տիրակալն էր այն «Պարսիք Քաջաւարը, ով Մոսուս Դաւաւարանցու խոսքերով. ... մեծամեծ զարգաց զարգարեաց զես [Յովհաննէս Սեննքերիմին - Ա. Յ.], տայ նմա եւ զՔաջ հար իւրոյ եւ զնորին երկուրեւ՝ Ըստ Մտեփաննոս Ծորէլեանի՝ «նորաստն» տիրակալները (այսինքն՝ հաւանարտ, նոյն Բուլղիշեանները) հետ էր կապուած նաեւ Միւնիքի (Քաջոց) նոր ընծայ արքայի Քաջաւարումը (... յարեայ ի մեծ սթապէկի [նա. Աթորակն], որ էր ի Դուլիւժ [նա. Քալիւլի] շնորհաւատական աշխարհի, նաեւ յի[ս]նայ [նա. թնայ] ամիրայն, որ իշխէր եւ զրանն Դարբանդոյ [նա. Դարբանդոյ], եւս եւ Ազուանիք տերանն, որք զանս առանի սիրոյ ծանուցանեն մեծի սուլտանին Խորասանու, եւ հրճան անկալ ի նմանէ՝ Քաջ կապին զեղեկահասակս եւ զայնչապետսն սանն Հայկազնոյ Սմբատայ՝ Միւնեայ անանս)։ Միւնիքում Սմբատ Ա-ի Քաջաւարուիւս այս պատմական իրադարձութիւնը Քաջաւարում է հիմնականում 970 կամ 975 Քաջահաներով (Քէնի կան նաեւ այլ Քաջաւարումներ)։

Տեղին էշնք, որ Փարսոսի իշխանի Քաջաւարան զախարտեցեալեան նկարագրութեան մէջ կայ մի խիստ էշանակալի նանգամանք։ Աշտինեայ Ազուանիք էլիւնկազմու հայկական տարածքում ձեւուած ու նախ եւ առայ այդ տարածաշր-

¹ Շապուհ Քաջաւարունուց Պատմութիւն, էջ 65 (3 83)։ Հով. Անանուն Ջրուցալիք (Գարննեայ Շապուհ Քաջաւարունի), Գաւառիմիմ, Փարսիք, արտադրանքը եւ ծանոթագրութիւնն էլ. Առաջնկէանի, Խճ.՝ Ա. Յակոբեան, Եր., 2011, էջ 120 եւ 178-179, ճճ. 210 (խմբագրի)։

² Տե՛ս, որ.՝ H. Buzze, Iran under the Buyids, In: Cambridge History of Iran, Vol. 4, Cambridge, 1975, p. 250-305; Վ. Քալաբոյլեան, Իրանի պատմութիւն, Եր., 2005, էջ 202-205։

³ Պատիւ, Գ. իր իր, էջ 341։

⁴ Օքս., Գ. Մ¹, էջ 219։ Գաւառիմիմ ճանաչելի Միւնեայն, Գ. ՄՄ, էջ 309։

⁵ Ք. Հակոբեան, Միւնիքի թագաւորութիւնը (պատմա-աշխարհագրական արտում), Եր., 1966, էջ 58։ ՀժԳ. Խ. III, էջ 117-119, 973; Ք. Հակոբեան, Միւնեայ թագաւորութեան հիմնադրման տարեթիւնը. - Քե՛շ, 1969, Խ¹ 1, էջ 145-153; Գ. Մ. Գրիգորեան, Ա. Գ. Հակոբեան, Միւնիքի պատմութիւն (Պատմական Քաջաւարութեան միջնու մեր տիրելի Եր., 2001, էջ 79։

շանի նայ աւառական (աշխարհիկ եւ եկեղեցական) վերնախաւի՝ Թ զարուս մեծապէս կենտրոնախոյս (Անիի Բագրատունիներէ եւ Հայոց կաթողիկոսութեան հանգչոյ) Ազոուսներն ու շահերն արտադարձապէս նայ պատմիչը նախորդ գլխում չամառ Բարեպաշտի Բագրատուի (Ճախափննայ Նաբիւս, այսինքն՝ առաւելապէս զեւ զեւ զուն-աղտանական էքներէ միջապայրում) ներդասցիչէ էր իմաս ընտ-
 Բագրատեան, այսպէս առա՞ ռազուանամաս եղբայրանութեամբ. ...որ եւ Ա զուանից եղեւ ըսզաւոս, նոյնպէս զերթանեայ Բագրատուութիւն տանն Ազուանից չամառ նորոզ, որպէս Աշոտ Բագրատուի՝ զՀայոց Բագրատուութիւնն. այսք ի միւս
 մասնամեկի գործեցանու ինչ այսանդ՝ երկի վերջերջը պսակոյ եւ այց իմաստոյ իր ողբաւոր Ներսէս Փարխոսի տիրակալի Բագրատուալու շքեղապանոյն նկարագրութեան մէջ, Առզւես Դատարանեցին անըզապէս ձեռնադարձ է մնում նմանաւորոյ եղբայրանութեան եւ ուզզակի՝ Ազուանն սեռուան կերտումից. Հաս անկեայնի՝ զբա պատմաւոր պէտք է համարել ոչ միայն պետական միաւորումների միջեւ, սեշուտ, պաշտանապէս համաձայնեցուոյ ու տիրազգայնորէն պարտապիր՝ կրկնութիւն շահագործող սեռանակարգը (նամենկատարան) խախտելու վտանգը, այլեւ հարի աշտփննակի նայ հասարակութեան մէջ էքն-պաշտպանիչ միասունների զուգահեռ գործառութիւնը. Այսանդ զա արտադարձաւ է նշուած ռազուանամաս եղբայրանութիւնը մինչեւ ինչ-ինչ էքնագումար ու խրտենցեոյ սահման շարաշահելու հասարակական պարտապարտեքի մէջ (այց թում՝ վերնախաւի գտել մի էական ձորի կողմից), թէպէս ինքք՝ Դատարանեցի պատմապիրը, կարող է զհասուն իրել Նէց զարտաշահողներն շար-
 քերում ամենից անկէ առաջ գնացած սեհաս:

Մանրամասնելով՝ նշենք, որ մեր նախորդ աշխատանքներում հանգամանա-
 փոց խօսուել է Ազուանից աշխարհիկ աշտփնեայ շրջանների նայ ընկելութեան մաս
 Զ-է գգ. առտաշարձ՝ այսպէս կոչուած ռազուանական աշխարհայեացքին՝ զուգահեռ
 զարգացող երեք կողմերից վերջինի (ռազուանական իրողութիւնի հակա-
 դրուոյ «հայկական իրողութիւնի» նկատ ռեկնմարով կենտրոնական Հայաստան-
 եր) էքնագումար միասունների մասին՝ ընդհուպ մինչեւ Թ զարուս աւաստական
 կենտրոնախոյս ուժերի հզորացման պահին, նայ էքնութից էքնամասնաման (էք-
 նեղագրաւորակի) եզանակով ռազուան կամ տարեկնից ինքնանուամբ (էքնեկ-
 մով) զուտը էքնութիւնն սեռուան իրական նմանակարգ (այց միասունները ձորե-
 ցին ԹԱ զարի ընթացքում եւ՝ արտաքին, եւ՝ ներքին գործունեւոր պղծեցութեան
 տակ)՝ ինչ այսանդ նշենք, որ ռազուանական աշխարհայեացքին երկրորդ կողմը,

⁵ Տե՛ս Ա. Ա. Առոյան, Ալբանիա-Ալաւիա..., ս. 268-272, 274-276; ՅայԹ՝ Կ постановке вопроса об этноконфессионализации Кавказской Албании, с. 45-46; А. А. Аромян, П. М. Мурадян, К. Н. Юзбашян, К изучению истории Кавказской Албании (по поводу книги Ф. Манцаловой "Политическая история и историческая география Кавказской Албании"). - ИГОК, 1997, № 3, с. 169-175; A. Akopyan, A. Galst'yan, Concerning the study of ethnic processes in the Caucasus Albania, p. 5-12; Լ. Փալաթյան, Հողովամեր, Քուչագրութեան, Քաղաք-
 քրոյցներ..., էջ 147-157:

աշխենք՝ որոշակի քաճաճական (պեղորատի) գերաբերմունքի գրանարույժ հույժ ձախափենեակի բուն-ազուանական ընակչութեան նկատմամբ՝ իրրի, առն՝ ու՛ր։ [Կամ սպակաւ-ւ] ազուաններէ, ամենայն նաւանականութեամբ, հէջ այս շրջանում նկատուի է, որպէսզի չբխանանական հաւաք եւ տառնէր չեղալի ինքնարտայայտութիւնը կոյրի գոյրի պահպանման բուն-ազուանական մետալի-կի ընդհանրական մէջ աշխատանք էրնազապարհէ մեծտեղիքները եւ ընթա-նայ էրնաճամբման ինտենսի գործընթաց, որի արդիւնքում էլ ձախափենա-կում գերապաւն հեւարուից միանական ժողովուրդ՝ ասիկներս կամ տառացի-ներս ինքնանաւանմամբ (Ներգլխոնիմով)։ Այդ նոր էրնութիւն տեղայութիւնն առ-չինն արեւմտեցրի էր մովհաննէս Գրասխանակերտցիին՝ գրելով. «...քանզի դա-ջի՛ մեր եւ ազգի, որ շուրջ գնեաք ձե՛ նունակամք եւ նկերայի՛ եւ Գուգառացի՛ եւ Ուսեայի՛՛ Գրասխանակ ազգի՛ բնակեալք առ ոտամեր նովհաստ... իրուտանն էլ յատակէլ շանացան առ ստորուով իւրաքանչիւր աշխարհաց իւրեանց»։

Ի դէպ, նշենք նաեւ, որ ուղիների համարմանը զուգահեռ էրնաճամբման գործընթաց է տեղի ունեցել նաեւ բուն-ազուանական՝ մանկականութիւն ընդունած ճեղքի շրջանում, որի արդիւնքում նախ՝ Արարական խաղճայութեան թուլացման ժամանակաշրջանում հեւարուից սլակից կամ սլեզգիս ինքնա-նաւոր էրնութիւն նոր, անկի ընդարձակ ընդգրկումը՝ Լարաւային Գազաւանում եւ Արեւելեան Այսրիովկայի ողջ Գրասխում, Կովկասան լոնաշաղթայն իրիւ լանդի-րին (անտիկից գույ միջնադար սլակից, սլեզից, սլեզի անուեով՝ ազուանական 26 ճե-ղքից մէջը բնակում էր միայն Սամուր գետի զոյգ ափերին, շատ անկի փոքր ընդգրկումով)։ Միշտ էլ, այդ էրնութիւն կողքին իրենց լեզուները (ընդգրկման խմբին պատկանող) եւ ինքնութիւնը պահպանեցին նա մի քանի ազուանական ճեղքային ու մեծ մանկեղական էրնութեան՝ թարասարանցիները, ասիւզները, Կախուրները, կոխուները, Կոխուները, Կոխուները, Կոխուները եւ Կոխուները։

Ազգագրական տեսութեան եւ մեթոդաբանութեան լոյսի ենթոյ՞ ճեղքին կար-րին է նասկանայ, որ ձախափենեակի չբխանանայ բուն-ազուանական ընակչու-թեան միատունները, որը պահպանուի էր իր թէկուզ եւ արդեն ոչ գրաւոր լեզուն (կամ լեզուները) եւ էրնա-ճակութեան ինքնութիւնը (թէկուզ եւ միայն էրնութեան տարաբանութեան շրջանակում), իր սեփական՝ Լաման Բազրասխանու կամ այսպէս կոչուած ընդերքը Ազուանից թագաւորութեան տեղում գորա-

¹ Գրասխ., էջ 256; Հովհ. Գրասխանակեցի, էջ 177; Yovhannēs Drassanakercī, chap. III, p. 295. Նկատենք, որ ժողովուրդի մարտնչող Գուգառացի անուան իւր պատմիչը կոչուի էր կախուրներին, որոնք հարեան էրն Կախուրներին ու կախուրներին։

² Այս անկի մասին մանրամասն տե՛ս A. Аконин, К истинному вопросу об этнонациональных Кавказской Албании, с. 43-44.

³ Ամենք ձեռք տե՛ս, որ՝ Н. Н. Чебоксаров, Проблемы типологии этнокультурных общностей в трудах советского ученого, - СЭ, 1967, № 4, с. 94-110; В. И. Козлов, Проблемы этнокультурного самосознания и ее место в теории этноса, - СЭ, 1974, № 2, с. 79-92; Ю. В. Брайман, Основы теории этноса, Москва, 1963.

չըրանում (Քեզուց եւ Տարսնի հայ Քաղաքատեհների արքայատունով) ամենեին էլ չի ոգևորել աշափենակի հայութեան հետ (չնոց որով՝ Տեղեց կրտ էթնա-մշակութային հիմքի վրայ) իրրեւ տաղտուեւ կամ արեւելցի միամուտեւ հետեկորը: Հաւանարար, իր որսչակի դերն է կատարել նաեւ այսպէս ասած տեղաբնակա-կանս աւատական բնոյթի պայքարը, որ՝ այն կարեւոր հարցի շուրջ, թէ ո՞վ պիտի վտրեր շիշման Ազուանից-ի պաշտօնը՝ ճարտափենակի Քաղաքատեհի իշխանա-տանի՞, թէ՞ աշափենակի Առանշահիկների ներկայացուցիչը: Բայց զրան զուգա-հետ, թուով է, թէ Գարաւար է տեսնել, որ 894 թ. Տարի - Հերթի մարտըով Քա-ղաքատեհան հռչակուեւ Համալ Քորեպարտի գլխաւորութեամբ, ով զրանից ա-ռաջ Տեղեց շիշման Ազուանից-ն էր, նշանաւորում էր մի կողմից՝ իրենց սեփական ճակատագրով պարելու՝ ճարտափենայ շրիտունույ թուև ազուանների կամ արդեն ուղիների ձգումների իրականացումը (Քեզուց եւ ինքը՝ հայ Քաղաքատեհների տանից սերայ Համալ Քաղաք-մտտեկորը, ըստ ամենայնի՝ շարունակուով էր զասել իրեն հայ էթնութի), միւս կողմից՝ աստեկապէս էթնակից միտումների զր-սեւորումը աշափենայ հայ բնակչութեան շրջանում, որը նախընտրեց լինել ո՛ւայր քաղաքական համախորհի մէջ, ինչպէս որ ուղիք արմատագրուով է ժ գ. կենտրին կոստանդին Միւսանմի ժող (ճասար՝ նաեւ հայ եւ արտը Տեղեհների նրկե-րուով) ճիշտ է, զրանով ամբողջապէս շիշմացաւ նաեւ սկզուակեր քաղաքական համախորհը (չնուան Ս զարից եկող վարչական ասեղույթի ինքնընայի եւ Ա-շուանից եկեղնցու շարունակական գործառութեան վրայ), որն արևանագրուով են է՝ կենտրոնական Հայաստանը ներկայացնող Անանիա Մոզգանի, է՝ Հայոց Արեւ-ելից կողմանքը ներկայացնող Մովսէս Գարաւարանցին: Առաջինի վկայութեամբ՝ իր հետ ժ զարի կենտրին համախորհը բանակցուով էին սկզուանից Քաղաք-Քա-րանից (Տարի), սկզուանից- իշխանայ իշխան [Մովանելու-]Սենեքերիմը (Փա-րիսոս) եւ իշխաններ Գրիգորը (Յաշեն), Աշազանը (Փարսուս) եւ Գարգենը (Սոտի - Չարագետ): Իսկ նրկորը նայն զարի վերջին ուղղակի վտրում էր Մովսէս կորեկացու նմանուկեղ-ընդորիմակելով ստեղծել այլ սկզուանը երկրի (այլ ամենեին էլ ո՛չ միայն ճարտափենայ) պատմութեւը՝ իրրեւ սկերթոցաւայր կորե-կացու մեծարած ո՛ւայր-ին ըստը ջուցանիշներով զտել հաւասար էթն-եկեղնցա-քաղաքական միտորի, Քեզուց եւ տնուով էր զա լեզու-մշակութային ու զուանա-կան ամբողջապէս նայ՝ հայկական հիմքի վրայ:

Վերապատեւալով Հայոց Արեւելից կողմանց Քաղաքատեհների խեղդին՝ յու-ւելենը, որ Փարիսոսի յաշար Քաղաքորների՝ Յովաննէս-Սենեքերիմի նըրայր Գրիգորի ու նրա որդի Փիլիպպի մտին տեղեկութիւններ են պատկանել Սոտի-փաննոս Առոցիկը, Վարդան Արեւելցին եւ Մաթեոս Ուտայեցին: Նրանցից ասա-լինի տառաջորդել վերջին ժամանակագրական հաղորդման համառուի՝ Փարի-սոսի արքայատունը, իրրեւ թէ, սպասուել էր Գրիգորով (նՅայով ժամանակի, ի թուարիմը ժամանակս ՆՄԲ [452 - 21.03.1003 - 19.03.1004], իշխանըն Փարիսոսը, որ

՝ Տեան Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի՝ Յաղագս սպասամբոսեան... էլ 104:

ի Հակագնալլ՝ ազանց, բաւեալ մինչև ցՅՆՆՆքերիմ եւ ցՊրիզոր՝ սպառեցան մահաւմբ: Զորաց աշխարհս բաժանեալ Հակառակութեամբ ի մէջ իրեանց արքայն Հայոց Պաղին եւ Փասլուն ամբոսն Պաննակոյ՝: Մական Եշնի է, որ Աստղինն իբ շարագրանքն աւարտել է (գուցէ եւ՝ չի՛ տեց ժախեանտուել) արդէն յաշորց տարի եւ սղգանի յի հասցրել տեղնկութիւն ստանալ Պրիզորի որդի Փիլիպպէի թագաւորանալու մասին (պարզ է, հայրական ո՛չ բոլոր տիրոջների, այլ մի մասի վրայ), որը մեզ յայտնի է, մասնաւորապէս, Հարգան պատմիչից՝:

Քերևս, պետք է համարել, որ նոյն փաստին՝ Պաղին Ա-ի եւ Փասլուն Եազգազեանի միջև Փառխոսի ժառանգմանն է վերաբերում նաև Աստղինն նախորդ՝ Պաղին Ա-ի զա՛ւ բարձրանալու առիթով արած ընդհանրացնող քննութի պնդումը. «...թոյն եւ իսկ զհին մճբատայ, նոյն այր թագաւորեաց Պաղին եղբայր եորա ի ԵՆ Թուականի [438 - 24.03.989 - 23.03.990], յաւուրս ձմերայնոյ, ի քաղաքին Անույ: Եւ արեւոյս յուր ընդդէմ եւ զաւտոաց ի սահմանացն Հայոց Լորոյ, Խաշկննոյ եւ Փառխոսոյ՝ առաւել քան զեղբայր իւր. եւ ո՛չ ոք էր, որ զարհուրեցուցանէր զՀայաստանայս մինչև ցարս քրեյոյ իմոյ զբան յիշատակիս պարտիմ՝: Իսկ այս Խաշկնն (Խաշկնն)՝ քրեյորն ու զաւտանքինս գրաման ուշադրուս յիշատակութեան առիթով հարեիլ է Եշնի, որ զա, հաւանաբար, պիտի վերագրել Արթին Խաշկննի, աւելի հոնորաւ՝ Մաթթ - Մարի տարածքի գրամանը, որն, աշգրիտով, մինչ այդ մաս է հարցնել Փառխոսի (այլ ոչ թէ Խաշկննի) թագաւորութեան:

Բաժին 3

ԳՈՐԱՅՈՒՆ ԵՒ ԽԱՇԿՆՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԱՊԵՒՆՆԵՐԻ ԵՂՁՄԱՆՈՐՈՒՄԸ

Մինչև վերջին երկու տասնամեակը հայագիտութեան մէջ ընդունուած էր համարել, որ զարգացած միջնադարի Հայոց Արեւելից հողմանքում թագաւորական իշխանութիւն գոյութիւն է ունեցել յոյն Փառխոսում: Երա՛հարեան շքանկերում ապրիլներին արձանագրած «Թագաւորս տնտեսակոչումները պարզապէս տնտեսուած էին համ արձանանեւմ առանկազայնը՝ բնագրերի հրատարակիչների կցկտուր ձանձաբարումներին Մակայն 1990-ական թթ. ընթացքում հարաւային Արցախում մեծ թուով նոր վիճազրական միարժեք յայտարարուցին, եւ գրանց պատշաճ արձեւորումը թայլ տուեց մեզ ընդունել (առաջին տեղում՝ 1995 եւ 1999 թթ.)՝ «Հակարիի վերեւհոգոր ետրաշայտ վիճազրնրուս եւ «Դայումների շինարարական արձանագրութիւնը եւ հարաւային Արցախի նպիսնուպատութեան սահման

¹ Աստղիկ, Գ. յոյ, էջ 286: Որոշ ջնքերը չունեն արտուել ևս առտին տուն կնք ըստ Աստղիկի ետի ժյակ Ռիմ ձնուարի՝ ՄՄ Ձնու. 2865 (ԺԳ դար, տե՛ս Գ. Մ. Մանուկյան, Արխուսկն Լաստիվորցի մատնագորտրական քանատիւական քննութում, Եր., 1977, էջ 237-238: Հճճ. զլ. Գ.ՃԷ, էջ 198 («Սնուք թագաւորիմ [Խարսի] Արաւազ, քաղնուպաշտումի ի բարնազարս ճնուպ, որ էր թայլ թագաւորացն Փառխոսոյ Մեմիցերիմայ և Գրիգորուս...»):

² Հարգան, էջ 134-135 (քննադիրը տե՛ս ատրին, էջ 274-275); Հճճ. Բ. Ա. Ռուչարայրան, Խաշկննի իշխանութումը, էջ 92-95:

³ Աստղիկ, Գ. յ, էջ 255-256:

գրեակները ծառ՝ ծխայ իրն Յուսուֆ իրն ուխտ խորհրատուայ նրա աւագ որդի Մուսնն (-Մոսխնն), ում շնորհիւ էլ հայրը կոչուած էր «Աքու Մուսուշ, 908-ին Տաթևում յիշատակուած կրեք Անդուանից իշխաններէքցս մէկը՝ Նապին (որք, թրեւս, Արու Մուսէր եղեանուն թառն էր)։ 955 և 958 թթ. յիշատակուած Վաչագաներ հայր Մուսան (-Մոսխնն)։ ինքը՝ Վաչագանը (արարտիան տարրերակով՝ «Վաչական իրն Մուսուս») Մատթէա Սահակիցու ապրիւրի՝ «Վաչագանի որդի ... Գորգուրի Գազինոյ (գերածուած՝ «Գազագանի-ի»)։ 997/998 և 1000/1001 թթ. յիշատակուած Գազին թագաւորն և Մաթին հայր Մուսնն։ և գերջապէս ինքը՝ Գազին թագաւորը։

Տեղին նշեք, որ գերջերս Արման Սյրիազարեանի արտայայտած տեսակէտի համեմայն՝ Վարաւոր է գտահնէ Նազուհ Բագրատունու (Անանուն Զրուցադրի) պահպանուած քննարում Անթուս Ա-ի՝ Արեազաց թագաւոր Գառաւ/Գառասի գէմ (Գառասեղին Գ՝ 893-894-929 թթ.) ժամանորայէս 906-908 թթ. միշակայքում իրականացրած արշաւանքի ժամանակիցները մէջ յիշատակուած զիշխան Գորգուլա[՛]։ Վասակի պատմական հաւաստիութեանը և այդ տեսնը ևս ընկզկրկէ Գորգուրի Ժ ց. առաջին կէտի տիրակալների շարքում։ Սակայն Նազուհ Բագրատունու ժամանակ յուսուցիչ քննութիւնը (իշխան յերեւելից Ամալաս թագում զարաւք, իշխան Փարսխա[՛]ոյ Լյւսմա[՛]նի թագում հեծելաւք, իշխան Ազմեն[՛]այ Գրեգոր թագում զարաւք, իշխան Գորգուլա[՛] Վասակ թագում հեծելաւք, իշխան Վալա[՛]ն Ժ-րոյ Ապուշամբ թագում զարաւք, իշխանն Տալոյ Գոսամ թագում հեծելաւք, իշխանն Ճուրջաց թագում զարաւք, իշխանն Տարսուտլ Գազին թագում հեծելաւք, իշխանն Վասպուրականի Գորգէն թագում զարաւք, իշխանն Մոկաց Աշուս թագում հեծելաւք, իշխանն Անձնուայն[՛]այ Լամակոր թագում զարաւք, իշխանն Կորզվաց թագում հեծելաւք, և ի աշխարհէն Գարեթ այլ թագումք)՝ ստիպում է մեծ գերազանութեամբ ծառնեայ այդպիսի գտահութեանը։ Անկէ հաւանական է թոււ, որ պրուցագիրս պատմիչը միտառունն է ինչ-ինչ յիշողութիւններով իրեն հասած՝ Լայոց կրկու տարրեր արքաների արշաւանքների մասին տունայնիքը՝ Անթուս Ա-ի (որի մասին տեղեկութիւններ է առիւտ եւս Յովնաննէս Գրատիանակերտցին) և նրա կրտսեր որդի Արաս արքայի։ Կերցինի մասին յայտնուած է Մտեփանեսու Առգինը, ըստ որի. «ն զՎրաց և զՄարձատացոց ապագատակն զագարեցոց [Արաս] յաշխարհէն Լայոց. որ ի միւս աւար թագմախուն բանակաւք թիւրաւոր զարաւք ելաներ Բէրն ըլլապէս անբարաւանութեամբ, իշխանն Արիտազայ, ի Սարձատացոց աշխարհէն, որ յայնիսյս թռն զԳովկանակ յերինան, իսպալ կայ տեթի. թագմութեամբ առ աքն գետայն, որ Կուրն կոչի՝ տեսպատացուաննէ կամելով զաշխարհն Լայոց։ Դեպոսն առաքլ առ թագաւորն Լայոց... և զայս պատգամ լուեայ թագաւորին Արասայ՝ գրամարտակ զարաց արտրեայ այբուժիոյն Լայոց՝

³ Այլ մաս@ն տես առորն, էջ 276-277:

⁴ Ա. Նիխազարյան, Լայոց Արիւնիլից կողմանց իշխանութումները IX-X դարերում, – ԲՆԸ, «Լարսզնութում», 2010, Թ՝ 1, էջ 25-36 (տես թառն էլ էջ 31-33), հմմ. Յովնի՝ Լայոց Արատ Ա թագաւորի ամփոփական արշաւանքը, էջ 122:

⁵ Յապոն Բագրատունույ Գառնուլիմ, էջ 81:

հասանելի զհան Կար, բանակի ընդզմ բանակին Քերայ...: Ըստ պատմության շարունակության՝ Կարի անին տեղի ունեցած նահատանությունը Հայոց արքայ Արտան անեանք մեծանությունը և յայնքան է սկզբին, հետագայում ու շարժարտում երա զգրեբերն, իսկ երան ձերբակալելով՝ բերում է Կարս մայրաքաղաքը ետրաշեն կնկնելու առջև, որը Քերս հոխությունը պատանակել էր սնկ թաղկեղեմական կարգով, կուրացնում է ու ապա ըստ վանական իր ազգակիցներին¹:

Ըստ ավանդի՝ Առաջին Քեր անունով կոչում է Արխաթի արքայ Գրգորի (Վաստակին Գ-ի զգրք, 525-557) որդուն՝ անհասարակչին բնադրության ուր Կաստանտինին, իշխանայ իշխան Կարգելի փեսային: Ըստ «Բարբիսն ջրավորաթի»՝ Հայրը երան կարգի էր Կրքի թագաւոր, թայց երեք տարի տեղ ես ապատանքի ու փորձեց իշնէ հոք գահը, և վերջին, երկարատև պաշարումից ընտոյ խորամանկությանը գրանելով որդուն պատապարտ Անիխային՝ անորոջ (Գրգորի մահ), գերեզ երան և սկզբում կուրացրեց, ապա Յիվանելով պատեհ: Ի զեպ, հետաքրքրական է, որ աղբյուրների խոսքով՝ պարտում զգրքի մի խումբ՝ սարկիցիները (?), Արտան առաջան և վերագարեան «Վասպուրական»(?) Վաստանտինի թագաւորութիւնը մատարապէս թուալարում է 520-ական թթ. կնկերով (իսկ Վասպուրականի Գագիկ Ա արքան վախճանուել է 525-ին կամ 545-ին):

Արեւում բերուան՝ Ամրատի զորացուցակի պարբերութիւնը Հապոնի կուրեական բնադրում ուշ երբունուման ապարտութիւն է թողնում նրանից առաջ հնդգինակը խոստում է հակամարտութիւն պատեանունին ու հանդամանքներն և Ամրատ Ա-ի՝ մեծ զորք հաւաքելու, այսպիսով վերայ աշխարհն Անիխայաչ զարս գալու, ոք զեղե, որ կոչի Կարին հասնելու և այն շրջապատոյ զհոթ սառցակալման պատճառով զջաղարթ ուղարգին պաշարելու մտքն (աւարաթ՝ սե ոչ կարք ճառ ճշտաննէ ի թուրքն ի պաղեն, զի կապեայ էր զամենայն պաշտեալ): Գրանից ընտոյ գային է զորացուցակի առաջարեք, որտեղ տնապանելորեն ունեկք բացաշար կրկնութիւն և Գորի թաղաքից շատ հեռու գտնուող Արտանան զաւարի (աշխարհ) ըրշտակութիւն: Սխտա Սընպատ ի աշխարհն Անիխայաչ և աւար է-հար գերիներն առնատարակ և կրկն հասան ի յաշխարհն Արտանան և հետ ընա անբոխ թալում, որից ընտոյ սկսում է յուրակը Ընդ արում՝ յուրակին յաղորդում է նախորդող պարբերութիւնն պարզ շարունակութիւնը: Սե պատեկ ևն շուրջ զպագան: Աչ եղև ետրա [-տրա, իմա՝ Ամրատի] ճար՝ անտոյ զգնչն Կարի, և կարք

¹ Առողիկ, Գ.Է., էջ 171-172:

² Աճո, էջ 172-173: Վարդան Արեւելցիին մի հաստատում այս «Քերին» անունում է «Թեոստա»՝ ճանաչելով տրդարակի որևէ հոխությունը ապարտի թու Վասպուկ, էջ 124: Ստեփաննոս Առողիկն այդպիսի բնորոշում էր տալիս մուտոթ Սաղեմ ստեղիակին (Առողիկ, Գ.Է., էջ 168):

³ Մատուե Կորնուս, Կ. 34-35; Արտուես Կորնու, Կ. 41:

⁴ Մագրան Թագաւորանումը Գառնուրիւն, էջ 80-81: Նկատարելով Ամրատի շարժական պատեղաւորմը Վաստանիէ Գ-ի զԷՑ 906-908 թթ. մղեն՝ վրացական աղբյուրնեց կու գրում են Ոսիթայիէ՛ք ճաղատանորտի մամն, որը ՌՃԳ Գորիի մահ էր (սեխ Մատուե Կորնու, Կ. 32; Արտուես Կորնու, Կ. 51):

ի տարակուսի թագաւորն Մշակաւաւ: Ի զէպ, սրանից յետոյ՝ նոյն 128 պարբերութեան վերում, պատմիչ տալիս է մի ուրիշ՝ արիւսերտ վասպուրականցի իշխան Գորգնի (արքայի եղբոր, Քաղեա թագրում Գաղիկ Ան միայն սիշխանն է կոչուած) Նա զնազան ճակատամարտի գնացող իշխանների ցուցակը. որաչ մարգիկը [յ]ազկէն Գուռեաց, յազկէն Փաշքերո[ւ]նեաց, [յ]ազկէն Գարեղներից, յազկէն Ձրեական, յազկէն Գարչիկան, յազկէն Գեղուհե[ւ]ացո՛ւ, Անհներն ո՛չ միայն վասպուրականցի այս վեց իշխանատունների թուարկումը Քաղեում է արքայական զորքի մի հաստիկն սովորական եկարագրութեան տպաւորութիւն, ինչը խիստ զեւար է սակ ինզորոյ տարակալ՝ 13 տնուների բազկացած («Արտանանձան») զօրացուցանի մասին: Արշինս անիչ շատ յիշեցեւծ է ուղղակի Բաղրատունեաց արքային պաշտօնապէս (զէ-իւրէ) ենթակայ հիստակաբո միաւորների ցանկ եւ գրանով մեծ նճանութիւն գրութեամբ Կոստանզին Միքսեաննի տուած՝ «Արմենիայի 11 երկրների ցուցակի Նա: Գրանցում եան հրկեւում են գտնէ 7 տնուները (Վասպուրական, Տարսն, Մոկը, Անհեացիք, Վայոց ձոր, Փառխոս - Սեւորդից եւ ենթադրարար՝ Գորգու), եւ եթէ պայմանականորէն ձեռնդրած մասը այլ համագրումներից, ապա գորացուցանիւմ քաջակալում են կայսեր տուածից միայն՝ Կոգովոր, Մրնիքը, Կաշեք եւ Սեւորդից կոչուած երեք արիտաններից մէկը:

Ի զէպ, ոմանք Միքսեաննի ցուցակը կապում են Շէն 230-ական թթ. ժամանակահատուածի Նա՛ւ, Բայց ոչ ոք է եղել, որ երկու ցուցակի նմանութիւնների կողքին կայ եան գտնէ մէկ էշտեակաչի հակասութիւն, այն է՝ Տայքի պատկանելութիւնը, որից երևում է ժամանակաչի տուածով նրանց լրի համընկնման անհարկեութիւնը: Ինչպէս տեսանք, ըստ Եւպուրի՝ «Դոսանս Տայց իշխանը որդում Գեծեյաւք ձանակցում էր, ըստ Լուիսեան, Վիրքի արքայի զէն լայոց որդայի նեւտարկած արշաւանքին (մեր վարկածով՝ 230-ական թթ. կէներ)՝, իսկ Միքսեաննի ժաւ մերկիայի կուրպաղաւտին ենթարկուող լորս այլ իշխանութիւններից: Երկրորդի համար՝ «Պարնատայի արիտանի, Իրերիսա Էւուսն այս կամ այն տարբերակով վերաբերում է Տայքին՝՝ ցոյց տալով, որ մինչեւ 240-ականների վերջ տեղն է ունեցել իտալեան անցումը զէպի՝ իբրեւ Վիրք ընկալուող վարչա-աշխարհագրական համակարգ (գտնէ բիզանդական արքունիքի պատկերացմամբ):

¹ Շարուն Բաղրատունեայ Գաւառայիւն, էջ 82: Անկախա՛մ՝ «Գալչիկան» = Գալչիկան, իսկ «Գճալենք» = Գճալենաց. որոնք լատ յայտնի են «Կամմանակ»-ից, «Չորամանակ»-ից եւ այլ աղբյուրներից:

² SK's, op.՝ B. Martin-Hisard, Constantinople et les archontes du Monde Caucasiens dans le Livre des Céléstines, II, 48, - "L'Asie et Mémories", 13, Paris, 2000, p. 362.

³ Շարուն Բաղրատունեայ Գաւառայիւն, էջ 81:

⁴ Կոստանզին Միքսեաննի, Բիզանդական արքունիքի արարողութիւնների մասն, էջ 151: Ըստ աշխատասիրոջ Լ. Բարթիկեանի ճանաբարտրեան (էջ 312, 86, 91)՝ «Մագրում սեւ-ճըջուս եւոլ Կարտուլի Խոսքը Տայքի մասնն է (սխալ՝ Տայ), որ վրացիների կողմն են ճան Տայս կառ[ու]ն: Ճանաչեւում տեղի է ունեցել մտաւթեւս եւ զարնէլ կառնի-Տայս լրանալէնը տալիս է Տայքի հայերէն արտասանութիւնը: Հմմ. C. Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown, 1963], p. 493-494:

Ինչ զնրաբերում է զորացուցակում առկայ 10 իշխանանուններին, այսպես պիտի նկատել, որ Եսայունի հազարգլուխներից մի շանիսը, մեզմ առած, յարչ շնչում ենք ունեն իրական պատմական անձանց անուններից, որոնք Ժ Գ. առաջին ասանանահներին համար բառակազմությամբ յուսակ յայտնի են տարածական ազդերից: Այս պատճառով հարապարտ է ենթադրել, զոն իրեն զորակած, որ Եսայունի անուններն (ինչպես և Նեյց անթոջ զորացուցակը) ունեն բանաբար ծագում, աստի կարող են զհասարակել իրեն: Երբմն ժամանոր անուանակներով ասանգուած, որոշ զհայերում՝ տեղերով շփոթուած, կամ ուզգակի՝ գրասոց պատմիքի կողմից լրացուած ստեղծագործուած (բայց այս՝ զոն երկն անձանուն ուզգակի բայց է թուգուած): Ելուած իրազմեան զգացողութեամբ՝ Ա. Նիխազարեանը փորձել է որոշ զգոյշ համադրումներ կատարել (մի զհայում՝ հետեւելով Ս. Բարխուդրեանին), սակայն, թուով է, թէ զրանք լրացուցիչ ստուգման կարիք ունեն, ասուուպն՝ ժամանակաշրջանն այլ (զիրը Ելուած) ընկալման լայն ենթարց: Մասնորոպէս, Գորոզուի իշխանի՝ «Վասակն անուան ի յայս գալու պատճառը (այդ անունն այս շրջանում էլ ասուուելալն տարածուած էր Սիւնիքի իշխանական ընտանիքում)», կարծես թէ, հարաւոր է զհետարկել՝ այլ ազդերներում 353 և 353 թթ. ինչասանկուած (Անանիա Մոկայի և Իրն Հատիկայ) Վաշազան/Վաշական իշխանի ժառին պահպանուած ինչուսթիւններին՝ ոչ ըզդրու գրաման տարբերակով (այդ անուան տարածուած մեկերն էին Եանե՝ «Վաշական և «Վաշակ»): Մի որիք տարբերակով՝ ժշխան յերեւելից Սմայաւուը, կարծես թէ, կարող է համադրակն Սիւնեաց զահերէց իշխան Սմբատի հետ (որքի Արտի, ասպայայ ասուցին թագաւոր Սմբատ Սահակեանի Կորիսայրը), որի իշխանութեան տարաբար գրում է 342-343 թթ. միջեւ՝ (որտ ժառին Սրբելեանը գրում է. «Սմբատ անայ զգահերէց իշխանութիւնն՝ և թագում ցուցեալ գործն զովն ինս հոգեւորս և ժարմեականս՝ զտիւնանի... Իսկ Սահակայ՝ եզբոր Սմբատայ, էր որքի մի Սմբատ անուան»):

Ելեմք, որ այս ժամանակահատուածում պոկաս հասանական է երկու միւս տարբերակները զհետարկելը, այն է՝ «երեւելից իշխան»-ի տակ ընկալել կամ Բուե Ազուանիք - Շաքի/Հերկթի թագաւորութեան ենթակառուցուցիչին, կամ Տաշիր - Շարազնիքի Անուարտուց իշխանութեան փոխորդային, ինչպէս արզէն Անանիա Մոկայոյ ձու է: Բնականաբար, մեզ հետորրորդ կրթիք համար շահեկան էր լինելը «իշխան Փառխ[ս]ոյ Հրմեակի համադրումը, որը, սակայն, իրիս գժուար է (Հմայակն անունն ասուուելալն տարածուած էր Մամիկոնեան իշխանական ըն-

¹ Ա. Նիխազարյան, Հայոց Սմբատ և թագաւորի անխազակամ սրբալուստը, էջ 122-126: ՀճՄ. Ա. Գ. Բարխուդրյան, Արշունիք. Շաքի և Փառխտի իշխանութիւնները, էջ 68: Կ. Կ. Խոսեան, Արմենացի լուսաւորութեան Կորիսայր և Բեռնակ, Կ. 79:

² Տե՛ս Հ. Անուարտ. Հայոց անխազակութեան յատարան, Ռու. Ե. Եր., 1962, էջ 46-50:

³ Տե՛ս ՀճՄ. Ռու. III, էջ 115-116 (Միլոմոզը IX-XI դարերում գլխի հող՝ Բարսեղ Սարսթիմանի):

⁴ Օրբ., գլ. ԾԴ, էջ 218: Գաւորութիւն Անանիայի Միլոմոզ, գլ. ՄԵ, էջ 298:

⁵ Տե՛ս Տեառն Անանիայի Հայոց կարողիկոսի՝ Սարգսո սպասարմորութեան..., էջ 144 (․․․ և տեսում Գորգեմալ կրտսելեաց իշխանի):

տաներում՝ յի հանց շտեկեզով որեւէ զարկածի զրայ՝ յոն կրնննք, որ 330-ական թթ. Փառխոստի գանձեղէ իշխանը (գուցէ եւ արդէն՝ իշխանաց իշխանի կարգավիճակով, ինչպէս որ 348 թուին Մոզացին արձանացրում է [Յովհաննէս-]Սեննքերի մի համար), հասնարար, որտի յննէր կա՛մ Սահակ Սեւազայի՝ Աշու Նրկաթի կողմից հարստացած աւագ որդի Գրիգորը (նրա ձըրոր տնուէր Գաւթ լը), կա՛մ վերջինին որդի Սեւազայ-Ճշխանանունը (ըստ Գառխուրանցու ժառանգած ձանրաձան եւ հասաստի տա՛մազրութեան՝ նա ունէր կրտսեր ձըրայը՝ Ասրեհրսե՛տ անունով, այսինքն՝ ի վերջոյ, Քազարու դարձած Յովհաննէս-Սեննքերի մի հարցու Ըստ այսմ, սիշխան Գորգովալ[ի] Հասակո-ր համազրումը «Ընորդի տէրո Վաշապեր Նետ, Քերես, կարող է գիտարձուել իրբեւ ամենահասանական վարկածը»

Ի տարբերութիւն Փառխոստի եւ Գորգուի՝ հաշկնում Քազարութեան հաստատման ձաւին ապրիւրննրի ուղից վիպաութիւններ յնն պահպանուելը Սեփոյն կան հարեան երկու Քազարութիւնների ճեա զուգահեռները եւ Ստեփաննոս Օրբէլանի տեսլիցանի տեղեկութիւնները, որ վերաբերում են Միւրեքի արքայատանի խնամքական կապերին։ Մասնաւորապէս, նրանից գիտնէք, որ Քազը - Կազանի Քազարու Գրիգոր Ա-ի (1057-1072)՝ աներն էր «Ազուանից [այս զեղջրում՝ հաշկնի] Քազարու Սեւազան. նա հայրն էր Տաճնագոյթա Քազուհու (որ տանէն Ազուանից՝ զուսոր նոցին քազարաւոյլնն ժծին Սեւազայի)՝ եւ նրա ձըրոր՝ Քազարացն ձանուիս Սեննքերի մի, որին անժառանգ Գրիգորից յետոյ զտա՛ունից Միւրեքի գա՛րը (1072-1094/1096)։ Հա՛տնապանքի (նաեւ՝ Յովհաննէս վանք) կրկնայարկ ննեղեցու շինարարական վիճազրում իր հոր՝ Քազարու յննելու ձաւին գրում է նաեւ Տաճնագոյթուք. «Ի ռէն։ Քուանական [~1086 թ.]. նա՛ Տաճնագոյթա, զուսոր Սեւազու[ի] Ազվանից Քազարի եւ անուսու Գրիգոր Քազարի...»¹։ Համեմատարար վերջերս Հա՛տնապանքի արքայական գերեզմանատանը յայտնաբերուել է նաեւ Գրիգոր Քազարի սգարածը կաշուած՝ «Ազուանից քազուհի Սեփիի (ըստ այսմ՝ Սեւազայ Քազարի կնոջ) տաղանաբարը, որի գիրն է. «Սեփի՛ Ազվանից Քազուհի, զզրածն Գրիգոր Քազարի՛ որդի[ոյ] Ազուանայ, ձայր Տաճնագոյթա[ի]։ Քաւին ռէ. [~1081 թ.]»²։ Սեփի (Սեփիան) շրշտակուած է նաեւ իր որդու՝ Միւրեկայ Սեննքերի մի Քազարի մի ընծայազրում, որը պահպանուել է Սեփաննոս Օրբէլանի (չընծայողի սուրբ ուխտից Տաթևոյ յազազս փրկութեան հոգոյ իմոյ եւ քուսութեան ձըրոյ իմոց եւ հարապատայ իմոց թնրց. եւ որդկկաց իմոց կնոց եւ փրկութեան՝ Գրիգորոյ, Անրատայ եւ Սեւազայի, եւ ձըր խրեանց եւ

¹ Հով. Հ. Անտրան, Ընդր ամենամոմենի շտարան, հտ. Գ, էջ 90-91:

² Գաւթ, Գ իր Դու, էջ 341:

³ Քազայ արքաների հջրում ժամանակաշրջանից տրս Գ. Մ. Գրիգորյան, Աշունքի քազարաւոյթումը (X-XII դարեր). - ԳՐԸ, 2006, № 2, էջ 141:

⁴ Օրբ., գլ. ՄԷ, էջ 253: Գա՛տնոյթի ճանաչելի Միւրեկան, գլ. ՄԾԹ, էջ 318:

⁵ Դիլան հայ վիճաբարութիւն, տր. II, տաղմոց՝ Ս. Գ. Քաղիկապարան, եր., 1960, էջ 138, ր՝ 405:

⁶ Գ. Մ. Գրիգորյան, Վիճաբարութիւնը Վանանազանքի 1970-1978 թթ. պնդումների. - ԳՐԸ, 1980, № 2, էջ 162-163, հայնի՝ Աշունքի քազարաւոյթումը (X-XII դարեր), էջ 141:

քեռն եւ կարգեցի քառասունք մի, որ ամ շամէ կատարեն ի սարք եկեղեցիքն ի տէրունի Քառասունքն՝ զքսան որն թագաւորին Գրիգորոյ՝ որչառչ Աշուտոյ, եւ զքսան որն իմ ժօրն Սոփիայ՝ որչափ մեք կենդանի ենք, եւ յետ եկիցն ժերոց՝ զքսան որն իմ քուերն Նահանգիսոյ տոնեն, եւ զքսան որն ինձ՝ Աննգրիբմայոյ՝:

Վերստննչով անկալ աղբիւրագիտական երկը՝ կարելի է նկատել, որ հաշիւնն եւ Գորգուի իշխանութիւնների վերահսկման թագաւորութիւնների, ըստ ամենայնի՝ նոյնպէս տեղի է ունեցել ժ գ. վերջերին¹: Դա այն գործադրանքն էր, երբ Բագրատունեաց թագաւոր-շահնաւորն, ըստ էութեան, Գաշտունի էրն իրենց ՎՅԾ Հայք-պետութեան (այգլիսերէն էր երկրի պաշտօնական անուանումը²) տարածքում փոքր աստտական թագաւորութիւնների առաջացման իրողութեան նաև եւ, ապահովելով զաշխակցային հիմունքներով Անիի որսակի գերակաւորութիւնը, Տէնց իրենք էլ հաստատում էին նրանց արքայական լիազօրութիւնները՝ ինֆետարատրան (աղբիւրները նկարագրում են նմանատիպ Գաստատումը Լուսի եւ Կարսի թագաւորութիւնների համար)³:

Հաւանաբար, հաշիւնի տիրակալի արքայական թագաւորումը չի ինտատակուել Մովսէս Գաստատումի երկում (ի տարբերութիւն Փանոսոսի) զուտ այն պատճառով, որ այդ իրագործութիւնը պարզապէս լաւորդել է Պէի շարագրման պահին, որն, ինչպէս Տշտել ենք զեռ 1987 թ., ընկնում էր պատմիչի որերում սոփոակալած վերջին կաթողիկոս Տէր Մովսէսի գեց (ամսն 22) տարիների միջակայքում, այսինքն՝ 982-988 կամ 976-982 թթ. միջեւ⁴: Սակայն թագաւորման այդ ենթագրելի ակաւր, թոււմ է, թէ լիովին կարող էր տեղի ունենայ միւս ժառառօր ժամանակակից Գեղինակի երկի՝ Սանփաննուս Անողիկի «Գաստատումն Տրեկեղեական-ի շարագրման պահից (1004 թուականին) առաջ, քանի որ տարօնեցի պատմիչը զգլացել էր տեղեկութիւն տալ ոչ միայն զքս, այլ նաև Գորգուի թագաւորութեան Գաշակման ժամին, իսկ այդ Գաշակումը, ինչպէս երեսաց թագաւորւմ պարունակող վերջինչնայ վիճակներից, տեղի էր ունեցել 1000 կամ զուել եւ 997 թուականից անելի վաղ: Այսպիսով, Քերեւո, կարող ենք ամփոփել, որ Գորգուսի ու հաշիւնի իշխանների թագաւորման եւ ինֆետարատրանների ընդունման ժամանակը, իբրևս աստուել Գաւանական վարկած՝ վերապրելի է ժ գարն 80-90-ական թթ. սահմանագծին:

¹ Օրբ., գլ. ՄԾ, էջ 257: Գաստատումն նամանգին Սիսուական. գլ. 4, էջ 323:

² Հմմ. A. Hakobian, *Khatchen, capitale du royaume central. - Les douces capitales d'Arménie*, Paris - Marseille, 2010, p. 277-282.

³ Հմմ. K. H. ԽՕՃԱՅԱՆ, *Արաւստու ռուսարտու արառ Եարտուսու ու Երառտու*, շ. 81.

⁴ Տե՛ս Թ. Ի. ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ, *Ցաշիբ-Պարալուս (X դար - XII դարի սկիզբ)*, եր., 1982, էջ 74-75, 120-123:

⁵ ՊՆ-ի երկու ննուպայանքում էլ այս Տէր Մովսէսին (ամսն 2, ըստցննորութիւնն Փաղտատակ վանաւոյ) նախորդած Տէր Պետրոս կաթողիկոսի (վնայնկաւստրեմնն Փարոնատակ վանաւոյ) նախորդած Տէր Պետրոս կաթողիկոսի (վնայնկաւստրեմնն Փարոնատակ վանաւոյ) տարիների քանակը ամսն ժԸ՝ է՝ 18 (Պետմ., Գ. Ի. Իր., էջ 347), սակայն Միթոսար Գօշի կաթողիկոսական քանկում վերջն թիւց «ԻՆ՝ է՝ 12 (տե՛ս Կարմ., Յաւնկոսով, էջ 351): Ստիկն Պետրոսը զամակալել էր 964-ից մինչև 982 թիւց կամ լիստ Գօշի՝ 6 տարով անկաւստ 976-ը (նմմ. նաև A. A. Առուսու, *Արմենու-Ալաւու...*, շ. 215-216, 222-223, 277):

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե
ԸՆԳՍԱՒՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆՎԱՄԱՆ ԵՐԶԱՆ

Բաժնի 1

ՆՈՐԱՅԱՆԱՏ ՎՈՒՄԿՈՒՄ ԱՇԽԵՆԱՂԿՈՒՄԵՆԸ ԼԱՐԱՆԱՏՄԻ ԱՐՑԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

2000 թ. Յունիսին ձեր հնաագուստ փոքր շափերի կենդանցիով պարսպապատ զանազան համայնքը եւ ձուսակալ հանգստարանը (նոր շայնարարութեամբ՝ Շաշուայի Բախիշ/Նորյուլայ գոտանի վերնահովտում գտնուող նորարարական Ազրբաձար/Նորյուլայի եւ Լայիվալ/Նորյուլայ քաղաքագետ գիւղերի՝ բնակիչներին կողմից) գտնուում են Ազրբաձարի գիմայ Բախիշի ձէջ աշից թափուող առուանի ակունքներից թիւ ներքեւ, ձարակի հրախոտային լանջին, ուղղմական շարտէզներում Քեչիքրափա - ռժա՛նանայի բլուրը կոչուող գագաթին 1,5 կմ հրախ, խիտ անտառի ձէջ (հնաաքրքիր անունով՝ Գալիմիլմուկա - ռինուուրց անտառ), ծովի մակերևույթից 1850 մ բարձր: Ազրբաձար գիւղից ախ ուղից գծով հեռու է 2,5 կմ, քայլ հարկ է եշեւ, որ ժԹ դարի շարտէզներում Գիրչարուլայ գիւղը անվազարւում է Բախիշի աշ ակին, այսինքն՝ կենդանու հարեան ձարակի ներքեւի մասում, որտեղ ցայսօր պահուանում են ուշմիշնագարեան ատոպանաքարեր: Ենդեղնաց 150 մ հրախ՝ նոյն լեռնալանջի համեմատաբար հարթ մասում, գտնուում է ընդարձակ հանգստարանը:

Ներկայումս կենդանու թաղը եւ անրոց պարսպապատը թափուել են ու ձուսակն պատերի գրեթէ կէտը Չեյան գրան, առաջին իսկ Նայնացքի պարը երևում է, որ կապտասառ շարերով շարուում կենդանու ժԹ-ժԹ դարերի շինարարական ակն ակնյայա տարրեր ունենող (պատերի սլաքին բարձրութիւն, պայտասնե խորան, աբեմանեան միակ գուս վերեւում կիտակցոր բացուածք, պատերի վերին թաղաստակի մասում անրոցը կցապցով կրածեփ խաղափականնե խոռոչներ) կառուց է: Պատերը ներքից սուսողում են ուշ շրջանում, հաւանաբար՝ ժԸ դարում: Զափերը ներքից երկարութիւնը 420 սմ է, լայնութիւնը՝ արեւմուտքում 220 սմ, խորանի առչի՝ 240 սմ: Խորանի բացուածքը 200 սմ է, խորութիւնը՝ 215 սմ: Արեւմտեան միակ գուս բացուածքը 75 սմ է: Ենդեղնու ձուարի առչի ընկած են արեւանագիր երկու մեծագիր, կառուում խաչարար (3 եւ 2 կարով), որոնք կարող են գասունել Նախորը եւ յարրոց դարերի խաչարարից իրապաստան օձով առանձնացող ժԸ դարի խաչարարի շուսագլխ (Ցաղաց քարի զուգահեռով) սքինակները շարքում: Զորակով մաս 30 մ ներքեւ գլորում են խաչարարից մէկի ուղղանկէն արձանագիր պատուանգանը եւ մի խորանագարց պատուանգանի անարեւանագիր քարերից մէկը: Խաչարարի արձանագրութիւնները փորագրուում են հակառի ստորին մասում գտնուող վարդահանները երկու կողմերում: Ցառք, առաջինի (աւելի փոքր, երկու կարի կիսում) ձախ ներքեւի կտորը շարքում է, եւ կարող ենք ընթերցել միայն աշ կողմում երևանող տանը, որտեղ երկու տաղով գրուում է.

¹ ԺԹ դարում ստալեճ գիւղը կոչուել է՝ կիլիբարուլայ, իսկ նրկտորը՝ Ղարուանգը:

ՇԺԸ / ԵՐ [-1068 թ.]:

Ծրհրորդ (քիչ առիշի մեծ ևս կրեք կտորի կհասած) խաչարի վարդանակի երկու կողմերի տասերն էլ պարզ ընթերցում են (ձախ կազմում 3 տող է, սրբով 3): Արձանագրութիւնն ունի հետեւեալ բովանդակութիւնը.

ԹՎԱՅԱՆ շՅՅՅ / ՇԺԸ / ԵՐ [-1068 թ.]: ԵՄ Գ/ՐԻԳՈՐ՝ / ԻՇԵԱՆ/ԱՅ ԻՇԵ/ԱՆ, ՈՐ Գ/Ի ԱՏՐ/(/...)

Անկախաւ է, որ այս Գրիգոր իշխանաց իշխանի հայրանունը կհասաւ է, հետեւաբար արձանագրութիւնը շարունակուել է խաչարի պատուանդանի վրայ:

Զարակում գտնուող ուղղանկյին, չորս կողմից սրբատաշ պատուանդանի վրայի արձանագրութիւնը գրուած է արեւմտեան և հարաւային նիւտերին, չորսակն տալով: Այն անվանաւ է, գրեթէ տասնը շաղապաների՝ ևս վերձանում է ամբողջութեամբ՝ այդպէս.

ՀՈՐԵՒՈՐ ՏԿՐՆ ԻՄ ԵՒ ՎԱՐԳԱԳ-
ԵՏՆ ԱՍՍԹՈՆԷՍ ՓՈՅԵԸ-
ՏԱԻ ՏԱԵՆԱՐԷԼՍ ԱՍ ԹՄՅՅՅՅ, ԵՄ ՆՈՐ.
ԻՆ ԵՂՐԱՍԻՐՈՐԴՈՐԻՍ ՍՏԵՓԱՆՈՍ //
ԿԱ[Ն]ԳՆԵՑԻ ԶՄՄԸՐ ՆԵԱՆՍ Ի ՔԱ-
ՐԵՆԱՐԱՍՈՒԹԻՒՆ ՏՅՅՆ ՆՄՈ[Յ],
ԶՈՐ ԳԱՍԵՆԷ ԲՇՅՅՅՅ ԸՆԴ ԻՄՄԸՐ ՀԱ-
ՅՐԱՓԵՏՄՆ ՈՐ: ԱՄԷՆ:

Բնորում բնագրերի համեմատութիւնից երևում է, որ ուղղանկյին պատուանդանի վրայ շարունակում է տալիս խաչարի արձանագրութիւնը: Համընկնում են նաեւ խաչարի էլուտի և պատուանդանի փոսի շտփերը: Դրա հիման վրայ կարող ենք վստահորէն պնդել, որ աչուտ մեզ անձանք Սոսթենէս վարդապետի եղբորորդի Ստեփաննի/սի արձանագրութիւնը գրուած է Հայոց ՇԺԸ Թուականին (-1068/1069 թ.):

Ինչ վերաբերում է Գրիգոր իշխանաց իշխանի կհասաւ հայրանունը, որի շարունակութիւնը կրող պատուանդանը կորել է անբրահմերի մէջ կամ հնուցուել վանքից, ապա միանգամայն պարզ է, որ յտակ ընթերցուող ԱՏՐ տառերը ընտրեւորեն անուտ սկիզբն են: ԹՄ գարեթում այդ անուտ բազմաթիւ իշխանակոթիւններ ունենք թէ՛ Սիւնիքում, թէ՛ Արցախում: Դա էր ինչն էր և Փարսոսի իշխանների նախապապ Սահյ Արառանների որդու անունը Ք գ. կէտերի²: Վերջինիս սրգիներին մէկը Մեծ Մարտոյի Եշտանուր խաչարի թիկունքին ՏՏ1/ՏՏ2 թ. (ւ.մ. Թուականութեանս Հայոցս) գրուած արձանագրութեան մէջ իրեն Գրիգոր Աստուաննեան կոչող սիւնիւնաց և Աղվանիցս իշխանն է՝ ԱսրեներսԵ անունն էին կրում

¹ Աջալայման միակ դեպքը ձախարի վերջին տողի ԵՂՐԱՍԻՐՈՐԴՈՐԻՍ քառի մէջ է, որտեղ Ի-ի նորիզոնական գծիցը կրում է Ձախարդ ԲԻԳ (Դ՝ իրեն ներկրող նորիզոնական կրում:

² Տե՛ս Գառնի., Գ-իթ Իր., էջ 340:

³ Դիլիան հազ վիմագրութեան, աթ. IV, էջ 334, 8° 1358:

վերջինն էր հրոց որդի Ասաչին Անազաչի (Ժ գ. առաջին կէտին Փարսոստի հզոր իշխանութեան հիմնադրի) թաղ եւ որս եզրոր երրորդ որդին՝ Հոց սինն, Մոխէս Փարսոստեցու շարագրանքն աւարտում է Ժ գ. վերջով, եւ ժ՛կ գարի համար Արցախի իշխանների անուններ յիշատակող սկզբնադրիւթները սակաւ են. որ՝ Չիւայն վրացական ազգիւրն է պահպանել լուսու Գիրիկեան թագաւոր Գաւթ Անուզին (956-1048) շորս որդիներից հրատերի Աստեհունն անուիը՝ Բայց փոխարեւը՝ Աստեհանու Օրբըլեանի եւ վիճազոր մի ջանի վնայութիւններից գրանէք, որ Արեւաց իշխանաց իշխան Աշտուրի որդի, 1051-1072 թթ. Բաղաց թագաւոր Գրիգոր Ա-ի անհրը ծաւլին իշխանաց իշխան (=թագաւոր) Անազան էր՝ Արեւնաց բարեպաշտ տիրուի զարժած Շահանզուխ Բ-ի հայրը (որ տակն Աղուանից՝ զուստ եւջին բազմապիսեմ ձեռնի Անազաչի)՝ Եշեք եան, որ Փարսոստի թագաւորութիւն այլ տարիներին աղջկն զայութիւն շուիէր (վերջին իշխան Գրիգորի որդի Փիլիպպին էր՝ իշխան մինչև 1040-ական թթ.), իսկ աւարածը բաժանում էր լուսու Գիրիկեանների եւ Գանձակի Շաղգաղեանների միջև։¹

Այսպէս սուչ ստեւանների պայմաններում ձեռք ախուսաննայիւ Շարաւոր ենք համարել նեթազրել, որ Ազրանաորի արժանագրութեան մէջ 1088 թ. իրն յիշատակում է ո՛չ ծաւլին, եւ ո՛չ Փարսոստի զամ լուսու, այլ Գորգուրի (ուշ միջնագարում՝ Գրգուր)՝ այլ ազգիւրներից մեկ տեյալս իշխանաց իշխան Աարեհրսեհի որդի Գրիգորը՝ Թշվախ ստանալ վերելում, Բաղրատունաց թագաւորութեան որդի թուրքանն աղջկեցում Ժ գ. երրորդ կէտին Հայաստանի արեւելեան ծաւում իրընարքն պետութիւններ զարժան ինչպէ՛ս լուր - Յարպաղու, Փարսոստը, ծաւլեր, Արեւիքը (Բաղրը), այնպէ՛ս էլ Գորգուրն, որպիսի փաստն անկերց թի՛ն է պետաբարում Շաչ պատմագրութեան մէջ։ Թ գ. առաջին կէտին Աստեհանու Արլ Ասաչի եւ

¹ Գաւախ, Գ-ից հոյ, էջ 341:

² Muzakany Kapranova, t. 54; L. Արեւիքսեր-Թեկ, Վրաց աղբյուրները, հտ. Ա, էջ 207; ՀՕԸ Թ. Ի. Մարտուպան, Տաշիթ-Մորազետ, էջ 87:

³ Օրբ, 4, ՄԷ, էջ 233; Գատուսայան ճանաչիլի Միւսանան, գլ. 37թ, էջ 318; Գ. Մ. Գրիգորյան, Վիճազորութեան Վանաճաղանքի 1970-1978 թթ. պետումները, էջ 164-165:

⁴ Վարդան, էջ 134-135; ՀՕԸ Բ. Սյուրբարյան, Թշվախի իշխանութեանը, էջ 92-95:

⁵ Կ. Յակոբյան, Հակարթի վերամուրհոյի նորայալս վիճակները, ան. 296-300; նոյնի՝ Գատուսայանագրութեան եւ վիճազորագրութեան հիւսնագրութեանը, էջ 61-64; Հոյմի՝ Gorozan, capitale du royaume méridional de Diarb, - Les douze capitales d'Arménie, Paris - Moscou, 2010, p. 276; ՀՕԸ Cl. Mutafian, L'Arménie du Levant, t. I, p. 279, t. II, p. 18 (տե՛կ 6) Գալէ, Գորգուրի իշխանաց իշխան Գրիգորն էր թուիլ Գոնճալարզ զտից 2 կմ արեւելք, Արին ճանաչալի կոչումն կնկողեւո 1071 թ. այլ վիճակից, որը ժ՛Բ Գ. վերջին Տկաւազորու; ու թերիներով ընթերցուիլ է արտաւս. «Եկնդուցա փոքր-թէ վերն է արջառաչ շի ջարդ շինում ջեմն [տրմանալիս իսաչարիւս - Ա. Ճ], որ ունի 3 մար լայնութիւն, 2 հասարակիւն եւ 5 մար բարձրութիւն: Բեմիս արեւմտամասաց ճակատում զերկուցում է երեք գեղեցկացանդակ եւ Երազորն յալարման, որոց վերին գլուսւմ էր. «Իր ծի [-1077 թ.] կանաւ անձակալին Աստուծոյ եւ... Գրիգոր... Աստուծոյ մարում կրարքս յա... զնաչա իշխանութեան... եւ ծարապաւորեան... Օտանէս տեր Կեպուհի ո... աղալթելէ՛ր» (Մ. եւ. թարգմանարմանէ, Արցախ, էջ 131): 2004 թ. Քրասնիի գիտա-ցիների մեծ միջ աշխուրթում պահին այս կտորը գնտաչալսուլ անտաւում էր. իսկ առաջագրից (Յրցը՝ 412-) կորողների ընկորմը՝ անորշալին հոլմանալում:

Յասիկ Արուստակի որդի ստեղծում այդ իշխանութեան տիրակալը ժ. գ. վերջերին արգելե երկիցս կոչում է «Քաղաքապետ կամ իշխանաց իշխան» (Տումիի մի ժիմարում է Քաղաքապետի ձագ, Զեխա Պրատուանա Վանքի մի խաչքարի վրայ)։

Տեղին եղեք, որ Յասիկ Արուստակի ենթակայ՝ Գարսարանցու («Մարտոց Եղիվարդեցու») թուարկում ութ գաւառներից («Վերին Վայոտիկ, Քերնոք, Միտահան[ի Կասակ], Լարանց, Ամարոս, Պազկանց, Մրանց եւ Տրի գաւառ») Վերին Վայոտիկին ու Քերնոքը գտնում են անկնից Գրախարեւոտարում՝ սարածուկով Լահարի գետի ձախ, արեւելեան վտակների առաջանում։ Քերնոք գաւառանունն «Վեյնարանցոյց-ից յետոյ առաջինը յիշատակում է Մարտոց Եղիվարդեցին 829 թ. դէպքերը նկարագրելիս. «...գնակեաննս՝ զգիւնցեալէ Արշ Առաջ, որ էւան զՔարան եւ ե՛ար զՔաղաղանեցեան (Եւլեւ զՔաղաղանիցեցիս), որ ի սար երկազաց նոտորեցին զՔերնոք գաւառի գաւառն զՅուտանց, զՊոտեակոյց, զՆուարի եւ զՏափասա»։ Այս թուարկման մէջ նորրորդ յիշում Լահարի սասանը (սասան ասեալ զէպրում նշանակում է ամերցագիւղ) մասնագէտների կողմից իրաւացիորէն համարուել է ժՊ ցարում Անդրոյ յորշորդում գիւղի նա (Ք ցարում լքուած), որը գտնում է ներկայումս էլ շին Լարայի գիւղի միջով հասող վտակի ստորին հոսքում Լահարիի նախ նրա գետիցից Յ կ՛մ Գրախ» (զրոս Գրանկ վրայ գաւառը նրա են անգործել նաև Ք. Ուրարթեանը եւ Մ. Սարգսեանը)։

ՃԷՃԷ զգ. մի քանի յիշատակարաններում նշում են «Նախարար, «Նախարար, «Նախարար կամ «Նախարարն» տիրորի՞ Ներք գրչոյտի գիւղերը՝ Փասաղանց (մեզ է հասել այստեղ ընկադրեանում Յ գրչադիր)՝ Գեառու (մեզ հասել է մեկ գրչա-

¹ Դիլիան հայ վիճագրութեան, սր. V, էջ 173, 8° 604; Ա. Քաղաղանեանց, Ուխտարի քաղաքապետը, Յանդում, էջ 5; Մ. Եգ. Քաղաղանեանց, Արշախ, էջ 91; Ե. Լայպան, Վարանց, էջ 14; Դիլիան հայ վիճագրութեան, սր. V, էջ 169, 8° 587:

² Գառն, Գ. Եջ ի/ի, էջ 327; Ա. Յակոբեան, Մարտոց Եղիվարդեցի, սճ. 36:

³ Արմ տեղեւում Ռերիկ ենք գրչական սեպիկիցի գիւղի Բ խորի մնուպիւրի ընթացումը:

⁴ Տեւս, սր. ԼԸԾՑ քաղաքայ, հտ. 1, էջ 134, 665:

⁵ Ք. Ուրարթեան, Ուայեի իշխանութեան, էջ 35; Ա. Սարգսեան, Արշախ, էջ 42:

⁶ Տեղին եղեք, որ Ա. Կարապետեանը արքայիսան «Նախարար երկրի» հետ է կապում հան ժ. Գ դարի մի յիշատակարանում հնում Լաքարայ Քար իր Անուպտեիկ գիւղով (Ա. Ժ. Կարապետեան, Հայ մշակութի խաչարանները, էջ 125, հոմ. ՄԻՄ Ձեռ. 8256, ք. 113): Ժ. Գ դարի հայերն մնուպիւրի Ռիշատակարաններ, էջ 450: Սակայն բնակի բնութիւնը դարի երկում է. որ իրական զա Կորնոք աշխարհի Լաքարայ յայտնի շրջան է՝ Անք Ջար գետի միջնահոսքում (սճ. 36 Ա. Յակոբեան, Գաւառ-աշխարհագրական և վիճագրական մնուպարտիքներ, էջ 286-290):

⁷ Ա. Տեւ-Անուպտեան, Տեղակ մնուպարայ Լոր Քարայ Անուպտեիկ վայրի, հտ. Ա, վիճեան, 1970, էջ 127 («սկսալ ս^ո Անուպտեան և աշխարհիկ կատարելի է զուս Մ^ո Ա^ո մանցն եկողեցու, ի գեղս, որ կող Փարսաղանց, ի երկիրս Լաքարու, ի սու Դիլիվարու, ի թիւն ին՛ն [~1574 թ.] Գրեալ մնուպի ստանան կրանարու կորնուան արեւ, ի կարողիկտարեան սանս Աղվանից տեւ Գրիգորիս, որ... Քաղաղանց վարչական... անկաւաղ ստեղծարք, հոմ. Ք. Միհայան, Արշախ գրչութեան կենտրոնները, էջ 44): Յ. Քոփեան, Տեղակ ժողովածուս Գաղնիս խաչի վարչականութի, Մասն Բ, Վարչականութեան, 1900, էջ 31 («եւ՝ Արքանան կրանարու... սկսալ գ^ո Անուպտեան... ընէ ին՛վանս Մ^ո Ստեփանոսի, ի յերկիրս Լաքարի, ի գեղս, որ անուանի Փարսաղանց... ի թիւն Լաքար ին՛Ծ-ից [~1576 թ.] ի կարողիկտարեան ստան

գիր)՝ եւ Հարաւ (Յ զըւոգիր) Յաւելներ, որ ժԺ գ. գերբում Գուլազանքի գանահայր Առաքել վրդ. Կասանդեանցը (Ռաւի՝ Կասանանոց) իր ձեռագիր պատմական աշխատութեան մէջ մի շարք անգնկութիւններ է հարդարում Ազարի, այսինքն՝ մեր Հակարի/Հազարունան «գաւառի» մասին. եւ, մասնաւորապէս, զրա մէջ է մտցնում Սեպերոյ բնակավայրը, այսինքն՝ Եմարերոյ գիւղը Զինգեանակապ/Յաւզգանի գաւառի վերնահովտում՝ Մ. Բարխուլպարեանցի այս տարածքում ապրելու է Արքրոսի Ի-Վ հմ արեւել գանուոյ մի անոցի եկարագրութիւն, որը համարելով է Կարխուրանցու յիշատակում Կասանկաշի հետ. «Կարպալ բնոց, որի սարն առանձնացած է Բաշարաք սարի արեւմտեան հանգելու եւ Բազմին (Քեզմին) սարի հարաւային հանգելու: Առանձնացած է իր շրջապատից եւ յերջայարս, որ ունի 3600 սար բարձրութիւն եւ որի շուրջն ահային քերթեր են: Ընտոց պարսպուած են մուտքի կոչմերն եւ հարկ եզան տեղերն: Անոցիս մէջ եւս կան հին շինութեանց շատ բնիկներն եւ անբան մասուուս՝: Անոցը եկարագրել է Եսեւ Երախտաշատ Տահէն Միրազմանը՝ որպէս «Կարպոյի բերդ-գարայր: ...Քերթի գլխին անբան կիւղատեղին է: Երկուամիջուս մի շինութիւն կայ, առանց գտնելի եւ լուսամուտ»

Աղյանցի տէր Յովհաննէս Կարողիկոսը. քննամտութեան խոտչուամտային: Օ. Եղսմեան. Աշխատութիւններ, Հրատ. պատրաստելով՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Եր., 2014, էջ 339 («ԱՄՄ պատմութիւն» 1578 ր. – 2^{րդ} 937. Տե՛ր՝ Փարսմանց գիւղ (Հարաքի երկիր. Գործ Արքանամ. Կազմող՝ Պետրոս Ստացող՝ Լոյի):

¹ ՄՄ Ձեռ. 4932, ք. 267ը-268ա («...Կասանեցաւ սոփ Կեօտարանս ի երկիրս Հակարու, ի գիւղ Գեւուոյ(այ) [տողավայրում կարողաւոր Ա-ի լոկ ձախ անողնը, որը կարող է լինել Դան ձոյ] – Ա. Յ.), ի դուս սոփ Եկեղեցոյս ԱՄՄ Ստեփանոսի: ՔՎ[ԻԳ] ՌԻՁ [1567 ր.], ի գումակութեան] Տառ Քամակ(այ) [Ետեւոս է բրդրակոր Ա-ի լոկ ձախ անողնը – Ա. Յ.) որդի(ս) Քամակ(այ) ի կարողիկոսութեան [Աղյանցի տանն սոփ Կրիգորիսի]:

² ՄՄ Ձեռ. 5457, ք. 239ա («Գործեալ սարք անքա, որ կոչի Մաշտոց, Տեւածք ճղապարտ... Գաղտասար դարի, ի թուարկութեանս Հարց ՌԻՇԷ [1666 ր.], ի յերկիրս Հազարեան, ի գեղոյ, որ կոչի Հարաք, քնն հովանուս ԱՄՄ 1-1, ի հարսպետութեան տանս [Աղյանցի սոփ Գեւորտի բազմամանաբ կարողիկոսի, եւ բնակարարութեան Տամկաց Փոքր Տախապոյտի]: Հայկեանի, Ուղեգնացական ակնարկներ, – «Լեւոն Հարաւունի», Քիփոն, 1885, ԻՊ՝ 94 [1 Ոսկերտներ], էջ 1 («...այցելեցի Կ. Վանան Տէր-Գրիգորեան Գաղեանցն, որդի մօտ յաւանակն գրչակոր մասնաձեռն կամ: Անոս դասք ճամատօս ցուցակը... 7. Լի Մաշտոցը. թղթեայ, ՌԻՇԷ թուին [1666 ր.] գրուած գերկիրս Հազարեան ի գեղոյ, որ կոչի Հարաք»: Վ. Ներսիսեան, Տուրակ հազերն Տեւարար Լեւոնի Վեցն իմաստութեան գրչարարն», – ՔՄ, 15, էջ 323 («Գրչեալ Կնճարսի տար Անտասարան Տեւածք Մեղապարտ... Գաղտասար դարի, ի թուարկութեանս Հարց ՌԻՇԷ [1677 ր.], ի յերկիրս Հազարեան, ի գեղոյ, որ կոչի Հարաք, քնն հովանուս Սրբոյ Ստեփանոսի. ի հարսպետութեան տանս Աղյանցի տանս սոփ Գեւորտի եւ բազմամանաբ կարողիկոսի, եւ բնակարարութեան Տամկաց Տառ Աղյանցն»: ՀՄՄ. Ս. Կարապետեան, Հայ մշակութի բուշարաններ, էջ 161:

³ Տեւ ՄՄ Ձեռ. 7822, ք. 149ը: Հեղինակի եւ մրս երկերի մասին տե՛ս Առաքել Վրդ. [Կասանանց], Դիպակի մեծերորինը. Երկեր հազ միջնորդեան մասին, սր. Ա. Վարդաշապուտ, 1913: Ա. Տակեպեան, Գաւառնա-աշխարհագրական եւ վիճաբանագիտական հետազոտութիւններ, էջ 104: Ա. Մաղապեան, Առաքել Կասանանցի «Գաւառութեան Գոյնայ վանքը» աշխատութիւնը, – ՔՄ, 18, Եր., 2006, էջ 283-305:

⁴ Մ. Եղ. Բարխուրեանց, Արշախ, էջ 402: Ս. Կարապետեան, Հայ մշակութի Թուրքմաններ, էջ 198:

ներին Շէնքի ներսից բերծի միջով ցարէ սանգուպը իջեւում է գէպի ստորգետեկայ գետակը՝ Աջտեղ՝ եազկանից գետի նախափննայ մի տեղայ, ձեռակերտ կաթոգի նման ժայռի (բարձրութիւնը՝ անչի քան 150 մ, վերին հարթակի շահերը՝ 20X100 մ) ոչչ գազաթը գրաւող ամրոցի մեր նախնական հետազոտութիւնը 2007 թ. Սեպտեմբերին (ժողովապետներին եւ գրող Պիմ Բաղչիի ուղեկցութեամբ)՝ յատակ ցոյց տուց, որ այն կառուցուած է իւլէն-գորգեան զարաշրջանի բերգաշինական տեխնիկայով: Պարխաների պահպանուած կտորները շարուած են տեղի բազալտի կիսապրասառ, միջին չափի քարերով եւ կրաշագորտով: Նրշակայքում Բախում են զարգացած միջնադարին բերող խնցիղէնի բնիւրներ:

Գորգայի իշխանութեան մաս կազմած միւս՝ Վայկունից գետուր համար (սնչ-խարհացոյց-ում՝ նաեւ Վակունից, Վակունիս, իսկ Դասիտուրանոր ապիր-ի՝ Մաշտոց նիշվարդեցու ներկայացրած ութ գառանների ցանկում՝ Վերին Վայկունիք) նախորդ գլխում արդէն էնցինք, որ այն պէտք է տեղադրել ոչ թէ Տրտուր վերնահամարձ Թարում (ինչպէս անում էին Ղ. Այիշանը, Մ. Բարխուդարեանցը, Ս. Երն-ձեանը եւն²), այլ Բերձորից հրտիւր՝ Հակարի գետի Տարուայ օժանդակի հոգում, Արցախը միւնիքից բաժանող կրա միւս՝ Հոյանց աշ օժանդակի եւ Արցախեան լեռնաշղթայի միջին, հրտիւրում միւնել Հակարիի եւ Տրտուր շրջանակ Բեռնապի լեռները (յարչարում՝ «միլիթարեան»): Կրկենք, որ Տուլուայի հոգում իր անունը ցայտար անգորտիս պահպանած Վաղաղին շէն գիւղի (Քաղաքայի շրջանի Բերձոր շրջկենտրոնից 30 կմ հրտիւս) մերձակայքում գտնուած Վաղաղանց գետը Վակունիս քեանգաղայի նմա միտին է նաեղել գայիս գետեւ Թաշականցի՝ 1246 թ. շինարարական վիճագրում. «Վակունիս ի Վաղաղեմ[ի] գետովն»: Իրա շնորհիւ առաջանում է Վակունիս տեղանունը Վաղաղին գիւղից 4 կմ հրտիւս-արեւմուտք (Տաշուայ օժանդակի Վաղաղայի յարչորչում, ներկայումս՝ Վաղաղանց կաշուող գտակի գիճաղի ձորալանջին)՝ Բշակեւս յարչորչումը գիւղանունան նմա համադրելու հարաւորութիւնը: Հէնց այս Բշակեւս/Վակունիսից 3 կմ գէպի հրտիւս-արեւմուտք գտնուող եւ ներկայումս էլ շէն Ետիլից գիւղում (որի անունը ժԹԻ գգ. վերածունել

¹ Գ. Միրոյան, Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, էջ 91; III. Мировая, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, с. 103.

² A. Anoplin, Крестовость Карнаван – Газалу у села Хакари в Камагачском районе, – “Толос Армянский”, 11. 10. 2007, էջ 7 (այլտեղէն՝ «Գրոս Արմենի», 20.10.2007, էջ 6):

³ Լ. Պ. Այիշան, Արցախ, էջ 10, 14-16; Մ. կս. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 402-403; Ս. Երնձեան, Արաւստանը ըստ «Այնարիացոյց»-ի, էջ 82; Դրճան ճայ վիճագրայան, սր. V, էջ 8, 112, 217:

⁴ ՏԻՍ Ա. Յակոբեան, Հակարիի վեճամուտի մոթայտ վիճագրեց, սմ. 293, 309, 46, 55; Տեղեկ՝ Գոշաղանի շինարարական արձանագրութիւնը..., սմ. 266; Տեղեկ՝ Դասիտուրայի վիճագրական եւ վիճագրապետական հետազոտութիւններ, էջ 220-229:

⁵ Ա. Յակոբեան, Գոշաղանից շինարարական արձանագրութիւնը..., սմ. 250-256, 261: վիճագրի նախորդ նախի Հասան-ճալաղանից կարողիկոսի (ՄՄ Ձեռ. 7821, ք. ճա-9, ՄՄ Ձեռ. 9923, ք. 11ա), իսայիկ Վաղեանի (ՀՊԿՊՆ, ֆ. 319, ցուց. 1, գործ 107, ք. 21բ-22ա), Մ. Բարխուդարեանցի (Արցախ, էջ 80-81) եւ Ս. Բարխուդարեանի (ԴՅՎԱՆ ճայ վիճագրայան, սր. V, էջ 182-183) շնորհումներն արդէն պիտի ճնայած համարուն:

էր Աբիլու-ի, Թէպետ գիւղի առջեւ ռազմական մեծամասշտաբ քարտեզներում կայ (Ազախչուռն անունով հանգամանք) ժՁ զարում ընգործեանունը են 2 ձևադրեր, և կրանցից մէկում գրչութեան տեղը նշուած է՝ որ յերկիրն Վանին, ի գճԵ՛ազու, որ կոչի Ասախիչ՝: Արքին գիւղանունն առանց սկզբի ձայնուորի տարբերանով յիշատակուած է 1653 թ.՝ որ յերկիրս Սարա[յ], ի գծողն Մուս ընգործեանուած ձևադրում, որի ստացող Քաղէս երէցը կոչուած է՝ որնական ի յերկրն Մազաղայ, ի գեղչն Բախիչը՝: Յշարհեացարեան սր Մազաղայ (ՎՋ. Մազաղայ, Մազաղայ) գտաւի տեղորոշումը Շալուայի գետախորտում կասկածի ենթակայ չէ, քանի որ յիշատակարաններում ու վիճարկերում վկայուած են նրա Ասախիչի (ՎՋ. Աստա-ճիպի, ներկայիս չէ՛ն՝ Ասախայի, Վաղապետի 2 կճ հարա)՝ և Քաղմատու (Նմմ. Բիլիպղուղ [<Քիբրատու՝ս] յորջորջումով գիւղը՝ եւ Յ կճ հարա)՝ մնականայրե-րը: Ըստ ժՁ դարի յիշատակարանի՝ «Կակունիս երկրի Շոխատու գիւղը (երկու այլ ձևադրերում՝ «Շախատուս եւ «Շախատուս») իր երկրորդ անունով կոչուած էր «Նընկուզակ», «Նընկուզակ» կամ «Նընկուզակ», որը համայրիկ է թոււ Վաղու

¹ ՄՄ Ձեռ. 4181 (Աւետարան, 1568 թ.), ք. 257ա: Արախիշի նոյն նկերնցում եւ նոյն կարա-ւան գոյն կողմից 1576 թ. արտագրուած փյու Աւետարանը ՄՄ Ձեռ. 2557 ձևադրեմ է յիշատակարանը ք. 288ա-ը:

² ՄՄ Ձեռ. 3647 (Աւետարան, գրիչ՝ Մարտիրոս Խճերկեցի), ք. 342բ:

³ Տե՛ս ՄՄ, պատահիկ 6^ր 1015, ք. 3բ (և-ի երկիրս Մազաղայ, ի գաղա Արտաշիշի): Մ. Առ. Քաջիւտարեանը, Արցախ, էջ 140 (և-ի երկիրս Մազաղայ, ի գիւղս Արտաշի-սի...): Հարինն ձեռագրերի ժԷ դարի ճիշատանգարաններ, կազմեցե՛մ Վ. Հակոբյան, Խ. Հովհաննիսյան, Ռո. Ա. (1601-1620 թթ.), Սր., 1974, էջ 561, Տո. Բ, եր., 1978, էջ 699:

⁴ Գիւղան իւլ վիճարկում, սր. IV, էջ 129 (Գնդաբոյնից կանոն խորագրով կեղծե-ցու մի շրջանագրի 4-տողանոց վիճարկում. «Մայ խաչա քարեխա Համորին... երկրն Մազաղայ, ի գեղչն Բաղմատուլ, քիմ ի՛նձ [-1659 թ.]:) սր. V, Արցախ, էջ 56 (Գանձուարի գաթի արտագրուած ճիւղապիմ պատի արեւելյան մասում 7-տողանոց, սպմ կորուած վիճարկում. «Նս՝ Խոտր, սպի Բազմաղայց նոյնին իոյ ի սոք ունուս... քԿ՝ ԶԷ՛ն [-1659 թ.]:) Բնագրի «Նոյնի» ձեռ կարող է կապուել Բիլիպղուղ յորջոր-ջում՝ ներկայիս չէ՛ն Բազմաղայում գիւղի 2 կճ հասիս քարճիւղող սպի Խոտեան ա-ճուղը (1779, 7 ճ), իւլ նմարիւնը, որ սպմ առայ է նկն Քաղէս «Լոպի գլուխ» հիւնքը:

⁵ Այլ յիշատակարանից 418բ գիւղի Աւետարանից 1890 թ. արտագրել է Խ. Վոյ. Դաւենա-նը (ՄՄ, Արախիշկուտարան դիւան, ցրք. 240, վառ. 134, ք. 1-2. «...գրեցաւ ի զատու Վա-կունիս, ի գի՛նիս, որ կոչի Շոխատու, որ Հնդկուզակս անուանի: Միւս գրչագրի յիշա-տակարանը տե՛ս Մարց ցուցակ Քաղէսն ձեռագրաց Քաղիւի. կազմեց՝ Հ. Յ. Աճա-նեան, էջ 68 («...գրեցաւ սր. Աւետարան ի գեղու Հաւատու կոչի, որ է Հիճուզակ»): Սրբոր ձեռագրից Կորի ձայնարեանը՝ Դաղախազ գիւղում էր (Մ. Վր. Քաջիւտարե-անեան, Աղտամից երկիր եւ դրացի, էջ 208. «Գրեցաւ սրբ Աւետարան ձեռագր փճ-մուն եւ քաղմամոյ գրչի եւ տեսանում վարդապետ Աբրե՛ի ի գեղս Անուղ Հաւատում Հնդկուզակ [արագրելի են՝ «Դաղաղուց... Հաւատու... Հնդկուզակ» - Ա. Յ.] ի դուն սր-նկերնցու մասն Գանդալիմ թճչի եւ սրբոց, որ ստա կան Քաղախա, ի դամորան ման Քամմազեմ որոյ ման Իսմայիլի, ի թուսկանորան Հայ տեմորիս Ռե՛Գ [-1564 թ.]:) Այլ յիշում է ման Մ. սոք. Անրատեանից «Եկարաղի Շախաղայ թմբ...» գր-քում, դստ՝ Ս. Եգանուան, Աղխուտարեանեց, էջ 72 («Հ՞ Ը. Աւետարան... տեղ՝ Անուղ Հաւատում Հնդկուզակ: Գրիչ՝ Աբրե՛ վրչ: Եկարաղորեան պամին եղլ է Դաղախազ գիւղի Տե՛ր Սարգիս քճ.Յ տանը...): Հմմ. Ա. Տակոբեան, Գառմա-աշխարհագրական եւ վիճարկչութեամբան ձեռագրութիւններ, էջ 223-224; Թ. Մինասյան, Արցախի գրչու-թյան կենտրոնները, էջ 81:

գիւղատեղիի յորչորժանը՝ Արտաշատից 5 կմ հարաւ-արեւմուտք (այսօր. Եզո՛գո - Երեկոյցո բաւոյց՛)։

Մէկ այլ նեփատեքստում, այն է՝ Գուրի Լախափնեայ Գապազակ զաւարի Մեծ Սեօգիսթուրի գիւղի կեկեղեցում Մ. Բարխուդարեանցին հանգիւյած՝ «Մար գիւղա-բողոքումս Լաչոյց «թճ. ՃՁԹ-ին (-1387 թ.) ընդօրինակուած Աւետարանի գրիչ Սարգիս վարդապետը Վակունիս եւ Մար գաւառաւանդները յիշատակել է կոչք կոչքի, ինչն ուղղակիօրէն ստիպում է բացատել երանց նոյնացման հարաւորու-թիւնը։ Այդ յիշատակարանում «Բաթարաց հրոսակներն խուժած ժամանակիս մա-սին Երեմիո՛ ծարեցի գրիչը որտեղում էր հետեւալը. «Մահ հայաժողովոյ փոխայ Վակունիս գաւառ, ապա Կարաբաթ՝ Մափանիս գիւղաքաղաք, հուսկ որեւէն վեր-սին կէի ընկէ կելիս Ծառո՛ւ Կայկունիքի եւ Մարի համառոյնը նոյնացման բացա-ռող պիտի համարել նաեւ աղբիւրներն այն նեփատեքստերը, որոնք կոչք կոչքի յիշատակում են Մար գաւառը եւ Մաղուտաը (որի համապատասխանութիւնը աշ-խարհացոյցեան Վակունիթ-ին կհատեցինք վերուում)։ Այդպէս է, որ՝ 1728 թ. ա-մանեան Սարք-Մուստաֆա փաշայի հրապարակած հրովարտակում, որը Գանձա-կի («Գեանչույի»), Մարի («Հարաւգրիի») եւ Մաղուտայի հայ բնակչութեանը, ձե-լիքներին ու գեղջաւազներին ծանուցում էր Գանձաւարի վախճանուած կաթողի-կոս նաչու փոխարէն նրա եզրայր Գրիգոր վարդապետի օրհուակալելու մասին՝

Այսպիսով, Քերձոր եւ Կայկունիք գաւառների արեւմտեան սահման պէտք է համարել Լակարիի գեաւազիքը, եւ նոյնքան միանշանակ է Օրբէլեանի բազմա-բնայթ տեղեկութիւնների (այդ թում՝ գիւղացանկերի) հիման վրայ աշխարհացոյ-ցեան Սրեկիի Լարանց եւ Ազա՛նեք գաւառները հարաւից զկար հիսոս այդ գե-տի ու երա Լոյսեց օժտեղակի աշափնեակում տեղորոշելու անհրաժեշտութիւնը՝ Ընարաւոր չէ համոզայել Ղ. Այիշանի, Ս. Երեմեանի, Բ. Յարութիւնեանի եւ Թ. Հրաւրիի հեղինակած քարտեղներում այդ գաւառների արեւելեան սահմանները Արցախեան շենակազմային հասցենելու հա՛մ, որը հակասում է միջնադարեան աղ-

¹ Լ. Աճառեան, Լայրեմ արմատական քառասուն, հտ. Բ, Եր., 1973, էջ 130; Գ. Մ. Կոյ-բանդյան, Գարսկերեն-հայերեն քառասուն, էջ 493; Персидско-русский словарь. Составил Е. В. Миллер. с. 429. Институтъ восточныхъ наукъ Императорскаго университета въ Петропавловскѣ, с. 112.

² Մ. Վրթ. Բաթիւնտարեանց, Աղուանից նրկի եւ սրացից, էջ 220: «ԺԳ՝ դարի Ռայրեմ նուագրիկի ճիշտակալարաննոս» գրքում այս յիշատակարանը չի ընդգրկուել։

³ Հ.Պ.Պ.Ա. ք. 57, ցուց. 1, դորձ 4, ք. 1: Հժժ. Ս. Կարապետյան, Լաչ մշակույթի ճուշարման-ները, էջ 12; Գ. Զեքանյան, Քարվանսախի էթնիկ դիմագծի հարցի շուրջ, էջ 220-221։

⁴ Հժժ. Ա. Յակոբեան, Լակարիի վերմասեղծի նորոպայտ փնտարելը, սճ. 277-279; Յոցն՝ Գաւառ-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտութիւններ, էջ 301-302։

⁵ Հ. Ղ. Այիշեան, Սիսուկան. տեղապատիւն Սիսուկաց աշխարհի, էջ 265-271; Ս. Տ. Երե-մեան, Լակուտանը ըստ «Աշխարհագրոց»-ի, էջ 32; R. H. Hewson, Armenia, p. 108. Այս Ռարքում Ստեփանոսյանցորէն ճիշտ տարբերակն էր պնդում թաւ. Յակոբեանը ԻՍ. Լա-կոբյան, Սիսուկի թագավորութիւնը Արաշուս-աշխարհագրական աւանդով էր. 1906, էջ 155; Յանկեմ, որ մնարաւոր չէ մահ որեւէ լակով ընդունելի համարել Քերձոր գա-ւառը («Աշխարհագրոց»-ի ճամատոս խմբագրութեան որոշ մեղագրիւրում՝ Քերդանոր)

բիւրեւերի վնասութիւններին եւ յոյ կրկնում է ժՊ գ. Թատական կայսրութեան ստեղծած Զանգեզուրի գաւառանի (ուկզդի) արեւելեան սահմանի պատկերը:

Նսայի Արու Մուսէին ենթակայ ուժ գաւառների գաւառաբանչեփական ցուցակում ամենից արեւելեան տեղորոշումն ունի ուսիքեան միակ՝ Տրի գաւառը (տ. Տոբ), որը, ըստ ՊԱԻ («Մաշտոց նշխարգրչես») վնասութիւնների, մի կողմից յարում էր Միսականի նստակ գաւառին, միւս կողմից՝ Անաւաւս եւ Միսակ գաւառներին: Այդ գաւառները յրաշխում էր Գաւառաբանչեփ կողմից բառացի արտագրում «Տեւրիմ Վճնիւր վերնագրով մի շրջառակագրութիւն (Ազրիականի գրաւած), ըստ որի՝ որոց նշխարները (սեմանիայ ի գաւառին Արշարայ, ի Միսակ տունին, ի վաշտ Կազմետտ [ե. Կազմետոյ])» հաննչու եւ Գարաւաի աթոռակեան հասցնելու յանձնարարականը 2 դարի Ազրիականի Կայսրական Արաւից ստացել էր «Դանիել մեծահարաւ քահանայի Տրիտո՛ւ: Ըստ այսմ, Գոյազականի շինարարական վնասորդին նուիրում յարուստում նշել ենք, որ Տրին կարիւր է ըսրակազարէլ Տրիտոյ - Կարեակին քաղաքի շրջանում եւ զեպի արեւելք ու Կարու, արեւմուտքում՝ մասաւորապէս Ռիւսեսար - Կաւարուսար - Խորազիզ գիցց մինչեւ Գեւարարիի շրանցքն արեւելքու՛ր: Նշենք է, որ իրաւացիորէն ուզելով Տրին Ռարիցի հարաւային մասից իրստ ածրաւարար փաստարկներով Տրուս վնասի միջին հասանք (սեւապոյ Զրարերց գաւառի տեղում) տեղափոխում Ս. Երեմեանի սխալը՝ ուսում-

Տրուս գետի միջնամուկի երկու ափերին տնդորոշող ուսումնասիրողներ տեսակելու Յ. Գաղեան, Ա. Տ. Սրեմեյան, Բ. Տարութիւնեան, Ի. Հիւսիք/ լինում ըստառապէս «Ռեդաւորի Սուրբ Գրիգոր» կտրում քանցն անուամանի վնաս:

¹ Աշխարհագրոյ-ի համառոտ խնդարութեան նկատարելում, որոց պահպանել են Քում Արուսեանին միացում ուղիք-արգանման 20 գաւառների քանցը, մի ինչ գոյի վրիպման արդիւնքում Տրի գաւառումնը կտրուել է (Քլզնդուց իւրերը հարստացին մտում պատկերն են. Գամնայ → Մուկանայ / վայելումից → Ռեմոյ / Փոքր Հարանց → Արսեանցնի Կոտակ → [Տրի] → Արսեանց, քաջ որոշ գրչարքեր կոս Ռեզիքը պահել են զարդը՝ Արսեանց (տ. Արսեանց) գաւառումնում սկզբին կտրում ԱՏ կամ ՌՏ տանքեր տեղով (Ռ. Հարստարեան, Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանում..., էջ 23):

² Գաւառ. Գ.Պ իՎ, էջ 327 («...Անաւաւս, Գազկանց, Միսակց. Տրի գաւառ: Գ. Ի. Մ. էջ 331 («...Այն հանդ Գազկանցանցն [տ. Գազկանցանցանցանցն, այն՝ քաղականցանցն] - Ա. Յ.] եւ արտիճ վնաս Միսականց, Տրուս եւ Անաւաւս գաւառաց:»

³ Գաւառ. Բ.Գ, էջ 120-121: Կարգեն գիտանումը կարելի է համեմատել խոնարհ գետակի վրեժամուկի մեկուկուս «Կազարի» գիտանում կամ, օրից, մոյն գետակի միսականց շրջանով լինաչափայի միսականց յանդից գաւառը Ռեզաւիցն գիտի հախիցն «Կազարեն» արդարման հետ: «Տրու» (վրեժ Տրու) գաւառն արտիքակի համար, որը յայտնի է Բ. Գաւառիմեանի կազմումնը (Ռ. Հ. Հարստարեան, Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանում..., էջ 29) շնորհապ մինչեւ «Տրու» անմանում տրարարել (վնասակով, որ արդիւր տալիս է Տրի քահանայի Գալիէլ անունը, հե՛ւ, որ՝ Ս. Ա. Ավագրան, Ի հանգող անմանումների տեսակն, տրական Տրուվմերի կազմութիւնը ժ-ժ-Գ դարերի վնասակ արեւմազարարումնը... - Մարտ եւ հոգադիտութիւն հարցեր, էջ 129-166 (վնասիւս): Ս. Ա. Ավագրան, վնասական արտումնը հոր.՝ Գ. Մ. Մարտիան, Եր., 1966, էջ 169-203, լատկ.՝ էջ 169-170):

⁴ Տրու Ա. Ռեզաւիան. Գոյազկանցի շինարարական արեւմազարարումնը..., սն. 170 եւ 299 (քաղակազ):

⁵ Տրու Ա. Տ. Սրեմեյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհագրոյ-ի», էջ 86:

Նախորդներն այն, որպէս կանոն, քարտէզագրել է Նուրի արեւելքին, «Նարեկա գետի ստորին առաջանում»։ Մահայն պարզ է, որ ՊԱ-ի երեք ուղղակի վիպայնութիւնների հիման վրայ դա կապէս ուղղելի է գէպի հարաւարեւմուտք, այսինքն՝ գէպի Գորգուի իշխանութեան մաս կազմած արջարեւան գաւառներից յարող տարածքը։ Իսկ Գաւազանքի շինարարական վիճակը լինելով «Քիւրդական» (Քուրդական) վերագրուած այդ վանքի տիրոջներին, թերեւս, գէպի արեւելք Տրիի առաւելագոյն ձգումովեան մասին ազդեցութեամբ միակ կուսան է. ըստ այդմ՝ հարաւարեւելքում այդ գաւառը կարող էր սահմանակցել Ռուս Պայեակ, իսկ արեւելքում Արանուս – Արանուս ուտիտան գաւառներին, այլ ոչ թէ հուրին։

Ի գէպ, Բուն Աղուանքին միացում 20 ստիւղ-արջարեւան գաւառների՝ աշխարհացոյցեան թուարկման խմբաշարերի ուշագոյր դիտարկումից (...Արանուսակ → Ռուս Պայեակ / Մեծ Կուսակ → Մեծ Բունակ... /.../ ...Միսանի-ի Կուսակ → Տրի → Արանուս՝ էրեւում է, որ Ռուս Պայեակը (այսինքն Պայեակ) գտնուել է Ռաիք ետեւանքի կենտրոնական Ուտի Արանուսակ գաւառի տեմիւրապէս հարաւ, ուստի կարող է տեղորոշուել մասալարապէս Նարեկոս ստորին Նախում, թերեւս, մինչև Վեդգուս յորդորում ճանաչելների շրջանը. Ըստ այսմ պէտք է սրբազանի երբ գրականութեան մէջ գրեթէ առանց քայքայութեան կրկնուող պիտուք, երբ, լինաւորով կամ անտեսելով Ռուս Պայեակի մասին միակ ազդեցիկ ուղիք ընդունելու եւ հիմք ընդունելով ազդեցիկների հետ կապ լուծելու կրկնուող հանգամանքներ (որ՝ տեղական ստուգարանութեան աշխատանքը տարբերակները)՝ գաւառը թեթեւաբար տեղագրութեամբ էն հուր – Տրախի միջագետքի հարաւարեւելքեան անկիւնը Անիէ, այդ անկիւնում Վեդգուսացոյցեան իրականում տարրում է 20 գաւառների թուարկումը, ընդ որում՝ Տրի-ով եւ վերջին Արանուս-ով։

Կարեւորելու – Ֆիզուլի քաղաքից 10 կմ հարաւարեւելք գտնուող Վերապար յորդորում գրեթէ ստեղծ (որը գուցէ եւ հենց Գաւազանքի վիճակը) իշխանագույն Քրդական ընկալմանը է) անցնում է մի գետակ, որի սկսում է Հարցումից հրախ քարտէզային Վեճապ լեռան (Նան՝ Արցունայ) հրախային լանջերից, Քրդարապ (Նան՝ Վեճարապ), Գաւազանք եւ Բունեղի (Նան՝ Եղիլու) գետերից վեր։ Ֆիզուլիի շրջագծի մէջ այդ գետակը մտնում է Իշխանագետի եւ Մանուսի (որ յորդում՝ Մանուկան, Գաւազանքի վիճակը, ըստ անկնային՝ Լաւազանք)՝

¹ Տե՛ս Բ. Ա. Ուլուրաքան, Դրվապներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմութեան, էջ 37-38; Բ. Արապյան, Արցուն, էջ 25 եւ ըստուղը; Բ. Հարսոյան, Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանումներ..., էջ 28-29; R. H. Hewson, Armenia, p. 100, յայց 888. էջ 41-ի՝ "The Kingdom of Caucasian or Caspian Albania (Ahtank)" քարտէզում հարցական նշանով։

² Մանիցի գաւառացուցում այս շարքը սկսում է. «Արանուս → Տրի → Ռուս Պայեակ...»։

³ Հմմ. Բ. Ա. Ուլուրաքան, Դրվապներ Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանումներ..., էջ 30-31 (մի բաժանել է այն մասին, թէ ինչից ընկնել)՝ «Պայեակ» քաղաքից՝ պարսկերէն. պատմ. ի՞նչ, թէ՛՝ «յաւանանդացուած» գաւառից։

⁴ Տե՛ս Ա. Յակոբյան, Գաւազանքի շինարարական արձանագրութիւն..., սմ. 270։

բանկերին, մի քանի կմ հասած երանց զուգանա, բայց շուտ հասանում է և իր առանձին, ասարուայ մեծ մասը զամառ հունով իրենում զգոյի երասու: Ազգաչև ըն կանս միս երհու գետերը, և ընուլթան այս հետաքրքիր պատկերը՝ երեք զետերի թառնեալը մի կետում, ապա հետանալը, քիչ է տեսիլ մեզ՝ ընթացարար առաջ քաշկու մի վարճամ, ըստ որի՝ հարարուր է հեղ զրանից շինեցնել զաւարի «Տրիտակու: Այն սազգանի կարող էր սերնք» նշանակել (զուլէ՛ Կրիտու-ի՛ց - սերնք գետ, հմ. Արևուտ, Ռուս Պայեակ, Ազանդ-տա, Բազան-տա, մասա-տա ևն), ինչպէս անձն հեղերացողան մի քանի, աչ թու՛մ որոշ իրանական յեղունէր՛:

Գորգուի իշխանութեան Պազկան/Պանկան կաւար (Կան՝ Պարական, Պարզկան), ըստ անձնայի՛ հրահայտի զիրք անէր Այն կզում էր Մարանքից (որի՛ անձնից հրահարեւելեան տեղորոշման հարցում մասնագետները մտ-կարծիք են²) զճոյի արեւուտը, սկսած Քուրակ (պրակ՝ սեկուլիս - զեռնակցք) զիւրի հասուածից, մարմարի և երա հարարակն տեսեցանի աշափենակոյ: Ս. Ն. ընձեանը, ի աւարքերութիւն նախորդ և յաշարդ բազմաթիւ գիտնականների, Լա-պլո արժեարքից այս «Պարականքի» («Պազկան, որն այլ քարակզներում ետ հո-շում էր կանս սկազգանս») տեղորոշումը մարմարի գերեւորգում՝ կատարուած Է. Արիշակի հոգովից, ոյ գրում էր. «Են ո՛չ մի շին կամ վայր նշանակի ի պատմաց յայս զաւար, որոյ ըսց ի անմասնակցարեւն Անատոայ՝ չէ մարթի գիտել ինչ գոն-գամանայ ետրին: Այլ թուի թէ ունէր սա զժերտոյղիտի հարգարայ, յանկից երա մինչև ի գաշտարեւանի հարգարացոց... ի հարաւուր կուտէ առկա զանձնայ Տո-գիտա արեւելագոնս վտակաց, մինչև ի չըրամին գետաց, որք ի հարաւ լմրասի իշանէն: Եւ ըստ այսմ գրուի ի սմա հրահայտին մայր ոյթմեանս մեծի վասակոյ-կայ զաւարի, զոր և համարիւք ընելի գիտակ Եւրոպ, յանան մեծի զազգրէն»³:

¹ Ա. Պակարեան, Պաշականքի շինարարական արձանագրութիւնը... սն. 271-272: Հմմ. Հ. Անդրեան, Հայկերն արձանագրան բաւարան, Յո. Բ. էջ 576-577: Կ. Բ. Գալքեառաբ, Բ. Բ. Պատու, Ինտերքուտեառա առան ո սոկոտորուտեան..., Կ. II, է. 845: «Ռուս» բաղադրիչի մասին ան՝ Հ. Հիւրշման, Հին Հայոց տեղոյ անունները, էջ 284-285:

² Հմմ. Ս. Տ. Մրեմյան, Հարաստանը ըստ «Աշխարհագրոյց»-ի, էջ 71: Բ. Հարությունյան, Հայոց Արեւիկից կողմերի վաղական բաժանումը..., էջ 39: Բ. Ի. Իսախան, Արեւու, Գ. 100: Հնդ սին, գտնում անկի հարա-արեւել տեղորոշող և Երասուի ակերի Մուղան-Միլի դաշտերի մեա ինչ-որ կերպ կառող մասնագետների մտեցումները (Մ. եպ. Քաթ-խուսարեան, Արքայ, էջ 22-24: Բ. Ուլուսարքան, Արքայի պատմութիւնը սկզբից մինչև մեր օրերը, Եր., 1994, էջ 10-11: Բ. Հարությունյան, Հայոց Արեւիկից կողմերի վաղական բաժանումը..., էջ 39: Ս. Սարգսյան, Արքան, էջ 57-61), որ գրու զարկանց-րի սրդիւն են ևւ տրիբալագոնական փաստերի մասնակցում անգամ բառեցումներն յունն, ներկայումս կարելի է Լապլո յաղամարումս համարել:

³ Ըստ Յովհ. Կարապետեանի՝ Պազկանը զաւարանումը հարարուր է ընեցնել շիպի-կան Ռուսու Ա սրգայ՝ Մովսէսի սկազիր արձանագրութեան Պազուտ երկրամու-նից՝ սրտան «Պակերէն սեւական Տրիբոլի» և միջանկէալ *Պազկանը տարբերակով 18. Կարապետեան, Հայկական լեռնաշխարհը սկազիր աշխարհում, էջ 202:

⁴ Հ. Ղ. Արիշակ, Տեղագրութիւն Հարաստանի - Արքան, - «Պազմուլեա», 1989, էջ 211 (վերահրատ, մէջ՝ Եր., 1993, էջ 107-108): Հմմ. Ս. Տ. Մրեմյան, Հարաստանը ըստ «Աշ-խարհագրոյց»-ի, էջ 77: Բ. Ի. Իսախան, Արեւու, Գ. 100:

Արայն թե՛ Ղ. Այրշանի եւ Ս. Երեմեանի պատկերաչքրած գաւառաւարածքից հարկ է որոշ սրբազրուծ հատարելով, հաննէ Հարարանն - Կարկառ զհուպքի ձախարհեակ հատուածները (որտեղ Արցախի կենտրոնական գաւառները մէկն էր՝ Պրանք) եւ զփոխարկը Երեւոնի Կուրի ու Երասխի աւազաններէ չբրածն Քաջարիանի լեռնազապաթից նաև հարաւորեակը ընկած՝ Մանաս (Քեօզալան) գետի ու կրա Ամարաս գետի վերնահովիտները՝ Աւետարանոցի եւ Հերձիբի գիւղախմբիցը։ Հէկց այս վերջին տարածքում է Ձ Գ. սկզբում շարագրուած «Կաշաղանի վեպ»-ը յիշատակում Վերջախա[յ] Պազկանը աշխարհու (իմա՛ գաւառի) Ամարաս գիւղաքաղաքից ոչ շատ հեռու գտնուած Վե[ն]կիրու բնակավայրը, որտեղից մշտապէս Ամարաս էր այցելում Յար երկըր՝ Ըտտ ամենայնի՛ր զս ներկայիս Քերթ գիւղն էր Ամարաս գետակի վերնահովիտով, որի տունը, թերեւ, առաջացել է իր վոյտ առուանաւանի սկզբնամասի շին[ի] - ընէս իրանահայկական բազաղաքիչի անկումով եւ բազանայնների շինչալցմամբ (Կ-Փ, Տ-Փ)։ Քերթից Ձ կմ հարաւ գտնուող Երեկայիս Քարաւունը գիւղը եւս Քարտէն վազնչական տարբերակով յիշատակուած է եղի աղբիւրի յարակից երկը հատուածներով իրել Ամարասից ոչ շատ հեռու տաթի տեղը, թէպէտ եւ տանց գաւառի անունը եշելու՛։

Այսպիսով, Կարկառի Հարարանն օժանդակի ոչչ աշտինտեղում սկսում էր մշտապէս Ամարասի կամ Քաշաղանի եղիտեղաբուծեանը ենթակայ հարաւային Արցախի հատուածը, որտեղ ուշ միջնադարում առաջացան Գիղանի, Հարանդայի եւ Քոչիի մեկերթիները (վերջինը՝ շատով նախորդին միտարուած)՝ Հարարակի նորակից անմիջապէս հարաւ աղբիւրները յիշատակում են Ջախիտ գիւղը (Քաշաղանի շինարարական վիճակի այս տեղանունն համազրուել հետագայի Ջախիտ յորհրդմանը գիւղի հետ որոշակի թէկանուծեանը է) եւ Նալու-ն (-

¹ Պաշաւ, Ա.Թ. էջ 75; ՄՀ, հո. Գ, էջ 100, նախ. 1-2 (տեղից մի Վե[ն]կիրու՛ Յար անուն, հզմատը ևս յոյժ առաջինի վաղուր կեցեակ բաշխարհի ... շաղմալում աշխատութեանը իւրով, հաստովն ևս սիրովն քրիստոսի գնմաղցն աշխարհ մի Արցախախ[յ] Պազկանը [ս Պարսպանս, 1 Պազկանը, 2 Պարզկանը] անուն, զարնուցար ի ճանապարհէն մոլորութեանս ... ննկա կառուցի բարտ անան զիշատակ սրբն Գիղաղբիս ևս աւեր ...):

² Հճ. Ա. Յակոբեան. Պատմա-աշխարհագրական և վիճակագրական հետազոտութիւններ, էջ 309; Մ. Մաճուկեան, Լեւոնայի Հարարաղի Հանգուպետորքան շրջանները, քաղաքները, գյուղերը, Կր., 2015, էջ 358:

³ Պաշաւ, Ա.Թ. էջ 72-73; Ա.Թ. էջ 84; ՄՀ, հո. Գ, էջ 97-98 («... հասնաց ի Քարտէն փոքրազոյն գիւղ մի [ճեւշ փոքրազոյն ազալակն Քարտէն] ... ի Քարտիճակ[յ] յոն[ա]լ բնակիկն, բայննիլ յար [ս յունայ ի Քարտիճէ, կանաց յառայ] կանննի ի գեղազարդը յնմարաս»), էջ 110 («... միկնիս ցնարունց՝ արի տեղ... Հճ Քարտէն գեղաւանի ի մասի տեսն III. Մարտու, Կետրու- քաշաղաքիսու ուստուսու Կարտուս Կարտուս, Կ. 121-122:

⁴ Հարաւային Արցախի վաղմիջնադարեան մնացեալ գաւառների (Արաւ Հարանի, Սիսականի և Կոտակ, Ամարաս, Մոխիանը) կոնկետ տեղորոշումների մասին ճանրաման տե՛ս Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական և վիճակագրական հետազոտութեանը, էջ 272-318: Արցախի մեկերթիների մասին առաւել մանրամասն տե՛ս Ա. Մաճուկեան, Արցախի մեկերթիները և մեկնական աննրը XVII-XIX դդ., Եր., 2007 (տեսներնը՝ Եր., 2007, ցատը, հեղինակը Քոչիզ գաւառին անհրաժեշտ ուղադրութիւն յի յառկաւորն)։ Գ. Աթալեան, Տող ընդազալացի պատմութեան, Եր., 2010, էջ 30-337:

Նույնի՛ն Արքեպիս անուան Նոյ, Նոյի կամ Նոյու տարբերակները վիպուած են առաւելագոյն ՃԸ-ՃԹ գգ. երկերում ու փաստաթղթերում: Բերենք մի վիպուածի՛ն՝ «Թախշու ժահն, Ազշաքանգո գիւղում Ռահան առեկազարի գրած Տնտազարի խիստ տեղեկաշատ յիշատակարանից. «Ս Թուականութեանս ժիրում ԽՄԷ՛ն էր [-1750 թ.], զոր մահ անկաւ ի շերկերն եամուայ, ի գիւղն Հարսութ, որ է Տրգազ Յետ պերորի անկաւ գիւղն Նոյվու եւ ապայ Դարեաւագ, այլ եւ Տարբուազն...»¹:

Գորգուտի իշխանութեան այսպիսի լայն ընդգրկումը հաստատում է նաեւ Ա. Ժարստի (Նարաւային Արցախի) եպիսկոպոսութեան սահմանները նկարագրող Գալափսերի՛ 1246 թ. յիշարարական վիճագիրը՝ յիշատակելով Հախարի գետից (Տեում՝ նաեւ «Ալախույո, «Ալզուխու») արեւելք ընկած վայրերը՝ ընդհուպ մինչեւ «ԴԵՋԱՆՈՅ] ԲԷՆՈՒՎԱՆս Բանի որ նրա տեղեկութիւնները չարփազանց կարեւոր են Արցախի հարաւային հատուածի, այսինքն՝ Գորգուտի իշխանութեան տարածքը միշտ պատկերացնելու համար, ուստի մեր ամբողջական վերծանութիւնը կրկնում ենք այսանէ՞՞ Պարսաւորինս պահպանելով Տեղեկակի գրիչստի տասնմեայստիւթիւնները, ապագերիւում բացելով նրա էշում յայտատմները, յաւիելով լո՛ւ իշտագրութիւնը, 2 անկայտ քայ թողած տասները՝ [ե], [Մ], եւ 2 դեղջում թկնու էւ, գայէ, յայտուււած Յ կիսամայել (տե՛ս գրչակեցարը՝ Ծաւելուած Ա).

¹¹ ՅԱՆՈՒՆ ԱՆՈՅՈՅ, ՀԱՐԸ ԵՒ ԱՐԳՈ ԵՒ ԾՄԸՐ ՀՈՂՈՅՆ, ԵՄ ՏԻՐ ԱՄԻԳՈՒ ԵՒ ՏԻՐ ՎԻՐԱՆԷՍ,

¹² ԱՄԱՐԱՍԱ ԻՊՈՒՎՈՒՅՍԹ, ՀՄՆԵՑԱՍ ԶԵՆՈՂԵՑՈՍ Ի ԹՎՍԹ .ՈՂ, [-1241 թ.], ՏԱՍ ԱԸ.

¹³ ԼԱՆՈՒԹՈՅԷ ԱԵՉ ԶԱՐԱԳ ԿՈՐԱՆ ԿՓԵՑԱՒ, ԵՂՐԱՐ ԽՄ ՏԻՐ ԱՄԻԳՈՒ Ի ԲՇՇԱՍ ՓՈՆ.

¹⁴ ԵՏԱՒ, ԵՄ ՏԻՐ ՎԻՐԱՆԷՍ, ԿԱՏԱՐԵՍԻ ԲԱԶՈՒՄ ԱԵԿԱՏՈՒԹՈՅԷ Ի ՄԵՐ ՀԱՒ.

¹⁵ ԱՒ ԱՐԳՈՒՆՈՍ, Ի ՈՂԷ, ԹՎՍԹ [-1246 թ.], Ի ԳԱՐՆ ԵՒ ՆԵՂ ԿԱՄԱՆԱԿՈ ՅԱԶԳԷՆ ՆԵՏՈՂԱՍ,

¹⁶ ԱՐ ԶՐԱԶՈՒՄ ԳԱՐԱԵՍ ԱԻԿԵԱՍ, ԵՒ ՄՆԱՅ ԱՅԱՍԵՆՈՒՅՆ ԱՔՈՒՍ ԵՒ ՎԻՃԱՍ

¹⁷ ԸՐՐՈՆ ԳՐԻՎՈՐԻՍ, ՈՐ Է ՀԱՏԱՏԱՅԱՅ ԾՄԸՐ ՆԵՆԱՆԱՍ ԵՒ ԾՄԸՐ ԱԶՈՂ ԵՒ ԳԱՒԱՆԱՐՈՂՍ,

¹⁸ ԴԻՃԱՅԻ ԵՒ ՍԱՀԱՄԱՆՈՎ Ի ԱՄՈՒՆ ԳԵՂՏՈ ՆԵՉՈՒ Ի ԵՐԱՆԵ, ՆԵՉՈՒ Ի ԱՌԱԶՆ ԳԵՏԱՀԱՏԱ,

¹ ԺԾ դարի Տալերեմ ճնտարկի յիշատակարաններ, Մասն I, էջ 384 (Անտարան, 1428 թ. գրի՛ Մամուէ): «... յաշնարիս Ազշաքանց, ի վիճակ Անտարանս Ի գեկելս Օռնու կղզիկաւ»:

² Տե՛ս Հ. Ա. Ժնճեկեան, Մայր քոյակ Տալերեմ ճնտարկից Մառննադարանին Միտրարանաց ի վիճակի, Խո. է. ՎՅՈՒՆԻԿ – Ա. Ղազար, 1996, էջ 321 (Ձեռ. Ռ՝ 1064, էջ 51):

³ Տե՛ս Ա. Յակոբեան, Գոչալանքի շնորարակում արձանագրութիւնը... ս.ճ. 261; ճոյնի՛ Գառնու-աշխարհագրական եւ վիճարկութեամբ ճնտարկութիւններ, էջ 91-93 (ՌճԸ. Ինվան Յալ վիճարկութեան, սր. V, էջ 182-183):

¹⁰⁴ ՎԱՅՈՒՆՈՒՄ Ի ՎԱՅԱԶՆՈ ԳԵՏՈՒՆ, ՔՄԱՎՏԵՆԱՐՆ ԵՆԶԱՐԵՐԴՈՎ, ԶԱՌՈՍ ԻՐ ԿԵՐՈՎ, ԼԱԿԱՐ

¹⁰⁵ ԻՐ ԿԵՐՈՎՆ, ԴԻԶԱՍ ԲԷՆՈՎԱՆ ԻՐ ԿԵՐՈՎՆ՝ ԼԱՅՐԵՆԻՐ ԵՎԵՂԵՏՈՍ ՓԱՐԱՆ, ԳՐԴԱՆՈՅ

¹⁰⁶ ԼԶԱՐԱԳԵՏՈ, ՔՐԴԱԳԵՏ ԻՐ

¹⁰⁷ ԿԵՐՈՎՆ,

¹⁰⁸ ԵՎԵՂԵՍԱՅՈՐ ԻՐ ԱՆՄԱՆՈՎՆ, ՎՃ: ԼՍՈ ԼՈՂ Ի ՏԱԼՈՍ, ՎՃ: ԼՍՈ՝ Ի ՏՈՂ, ՎՃ: Ի ԳԱՔՍ, ՎՃ: Ի ՄՈՆԵՆ-

¹⁰⁹ ԻՍՆ, ԵՎԶՐԵԱՄԱՐԳ՝ ԵՆՏՈ ՏԵՂ, ՈՐ ՏԱՅՍ ՎԻՃԱԿԵՍ ԵՐ Ի ԱՆՄԱՆԷՍ Ի ՏԵՏ ՈՐՆԻ՝ ԿԱՄ ՔԱԿԱՍՈՐ,

¹¹⁰ ԿԱՄ յԱԽԵ[Խ]ԱՆ, ԿԱՄ ԼԱՅՐԱԳԵՏ, ՎՃ: ՄՃՐ ԺՈՂՈՎՈՆ ԵԶՈՎԵԱ ԵՂԻՑՈՐ՝ ՏԱՅՏՏՏՏՏ ԵՐ ՅԱ[Մ]ԷՆ ՄՐԳՐ-

¹¹¹ Ց ԱՆԻՍՏԵԱ ԵՂԻՑՈՐ՝, ՄԱՍՆ ԵՐ ԱԵԺՈՆ ԸՆԴ ՏՈՐԳԱ[Յ]Ի ԵՐ ԸՆԴ ԵՎԶԵ- ՏՈՂՈՆ ԵՂԻՑՈՐ ԵՐ ԸՆԴ ԿԱ[Յ]ԵՆ:

Արք՝ Վերագառնելով Աբրահամի վառքին՝ Եշեք, որ երա մերձակազ գերեզմանատան տապանաքարերը եռելպն հարող են համարել Նազուազիա գտածոներ նախ եւ առաջ՝ զս վերաբերում է այն խաչքարին, որը յար եւ նման է եկեղեցու առջեւ՝ Գրիգոր իշխանաց իշխանի եւ Մասիենէս վարդապետի նշարարողի Ստեփաննոսի խաչքարերին: Կարուածքի պատճառով վարդապետի հասուածը չունեցող այդ կոթողը ընկած է պատուանդանի՝ զանաձեւ զարդանախշեր ունեցող մեծ (աւելի մեծ, քան ձորակում ընկածը) քարերի առջեւ, որից երևում է, որ զա եղել է յուշարձանաբանի առաւել նշանակալի կոթողը՝:

Գերեզմանատան ամենամեծ, վիշապանման տապանաքարը իրտա ուշադրաւ արձանագրութիւն է կրում երեսերի վրայ. երկու տող՝ հարաւայինի, մէկ տող՝ հիւսիսայինի: Թեպէրց պարզ է եւ հնչա ընթերցուող-

ԱՅՍ ԼԱՆԳՈՍ Ի ՄԵՐՈՆ ՎԱՐԳՈՎ[Յ]

ՄԱՅՐԷԶՐԵՏՈ[Յ], ԼԱՐ՝ ՍՍՍԹԵՆԻՍ, //

ՈՐ ՏԱՅԷ ՔՏՏՏՏՍ ԱՐՔԱ[Յ]ՈՐԹԻՒՆ:

Ժրելում է, որ զբրից տղել է Լաշաւարներին յաշորգող Յ-երը. այդպէս է ոչ միայն ՎԱՐԳՈՎ[Յ] եւ ՄԱՅՐԷԶՐԵՏՈ[Յ], այլեւ ԱՐՔԱ[Յ]ՈՐԹԻՒՆ բառի մէջ Աաւշին տողում է ամանցակ բայի փոխարէն, թերեւ, պարզ սխալմանքի հետեանցով գրել է Ի (ԱՅՍ ԼԱՆԳՈՍ Ի), իսկ երկրորդում սեռական հարգը ճիշտ է թեքել (ՍՍՍԹԵՆԻՍ, Թէպէս կարող էր բազմաթիւ ուրիշ փորագրուելների նման պահպանել անձնանուն վերջածանցի է-ն: Վերջին տողի սկզբում սպասելի էր Ձ տառի աւկայութիւն (ԶՂՈՐ ՏԱՅԷ ՔՏՏՏՏՍ), ինչպէս որ վերելում ունենք Մասիենէս վարդապետի տապանագրի 7-րդ տողում՝ ԶՈՐ ԴԱՅԵՅԷ ՔՏՏՏՏՍ, ԵՆՔԱԳՐԷՅԻ է, որ վիճաբրում լիշտատկուած Մասիենէսը նախ այն վարդապետն է, որի վառձանուելու կա-

¹ Ենթադրելի է, որ խաչքարի ներքեւ՝ արձանագից հաստաւոր շինացար են դարձրել:

պահպանված Լեհզոյս առջև խաչքար է գրել նրա էպիտաֆիա եւ աշակերտ Սահփաննուսը Իսկ Ստաթենէսի հօր՝ Կարգիւ[յ] («Կարգիւ») Մայրէջրեցու՝ Մեծ յորջորջումը թոյլ է տալիս ծառայել, որ վերջինս, Տաւանարար, եղել է տեղի յայտնի Իշխանը (գուցէ, նաեւ իր որդու փակքի «Իմաստգրան նախածանու»-ը)։

Վեմացում յիշատակումով Վարչէլուրս անգանուել յայտնի է սուսմնափրոզներին ժՆ պարէ երկու այլ յիշատակումներով (Մարէխո ձեւով) Սրեկիքի հոգեւոր հինուորեններից ձեզում՝ Վահանափաննու Վերջինս շրջակայ գերեզմանատան սուզաներին տապանաքարերից ձեկի վրայ Յ առջով առկայ է. «ՅՅՅՅ ՅՅՅՅՅ ԵՆԸ [-1078 թ.] / ՉՐՈՐԻՊԻԿ / ՄԱՐԷՋԲՈՅՈ / ՅԱՂԱՌԹԱ ՅԻՇԵՏԷՓ, ԱՂ/Ս-ՅԵՄՓ,՝, ՄԷԿ ուրիշ տապանաքարի վրայ եռասուց արձանադրութիւն եւ թողել Մարչէրեցի Սոզմանի յիշատակին. «ՉՈՐԿՈՄԻ, ՄԱՐԷՋԲՈՅՈ ՅԱՂԱՌԹ/Ս ՅԻՇԵ-ՅԷՓ, ՅՅՅՅ ԵՆԸ [-1084 թ.]»։ Քարգիկ եւ Սոզման Մարչէրեցիների մասին այլ աղբյուրներից ոչինչ չգիտենք։ Բացի այդ, որքանով կարող ենք գտնել Սահփաննու Օրբէլանի նազարգան հարստութեան յիշող, Սրեկիքում Վարչէլուրս անգանուէ վերջում չէ, ուստի ճանաչելաներն աջգիտին իրաւացիութե փետրում եւ Աջգիտում (եւ Աջգիտութիւնը նորայայտ արձանադրութիւնը հաստատում է այդ կարծիքը)։ Եղբայրացիս, յայտնի է, որ Բանձակի սելջուկնաւ ամիրաների առաջնապագան ու աննախազգիւ հարածանքների պատահաւով թՆ դ. վերջին տասնամակններին Բաջը եւ տեղափոխուել է, ճանաչարացիս, Վահանափաննու թաղուել արցախցի աշխարհի ու հոգեւոր բազմութիւ պարիս (պատմիչի խոսքերով՝ որպան թաղաւորը եւ թաղուիք Աջուանից)։ Նրանց թաւմ էին, որ՝ Աջուանից թաղուիք Սոփին, որի տապանագիրքը թուագրում է 1081-ով, եւ Սահփաննու կաթողիկոսը, ում անթուաղիք տապանագիրքը (եւս՝ ուր Սահփաննու՝ Աջուանից կաթողիկոս, ենզեւս ի Տաւկոց՝ եղա[յ] հանգեւս առաւաւար թաղուէնայ Եահանգիտին եւ Կասա[յ]ին շիւնմ Լեհզոյսու գաթիս...) վերագրում է 1088 թուին յարարգան արքիներին՝ Հաս Օրբէլանի՝ յորոց [Սնեկերիով ու իր Եահանգիտութե, Կասայ շորբեր - Ա Ս] աւարս են իրչանիկ կաթողիկոս Աջուանից տեր Սահփաննու, եւ անզէն բնակեւս աւարս ին՝ հանգեւս ի տեղուել եւ եղաւ ի եմին [Վահանափաննու] արքարանի»։

Վահանափաննու տապանագրիցում յիշատակուող Մարչէլուրը նաեւ համարում է Հայոց Արեւիկից կողմերից ծառ 1073/1074 թ. Կիլիկիա արտագոյցման Օշին Լեթումնաւի հայրենի (ճանաչարակ) Վարչեւս շորբս անուանով կայսրանքի

¹ Գ. Գրիգորյան, Վահանափաննու պեղումների նախնական արդյունքները (1966-1970 թթ.), - ԼՀԳ, 1970, № 10, էջ 89:

² Կիլիկիա հայ վիճակագրութեան, ստ. II, էջ 139:

³ Հմմ. Բ. Ուլուսթրյան, Խաչնի իշխանութեանը, էջ 96, ԼՀՕՏ քառարան, հո. 3, էջ 677:

⁴ Օրբ., գ. ԽՂ, էջ 175: Պատմութեան նախնական Միասնական, գ. ԽԵ, էջ 240:

⁵ Տե՛ս Գ. Մ. Գրիգորյան, Վիճակագրութեանը Վահանափաննու 1970-1978 թթ. պեղումները, էջ 162:

⁶ Կիլիկիա հայ վիճակագրութեան, ստ. II, էջ 139: Գ. Գրիգորյան, Վահանափաննու պեղումների նախնական արդյունքները, էջ 90: Բ. Ուլուսթրյան, Խաչնի իշխանութեանը, էջ 97:

⁷ Օրբ., գ. ԽՂ, էջ 176: Պատմութեան նախնական Միասնական, գ. ԽԵ, էջ 241:

հետ, որի մասին Սամուել Աննցին ծանոթացրում է՝ «հանգիստ Գանձակայ» (սծ ՀՃԻ ամին ի բռնաբեկն Տանկայ ել Օշին իշխանն ի ժառանգութենէ իւրեմ, որ կոչի Մայրեաց շուրջ՝ հանգիստ Գանձակայ...): Գանձակ շուրջի յիշատակութիւնը պատճառ է կոչել, որպէսզի Հեթումանների «ժառանգութիւն» Մայրեաց շուրջը տեղագրութի Մեծ Հայքի Ռարք նահանգի նահաջն (որտեղ Գանձակն էր) կամ Գարգան (մի փոքր արեւմուտք) գաւառներում, կամ մի փոքր հարա՝ Արցախ նահանգի Չոլփ գաւառում: Սակայն «Մեն Կարգիկ (կամ Կարդիկ) Մայրէջրեցու» տապանաքարի յայտնարեւումը Բարիշի նոյնամ Արցախոյրի գանգի գերեզմանատան եւ գեղանախոյ իայլարքերի հարեւանութեամբ, Դարաւորութիւն է ստորա հեթումգրելու, որ Մայրէջուրը հինց այլ տեղանքի, այդինքն՝ Արցախի Կարգիկ/Կարգիկի գաւառի մի յայտնի տեղանքն է կոչել: Իսկ Սամուէլի շարա-

¹ Սամուել Աննցի եւ շարունակողնր, ժամանակագրութիւն. Ազաւից ֆիգլը 1776 թ., Աջնուտարիւրութեամբ՝ Կ. Մարտիոսյանի, Եր., 2014, էջ 195 (իսկայտը՝ Սամուէլ); Սամուէլի քանակայի Աննցոյ Հասարմնը ի գոյք պատմաբանաց... ժառանգութիւն... եւ ծանօթութիւնները Ա. Տէր Միքէլեանի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 117: ՀՃԻ. Հ. Պ. Ալիշան, Սիւտան, Վանտոնի - Ս. Ղազար, 1885, էջ 46: Ի դէպ, Ա. Տէր-Միքէլեանի քննարկում ժողով փորձարէտ սակաւ է ՀՃԻ-ն թելը, որը լոկ տպագրական փրկակ է (այսպէս զոք փնջում դրամ «Սարդուիկ»-ում տեղ շարուն), քանի որ ՕՃԻ շնորհքում ունեցն է՛ կրել թղթ գրչագրութեմ, ե՛ն իրա յանգող ուշ բնագրութեմ (տե՛ս, օր՝ ժամանակագրութիւն ՃԻ-XVIII դդ., Տպագրութեան պատրաստեց՝ Կ. Եւ. Պոլարեան, - ՌԲ, 9, Եր., 1969, էջ 258, «ԻՀԷ - ՕԻԲ» - Օշին իշխանն սրտ ամի ի բռնաբեկն Տանկայ ել ի ժառանգութենէ իւրեմ, որ կոչի Մայրեաց շուրջ, համոզու Գանձակայ, ունիլոյ ընդ իր գեղարքի իւր գ՛ճակամ եւ զմանց իւր եւ զմանիցն իւր եւ ազատարուն իշխանոց եւ ամենայն կամեցմն): Ի դէպ, այդ փորձակը կալ գրեմ 114-117 էջերի թղթը 4 ճեղքներով («ՃՀ» փեմ «ՕԻ»-): Խորհրդատուութեան համար շնորհակալ եմ կարեն Մարտիոսյանին (տե՛ս նաեւ Կ. Մարտիոսյան, Սամուել Աննցու ժամանակագրութեան նուագրելը եւ նուագրելու լրացումները, Եր., 2009, էջ 70; Սամուէլ, էջ 399-400, թ. 277):

² Տե՛ս, օր՝ ՀՃՅՏ յատարան, հտ. 3, էջ 677; ԳԱՅՔ, Սարգիս Գանձակի փոնց, տեղոր 60 Լ, VI-II, ք. 18-19 (խորհրդատուութեան համար շնորհակալ եմ Սամուէլ Կարապետեանին): ՀՃԻ. Ս. Գարսպետեան, Հրտախաչն Արցախ, Եր., 2004, էջ 65-66, 135-136: Վերջին Սամուէլ Գրիգորեանը փորձից իմնաւորել Մայրեաց շուրջը Կողտում տնորդելու փորձեմը՝ նկատելով, որ Գանձակից 40 կմ հարաւ-արեւմուտք ընկած Խաչակաւայ - Դոշի գոյլի փոքր արտում 1965 թ. գտնուած իայլարքի փայլ («ՃԻ» եւ արալ, [Տարեւոյ] փորձարէտի մտք, «Նամաստակն Նոր-Կոչուող հանդամատում, համարով 4 տող» արժանագրութեան է Հեթում ամունց («ՀԵՄՈՒՄ» / ԳԱՆԳ/ՆԵՄԱՏՍ ՁԻՆԱԶՍ / ՆԼ, [-987 թ.]», հեղինակ հայ փմագրութեան, ար. V, էջ 254, 60 942), ինչն այդ ժամանակի հնագի դեպքն է (Ը. Գրուցորս, Օտուս եւ սրտան Արաւուտի Օ՝ՍԵԿԱՆԱՅՈՒՄ ՄԱՐԻՍԱՎԵՐԻՍ, ՍԵՒՄՈՒՄ-ՍՐՈՒՄՈՒՄ ԻՍՏՐՈՒՄՆԵՐ ԴԵՐՅՈՒՄՈՒՄ, - «Գարդմանի եւ Երրվանի հայրութեան պատմա-ճշտութեանի նախնանքը...», Համալսարանական գիտատեղոյ, Քննարկումներ եւ գեղարքումների որոյթներ, Եր., 2016, էջ 60-68, տե՛ս նաեւ Ա. Սահակյան, Օշին Գանձակայ գաղթը կրիկիս 1075 թ., - Ակունք, Իջևան - Եր., 2018, թիւ 1 / 18, էջ 57-65): Սակայն վերջնական եզրակացութեանց տուց հարկ է լինել, որ ի տարբերութիւն Արցախոյրի՝ ժառանգում վաղ շրջանի այլ թղթ յայտնարաններ չկան, եւ որ ինքն՝ Ա. Սահակյանը չէր տեսն փմագրելը, ուստի եւ ծանօթագրել է «Գեղարքն ստատուցն Խաչակալի գեղարքի հայրութեան Սարգիս Կանակում իշխատելու է, որ բարեբախտից մկնույնս մտորից անկն է, իսկ յայնպեմն» մէկ մտորից անկն):

³ Գոյ՛լ՝ Մայրէջուր անուան ինչ-որ աղտոտարումներից տուց եւն կնկն Արցախոյրից 4 կմ հարա՝ Բակիշի (Դրջուլայի) եւ Օտուայի հովիտների միջև ընկած սարամարտից գտնուող գիղարանտեղի (ուշինցարայեան համալսարանայ)՝ Մուհրտեղու, կամ Բա-

զրանքի բաժանման Գանձակի յիշատակույն բացատրելի է նշանով, որ ժժ զարի ժամանակագրին հասած զրուար կամ բանաւոր պատմութեան մէջ, քերես, խոսուել է հէջ «Գանձակից» (այսինքն՝ աջ բազաքի ժամանական անիրաներից անարեւելաբնակներին պատմուած աշտոնների մասին (սի բուրձնեղէն Տանկաք)»:

2003 թ. Հեղաներիի 8 ին՝ Մայրենիի գանքի նոր այնչութեան որը (Արմենիայի խաչար՝ ընկած գերեզմանատան ներքին ծառանաւում: Գրանքի առաջինը շահագանց պարզ էն ունի՝ հիմարբառայ մշակուած, սեղանեմե բազայ տեղ բարի հակառի մշտեղում երկու ուղղահայեաց գծերով նկարուած խաչով եւ նրա շարքը, բարի երբագծին զուգահեռ փարպարուած գրութեանը, որի թուականը եւ փարպարոյի անուրը շարք տաղով գրուած են խաչի ներքեւում՝ ասես վարգանի փարպարել: Իսկ ներքուր խաչարքը կրկնում է այն հրաշագեղ քանդակագործ երեք խաչարքերին, որտեղից կրկուսի շարգուած կտորների վրայ յաջողուել էր ընթերցել Հայք Ե՛՛՛կ (-1068/1069 թ.) եւ Ե՛՛՛Լ (-1058/1070 թ.) թուականները, վերջինի վրայ նաեւ՝ Ասորնիսի որդի, Գորգուրի սրջխանաց իշխանս Գրգորի անուր՝: Առաջին նորայտու խաչարքի վիճակում փարպարոյի վերջումները ընթե են, եւ ընդգրքը հեշտութեանը վերմանում է այդպէս.

Խաչի շարքը, կրտակար՝

ԱՅՏՏՏՍ ՈՂՈՄՄՏԱՅ ՍՊԱՍԱ[Յ] ԵՒ ՈՒՐ ՍՆՈՂԱՏՆ, ԵՒ ՈՅ[Թ] ԿԱՐԿԱՏԹ
ՏԱՂ[ԱՌԹՍ ՏՐՇՆՏՏՐ],

Իսկ խաչի ներքեւում՝ շարք առգով.

Ս [-Թ-Վ] Ե՛՛՛Կ, [-1075/1076 թ.] / Ե՛՛՛Մ ՍԱՐԳՍ, / ԿԱՆԿ[Ն]ԵՏԻ / ԽԱՅՆ:

Վիճակի առաջին նախադասութիւնը ՏԱՂ բառահատուածից յետոյ կիսուտ է թղթուել՝ գրապաշտե ասարտուելու պատճառով, սակայն անկախ էն, որ այդանկ կարող էր լինել միայն սյուղտրոս ինքնէն ասարտը: Միւս սխալը՝ ՈՅ[Թ] բառի մէջ վերջին ասորի բացակայութիւնն է: Դա հնարաւոր է բացատրել ոչ միայն թ թանկագուային բազանային պարզ վերջումով (յաջորդ՝ Կ յետանկագուայինից առաջ), այլեւ, զուցե, ընդգրի հեղինակի կողմից քերականական ձեւի անգանտն ըն-

հոջի նման տիմուային՝ Մասնից յորոջողտմնեթ, կամ անգամ ձեւց Մաղաւոր ուլմից-Տալաւորն գաւառումներ: Հասանական է, որ Մաղաւոր գաւառի նշխանում գիւղը գտնուել է Տալաւորի նման, Բշաճն կամ Լաղաւոր կոչուած (պարս պարսկ. Մաղաւոր մեծ գետին երկու տիմուայակներ գետիցի ժուռ, ԺԹ-Ի՝ դր. Անկախ անունը կրած գիւղի տեղում: Վերջին յորոջողտմնեթ ասարտուած է՝ Մաղաւորն, մաղակամառ, եւ ներառելի է, որ իր ծագմանը սոց պարսական է ձեւց Մաղաւոր – մայր գաղտըղտընումը: Յիշելով նաեւ, որ վարդ ձորի Մաղաւորուց գիւղանունը (Տալաւորնով՝ *Մաղաւորու, ազատուելով, ժԹ դասում յորոջողտմն էր Մաղաւոր (գեղը եւ ին. տե՛ն Օրը, գլ. 29, էջ 372: Պատմորիմ Տամանգիմ Միւսական, գլ. 27, էջ 511; ՀՀՕՑ քաղաքան. հտ. 3, էջ 676, 717, հմմ. II. Յ. Միրաբե, ՏԻՄԻՄԵԼԻՄԻՍ ԲՈՐՄԵ Յ ԻՄԵՏԻՄԵԼԻՄԻՍ ՈՍ ԴԱՏԻՄԵ ՄՈՍՈՒՄԱՆԱ Արտուտ, – ԵՕԽ, 1971, № 4, ս. 21-28), Մեղնի Տղտրայ գիւղանունը քի այլ տարբերակով վերանունը էր Տղտրա-Ի, իսկ Աղաւելքն Հայքը՝ Առա-Ի:

¹ Երանոս մասին տե՛ն վերնում, էջ 250-253 եւ առդու, էջ 273-275: Հմմ. Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճակագրական հետազոտութիւններ, էջ 31-72:

կալմանք՝ Էպակի ոտ կարգայք» կարծրասիւսի հետ զուգորդութեամբ (տե՛ս-ի ֆո-
 խորէն այժն զերանուան օգտաբործման պատգայայում) Աչրուտ լիբ անձանք է
 Թուականի տառերից առաջ ՔՈՒՐՆ կամ ՔՎ զրէլու փոխարէն մնն, գլխատառի
 շափոթ բոլորագիր Ց-ի նմանուոյ, ըստ ամենայնի՝ պայմանական նշան կամ իւր-
 ժիեան կցագիր ՔՎ փորագրելը (տ՛ ՇԻԴ)։ Իսկ ՈՒՐ ՄՆՈՂԱՅՆ ևնը պիտի համա-
 բնէ ուղղակի բարբառային-խառնածրային՝ ՈՒՐ ՄՆՈՂԱՅՆ-ի փոխարէն՝։

Վիճազորի ՄՊԱՏ անուանածնի տակ, անկասկած, պէտք է հասկանալ Սմբատ
 արական անձնանունը. (տ՛տ. Սնպատ, Սնպատ)։ Այն այդպէս՝ առանց սկզբնաա-
 ռին յաջորդող Մ-ի (կամ Ն-ի), հանգելու է գայիտ ետեւ այլ վիճակներում, ընդ որում՝
 երբեմն հրատարակիչները ՍՊ կամ ՍՐ տառերի միջև վերականգնման փակագծե-
 ռի մէջ յանելում են պտկատող Մ-նու Օր.՝ Արցախի Վանառ գիւղի մաս շեխնշալ խաչո
 վաչրում խաչքարանման կոթողի վրայ ունենք. «...ՔՎն ըՊՅն. [-1216 թ.] / ի[ս]՝
 Սպատ, որդի / Վախտ/նգայ, տ՛տեւ եայինու[...]:՝ Հազուհատի մաս՝ սկզբու Թ-
 յառ հին պիգաւեզիում, ժաշտարկերի վրայ քանդակուած խաչի շարք գրուած
 վիճագրում առկայ է. «ՔԻՎ ըՊՅն էր [-1196 թ.] / ին՝ Սազուն, / կանկ[ն]եցի
 զխաչ / որդոյ ի/մոյ Սպատայ...»:՝ Հայոց ձորում Սպիտակաուր Աստուածածին է-
 կեղեցու հարաւային պատի՝ վերնեշնալ վիճագրում, առում էր. «...նս՝ Սրատ, որ-
 դ/ի Լիպարտի, միտքանեցա[լ] աւ/ազ տնապատիս...»:՝ ընդ որում՝ ՍՐ տառերը
 արուած են կցագիր, թայց պէտք չէ մտածել, թէ նրանց նետ կցագրուած է ետեւ Մ,
 քանի որ ընագրի բոլոր՝ մէկ տասնեակից աւելի կցագրերն ունեն նրին տառից ոչ
 աւելի Գեղարքունիքում՝ Շօղուազոյ վանքի կերեկմանտան խաչքարի քիւիե,
 եւս ունենք. «Նս՝ Սպատ, կանկնեցի զխաչ... Քան ըՊՅն [-1216 թ.]»:՝ Հազրատի Ա.
 նշան եկեղեցու հրախային պատին՝ արտաքուտ, լուսամտի գլխի յայտնի չի-
 նարարական վիճագրում, առկայ է այլ ուշագրաւ անուանատարբերակ (տ՛ նե
 Թուկ[անուութեանս] [-991 թ.] Սիմեան հայր է/ի Տիրանուն երեց շինեցաք / զեկե-
 ղեցիտ / փրկու/թեան Սիքատա[լ] և Պուր/զեմա[լ]»:՝), գազանագանի Է-ի փրն. Ի-
 ու՛ Պ. Դաֆաղարեանն աշտակ ժանսթագրէ է. «Սմբատի անուան Մ-ի փոխարէն
 Ի գիրը համարում ենք ոչ թէ փորագրողի սխալ, այլ բարբառային մեւ», իսկ նոր
 հրատարակութեան կազմագծերի կարծիքով՝ անուան ազգորինակ գրութիւնը ա-

¹ Լեյն ձեռ տե՛ս Եղնայունիի զշապի յիշատակարաններում (1735 թ. և յայն.) Ա. Շաղի-
 րեան, Պատմա-ազգայնագրական և վիճագրոգիտական Անուագրութիւններ, էջ 390:

² Դիվան հալ վիճագրութեան, ար. V, էջ 83-84, թ՞ 253:

³ Անճ, էջ 113, թ՞ 375:

⁴ Դիվան հալ վիճագրութեան, ար. III, վաչոց մոր, էջ 98, թ՞ 274:

⁵ Դիվան հալ վիճագրութեան, ար. IV, Գեղարքունիք, էջ 243, թ՞ 1021:

⁶ Գ. Դաֆաղարյան, Հայրուտ, Փարսաւազմանական կարեւորագծեր և վիճակում ար-
 մանագրութիւններ, Նր., 1963, էջ 141-142, թ՞ 1, 66, 37; Դիվան հալ վիճագրութեան, ար.
 IX, Լոտու մարզ, կազմեցի՛՛ Ա. Պ. Բարխուդարյան, Գ. Պ. Դաֆաղարյան, Ա. Տ. Սա-
 ղունյան, Պատ. խմբ.՝ Գ. Մարգարյան, Նր., 2012, էջ 127, թ՞ 231, լուսանկ. թ՞ 231:

⁷ Գ. Դաֆաղարյան, Հազրատ, էջ 142:

բարական արտաբերութեան արգելք է՝ (Քելզե Կրոնց չլած աղբիւրում լոկ լիջուամ է ժՁ գարի իշխան Մերսո Ռրուսկէցին²)։ Վերջապէս՝ Մշտա անուանանէ-ի տղապարծեան անուանոցն մէկ զէպք է յայտնի նաև զբշազիք ժառանգում, այն է՝ Լազարեան Անտարանի լիջուակարտում, որի գրիչ Սահակ Վահանգոյցին յայտնում էր. «Գրեցաւ սուրբ եւ կենսարիք Անտարանս այս ՅԱԶ Բուսականութեան Հայոց [-887 թ.], ի հայրապետութեան Գարգոյ Հայոց կաթնաղիկոսի եւ լիջուանութեանն Աշտի իշխանաց իշխանի եւ ի տերութեանն Մշտայ Բազրատունայ...»³։

Յունենք, որ Զովնանեւ Քճշիկի կայսերն օգնելու համար Աշտ Գ Բազրատան արքայի բանակով հաւաքուածներէրջ մէկն՝ սՊուսկէցի իշխանին, Ռահաբեցու ձեռագրերի մի խումբ կոչում է «Ստաստ անուանանումով, իսկ միւսը՝ սժեբաստ»։ Այդ ձևերը համեմատելով՝ հաւանական է ենթադրել, որ ձեռագրերի նախաթեմայում եղել է «Նոց Ապատ անուանանումը, որի անսովորութեան պատճառով արտագրող գրիչներէրջ մէկն ստորագրում սղզղել է» այն Ատաս-ի, իսկ միւսը՝ Ամրաս-ի Ընց սժեկ, սժամանակագրութեանս աշխարհարար քարզմանին ստադարկում է Ստաս-ի Գնման վրայ Նեղինակալին նախաթեմայում վերականգնել ետասը - ետաստ անանանումը⁴, ըսոյց այդ վարկան էլ, տեղուշտ, շտապագական է։

Եշիկն է, որ Հր. Անտուանն անանանումներէ իր բառարանի ԱՄՐԱՏ բառապատումում չի գիտարկում մեզ Տետարբրոզ անուանանումը⁵, ընէ շհաշուանք Հաջրատի վիճագրի հրատարակիչներէ զերտրերեւ կարծիքները, ապա լծնք հանդիպել նման անգրագրակն նաև այլ բանաւերներն աշխատանքներում։ Սակայն ընթացած օրեօրեաներից յետոյ կորելի է համարանակով՝ գտնէ վարկանի կորցող ենթադրելու (Տետապայ հակամանայից թննութեան համար), որ Սնչաւան ստանց Մ-ի գրելու նրանցից կարող էր կապուած լինել Նեղինակներէ (գուցէ՛ թերականներէ մի գագրոցի⁶) կողմից ստանալ անանանումն մէջ այդ ստաթ սխալ (յամենայն զէպք՝ անկանան) ընկալմամբ՝ իրրեւ Թ, Պ կրիչրթեանցին բազանայներէրջ ստադ գոյացում տեղարգ անանան Նեղինե նրանց համար լիզուական այդ երեւոյթի օրեանկներ կարող էին ծառայել «կրթակում» - «կմրակում»⁷, «Հարանոց» - «Համրանոց»⁸, «Հարրան» - «Համրրան»⁹ եւ այլ՝ իրաւայի կամ սխալ ընկալուած զէպքերը։

¹ Գիւղան հազ վիճագրութիւն, սր. IX, էջ 127։

² Տե՛ս Ա. Ղազարոս, Կորչից քովեւան ստանուն Արստուս VIII-XVII տ.՝, Եր., 1967, շ. 176։

³ ԱՄ Ֆուն. 6200, ք. 220ա-բ։ ՀՕԸ. Գարեկնի Ա կտ.՝. Տիշտասուպատանց ձեռագրաց, հտ. Ա, ս. 84։ Հայերն ձեռագրերի թիշտասուպատաներ. Խ-ԺԲ տ.՝. էջ 40։

⁴ Ամրատեա Ռոմանցի, Ժամանակագրութեմ, Ռուզմիցի՝ Մ. վրդ. ՄԷլից-Ազանման. Կ. սրկ. Տեղ Միշուպէնեմ, Վաղարշապատ, 1898 (շտապատ՝ Ռոմ.՝), էջ 18, ՏԸ. 1։

⁵ Ամրատեա Ռոմանցի, Ժամանակագրութիւն, Աշխարհարար քարզմանութիւնը եւ ծաղապարտութիւնը՝ Հր. Բարթիկեանի, Եր., 1991, էջ 486, 80, 43։

⁶ ՀՕԸ. Հ. Անտուան. Հայոց անանանումների բառարան, հտ. Գ, էջ 537-563։

⁷ ՀՕԸ. անդ, հտ. Ա, էջ 115-116։

⁸ Տե՛ս Օրբելյանի նրկն 1513 թ. Ռնապն ձեռագրի զիտցապակում (ԱՄ 6271, ք. 33նա)։

⁹ Սամուել, էջ 192։ Սամուելի քսմանայի Աննցոյ Հաւաքմանց, էջ 117։ ԺՊ դարի իսպիւնե ձեռագրերի Ռիշտասուպատաներ. էջ 68 (ս...պարտն Հերմոյ, որ անը էր ԼաւարտնԳ)։

Մայրերի վանքի գերեզմանատան ներքևի ծայրամասում ընկած երայտյոց
գեղարքանդան խաչքարի փարպեակի ձախ հողմում (խաչքարի ներքևի աջ շար-
զում կտորի ուղղվել էլ չի յայտնաբերուել) 5 տողով փորագրուած է հետևեալը.
ՏԺԲ ... ..) / (... .. ՈՂ.) / ՈՐՄ(Ի) / ՄՈԱ/ՏԱԸ:

Առաջին տողի սկզբում եղևարտոզ Տ սառը թոյլ է տալիս ենթադրել, որ զա
սկզբնատառն է ՏԻՄ ԱՅՏՏԱՅ յայպաւում բառերի (սևտուածա բառի փոխարէն կամ
անկամ երա հոջքին կարող էր լինել նաև ՔՅՏՏԱՅ)։ Այդ յայպաւում բառերից չե-
տոյ երկրորդ տողի վերջում կարող էին տեղաւարտել ՈՂ/ՈՐՄՆ բառի սկզբի՝ ներ-
կայումս անբողջովին հնգմանարում երկու տասները նոյեքան հոգմանարում է
նաև այդ բառի վերջին տառը երրորդ տողի վերջում։ Քերէս, Թարաւոր չէ կա-
կանել, որ զա եղել է Բ, այլ ոչ թէ՛ ԵԱ բառաւարտը (ինչպէս ունեն ընտարկում
նախորդ ընտրում՝ ՈՂ/ՈՐՄՆԱՅ), բանի որ կորուստը մէկ տառի շարժն ունի։

Արդ՝ որքե՞նք այս Ապառ անունը կրողը կարող է շնոյնացուել նախորդ,
պարզապէս խաչքարի վրայ լիշտտակում Ապատի հետ, զուրկ, որ՝ լինելով նրա
պատը։ Յանկնք, որ գերեզմանատան ներքևի ծայրամասի մեր վերջին խաչ-
քարն իր հրաշագարք քանդակներով յարում է վանքի պարսպապատի ներսում
ընկած Ստաթնէն վարդապետի եղբորորդի Ստեփաննոսի ու Գրիգոր իշխանաց
իշխանի կանգնեցրած նոյնատիպ գեղանախը խաչքարերին (այդպիսի երրորդն էլ
ընկած է գերեզմանատան կենտրոնական հատուածում՝ ասանջ շարքում վար-
դեակի կտորի), որոնց վրայ պահպանուել են 1065 և 1069 թուականները։ Եւ,
միեւնոյն ժամանակ, Աարքիս անստով անձի կողմից սկսպատի ու իր մեղքերի լի-
տատակին կանգնեցում ու 1075-ով թուագրում (Հայոց՝ ԵԻԳ) սեղանաւուն խաչ-
քարն իր պարզապէս իրագործումով, կարծես թէ, խորհրդանշում է նախորդ ծաղ-
կան ժամանակին յաջորդած ԳՆեց այն արձատական տարիները, երբ սելջուկներին
ենթակայ Գանձակի Շարգապեաններին կամ էլ երանջ եւս հայածող սելջուկ սուլ-
թանի ամիրաների արևուսթիւններին հետևանքով իր այս Մայրեաց շուր (–Մայրէ-
լուր) կառուածքից քնտանիքով ապիպում կրկինիս էր արտազգային Օշին իշխա-
կը. լինենք, որ ժՐ զարի հնգինակի՝ Աամուէ Աննցու (կամ երա շարեանակոյն),
խօսքերով՝ զա տեղի էր ունեցել Հայոց ԵԻԲ, ոյսինքն՝ 1073/1074 թուականին՝

Ի զէպ, եթէ վերնում ընթում Մայրեաց շուր – Մայրէլուր համազրձան ձառն
մեր մէկնարարուսթիւն ընդունելի է, ապա, անշուշտ, պիտո նաև ենթադրենք, որ
սճանկէպ Գանձակոյս անշուր՝ անեցի ժամանակագիրը (կամ երա աղբիւրը) եկա-
տի է ունեցել ոչ թէ պարզապէս այդ շաղտի անմիջական մերձակայքը, այլ Աամ
կամ նաև՝ այդ պահին իր զարգացման անկնից ծաղկուն ժամանակաշրջանը թէ-

⁵ Աամուէ, էլ 195 (•1073 / ԻՉԷ 1075 / ՕԻԲ 522 / Ի ՕԻԲ) անին ի քննդնմէն Տամկայ ել Օ-
շին իշխանն ի ժառանգութեմ իւրմ, որ կրի Մայրեաց շուր՝ Պաճեղս Գանձակու, ուն-
նով ընդ իր գեղաքան իր գճակում եւ գճաքն իր եւ գճաքն իր՝ ազատագուել իշխա-
նոքն եւ աննայն աթիւմ, ուննով ընդ իր եւ գճաքն սորո արաքելոյն Գուրոյն։ Եւ նենայ
յաշխարհն կրկինացու եւ ազդմանս Բերաւոսի եւ սորո ձառն արաքելոմ՝ ետ ի Տաճ-
կայ եւ զալմանար ընդն Լալթոսն։ Աամուէլ քաճաճի Աննցու Հաւածուն, էլ 117:

անհետ թաղարի անուամբ հենց Գանեակ կոչուող երկրի շատ անիվ մեծ հաստած, իսկ զայն եւ՝ զա անբողջ Հայոց Արեւելից կողմանքն էր ընդհանրացել՝ իր արզնն վարչական կենտրոն եւ կաթողիկոսանիստ Գանեակ թաղարով՝

Մանրամասնեմք նաև, որ բոտ Վերյանի եւ Գերբեմեզի պատմութեան՝ Աստեր Եպիսկոպոսներին վերաբերող հաստածն մի գրուագի եւ այլ արարական արձրերին վկայութիւններն՝ երկարատեւ պայքարից յետոյ սեղանի սուլթաններ, ի վերջոյ, կարողացել են զարարեցնել Փաշայեան ամիրաների տիրապետութիւնը Գանեակում, իսկ վերջին ամիրան Փաշչ Բ-ին ու երա որդի Փաշչ Գ-ին Տեառնեւորով Ասանից՝ պատուաւոր արտօրեալի վիճակում պակել են մերձկապողեան Քայիշ երկրամասում։ Ընդ որում՝ այլ գրուագից թուագրում է Լիշքիի 469, այսինքն՝ 1075 թուականով։ Համազգիւրով այս փաստը հայ հեղինակներն՝ Սամաւէ Անէջու, Մասթիսու Սուհայեցու եւ Վարդան Արեւելցու վկայութիւններն հետ (Քաղեա եւ խոսնակ ժամանակագրութիւններով)՝ Տարաւար է ձուածել, որ Օշին Մայրեչիչիցու Տեառնայ Գանեակի երկրից զէպի կրիկիս կայրոյ էր կապուած լինել երա տիրութիւնի զեմ ոչ թէ Փաշայեաններին (ինչպէս ընդունուած էր հայագիտութեան մէջ¹), այլ վերջիններս եւս նախնայ սելջուկեան ամիրաների (Քալան, Կաշիք Սասի Քեզին) սուլթանութիւններին հետ։ Ըստ այդմ արձրուած, «Տեղագրութեան թուրքերը Ասանի երկրում, երա գաշտեալում ու սարնրում եւ նրա բոլոր պատաններում ու բերքերում։ Ընդունց Եպիսկոպոսներին տուեք...»²

Ըստ Սամաւէ Անէջու՝ «ԵՐ թվին [թեւեա, արցաբեցի կամ ընկալելի է 10 տարուայ շնչումով ԵՐ = 1073/1074 թ. - Ա. Ե.] Քալան ամիրայ խաա զԳանեակ, զՓաշայեան կալաա եւ ի սուլթանն տարաւ՝ Սուհայեչիցին աւելի ժամերամասն է (ու ին՝ ժամանակագրական շնչումով)։ «Տույլով ամի իմա՝ ԵՐ - 536 = 1087/1088 թ. -

¹ ԼճԻ. Ա. Յակոբեան, Հայարծի վերամտրուի նրապարտ վիճարկեթ, էջ 312; Սոյն՝ Գառնա-աշխարհագրական եւ վիճարկածնական հետազոտութիւններ, էջ 69-70:

² Տե՛ս V. Minosky, Studies in Caucasian History, p. 24-25, 33, 67-68, 72-73; Ա. Տեր-Ղևոնդրան, Մրանչիւն-թալիի XI-XII դդ. անանուն արձրոյր, էջ 485-486; Բ. II. Աբեւեա, Ա. Ե. Մարտո, Ա. Ա. Կոմիսսա, Московское дело и монетное обращение Ганджинецкой земли, с. 10.

³ Տե՛ս, որ.՝ Բ. Ա. Սուլթաբեյան, Խալիվն իշխանութեան, էջ 111-112: Նա ընթում է Օրբելյանի մի նշումը՝ Միսնուց Աննեցիթիմ արցալի օրոց (1072-1094/1096) «Փաշայեան ամիրան» հետ արժանի բարձում ժամիմ. «...այս իմ գոր է Լաւաւան՝ Գրիգորիոս որդւոյ -- Աստուած իմն շարչումն ետեա, եւ եւ զիմ ընթոյմ է Մշտարաբեանէն առի եւ զՊաշայեան կաւառ իմ արժանի շարժուայ Փաշայեան շարժեթ, զՆորայիցին եւ զՊաշայեան վանա ալ ի Տապեալ տարր ճշանս դարձուցի՝ իմ թաղարտիս Աննեցիթիմուս հրամանաւ (Օրբելյան, ԵՐ. էջ 238-239): Գառնութիւն ժամանակի Միսնուս, զԵ. Ա. էջ 326-327: Բայց զնա պիտի ճշան, թէ նրապարտ որ Փաշայեան («Փաշայեան» ժամանակն անցնելու են ընկնում սոց վերադրեան հիմքում: Մի խոսնակ սեղեկութիւն էլ հաղորդում է Վարդան Արեւելցիի (էջ 137-138) «Ի 523 թուիմ [-1074/1075 թ.] Փաշայեան ամիրայ ստացեալ Գանեակով զՓաշայեան վասակ... անմահով օրոց առ նա շանտիկ ամուրան Քալան եւ կապանիկ. որը եւ խալեթութեան մոյն անդր եւ պարմին զԱննեցիթիմ արցալ հաղկաւն իմ» - †1094/1096 թ. - Ա. Ե.] - գոր եւ պարմնայ հրամանաւ Փաշայեան շիխա հրազն որ անդ:

⁴ Ա. Տեր-Ղևոնդրան, Մրանչիւն-թալիի XI-XII դդ. անանուն արձրոյր, էջ 485:

⁵ Սամաւէ, էջ 197, 401, 46, 291:

Ա. Բ] գնաց առաւանձն [Մէլիքշահ] բազմութեամբ զօրօք եւ բանակեաց ի վերայ ջաղաղքին, որ կոչի Գանձակ ի յաշխարհն Լաւոյ ... եւ ժողովաց զամենայն Պարսիկք ի վերայ նորա ... եւ այնպիսի պատերազմաւ տաին զջաղաղքն Գանձակ եւ աբարքին կոտորած զգեաք մասն զազաքին. եւ հրամայեաց Պուզանն եւ վերացոյց զտարն եւ արար խազազութիւն¹: Ընմ. նաև Կորդան Արեւելցու ձօռ. «Ը Ը Թուին [537 - 1088/1089 թ.] Պուզայ ամիրայ հրամանաւ Մելիքշահի առ զԳանձակ ի Փառլեկացն, որ նստաստից կուլինիս² Թերևս, եչիչ է, որ գրիչնորք յանաթ էին շինթում է եւ Բ տարեորք, տասի կարելի է պատմիչի նրիկ սկզբնորդեակում վերահանգեկնի համարիչ ԸՐ թիւք (-1083/1084 թ.), որն էլ Անեցու գեւաքի պէս, ըստ ամենայն³ պիտի ընկալելի վերտի ԵՐՐ (-1073/1074 թ.): Սակեամնա Օրբելեանք եւս իբրև Արեւնայ Անեքերիմ Քազաւորի հակառակորդ ու ճան. երա մահուան պատճառ (1094 կամ 1096 թ.) ելում է «Պարտաւայ, Ռանայ եւ Գանձակայք մի անտեսուն ամիրայի (սխանկացանայ անիժեայ Ռամայելականացն ընդ գեւեցիկն եւ արմուր Քազաւորութիւն Քազայ, զոր խու մեծ համարէին ինքեանց, եւ ելեալ ամիրայն Պարտաւայ եւ Ռանայ եւ Գանձակայ՝ բազում զօրօք զայ ի պատերազմ ընդ Անեքերիմայ, ընդ որում էր Երբտեայ իշխանն Գրիգոր Ապրբառեանսի⁴»:

Այսպիսով, Փազլ Բ իրն նստարի (1087-1073/1075), երա որչի Փազլ Գ-ի եւ որոշ իմաստով երանց ստորոտիայ Օշին իշխանի ընտանիքի գրիժէ միաժամանակեայ հեռացումն իրենց անյույթներից մտանել է առիթ, որ այդ հայ եւ պարսիկ (Շատաստիք - Նազգազեանները ծագումով քրդեր էին, բայց ժՆ վարում, անշուշտ՝ լիովին սարգսեղացն) աստատուելիքի գլմ հաշմանքները փոխկապակցուած են եղել Թերևս, սեղուկ ամիրաների զօճն են եղել նաև միւս հայ իշխանները: Ինչ վերաբերում է հայ եւ արաբական աղբյուրների Քուպրուսների միջև 1-2 տարի շեղմանը, ապա զա կարող էր առաջ զալ երանց ժամանակագրական համակարգերի իւրայատկութիւններից (որ՝ յայտնի է, որ Սամուել Անեցու Փրկչական Քուականը 2 տարով տարրերում է իրական ժամանակագրութիւնից):

Վերջում ամփոփենք, որ Մայլեչիի հանգստորանի սեպանան իսլաւարը կանգնեցնող Աարգիտը իր ելում իր ազգակցական կապը «Սպարտի եւ իր ժողովների հետ, հետևաբար նա Սպարտի՝ անտաղն սրգին չէր: Թերևս, եկեթաղբի է, որ վերելում ներկայացուած երկու զամբանական յուշարևները նախորում են եղել միեւնայն Սպարտ/Սնթառ անունով երկու ազգականների. բացառուած չէ, որ այդ իշխանները պարզ ու թոռ են եղել (ըստ չր. Անտանի գիտարկման՝ «Նույն ձէչ համանուն որդի չի լինում»)՝ եւ երանցից նրկրորդը պատմական սղբերգական ժամանակների թերումով է վախճանուել առաջինից ընկամենք մի քան տա-

¹ Ուտ. էջ 237: Հնարացքի է նաև շարունակութիւնը. «Ն Տէր Սակեամնա կաթողիկոսն Արտանց էր յայժմամ ի ջաղաղքն, եւ վերես իտղաղբեանք Եզմալաւուքեանմն Աստուծոյ, վասն զի պամեալ եղև ի Լաւոյ զօրացն, որք ԵՅ գնառ Պուզանի»:

² Վարդան, էջ 141:

³ Օրբ., գլ. ՄԸ, էջ 234: Պատմութիւնն նամակին Սիւսական, գլ. ԵՏԹ, էջ 319-320:

⁴ Հ. Անտոնյան, Լաւոյ ամենամումների քառարան, հտ. Ա, էջ 278:

րի անց Իրրե հարցադրում հնապաշար հարկ կը վճարէ Էշանէ մինչև 1070-ական թթ. սուրբ հրեւուական երկրպայցաւորներով մէկ յայտնէ (Վարդկոյ - Ստրնեն, Օշմ - Լազկամ, Ազաւ/Ամրաւ - Սարգիս՝ որչ զհրապարտումով) Մայրքչքեցի երեք ընտանիքների, ինչպէս Եսեռ Եղե ժամանակահատուածում Մրնիքում զախեա-
նուած (1070 եւ 1084 թթ.) ու նրա հոգեւոր կենտրոն Հաճախականցում թաղում՝ Քարդիկ էւ Սողոման Մարտոնցիները մինչև ազգակցական կապի հարաբերու-
թեան խնդիրը: Իսկ առայժմ եկամտեց միայն, որ Սնքում անձնատուեց քուակա-
րն տարածուած է եղել Պրնիկիայում հաստատուած Օշին իշխանի շեանորդների՝
Հեթումանների ընտանիքներում. այդ անունն են կրել Հեթում Ա որքայի առաջ
կըրայրը, իր աշխարհիկ կեանքում՝ ներսու Լամբրոնայրն եւն՝:

Բաձին 2

ԹԱԿԱՆՈՐՈՐԹՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆԿՈՒՄՆԸ ԺԱ ԴԱՄՈՐՄ

Ք զ. կրկնորդ կէտին Եաքի - Հերկթը միացուեց Կախթ - Սանարքի թագաւոր-
ութեանը, ընդ որում՝ առայժմ Ժանապետների համար, փաստորէն, անչառ պարագաներում, որի պատճառը ազգերապիտական կրթիքի գրեթէ իրազատ բացակա-
յութիւնն է՝ Փոխարկը՝ յայտնի է, որ մէ զ. սկզբների Կախթ - Հերկթում (կրաց
ազգիւրներում Վեց այգպէս էլ կոչուած՝ Կախթի եւ Գերերի կամ Մրաների եւ
կախթի թագաւորութեան), արքայատանի փոփոխութիւն է տեղի ունեցել եւ զա-
ն անցն է Լոտու հայ Բագրատունիների երեկապայցույցին՝ Դաւիթ Ան-Տողիեր որդի
Դագիկին, ով փեսայացել էր Կախթի իմաստը տիրակալին՝ Ուշադրաւ է, որ այդ
որքաները հայ եւ կրաց ազգիւրներում երբեմն կոչուած են պարզապէս «թագա-
ւոր Ազուանեցու Ազգպէս է, որ՝ Կարգան Արեւելցու մի հազարցման մէջ, որը վե-
րաբերում է (ճիշտ է, որտղանի շփումով) նշուած Դագիկին (պարագեակ իմաս՝ Տաղ-
պարեան ամիրան - Ա. Յ.)՝ տիրել ձայնեց եւ Գորպոյ եւ Սնարքիայն եւ զոտ զնէ
ընդ Դագիայ թագաւորին Քորոյ գետին եւ ընդ Կրտիկէի թագաւորին Ազուանից
իմաս՝ Կախթ - Հերկթի: Յայց տղղիկ է Կրտիկէի թագաւորին Քորայ գետին եւ
Դագիկայ թագաւորին Ազուանից՝] եւ ընդ Բագրատոյ թագաւորին (Կաջ):

¹ Յն՝ անդ, հո. Դ, էջ 538-558:

² Հով. Բ. Փ. Митрополитъ, Историческія Извѣстія о Грузіи, с. 117.

³ Կախթ-Հերկթում Լոտու հայ Բագրատունիների արքայատանի տիրակալութեան ժա-
նն (1039-1105 թթ.) տե՛ս Հ. Ղ. Մովսէսեան, Լոտի կիրակեան թագաւորներու պատ-
մութիւնը, Վիեննա, 1923, էջ 83-87; Գ. Գ. Мелikian, Греческое феодалное общество
Кахети в VIII-XI вв., с. 109-119, 130-131.

⁴ Վարդան պատմիչի շարադրանքի յովում (էջ 135) այս երկու վերին արքաների անուն-
ների տեղեկը շփոթուել են: Ճաշտն է, որ Լոտի - Յուրպետում Գառնի թագաւոր ին-
չեղ լիմանուման տե՛ս տարւե, էջ 275), իսկ «Քորայ գետին» (Լոտու կիրակէ: թագաւոր-
իբրը, իշխել է 1048-1089 թթ., Կախթ - Հերկթի (Ազուանից) Գառնի թագաւորն Ա՝
1038-1058 թթ.: Հով. Բ. Ա. Ուրտպարան, Յուպնի իշխանութիւնը, էջ 93-95; Գ. Գ. Мел-
kian, Греческое феодалное общество Кахети в VIII-XI вв., с. 119, 123, 127, 130.

Ի տարբերություն Շաքրի հայ Քաղաառնիների կամ «Երկարդ Աղուանից» Քաղաառնիների՝ Հայոց Արեւիկից կողմանց էրեք Քաղաառնիներն էլ (Փարսուս, Խաչեն եւ Գարսուս) զոչտանեցին նաեւ յաջորդ՝ ժՄ գարունի թերեւս, Փարսուսի վերջին Քաղաառ Փրպլ/Փրիպլպլե է (1005-1069), որ ձկ ուրիշ «Աղուանից» Քաղաառի՝ Ատրնեանի՝ Նեղիեակահայութեանը Քթթանից է աշ ժամանակի յայտնի վարդապետ Տիրանունի (անուն միւ տարբերակի՝ Տիրան) հետ իրիւ տրքանների 200 հարցերին վերջինիս գրած «Պատասխանի»-ն պահպանուել է մի ջանի գրչագրերում եւ նորիս հրատարակուել ՄԷ-ում Աղաւ Քաղաառնի կողմից՝ նրի թու վերատարածիւն՝ է. «Տիրաննայ [տ. Տիրանայ] Հայոց վարդապետի՝ Պատասխանի հարցմանց Քաղաառացն Աղուանից Ատրնեանի եւ Փրպլի»¹. Իսկ նրա ընտրի սկիզբն է. «Նեղիեակ գրամանս եւ զիեղիսս ձեր յայ վտայով եւ յաւերժ ըզձայի փափաքանաւ»² ուրախ կլնայ ի սա իրրի ի պարգևս եւ ի ձերս երկնատար, եւ որպէս որ բաժնեւն զատար եւ որպէս ի հաւնս, կամ ի զգանութեան ստացողս զանորս բարեաց ի նստատանէ եկնայ անընթիս կորուսանայ, զի այնչափ անզու իմաստութեանը եւ զանազան ընտրուութեանը շարչարանայ էին յա ըստ կարգի գրեալս սա ի ձկնչ»³:

Ինչ վերաբերում է Փրիպլպլի հետ ինչատակուած Ատրնեանի՝ արքային, այս եւս, հաշտի առեկելով ժամանակային համապատասխանութիւնը, մեծ հաւանականութեանը կարող է համադրուել Ըախիշ զետակի հոգուած զանուոց Մայրեջրի վանքում յայտնաբերուած եւ նախորդ բաժնում ներկայացուած 1069 թ. իտայարի կանգնեցնող «Գրիգոր իշխանաց իշխանիս հայր Ատրնեանի՝ հետ Արմազրի պահպանուած կէտու, ինչպէս անանք, տակայ եւ վերջինիս անունս տառիե երբ տառերով՝ ԱՏԼ[...]/ (...եւ՝ Գրիգոր իշխանաց իշխան, որդի Ատր[...])», եւ զտուր է կասկածուել, որ այլ անունը հենց Ատրնեանն է։ Ընդ որում՝ Գրիգորը եւ իր հայրը, ըստ ամենայնի՝ Գորգուի՝ ժՄ ց. կէտերի շրջանաց իշխաններնս եւս, այսինքն՝ Քաղաառները:

Ցալանի է նախ Տիրանունի (տ. Տիրան) ձկ այլ «Պատասխանիս եւս, որն ուզուած է Անեկերիմ (Անեկարիմ, Արեւիկերիմ) անունով մի անձի (ընտրի Ծ ոչ մեծ կարները պահպանուել են Վարդան Այգնիցու քաղաառներին շնորհի)՝ Այս Անեկերիմը, թէպէտ եւ մեծ թեկանութեանը, սակայն կարող է համարուել Քաղաառ, եւ այլ զէտքում՝ զուղ, ոչ թէ Վասպուրականի (վերջին), այլ, ինչպէս եւ վերջ եշուած Փրիպլպլե սւ Ատրնեանի՝ հենց Աղուանից (Հայոց Արեւիկից

¹ Տիրանունի վարդապետ, Պատասխանի հարցմանց, Ատաշարանը եւ զտա-ընմանս րնազիրը՝ Ա. Յոգոյանի, - ՄԷ, հտ. Ժ, Ժ դար, Անթիլիսս, 2009, էջ 955-996:

² Տիր ՄԻՄ Գն. 497, ՄԻՄ Գն. 625, ՄԻՄ Գն. 3006, ՄԻՄ Գն. 3710, ՄԻՄ Գն. 3824, ՄԻՄ Գն. 6380, ՀՃԼ. 4. Տեր-Մարտիկան, Հայկական. Ժ. - Արարատ, 1894, էջ 22-26; Ա. Ծ. Մեղակեանցան, Աղուանից աշխարհի գրականութեան հարցերի շուրջ, էջ 204-210:

³ Տիրանունի վարդապետ, Պատասխանի հարցմանց, էջ 957:

⁴ Վարդան Այգնիցի, Գիրք Պատասխանիս եւս արմատ հաստու, ՊՅՄՄՄՄՄՄ ընտրի կազմի Ծ. րն. Հայրապետեանց, Արամիսիմը՝ Յ. Քեռեկանի, Եր., 1998, էջ 206, 383: Հրատարակուել է նաև ՄԷ-ում (հտ. Ժ, Ժ դար, Անթիլիսս, 2009, տն էջ 997):

կողմանց) թագաւորն եւ եման զարհածի՝ աւելի զիմնաւոր փաստերով նաատաւան զհոգրում մեզ նահաւած իչ լինէինք նրան նոյնացնել ոչ թէ Փառխոտի թագաւորութեան զիմնաւոր Յովնանելու-մեծնքերթի (Թ զ. երկրորդ կէս) կամ էլ նրա ժամանակակից եւ մեանիս Մակարուն ու իրն Հառակային յայտնի՝ իտլէի իշխան մեծնքերթի Տեա, այլ զերջինին՝ ալլուր շրջառտակուած, բայց որոշ նաւահանութեան ինքնորդին նոյնանուն թոսան, որը ժամանակաշին առումով լինի կարող էր ինչն Տաշք գերտըշնայ Մեւազայ թագաւորի (ԺԱ զ. առաջին կէտ, կնիչ՝ Սպի, դառակնիչը՝ Տահակոյիսա, Կառայ եւ մեծնքերթի)։

Այսանց Տարկ է կրկնել, որ ըստ մանկանետա Ատաղիկի նազորգած վերջին ժամանակագրական առեւայի՝ Փառխոտի արքայաւանը, իրրն թէ, սպասուել էր մեծնքերթի եւ Գրիգոր Հայկազունի եզրայրենիքի ժամանակով Հայոց ՆՄԹ թաւակալին [1022/1024 թ.], ինչից ըստայ նրանց թագաւորութիւնը բաժանուել էր Անիի թագաւոր Գագիկ Ա Բազրատունու եւ Գանձակի Տազգազնանների միջև («Շորոց աշխարհ բաժանելայ նահաւանութեանը ի մէջ իրեանց արքայն Հայոց Գագիկ եւ Փառչուն ամիրան Գանձակայ»)։ Սակայն, ինչպիս եղեցինք վերուում, աւարտեցի պատմին աւարտել էր իր երկը (եւ գուցէ նաեւ զարձանուել)՝ զՆից յայրոյ տայի՝ 1004/1005-ին, ուստի, նաւանարայ, ուղղակի էր նաաչրէլ տեղեկանայ Գրիգոր արքայի որդի Փրիշուպիկ թագաւորանայու մասին (Թէկուզ եւ, ըստ ամենայնի՝ ժամանատուած Տաշրական տիրոյթների յով մի կտորի վրայ), ում մասին յայտնուում են Մատթեոս Թուրքեղինի եւ Կարգան Արեւիչքինի։

Արց՝ ինչ վերաբերում է Փառխոտի, իտլէի եւ Գորգուրի առտական թագաւորութիւնների անկման ժամանակին, այսպ զրա գտել սկիզբը, առումը մեծ նաւահանութեանը, կարելի է կուպել 1048 թ. սեւրուկեան սուլթան Ալի-Արսլանի տերիչ արշաւանքի նաւ Հաս պատմին Կարգան Արեւիչքու՝ Քրիզանդիայի կողմից 1045-ին Անիի զրաւանց յաշարգած տարիներին Գանձակի ամիրոյ Փատուոչ (Իրախանում Արուս-Սուվար իրն Փազլ Տազգազնանը, որը, ըստ արարտական ազրիւրների տեղեկութիւնների՝ 1022-1049 թթ. իշխել էր Գուրխում, իսկ 1049 թ. կարողացել էր իւրն Գանձակը իր ազգական, մանկահասակ Անուշիրուան իրն (աշխարի Տազգազնանից²), անկապած, սեւրուկեների նաւ նաւազարմուկեցնով ու զտանալով նրանց առաւապարչ Կուրի նախում, իր տիրապետութիւնն էր նաւաւանել Փառխոտում եւ շրջակայ պատաններում՝ յայրը սպանալիչ զտանալով արզէն Լուսի (Տաշիր - Շարագետի), Կախթէլ-Նիւրթի եւ Փարթիկի (Արխաղաց եւ Կրոց) թագաւորների նաւար։ Պատմին ընայիրն է. «եւ սիրոյ ազապա զնացեալ առ եւ Փրիշուկ [Փառխոտի թագաւորը] որդի Գրիգորոյ, ըմբռել [Արուս-Սուվար - Փառուոչը] զեւ ի կարպան զգիի ժամանակ Տարն եւ առեալ ի եմանն զՆաշրուպ

¹ Ատաղիկ, Գ. իւր, էջ 286: Մատթեոսիան տե՛ս աստ, էջ 241-242:

² Stru V. Minority, Studies in Caucasian History, p. 19-22, 50-64; К. Э. Восковит, Мусульманские династии, с. 132; В. П. Лебедев, А. Б. Марков, А. А. Кошфема, Монетное дело и монетное обращение Гандзакского княства, с. 8-9.

և զՅոթն՝ նշնցեայ առ ինքն զԳագին՝ որդի Լամանոյ, զտէրն Գանձեայ՝ ազա-
 նակ էւ անու զերկիր երբաւ էւ այսպէս զորացեալ՝ տիրէ Խաչնայ եւ Գորգոյ եւ
 Աւարդեացն եւ զսս զնէ ընդ Գագկայ թագաւորին Զորոյ գետնն եւ ընդ Կիրիկէն
 թագաւորին Ազուանից (իմա Վարէթ-Լերիթի) եւ ընդ Բագարատայ թագաւորին
 Վրաց [1037-1072], եւ ննչէր զնսս, տիրէր եւ Գանայո՞ւ Խնչպէս նշնցինք վերե-
 ւում, այստեղ պատմիչի շարագրութի ըմբում Խաչագործին երկու թագաւորներն
 անուններն անդերի շոթթուքին է սորոցն, ուստի պէտք է ուղղակի սրբագրել եւ
 ընկալել Կախաուցը. «Կիրիկէն թագաւորին Զորոյ գետին» (Իշխել է 1048-1089
 թթ.) եւ «Գագկայ թագաւորին Ազուանից» (Իշխել է 1058-1058 թթ.)

Գծուար էն ինքագրել, որ Արուշ-Սուվար ամիրայն կոչմից Գանձակի խլում
 իր երբոր թուանից, ինչպէս նաեւ շրջակայ քրիստոնեական տարածքներն զրա-
 տածը, ջստ ամենայն՝ սելջուկներն սմուղակութեամբ միեւնոյն Կուստանդուպոս
 (Էրզրանսիան) աաշխարհացման թաղապրիչներն են եղել: Գարզ է նաեւ, որ Վար-
 գան Արեւելչոյ՝ տիրէ Խաչնոյ եւ Գորգոյ սրտայայտութիւնը պիտի հասկանայ
 ոչ միայն Խաչն եւ Գորգու երկրամասերն ուղղմակայման, այլեւ Կրանցում թա-
 գաւորական իշխանութեան վերացման իմաստով, ինչպէս որ զա Կաստաուպէս
 գիտենք երբորոց նշուած Աւարդից - Փառխոսի համար, որտեղ Գրիգորի որդի
 Փրիգուպէից (1003-1043) յնայ թագաւորութեան մասին այլեւ ոչինչ յայտնի է:
 Այնտեղանայնի, Կուստանդուպ, որ Գորգոյի վերջում (տարեմ) զուցէ եւ Խաչն-
 նի) թագաւորութիւնը պահպանուել է մի փոքր տակի երկար՝ հասնելով մինչեւ
 1070-ական թթ. կէսերը՝ (անշուշտ, Վարգան պատմին էլ զարոց էր իր ունեցած
 տունայնորը ներկայացնել ուղղակի ընդհանրացում ձեւով): Ընդ որում՝ Խաչն
 թագաւորներից վերջինը լինում է Արիսթի (Բազը - Վապանի) որբայ Գրիգոր Ա-
 ի (1051-1072) աներ Սեւագան (Կիրն՝ «Սեփի թագուհի»), որը նաեւ Արեւնայ յա-
 չորդ՝ Աննեքերիմ որբայի հայրն էր, իսկ Գորգոյի վերջին թագաւորը Աարենյան-

¹ Այս Ժոքը, զուցէ, իբրց, նմանմունք Սոքը գաւառն է, իսկ Շաշուաղը (տարբերակ՝ Շա-
 ռուազ)՝ զուցէ, իբրց, նշանաւոր Շոքուազն է աշխարհացրցեան Գեղարքունի գաւա-
 ռում Ստանայ (մի հարստ-արեւելեան անվանում (ՅՈՒ. Բ. Ա. Սուրբաբան, Խաչնի
 իշխանությունը, էջ 92): Քեպէտն եւ պէտք է նկատի ունենայ, որ ուշ աղբիւրներում (ալ-
 Յակոբ, Լամպադար Դագվաճի, ան-Կաստան) տեմնը Շոքուար անունով մի ամբողջ ք-
 շախմակութիմ, որը գտնուել է Գանձակից արեւելք (տե՛ս Իլիսաճ Խ-Անի Մարտա-
 ա-Իսաան, Живогородские суртани Давида аз-Анни Манецирца, Пер. с арабского,
 предисловие, комментарии... Э. М. Бунятова, Баку, 1973, с. 163, 363):

² Քեպէտն, այս Գանձեայ տեղանունը կա՛մ սրբագրել է Գանձեայ համարելով Տանձեյ
 գաւառակն ինտ, որը, իսաանաւոր, համարաւանդանում էր Քարվանսո թաղաքից 10
 կմ արևմուտք գտնուող Անուշոյի (սարմուտ - փոքրերե՛ս տանն զիտի շրջակայքն
 (տե՛ս Գագկա, գլ. Բ.Ճ, էջ 280; Յանկուս, էջ 353. Շուպի գետի կողմ Խաչնոյ, Գան-
 ձեայ եւ Ալախայ), կա՛մ էլ համարելի է Գեղարքունիքի Գանձեայ-անուտ գիւղա-
 ընտան ինտ (ներկայիս Գանձակ գիւղը՝ Գուտո թաղաքից 2 կմ հարավ), որի անունը
 պահպանում է Ստեփաննո Օրբէլեանի զիղայանմուտ (Օրբ., գլ. Լ.Գ, էջ 373; Գաւ-
 մութիմ ամանագին Ստանայն, գլ. Լ.Գ, էջ 513):

³ Վարդան, էջ 134-135:
⁴ Ըստ մայրուրը նմանաչափում, էջ 270-272:

Կր որդի Գրիգոր Վեյխանաց իշխան-ն էր (Մայրենքի՝ 1069 թ. արձանագրութեան մէջ եւ, զօրջ, Ազին եւհատան կնիզնցու կորուսած՝ 1071 թ. վիճագրամ՝):

Բաժին 3

ԲՈՒՆ ԱՂՈՒՈՆ-ՔԻ ԱՄԵՐՈՒՅԸՆ ՀԱՏՈՒԱՍԻ ԱՄԻՂԱՏՈՒԹՅՆԵՆԸՆԸ ՃԷՃԲ ԳՆԵՐՈՒՄ ԵՒ ԳԵՐՈՆԵՐ ՀԱՅ ՔԱՂԱՍՈՒՆԵՐԻ ԵՆԳԻՆԸ

Այս զգիտ վերջում կարէք կայ՝ սեզրագանալու եւեւ իւզարոյ աւարկայ զարարչանի աւարտին եարկին Ազուանից մարզագանութեան (որք գոյաւեւեց 428 թուականից մինչեւ Սասանեանների տերութեան ժամանակ՝ 632 թ.²) Տրաքսարեւելեան հատուածի մահմեդական պետական կազմաորումների վիճակին եւ Մասթիսու Սահալեցու յայտնի հակասական պեզմանն ալլ տարածքի հարազգի Քազարների մասին: Այսինքն վերջինից, ըստ Մասթիսու պատմիչ խօսքերի՝ շին եւ այլ Քազարացի Հայոց ի Գարբանց աշխարհին, որ տախ նազար, սահմանակից Թազ եւ Ազուանից իրեն՝ Ազնից - Ա Յ], որք էին Քազարացի սեւարտաց եւ սրբահրօք, որք լիշատակին ի սուրբ պատարայն ընց այլ սասուամասեր սուրբ Քազարքե, որք էին սնուանք այսոքիկ՝ Վարզան, եւ Գոշակտանն իմիս հասուածում Գոշազգանն սնուանանն է - Ա Յ.]՝ նորին որդին, Փիլիպէ որդի Գոշակտանին, Սեւազալ] որդին Փիլիպէ, Սեննարիմ որդի Սեւազալի, Գրիգոր որդի Սեննարիմայ, որ զնու եւս կնիզանի էր՝ մինչեւ զընդ զայս ժամեակագրութիանս մերս՝:

Այս ցուցակի վնց Քազարներինց կրորդի՝ Փիլիպպէի մասին պատմիչն ուրի եւեւ երկու առանկին տեղեկութիւն: Գրանցից առաջինը եւս կապում է իր Քազարքեանը՝ «Ճամբ Քազականութեանս Հայոց ի Կժ [410 - 961/962 թ.]... Ճայսմ աքի...» տեղի ռեկնյած երկու իրադարձութիւնների՝ Անին մայրաքաղաք նշանկուտ (ոն յայնմ սուրբ եղև ժողով ահային նւ մեծ ի քաղաքն չնին, որ եղև աշտինկ Քազարանիստ քաղաք Հայոց») եւ Անանիա Մակաջի կաթողիկոսի (941-967) մեքով Աշոտի որդի Գագիկ Քազարաունի Քազարքի սծման արարագրութեան («...եւ ժողովնցան ամենայն իշխանքն աշխարհաց ասնն Հայոց առ սուրբ հայրապետն Անանիա, զասն զի տացն զսծումն Քազարարութեան արզալն Աշոտի Գագկայ ըստ առաջին սծման հարցն իւրոց, զասն զի չու եւս իրմաստն է՝ զազոց - Ա Յ.] էր եւսեայ յաթոս Քազարարութեան ասնն Հայոց եւ սլ էր եղևայ Քազ ի վերայ

¹ Տե՛ս աստ, էջ 252, 26, 5:

² Վերջինս արարագրումն է աշխրակածուրթն լիւս աննիմն ու անմասնանայի մի տեսակետ, իբրև թէ Աղտամնց մարզագանութիւնը «VI դարի 90-ական թուականներն այլևս զոչուրին չունէր» (սե՛ս Ա. Վարդանյան, Աղտամնց VII դարի կեսերին, - ԳՈՂ, 2015, 8^թ 2, էջ 241): Ինչպէ՛ս կարելի է անտեսել, օրինակ, որ Աղտամնց վերջին մարզագաններից մէկի՝ Սիմաւղյանացի ուղիղ իշխանագրութիւնն ունի 629 թ. դիպակնի ստիբով Անանիոս կազարանատուային (Գաթիկ, ԲՃԿ, էջ 156, 172, ևս, Գ, էջ 401. «Յայնժամ արաքէր պարտան ըստ ըսնի մարզ իրոյ առ իրանայ իշխանն Գագար, որ էր ժողովաւ Աղտամնց աշխարհու Սիմաւղյանուց անու՛մ ըրաւ եւ առ ճոյն կարողիկոսն Աղտամնց վերոյ»):

³ Ռու՛մ, էջ 211:

զկոչ իրօքս՝ աշտիսով, իրազէս՝ 950/950 թուից ոչ վազ) առիթներով կազմակերպուած ասեմբլերովեանը մեծ թուով պատուաւոր հիւրերի հրաշխման հետ Շատ մեզ հասած թնազրի՝ սնարհատրեայ կոչեցին զամենագոյնիցն զՏէր Յովնաննէս կաթողիկոսն Ազուանից աշխարհին, և թառասուն եպիսկոպոսունք ընդ նմա, և մեծաշուք իշխանութեամբ կոչեցին զՓիլիպպոս՝ զթագաւորն Ազուանից՝ զայք աստուածային և զսուրբ, զորդին Գոշազգահայ լինա՝ Գոշազգահայ) որչափ վաշազանայ, որք էին թագաւորք Ազուանից աշխարհացո՛ւ Յրեթացս եշենք, որ Ռահայեցու այս ամբողջ հաստուածք համառօտ երանից թազում է յայտոց զարի պատմիչ Ամբաս Գունգոսարյլը (սմակ է թուահանութեանն Հայոց 410 հորհուարեայ հայրապետն սուրբ [-Անանիայ] և ամենայն իշխանք Գագիայ, և աստրեայ գեպակն առ կաթողիկոսն Ազուանից Տէր Յովնաննէս և առ թագաւորն եղաց Փիլիպպոս, կոչեցին զայ է յօծումն թագաւորին Գագիայ Ռոյց եկեղայ թառասուն եպիսկոպոսոց և թազում իշխանօք, և մարտնեայ օծեցին զԳագիկ թագաւոր Հայոցոյ՝):

Մատթէոս Ռահայեցին զիշ յետոյ շարունակում է. «Նո յալմ ամի տես որդի Ազուի Գագիկ արքայ յօծումն հորք իրօք և նստու է զահաբ ասաշին թագաւորացն Հայոց ազգիս, և լինել արարութիւն մեծ ամենայն տանն Հայոց, վասն զի տանին երոգեղայ զսթոս թագաւորութեան աշխարհն Հայոց՝ ըստ ասաշին հարցն... Եւ յայնմ ասար լինել հանգել զօրոց ետրա հարիս հազարաց գառնոց ընտրի արանց ի ճարս պատերազմաց անուանեայ և թաչ կորովեաց... Եւ յուսեայ զայս ամենայն շուրջակայք և ամենայն թագաւորք ազգաց՝ Ափիսազաց և Յուհաց, Բարեյազաց և Պարսից, ասար և սէրս հանգերն պատուական ընծայիր յաղաբկէրն է զառաւորութիւն Հայոց թագաւորութեանն և ասարտելով պարբութիւնք՝ պատմիչը նշում է Փիլիպպոս թագաւորին ու Ազուանից կաթողիկոսին յես՝ ճանապարհելու մասին այսպէս. «Նո յայնմամ զթագաւորն Ազուանից զՓիլիպպոս և զկաթողիկոսն զՏէր Յովնաննէսն, զհալիսկոպոսունան և զգօրօն, որ եկին զհետ թագաւորին և հայրապետին, և յաղաբկեցին մեծամեծ որոք և սիրով յաշխարհն Ազուանից, որ էր սթոս սուրբ ասարելոցն Թագլուսի և Բարդուղիմէոսի, որք են նահապետք ասաշինք Հայոց Մեծացո՛ւ: Հարկ է շեշտել, որ Ռահայեցին եկատի ունի ՚Նեց Գագիկ Ա Շահնշահ՝ արքայի օգոծմանը՝ հակասակ մի նախկին յաշուզում գորկամի: Ետքը Մ. արք. Օրմանեանի ստաշ թաշած և շր. Աճառեանի և շր. Բարթիկեանի կոչմից թեթուրէն ընկունումս գարկամի մասին է, ըստ որի՝ Ռահայեցու ասեմբլէրն իրազէս վերագրում են Աշուս Ռգորմամին, ով իրրեւ թէ կարող էր կրկնակի՝ Աշուս-Գագիկ անունն ունենայ՝, Ի գեպ, ետրես այդ

¹ ԱՕԳ, էջ 3-4:

² ԱՕԳ, էջ 4:

³ Տէր Ամբաստայ Սպարապետի Տարեշիքը [Հասարակեց՝ Հ. Ա. զրգ. Ազգեանճ], ԱՅՇ-տիկ - Ա. Դազար, 1956 (իտպալս՝ Ամբաս), էջ 2:

⁴ Ռոմճ., էջ 4:

⁵ Տե՛ս Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատմ, հո. Ա, սն. 1294, § 766; Հ. Աճառյան, Հայոց ամճամանունների քառարան, հո. Ա, էջ 100; Մաթթէոս Ռահայեցի, Ժամանակագրութիւն, Աշխարհագրար քարտեզագրութիւն... Հ. Բարթիկեանի, էջ 484, ՅԸ. 11:

գարկածը կրկնեց Գարեն Մաթեոսեանը՝ լուծելով, որ Մամուլէ Աննչու սժամահազարութեան լրացումները պարունակող՝ ՄՄ երկու գրադարերում պաշտօնի էջում կայ. «Հայոց նովն [1962/1963 թ.]. Գաղկի թագաւոր սժու Հայոց, որ է նոյն Աշուտ որդի Արասայո՛ւ, իրականում պարզ է, որ Մամուլէի անանուն խմբագրողը յոյ ոչ բարձր պատմաբանական տեսքի է ընդել իր ազգիոր Առհայեցու ասածը: Իսկ պատմիչն ընդամենը երկու էջ տեղ էջում է իր Ներսիս գաղտնակը եւ, ի դեպ, Վնք կարծադր վերջեւաց թուագրմամբ. «Իսկ ի վերանայ թուականութեանս Հայոց ի ԳՃԹ [180 - 971/972 թ.] մեռանէր Գաղկի արքայն խաղաղական ժամուամբ: Ը եղի հախտակութիւն եւ արժանի մեծ ի մէջ երկու որդւոց թագաւորին Գաղկայ՝ ընդ Յովհաննէս-Ամրասոյ՝ եւ ընդ Աշուտ...»¹ էժժ. նոյնը Ամրասոյ ժամ. «Իսկ յորժամ եղի թուական Հայոց 420, մեռանէր արքայն Հայոց Գաղկի խաղաղական ժամուամբ: Ը եղի հախտակութիւն ի մէջ որդւոց իրոց Յովհաննիսի եւ Աշուտայ...»²:

Տեղին էրկնք հասի, որ ըստ Մաղկիի վիպաութեան՝ 829/330 թ. Լեւանք գահակցած Գաղկի Ա-ի ժամուան տարին, Տեռեւելով է. Միք. Յամշեանին, ասանգարար համարում է 1020 թ.³: Մաղկոյն Գարեն Իւզրաշեանն արդէն յոյժ է տուել, որ 29 տարի տեւած երա գահակալութիւնը, անկասկած, ասարտուն է 1017/1018-ին⁴, ըսնի որ Արիստակէտ Լասարիվերցոյին 1018-1019 թթ. անգն ունեցած երկու զեպ վերագրում է Գաղկիի որդի Աշուտի որդիին⁵, իսկ Տեղիորդ՝ 1018/1019 թ. մի վիճակի էջում է «Տէլգանէս թագաւորս-ին, ոչոյիքն՝ Յովհաննէս-Ամրասոյն (Իժ նճ թուովուն [467 - 1018 թ.]. Յանան Ասանոյ, ես՝ Քաթուլա, թողնայ եւ զՏեղիորդ[Ն] Գարեն գան Տէլգանէս թագաւորի եւ իւ որդ[ւ]ոյն երկար արեւշատութեան...»⁶:

Արդ՝ փորձելով հասկանայ Մաթեոս Առհայեցու տեղգնութիւններէ ժամակազարական տեղայա հախտակութեան պատճառները՝ կհարում ենք, որ զո Տարատար է միմեայն Տեանեայ զկարում. ոչոչորք ընտանեան յոյսի ենքորք անհրաժեշտ է ընդունել, որ անցն ըսն մեկուկէս զար յետոյ զոչ պատմիչի կհարարում երկու իրադարձութիւնները (Անիի Դոյսեանիւ ժայրարապաք եւ Գաղկի Ա-ի

¹ Կ. Մարկոսյան, Անի-Սիրակի պատմության էջեր (Տողվաննիք ժողովան), եր., 2010, էջ 10, 806. Յոյնի՝ Մամվիկ Աննչու ժամանակագրության ճնարարից եւ նոյնպէս լրացումնից, էջ 145, 151-152; Յովժ՝ Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երկ Գրիգոր Մազիսարոս, եր., 2015, էջ 16:

² Ուժժ, էջ 7:

³ Սմբատ, էջ 5:

⁴ Առդիկ, Գ-1, էջ 255: «Արքից անգամ տն՛ս, որ՝ էժԳ, ծւ. III, էջ 134, 144:

⁵ K. H. Юрзиан, К хронологии армянских Гегарциан, - Армянские древности и средневековья, кн. 10, Спердианов, 1973, с. 195-197; Յովժ՝ Արիստակէտ յոյսի յարտաւար եւ Յանան, с. 156-157, որոս 68:

⁶ Գաղտնիքն Արիստակիի Լասարիվերցոյի, էջ 26-27:

⁷ Տն՛ս է. Գ. Աննչու, Օրոյակ Տեղապարտիւն պատմութեայ, Վնքեանի - Ա. Կազար, 1882, էջ 134: Ի դեպ, այս թուագրումն արդէն ընդունում է Գրոյազդից գրականութեան մէջ (տն՛ս Մամուլէ, էջ 182, 389-390; Կ. Մարկոսյան, Անի-Սիրակի պատմության էջեր, էջ 22-25; Յովժ՝ Գրիգոր Մազիսարոս եւ կաթողիկոսական պատմի անցումն Պաճկարմիրնից, - ՀԽ, ՄԻԹ աստի, 2015, սճ. 90; Յովժ՝ Անիի ազնվականության պատմությունից, էջ 9:

հանդիսաւոր թագադրումը), լինելով տարածածանակեայ, կարող էին պարզապէս միախառնուել հենց շարադրող Տեղեակի երեւակոյախան պատկերացումներում: Ըստ այդմ՝ ազդիրազէնի հայեացքով պարզ է, որ Ռուհայեցու կողմից «ճահուած» առկայ ընկալի ինչ-ինչ ձանրածաններ իրենց հիմքում պէտք է գերազրուեն առաջին իրազարծութեանը (Անիի օծուելը «թագաւորանիստ թագաւոր, ընդ որում՝ հենց Անանիա Մոզացի սուրբ հայրապետի» ձեռամբ, ինչպէս ընկուելուած է պատմագրութեան մէջ), իսկ միաներջ՝ երկրորդին՝ Կարևոր է, որ պատմիչ պատկերացմամբ՝ երկրորդ իրազարծութիւնը՝ Գագիկ Ա-ի «զտուած» թագաւորութեանը, տեղի է ունեցել նրա ձախուանից ուրիշ 10 տարի առաջ (Հայոց՝ իր-րեւ թէ «նմա թուից հանած սժժա թիւ»)։ Այսինքն՝ եթէ ենթադրենք, թէ տարիներէ հենց այդ քառակն է Ռուհայեցին իմացել (թակ, գուցէ, հրեքերի անունները է՛ւ) մի որեւէ շառ սեղեկացուած ազդիրից (գուցէ՛ հաւե գրաւո՛ր), ապա Տարաւոր է թուած մտածել (գտնել իրրեւ վարկած), որ այլ ազդիրներին անյայտ մնացած մի իրազարծութիւն՝ Գագիկ Ա-ի թագաւորածումը, իրազ, կարող էր տեղի ունեցած լինել 1007 կամ 1008 թուականին (1017/1018-ից հանած 10 տարի)։ Ընդ որում՝ պարզ է, որ այդ օժման արարողութիւնը պիտի կատարած լինել ոչ թէ Անանիա Մոզացին, այլ Սարգիս Սեւանցի Հայոց կաթողիկոսը (993-1019) եւ, իհարկէ, շատ ուրիշներէ (այդ թուով՝ Աղուանքի կաթողիկոսի ու նրան ուղիկցող թագաւորի) ենթադրութեանը եւ այդ կամ այն ծառայի մասնակցութեամբ։

Երկրորդ անգամ Մատթէոս Ռուհայեցին Փիլիպպէ թագաւորին առանձին լի-շատակում է Յովհաննէս Զմշկինի կայսեր («թագաւորին Զմշկանեւ, «Զմշկին, որ առէին Կրուածանեւ - 969-978) զօրքերի՝ իր թուագրմամբ (անհամեմատ՝ անչի իրա-կան)՝ «ի Հայոց թուականութեանն՝ շամբն ՆՆԱ [421 - 972/973 թ.]... Եւ յառ սակաւ աւուրց... ի խոյն ամբն...»՝ զեպի Հայաստան եւ Միջագետք արշաւանքի ձառն պատմելիս։ Մինչ ընդգրկել անցնելը նախ եշնէք այն ուշագրու հանգամանքը, որ պատմիչն ինչ-որ ազդիրից ճշգրիտ է քաղում-զուած Զմշկինի գաղտնակալու, այս-ինքն՝ Նրկնիփոր Բ Փոկաւանի պատկերու տարին (ՅՆկուզ եւ Գագիկ Մանչաւի ձա-խուան ձառն պատմող պարբերութեանը նախորդողով)։ «Դարձեալ ի թուակա-նութեանս Հայոց ՆՆԸ [415 - 969/970 թ.] օժն ձախագարա... որում անուեն կոչէին Զմշկին... անիտայ գազանարար խոզխազը զամենարարի արքայն... Եւ նստաւ յաթա թագաւորութեանն Զուեայ անորէն Զմշկին...»¹։ Իսկ մեզ հետաքրքրող ընտրիւն է. «Ձայնժամ ամենայն թագաւորազուերն Հայոց՝ ազաւաթն եւ իշխանքն եւ ամենայն մեծամեծքն աշխարհայ տանն Արեւելից ժողով արարին առ թագաւորն Հայոց Աշուտ Բագրատունի [-միջըրմած - 933-977], թագաւորն Դաւալանի Փի-լիպպէ եւ թագաւորն Աղուանից Գուրգէն [-Լօրի - Զերպակաթի - մտա 937-936, քա-ղաւա՛ր՝ 978-ից], Աբաս Դարուց տէրն [984-1029] եւ Սեկեքերիմ Հասպուրակաճիս տէրն [990-1021] եւ Գուրգէն Անձնացեաց տէրն [977-1008] եւ բազմազակ ամենայն

¹ Ոտձ., էջ 14, 15, 17։

² Աճօ., էջ 6-7։

տանն Սասն...-ում, եւ բռնակ հարեայ ի Հարջայ գաւառին արք իբրև ուխտուն հազար:՝ Նայել ՆՃ. Ամրաս Գուկարտարի ժառ. «Ճայնճամ ժողովեցան առ արջայն Հայոց Աշոտ Չապանին բազաւոն Փիֆայի, եւ թագաւոն Ազվանից Գնորգի ՚<Գարգէն - Ա ՏՃ, եւ Արաս՝ Գարոյ տէրն, եւ Անճեքերի՛մ՝ Հասպուրականի տէրն, եւ Գարգէն՝ Անճեապեայ տէրն, եւ ամէն տան Հայոց...»¹:

Արք՝ Մասնէսու Ռուհայեցու բնագրում քառասունքի փակագծերի մէջ մեր ժամագրած թուականներէք (զբախանումքեան մէջ առկայ գերբին ճշգրտումներով) երեւում է, որ լեայած հիմնական հազարքեան՝ ընդհանուր ամամբ հաստատութեանը (ժամանակով նակերն), որը յաւշում է հեղինակի կողմից գրաւոր աղբիւրի սգաւագրման համահանութիւնը՝ Աշոտ Գ Աղբորմարի գործածողից կոնքրետ ժամանակներէն առաւել լիովին կարելի է ենթադրել պատմաօգիտ Ռուհայեցու էական շատնջմագրմանակ աշխատանքը՝ ենթադրուող աղբիւրի պարունակած հաստատի, բայց, հաւանաբար՝ անկէ համառու անգնկանու համեմատ: Երաւիչ աշխատանքի շնորհիւ ցուցանում յայտնուել են, ինչպէս անսուս եկք, պարզապէս ժ գարի գերբին տաւան յարտն թագակիր անձներ:

Մահայն հարկ է նշել, որ բերուած երկու զեղբերում էլ, թէպէտ բնագրեւում եկաւում են մեծ կամ փոքր ժամանակագրելոյ փաստեր ու անհամապատասխանութիւններ, առկայ վկայութիւններէն ամեն մի տոտնին մանրամասնի հաստատութեան խնցրելոյ պիտի ընճարկուի յատուկ եւ շատ ուշադիր: Բանն այն է, որ, ինչպէս արդէն պարզարանել է (ձեռն հայեցիկանք, Մասնէսու Ռուհայեցին իր ժամանակագրութեան երեք մասերից առաջինում (այն ընդգրկում է 951-1051 թթ. ժամանակահատուածը) իբրև աղբիւր, ամենայն հաւանականութեամբ, սգաւագրման է հան իր աւագ ժամանակակից, Հայաստանի եւ յայտնապէս երա հիւտիւտրեւելան երկրամասերի իրաւայններին քաշմանով ու մի շարք կարեւոր իրաւագրութիւններէն անմիջական ժամանակի մակորու Սեւաննից վարչական (կրօնում կան՝ Քարաբննից, Քարափննից, Քարահասայ որդի, Մեծքարեղի)՝ մեծանուն Դեռսկորու Սեւաննեցու աշակերտի կորուսում ժամանակագրական երկը՝: Դրա մի

¹ Աճ. էջ 17: Կոտայեղբրեմ տեղանուն վերականգնման համար տե՛ն ճշտում էլի տողատակ 6 եւ Մարտեոս Ռոմանցի. Ժամանակագրութեան, էջ 486, թ. 41 («Բնագրով՝ «Սասնում»: Առանձին ձեռագրեր տալիս են «Սասնում» ընթերցումը, պիտիք՝ Սասն, որ ճշտ է):

² ՍՊԵԱ, էջ 9:

³ Լ. Յայեցեան, Հանր Սեւաննիցի՝ ժամանակագիտ XI դարի. - ԲԵՎ, 1971, 8⁰ 1, էջ 22-48 (վերահրատ՝ Լ. Յայեցեան, Աշխատութիւններ, հտ. Ա, նր. 1995, էջ 128-155): ՀՃԼ Լ. Միլիքոս-Բնկ, «Աղբորմար Հայոց Ռուհայեցի կողմանց»-ն նրանից ինքնուրուից-Հայ-վրայնական ճարտարութեան (պատմական ճառագրութեան փոքր), «Վրայնիցի յարգմանց Լ. Բարսեղեանի ինքագրութեան Գ. Տեղ-Վարդանանի, Վարդապետ - Ս. Էշիմանց, 2016, էջ 105-114: Հր. Բարսեղեան, Մարտեոս Ռոմանցի. - Հայ մշակութի նշանակիտ արժեքներ, V-XVIII դարի, նր., 1976, էջ 237-238 Թ. Ի. Մարտեոսի, Տաշիր-Ձորայն, էջ 72: Պ. Մարտեոս, ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրայնական դասանական խնդիրներ եւ Միլիար Գօշի «Առ վրայն»- յարթը. Արշիրուպետեան ընթերցում եւ բնագրեր, Վարդապետ - Ս. Էշիմանց, 2011, էջ 23-25:

փոքրածառայ հասուած պահպանուել է ՄՄ 2822 ձեռագրում (Փաղոփոսի, ժէ դար)¹ ո՛ր ժամանակագրութիւնէ Յանքոսոյ քահանայի խորագրով (թ. 25բ-27ա), որը համապատասխանում է Ռահայեցու փոփոխապատեան հրատարակութեան էջ 42-50 եւ 52-55-ի բովանդակութեանը: Լ. Տաշիկեանն այն հրատարակել է իր յօդուածի վերջում՝ զուգահէր համեմատելով Յ հոտուածներ՝ ա) Յովհաննէս Ազգու-նի «Տեսիլքից» (ՄՄ Ան. 1824-ից, ժամանակը՝ 1281 թ., խորագիրը՝ «Պատմութիւն Եշանաց, որ եղև ի դուշախ առաջիկայ]] ասուրցն, որ կատարեցաւ, ասացելաւ ասոր վարդապետին Յովհաննէրի Կոզան՝ Լայոց վարդապետին), որն անմիջակա-նօրէն յանգում է Անտանոցեան (1220 թ. մի պահա ընտրի գրչագրից զա հրա-տարակելի էր Եսեւ երկի. Մատչ՝) բ) Մատթու Ռահայեցու ժամանակագրու-թիւն-ից, որը եւս անմիջականօրէն թաղում է Յանքոսոսից: գ) Ամրատ Գուեղա-տարից, որն օգտագործել է Ռահայեցու երկի մի վաղ տարբերակ²:

Արդ՝ բազմաթիւ ուսումնասիրողներ նկատել են վերևում բերուած Գարբանդ - Գապան - Ազուանքի արքայազաննի հակասականութիւնը, ընդ որում՝ այդ պատ-ճառով, որպէս կանոն, իրուսափել են երա առանձին տարրերի հաւաստութեան ընծարկումից: միշտ է, մի զէպում Ն. Քուսուեօզը, եւ միւս զէպում՝ Ս. Բարխու-զարեանը, ինչ-ինչ ձեւերով լուծելով ակնյայտ հակասութիւնները, փորձել են այդ ջուշտէն անբողջութեանը համարել՝ առաջինը՝ «Հարանգ»-ի (որից էլ՝ իբրեւ թէ > «Դարբանդ»), այսինքն՝ Գորգուր Յ արքայազնների ջանկ՝, իսկ երկրորդը՝ Գերբե-ն-ժում զոչաւտեան «Հայ-ազուանեանք թագաւորութեան» զահայեանք³: Վերջինս իբրեւ Կիմը է ժառանկւում Ամուրոյ գետից հարաւ, հայարեակ եռաձառ գիւղի մօտ (Պուգիայ գետի ափին, որտեղ անգորոշում է Եսեւ Մասքիաց թագաւորութեան Արշակունի արքաների կենտրոնատեղի Վասնեան զալաը) զանուղ զերեզմանա-տան երեք քարերի վրա՝ «Այս է տուպան Անեքերիմ արքայի», «Գրիգոր կրիչաբու եւ «Յովհաննէս կրիչաբու հայերէն տապանագրիցը, որոնցում լիջուած Անեքերի-մին ու Գրիգորին գեանա ժ՞՞ պարում զրանք տեան ու ընթերցած երկրագիրները (Մարգիտ Զայալեանց, Ամարուց Ամրատեանց, Մակար Բարխուզարեանց) համա-գրել են Ռահայեցու ցանկի վերջին երկու թագաւորները՝ Տեո՞ւ Այց համագրումը,

¹ H. Mapp, Сказание о католикозе Петре и ушном Иоанне Коэртне (Из материалов для истории средневековой армянской литературы), С. Петербург, 1895 ("Восточные заметки": Сборник филологических восточных языков), с. 19-26 (բարգմանութիւնը՝ էջ 26-34, խորագիրը՝ «Տեսիլ ասոր վարդապետին Յովհաննիս», որ ձայնումն Կոզանց կոչի):

² Լ. Տաշիկեան, Լայոց Մանանցիք՝ ժամանակագիր XI դարի, էջ 40-44, վերամտում. մէջ՝ էջ 146-150: Մանանցեան տե՛ս նաև մեր յօդուածում. Ա. Յակոբեան, Մատթուս Ռոմա-լիքու վկայութիւնը 961 թուականին ԱԾԳ մարտաշուք Ռչալկոյի մասին (ներ աղբիւ-րագիտական ընթերցում), – ՄՄԱԵԺ, հո. XXIX, եր., 2014, էջ 309-331:

³ C. Toumanoff, Arménie médiévale ou Haykides? Derniers rois de Siounie, – ՀԱ, Ղ արտ. 1965, էջ 169-176:

⁴ Ս. Գ. Բարխուզարեան, ԳերբեՆԾի Հայ-աղվանական թագաւորութիւնը, էջ 125-148; С. Бархузарян, Странник из истории Арцаха..., с. 97-148.

⁵ Տե՛ս Ս. վրդ. Զայալեանց, Շամապարիտողութիւն ի Մեծ Հայաստան, Մասն Բ, էջ 420: Մ. արք. Ամրատեանց, Ազուանքի Առք Ստեփաննոսի զանազ Սաղիսնի եւ միւս վա-

անշուշտ, իրական է, սակայն միաժամանակ անէջ հասանական է ծառայել, որ հաշմանտի տապանազգրեթում առևազ արքայանունների յայտնուելու հիմքը զուտ գրական է: Այսինքն՝ ենթադրելի է, որ հասարակական ինչ-որ վերելքի պահին տեղի հայտնվելը, հենց Մասթիսու Ուսույնից պատմելի հազարամյակներ ոչ բարձր մեկնութեան պարզելով իր երկրի հին արքաների անունները (սխալաբար Հայոց ի Գարրանկ աշխարհին... սահմանակից Օղազ և Ալանից), սկզբնականները է երանց տապանազգրեթը մի առունի յարմար, գուցէ՛ հին ասանցութեան հետ կապուած վայրում (նի՛ վարկածը միշտ է, ապա տեղում պիտի լինէին նաեւ Ուսույնիցու ցանկի միւս 4 արքաների կենսագրերը): Նման հասանական պահ կարող էր լինել ուղի մի քարը, երբ Ազուանից կաթողիկոսութիւնը ձախափեանայ ձայլթում էր (Յերնու, հակաթոռ կարգավիճակով):՝ Հարգաշէնից թիւ արեւմուտք, այսինքն՝ հոծ ուղիական միջազգայրում (և ուղիների էթնա-ձախույթային վերելքի նշաններով), կամ՝ ժՅ զ. կէտերը, երբ Մեթոսների անրապնդումն Ազրիկովիսում, ինչպէս երեւում է բազմաթիւ վիճակներից ու յիշատակարաններից, նպատակ տեսնութեան, շինարարութեան և հայ գրաւոր ձախույթի գարգայմանը:

Հնագապին թողնելով Գ. Քուսանովի փաստարկների մակերանուս քննութիւնը՝ նշենք, որ իրականում Ուսույնիցու ցանկը միշտ է թում զիտարկելի պարզապէս իրրու տարրեր, այդ թում՝ բաժանար աղբիւրների հիման վրայ հենց իր՝ պատմելի կողմից ի մի թերում-մշակուած հասարածույ: Այսպիսի մտեցման զւղայում աղբիւրակտի ինչպիսի պիտի լինի նախ՝ մեզ հասած ստույգելի սկզբնազգրիւրների հիմով պարզել իւրաքանչիւր անուան կամ անունների խոր համար Ուսույնիցու մեղքի տակ եղած հասանական աղբիւրի գտել բնութագրիչները (պարամտարեւրը), իսկ ապա՝ զրա հիման վրայ նշանկ այդ անուան ու երա տեղի հասարարութեան աստիճանը: Անա այս կղանկով մեկը փորձել ենք պարզարանել, որ.

ա) ցանկի առաջին նշան անունների համար (Վաշագան և Գոշազգակ՝) պատմելի, ըստ ամենայնի՝ հիմք է ձառայել ինչ-որ խիստ հեռաբրքի բնագրական կար (գուցէ և՛ արգելե իսթարում), մասաւորապէս՝ ս՝Վաշագանի արգի և իշխան Գոշազ(ոյ) Գա(զի)կն [կամ Գոշազ(ուայ) Գա(զի)կն] սովանդակութեան, որի՝ մեր կողմից ձեւաւոր փակագծերի մէջ վերցում փորքիկ հասարածների կոտում ու շնչուած 2 տարեկի այլափոխումով Ուսույնիցու ձառ առաջուն է՝ ս՝Վաշագան, և Գոշազգակն՝ ձարի որդին շարքը Այս վարկածը ենթադրում է, որ Գոշազուի, ըստ ամենայնի՝ առաջին թագաւոր ս՝Մուսի որդի Գազիկոյ (յիշում՝ 297 և 1000 թուերին), նոյնանուն պապ է ունեցել, ում մասին գրաւոր վկայութիւն մեզ

Տորից, էջ 544; Մ. վրդ. Բարխուսարեանց, Աղուամից նրկիս և իրաշից, էջ 134: Յոյ՛՛ Գառնտորին Աղուամից, հտ. Ա, էջ 195.

¹ Գրա մաթիմ մանրամասն տե՛ս Մ. Գ. Բալան, Антипрестольный афидосский эпиграммический Чалар, – Albania Societas, Об. сцен, 800. I, Пизанса, 1902/03. А. К. Аамберов, М. С. Гаджнев, Москва, 2013, с. 252-259.

² Հմմ. Շ. Բարխուսարեան, Страницы из истории Армен..., с. 148 (տողապակի ձ՛ւլ՝ խորագրի):

³ Գոշազգակ կամ Գոշազուայ ամենամուն լկազ ո՛չ Յալիքի, ո՛չ այլ ձեռգրութիւնների մաս:

ի Կանէ, բայց երա հոյր Վաչագանին, ինչպէս տեսանք զՅերուս, 550-ական թուականներին հանաչում էին Անանիա Մազաչին եւ Իրն Հառուխը (զերբիբիս ծօա զհայտած է նաև հայրանուիր. «Վաչագան Իրն Մուսա - Մազաչի որդի»):

բ) ցանկի նորոգ անուան համար հինք է ծառայել, անենայն հաւանականութեամբ, Յակոբոս Մանանճեցու երկուս Փիլիպպէ Աղուանից (Փարոսոսի) թագաւորին յիշատակող մի հաստած, որք զերթաթերուել է այդ թագաւորի՝ Յովհաննէս Աղուանից կաթողիկոսի ընկերակցութեամբ, բայց ոչ թէ 961 թուին, այլ կէս զարանց տեղի ունեցած ինչ-որ կարելոր իրադարձութեան արթնով Անի գալուսի (զուցէ եւ՝ հէնց զՅերուս մեր եկեղազրած վարկածով՝ Դագին Ա-ին 1007/1008 թ. թագադրելու-սծելու), սակայն պատմիչի ծօա դառնալովս արտուել է շատ արագ:

Մաներամասնեց, որ Ռուհայիցին եւս երկու անգամ յիշատակում է Յովհաննէս կաթողիկոսին (բաւականին չիտթեայ ու խոտնակ մաերամասնեցով)՝ որդէս իրբնե թէ 976 եւ 983 թթ. Անիում տեղի ունեցած կնկնդական ժողովների մասնակից-նախագահուցի: Առաջին զեղջում դա իրբնե թէ եղել էր՝ «հրամանաւ Անանիայի [Մակայու - 941-957], Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց թագաւորացն [1017/1018-1041 թթ.]» (ԸՆԻ ի շարժել յաւելմամբ թուականս Հայկազունեաց ազգիս ի յամս ՆՆԸ [425 - 976/977 թ.] եղել կոչումն յնասուսոյ սրոյ հայրապետին Հայոց Անանիայի. եւ ձեռնադրեցին հակերկ բազմութեամբ յաթոս կաթողիկոսութեան Հայոց զլուս ի բնուիցս զերանելին զՎահան [967-969]. որ էր զլուս ժաղովոյն կաթողիկոսն Աղուանից տէր Յովհաննէս: Արդ՝ ի յայսմ ամի նստաւ յաթոս հայրապետութեան տանն Հայոց տէր Վահան ի ձեռն Արզնիս[1] հրամանաւ Անանիայի, Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց թագաւորացն)՝ Իսկ երկրորդ զեկցումն ելուս է ս...քնց ժամանակս Վասին՝ Յունաց թագաւորին [976-1025], եւ Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց արքայից [1017/1018-1041], եւ Սենեքերիմայ որդւոյ Ապուսահչ...ս (Գարեհնոյ ի թուականութեանս Հայոց ՆԻՐ [432 - 983/984 թ.] մտանէր սուրբ հայրապետն Հայոց Վահան, կացեայ զամս հինգ ի յաթոս սրոյն Գրիգորի. եւ ձեռնադրեցին յաթոս կաթողիկոսութեան Հայոց զտէր Սահփանոս [Անանիի [969-971], զանքնից արուսմ Վանակ Ա Սիմեոն հակառակորդը]՝ զայր աստուածադոցեաց... նստուցանեն զնա հայրապետ Հայոց հրամանաւ եւ արձուտթեամբ տեսան Վահանայ [7]. որ էր իսկ զլուս ժաղովոյն կաթողիկոսն Աղուանից տէր Յովհաննէս, ընդ ժամանակս Վասին՝ Յունաց թագաւորին, եւ Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց արքայից [1017/1020-1041], եւ Սենեքերիմայ [990-1021] որդւոյ Ապուսահչի, որդւոյ Աշոտոյ, որդւոյ Գերեհեկանն, որդւոյ Դագկայ Արժուանեաց՝ յազգէն Սարաւարայ)՝:

¹ Ռուճ., էջ 33:

² ԱՊԳ, էջ 34: Նոյնք ճճԼ. ճան Սժրասի ծօա. «Ի թուիճ Հայոց Նիւ: [427 - 976/977 թ.] փոխեցաւ յաշխարհն սուրբ թագաւորանց Անանիայ. եւ հրամանաւ Բ թագաւորացն Հայոց Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ ձեռնադրեցաւ ի տեղի նոցա Վահան...», եւ՝ «Ի թուիճ Հայոց Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ մտնալովս սուրբ թագաւորանց Վահան, եւ Յունացի ի տեղի նոցա ՆԻՐ [432 - 983/984 թ.] մտնալով սուրբ թագաւորանց Վահան, եւ Յունացի ի տեղի նոցա ի ժողովանիս: Ազգանից կաթողիկոսն Սահփանոս, այր բարի եւ ճեղ, հրամանաւ Բ թագաւորացն՝ Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ...» (ՄՅՐԱՄ, էջ 15 եւ 16):

Քան ի. թ. Ազուանից կաթողիկոսները շարժւած Յովնանէն, անկախ ան-
 զամ այս ժամանակահատուկ եղանակից, չէր կարող լինել ուրիշ վազ, թան Մովսէս
 Դասխարանցու որք իշխում ու կրա կողմից յիշատակամ գորշին՝ Տէր Մովսէս
 կաթողիկոսը, որի տնտեսակարան է ասարններն ընկնում են 982-988 (կամ Միտ-
 քար Գոշի տարեհաշիվ՝ 976-982) Քուսկաննէրին (սէր Գարիթ՝ անս 2 [8]... սա
 առ ձեռնագրութիւն յինաներայ՝ Լայոց կաթողիկոս իրմս 958 թ. - Ա. Յ.]: Տէր
 Պարոս՝ անս 9 [18]՝. յայնպիսիպատմութենէն Գարջմանայ՝ Տէր Մովսէս՝ անս 2
 [8]. յառաջերգութենէն Փարսասայ վանացոյ՝ ԺԹ ց. վերջերին իր կաթողային
 «Դասաստանագրքի մի լեզվեանային որտազրութեան անաշարանում Ազուա-
 նից կաթողիկոսացանի լրացմանը ձեռնարկած Միտքար Գոշը, ում տեղեկա-
 ցումութիւնը Ժ ց. վերջերի իրողութիւնների մասին, ի՛նչպէ՛ն, պիտի գիշեր հնեց
 այն պահին անքամ Դասխարանցու ինացածին, Տէր Մովսէսից յետոյ գնում է Տէր
 Մարիոսին՝ ասանց նշելու երկուտ ժամանակները, ապա Տէր Յովնէփին (տե՛ր
 Գարիթ՝ անս 2, տե՛ր Պարոս՝ անս ԺԹ, սորս ի կենդանութեան հրամարնայ յաթո-
 ուշի, յաշարգ յաթոս իր վտեր Մովսէս՝ փանական ի Փարսասայ: Իսկ գինի տեա-
 ան Մովսէսի կայսու զաթոս հայրապետութեան այն Աստուծոյ տեր Մարիոսն եւ
 յիս ետրս՝ տեր Յովնէփ...»): Տեսայ վիպայութիւնը Գոշի երկից (տես՝ Դասխա-
 րանցուց) թողից են կիրառես Գանձակեցին (սէր Գարիթ՝ անս վեց, սա առ ձեռ-
 նագրութիւն յինաներայ՝ Լայոց կաթողիկոսէ: Տէր Պարոս, անս վիշտասան: Տէր
 Մովսէս, անս վեց, յառաջերգութենէն Փարսասայ վանացն: Ապա տեր Մարիոս,
 այն Աստուծոյ, եւ յիս ետրս Յովնէփ...»): ու հետագայ ցուցակագիրները:

Եւ ա՛տ, վերջին՝ Յովնէփ կաթողիկոսը, ըստ Առհայեցու տեղեկանու (ըստ ա-
 ձեւանի՝՝ ետէ Յակոբոս Սանահնացու յանգող), ժամանկել է ու կարգադրել Ա-
 նիթ՝ 1038 թ. էնկեղեցական ժողովին, որտեղ Դասխարոս Աստուծոցու կարճատեւ
 տնտեսակարանայ (1027-1038 թթ.) ընկմիշտուրց լեայ Պարոս Դաստազորը
 (1013-1054) կրկին գրտեց Լայոց հայրապետական գահը (տե՛ւ եղև ի Քուսկանու-
 թեանս Լայոց ՆՁԷ [457 = 1008/1039 թ.] լինելու մեծ ժողով ի թազարն յինի կայսրի-
 պետոց, հայրապետաց, կրտնաւորաց եւ վարդապետաց, ազատաց եւ իշխանոց
 իրրե յորք հայրապոս. որ էր պոսիս ժողովուր ծերունին Յովնէփ՝ կաթողիկոսն Ա-
 զուանից. եւ սուց մեծ հասուցանէին Դասխարոսի եւ յորք պարտուարեցին զիս եւ
 մերձեցին ի պատուոյ եւ ընկեցին յաթոսոյ հայրապետութեան... եւ հաստատեցին
 զՏէր Պարոսն յաթոս հայրապետութեան իրոյ, եւ եղև իտաղապետութիւն տարր էնկ-
 զնցոյն Լայստան արխարիսնայ: Ի զէպ, պատմիչն ուրի իս մի նման հարցի՝

¹ Գօշի ցուցակում այս թիւը «ԺԹ» է՝ 12 (Պատմ., Յանդում, էջ 351): Հմմտ. ստեղծ, էջ 249, մէ. 4:

² Պատմ., Գ. ին. իր., էջ 347: Հմմ. A. A. Anagnostis, *Armenian History*, ... c. 215-216, 277.

³ Տե՛ւ Լ. Պ. Աբրիւան, *Հայրապետութ. եւ. Թ. Վե՛մարի* - Ս. Լազար, 1901, էջ 385; Պատմ.,
 Յանդում Բ, էջ 351; C. Dowson, *The Albanian Chronicle of Meaur God*, - BSOAS, XXI/3,
 London, 1958, p. 479.

⁴ Կիլիկիոս. գլ. Ժ, էջ 199.

⁵ Ոսմ., էջ 77-78.

զում, որը վերաբերում է Ազուանից կաթողիկոսի կողմից արգել Քարսեյ Անեցու (1081-1113, մինչև 1105-ը՝ Գրիգոր Վհայասերին հախաթո) Անանազրծանը («Դարձնայ ի Քուականութեանն Հայոց ի յամբ ՅԷ [1390 – 1081/1082 թ.] արքեպիսկոպոսն Երբակայ, որ էր ի ջազաքն Անի, որոյ անուն անին Տէր Բարսեյ, յարուցեալ զնալը յաշխարհն Հայոց ի յԱզուան զաւասի, ի Լոսէ ջազաք՝ առ Քազաւարն Հայոց Կիրիկէ՝ որդի Անուշիւնին Դաթի. և խնջրէր Բարսեյ ասնէյ Անանազրծաթին կաթողիկոսութեան Հայոց: Զոր ժողովան Քազաւարն Կիրիկէ զմայրսոցոսան Ազուանից աշխարհին և բերեալ զՏէր Ստեփանոս կաթողիկոսն Ազուանից ի վանքն, որ կոչի Լազրաթ, Անանազրծեին զՏէր Բարսեյ կաթողիկոս յաթոս արայն Գրիգորի ի վերայ ամենայն աշխարհն Հայոց՝ հրամանս Կիրիկէ Քազաւարին և Տեառն Ստեփանոսի, որ ունէր զաթոս որոյ անարկուչ Թաղետոխ/»:

Արդ՝ փորձելով լուծել խնջիրը՝ առանկ մեծ հաւանականութեամբ կարելի է ենթադրել, որ Յովհաննէս Ազուանից կաթողիկոսն իրականում սթոսակայն է Մարկոսի (հաստատուել՝ 980-990-ական թթ.) և Յովսէփի (հաստատուել՝ 1030-ական թթ.) միջև, սակայն նրա անունն ուղղակի ինչ-որ պատահականութեամբ զուրո է մտնել անչի թան 150 տարի անց Միսիթոս Դոչի կազմած կաթողիկոսացանկից: Ինչ վերաբերում է Մասիլեո Ռահայեցու պնդումներին՝ 960-970-ական թթ. Անիի նւ երկու եկեղեցական ժողովների՝ իրրև թէ Յովհաննէս մասնակցութեամբ կայանալուն, այս կարելի է ենթադրել, որ պատմիչը զուր իր երեսակայնութեամբ է լրացրել-Անուարի գրանք, ընդ որում՝ յնունելով կամ պարզապէս Գուրգի Ա-ի Քազաւարման արարողութեանը Փրիլպպէ արքայի ու Յովհաննէս կաթողիկոսի մասնակցելու մասին իր աղբյուրի («Յակորոս Սանահեցու») հազորցման վրայ (որը և սխալմամբ միախառնել է Անիի Քազաւարմիտոս հւշակելու 961 Քուականի արարողութեան հետ), կամ, որ թոււ է անչի հաւանական՝ ունենալով այդ աղբյուրի նւ գոնէ մէկ անգնկութիւն (զուր՝ ինչ-որ շտիով յաթարուած թնագրով)՝ Յովհաննէսի իրական մասնակցութեան մասին Անիի մի ուրիշ եկեղեցական ժողովի՝ հրաբրուած Հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան ատիթով: Իհարկէ, նկատի ունենք Սարգիս Սեանցուն 1019 թ. յաշխարհ Պետրոս Գեառազրծի ընտրութիւնը, որի մասին պատմիչն ունի զարմանալիորէն յակիրն գրառում, անչ է՝ արգել կաթողիկոսացած Պետրոսի ու Լուսի կայսեր հակդրմանը վերաբերող ծաւալուն պարբերութիւնից յետոյ (ընդ որում՝ այդ պարբերութեամբ սկսոււ է Յակորոսի սժամանակագրութեան և մեզ հասած թնագրական պատասխնը) և իրականից 3 տարի շեղուող թուագրումով. «Ի Քուականութեանն Հայոց նձն [471 – 1022/1023 թ.] մեռա Տէր Սարգիս կաթողիկոսն Հայոց [992-1019] և հաստատուայ յաթոս իւր հայրապետ զՏէր Պետրոս: Այնինչ Յակորոս Սանահեցու կորսուած թնագրում այդ եղանակալից իրագործութեան՝ նմանատիպ միւսներից ոչ պակաս հանգամանակից ներկայացրուած լինելը պիտի անչի թան սպանելի լինելու ծ գէպ, եթէ մեր վարկածը հաստատուի, այս և ն մի լրացուցիչ փաստարկով կ'ա-

¹ ԱճԳ, էջ 220-221:

պայտայտի 4, Իզրաշեանի վերոնշեալ ճշգրտումը, ըստ որի՝ Գաղիկ Ա-ի մահը տարեալս է թուազրել 1017/1018-ով, այլ ոչ թէ սուսեպական 1020 թուականով, քան որ սուսեպականը յաջորդում է Պետրոս Գեառգայրսի շնորոթեանը (1019 թ.), որը կտայցել էր, ինչպէս զիք է հանում Ռոհայեցու («Ճակիրոս Ասեռ-Նեցու») Եղումներէց, «Գրամանա... Յովնանիոսի եւ Աշուայ Լաթց Քաղաքացեաց»։

Ճաշկենք, որ «Հայաստանի եւ Ազուանքի Քաղաքութիւններն ու Քրիզոստոմական կայսրութիւնը ժ գարունս հայ-Ֆրանսիական զեղածողովում (Մընան, 20-22 Ապրիլները, 2010) Միջանրա Քաղաշեանը իր «Հայ-ազուանքի կաթողիկոսութիւնը ժ գարի երկրորդ կէտին» զնկոյցման ձէշ կրկին փարձեց «Գեմաւորել՝ Ազուանքի Յովնաննէս կաթողիկոսի աթոռակայութիւնը ըստ Ռոհայեցու տունայնորի 960-970-ական թթ. վերազրելու Տարաւարութիւնը (Դարձիք եւ Պետրոս կաթողիկոսներն ինչի, ինչպէս նեթազրում էին զնա Մ. Քարթուզարեանցը եւ Լը. Անտոնոնը)՝ Ասկան պարզ է, որ մեր երկրայայցած վարկածը թող է տայիս աւելի անբողշահան մեկնարաննէ Ազուանքի Փրիշուպէտ արքայի ու Յովնաննէս կաթողիկոսի հետ կապումս պատմական իրազութիւններն եւ զքանց մասին ժ՞ գարի Նեղիանկի պատկերացումներն զանէ մեծ մասի անհամապատասխանութեան խեղդիրը՝»։

Գ) Գարրեակ - Չապանի արքայազաննէ շտորոզ անուան՝ Անազայի համար Մատթէոս Ռոհայեցուն հրմ է ծառայել, ըստ ամենայնի՝ «[Բաղդ-] Չապանի արքայ Աննէքերիմի (քնազրում՝ սեննէքարիմ») հոր մասին ինչ-որ մի զրուար կամ բուսուար եւ լիովին իրական տեղեկութիւն, որում նա ներկայացումս է եղել իբրեւ «Ազուանքի Քաղաքոր»։ Այս տարրերակով նաեւ պարզում է, թէ, ի վերջոյ, ի՞նչ հանգամանք է պատճառ գարձել պատմագիր Ռոհայեցու համար՝ մի այդպիսի վրիպմամբ միախառնելու «Ազուանք-ի եւ Չապանք-ի Լաթց արքայատոհմները, որից լնայու նա իր ստացած «Չապանք-ը նաեւ թեթեւորէն կապել է «Գարրեակ արքայորհի հետ (սահմանակից Եզուց եւ Ազանք)»։

Գ) Ռոհայեցու ցուցանի Էմիզուրոզ եւ վերջին՝ վեցերորդ, իրականում՝ Արեւնայ (Չապանի) արքանը Աննէքերիմի ու Երու որդի Գրիգոր Բ-ի անուններն համար Գեք է ծառայել, ինչպէս Եշեգնեց նախորդ զհումում, Աննէքերիմի՝ «Ազուանքի Քաղաքոր Անազայ-ի որդին լնելու վերաբերեալ լիովին սպասելի ու հարատի մի տեղեկութիւն, որը պատմիւն, իհարկէ, կարող էր իմանալ՝ զանէ իբրեւ զէղքերի մամանակակից»։ Գրիգորի մասին նա հէնց ոչոցոյիս՝ մամանակակից շատուկ Եղում ունի. «...որ զնա նա կենցանքի էր՝ մինչեւ զըւար զայս մատննապարտիւնս մերս։ Եւ այդ Եղումը ճիշտ է, քանի որ Գրիգոր Բ արքայի երկարատեւ իշխանու-

¹ Տե՛ս Մ. եւ Քարթուսարեանց, «Գամուրթիւն Ազուանքի, հո. Ա, էջ 170-172; Լ. Անտոնով, Լաթց ամենամուճնի շտարան, հո. Գ, էջ 560. «Այս [Յովնաննէս Ե-4 – Ա. Ա.] օճեց Ռաթց Աշուս Ողորմած թուադրիւմ (961 թ.) եւ ապա վաճաճ կարողելուիւմ 968 թ. – հոմ. 3, 4, 33, 34, 231. Ամբ. պատ. էջ 22»։

² ԸՅՒ. Ա. Յակոբեան, Մարտիս Ռոհայեցու վկայութիւնը... էջ 318-322, ի զեւ. տակով զուր իբրեւ վայելի՛ պրոն՝ ը իրազարի զեղեմանուսումս «Յովնաննէս կրկնայս տարա-ճաղիք պէտք է կապենք այդ Յովնաննէս կարողելուս մասին լիշողութիւններն Ռոհ»։

Քրիստոսի սկզբնական շրջանների կողմից նրա հոր (Սենեկերիմի) ուխտագրում պահպանված չնայած (1094 կամ 1096 թ.), իսկ Ռուսայեցու երկր, ըստ ժամանակագրական վերջին հզորման՝ աւարտուած է 1128 կամ 1131/1132 թուականով՝ (մեզ հասած ձեռագրում այն մինչև 1162/1163 թ. շարունակել է Գրիգոր Քեսուցի երկը)։

Ի դեպ, անզույժ Գրիգոր Բ-ի իշխանութեան աւարտե անկարգար դրում է 1086 թ.՝ ըստ Օրբելյանի գլ. 4-ի (միւս տարբերակում՝ 4և) ժառուցած ժամանակագրութեան։ Գրիգորի մահից չնայտ շրտ տարի հապանում թագաւորից իաշէնից փեսայ բերում՝ Բազազ վերջին ուրտոյ Հասանը (անունանում եան Վեռաքարեցի), ասեղարար՝ մինչև 1170 թ. (ընկերքն են. յի 810 թուին կրկին բարեպետ Աստուած Բազազ աշխարհիս եւ Սիւննայ նահանգիս եւ զառայէնն ամենեցուն եւ զտեղի պաաստարիս զանտրի ամուրի գրազարից ժառնեաց ի ձեա Ռաւայէի անիծեայ եւ զիշխանն ան... և, եւ՝ տայց Գրիգորն, որ իշխել Բազազ, եւ ամէլ ի իաշէնայ իշխանեացն ժառուի մի՝ Հասան անուն, ի Վեռաքարեցեացն. եւ ետ զդուտար իւր ճաասել եմս ի կնութիւն եւ կացոյց ժառանգ թագաւորութեան իւրոյ. եւ ինքն եւ եղբայր իւր Սմբատ յասայ շան զանուլ բերգին մեռանին ի 815 թուին. Իսկ մինչ զբերգն կամէին առնուլ, Հասան կացոյց բարապատ, եւ ինքն առնայ զկին իւր եւ զբոսանիս՝ ի զիշխի էլ ի բերգն եւ անց գնայ ի զաւա իւր եւ ի տուն՝ ի իաշէնք՝, Սակայն մեք փորձել ենք ցոյց առ, որ հաշուլ առնելով հետազոյ իաշէնեան իրողութիւնները (այդ թում վիմագր գտար-Ներքի կնութիւնը)՝ նշում թուին անհրաժեշտ է սրբագրիլ յետ ասնելով շուրջ 15 տարով՝

Ճաւարտս այս բանին, օգտագործելով պատմութիւնը, կարելի է անդրադառնալ այն ուշագրաւ իրողութեանը, որը շուտփուկ էր վերնում Փրիլյայել Ա զուանից (Փառխասի) թագաւորի մասին Ռուսայեցու հազարգումների բնութեան առիթով։ Ինչպէս աստեք, զէպրերին ժամանակակից Յակոբոս Սանատեցու վկայութիւնների հիման վրայ (Թէկուզ եւ մեզ առանին չհասած) ժՔ զարի պատմիչ կողմից արձանագրում են փաստեր՝ ժՒ գ. առաջին տասնամակնների Ա զուանից կաթողիկոսներ Յովնաննէտի եւ Յովնէփի մեղով (աւելի ճշգրիտ՝ Անի մայրաքաղաքում նրանց եպիսկոպոսութեան կայացած ժողովներում) Հայոց հայրապետների, ըստ ամենայնի՝ փոխադարձութեան սկզբունքով նեղագրուելու մասին (մի կայանմամ անվերսփիւն վերնում էշեցիէք եան 1081 թ. Ստեփան-

¹ Տե՛ս Ա. Յոզզյան, Բյուզանդիայի արեւելյան թագաւանակութիւնը եւ կիլիկյան Հայաստանի ժՔ դարի 30-70-ական թվականներին, Որ., 1988, էջ 28-30 (Մախրոյ ռուսամատուցների մաս հշում էր 1136/1137 թուականը)։
² Օրբ., էջ 246, 247; զատմութիւն ճամանակին Սիւննայ, էջ 335-337; Հճճ. Ուրց եւ ժառույցն ի դիմաց Մոր մերց Սրոյ Աթուրցն Էշփումն։ Ատարնայ Տեան Ստեփաննոսի ճախաւակ մեղադրուելին Սիւննայ՝ ուրոյ Տարալից իշխանն, ի յանոյ շնորհազարդ տար վարդաւանտից իապատելոյ Ալաւաւոյց ի Ճովն։ թուականիս մերց, Ետ Եւզանի, 1790, էջ 20 (Որոյ վերջն Սենեկարի, / Ման Գրիգոր ուղի Մորն, / Այս եւ ինքեան, 1790, էջ 20 (Որոյ վերջն Սենեկարի / Ազգն այլանտ եւ պարսկալի, / որք զայս ի բարձ բարձից / ի ժամանակ եղաղիւղից / Ազգն այլանտ եւ պարսկալի, / որք զայս ի զաշխարհս աշուրեցին / ի վեց ծարիր մեր թուականից / եւ առան եւ ինք զալուարով զաշխարհս աշուրեցին / ի վեց ծարիր մեր թուականից, էջ 79, 263; Քի՛ց։) Հճճ. Գ. Մ. Գրիգորյան, Ս. Գ. Հախվերդյան, Սյունիքի պատմութիւն, էջ 79, 263; Հճճ. Ա. Յակոբյան, ՃաշէԳ-Իսթանբուլի արեւոյց եւ նրա իշխանաւորն, էջ 115-124; Տե՛ս նաեւ ստորեւ, էջ 317-318։

ես կաթողիկոսի կողմից Բարսեղ Անեցու Հայրապետի ժողովում ձեռնադրելու վճարներու) Արց զա, ըստ էսպիման, զէնց այն պահանջն էր, որ Ժ Գ. վերջերին մեծ ձանգով ստաց ինն քաշում Արուսեանց եկեղեցական (և ևնկապոստոս) նաև որոշ աստական աշխարհիկ) շրջանակները՝ ի պատահան Հայոց կաթողիկոսի մասն վարձերի (յանկին, որ. Առանիա Մեղացու շանքերի)՝ վերականգնելու Ք Գ. վերջից - Ժ Գ. կնքերի ժամանակաշրջանում իրաժարում ասանգական կարգը, ըստ որի՝ Արուսեանց եկեղեցու արժանակալի արեանկարը (չեբրաբո) ձեռնադրութիւնը կատարուէր հաստատութիւնի մէջ առաջինին (ըստս տաւ բառ) զհրահայ կարգովինակ ունեցող Հայոց հայրապետի կողմից:

Եւսն՝ եղևնը, որ նախորդ զարեթի քաղմատեան ազգիւրներն ստանց քաղապեան արձանագրում են միմիայն այդ տանեցական կարգը: Դա սկսում էր զէնց քրիստոնէութեան պաշտօնական ընդունումից, որը Հայաստանում իրազորուէնց Գործերու կայսեր՝ 311 թ. Ապրիլի 30-ին Սարգիսիէում հրապարակում «Հանգուրժողութեան մասին էջիկանց ճառ 2 ամիս անց (Գրիգոր Լուսաւորչի յժն ի վերապէս, այսինքն՝ 311 թ. Յունիսի 24-ին)՝ իսկ Արուսեանց զարեթ վերագրել է 315 թ. կնքերին, երբ Գաղաղազիական Կեսարիայի Առաջին աքրեպիսկոպոսի նստացում անցկացուեալ 20 եպիսկոպոսների ժողովում (314 թ. Սեպտեմբեր) Մեծ Հայքի քահանայապետ Լեոնտորոշուց յիտոյ Լուսաւորչը, ըստ «Գրեգորի վորդ-ի անգնկութիւնների՝ այդ կրկին ուղարկելով Քովնս Առաջինց կայսերապոսին (ըստ Գրեա Արանեպացու «Քրիստոնէ»՝ այս մի նրանցին՝ ձեռնադրեալ յայնկոպոսութիւն, ի Լուսն քաղաքէ, որ կէնայ էր ընկ Տրգատուց արքային»)՝ Հայոց արքայի կանչով Հայաստան ժամանալ, Գրիգորին ձեռնադրութեան նախապարտաւ, այս զիմաւորաւ ու նրա կողմից Արամաներում մկրտուալ (Մեծ Հայքի, Վերջի և Լուսիկայի արքաների, քաղմատիւր ժողովոցի ու զորքերի նաւ միասին) Արուսեանց Քաղաւորի ուղեկցութեամբ (որը, ըստ ամենայնի՝ ժառ 288-318 թթ. իշխան Վաչագան Ա Արշակունիի էր, այլ ոչ թէ շուրջ 333-373 թթ. զարհկայալ Ռոմայրը, ում վրեպմամբ Արուսեանց զարեթ իրազորմոց է հռչակել ուշ՝ է զարում մեռել ստալ տանկութից)՝ Դրանց յիտոյ յայտին են Գրիգոր Լուսաւորչի Գրիգորի թողութեան՝ Արուսեանց «կաթողիկոս» ուղարկելը (330 թ.), 2 Գ. կնքերի ստորի պատմիչ Ջաղարիա Լուսաւորչի վկայութիւնը աշարկովհասեան նրկերների եկեղեցիների՝ Հայոց կաթողիկոսի ենթակայութեան սակ գտեուելու մասին, է Գ. սկզբին Հայոց հայրապետութեան նախապետական կառուցում Արուսեանց եկեղեցու համար արքեպիսկոպոսութեան կարգովինակի սահմանումը (ճիշտ է, այս տեղեկանստ արձանագրութիւնը է հասել յո՛վ է զարի ազգիւրներում), է Գ. սկզբում նրա Արեւիչեցու թանք

¹ Հմմ. սատ. էջ 77-80 և Մ.-Լ. Chaumont, Recherches sur l'histoire d'Arménie, p. 159-161; Մ.-Լ. Յունց, Գրիգոր Լուսաւորչի մեռնադրութիւնը Կեսարիայում և մկրտութիւնը Բաղաւանում, սն. 29-31; J.-P. Mahé, Die Bekehrung Trosskathakos, S. 111; A. Mardrossian, Le Synode de Vagarschapat, p. 249-260; Կ. Եղբարշեան, Հայագիտութեան մեռնադրութիւն, էջ 12:

² Տե՛ս Վաչագան Ա, մտ. էջ 20; Գրեա Արանեպացի, Քրիստոնէ տաւ ստորի վապէ, էջ 108:

³ Հմմ. սատ. էջ 76-77 և Ա. Ճակոբեան, «Վաչագանի վճար-ը և Արշակունցի քաղաւորութիւն յոնիքը, սն. 70-84:

պայքարը Ազուանից ինքնընձայ կաթողիկոս Ներսես Բակուրի զև (ով նաև քաղ-
կեզունահանութեան էր յարէ) և ազիւրացիտական ծնան ալլ փառակը:

Անտիա Մահաջու Ներխալաքրած պատկերից կրեւում է, որ աւանզական
կարգը չէ մեհարհուկ նաև Թ Գ. վերջին - Ժ Գ. առաջին տասնամեակներին, նրբ
քաղաքական խառնակ իրաջինանից կենելով՝ շարս Ազուանից կաթողիկոսներ
(սկսած Միմէն Բ-ից՝ 302-323) ձեռնադրուկ էին սեփական կայնհուպարանից կազ-
մից, առանց Լայոց Տայրուպտների Դամասկոսութեան՝: Մահալե սորչն կարճ
ժամանակ ալց Մոսկու Դաախուրանցին աշխատ ողկելուում էր Ժ Գ. կերտրոց
կէտի՝ վերնելեալ գազափարով (կաթողիկոսների փոխալարս ձեռնադրութիւն),
որ չէր խորչում անգամ իր ազիւրի քնագիրը կնգծելուց: Օր.՝ ՊԱ-ի Գ.4 գլխում ետ
արուագրել էր 704 թ. Պարսաւի Ժողովը ընկունած մի փաստաթղթից («Ձեռնարկ,
զոր ինքրեալց Աշխա՝ Լայոց կաթողիկոս ի Ժողովոյն Ազուանից փան ժխարանա-
թեան և տխտի Տասնասութեան Լայոց և Ազուանից» պահպանուած նաև ա-
ռանկին, ալալեա կոչուած շէրխանական Գրիբ Յոջիթը-ի երկու գրչագրերում)՝
«...պայմանեցար առաջի Աստուծոյ և ձերոյ Տայրութեանց, կնկ ձեռնադրութիւն
Տայրուպտութեանս Ազուանից ի սուրբ Գրիգորի աթոռոյն լիցի՝ Ժխարանութեանք
աշխարհիս, որին յաշորցոց քնագրի փոխարէն իր կոզմից շարագրել էր. «...ևս
Լայոց աթոռոյն ձեռնադրութիւն յԱզուանից աթոռահայլն լիցի, զի այս կրիցա-
գոյն է քան զԼայոցոց»¹: Դուցէ, խորհրդանշական է, որ Դաախուրանցու այս պնդու-
մը պահպանուել է ՊԱ-ի լոկ Բ խմբի ձեռագրերում և Ա խմբի միակ վագ՝ 1730 թ.
ընդորինակութիւնս (և), քանի որ մԷ Գ. նրկերոց կէտին Դամկիխանս գրիբը, եր-
կն Տաղաչի ձեռագրում (ն, ԺԳ զարավերչ) քրնագրացիտական վերահանգանս
կատարելով, քերել էր իր կարմիրով սլեանեալոյնս և փոխարէնը վերնելեալ
սլեմիածնականս գրչագրերից զրել է՝ զարի սկզբնաղբիւր-փաստաթղթի քնագիրը
(սորչելս և էլն ի սրբոյն Գրիգորոյս անտի, զի անց քնկալար պլուստուրութիւն ևս
ճշմարտութեանք գիտենք, թէ զոր գուք ընտրէք՝ Տաճոյ Աստուծոյ է ևս մեզոյ՝):

Սակայն մեզ Տաճոյ տունայ զէպչում կարենար է ոչ աշխատ Ժ զարի Ազուան-
քի կնկեցական շրջանակների պատասխան պահանջի պատմական հիմնաու-
րանութիւնը (թէպէտ վերջինի խախտութիւնը ևս կարենար ցուցիլ է, որպէսզի
փաստութեանք վերադրուենք նախորցոց զարիցի տանուպթի Տասնասութեան-
քը), որքան այն, որ այց՝ թէկուց ևս տե՛րմն պայմանք փաստորէն ընդունուել է՝
ևս զա, կարծես թէ, ակնյայտորէն ցոյց է տայիս ոչ ալլ ինչ, քան այն օրինակնի

¹ Տե՛ս Դաալս, Գ.իւ իւր, էջ 346: Տեսուն Անանիայի Լայոց կարողիկոսի՝ Ճաղալո պա-
ստաւորութեան... էջ 139: ՀճՃ. Ա. Ա. Աստան, Աճուան-Ալլաուս... , c. 221.

² Տե՛ս Դաալս... էջ 302, տալուսով 7-9: Ա. Ճախրիւն, Մեյիս Արմընիցի կարողիկոսի
քրիբը, սկ. 21-22:

³ Մանրաման տե՛ս Ա. Ա. Աստան, Աճուան-Ալլաուս... , c. 152-153. Դումկիխանս դարի (Յե-
տալարով) արքեպիսկոպոսի մասիւ տե՛ս, օր.՝ Ա. Է. Լալոյրցոյնկան, Գրիչ Դումկիխ-
անս Ալուարակիցու տալամասիցը ևս ժառնեալարկանս վառտանը, - «ԱԷ՛» Ռամանգ-
կանկան Ռանգիս, Ը (Ժ՛) տարի, 2016 թիս 2 (54), էջ 105-119:

⁴ ՀճՃ. Ա. Ա. Աստան, Աճուան-Ալլաուս... , c. 262-263.

խնամքն ու խորթաբախտացութիւնը, որոնցով ժամանակի ազգային ընտրութիւնի պատասխանատու ներկայացուցիչները յասկնում էին աւատական ժառանգութեան ասարածման պայմաններում էջերիկ համախմբութեանը սպասեցող գտնակաւոր հասարակական միտումներին եւ անհրաժեշտութեան զգացում չէին խորշում ամենաւաղը փոխդիմումները դիմելուց: Այստեղ տեսնում ենք, որ փոխդիմումն արտաբարտուել է անգամ այնպիսի նրբանկատ ուղղութեամբ, ինչպիսին էկէզնական կատարչի աստիճանակարգի էր (յոյ վերելում Նշեղները նմանատիպ մի իրողութիւն աշխարհիկ ուղղութեամբ, երբ կենտրոնական Քաղաքապետական իշխանութիւնն ինքը սկսեց Լանայէլ եւ ինքնատիտարացով ապահովել տեղական մանր Քաղաքորութիւններին): Ի զգուշ, բացի Աղուանից կաթողիկոսների նախագահած եկեղեցածաղաղների մասին վերելում ընդունած փաստերից, թերեւս, կարելի է եշուած փոխդիմումն անուղղակի արտացոլումը դիտարկել ժ՛՛ Գ. կէսին Քեղերականների ազանքի ղէմ Գրիգոր Մագիստրոսի շարադրած երկու Քղթերում, որ տեղ անթարայ շեշտուած է Աղուանից եկեղեցու հեղինակութիւնը (ընացրերն են. «...որ անկէ քան գնարիւր եւ զեաթանասուն ամ մինչ ցայս անծնուլ զետա քուրը Լալաւասուտայ եւ Աղուանից քահանայապետացն, զգորչացուցին ոչ մերձեան իսկ առ ետա...» եւ՝ «...դնարիւր եւ զեաթանասուն ամ երեքուսուցն քահանայապետը Լալայ Մնծայ, նայելափ եւ Աղուանիցն եւ բիր եպիսկոպոսը եւ անթիմ քահանայը եւ տարիաւազուրը բողոքեցին ձեզ, եւ ոչ յուայր»):

Արց՝ ինչպէս արգէն նկատուած է գրականութեան մէջ, ղէնց Մատթէոս Առայցուցու՝ ժ՛՛ Գարի առաջին կէտում շարադրած ո՛ւրամականագրութեանն արձանագրութեանի բովանդակութիւնիցն ու ո՛րից է ամենից լաւ երեւում (այցպէս նաեւ՝ Լալայ Արեւելից փոքմանքում ձուտած եւ հիմնականում ժ՛՛ Գ. երկրորդ կէտում ստեղծագործած Միւթար Գոյի երկերից), որ ժ՛՛ Գարի վերջին իր՝ սանս բարձրակէտին հասած՝ կրօնականատմանը միտուած Էգնածամային գործընթացը (այդ պահին Լալայ Արեւելից կողմանքում կարող էր տեղում ձեւաւորուել նալ կրօնային անշատուած դուսար (թիւիկ միտոր՝ սուղուաններս կամ սարեւելիցիներս նոր ինքնանուն-էթնոնիմով) ժ՛՛ Գարում թուայցել էր ու մարկը՝ (անշուշտ, այդ մարմանը որոշ շափով նպաստել էր նաեւ արտաքին գործերը, այն է՝ սելջուկների արշաւանքները, որ մտնուցու սպառնայլը էին թէ՛ կենտրոնական Լալաւասուանի, թէ՛ ծայրամասային քաղաքական միտորների համար): Եւ Մատթէոս Առայցուցիցին հետեւողականորէն ստիթներ է գտնում՝ բազմատեսակ կեւերով շեշտելու իր ժամանակի սկզբուանք-ի

¹ Գրիգոր Մագիստրոսի Քիլիքը. Բնակիրն ... յոյս ընծայել Կ. Կոստանեանց, էջ 154, 167: Գրիգոր Մագիստրոս, Քիլիքը, Ներածութիւնը եւ բնակիրը Գ. Մարտիկանի, էջ 197, 207:

² Մամրաճում տե՛ս Ա. Ա. Ակոբյան, Ալբանիա-Ալաւան, ... թ. 268-272; Եւթի՝ Կ. Կոստանեանց Կոքոսն ո՛ւր շտոնուսուսուսուսուս Կալուսկոյ Ալբանի, թ. 45-46; Ա. Ա. Ակոբյան, Մ. Մ. Մարաճի, Կ. Մ. Կոստանի, Կ. ՆԱՐԿԱՆԻՍ ԻՍՏՈՐԻԱ ԿԱՅԱՆԿՈՒՄԻ ԱԼԲԱՆԻԱ, թ. 169-175; Ա. Ակոբյան, H. Galst'yan, Concerning the Study of ethnic Processes in the Caucasian Albania, p. 10-12:

³ Տե՛ս, որ՝ Ա. Յ. Միւրադեան, Աղլանից աշխարհի գրականութեան ճարտիրի շուրջը, էջ 221-233:

պատկանելութիւնը «Լայոց աշխարհին, որ՝ կրկով. ... ոչ կարաց մտանել յաշխարհն Ազուանից, որ առի եղրին աշխարհ Լայոց, որ է աթոս սրոյ առարկոյն Քաղէտիս՝, կամ (Ազուանից Յովսէփ կաթողիկոսին ուղղում ՚Դախթ Աննային կոչ ձէլ). «Արդ՝ ժողովմա՛ զամենայն եպիսկոպոսանոց Լայոց աշխարհից, որ յԱզուանն են եւ ի բանակ այս Դախթո՛, կամ (Քարսել Աննցոյ ձեռնադրման նկարագրութեան ձէլ). ոգեայր յաշխարհն Լայոց ի յԱզուան գաւառի...՛»։ Ընմ. Կանն Մխիթար Փոչի՝ «Աղագարանութիւն Խարազոյ Գանձակիցոյ» կրկում. «Ի ժամանակս թեմակալութեանն Զեմալացոց, յորում զայ ուրեմն բարձեալ էր Քաղաւորութիւն Լայոց ի սոցառազոս եւ սեւեռուլը շրջէին մնացորդ իջեանաց, որ ընդ թեաւ աշխարհոս վարտանալը՝ ոչ Գաղանդելով միմիանց, ժամանակ ախորհն, որ ընկեալ էին յամուս աշխարհին Արցախաշո՛»։ Ընտարըքի է Կանն, որ Միջագետքի Ռաճայ քաղաքում ապրած Մատթէոս պատմիչը, փաստորէն, ոչինչ չգիտի Կուրի՝ Լիբիկոսդէս բուս-ազուանական մարտիմանի մասին, որումը արդէն մի քանի զար առաջ ազուանական հաւաքական ընդհանրութեան քրիստոնէութիւնը պատկանած Կատուածի Լիբո՛ւսմարմարման Եւտապարտով կապուել էր եւր՝ սուղինն ու ինքնանունմամբ Լիբոսի Լեւուորումը՛։

Ընդ սինն, Մատթէոս Ռաճայից եւ Մխիթար Փոչի համանման ժամեցումները տեսնում ենք զԿանն ժՆ գ. կրկնորդ կէտին, որ՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պաղատանու խոսքերում («... ի մերում սեփականին իսկ յԱզուանեանն աշխարհն առեն՝ կոչեցեալ Մարտի՛ Քեականարար, եղին է Կանն Կեապայում, որ՝ Յովնանէս Կեական վարդապետ Տառուշցոյ մաս (ժԳ գ. առաջին կէս)՝, վերջինս աշակերտ կիրակոս Գանձակիցոյ (ժԳ գ. կէս), վարդան Արեւելցոյ (ժԳ գ. կրկնորդ կէս), ինչպէս Կանն Կեապայ մասնակցիքներէ կրկնումը՛։

¹ Ռոմ, էջ 230:

² Աճ, էջ 81:

³ Աճ, էջ 221:

⁴ Տե՛ս Լայոց Գոր վկանիցը, Աշխատութեան՝ Յ. Մանուկեանի եւ Հ. Անտոնեանի, Վարդապետ, 1903, էջ 23, ՀծԹ. A. A. Leontov, Leontov-Ayants..., c. 271-272.

⁵ Այլ էրմոց, ինչպէս տեսանք վերեւում, առաջինը յընտանակ է Յովնանէս Կրասիանակիցոյնի (Քրասեա, էջ 258. «ցանկի դրացի» մեր եւ ազգը, որ շուրջ զմնաց են՝ Յովնակոյն եւ Եղեղացիք եւ Գուգարացիք եւ Ռոճարք, իրախական ազգը՝ բնակեալ առ Կատարճ Կովկասու...»):

⁶ Գրիգոր Մագիստրոսի Քղզըքը, ԲՁագիրձ ... յոս ընմայն՝ Գ. Կասանեանց, էջ 221; Գրիգոր Մագիստրոս, Քղզըքը, Աղանութիւնք եւ ընմայն՝ Գ. Մարտիկեանի, էջ 250:

⁷ Վանականի ժամի, որի ձեռագրական ժամանագրութեան Եւսկան մասը դեռ հետադարձ կողմանք է, մասնատրուպէս տե՛ս Լ. Մելիգեթ-Բեկ, Վարդապետ Լայոց իրախացի կողմանք, եւ նրանց ինքնորումը, էջ 247-251:

⁸ Մարմանայ տե՛ս Ա. Յ. Մնացականցան, Աղվանից աշխարհի գրականութեան հարցերի շուրջը, էջ 219-230:

Բաժին 1

ԵՆՁՔԼԻ ԲՆԵԱՆՈՒԹԵԱՆ ԼՁՐՎԱՏՈՒՄԸ ԺՔ ՂԱՄՈՒՄ

Մեծ Լայքի 15 եահանգներից 10-րդը՝ Արցախի գրեթե կենտրոնում՝ Եաշեհականի միջնահարկի աշ (Նարալային) ափին՝ հաթիջկոտանիսա Գանձասարի գլխի գրեմայ յանոց անասապատ շենան ժայռոս գաղաթին, բազմած է Լայք Արեւելից կողմերի Եշանուար անրոցներից մէկը՝ Խոխանարեղը (Ռախանարեղ)։ Հաս է զարի «Այխարհայոց»-ի՝ ցա Արցախի կենտրոնական գաղաններից մէկը՝ Մեծ Իրանի (կոչուած Եանե՝ Մեծ Առան, Մեծարան, Մեծխոնան) արեւմտեան ժաւն է՝

Խոխանարեղը զրազնցնում է ծովի ժակերեւոյթից 1812 ձ բարձրութեամբ լեռան (որը չըշակոյ ժազոչուրը կոչում է Փառխանարեղ) Ենրհայումս անասապատ գաղաթը՝ ժաւ 0,6 Պա ւարածքով։ Փահպանուել են ժաժանակի ենեմաւելից պարիսպների աւանձին կտորներ՝ մինչեւ 5 ձ բարձրութեամբ, երկու շառանկին, կրասուազ պատերով չըամբարների փոտերը՝ 2-2,5 ձ բարձրութեամբ, արեւելքում գանուազ կենտրոնական ժաւարով անցնոյ ժալաւփոր, 2-3 ձ լայնութեամբ աստիճանները եւ բազմաթիւ շինութիւնների փոսահոտերը (ճանխանական Կաշուամենբով կայարանների թիւն անցնում է շրտուները)։ Լաւանքում է, որ այդ միջնարեղը կասուպուել է Մահ Սմբատեան իշխանի ժաժանակներում, որի շրջապատինը պահպանուել է շենան սաւրաթե գանուազ Մահաւատի Կանդամատի անուան մէլ։ Լձմ. Ակս բերդից փոքրինը գէպի արեւելք սարածում է մի Կարթ եւ բաւական ընդարձակ գետին, որ մինչեւ այսօր սոյն Մահ իշխանի անուամբ կոչում է Մահաւատի (Մահի գետին)։ Արտոկ կան բազմաթիւ անէրի անըրաններ՝ կարգաւ Եաշէն գետի երկարութեամբ զասուրբանած։ Միջնարեղից Եերքնե՝ շենան լանջին, փոսած Են փարեւոնոցի փերածուած տափարաններ, սակայն Երանց չըշափով պահպանուել են շինութիւնների ու պարիսպների որոշ մասեր։

Անչի ենրքնե՝ լանջի մի բարձուրէի վրայ՝ Գանձարք գիւղից մի փոքր վերել, գտնում է Լաւապատի կամ Լուսոյ պոսակ անուանով վանըր, որի եկեղեցիներից մէկի շինարարական արձանագրութիւնը գրուել է 1163 թ. (ճիշխանութեան Լասանա՝ որգս Կախտանգա)՝, եւ չըշակոյ ընդարձակ գերեզմանոցը, որի տապանագրերը ժՔ-ԺԳ զարերի թուպրումներ ունեն։ Կանքից գէպի արեւմուտք՝ մէկ ուրիշ ժայռոս բարձուրէին, գտնում են իշխանական ապարանքի անըրաններ, որոնք

¹ Անանեւ (Ք ցար). Աշխարհարդ, ս. 139:
² Ս. Սարգսյան, Եաշեհի անրոցները, էջ 77: Լձմ. Օ. Մկրտչյան, Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-նարարականական ուղարձանգները, էր., 1985, էջ 19:
³ ՏՊ Գ. Տէր-Յակոբեանց, Բաղդասար Մարտապետ Լաւան-Ջալալեանցի Ռաժաւոտ կենսագրութիւն, - Փորձ, 1880, թ՞ 5, էջ 133-134, 80, 2:
⁴ Դիվան Ռայ Փժազորդյան, սր. V, էջ 33, թ՞ 70: Ընմ. տարեւ, էջ 316:

մոլոդուրցն անուանում է Գարգամեր: «Պահպանուչ են ապարանքի պարտադ ձեռ մասի հիմքերը՝ կրակահորման անկիւնային բարդերով ու գարպառով, երկու սենեակի պատերն ու ձածին որոշ մասեր, ինչպէս նաեւ մի քանի այլ սենեակների մնացորդները»: Բուժ ապարանքի շինութիւնից այն քանի մասը հնուու, հողք հողքի կառուցուած են երկու եկեղեցիներ: Գրանք միջին մեծութեան քաղցիկներ են, որոնցից հարաւայինն է կից է փոքրիկ ցաւիթ-արահը¹: Տեղադրական երկերում այդ կառուցը համարում էին յոյ Հասան-Չարչանի իշխանատունի ապարանք², սակայն արդէն Գարեգին Տոգտեփեանի իրաւաբարէն գիտարկն է այն նախնաւորի որ տրոյ քնակազայրի համայնքի մէջ՝ Քոյառան գետի հոլմում³:

Եզմանաբերդի անուան հիմքը յայտնի է գնուելու Քրահնական պետութեան ժամանակներից: Ք. ա. 741 թ. արշաւանքի արիթով այն յիշատակում է Քրահնէլի Մարգարէ Բ արքայի՝ Պսեկազուան սեպագիր տարեգրութեան մէջ՝ իբրեւ Աւիանէ Երկրանու: Վերջինիս տեղը, անկախաւ, նշելուագիտի հոլմում էր, քանի որ կրակից առաջ էշուած Կու-Արքա երկրանուներ համապատասխանում է Տրուտի հոլմի Ամ Կասնէ գաւառի անուանը, իսկ կրակից յետոյ էշուած Տեղիս երկրանուներ՝ Պարգաա գետի նախորդումեան Տուկլետ (<Տրա-գետ) գետի անուան հիմքին (աշխարհացոյցեան Արցախի՝ նոյնպէս կենտրոնական Պիանք գաւառում⁴): Իսկ նալէն անունն սկզբնապէս, անկախ հասանակիտութեանը, կրում էր նշեալուան գետի ափին գտնուող այն անոցը, որը շուտով դարձաւ Արցախի Ամ Իւանէ գաւառի իշխանների գլխաւոր նստավայրը:

Նախորդ գլխում խոսեցինք ժ գարում Հայոց Արեւելից կողմանքում մեաւորում նաշէի, Փառխոսի եւ Գորգուի թագաւորութիւնների անկման մասին մէկ գոյրի ընթացքում: Իսկ այստեղ հարկ է փաստել, որ, ի տարբերութիւն, որ՝ Փառխոսի, նաշէի արքայական առնէք, ըստ ամենայնի, գոյատեւել է՝ թեկուզ եւ քամակում մտեր տիրոջների: Այդ իրողութիւնն է շնչում Արիթուր Գոյք հոտրով հանձնակցու վիպարանութեան սկզբում. «Թ ժամանակիս քնակազութեանն Ղեմարցոյ, յորում վաչ ուրեմն բարձնայ էր թագաւորութիւնն Հայոց ի սպասուպուտ,

¹ Ա. Ղուլբան, Խաղնի իշխանական տարածքը. - ԼՀԳ, 1986, 6^ր 3, էջ 51:

² Մ. Արաբչյան, Անուանի Ղարազառի պատմա-նարարագիտական ուղարկումները, էջ 20: Հմմ. նաեւ Գ. Տէր-Մովսէսի խոսքը, Քաղցաւար Փարսադոյիտ Հասան-Չարչանի համառոտ կենսագրութիւն, էջ 134 (Այս անդրակները մէջ է նոյնպէս Քաղցաւ մեծ իշխանի ընդարձակ պատմոյց, որ տեղացիներից կոչում է Կարգամեր, եւ որը մէջ կառուցում է գեղեցիկ նկերը - բայց այժմ կիսաւեր):

³ Կ. Այ. Քարախոսաբանք, Արցախ, էջ 151: Հ. Ա. Էփրիկեան, Պատկերազարդ քնակաւորիկի ընտրանք, հոտ. Ա, Վենիսիկ - Ս. Ղարս, 1903, էջ 599:

⁴ Գ. կար. Տոգտեփեան, Խաղապետի կամ Պոլշեանց հայոց պատմութեան մէջ, Աճրի-լիս, 1969, էջ 15-17: Հայ վիշնագրութեան կենտրոնական ընդ-ամբողջի յորոջը մեաւորում քնակազարիկի ընդարձակ համալիրների մասին տե՛ս Ա. Քարցան, Անկախ-մեր հիմն է միջնադարյան Հայաստանի քաղաքացիութեան պատմութեան, հր., 1986, էջ 95-96, 106-108, 112-120, 139-141:

⁵ Գ. Պարսեղեկեան, Հայկական լինուանքի սնարակի աղբիւրներում, էջ 138, 200-201, 206: Ա. Տեղիւրեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճակագրական ճիշտագոտ-րիւններ, էջ 317-318, 404-405:

և անտերույք չըզին մնացող իշխանաց, որ ընդ ընաւ աշխարհիս վարատեալք՝ ոչ Տեազանգիւղով միմեանց, ժառուսեց այնուիկ, որ բնակեալ էին յամուրս աշխարհին Արցախոյնոյ՝ Այց զգարատեալս զիեանի մի ակնառու որինակ Քոչը երկհայացեամ է իր մի ալլ գրուածքում՝ անուանուած ժամանակագրութիւնս նրա տեղեկութիւնը զերարեւում է ժ Ց. Կէտրին սեաւախան թերզիս (իմա՝ Խոխանաբերզի) տէր Հասակի որդի Գրիգորին, որը փորձեց իր կըրպաք Անուաթի սպանութեան զրէմբ լուծել՝ ոք Հաստեալլ՝ որդուս Պաղմոյս, ընց սրամ՝ Տոզան անունով Քուրքմէն ջեղապետի օգնութեան (որդի Քարին Տազան անակ՝ իշխան աշխարհին Ճարաբերզոյ)՝ Ե՛ր Գրիգորը, ե՛ր Հաստեը, որ Ք. Ալուրաբեանի կարծիքով ազգականներ էին, իրենց զուարթորին կնութեան էին տուել Արցախի ցարդազիբ մասերին տիրացած Քուրքմէն ջեղապետներին. Լեւոն անրոցի եւ Վաչձայ ծառ ու Պախտո լոններ լաւ անդի ունեցած ճակատամարտում Տալաքը եւ Գրիգորը սպանեցին, եւ միայն մէկ տարի անց իշխանի ժարմիքը կարողացան թերել ու Քաղել Գանձասարի փանքում, սոր էր տապանատուի նախնեաց ետրաւ՝:

Ի զէւ, Ք. Ալուրաբեանի Գրիգորի եւ Հաստեի իշխանանքիքին Տեա ազգակնց է Տամարում Եանե ժողջանմաններին ու Գննեաններին՝ Սակալեյ աչց տարբերակին պէայ է վերապահումով մտակեալ, շանի որ 1332 Ք. Գետիկի վանքում ջեղորինակուած Աւետարանի սաացոյ՝ ժողջակի որդի Զաչուոի զուար Կանեկին, Ետրիւղով ձեռագիրը Հաւապուսի փանքին (եւս ի սուրբ մեծատանն, որ կոչի Հաւապուսի, որ է շինեալ յսեուն Սոոյ Աստուածածինին եւ է բնական տան եւ շիրիմ Զաչուոյ իշխանին եւ Ետրեանց իւրոց, եւ է ի զուարին Արցախոյ, եւ է Գանգէլ անրոցին, որ կոչի Խախանաբերզ, ի ակնութիւն երկց հարազատացն՝ բարեպաշտ իշխանացն Զաչուոյն, Զարարիայի, Իսանիւն), լիշատակարանում իր իշխանատունը ժողջեանում է Քարգան Մամիկոնեանի զիեակնց Բակից. ու...եւ կեղայ ի գիշերի եւին հարիւր տրամբ զնայ [Բակը] փախտեալ յերեսայ Եապոյ [Վ] որքաւ [Վ]ին Քարսից յամուրսն Արցախոյ, եւ կեղեալք բարեպաշտութեամբ ... մինչեւ

¹ Լաւոց Եր Վլակնից (1155-1843), էջ 23:

² Յն՝ Գաւթեւ, էջ 354 (Ճանլոյում Ք): The Albanian Chronicle of Mxitar Goş, p. 486. Յատկ տարբեր լեզւ. «Փարմանկազուտեանս վրէջնի թուականը 3-4 որտազ տրաց երամն Ըջում 1147-6 էր (եւ էր թուականն ՕՂՋ, եւ Հոտրիմ՝ 84Ը, իսկ Գարսից՝ ՕՂՋ): 3-4 զրտազ լաոյ ճոյսում է վրայ Գննեաթ թուատորի մաթը, որը տեղի է ունեցել 1156-ին»:

³ Գաւթեւ, էջ 354-355 (Ճանլոյում Ք): The Albanian Chronicle of Mxitar Goş, p. 486. Լճճ Ք. Ա. Սուրբարյան, Խաչնի իշխանութիւնը, էջ 120 Ք. Սուրբարյան, Մ. Հարաբեան, Գանձասարի փանքը, - Հակագիտան հայագիտական հանդէս, հա. եւ, Պէդրոս, 1974, էջ 91-92: Լ. Մարգարյան, Լեթզ զարկտի եւ Լեթզ (Լեթջան) թերզի տեղորոշում շուրջը, - ԻնՆՆ, 1984, № 3, էջ 123-129: Ի զէւ. ՀեղքամԼեթզ անրոցի տեղը պիտի որոշելի՝ մրս անունը համարելով ԱՆ ԱՂԸ Օսմանումի շրջանի արմատացում ընկած Ըրեթզ գիւղի անունն Յն՝ ԹՅուզեթի (Պուրակոյ) Բուզլուխ վտակի արին: Սա -թր՝-եց - -ան-ամ (ը-ան) վերջամանցնի մոյն Ռերապապորինն է, որը արիքմեր կղան դիտարկելու մա-կն վերտում՝ Գաւթեւ՝ - Գերսա (էջ 31), Լոնրեմբ - Համա (էջ 205): Լճճ. ալլ սթմանկնր եւս. Աղաթնք (զատաւ) - Աղաթնք (զատ), Դարաթոյ (ե զար) - Դարմա (Սեղակախ):

⁴ Ք. Ա. Սուրբարյան, Խաչնի իշխանութիւնը, էջ 123:

չառ բարեպաշտ իշխան Զաչուս¹, Իճարկէ, Վանէնի սերունդը կարգ էր եւ լաւ լինեալ հին իրականութիւնը։ Քաջ էիմ գրկից շտանանանների հզորութեան պահին աչ սերունդն իրեն վերագրում է ոչ թէ հեց կրտսեց հետ ազգակցութիւն, այլ մէկ ուրիշ տոհմակոչք, որեմն զա՛ւ էլ պիտի համարուի մեծ շախով հաստաթի։

Արց՝ Միթիթար Գոշի սեմանակագրութեան մեզ հասած բնագիրը երեք գրուագ անց ելում է նաեւ. «...տակաթի գմարտ պատերազմին ոչ զազարեցուցանէր իմա՛ն էլ զսոխուզեան աթարկէր – Ա Յ] ընդ թագաւորին Վրաց [Գեմարէ] եւ ընդ իշխանս ետիլեոյ, զի ուրումն երթեալ զազարագոյի եւ առեալ զամրոցն շարտ [«<2[6]արտ՛» – Ա Յ]...», իսկ եւս 4-5 գրուագ շեռոյ մտում է ուղղակի կիսաւարտ։ Այդպիսով, ցար, մէնք չգիտենք՝ ցանկացե՛ն է, արցեոք, հեղինակն այլ փաստեր էլ հազարդէլ ետխանարեղի իշխանների մասին (գրելու պահին Գոշի համար շատ հարգաւոր էր կրտսեցից սերունտ Լաքիմի Տրուզ)։ Սակայն եշեք, որ Գրիգորին իշխանաձեւը չի կարող ընէ կորելոր գիտակ, քանի որ կրկնու ետչէնի թագաւորագործ այլ իշխաններ չեն արձանացել յանուսնէ իշխտակման։

Ետխանարեղի այս Գրիգոր Մեծ իշխանի (ինչպէս եւ կոչուած է իր գատեր՝ 1215 թ. գիմագրում) շարքի մասին տեղեկութիւնք պատկանուել է Գանկասարում Երչիս իշխանուսու՛ 1174 թ. կանգնեցրած խաչքարի վրայ, որը Քէ զարում աչից սփայլակն կարուել էր ու գրուել վանքի սեղանատակ շեռնի գրան վերելում։ Յ. Սրբէլին եւ Ս. Բարխուդարեանը կիսատ էին ընթերցել բնագիրը (յսկ 14 տող) եւ, ըստ լուսիման, թերի գերծանելով՝ թողել էին առանց մնկնարանութեան՝ 2010 թ. Մարտին Պարարտութիւն ունեցանք՝ տեղում առումնտերեկու գիւրեթեանն չի գարևած գիմագիրը։ Գանկասարի գանական շիտութիւնները ետրպէկիս սեղանատակ գրան վրայ ետ բարտար էին գրել, իսկ հանուած խաչքարը տեղափոխել հարաւաչին պարպագալտարի տակ։ Պարզուեց, որ Քէ զարում յսկ վերչին 3 տողաւարաներն էին վնասուել՝ 1-2-ից 5-6 տտակերով։ Ետի ստորին թեւից մտի եւ աչ՝ համապատասխանարար 3 եւ 16 կարն ազերով (ամենակերպար՝ 3 տտա) գիմագիրը վերծանուել է հետեւեալ մեւով (գրչանկարք ա՛ն՝ 5 Սաւեան Ք)։

ՍԹԻՆ / ՄԹԳԻ ԷՐ [-1174 թ.] Է Վա/խտակ/ տ/լ/ր ետչին[է], / շերտաւ/արգ հաս/ակի փոխ/եցան ի / Տտակա / / Ես՝ Երչի/ս, զուտու 2/տաւան[է], թու/ն Արա-տա[է] թ/ազ[ա]կ/զորին, / մաչք որոցս, / որ Առան/ տեղ/տեղք կոր/ծանեց/ան, կան/գնեցի / տար[...][1 կամ 2 տտա]] / իմ մար[...][2 կամ 3 տտա]] / զի[...][4 կամ 5 տտա]] / ազ[...][4 կամ 5 տտա]] / իտ[...][5 կամ 6 տտա]] =

¹ Տե՛ս Գաբրիել Ա կրօւ. Յիշատակարանը մտագրուց, հտ. Ա, սճ. 881-883; հոյճի՛ մտղ-յակեանը կամ Գոռչեանը, էջ 14-15; 343-344; Լազրինն մտագրորի թիշտակարաններ. ՏՊ զար, էջ 182։

² Տե՛ս Է. Օրբեան, Византизмъ въ Арменіи на Халонскихъ крестьянскихъ каменяхъ XII и XIII вѣковъ. – В кн. Է. Օրբեան, Византизмъ въ Арменіи, Եր., 1963, с. 199-203՝ ըստ Ք. Սուրբարեանի (ըստ Ս. Սուրբարեանի) «Ջ. Քող., էջ 33»։ Գիվամ հազ գիմագրուորքսն, պր. V, էջ 69, 87՝ 198 վերջումն է ԹՊՆԵ թագկերթին։ քաղք, յաւելի՛ «ն կանգնելի գիմագու», ապա Աշխ. «Վերչից 2-3 տող պատի մէջ ե՛ն»։ Ք. Ա. Սուրբարեան, Գանձաւար, էջ 149-150 (հոյճի)։

Վճարքի 15-րդ տարում արգիստ բառի առաջին տասերը՝ Ո՞՞՞, փորագրվել սկզբում վրիպել, ապա նկատել ու անելի փոքր շափերով անզարեղ է ՄԱՅՐ բառի վերջին Բ-ի եւ -ՅՍՍ բառապարտի Ո առո՞ր վերելում: 22-րդ տարում փորագրողը ՄԱՅՐ բառի առաջին տառը սկզբում վրիպել, ապա նկատել ու անզարեղ է (անելի փոքր շափերով) Ո՞՞՞ բառի Մ-ի աչ Դարիզոնական սակզին տակ՝ Վերջին 5 վնասում տալերի վերահանգնման առաւել նասանական տարբերակը Գեորգեան է. սկան/զնեցի / ասար[աշ] / իմ մար[ս եւ] / զի[մայ զա]/աւ[իցա 5]/եւ[ացն-ւոց]: միշտ է, վճարգրում մեզ, իրոք, չի հանդիպել սկանզնեցի ասարտա բանա՝ կը՝ արքմաքար զկերտ: իմաստով, այն չկայ նաեւ սկանզնեցիան բառարանում, թէլզտ, թում է, թէ անհարգաւ չէ չկարին՝:

Այս բնագրում հանգուցեալին որում՝ անը եւալին[յ] ու է յեթոյաստոյ հասոյի փոխնցաւ բնութագրումներն ուշացիր թնկելու շէջում, թում է, թէ տակոյ փաստերը նարարտ չէ մեկնարանել այլ կերպ. զան ենթագրելով, որ 1174 թ. մահացած Վախտանգը եղել է Գրիգոր Մեծի որդին ու յաջորդը, իսկ Նրչիտը՝ Գրիգորի կնիք: Իշխանութիւնն ասում է, որ Վախտանգից բացի (կրկին՝ երանից ասոյ) կորցրել է նաեւ այլ զաւակների (կամ զանէ մէկին)՝ սորպոց, որ Աստուծոյ անզուկը կործանեցան: Երաւ միւս նշումից՝ «նս՝ ... թում Արասա[յ] թաղ[ա]վորիւն, բնում է, որ իր մայրը (այսինքն՝ Գրիգոր Մեծի զորանը, որի անունը, ցար, նշում է չէ) եղել է Գրիգորի մանկան արքաներից մէկը՝ Արաս Ա-ի (1112-1145) զուարտուր Նրչիտի հայր Լասանի, այսինքն՝ Գրիգոր Մեծի աներոյ մասին սոցիոլոգիական ուղիղ ասուլանի բացակայութեան պատճառով ենթակայում զժուար է վերջնական կործինի գալ. պարզ է չէլ այն, որ ետ չէր կարող որել անհշտ իշխանասանցի լինել: Հնարար է, որ զա նազարեկեան Լասան Ա-ն էր՝ ելբայրը Գարգաների Կանապարտի 2 խաչարերի վճարգրում լիշում Զաշուս Ա-ի՞: Լասապատիկ վերիզմանատանը երա կանգնեցրած՝ մորուցով ու ստգուարով հեծեալի զանկանով մեծ խաչարի վճարգրին է (վերջից վնասում). «միւս [-1186 թ.] / եւ՝ Լաս/ան, որդի ե/[ալ]բուկայ, / կան[զն]/նցի զխա[լին]բա ի վ[ի]նրայ...»՝ Այս վարկածով Արաս Թագաւորի փեսան լինելու փաստից նաեւ բնում է, որ Լասանը ինչպան Ա-ի հեջ տաղ որդին է եղել, որը, թերեւս, ի տարբերութիւն Զաշուս անունով անի յայտնի կորոք, չի թողել որդի-մտանկ: Իսկ երան Բաղայ արքայապետը անուրին սկասան Գեարգորեցու հետ համագրոյ Գար. Յովսէփեանի միւսը՝ շտաղոզական է թում (ան՝ ստորեւ). Ենչտ չէ նաեւ այս Զաշուս Ա-ին իր Կանան թումն հետ (-Կանանու հոր) նշանակելը:

¹ ՀՃԸ. Լալերն բացատրական բառարան, Կազմից՝ Ս. Տ. Մալխոսյանց, հտ. Ա, էր. 1944, էջ 292:
² Տե՛ս Փ. կար. Յովսէփեան, Եղարակեանց կամ Պոչեանց, էջ 16: Դիվան հայ վճարգրայն, ար. V, էջ 74, 80՝ 217, 218 (առաջին վճարգիրը յուսարան է 1173-ով, տե՛ս ստորեւ, էջ 322):
³ Դիվան հայ վճարգրայն, ար. V, էջ 34, 80՝ 76:
⁴ Փ. կար. Յովսէփեան, Եղարակեանց կամ Պոչեանց, էջ 16-17:

Նկատելի է, որ նրշխտի վճարների թուականներ երկրորդ տասը մի փոքր տարբերում է քննարկի միտ Երեքեր (չիտ հասկանալի չէ ետե երանեց աչ մեկ կետը (թուականի կրկնակնէա կայ միայն Գից յետոյ): Ո՞րք իբրեւ վարկած՝ ձառածէնեք, թէ գրագը կամեցնէ է մեա եւ -Գ թուանշանեերի միջե, սանեք, կցագքր սեա գրեի (մտանաւած Երի), ապա թուականը կը շեկեր սեա եւ, այսինքն՝ 1154 թ., որը չէր հակառի աղբիւրների մի խումբ տտանայներե: Բայց կ՞րք կտակածի տակ չառեեեց վճարների թուականի հաստատութիւնը, ապա պիտի որոշակի վերապահուածով ձառեանք Գրիգոր Մեծի որդի եւ ժողովնոյ երբտտարք տեւ: Հախտանգին յաղարկած Հաստե Մեծ կրետտարեայի պնգմանը՝ իր տաազութեանե 40 (կամ 30) տարեների ձառնի՝, եւ նրա՝ եաշէնի իշխանաց իշխան (տեւեւ) գտտեայու աեիք իրական թուական համարեեք 1174-ը:

Ուշ վիշտարեում է Հաստե Գետամեանին, սգ, ըստ Միտթար Գոշի՝ սպանեւ էր Գրիգոր Մեծին ու նրա Մնկաա եղբորը, ապա Դարարտը է հնթագրեւ, որ նրա տեթթեերն ընգրգրեկե հն եաշէնագրի Քաշտակ վտակի վերետտվում գտտուպ կոշիկ տնապատի շրջանայքը (գա Կարկառի ձախակերգման վտակեերի տազանեերի հեա միտանե կազմում էր աշխարհաշոշքեան Արցախի կնեարմանկան Գրանք գտտառի Գրեթա-արեմտեան տեկիւրը¹), քանի որ այդ վտեքի երկու վճարներում յիշուած է Դաստե տնուելը: Գրանքից մեկը (մեծ գրանիտ իաշքարի թեւերի շորքը 20 կարն տոզերով) թուագրում է 1179-սգ. «Յոտանե մեւ. [-1179 թ.]: Ես՝ Եահան, որդի[ւ] Գետամա[ւ], կանցեեցի գիտաւ ի տապանի եղջար իմ[ւ] սեթ Գրիգոր[ւ]՝: Մեկ ալլ մեծ, գեղարանեակ իաշքարի վրաւ պահպանուել է ետե, ըստ տեեեայեի՝ սրտում յիշուած Եահանի Ետազանեց տապանագիրք. «Յիւկ մեթ. է [-1183 թ.]: Ես՝ Տը Գազիկ եւ եղբայր իմ Գրիգ[ւ]տը, որդիք Եահանայ, կանցեեցաք գիտաւ հար ձեր[ւ]...՝: Ի ղեպ, տը Գազիկե տնուել յուշում է, որ Գետամեանեերի հեա կարեկի է կապել ու կտարտանգի տեղում տապ Գետամե տեւը վերականգնել վերջերս Կարկառի Գարեից (Բաղարա) վտակի հովտում գտտուպ Օխաը եզքի Դեպվայքում յաղտարեերում մի իաշքարի վճարքում. «Յիւկ մեթ. էր [-1183 թ.]. Գազիկ՝ որդի Հաստե[ւ], թոն (Գետամա[ւ]...)՝ (այտեպ պիտի Գաշտի տանեք, որ Գազիկ տնուեն Արցախում թիւ է հանգրգում, քաչի

¹ Մանրամասն տե՛ս ստորեւ, էջ 307, 316-318:

² Տե՛ս Ա. Յակոբեան, «Կատու-աշխարհագրական եւ վիճակագրական հետազոտութեանց», էջ 311-316: Վանքի՝ «Կոշիկ» ամսուր գիտու ԺԳ դարում արեմտապարտ է եղիւ. տե՛ս Գիւլամ հալ վիճակագրում, սթ. V, էջ 28, 8^ր 56 («ՄԴԳ» [-1244 թ.] լսմուն Ա^տ... եւ Գոռ, որդի իշխանից Վաս[ւ]կան], յուտը միտամեցան] կոշիկ ամապատը. տթ... էջ 30, 8^ր 61 («Ես՝ Վասակ, գնեցի հող եւ վամատտեղա, ետտ կոշիկ ամապատ. միտամեցա տգե...»): էջ 32, 8^ր 68 («Ես՝ Յայկ [վերեմանում] Տղե, որը, տակցե, ուղղիկ է ըստ յուամեկար 22-ի եւ գրամեկարի - Ա Յ], որդի [...]ալ, իմ քնեից գնեցի հող, [միտամեցա Ա^տը Եշամե կանակցութեան եղարքս կոշիկ ան[ւ]պատու եւ] տգե իմ...»):

³ Դիւլամ հալ վիճակագրում, սթ. V, էջ 28, 8^ր 45:

⁴ ԱԳԵ, էջ 26, 8^ր 49:

⁵ Տե՛ս Ա. Մարգարեան, Յու. Առաքելյան, Գասարա, եր., 2006, էջ 10:

Պանք գաւառի այս ղեկորից, այն անկալ է նաև որպէս Գորգուսի՝ ժ զ. վերջի թագաւորի անուն): Արա Տեա կարծին է կապել եւ նախ Հասանի (որը լիովին կարող էր լինել Գրիգոր Մեծ եօթանարեքսոս թշնամին) տապանադիր համարել յասակայքի միւս խոչարի վիճագիրը. սմ մեծ՛ի: Թուակահ[ի] [-1165 թ.]: կանգնեցա[լ] խաչս ի տապանի Հասանա[լ] որ[զոյ՞...] ակ[՛... որք] երկրպագէք, յագաթս չ[իշեցէ՛ք]՝: Զափազանց հրապուրել է նաև յասակայ տապանատանց կանգնած խոչարի 10-տաղանոց վիճագիրը (սՔի: / մէ: էր [-1158 թ.]: Ես՝ Ս/ձ-պատ՝ որցի / Վասակա[լ], կան/զնեցի գե/աչա որգ/ոյ իմոյ Գաւ/թուհա, որ կիս/արեակ[լ] փոխ/եցու ի թոճաա՛Բ, կապել Հասան Գեուսմեանի թշնամի Գրիգոր Մեծի եղբայր Սմկաա Վասակեանի հետ. անկը յարմար է, թէպէտ ոչ մեծ ինզիր կալ յո՛վ ժամանակի առումով (յակ, զուցէ՛ ոչտք է ընթերցել՝ սՔի մեծ՛ էր [-1153 թ.]՝ հաչուի աննկելով գննէ գրչապետում Բ → է յամարապէս շփոթը):

Իսկ նախ Գեուսմի երկրորդ վիճագիրը (Պոչիկ անապատի սրահի Գրիգորային պատի մեծ խորշի մէջ՝ հովանարուած, 7-տաղանոց, իտալական կամ իշխանի որցի Պոչի՛ 1244 թուակիր վիճագրի կողքին) յայտնում է մեծածառայ ետիքաուսթիանների մասին. «(Յուս)ովն Ատոռոյ, ես՝ Գեուսմ, որցի Սրապին, անուսին իմ Մամա[լ], միարաննցար սօք ուխտիս եւ ակար Սաք Գերգա[լ] ի մեր հայրենեաց եզս Ղ[...] Անքրածու Սաք Գերցի մեր տնայազաց՝ իւր հողի ետշտայարէն ու զՋննաւագն ու (...)... Միարանք ակին Գի մ/ամ...] ...՝: Գիրակոս Գանձակեցին վկայում է, որ յասարապէս 1250 թ. Հասան Զաչալ իշխանի գլխաւորութեամբ Սարթթա ծննդով փոխարքայի ժող ժամանած 5-6-տաղանոց խմբի մէջ էր սեւ գ՛եուսմ իշխանն՝ պարկեշտ պատանի՝, որին Շարտար է համարել վերջին արձանագրութեան մէջ յիշատակուած՝ Սրապի որցի եւ Մամայի անուսին Գեուսմի հետ: Եշննք նաև, որ, ինչպէս յայտնի է Հազարայի Ս. Աստուածամորն (անուանուած՝ եսարանալէն) եկեղեցու 6-տաղանոց ընդարձակ, ցաւօք, անթուակիր շինարարական վիճագրից (սԿածան Ատոռոյ, շինեցար եկեղեցիս արզնամք եսթուհին՝ (զանկ)ր Հասանայ, յազգէ՛ Գեուսմանց, որ բերու ի ետշտոյ յամուսնութեան Զարարիս, որ էր տէր Գազա[լ] եւ Տաշո[լ], Գարցմանա[լ] եւ Տէրունականին եւ ոչնոց գաւառաց: Ընց որում եկեալ եղբայր իւր՝ Սններբիս եւ Սեւազա[լ], եւ փոխեալ ի թոճաա՛ Եզան առ գրան կաթողիկէս. իսկ եսթուսն զ՝սԿ յիշատակի նոցա եւ իւր շինեաց զա...՝), Գեուսմեանների մի ճիւղը ժ՛ զ. վերջին կամ ժ՛ զ.

¹ Անդ:

² Անդ, էջ 9:

³ Գուցէ՛ եւ՛ ղնկալելի է մ՛նրոսն շաղաց (կամ սնդն Ա շաղաց՝) փխ մեր տնայազաց:

⁴ Գնխան հայ վիճագրութեան, սր. V, էջ 28, 80՝ 57:

⁵ Գիրակոս, գլ. ԾԵ, էջ 359: Պատմիչը յայտնա՛նէ Եջում է նաև Գրիգոր Տղայ իշխանին, Մարկոս վարդապետի՛ն եւ Գրիգոր նախկուստին:

⁶ Գ. Ղաթաղարյան, Հարցաւ, էջ 220, 80՝ 111: Ծարմնակութեան մէջ. «Էլ ես՝ տէր Յովնաննէս եւ միարանք Հաղարտա[լ], տուաց սոցա ին-ուսն մի պատարագ ի տարեցն: Այս վամանաք-նախկուստոց կարող է լինել ժ՛ զ. վերջի միկնել 1220-ական թթ. պաշտօնակարան Ծղղմաննէս Ա-Գ՝ Գրիգոր Ա Մարեցի իշխանի շղիմ, կամ նրան յաջոր-

սկզբին տեղագրորեն էլ է Լոսի (Քուզ Զարարժ Վահրամեանը գտնուել է 1204/1205 թ.¹): Հաջորափ տապանատան կենտրոնական շարքի շիրմաքարերի մէջ կան «Սեւազայա եւ «Սիննաքերիմ թ[ո]սն աւազ Սեւաքիբիմա[յ]» տապանագրերով շիրմաքարեր (գրանց մըշու միայն երկու տապանաքար կայ), որ կարող են վերագրուել ետիւն Դնուսեաների եղբայրներին. այդպէս յայտնի է գտնուում ետեւ երանց՝ Սեւեբիմ անունով պապը, որը, թէրևս, կարող է համարուել Գոշիկ անապատում երկնքս վկայուած Եանան իշխանի հայր Դնուսի եղբայրը կամ հորեղբորդին:

Ընդ սմին, Դնուս անունը մէկ անգամ յիշատակուած է ետեւ Զարեքցարի վանքի, ըստ ամենայնի՝ մ⁴ զարի մի փոքրածաւալ եւտիրատուական վիմադրով (կնկնղեցու հրահայտիկ պատին, կերպուտ, Յ-առջանոց եւ անթուակիրք). «Ստունով, ես՝ Դնուս, միարանեցա[յ] ստք սրտախ, ակն մե գիրք... (տմ[յ]ին մե ժամ ստք Անորի տանին»², Սակայն այդ տարածքի տարբերակն տեղի թիւ է հասանական ետեւ այն պատճառով, որ ՚՛նց երանից մի փոքր Ենու՝ Վազուհասին արեւմուտքից հարեւան Վարգանագանի (Վարգանլու) գիւղաւանդին կնկնղեցու բարաւորին է պահպանուել արեւմադրութիւն՝ գրուած «Տաւազան իշխանի ամուսին» եւ Գոշպուր Մեծ իշխանի գուտար Հասանի (քեակրու՝ «Հասն») անունից, որն արդէն Ք. Ուլուրաքեանի կողմից իրաւացիորէն համազրուել է Միսիմար Գոշիկ նշած թուրքմէն ցեղապետի այլու հետ՝ Տեղին եղենք, որ այդ շինարարական վիմագիրը ժամանակին ընթերցուել է Մարտպ Տէր-Մովսիսեանի կողմից³, իսկ վերջերս այն լուսնկարել է Էջգրիտ վերծանել-սրբագրել է Զարտարապետ Մամուլէ Այվազեանը (լուսնականին միտմեւ յատուկ տառերով եւ յաւ պահպանուածութեամբ վիմագրի 10 տողերից ութը կտակելու են, իսկ վերջին երկու՝ բարաւորի կրտսերական կենտրոնում անգագրուած կարճ տողերը՝ հորիզոնական): Լուսնակարը եւ վերծանութիւնը սիրալիր արամազորելու համար մեր երախտագիտութիւնը յայտնելով ուսումնասիրողին՝ օգտագործուած ենք առիթը՝ այդ ուշագրու ընտղիրը հրատարակելու ամբողջութեամբ (գրչանկարը տե՛ս սոյն աշխատութեան Ցանկրուած Բում):

«Ի թվոս մԳԿ՝ էր [-1215 թ.]: Ի վերջին եւ ի նկաղել ժամանակիս, / ես՝ Հաս[ա]ն⁴, գուտար Մեծին Գրիգորոյ, ամուսին Տաւազանլայ իշխանի, շինեց[ի] զկնկնղեցիս ի փրկութիւն իմ / եւ անն իմա[յ] Ասաչն՝ որ լինի գուտազ կնկնղեցիս՝ տե

դած մրցմանն եղբորորդի (Հասան Ա-ի եւ Դոսի որդի), որի յարող Համազասպ եւ Կիսկուպուս անաչին թուակիր վիմագիրը 1242-ից էլ (տե՛ս ստորեւ, էջ 323):

¹ Տե՛ս Ա. Ի. Շահնուզաթթոս, Վահրամեանքի իշխանութիւնը, Եր., 1990, էջ 67-68, 128: Լեղիմակի կարծեցով (էջ 70-71)՝ իսարումաշէնը կնկնղեցու շինարարական վիմագիրը գրուած կարող էր լինել մինչ Զարազէի եւ իսթումը որդի Վամրամ Գաղեցու կողմից Շամցոյի ազատագրումը (շնակիրը Վահրամեանների տիրութեան թու՛մ այդ շաղաքը չի յիշատակում), աչիմքն՝ 1205-1216/1217 թթ. միջեւ: Վամրամը վախճանուել է մոնղոլների դէմ 1249 թ. անլալող ապստամբութեան ժամանակ կամ դրանից ոչ շատ անց, ըստ Արտ. Օսմանլարեանի՝ մտատարապէս 1250/1251 թ. (տե՛ս էջ 127-128):

² Տե՛ս Կ. Լաֆաղարյան, Հարցաւ, էջ 187, 6^ա 54, 10Բ, 1:

³ Օրջան Քալ վիմագրութեան, ստ. V, էջ 133, 6^ա 644:

⁴ Բ. Ա. Ուլուրաքեան, Խաչենի իշխանութիւնը, էջ 121:

⁵ Տե՛ս Դիմակ Քալ վիմագրութեան, ստ. V, էջ 115, 6^ա 383:

իմոյ արասցեն: ըթէ սք չիմ/ոց կամ յատարաց խափանել շ/անայ՝ մեր մեզացն կարանկ/ան է. կատարիչ[ը]ն արհ/նին / Առանչա. Բնագրում պահպանում ենք Հաս[ի]ն բառի հոգքին Մ. Տեր-Մովսէսեանի գրած Ֆարցական նշանը, քանի որ առեւել անձնանունն արական է եւ մեզ յայտնի չէ նրա իրական տարրերակի սօտադործման արիշ զեպք (այդպէս՝ նաև ճր. Անանեանին)՝ «Վիմագրի 4-5-րդ առգիւրի «Առաջի՝ որ լինի զաւազ եկ[եա]կեցին՝ առն իմոյ արասցենն հասուածը հարարտ է Բուսն հասկանալ իրրին՝ «Առաջին [Ներքին]՝ երբ [պատրաստ] լինի եկեղծցու աւազ [խորան]ը՝ Բո՛ց [պատարագին] իմ անունու [հոգու յիշատակին] համար անենն՝: Հձմ., սր.՝ Գրիգոր Հնչուտի՝ Գոշափանքի Ս. Գրիգոր կաթողիկոսի շինարարական վիմագրում՝ «(ն)առն զաւազ խորան՝ ինձ պատար[ագե]լ»¹, նաև Գաղիփոսի շինարարական վիմագրում՝ «...հաստատեցայ կամուխցութեան եղբարցն՝ զաւազ խորանի զպատարագն յանուն վերագրելոցս կատարելո՞, կամ հարանշատում ներսու կաթողիկոսի վիմագրում՝ «ժ ՄՂԸ. [-1246 թ.]... ես՝ անը ներսու Ագուանից կաթողիկոս, Ճարանեցա[լ] ի հորանաշատա[լ] Սոք Առտոմածնիս: Յիշատակ հաստատեցին զաւազ յեկեղծցիս իւր խորանաւոցս ձեռածը՝ Վանական վարդապետին՝ շինողի վանիցս, ի առանի ապք ժողովոյն նիկիտա[լ]...»²:

Այդ՝ Միքիթայ Գոշը, կիրակոս Գանձակեցին է. ժԹԺԳ զարերի տարատեսակ ազդիրներ բազմաթիւ առիթներով յիշատակում են եփանաքերը (նաև՝ ետախան բերդ, ետախան բերդ, ետախան բերդ ձեւերով)՝ իրրին ետալն երկրամասի, ապա երս ներքին ետալն կոչուած հաստածի իշխանատանն՝³ կենտրոնական ամբոց: Մական այն իրականում գոյութիւն ունէր շատ վաղուց (ժառանգելուներն ամբոցի վիմագրումը վերագրում են վաղ միջնադարի ժամանակաշրջանին), պարզապէս ԹԺԱ զգ. ազդիրներում, մեր կարծիքով, անկի տարածուած էր նրա տեւիկն անուանումը: Մեզ հասած ազդիրներից այդ բերզանունն առաջին անգամ միշտ է (Յովհաննէս Գրասխանակերտացոյ ժի փոքր վայր)՝ 852-888 (կամ 976-982) թթ. միջև գրուած Մովսէս Գարսարանցու երկի մի ազդիր: Հաս ՊԱ-ի նախազերին գլխի (Ի-իւր /իւ/) տեղեկութեան՝ 827 թ. Գաղիփոսի ռարածորուն՝ վերջին ամբերանունն կոչուած Վարազ Տրդատ Բ իշխանն իր ձանկահատակ որդու հետ

¹ Հ. Անանյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. 9, էջ 51:
² Վերմանուշեան ինչ-ի՞նչ բաց տեղիներ բնորոշիկ նմ լուսանդի ուսուցիչ՝ Գարոյր Մուրադեանի մաս:
³ Տե՛ս՝ «Իրվան Տայ վիմագրութեան, սր. VI, Երեսնի շջում, 'եպմեցեմ' Ս. Ա. Ավագյան, Հ. Մ. Զանգուարյան, Նր., 1977, էջ 106, 8⁰ 236, լուսանկ՝ տախտ. 80Ը:
⁴ Տե՛ս՝ «Իրվան Տայ վիմագրութեան, սր. V, էջ 198-199, 8⁰ 708, լուսանկ՝ տախտ. XXIX, Ս. Կարապետյան, Հայ մշակութի բուշարնագները, էջ 110, 8⁰ 1:
⁵ Տե՛ս Կ. Ղաֆազարյան, Գաղմա-ճնապիտանս դիտողութեաններ նոր շերտի կրօնիկան իշխանութեան մասին, էջ 100 (վերաբրան՝ Կ. Ղաֆազարյան, Ելնը հայոց միջնադարյան մշակութի եւ պատմութեան ինք.՝ Գ. Մարտիրոսյան, Նր., 2007, էջ 221): Տե՛ս նաև ստորև (էջ 314) վերմանուած բնագրում. «...առաջ՝ (որ երկրպագանէք՝ Հաստան[ի] յողարսս իջէ՛ք»:
⁶ Այս տե՛քը Գանձնաւոցի կատարող Հասան Զալալ Վախտանջանի անունով կոչուող Հասան-Ջալալեաններ:

պատեան է իր ազգական ներսե՛ր Մրենցի իշխանի կողմից. այդ ողբերգական դիպուածը շարագրում է նաև Ստեփաննոս Նրբէլեանը, իսկ թան աղբիւրը Ք գ. վերջի *Հայոց գնաթղիկոս Մաշտոց Աղիվարդեացու՝* մեզ շնամած պատմական երևի է՛: Դա՛նտուրանցիի Գ. իր (ից) գրքում յանելում է, որ *Վարազ Տրդատի սպանութիւնից յետո՛ւ նրա այրին իր Սպրամ գասեր Վեռ կարողացել է փախել և քրիստոսյան ժանր սպանութիւնից յետո՛ւ ազատանել չի բերցնեալ նոյննայ, որանց Սպրամն ամուսնացել է անիք նշանաւոր իշխան Սահյ Սմբատեանի որդի Սպրեմսե՛րն Վեռ:* Ինչէն ամբողջ առուեսպէս համազրում է այլ բերդերի Վեռ՝ Առշաղակաբերդի (նանի՝ Հաւախաղաց, Սախաղան՝ Խաչնաղետի վտակ Քոյառակի ու Կարկառի վտակ Պարեցիքի շրջածան լեռնաշղթայի վրայ) կամ Հաւախաղացի (նանի՝ Հաւախաղաց, Կախն-ղայա՝ Տրատի Քուրթու և Երազուր գտակների շրջածան լեռնաշղթայի վրայ)՝ Սահայն կրակոս Դանեակեցու ատեանները չեն հաստատում այդ ասանկական համազրումները: Եւ յայտեմ է, որ մեկզկեկը Կարկառի Հոգիան ասպատակիւրց յետո՛ւ, Յայի նուանցիկն Հաւախաղաց ամբողջ (Վաշաղակաբերդ) և գաժան հաշուարդար տեան նրա պաշտակներն Վեռ, սպա նաան Խոխանաբերդին (Դանեասարի գիմաց գանուոյ) ու պաշարեցին այժմոց Հասան Ջալալ Վախտանգեան իշխանի գլխաորութեամբ պատասպարում քնակալութեանը: Պատմիչը, երբից յիշատակելոյ խոխանաբերդը, երկիցս նշում է, որ ամբողջ այգալէս էր կշւում զոտ պարսկական բարբառոյն, զոտ բարբառոյն Պարսիցս (այսինքն՝ սեռամեկգանակարար, պարսին կամ թիւրք ժողովուրդների լիզուով): Դանեասար՝ եւ նկատի ունէր պեղծա կամ տարրա նշանուից արարելէն զխոխ, զխոխ բառը՝ կամ մի ուրիշ ասարպետու կարգի, իսկ գրանից յիշում է, որ Դանեակեցու իմացած՝ ամբողջ Վախերէն՝ անուանուց մի Կանթալայա անուն էր, որը յիշատակելը նան պարզալէս կրկնութիւն կը լինէր. գմուար չէ կուսէն, որ զա Վեց սեռալէնն է: Այն նան ողբ կրկնամտի անուն էր՝ իրբև այգպիսին բազմիցս կրկնուած երկի շարագրանքի յոգում, այգ թում և միք նշան գլխի վերառուութեան մէջ. ը. Կանն իտարաթիւն, որ ի կազմանս Խաչնոյ... (Գժժ. նան թան շարագրանքը. ՎՄԻ իմաստու իշխանս, իրբև նան զարժակումն ա նորինացն, ամբողջց գրեանկիւ իտոյ աշխարհին ի քեղն, որ կշի Խոխանաղեղ՝ ըստ բարբառոյն Պարսիցս՝ և Ննչաներ, որ Խոխանաբերդ - Խաչն համազրութեան պտին վնայոյ է նան Մոգսէս Դա՛նտուրանցու՝ վնր յերուած անգնկութիւնը Սահյ Սմբատեանի սեռալէն բերդի մասին, թան որ Խոխանաբերդն անկի մա է Դագիվանքի զխորանորինս, թան Կաշաղակաբերդը (իշենը, որ ԱՅ.Ի տեղգնու-

¹ Տե՛ս վերևում, էջ 140-148:

² Մ. Յովհաննիսեան, Հայաստանի քերդերը, Վեճնտիկ - Ս. Ղազար, 1970, էջ 452; Ծ. Միլիսայան, Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական ճուղարմանները, էջ 23; ՀՀՕՏ թատրաճ, հո. 2, էջ 665, 945; Ս. Սարգսյան, Խաչնի ամբողջը, էջ 39-45:

³ Տե՛ս Հ. Անտանյան, Հայերէն գաստուղան թատրաճ, Քի՛վկոս, 1913, էջ 483; Հայոց լեզուի բարբառային թատրաճ, հո. Բ, էջ., 2002, էջ 247:

⁴ Կիցակոս, էջ 267-269:

Քնան համանաչը՝ Դադիգանցին շատ մաս գտնուող միս՝ Հաւախազաց անոցը հասուցանել է անէն ուշ՝ Գրիգոր Ասրնհրանճեանի կողմից)։

Եղանակ համազարթեան օգտին է խառնել, գրել, եւեւ Անանիա Մոկացու յիշատակով շեղանալ փակիչ գոյով՝ Քնան փաստը, է՞նքէ կհատու ունենալ, որ ետեւաներիցի անմիջապէս յանջին գտնուում է Հաւազանի կողմում նշանաւոր փակեան համայնքը, իսկ նաշազարթեանցին մասին նման հոգեւոր հաստատութիւն յարանի չէ։ Վերջապէս, Քնան է, թէ կարելի է ուշադրութեան աննկ այն հանգամանքը, որ ետեւաներիցի լեռնազանցուածք յառնում է անմիջապէս ետեւանցի տի հոգեւոր գիտնում, իսկ Քաշազարթեանցի կրօն Քաշազարթ փակիչ հոգեւոր միջնամասում է, ընդ որում ետեւանցի գտնանուել է կրան յարոյ ետեւանաւոր յիշուած են արդէն ժ՞-ժ՞ ԳԳ. վիճակներում (Նճճ, տե՛ս յոս ք նաշինաւոր...՝) անկար զ[Նազ]... ք նաշինաւոր...՝. տե՛ս նաեւ անկի ուշ յրշանի՝ ժ՞ Գ. կեղերի վիճակներում. ԵՄՄՄ; թի՛ն [-1757 ք]. կանան Աստուծոյ, ես՝ Հոկան փրօցուցեալ, յի՛նքի ձէկ նազայ [ք] ետեւանցի...՝, ինչպէս նաեւ 1473 թուականի (սեպտեմբեր 15) ստույգամբ ընթերցանած՝ 1493) մի յիշատակարանում. Ե...գրեցաւ սուրբ Անտարեսն ք զաւառիս ետեւանաւորոյ, ընդ հոգեւոր Սուրբ Ստեփաննոսի...՝)։ Եշնէք նաեւ, որ ետեւան - ետեւաներից համայնքում իրենց շարունակներում նաեւ տղաները են կատարում են Ս. Սրնհանց եւ Բ. Յարութեանցը՝։

Հարկան արցիւրներին յետոյ անցրագտանալ նաեւ ետեւան քերքի մասին ժ՞ Գ. Ետեւան կեղ տարապէգու հեղինակ Մահաճազ ան-Նասաիի մեղովան Քաշազ ար-Գրի Մանկարթեանի կենսագրութիւնը գերատաւաններ կերի վկայութեանը։ Հաւազարթի՝ մի կողմից պատարճուած ուսերէն Քաշազանութեան ընտրի՝ ձեռնարկներին փառելով Անտարեսն հասած Քաշազ ար-Գրի ետեւանցի վկայի Ետարթ ար-Մուլլի թանակը 1227 թ., անցնելով Արաքս գետից Գրախ, սիանց առաւ ետեւան անոցի մաս, որունց գտնում էր Քաշազ ար-Գրից [ԵՄՄ. Քաշազ Դոյանի՝] Իսնէ ար-Գրիցի [Իսնէ Իսնէ Քաշազեանի - Ս. Յ] զրոյրոցին։ Ետարթ ար-Մուլլի սիանց սպանալ ու սարսափեցնել կրան, միելու որ հաշտութեան մասին համաձայնութեան եկաւ՝ այն պայմանով, որ իրեն կը վճարեն 10 հազար զինար քերքերի եւ արատ կ'արժանին նախկինում ու վերջերս գերտած 700 մահճեղանակներին (չարտանակութեան մէջ. Ե՞րանց մէջ կանն եւ այնպի-

¹ Գրիգոր Քաշազարթեան, ար. V, էջ 38, 6^ր 82։

² ԱԸԳ, էջ 224, 6^ր 755։

³ ԱԸԳ, էջ 138, 6^ր 460։

⁴ Տե՛ս Մ. Եւ. Քաշազարթեանց, Արաքս, էջ 247) մի դարի նախընթացներին միջնադարամեր, Ման III (1481-1500 թթ.), Կազմիչ՝ Լ. Ս. Քաշազեան, Եր., 1967, էջ 344։

⁵ Տե՛ս Ռուսներ Արաքսահարթեան, Իստորիա Արմենի, Սեր. ք Երեւանի քաղաքում, Եր., 1986 [Մերիցի "Արմենի և Երեւանի քաղաքում" Մ. Ս. Սրնհանցի՝] Ս. Է. Հարութեանց, Հարութեանցի պատմութեան արտաք, էջ 81։ Եւստ արտ՝ սկսող է ուղղել նաեւ մեր՝ 2009 թ. զրի՛ն - Արաքսի կենտրոնական ու Սրնհանցի միջնադարեան գաղտնակը զաւ - Արաքսահարթեան - Սրնհանց-արտաք։

սիք, որ գերեզմարուկ էին ծածուկ նստակում, իսկ գերաթիւնից ազատուցին ար-
գէն ձերուկի»⁵: «Տաշէն... միջնագարեան ամրացիւ նամար թարգմանիչը եւս ծա-
նոթագրում է. «Յիշող՝ եօխանարեղո՛»:

Ան-նասաւիք նման՝ Կաշէն սեռանգիս ամար բերդի լիշառակութիւն է պահ-
պանել նաեւ ՔՊ Գ. առաջին կէտի պարսկապէտու տեսնուն Նոյննակն իր «Ալիխար-
նի զարմանալիքները» աշխարհագրական երկում, որի ստեղծման ժամանակն ար-
եւելագետ Ն. Միկելաիս-Մահրաջը նամարում է 1220-ական թթ. կէտերը⁶: Բաւա-
րանի ձեռնով կազմուած այդ երկի ուստերէն թարգմանութեան մէջ արտարկէն
«Տեսա տասի տակ շարտարուած է նաեւ, ըստ աննայի»՝ «Տաշէն» բառապատումը,
թէւս պահպանուած ձեռագրերում զերեւադիր-բառի տեղը բաց է թողած), որում
ասում է. «Այդ նահանգը [փրլայաթ] դժուարամատչելի է, բնակիչի եւ տնտեսնե-
րի մէջ. պանօկանում է Ասսանի մարզերին [ա՛մա՛լ]. այնտեղ հայեր են [տարում],
Արեւադի [րնւս՝ Վրքք] մարզիկ երանց փաղիշա՛նին տապաւեր [րնւս՝ թագաւոյ] են
տնտեսում. երանք արիւղաների Տես իւսպութիւններ են տնում: Երանք անտ
բեղ ունեն: Իւրամի տիրակալ-փաղիշա՛նը՝ յազմանակոյ աշխարհի ու հոգեւոր
գործերում, Յ11 թ. [ճիշդէր, = 1214/1215 թթ.] արշաւոց կրնի [գարէ] խորքը. նրա
զարբերը յազմանակ տարան եւ նամասարան կտտարան արինս (շարունակու-
թիւնը, «...նրանք ստրուկներ ու հարուստ ազգամար բերեցին եւ հրի ծածուկներն
այն թաղմաստուածների տներն ու բնակավայրերը, [այդպէս] զրուստուակց [փա-
ղիշա՛ն] ոչ զնեւթիւնը: Այդ վայրի տարակներն են՝ հաննիկ գիւնները, բարա-
ւտ խեղուրը, խորադը եւ թաղքը Եւսուր»⁷: Թերուած շարտարակի բովան «Տաշէն
նահանգի տարուր բերդիս մայրն երկուս եւ միւսմանակ տնուեր շաւուս հան-
գամանքը որոշ հասանականութեամբ թոյլ է տալիս մտածել, թէ պատճառը, գուցէ,
երկու աշխարհագրական միաւորների եւշմանուտութիւնն է եղել: Թէպէս թաշա-

⁵ Шикай ад-Дин Мухаммад ибн-Нисаян, Жизнеописание султана Арслана ад-Дини, с. 211-212.

⁶ Անը, էջ 388: Մանգոլագրութեան մէջ թարգմանիչ Ջ. Բուխարեյց շարեմակում է մանս. «Ֆիրակու Գաննակեք. «Ամրոցը, որ արարիւրէն կաշում էր եօխանարեղ (Ֆիրակալի զարէ բնակարան)»: Վերցնի «թարգմանութիւն» լիովին անմասկանակ է (այս տեղով խորհրդատարութեան ճամբը երախտապիտարտնա են շարեմում մանս իրանագէտ Արմանուշ Կոզմոցեանցի»:

⁷ Н. А. Микаило-Макаий, Географическое сознание XIII в. из персидского языка (Новый источник по исторической географии Азербайджана и Армении). – Ученые записки Института востоковедения, т. IX, Москва-Ленинград, 1954, с. 184-185 (փրմագրի եւ ինքնուրու ճամբի տե՛ս էջ 177-184):

⁸ Անը, էջ 204-205: 'Արձ'ե՛ն ա՛ւ-Լոյնի (Чулак мина). Критический текст, пер. с персидского, введение, комментарий и указатели А. П. Смирновой, Москва, 1993, с. 199. Այս բնագրի՝ «այնտեղ հայեր են [տարում]» արտագրութեան փոխարէն (Ա. Պետրոսեյցի Արեւելագիտութեան ինստիտուտի Ձեռ. Ա-253, ք. 202ը՝ «արմանք անդ») անպից աստերն թարգմանութեան՝ «այնտեղ հայեր կան» փոխել մայրն տե՛ս: П. М. Мурадян, История – память поколений, с. 87. Հմմ. В. А. Захаров, История Кавказской Албании в исламизацию и авлазма Н. А. Орбелан и проблемы исчисления истории Армении и Армаха в Азербайджане, Москва, 2012, с. 8-9.

ուսած չէ եւ ձկն այլ ասորերեակ: Պարսին սեւեռուն հեղինակի ժամ ետաշէնի վրայ Արարդատեականի սելչուկ աթարէկի (Ն. Մինդուխ-Մաշկալը ժամօթագրում է, որ դա, Կաւասարար, եղել է էլտիուզեան Մուգաֆար ազգին Ուզրէկը) 1214/1215 թ. արշաւանքի նկարագրութիւնը եղանի կը ձեար (ստանջ որեւէ ազգիւրում զուգահեռի), ընթ շփարակէնք համազրնի դրա եւ Վերին ու Ներքին իտալեաների իշխաններ յի մահուան ժամանակները. քստ Կարգան պատմիչ՝ Եւլիանուն Վարսնանկները մահացել են նոյն տարում՝ Հայոց 663 թուին՝ (27.01.1214-26.01.1215 թթ.), այսինքն՝ 1214-ին: Ընթ եման համազրումը թաւարար է՝ կասկածի տակ լաւանելու էլտիուզեաններին արշաւանքի ժամանակի հաւաստիութիւնը (ուստի եւ՝ արշաւանքի հետ խաշէնի իշխանների գոյնանի՝ թէկուզ եւ անազգակն կապը), ապա, զուցէ, էնչա կը լինի պարսին հեղինակի աւարասու տեղեկատուների տեսած տամար բերդիս տակ ընկալել այդ պահին ետաշէնի իշխանապետութեան իրաւաստիեանք օժտուած Կարսնանգ Հաթիրքչու Կենտրոնական անրոջը, այսինքն՝ Հարեւել:

Տնօրն եղէնք, որ էլտիուզեանների եղև արշաւանքի մասին ձկն այլ զուգահեռ, թէրեւ, կարող է գիտունել նաև 1214 թ. Գողգիսների շնորարական վիճազրում Արզուխաթուն իշխանուհու թողած վկայութիւնը՝ իր անդրանին որդի Հասանի զոհուելու հանգամանքների մասին. «...սպանա ի թուրքաց պատերազմին վտան քրիստանէական հաւատոյա՞: Բացի այդ, վերջերս մենք հնազէտ Գագիկ Արզուխանից որակեալ լուսանկարով ստացուեք եւ վերձանեցինք Ջարգախաշ զիւրի նորայալա իտաշարի (այն իրեցուել է Տրտուր միշնանուգար մախափնեալ բարերազիր լանշերից եւ կանգնեցուել զիրզամիշում) ընկարման վիճակիցը, որը եւս լրացուցիլ անկնկանի է պարունակում նոյն էլտիուզեան արշաւանքի վերաբերելու: Թեւորի հիմնական ձեռք զեանգում է խաշարի թիկունքին 17 սողով, իսկ շարունակութիւնը եւ անարաբ՝ ոչ եւ ձախ կազերին՝ 18 եւ 17 կարճ (3-7 տառ) սողերով: Կողային վերեւի եւ ներքեւի 2-ձական սողերը լրի հողմաւարում են ու անընթեւանիք, քայք զրանց միշնամտներից երեւում է, որ գրումն աւարասական զեզումներ են («...[Յ]ԱԲԱՆ / Ի ԲԵՏԵՍՍ, ԵՒ Ս/ՈՒԳ ՄԵՍ / ԿՅՈՂ ԻՆ/2 ԵՒ ՍԻԲ/ԵԼԵՆՍ Ի/ՄՈՅ, ԵՒ Յ/ԱՌՈՒՄ ՏԷ/ԲՈՒԱԿԱՆ, / ՏԱՆԻՒ ՄԵ/ՍԻ ՉԵՏԿ/ԻՍ, ՄԵՍ (...)) // «(...)Ո/Վ ՉԿՆԻ/ԷՄՍ Ա/ԻՐԷՆ, Ե(Ի) / ՅԵԵԵԱ՝ / ԲԵՏԵՍՍ, ՈՐՓ / ԵԲԿԻՐ Պ/ԱԳԱՆԵՐ՝ / ՅԱՂԱԹ/Յ ՏԻԵՏՏ/ԷՓ, ԸՆ ՈՐՓ (...)»): Իսկ թիկունքի հասուածի (որտեղ հողմաւարում են լով մի քանի հեշտ վերականգնուող տառեր) անբողջական վերձանութիւնը հանուան է (ընդգծել ենք կցազրերը).

¹¹ ՏԱՄԻ ԵՅԱՆ, ԹՎԱԿԱՆ/Ն).

¹² ԻՍ [861 = 26.01.1212-27.01.1213]՝ ՅԱՆՏՄԱՆ ԸՆ Ի ՎԵՐՉԻՆ Ժ(Ա).

¹³ ՄԱՆԱԿՍ, Ի ՏԱՄՏԱՐԱՍ ԸՆ Ի ԵՓ(Ո).

¹⁴ Թ ԱՄԻՍ, ՅԱՄԻ ՅՈՐՈՒՄ ԵԱՒ ԱԶ.

¹ Վարդան, էջ 184:

² Տե՛ս Դիմում հայ վիճագրութեան, սր. V, էջ 199, 8* 708; Ե. Կարապետյան, Հայ մշակութաբի հուշարձանները, էջ 108, 6* 1:

- 114 ԳՆ ԵԱՆՔԱՏ՝ ԲՈՐՆ ԶԱՐՈՒ ԿԱՔ.
 115 ԱԿԱՆԱՅ՝ ԱՆՔՈՒ ԸՆ ԱՆՀԱՄԱՐ Բ.
 116 ԱՐՄՈՒՓՈՅՈՅ ԸՆ ՏՈՐՈՒՍ ԱԵՆԱՐՀՈՒ
 117 ՀԱՅՈՑ ԸՆ ԱՂԱՆԻՍ, ՔԱԿՈՑ ԸՆ ԱՐ.
 118 ԵՐԵՑ ԶԲԱԶՈՒՄ ՔԱՂԱՔՍ, ԵՀԱՅՍԻ.
 119 ԲՆՉԸՆ Ի ՔԱՂԱՔՆ ԳԱՆՉԱԳ, ՀՈՐՆ Ի
 120 {ԳԵ՛}Ր ՏԱԳԱԿԱՆՍ ԵՆ Ի ԱՍՐ՝ ԱՍՐԱՐ.
 121 {Ի՛} ՄԱՇԵՍ ԶԱՄԵՆՆԵՆԱՆ ԸՆ ՀԱՍՈ.
 122 {Ի Ի՛} ԶԻՆՂԱՔԱՐՄ. Ի ԱՍՑՆ ԱՍՐ ԵՄ՝ ՀԱՅ.
 123 ԱՆ՝ ՈՐՊՈՒ ԱՆԱԿՊՈՒ, ԲՈՐՆ ՄԵՄ.
 124 ԲՆ ՎՃՐՀԱՄԱՍ, ԳԱՆԳՆԵՑՐ
 125 ԶԵԱԶՍ ԱՍՈՒՄՆՈՑ ԱՄՈՑ ԵԱ.
 126 {ԲՈՐՆ՝}ԲՆ (... ..) 11

Այս բնագրում առաջին զեմքով հանդես ենք շահելու հարց ՀԱՍՈՆ-ի հարց ՍԵՆԱՐ՝-ի հարցը է համադրել Զարեգարի մի վիճադրի («Գրական» ԳՐ 443) հեղինակ ՍԵՆԱՐՆ-ի հետ¹, ով իր ընդ Նահանգաբարի հետ միասին խաչքար է հանդիսանում Վ.Յ. Բաբելյանի Գրիգորյան [1] Իշխանի, ... որդուց եղբայր և յաջող իշխանի...), որ ընդամենը հետո գրառված էր ... և երբեք չմտադրվեմ, զոր գիտացնեմ վ[...]-ը և չբողնեմ վ[...]-անց Գեղան բերդը (...) անա էր և մեծ պատերազմ, որ տեսնու (...) ԹԾԳ տանիք. և անցը խոհ(ատակ)եցաւ Գրի(գրք) ...» Ս. Բաբելյանը բնակը սխալեցրած է վերահանել այս վիճադրը և մտադրել էլ, հետեւելով նախորդներին, գարեղել է նահանգի (եզրոյ փոխարեն) ու համադրել հարցը պատմիչի լեզուական² մանրանքի կողմից 1250 թ. Եփեսոսի բազմաթիվ հարցերի մասնակից մտադրելի հետ³:

¹ Այս խաչքարի մասին Սեյր (Վեյն-Ֆրանկ) անտիկը է լի համոզմունքով Հեղինակը, անշուշտ, «գրական» չլինում է անմիջապես Գրիգորյանը («Սեյր ստորոջ Անանի կազմակերպչություն») Ջեյր խաչքարին: Վերջինիս որդի էր Արտակը մասն «Սեյր», ուստի Արտակապետի թիւրք-մեղրոններին ԱՐԳՆ, ՍԱԼՔԱՆ կոչված կամուրջը պետի գրանք՝ ՇԱՔԱՆ: Բայց ստորև տեսնում ենք նաև ԶԵՐԱԳԱՐ ՎԵՆ, ԲՈՐՆԱ, *ՇԵՐԱՐՈՒ: ² Այդուհանդերձ այս անտեսանելի վիճադրի մասին Սեյր, ՇԱՔԱՆ՝ տեղանունը (այդ ժամ ընթացումը լուրջորեն համար կրթաբարձրագույնում պետի շարունակ Հանրապետությանը), անմասն համոզմունքով, չեղանակ է (գրք) = անորդ: Այն համարող է համարողը հետադարձ Գաղղիզանի փեղի-գաղղիզաներում արժանազատում «Չի-քար» - մտադրվածը՝ բերել թաւ (տեսն էՆ, առ. 1, է. 153-154): Գի՞նան հայ վիճադրային, այդ. V, Զ՝ 765, էջ 216), որը տեղադրում է Արտակ - Տրուս գաղղիզից հիմա-արեւելք յանող Չիլազից լեռան լանջին կամ գաղղից (2268 մ. տես Ա. Տաղիրյան, Գաղղիզա-աշխարհագրական և վիճադրագիտական հետազոտություններ, մեյրի անդրից քար-տեղան: Կարելի է նաև ենթադրել հետեւել անցումները. ԶԵՐԱԳԱՐ - *Չիլազից (սխալումը վերադառնում է «Չիլազից» և փեղից Չիլազ) - Չիլազից (սխալումը յոթերորդում), որի էլ բացահայտումը հայերենի՝ Մաղղիզան: ³ Ի՞նչու հայ վիճադրային, այդ. V, էջ 152-153, լուս. 93: Կրկն մասին խոսք էլ լինի նաև ստորև: ⁴ Հարգանք, էջ 199 (քննադրող տեսն ստորև, էջ 321):

Սակայն ընացրին ուշացրի ընթերցելիս երևում է, որ այն իրականում պատ-
 ճում է ժՔ Գ. զերչերին սելջուկների զեմ մզում կոնիների ճարին (միջին երու-
 սապնի անկում 1187 թ.), իսկ իրական նահատակ Գրիգորը, թերևս, Սևազույի
 և Տահանգույսի առաջ նորայն էր. ընդ որում՝ երանց հոր անունն էլ կորուսած
 է ուղ շարժանքում: Բայց շարունակելով համարել էր ինչի վիճակը և ուշա-
 գրաֆան անկելով մեծնս ընտրագրումը՝ հասանալան է մտածել, որ Զարգա-
 խույի մեր վիճակի հեղինակ ՀԱՄԱՆ-ի պապ մեծն Կարհամբո (այսինքն՝ Գրիգո-
 րի, Սևազույի և Տահանգույսի հայրը) ժամանակով լիովին կարող էր լինել Հա-
 սան մեծ Կրտսերների այն «Կարհամ» եղբայրը, որի տապանագիրը («Քոն ԱԱ
 [=1182 թ.] - և» Հասան, կանգնեցի գիտել կարար իմյ Կարհամայ. յազուրթս լիշ-
 չէ(ք) ևս գրել է Գրիգորանքում իր կանգնեցրած խաչարարի վրայ՝ Այսպիսով,
 Զարգախույի վիճակի ՀԱՄԱՆ-ն իրազ կարող էր լինել «շարքեցարցի» Սևազույի
 որդին (Տրտուի հոգիի այս երկու գրիգորը սեղորոշում են գրեթե իրար գնաց
 մի քանի կմ հեռավորությունը): Իսկ մեր ՀԱՄԱՆ-ի որդին էլ, զույգ, «շարքեցարցի
 բարեպաշտ իշխան» ԽՈՍՏՐՈՎԻՉ էր, ով իր տապանագրում կոչում է որդի Հա-
 սանայ՝: Բայց զերտեղծայ խնդրի համատեքստում մեզ համար անելի կարևորն
 այն է, որ սլանցման և ի վերջին մ[ա]մանակիս, ի տարատարս և ի շխ[ո]թ անբու
 անգի ունեցած անիրիչ արշաանքք (նրք շխու ազգն Նանթայ՝ թուն Զարու խա-
 ջալուհայ անթի: և անհամար բազմութուն և սիրեաց աշխարհիս ևայոց և Ագ-
 վանից, քակեց և անկեց զբազում քաղաքս, և՛նա միշու ի քաղաքն Գանձակ,
 Գեմ ի (վե)ր տապալեաց և ի սոսբ սուսեր[ի] մաշեաց զամենեսնան և հասա(ւ
 ի) Զիճաքար՝, այսինքն՝ Տրտուի ձորահոգիս՝ զարեւ-ի, բուսեղան խորքերը)
 թուագրում է ևայոց 681, այսինքն՝ 1212 թուականով, որը լոկ երկու տարով է
 շեղում էլակուգեանների՝ 1214 թ. խաչեման արշաանի տարուց: Եւ այդ շեղու-
 մը, թերևս, կարող է լոկ տարբերուող սոմարական հաշուարկների հետ կապուել:
 Այդ՝ հաշվարկան աղբիւրներում մեր խնդրի տարակալ ընթացանում ընտելես
 տարբերակի վերջին լիշաատկումներից մեկը գտնում ենք ժՔ Գ. երկրորդ կեով
 հզոր և բարեպաշտ իշխան, Կահանգի որդի Հասան Կրտսերների՝ Գրիգորան-
 քում անձամբ տեղագրում («և ընդ վիսպամասս յազուաշաա աշխատութեամբ և
 բազում հարեիք») մեծագիր խաչարարի (նայսինիում կոչում՝ զիտուլիմ) թիկուն-
 քին վարդաբուսած 1182 թուակիբ («Քոն Ա)Ա») ժաաալուն վիճագրում՝ Այդ ընա-
 գրի հաշվարկերի և այլ աղբիւրների հոխամարիցի համապատասխանութեան

¹ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի ուշադմանները, էջ 115, հոմ. հոմ 52՝ «Աստած / ու/տոմի / «Կարհամայի»: ՀՕԸ, Գրվան հայ վիճագրոթքան, սր. V, էջ 215, հոմ 760 (դե-
 լով միսրոպ Տեր-Մովսեսիանցի):

² Գրվան հայ վիճագրոթքան, սր. V, էջ 135 («Այ և հանգի/տս բարեպաշտ իշխանին
 և՛նա տրովկալ / որդի Հասանայ»):

³ Մեր ամբողջական վերամտերիցը աշխարհագրար քարտամուտքանքն բանկերն ան՝ս Գ-
 Ի. Մարգարև, Արցախի վանդերն ու նկղեղիմները. Պարտեզ-արքով, էջ., 2014, էջ 28:

⁴ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի ուշադմանները, էջ 118, հոմ 72: Գրվան հայ վիճա-
 գրոթքան, սր. V, էջ 198, հոմ 707 (պատուել վերամտում է որոշ վրիպումներով):

վերաբերեալ հասկանները փարատելու համար կարեւոր է հանգամանալից ընտրել վերջին տասնամեակներում մեր պատմագրութեան մէջ արմատաւորում մի վերջում: «Նալլիմի վնասըում Հասանը յայտնում է, որ 40 տարի ապագային է վարել (չնայել յաւագութեան ան ին): Այնինչ Հասանի կին Մամարաթունը եղի «Սէն - 1182 թուականին Գաղիվանքում իր դրամ, թայց, ցար, ներկայումս կրամ իայչարի թաւակակին նմանարժանեցակ (յոկ առանց թերզանունների) վնասըում (որտիկ ներկայանում է. «Նա՛ Մամայ թագուհի, անուրի Հասանայ, զուտար Գարիկայ թագաւորին») նշում է. «Կացար յաւագութեան յամս Ա. [-30]՛: Հասանը շարունակում է, որ յաղթական պատերազմներով եղի է տէրն իր երկրի շորս անրոցների (նա՛ Հասան, որդի Վախտանգալի, տըր Հաթերքոլի) եւ Հանգարերդոլի, ենլինարտեղոլի) եւ Հաւախագաղին), թայց այժմ բաժանել է երկիրն ու անրոցները (պրերցներս եւ զգաւաւս նաւս) իր վնց («Ն») որդիներին եւ կնոջ նա եկել՝ կրանարելու Գաղիվանքում իր եղբոր մաս (անաս իմ եղբայրս՝ ի տըր Գրիգորէս: Մամարաթունի վնասըում եւս աւան է. «...թողելս զՎարկերիքս որչոյ մերջս՝ կնքս ի վանքս՝ մաս տըր Գրիգորիս եւ որդին մեր համանուն ետրին յիմա՛ Գրիգորիս»)՝ Միւրիթար Գոշի նաւալում այս անասն կրանարեցեալը, թերեւ, Ննց Գաղիվանքում էլ վախճանուել է, ընկ որում՝ մինչեւ 1190 թիւ (տաղանտաւորը չի գտնուած, ըսա Գոշի՝ 1184-ին եւ գեա ոչ է եղել), թակ որ այդ տարում նրա եղբայր տէր Գրիգորէս վանահայր միայնակ է երկու իայչար կանգնեցրել՝ իր Սնպաւ եղբոր եւ Տուշիկ անունով մօր համար: Առաջին իայչարի (այն հետագայում դրան է Գաղիվանքի գերթաւար փոքր եկեղեցու պատմ մէջ) ճտղանոց ընագիրն է. «Քան մԱԹ. [-1190 թ.]. եւ՝ տըր Գրիգորէս, / տաւելոյց սո՞ր ուխտիս, / կանգնեցի զխաչս եղբայր իմոլի Սնպաւալի, որդոլի / Վախտանգալի...»¹, իսկ երկրորդի (այն ընկած է կնկն Վաթագիկի մասի առջե՛ս սրեւարտի մէջ) ճտղանոց ընագիրն է. «Քան մԱԹ. [-1190 թ.]. եւ՝ տըր Գրիգորէս, որ(զի) / Վախտանգալի, կանգնեցի զխաչս մար իմոլի Տուշկանն...»²:

ԺԲ-ԺԳ պ. ձանեակներին մաս, ինչպէս նաեւ վնասըում ու իշխատակարաններում, իբրեւ Հասանի եւ Մամարաթունի (Տաւաշի Մանարեքոյի կրտսէկ Գ թագաւորի զտեր, որ կոչուած է նաեւ՝ «Մամայ, «Մամս եւ «Մամբան») անկեց եշանաւար որդի, հանգէս է գալիս Հարեթի որուն տէրս՝ Վախտանգը նրա մահուա-

¹ Տե՛ս Դիվան հալ վնասըում, ար. V, էջ 215, թ՝ 762 (Սեղանի ԲարխուդարեանԵ անկ է Տաւաշ Հասան-Մալաղեանցի տնտրակից): Ս. Կարապետեան, Հալ մշակուցի Ռուչարեանները, էջ 120, թ՝ 81: Մանար Բարխուդարեանցի մաս (Արքայա, էջ 204) կանաչականքն դարձում է՝ «ամս իս»:

² Ս. Կարապետեան, Հալ մշակուցի Ռուչարեանները, էջ 118, թ՝ 72: Դիվան հալ վնասըում, ար. V, էջ 198, թ՝ 707:

³ Դիվան հալ վնասըում, ար. V, էջ 215, թ՝ 762: Ս. Կարապետեան, Հալ մշակուցի Ռուչարեանները, էջ 120, թ՝ 81: Մ. Բարխուդարեանց, Արքայ, էջ 204:

⁴ Ս. Կարապետեան, Հալ մշակուցի Ռուչարեանները, էջ 115, թ՝ 44:

⁵ Անդ, էջ 117, թ՝ 71: ՀՅԸ. Դիվան հալ վնասըում, ար. V, էջ 213, թ՝ 752 (ըստում է Մեղուկ Տըր-Մալախեանի թրատարեանից):

նից շնորհ է (1214 թ.), որ իր՝ մինչ այդ ետեւ երկու սրբիներին կորցրած Ազու-
խաթան տնիկնը (սամաւին Հախտանեկա[1]՝ Քաղաւորազն[1] տնու Հաթնբըր[1]
նւ անձնայն Վերին եւշննո[1])՝ իշխանաց իշխան Քուրդ Ածբրուսու զուսարը,
միանձնուի է գանձում Գաղիմսքում, որտեղ իր թոզած ծաւայուն վիճազրի
խօսքերով նոյն սարում աւարտին է հասցնում Ասթուղիկն (ԵՊատարնցաւ սոփ
քաւարանս ի թուրքանուսթանս Հայոց մԾԳ: [-1214 թ.]): Իր նշանաւոր «Գա-
տատանեագրքի ստեղծման ժամանակի մասին Մխիթար Գոշը գրում է հետեւեալ
ձևով. «...ձեռնորկուսթին մեզ յայսմ իրզուսթան եղն ի Քուսկանուսթանն Հա-
յոց ԱԳ [-1184 թ.], եւ շրշանին երթալայ ի բաց մԱ, որ կոչի Փոքր [-1184/1185 թ.],
իսկ Հոտոնին՝ ՆԾ [-1184/1185], յամս անիշխանուսթան Քաղաւորուսթան մերոյ, ի
վազընչոյ ժամանակի մեացելոց սահալ իշխանացս ի կողմանս նաշնեոյ, ընդ
ժամանակս տնուանելոյ Հատանայ, որդոյ Վախտանեկայ [Վա. Վախտանեկայ]՝ կրու-
տորեղելոյ, եւ որդոյ նորա Վախտանեկայ, ի գզկնին, որ տնուանիւ կոչի Հարեօ
[Վա. Հայթերք], գլխաւորի աչոյ իշխանացն, եւ կողմնեցն Կրդիկեայ՝ մծնի իշ-
խանին Քորնին, յամի, յորում մնաւ յազթոզ Քաղաւորն Կոչս Փոքրն [1186-
1184]...»² (ԵՊատատանեագրքի՝ նշնպէս Տեղեկեղոյին՝ Բ խորագրուսթան մեզ
տուեալ Գատուանն աւելի Գամաուս է. «...ընդ ժամանակս տնուանելոյ Հատանայ
կրտուստեղելոյ եւ որդոյ նորա Վախտանեկայ, ի գզկնին, որ տնուանիւ Հայթեր»³):

Մխիթար Գոշի մասին իր սշակիրտ Կիրակոս Գանձակեցին հազորցում է.
«...ձեզնայ ի տանկաց [Մխիթարը]՝ ի սազրելոյ կաթողիկոսին Ազուսեից Ման-
փաննոսի, եւ եկեալ նորա յաշխարհն եւշնեոյ առ Վախտանի իշխանն Հարեօնոյ եւ
առ կորայս նորա, որք բազում պատուով պատուեցին զնա, եւ տեղ զազարեալ
ամս ինչ՝ մարտոց զիտում պատմիչը յայանում է. «Յայսմ ամի եղն աւարտ Գոշու-
կաւոր եւ ինքատես եկեղեցւոյն Գանկայ, զոր շինեաց վարդապետն Մխիթար իր
միարեանք՝ ձեռնաուսթանք Վախտանեկայ եւշննեոյն՝ տնաւն Հարեօնոյ, եւ կո-
բարց իւրոց՝ Գոթբաւոյ եւ Գեղարեփի եւ Խոյրանայ եւ Վասակայ, եւ աչոյ իշխանաց

¹ Ազուխաթանի շինարարական արձանագրութեան բնագիրը տե՛ս Գեղամ Յայ վիճա-
գրութեան, սր. V, էջ 198-199, հո՞ 708; Ա. Կարապետյան, Հայ մշակութի Ռուշարմանն-
ք, էջ 108-110, հո՞ 1: Տեղիե՛ն նշենք, որ Հանդարեղում վերջերս ի յայտ եկած վիճագրում
մտածուած բառապոսի վրայ, 7 տող կալ Հարեօնի իշխանների մասին մը ար իշխուսա-
կում. «ՉԻԷ: ԽՈՒ [-1278 թ.]: ԱՊատմ ՉԻՆչալ ժամանուսն եւ եկեղեցիս Գոշ զՊատ-
պոս մնաւը: Ազուսեցն զառ ճարտրեղիցն յաժժով յարէ, ԱՊատմ ապրմէ զնուս: Ով
նարումը՝ դասի» (Ա. Կարապետյան, Հայ մշակութի Ռուշարմաննք, էջ 27; Հ. Լ.
Պետրոսյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Մախարան, Հանդարեղի վանքը եւ նրա սե-
ղանները, Եր., 2009, էջ 70): Վերին Տեղեկեղոյն դա փոքուն են կապել ժՊ Գ. երկ-
րորդ կէսի մեղոյների օգնութեանը իբրեւ թէ հասարակութեան ինչ-որ փոքր իշխանա-
տանի մաս տե՛ս էջ 13, 70): Մականջ բնագիրը թոյլ է տալիս մտածել, որ իրականում
խոսքն ուղղակի Շախնիմուսեան հզոր իշխանների մասին է:

² Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, Աշխատասիրտքայն՝ Թ. Քորթապանի, Եր., 1975,
էջ 25, 546, 86, 33: Հայերեն մեղագրքի Ռիշտուպարմաննք, Ե-ժԳ ԳԳ, էջ 242-243:

³ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 546, 86, 34:

⁴ Կիրակոս, Գ. ժՊ, էջ 209 (փոքր ինչ փոփոխ ենք կենսագրութեանը):

բարեպաշտաց, որչոց Քրդին... ևսն թոյր սոցա, որում անուն էր Արզու իսթեան՝ կին Վախրանկայ Հաթիրքնցոյ՝: Գոչափանքի կաթուղիկէն շինարարական արևանոցքութեան մէջ սոյն նշն փաստի մասին յիշատակուած է Տեւեռնոյ Անով. «Ք մեռ [=1191 թ.], զկնի Քո անաց անկալ[յ] զճանաչեալ Մարտաղանին, սկսեալ կնկնցն սոյն ի նորո[յ] Գետիկն և կատարի յանս մե ... Անուար փոցանան Միթթարա[յ]... ևննուտ.թեան բարեպաշտ իշխանի Վախրանկայ[յ] և նորին զուգահայն Արզու իսթեանին, և նորին եզրորցն՝ Սնկատալ[յ], Վասիկալ[յ], Խոյկանալ[յ], Գեիգուն[յ], Գեիգորիան, և նորին զուստիանն կնցն նոցա զստարազ յինկնկնցն ի սուրին Բոտուճանինն Քո սուրան, յայն զմե՝ Հասանալ[յ]՝ Տար Վախրանկայ[յ], և զմե՝ մար նոցն Մանն, և Քո՝ Տար Արզու իսթեանի՝ Քրդին բարեպաշտին...»¹: Նշն Վախրանկան նուիրած իր «Դաստատանագրքին որինակի իմա՝ Ք իմ բարութեան մայրը՝ Վենեդիկի Միթթարեան իմարանութեան մասննագարանի Ձեռ. Գ՞ 1237) յիշատակարանում Գոչը եշուած է. «...իշխանաց իշխանին Վախրանկայ՝ որչոյ Հասանոց, ևսն շարունակութեան մէջ՝ «Ճրտու Քրտաու... նորգեա՝ Տոչով և ժարմով զատուածուէր իշխանն իշխանոց զՎախրանկ և զմասին իր զԱրզու իսթեանն ի կնեսս անմահ...»²:

Նշն աւերիներն իրեն ներին նուշնի սիրակալ է հանգն գայն Վախրանկ Տանկիկէ (կնեք՝ Մարգիս Հարարեան անիրազատալարի զուար ետրէշա՝) Գանձատարի Գոչակերս տանարի կատուցոց Հասան Հայալ Գոչայի Տոյրը և որդի «Հասան Մեծի» Հուս Գրական Գանեկնցու. «Այն և բարեպաշտութի մայր սոյն իմա՝ Հասան Հայալի», ինս ժաճուան ան իւրոյ Վախրանկայ [Ձ.10 Ան.՝ Վախրանկայ], զոր Տանկիկն [4 Ան.՝ Քանկիկն] կոչէին, կորզուարեաց զերեւն որդին իր՝ զՋալակն և զՋախաւ և զԴանն, յոգու ետ ի սուր բազանն Նրուսազէ...»³: Այս Վախրանկը մտա 1212 թ. ընկարեակուած Անուարանի պատուիրատուն է, որի յիշատակարանում ասում է. «Ատանար յանկն կնեալ կատարեցաւ հրաշագատում մասննինս այսորիկ որոյ Անուարանիս հրամանաւ և ժախիւք բարեւէր և ստատուածանայ ան Վախրանկալ[յ], որչոյ Հասանալ[յ], որչու[յ] Վախրանկալ[յ], և թրխտատուէր ամուսնոյ նորա իտրէշանի՝ զուար մե սպարադեանն Սարգսի»⁴: Ի զկ, շարունակութեան մէջ ասում է նաև. «Արզ, ևս՝ Վախրանկ և լճակից իմ իտրէշակ, ըստ կանայնն Ատուսոյ բազարադարեայ, մար և

¹ Ան. զ. ԺԳ, էջ 215:

² Տե՛ս Գիվանն ուս վիմագրութեան, սր. VI, էջնամի շքքան, էջ 64-65, թ՞ 127, յուս. 27: Հաստատակնցննր ընարի թուականը շատորդարաք «1197» են վերծանը: Վախրանկի մոր անունն Մաննն մեր կարիի է նաև ուս վիմագրանգրումով՝ Մախայի՞՞ կամ Մախարապոյի՞:

³ Տե՛ս Միթթար Գոչ, Գիրք դաստատանի, էջ 548, ձ. 34:

⁴ Կիրակոս, զ. I, էջ 268:

⁵ ՄԲ Ձեռ. 378, ք. 308ա: Հմմ. II. Օրբեալ, ԻԼՇԻՆ ԱՐՁԱՆ, ԻՊԵՏ ՏԻՐԻՇԻԱՆ, – B ԿԻ: II. Օրբեալ, Ինքրանուս քրչալ, Էր., 1963, ռ. 148: Հայերեն մտարքնի թիշատակարաննր. ԺԳ դար, էջ 94:

հին ուստերս եւ երբ զատերս...» Բ. Ուլտրաբանը այս նշումը՝ ստացողներ Վախանգի ու Խորհուրի կողմից զինվելից կառուցած լինելու մասին (սշինեցար զհինգեցին եւ երեսնի սպասիրս զարգարեայ ներգոյլ) եւ արտաքոյլ) եւ հաստատեցուն յարհնուածոցք») իրաւացիորեն կազում է Մեծարանից Ս. Յակոբավանքի արեւմտեան կնիգնու պատի վրայ Խորհուրի Յողած՝ 1212 թուակիր 12-առգանց գիճագրի հնա, որում ստուած է. «ՍԻՆԷ ԹԻ [~1212 թ]. ես՝ Խորհուր, անուսին Վախտան[ն]գալլ՝ սր Խաչնու, զուստ մեծին Սարգս, յայր Զարարի եւ Խանու, զերջուտին շնեցի զհինգեցին Մեծարանից ի փրկութիւն հոգոյ իմոյ, ի բարհիսուս զանկաց իմոց... զՎախտանց եւ զին յազա[ւ]թս յիշեցէջ»¹:

Վախտանգի նմէ որդիների մասին է նշուած նաեւ Վանեկի Խաղարանների՝ 1222 թ.՝ վերջ բերուած յիշատակարանում (սի անբութիւն երկի հարազատացն բարեպաշտ իշխանացն Զալախն, Զանախայի, Խանկիւխ, իսկ Վարդան պատմիչ բնագրում ստուած է նրա երկու որդիների մասին (անհաւ... եւ միս Վախթանն Սահնանց՝ փնայն Խանկի, տէր ներգին Խաչնու՝ Յողոյոյ եղիս ազայս)՝: Ընդ ս-մին, Խաննասարի կաթողիկոսի շինարարական՝ 1240 թուակիր վիճագրում (Թէ-զետ երանում նշում է՝ «...արարումն եղև շորհուսց ողորմութեամբ անենայ զութ Տեանն մՅԷ, ԹՅԻ [~1238 թ.]») յիշուած են Վախտանգի ու Խորհուրի շատ որ-զինորը՝ «Զարոյ Դուայ Լասան, «Զարարէ, «Դուայ», «Ժվանէ» Ներթանանութեամբ, եւ վերջինից ստաց՝ մրակ զուստը՝ Մարինը (=Մարինէ. «Ըն շարաթն՝ իմ քուրն Մարին[ն]»)՝: Դրանից սխում է, որ Վախտանգի շարքով որդին՝ Խանկէն, Տեանի է Վանեկի՝ խնդրու առարկայ յիշատակարանը գրելուց յետոյ, ուրինն, ենթագրարար, 1212-ի եւ 1214-ի միջակայքում: Իսկ նրա Տ զուստներից երկուսն էլ պէտք է վախճանուած համարուեն մինչեւ 1228 թ.: Եւ իրոք, Խաննասարի երկու պահպանուած, 1202 թուակիր խաչքարեր կանգնեցուի են իշխանի վազաճնակն գաւակներին շիրմաների վրայ: Դրանցից մէկի ստորին կտորը, որ հետազոյում իր-բն սաղարար գրուի է զաթում, ունի 6-առգանց հետեւեայ տապանագիրք. «Ես՝ Վախտան/գ, որդի Լասա/նալլ) կանգնեց/ի զիտա ի սա/պանի սողոյ իմոյ. [յ]ա-զ/աթս յիշէ/ք. [Թուրն] մՅԷ: [~1202 թ.]» միս խաչքար պահպանուած ստորին կտորի (տանարի հրախոյսին պատի տակ գրուած) կենսու տապանագրում խաչի հորիզանական թեւի վերեւում երկուական տողով՝ «Թի/ւն / մՅ/Ան նշումից յետոյ առկայ է առաջիորդն եղև բնագիրք, սակայն այն պահան է մտած 4-րդ տղի սի տապան/ի...» քաներից յետոյ՝: Պարզ է, որ գրանցից յետոյ բնագրում զմար

¹ Գիվան ճալ վիճագրորում, սր. V, էջ 12, Թ՝ 2: ԼՃԸ. Բ. Ա. Ուլտրաբան, Խաչնու իշխանութիւնը, էջ 143-144:

² Տե՛ս Վարդան Ա ԿՅԸ. Օրշտատկարանը Ճնարարայ, հա. Ա, սճ. 881-883: Հայճի՝ Խող-չակնանց կամ Խողչանք, էջ 14-15; 343-344: Հայերն Ճնարարերի Ռիշատակարանը ԹԳ դար, էջ 182:

³ Վարդան, էջ 184:

⁴ Գիվան ճալ վիճագրորում, սր. V, էջ 38-40, Թ՝ 82, լուսանկ՝ սակաւ. X:

⁵ Անոյ, էջ 63, Թ՝ 172 եւ էջ 67, Թ՝ 187:

չէ վերականգնել որսուեր իւտ... քանորչ Բակ ինչ վերաբերում է առաջին տա-
 պանագրին, ապա կամ պետք է հասանական համարսի, որ փորագրողը, տարջ
 իմոյ աւելոյ, պնտաւմեմայնի, եկատի է ունեցել Վախտանգի մանկահասակ
 դասար գաւակին, կամ որիտ ենթադրենք, թէ 1212-1214-ի երկամայ միջակա-
 ծում մնուել են իշխանի երկու կրտսեր որդիները, այսինքն՝ ոչ միայն Բակն, այլ-
 եւ՝ Դոյալ, Տեղի եղենք նաև, որ զմուար է շնչուելն Բ. Ալշուարիանի կարծիքը,
 թէ 1202 թ. վախճանուած որդի կարող էր լինել Դոյան, քան որ Գանհասարի՝
 1240 թուակի շինարարական վիմագրում վերջինիս յիշատակուելը, ըստ էութեան,
 անհասանական է զարձուել նրա վազամեծիկ լինելը՝ Բայց վերջին հանգամանքը
 չի բացառում Դոյայի (որի երկրորդ անուար, ինչպէս կը տեսնենք սուտրն, Ամբաս
 է Էզել) վախճանուած լինելը մինչև 1222-ին Վաննի ծաղցանեան իշխանագոտի
 յիշատակարանի գրուելը, որում թուարկուած են նրա միայն երկը կարոյները (որ
 տէրութիւն երկը հարազատացն... Հայուին, Հարարիպի, Բուսնէն)։

Արց՝ ըստ Վարցում պատմիչի վկայութեան՝ Էրկու Վախտանգները վախճա-
 նուել էին միեւնոյն տարում. «Ս 849 թուին [-1214 թ.] ... Տեաա Վախտանգ՝ ցուն
 ան կարս [իմա Հաթերի], եւ որդիք իւր տարածած, եւ միւս Վախտանգն Սակ-
 անանց՝ փնտայն Բանէրի, տէր ներքին եաշնեոյ՝ թողոյճ երկու ապաւ...՝ Ժամա-
 նակին Յ. Օրբէլին զգուշորէն փորձ կատարեց՝ ցոյց տալու ժժ գ. ժանագլտների
 ծաւ աչգ երկու Վախտանգներին շարանշատելու հետ կապուած շարք ինչդրենե-
 ըք՝ Հարմանախորէն, զրան ի պատասխան՝ արզէն Հր. Անանանի ու Գար. Յով-
 սեփեանի, ապա եւ Խ. թարսուանի, Բ. Ալշուարիանի ու նրանց հետևորդների
 շանքերով պատմապրութեան մէջ քասականին անզգուշարտը ենթուծուեց մի
 ծարաշեղացուած զրոյթ՝ իրրու թէ տարրեր անկերք են Էզել նաև Հաթերի իշ-
 խանաց իշխանի հայրը՝ Վախտանգի որդի Հասան Կոնստանտնոյլը, եւ ներքին
 եաշնէն Վախտանգ Տանգիին հայր Հասան Մեծը, ոյ իրրու թէ «Սակաւ կուած մի
 այլ Վախտանգի որդիք էր՝»

Սակաւն այսոր տակն ամբողջական ազդիրայգիտական ենթի վիճան զրոյ
 հարկ է ազգել նշուած վրիպուելը ժամանակին զեռուս Մարի Բրուէն եւ Մակար
 Բարխուզարեանցը նկատել էին (թէկուց եւ որոշ շարքով խոտեան հետ), որ Հա-
 թերի իշխանաց իշխան Վախտանգը եզել է նայն Հասան Կոնստանտնոյի պարզա-
 պէս եկգաւց կնոջ՝ Կիւրիկէ Թագաւորի գուտար Մամախաթիանի որդին, իսկ ներ-
 քինեաշնչի Վախտանգ Տանգիին՝ նրա աաւղին կնոջ՝ Բազոց արքայացուտար Ա-

¹ ՀՃ. Թ. Ա. Ուլշուարյան, Ծնաշնի իշխանութունը, էջ 141:

² Վարդան, էջ 184:

³ Մ. Օրբէլան, ԽԱՆԻ ԱՌԱՅԱԼ, ԿՈՅՆ ԿՈՄԵՆՏՈՍԻ, Ե. 147, 163:

⁴ Է. Անուարյան, Հայոց սոցիալաւմեմիքի քառարան, թու. Բ, էջ 53-54; Գ. կար. Յովսեփեան,
 Խաղարկութեան կամ Պաշտնանք, էջ 167, 86. 2. Միֆորտ Փոշ, Գիտց դաստասումի, էջ
 546-549 լմ. 34; Թ. Ա. Ուլշուարյան, Ծնաշնի իշխանութունը, էջ 135-152; ՀՃԸ. Նախ Օ-
 յաղոյճ աշխատանքներում՝ Է. Լ. Կոստիկեան, Գանճասարի պատմութիւն, էջ 99; Է. Լ.
 Պետրոսյան, Է. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Միֆորտյան, Համարարիկ վազմը, էջ 16-17, 62:

այս - Քաղաւոս դասեր¹: Այս գիտարեւմե փորձէ և ձեռքէ (և ինքս անշարժ հիմքերով) զնս Աստուգետ եզ. Տէր-Ալիաշահեւ², թայց այն անփրօպաւորէն ըն-
գածուէ և Գ. Քուստուրի կողմից, ապա մասամբ եւեւ Ք. Ալիաշահեւի³, Ար Կա-
տան վաղ է հետաքննել կեանքից, երևում է 1181 թ. մահացած երս եւթուսն դասեր
տապանադրից՝ Գանձասարի Ա. Յովնաննէ կաթողիկէի հիւսիսայնի պատմ տակ
կանգնած մեծադիր իւրացարի վրայ, որք Ս տողով ասում է. «Թի/ն / մն էր [-1181
թ]: Ես՝ Հասան, որդի Կարտա/նգա[ւ], կանգնեցի զիսա ի տապան/ի զստե ի-
մա[ւ] եւթուսնի եւ մար ի/ւ Քաղաւոս[ւ]՝ դասեր թաղ[ա]կերին Բաղաջո՞ւ. Աշա-
ղիք ընթերցումից երևում է, որ նայն իր զստե մաղ կարոյ էր ստեւսին ինչ շա-
նասնէ (փոխարէր՝ սմար իւր Քաղաւոս[ւ])՝ միմեայն այն զկարս, եթէ
տուկս պահին նա կենդանի չէր, իսկ իր պահանջս անուսիննս արդէն որիչ կին
էր (այն է՝ Մամարաթիւնը) իսկ որ նայնի իշխանուոյն, Բաղաջ թաղաւորի զու-
ար Կատան կարոյ էր նան պարզապէս «Քաղաւոս կոչուէ (տաննց թան անուան
եշման), երևում է մասնայ զուգաներց. Տրտուի ոչ ափին գտնուող Ա. Աստու-
տուծին վանքի վիճադրերում Հասան Մեծի երկրորդ կին Մամարաթիւնը կոչուած
է և՛ «Մամայ թաղաւոս (ինչպէս Գաղիվանքի կորած վիճազրում էր), և՛ պարզա-
պէս (երկիցս)՝ «Թաղաւոս»՝ զսուար կերիկէ թաղաւորի՞: Ի զէպ, իբրեւ վարդան,
Տարաւոր է մտածել, որ Հասանի ասաց որդի Կարտաւոր՝ Տանգիկ (Քանդիկ)
մահանուր կայ ունի, զուչէ, ոչ թէ իր անուան երկրորդ կէտի հետ՝ Կարտաւանգ-
իկ ինչպէս ասանկարար եկեղեցուի և մինչ այժմ՞), այլ իր մօր անուան մի տար-
րերակի՝ Քաղաւոս - Քաղիկ - Քանդիկ:

Քում է, թէ կատարուած թեւաթիւներից յետոյ որեւէ հիմք չի մնում կոսմանն-
ու, որ միանական եռչէնի թաժանումն անէի փոքր իշխանաթիւնների (Ներքին
ու Կերին եւչէն, Մար եւն) կապուած է նզն յոկ 1182 թ. Հասան Մեծի՝ կրօնաւոր
զաննայու, այլ ոչ թէ զրոն նախորդած ինչ-որ ստորոշ ժամանակի ու ստորոշ հան-
գամանքների հետ, ինչպէս փորձել է անփոփէն Ք. Ալիաշահեւի⁴: Հասանն էր, որ
կեանքի մայրամուտին, իր իսկ եւ իր կնոջ վկայութեամբ, աշխարհիկին նախըմա-
րից կրօնաւորեալի կենցաղափոխութիւնը եւ իր վնջ որդիներին թաժաննց (թէ-
պէս եւ ոչ հաւասարաշափ) իր պաւառքս («Նայրինիքք»), որերկրորդ եւ «Նոգա-
նիթըս»՝ Կերշնն կորսիմ, ի զէպ, Գաղիվանքի վիճազրերին եւ ՏԲ-ՏԷ զգ. տարրեր
փաստաթղթերի շնորոզ (ցուպ, սխալաշատ ու խառնակում) մի ուշ, թայց ուշա-

¹ M. Brosses, Histoire de la Sicilie par Sépharinos Orbellan, t. II, S. Pétersbourg, 1866, p. 158;
Մ. եպ. Բաղիստասիանց, Գատարիմս Ալուանից, հո. Ա, էջ 140:

² Կարապետ եպիսկոպոս, Գովնանց եւ Մեծից-Մամնազարեանց, Վաղարշապատ - Ա.
էջմիսիմ, 1914, էջ 49-52:

³ C. Toumanoff, Manuel de géologie, p. 238; Ք. Ա. Ուլուբաբյան, Գանձասար, էջ 155:

⁴ Դիվան իւլ վիճազրույթան, սր. V, էջ 67, 69-186:

⁵ Տե՛ս Ա. Կարապետյան, Հայ մշակութի Ռուսարեւմեանց, էջ 77-78:

⁶ Տե՛ս, որ՝ Ք. Ա. Ուլուբաբյան, Սաչնի իշխանութունը, էջ 140; Է. Լ. Գանթլիւան, Գան-
ձասարի պատմութիւն, էջ 87, 88, 560:

⁷ Ք. Ա. Ուլուբաբյան, Սաչնի իշխանութունը, էջ 123 եւ յետոյ:

գրաւ նիւթեր պարունակող կաշուածագրից է, որի բաժիններից մէկում ի մասնաւորի արձանագրուել է. «Տն՝ Հասան որդի Վահրանկա[յ], և եղբայր իմ Գեղոր՝ առաջերոց սօրբ ուխտաւ ըսա՞մ Դառնի վանիցս եւ օսկս...»¹ Սմբատ և եղբարք մեր բաժանեալ առաջ զլինեն նաչլն...»² Սակնա[յ] և երկիրս Սար ի Վարին նաչլն օրվաւ Հասանայ, և կանգնեցաք խաշ մի Մատաղիտոյ վերն, քոչոր քթին սահման նաչլնոյ և Սարաչ Տն՝ Հասան կացի աւաւոյթեան անս քառասուն, և եղի ինձ Զ որդիս, և շինեցի Գ [ԵԱԻ. Գ] բերքս՝ Հոթերգարերք, Չիշարերք, Հաւախազապիւն և Դաշաարերքս Զրերքերս և զգաւասս նսուս որոցոց իճոց և ևս եկի ի վանքս՝ մաս աւեր Գեղորի և աւեր Արանիսի և եղէ կրօնաւար. և երկրիս նազանիրն այս է՝ Հաթերքոյ գետն ի վեր...»³

Պարզ է, որ սեռականութիւն, սրբազներէս ու պաւառիս այս բաժանումով Մեծ կամ Ներքին նաչլնում (Տօխանաբերդ/Նաչլնաբերդ նստոցով ու Գանձասարի վանքով) հասաստուել է Քանգիկ Վահրանկը, իսկ Վերին նաչլնում (Հաթերգարերք)՝ իշխանաց իշխանի նստոցով ու Դապիվանքով՝ նրա կրտսեր և մօր կողմից իորթ, համանուն եղբայրը՝ Սակնայ հայրն ինչս՝ էր վերջինիս եւս կեցել նոյն Վահրանկ պապանունով. թոււմ է, թէ այս արատաոց փաստը պէտք է համարուի Հաթերքի իշխանապետական նոր կենտրոնի ձևաւորման քաղաքական կրօնութեան հետ և, թերեւ, մեկնաբանուի Հասանի երկրորդ անուանութեան՝ ոչ այնքան անձնական, որքան ինչ-որ մի պաշտօնական պարտաւարտածութեան համատեքստում։ Այս առթիւ զուգահեռներ փնտրելով՝ կարելի է լինել հոռուար միջկիսի մասին Անտն Տէր-Պետրոսեանի վերջին հիմնարար աշխատութեան որոշիչ գիտարկումը. «Մեծ հօր և անդրանիկ թոռն անունների նշանութիւնը քաղաքանաւանգով էր հայ միջնադարեան ազնուական գերզատաններում։ Ցամենայն զէպա Ռուբինեան և Հեթումեան ընտանիքների ազգարանութիւնն այս առումով համարեաւ քաջատուութիւն չի նշանաւում, քոչոր այն զէպքերում, երբ հաստատուած է, որ թոռն անդրանիկն է, եւ անպայման կրում է պապի անունը»⁴։

Հասան Մեծի կողմից իր միանական իշխանութիւնը մաս-մաս անելու արատաոց փաստի պատճառներն ու զեւհասակակների հարցում, թերեւ, կարող են լինել անձնատարբեր վարկածները 1182 թ. սլազուաշատ աշխատութեամբ կանգնեցրած իր «Իտալաբարի» խախտման նկատման Հասանը թողել է գազանապիւր (վերծախուած Համլետ Պետրոսեանի կողմից)⁵, որն ակնարկում է լոյս անհատի հոգեվիճակից բխող պատճառ։ Նրա սկիզբը շուշում է, որ զա, գուցէ, ինքնագիր է. «Նկունայգիր է իմ՝ Հասանայ» (տառերը՝ խաշարքի թիկունքի վրձողիբը գորագրութիւն երկաթադիրը չեն և, ասես, լինեն շրագրով քերծած)։ Ապա Հասանը գրում է. «Նզ-

¹ Ս. Քանձայան, «Աղվանից աշխատի»։ Թուղէ կամ խոյս վանքի... Թի դարսալ, էջ 153:
² Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչաւնիւններ և Տալեղ, հո. Բ, Եր., 2007, էջ 79: Հմմ. նաև Գ. Մարտիրոսյան, Անթի ազգլականութեան պատմությունից, էջ 21-24:
³ Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Դաղի վանքի ժամկաշի արձանագրութիւնը, - Իրան-Կամե, 1998, 86՝ 1-3, էջ 38-40: Ս. Կարապետյան, Հաշ մշակութի ճաշարմանները, էջ 118, լուսանկ.՝ էջ 119:

բա՛յք, զգուս կացա՛ք, ես յայնքանայ չե տարա[՛] սի՛նէ, գոթ աչ յանձե՛ր: Ոչազբաւ եւ եսեւ Հագուհարի եկեղեցու մէջ հրահապեւ պատի Զ-տղանոց վճարքի արտադրատիֆեկներք. յՈՒՐ. Յուսիմանութեան / Հա[՛]յոց [=1183 թ] եւ հայրապետութի՞նս տը Գրիգոր[՛]է, ես՝ Հասան, / որդի Հարստանգա[՛]յ, շինեցի / զեկեղեցիս (բարեխառն)՝ զա՛ն թանցանոց ինոց հասարկե՞ն եւ ի՞նչ հոգոյ արարեւ [...] . աւ[՛]այ (որ երկը) պազանեք՝ Հասանա[՛]յ յազաթս իջե՛նք [...]՝:

Վերեւում անուան, որ Հասան Մեծը կարող է նշանագանչ այն ռևասան Դեաքարեթի (Յելպեխ իրաւագործի գտնում են՝ Գուսեաքը գրեցից, ետխանարբրդի տակ) իաշինան իշխանի Տեա, ոգ, ըստ Խոնգամեա Օրբէլեանի՝ ամուսնացել էր Բազոց Գրիգոր Բ Յազաւորի ուխան գուսար նաւապի Տեա (Գրիգորի, որ իշխելը Բազոց, եւս անէ ի եաշինոյ իշխանացն մանուկ մը՝ Հասան անուն, ի Դեաքարեղեացն, եւ ետ զգուսար իւր նաւապի եմա ի կեութիւնս). էրք իր աներն ու երս մեքսա եղբայրը եւս յարում մահացան, Հասանը թ տարի եղաւ Միւսեայ Յազաւորը, իսկ Բազարբրդի անկան կարգութիւն ընտանիքով հազի հետացաւ ... ի գուսա իւր եւ ի տուն ի եաշին [տ. Եաշինը]՝. Եշեւը եսան, որ սրջ վիճարդը Հասան Հայտեի կուում են սթան Բազոց Յազաւորիե՛ս: Միշտ է, այդ ընդարշունը յահաի վերագրել են իր կողքին նշուած կեոջը՝ Մամբակին, բայց գատնով անունից՝ վերջինս իրապէս Հասոց էր ու, թերեւ, Դանի Մամբիկեաններէ տունից, մեր հրամանը՝ զուսարը Յարգիս Ա Մամբիկեանի ու ՍՔԼ տիկնոջ Յաւ Արաներէկի՛:

Ճանձեմք, որ Գուսեաւարի շքի տանաւը կառուցած իշխուելը վիճարդերում կելում է ե՛ւ ռևասան, ե՛ւ ռՂարալ, ե՛ւ ռՂարաւ, ե՛ւ ռևասան Հայալ, ե՛ւ ռՂարի Դուլաւ (Դուլալ) - Գրեանե՛ր V պրակ ժամ թազմաթիւ վիայութիւններին վերջի տարիներին անդայել են Ասալամորի ետրայաւ (Համեա Չեարտանանի վերահանո) ԴՕ-տղանոց վիճարդը (ռԹՎԸ 122, [=1257 թ], Իշխանութի՞նս Հայալ/ին, պատրուութեանն Հասանայ, / ես՝ Մահլան, գնացել եմ ի Մուլուլի՞ն՝ ու գնացել եմ ի Սեկեթ ու զե՛տցել եմ ի Գուսարիայ, ու թե՛ Տեար / ի անազմ եմ մանչ ու յազարգաթ/ին զուս եկել: Կանգնեցի իայա ինն եւ ա/մուս[՛]ոյ իտե[՛]յ. յազաթս իջե՛նք. յազաթս իջե՛նք՝ Թ՝ եւ Թերմոք յազարից 35 կմ հեռախ՝ Արշամոք գրեցի՛ իաշկրով

¹ Ինչպէս նալ վիճարդարան, սր. V, էջ 115, 6^ր 373:
² Օրբ., գլ. 4, էջ 247: Պատճառներն Ուսիմանի Անուանէ. ոչ. 4Ա, էջ 157:
³ Գիւլան Յալ վիճարդարան, սր. V, էջ 29, 8^ր 59 (տեղիկ անապատ), էջ 40-41, 6^ր 83 (Կաննասարի գետի մէջ, տանոր անունեան պատիկ, «. Ես՝ Յայալ / Դուլալս, որդի Վարստանայի, կողմնուել Արցախայ, ևս անունն իմ Մամբակ, թոտ Քաղոց / իազարտեմ, եւ իտրալաւս որդին իմ Արալայ իաւմէ...), էջ 80, 8^ր 239 (Կաննաս, «ես Մամբակ, անորին Քաղոց Դուլան, թոտի՛ն Քաղոց թազարտեմ), շինեմ զեկեղեցիս...»:
⁴ Տե՛ս ատրիւ, էջ 347-349: Այս Մամբակամեդի պիտեյին՝ նաև Արալամոքում, նոր վարչութեան Քուր իշխանի կնիք դարձաւ Անազի որդի Մարտիանի ցուսար ետրիւանը:
⁵ Թերմոք, ԹՎ Գ, սր. անունը վերանանի է Մոլդուլ/մեմ. յարապիք յ → լ եւ գ → ճ, 198 յարում է շեկնձիթ Մոլդուլ/մեմիկ անունունի (Մ. Գ. Յուսուա, Յուսուա ու անունու անունու Տարուտու Քուսա, Մոսկու, 1973, Կ. 143-144; Գ. Կառնաւոս, Դուստու-Միւս, Կ. 194) զուսարդարով Բիկեղեանի (վերջինիս մԳ - անդամունաներն Ուսիմանայով):
⁶ Յե՛ն Գ. Ա. Սետրսան, Խոնգամեանայ տարար ու Արալամոք, - ՅՈՒ, 1991, 76 4, Կ. 147.

ժայռակերպողի Զատիկանց ընկալիք՝ վերձանուած Մամուէի Կարապետեանի կողմից (սմ թ[ա]խ / ՌՁԳ, [=1235 թ.], / Թագաւորութեամբ / Զարայիս, ե/ս՝ Սարգիս, կանգնեցի խաչա գայս ինն եւ ամ[ու]սեայ իմուց[ի]. յազաթս / լիշեցէք)՝ Ռշ վերաբերում է մեր իշխանի եւ նրա բազմաթիւ ժամանակակիցների երկանուանութեան երեւոյթին (որոշ գէւքերում՝ անգամ եռանուանութեան), այդպէս կարելի է կրկնել իր նոր աշխատանքի «Գրիգոր Ազիրատ երկանուանքս ենթազգիւում անուանակալման սուտեայ տարբերակին ժանրամանուկն անցրազարձած Կարէն Մաթեոսեանի» որոշել գիտարկումը. «Միանուանութեան երեւոյթի ստեղծական վերլուծութիւնը գտնում ենք ժամանակի Հանրայայտ գիտնական իշխանի՝ Գրիգոր Մազիրատը Պահլաւուն (Բշեկցու) մեղնութիւն թերակներն զործում, որտեղ եւ գրում է՝ «երկանուէն է, որպէս անուէր երկու եզակ ի վերայ միայ մարդոյ, ապա մի որինու թերելով Աստուածաշնչի»՝ «Նշխագարս Աւարան, պարզանում է, որ երկու անունները միշտ միասին չեն զործածուում, կարող է ելուել մէկը կամ միւր»՝ «...Նշխագարս, եղև եւ Աւարան կարէ կոչել»՝:

Կաթուի՝ 1181 թ. ստապանագիրը քննելիս Հասան մեծին ու «Գեուազարեցու եղևութիւնը, ի վերջոյ, ընկունում է հասե Բ. Ուլուրարեանը. սենտեկ Տիմուար է ճանաչում Գարծգին Յովսէփեանի կարծիքը, որի համաձայն՝ Հասանը պէտք է լինէր Գեուազարի անը ինքնակենտրոնից, եւ նրա արձանագրութիւններն էլ պահպանուել են Գեուազարի կողմերում՝ նրան ներկայացնելով իբրև ինքնակենտրոն Զաչուրի էջրոյ եւ ինքնակենտրոն (Կ. կար, ինքնակենտրոն... Անթիլիաս, 1969, էջ 16, 41): Սակայն լիշեայ վարկածներին եւ ոչ մէկը չի հիմնադրում ազգերազատական ստաց ինքնակենտրոն եւ անա այս իսպարի արձանագրութիւնը գալիս է հաստատուել, որ Բազայ Կապան Թագաւոր գնացած-վերազարձումը, որն անուանեցել էր Բազայ Թագաւորի գաւոր հետ, եղել է ինքնանաբերցի անը Հայրստանի որդի Հասանը: Ստ. Օրբէլեանի կողմից նրան սուտած պետազարեցիս որոշիչը չի խանգարում մեր անսակէտին, քանի որ Գեուազարը (ներկայումս՝ Գաւառաքար) գտնում է ինքնանաբերցի ճան եւ ճանում էր ինքնանաբերցի կամ ներքին ինքնակենտրոն սիրտիւնների մէջ Զարմանայի չէ հասե Ստ. Օրբէլեանի կողմից Բազուտան սուտած Կապան անունը: Չէտք է մտածել, որ կա՛մ Բազայ Թագաւորի դուստրն անկեցել է կրկնակ անուն, կա՛մ էլ պատմիչն է անունը չգիտէր... Եղև Օրբէլեան պատմիչի միւս տեղեկութիւններից գիտենք, որ միայն Գրիգոր Թագաւորի միակ դուստրն է անուանեցել ինքնակենտրոնի հետ, որի անունն էլ եղել է Հասան»՝:

Յաւելենք, որ Մտեփանես Օրբէլեանը Բազում Հասանի քառամեայ գահակալումը թուագրում է 1168-1170 թթ.², ինչը հակասում է սխալվիմիս եւ Մամայա-

¹ Մ. Կարապետեան, Հայ մշակութի ինքնակենտրոնը, էջ 173 (մեր որոշ ճշտումներով):

² Մ. Մաթեոսեան, Անիի ազնվականութեան պատմութեանը, էջ 16-21:

³ Անի, էջ 19 (լրում է սուտած Գրիգոր Մազիրատը. Մեկնութիւն թերակներն, Ներածութիւնը եւ ընկալիք՝ Գ. Մորապետեան. - ՄՀ, հտ. ԺԶ, ԺԱ Ե., եր., 2012, էջ 445):

⁴ Բ. Ա. Ուլուրարեան, Գանձասար, էջ 155:

⁵ Օրբ., գլ. 4, էջ 246-247: Գաւառութեան նախնային միակեան, գլ. 4Ա, էջ 335-337:

Յուսիք գիծագրի քառորդին՝ 40 կամ 20 տարի ետաշենում պատկանում էին իրենց ժողովրդին (մոտ 1143-1182 կամ 1155-1182 թթ.)։ Առհայե կհատուկ է, որ Քաղաք պետության անկման պահին ժողովրդի օրենքի պատմիչի տեսակետը որևէ այլ արքայազնության հաստատում չունենեի կարող են գիտակցել իրենց՝ իրականից մինչև 1,5 տասնամյակով շեղուղի։ Դժուար է, որ՝ առանց վերապահման ընդունելի նրա ժողովրդի պատմիչը, ըստ որի՝ Գրիգոր Բ-ի սեռացի է ընդագուստ՝ Քաղաքային ժողովրդի անկել է առկա թան 70 տարի՝ 1094/1095-1166 թթ.։ Կահանավանքի վերջին տարիների պեղումներից գտնուած ապագանագրերը ցույց են տալիս, որ իրական ժամանակագրության հետ Օրբելյանի պատմիչը ընդունելի է ընդ ընդմեջ ունենեի նաև կախարհ արքաների ժամանակի զեպտու՞ն է նշել է, որ պատմիչը, հաստատար, սխալուել է նաև Գրիգոր Բ-ի սեռացի գտնուել իր պեղման մէջ։ Բանն այն է, որ Արագածունի Յովհաննէսիցի վիճակներից մէկն ունի հետեւեւել ընդգրկուելու ժողովրդի միջին միջին [մոտ 1178 թ.], ոգորմութուն Առաջին, եւ՝ Եւզիցի, դուստր Գրիգորի] քաղաքին Քաղաք, հայաճեւել ի միջին զատուել, եկի յաշխարհն Լայոց, ի վան Յահուել, յարմ զկատարուն եւ զքաղուն առի մարք իմուել։ Վկատարուն եւ զքաղուն առի իտարիցից ընտուել է, որ Գրիգորի, ըստ ամենայնի՝ կրտուել եւ Օրբելյանի անպատ մուցում գուսար Եւզիցի մահացել է հայրենիցից հետու։ Արագածունում, 1178-ին, զքաղից առաջ վախճանուած է եղել նաև իր մայրը (մայր իմուել), որի անուելը, ցաւօր, յանկել, իսկ ապագանագրերը գրել են Եւզիցի յարգարհարարիցից (Քաղաք եւ առաջին զեւել, նորոց հանգուցեւել անուելից)։

Շոյ սին, Արիթար Գոշր ծարազ Գանճաղիցու վկայարանութիան մէջ կրտարանութիան տարին՝ 1167 թուականը, նշում էր նաև Լաւան Մեծի ժամանակով. «Պատարեցաւ սուրբ վկայն Քրիստոսի յաշխարհն Առաւել, ի մայրաքաղաքի, որ կոչի Գանճաղ, ի Քաղաքին իմել [մոտ 1167 թ.] ... ի իշխանապետութեանն Լաւան, որդու Վախանիցի ի զգմանցն ետաշենու...»։ Անկել վաղ՝ 1163-ը իրեն կրտարանութիան թիւ է նշում Լաւանցաւիկի մի կնիկիցու թարգարի մտաղանոց վիճարում՝ թէկուզ է գրականութեան մէջ յանախ (թայց յանիրարի) ընեւաու հարտում, ըսել որ կնիկ կոչուած է ոչ թէ Մամու, այլ Մաման անուանարեւելով. «Թիւն միմի, էր [մոտ 1163 թ.], Յիշխանութեան Լաւանի]՝ որդու Վախանցի, եւ անուանել Նորա Մամու/Նու, եւ՝ Յոհան ըվերորդի սուր Գրիգորի] եւ Պարզ եղբարորդի եւ այլ միաբանքս ընեւաու զկնիկիցիցս...»։ Լաւ

¹ Հմմ. Օրբ., գ. ԵԸ, էջ 235; Գատարեւել ժամանակի միտարան, գ. ԵԹ, էջ 320-321։

² Քաղաք արքայազնի անուել ծաւաարի տարեբանը տե՛ս Գ. Մ. Գրիգորյան, Ս. Գ. Լաւանցաւիկ, Միւնիչի պատմութիւն (Յճագու) ժամանակներից մինչև մար օրեւելի էջ 79; Գ. Մ. Գրիգորյան, Միւնիչի քաղաքային ժողովրդից (X-XII դարեր), էջ 144։

³ Գ. Վախանցաւիկ, Լաւանցաւիկից եւ նրա արմանարարութիւնները, եր., 1948, էջ 77, 80-4։

⁴ Տե՛ս Լայոց նոր վկայները 1155-1843), էջ 31։

⁵ Տե՛ս Գրիգոր Մայ վիճարարայան, սր. V, էջ 33, 80-70; Հմմ. Գ. կար. Յովհաննէս, Քաղաքային ժողովրդի կամ Գործանք, էջ 15։

Եսկան է, որ Հասան Մեծն է գրել Կանձատարի նաև այն խոչընդոտը, որի կտրուած ատորին ծառուց առկայ է 1174 թ. վիճադրի հետևեալ 3-4-տառանոց սկիզբը. «Քինն ձ/ԻԳէ [-1174 թ. ես՝ Հս/սանն, կանգ/Նեցի...]»¹ Ի զկէլ, գուցէ, վերջն-բա Հասանի հայր Կախտանցի Ե-տառանոց տառանադիրն է ընթերցուել Գազ-վանքի փոքր գիրքի՞նք որն հիշուցում արեւմտեան նահապի մէջ գրուած ու մեծ խոչ-ջարի վրայ. «Քինն ձ/Գէ է/ր [-1172 թ. ես՝ արքայք, կանգ/եցի գրայք հար իմ / Կախտանցաւ]», որք [-/-/-], յալաթս / [խընցէ՛ր]»² Ի հարկէ՛ առ այն գէշուում, եթէ քննարկ ռազմայք-ք մշնայարում հանգիստը Նարայր անձնանունը չը՞ (Պրիան-ի արջութեան պրահում այն չկայ), և նրա տակ Գարայր է ընկալել հայէնի տէրս կամ տուադ Հասան Մեծի կարգը, այսինքն՝ Գրիգորի վանահորը:

Քերտուած տուաններին, ինչպէս վերնում էլ ընցինք, հակասում է միայն Գրի-գոր Մեծի հնոջ՝ նրբիտ արեւմտադրութեան՝ 1174 թուականը, եթէ, իհարկէ, լիովին վստահում ենք նրա «Ք. Գ. Ե. ընթերցման հաստատութեանը. երկրորդ տառը՝ իր յարցոյցը կէտով, մի փոքր տարբերում է բնագրի միս Ե-երկց եւ, գուցէ, կարող է գիտարկուել իրեն կցագիր սեւ գրելու անյայտ փոք (ս՞ՈՆ՞ԴԵ -1154 թ.): Իսկ Տոկոտուսի գէպում պէտք է պարզուցնս վերադառնալով վերաբերուել Հասան Մեծի՝ 1182-ին նախորդած տառադրութեան 40 կամ 30 տարիներին և այլ բանի տակ հասկանալ ոչ թէ հայէնի իշխանապետութիւնը (սան-ութիւն-ը), այլ լակ պա-պական ընտանեքում, այսինքն՝ Գրիգոր Մեծի ու վերջինիս, անշուշտ, կրտսեր եղ-բայր Կախտանցի (գրահանութեան մէջ, սկսած նուայն Հասան-Հայայանցից, կո-չուած՝ «Սահո») քոյոր արդիներին մէջ ասուցի ու, գուցէ, խնամակալի յարգը մա-լելու իրողութիւնը Բայց համադրելով առկայ քոյոր տուանները՝ կարելի է ձառնել, որ հայէնի տերիտուարը ալրս Կախտանց կարգորդու իշխանապետու-թեան որք (մտ 1150-1174 կամ թէկուց աւելի կարճաւեւ միջակայքում) Հասանն ամեն գէպում, չնորի իր զինական քաշութեան (ոչաւ պատերազմու և յալթե-ցի թշնամայ իմոց ազնուութեանը (Ստուպո) ու հնանքի քոյք փորձաւորութեան (է տորի եղել էր Բազքի թագաւորը), հետո լի կանգնել մեծ գործերից եւ, ի զկէլ, ար-մեալն հաստանդանութեանը, հէնց այդ տարիներին է ձեռնարկել՝ իր ետադը հաստատելու Հսթերքում (Քերես, արդէն երկրորդ անունութիւնից յետոյ):

Այսպիսով, թում է, թէ կարելի է ամփոփել, որ Հասան Մեծ Կանձատարացը, ար-մեալն հաստանդանութեանը, եղել է որդին՝ Լերքանի Հակատատարում գո-հուած հայէն-Կախտանարդի իշխան Գրիգոր Մեծ Կասականի կրտսեր եղբայր Կախտանցի (և Տուլիկի), որի յաւ կտրուածը Կախտար/Կախարում էր Գասանի հասակում հրաւիրուելով Սիւնիք և անուանուելով Բայց արքայա-դարայր Կախտի հեւ՝ եւ շուտով Քաղաքուել է Բայցը թագաւոր, այս 4 տարի անց՝ Բազարերից անկման օրերին, ստիպուած է եղել վերադառնալ հայէնի հա-

¹ Գիլգամ Յայ վիճադրութիւն, ար. V, էջ 67, Թ՞ 185:

² Տես Ս. Կախտանցեան, Հայ մշակութի ճոշարմացնք, էջ 115, լուսանկ.՝ էջ 92:

³ Լճձ. Լ. Ամարան, Հայոց անձնանունների բարագրան, հտ. Բ, էջ 73:

չև Քերեոս, մանկահասակ զառանգելով թողած Կրիզոս Եփեսոսը զԵփեսոսյոյ յետոյ (ժամ 1150-1154 թթ. միջև) նա առանձնել է պապական առձեռն առաջադրվելու, իսկ ինչ-որ ժամանակ անց՝ նաև եաշենի իշխանապետութիւնը: Իր Կաթուսեց (Տանգիկ) եւ նախնականների ձոր՝ Պատայ - Քաջուտու գաղաթմաճ մահուանից յետոյ Լասանը երկրորդ անգամ ամուսնացել է Մանեարեղբի Կերիկէ Գ Քաջաուրի որտար Մամարաթուկի նաև եւ անեցել նա է որդիներ, որոնցից աւագին կրկին կրկին է Եփեսոսեց՝ Կաթուսեց 1153 թ. նա սքան է Կազի ու ձեռն Գազի վանք՝ իր Կրիզոսեոս կնոջը եւ Կրիզոս որդու ձառ, իսկ երկրորդ զամուսնել է Մրա վնց որդիներին՝ ներառեալ առաջին կնոջից ունեցած Տանգիկ-Քանգիկ Կաթուսեցին, սակայն իշխանապետութեան իրաւունքը փոխանցել է Լաթիբըրի տեղ կրտսեր Կաթուսեցին: Ընդ սմին, վերջինս 1214 թ. վախճանուց անժառանգ, եւ նաշենի իշխանապետութիւնը վերադարձնել անցաւ ներառեալ երկրակալին՝ Կաթուսեց Տանգիկի որդի եւ ռազազ Քաջաուրի թոռ Լասան Ջալալին:

Բաժին 2

ՍՄԻՆ ԴՆԵԱՆԱԼԵՒՈՂԸ ԺԳ ԴԱԴՈՐՄ (ԴՕԲԵԱՆԵՆԸ)

Լասան Մեծի այս սիննուամու իսկորի պարզութեանովից յետոյ Լական Էջտեղից կայ նաև Դովան կոչուած (սարգիւրներն առուելապէս ներկայացնում են Դով - Դով անուանակէլը, բայց կրքեմն նաև՝ Դով) Սարի իշխանութեան ժողովան Կարջում, որը եւ Ք. Ուրտարեանի կազմից անորոշացուած է՝ եղև Լասան կրտսեր ընդ անիրաւոյի շերտամանն ու անցամ շեռամանն Տեռեանքով:

Իրականում, Տակաուս ՔԼ-ՔԲ գաբերում կղած պատկերացումները՝ Ջաբուրէ եւ Բանէ Էշանուար ամիրայաւարներին թոր Դով իշխանուտու անուտիւր Է- զն է ոչ թէ Լասան Մեծի որդի ոմն «Նարա-Կրիզոս, այլ Լասան անուտով իշխանը, թանի որ երանց որդին մի փրկագնում եւ 1244 թ. Տալարաճանքին նախարարուած Անուարանի վերջում ուղից ձեռով յիշատակագրել է Տեռեանքը. «...եւ զն- ձեկապարտ ընդ ինքեանս առնէին՝ ուր եւ կրթային իրան մեղզովները], ընդ որս եւ զրուտեցալ եւ՝ Դովգոս, որդի Լասանայ եւ Դովին, թուրքորդի սպարապետաց Լա- յոց եւ Կոստ Ջաբարիայի եւ Բանէի», կրտսեր Դանմարիցին երկիցս յիշում է այս Կրիզոսին մեղզուկան արշաւանքներին մասնակցած Կայ իշխանների թուած («...եւ Կրիզոս եաշենեցի՝ Դովին որդի, որ էր այր երկիւզած ի Տեռանէս: «...եւ

¹ Տես ՄՄ Ձեռ. 821, ք. ձա-ք (Նալի Լասան Ջալալեանցի՝ 1718 թ. կազմած «Դովանց ամնուգամորթն»); Մ. կո. Քաթուսեցեանց, Արշախ, էջ 195; Պապապետ Նախկե- սրոս, Դովանց եւ Մեղի-Օսմեազարեանց, էջ 49:

² Լայիեց Տեռաբերի Ռիշատարաւորներ. ԺԳ գար, էջ 228: Ընդ. Գ. կար. Յովսէփեան, Խաղարկեանց կամ Դողմեանց, էջ 9-10: Ք. Ա. Ուրտարեան, Նաշենի իշխանութիւնը, էջ 154-155; Գ. Ե. Կրիզոսեան, Լարսուանց Լան-Քաթուրի եւ Կոստանց ընդերս ար- շաւանքների շրջանում (1386-1500 թթ.), Տր., 1997, էջ 169 (սե՛ս Օսմա Ռաիճակի Օս- յուրդ գրքեմնում):

խաչենցիքն՝ Ջալալե Լասան եւ զորք իւր եւ ազգականքն, եւ Գրիգոր՝ Դովին ար-
զի, Տորաթուք որդի Ջալալիս)։ Մտեփաննոս Սրբէլեանք եւս Տարապիք իշխանի
եւ Մինաբաթուսի զուտոր Ասփայ իշխանուհու պատկի տոթիթով գրում է. «...գասե-
րս երկու, յորոց զուսգն եւս ի կնուսիսն մեծն եւ փոռաւորեալ իշխանին իւղեկեայ
լինա՝ Վերին Խաչենի եւ Մարի՛ Գրիգորոյ [1287-1317]՝ որցոյ Լասանայ, որցոյ Մե-
ծի Գրիգորին, որ էր Քասաղն ախարէկ Բակելիս՝

Անկասկած, այս Մեծ Գրիգորինն է Դագիվանքի կաթողիկէի արեւմտեան
պատի Տարապիքն կոչոյի 13-առկանոց, 1224 թուակիր վիճագիրը, որում առաջին
անգամ յիշուած է Դագի անաքեայի զերկզմանը (չառ Քաղխո/Քաղէ առաքեայի
անուրը զարքի ի վեր կրած վանքի անուան անզական՝ Դագէ Տելոցութեան հիման
վրայ լոկ ժԳ գ. սկզբներին ծագած ռաւաքեալ Դագիի՝ իբրեւ շեփանսանիցս մե-
կի անապակիս)։ «ես՝ Գրիգոր, որդի Լասանա[յ], որ մեծ յուսով ասի ի Դագի զե-
րկզմանս Դ՛ւ առեւ շինակ[ան] ժԹ՝ հոգո[յ] իմո[յ], յառաչեորցոյթեանն անտն
Գրիգորիս... Արց՝ ով խափանի յառաչեորցոյ զիմ ժամն, կամ յառաչոյ իմոց,
կամ յառաքաց՝ զշինական յետ տանլով... ժամն եղբա ընկ Յուլայի եղբիք՝ մե՛ն
[-1224 թ.]՝ Մեր ընդգծած յաւազոյ իմոցս բաւերը, կարծես թէ, ուղղակի ցոյց
են անյիս պատմաբանուս՝ երկուստորց լինելը։ Ըստ այդմ, կարելի է եկատել, որ
բերանած անմիջապէս ենթերկի՝ 10 հոլմահարուած առգականիքներով վիճագիրը
(որի՝ պահպանուած «...Դ՛ւ-ով թուականը Ս. Քարթուզարեանք վերականգնուած է
եղիւ «[1224 թ.]» փոքրագրուած է ճկեց այս Գրիգորի նայր (ուրեմն՝ Դովն
ամուսին) Լասանի կողմից՝) Շոջ որում վերջինս իրեն կոչում է «Լասան, առն Գրի-
գորս[յ]», ուրեմն՝ ժԳ զարի Մարնքի երկը Գրիգոր իշխաններէից առաջինի։ Այս
արձանագրութիւնը պարունակոյ արեւմտեան պատի վիճագրերի ուղղածից շար-
քը, ըստ ամենայնի՝ փոքրագրուել է ենթերկից զէպի վեր, ուստի հաւանական է, որ
ամենավերին 19-առկանոց, վնասուած սկզբնամասով (զրանից՝ գուցէ, թուակա-
նը կորցրած) վիճագիրը ճկեց Դովն որդի Գրիգորի կին Մամբանինն է («...եւ[՝
Մա]/մբան, զուտոր [-...]/...անց[-...]/... Դագէ [-...]/... իմ հոգրենիքն զ[-...]/...

¹ Կիրակոս, գլ. 1, Դ, էջ 280, գլ. 1Ե, էջ 284 (այս հաստատում պատմիչը եղում է նաեւ Իկո-
նիայի սելջուկեան առյաւանտեան զէմ ուղղուած նս հայ իշխանների ժամանակը ընդհանր
տունով մտնողական արշաւանքի տարին. «նս աքս եղին ի Ո՛րթ թուականս Լայոց
[-1243 թ.]»):

² Օրբ., գլ. 4Ե, էջ 311; Պատմութիւն ճանապարհի Միսանքան, գլ. 4Ե, էջ 424:

³ Այլ առաւելով ճանարթնամ մտնոց ան՝ս Ա. Յակոբքան, Պատմա-աշխարհագրական եւ
վիճագրագիտական հետազոտութեանք, էջ 272-273: Նշենք, որ նոյն պահին Սեւանի
է նաեւ Գանճեաստի համար Յովնաննէս Մարտի մատուցի (զլնի) հայտայթման վա-
նական առաւելի ծագման գուպանից։ Անուշտ, այս ամենը ցուցանում են հզորացող
վանքերի ու մրանց աշխարհիկ մեկնաւանքի քիչ քի իրարմակ մրցակցութիւն։

⁴ Դիվան հայ վիճագրութեան, սր. V, էջ 201, 8⁰ 711: Ս. Կարապետյան, Հայ ճշակոյցի
հուշարձանները, էջ 112, 8⁰ 29: ՀՅԸ. Հ. Լ. Պարթուրյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սե-
ֆարյան, Հանգրայիտի վանքը, էջ 13, 86. 13:

⁵ Դիվան հայ վիճագրութեան, սր. V, էջ 201, 8⁰ 712: Ս. Կարապետյան, Հայ ճշակոյցի
հուշարձանները, էջ 113, 8⁰ 30:

իմ կարգըն ե(տո)ն ին (և ես) / կամայ տաի սոք կաթուղիկե մե / շարե-
ցաց հոչ, մի շինեկնատուն, մե / շազաց, ս(…)անս զաւար, արծաթի տխոյ եւ
տառաշորջա պատանակե, / յառաջնորգութեան տը Գրիգորիս, որդ(տ)լլ
Վասակալլ, եւ սորս ետուն ին / Թե աք զամենայն (եկ)եզեզիս զձք / կեր-
կե եւ զհեռ (…)-ան Կատարիցն գրոյս ար(ն)եակ էլ զիցքն յԱժժոյ, / եւ ոյ
խազան՝ յա(տա)րաց կամ ի ծ/անաթից, եզգիտս եղիցն…¹

Նազարաճանքի մի խաչքարի վրայ եւս Գոթի ամուսին Հասանն է գրել. «Քանն
ՊՃ. /-1219 ք]. ես՝ Հասան, որք Գրիգորս, կանգնեցի զխաչս եղարս իմս Նամ-
սողիին: Տվի… զՔողզեկնս ի Նազարի վանս՝: 1388 ք. առիթ ենք ունեցել՝ այս
բնակից ստեղծելս տեղում (յուսահոյի Մամուկ Կարաղեանի ընկերակցու-
թեամբ), ուստի սղջում ենք 3-4-րդ երկար սողորի պիտայս բաւը, որի Ս-ի պահ-
պանում ձաներկը Ս. Բարսուղարեանը չի նկատել (Ձե/Ա]ՁՄ): Քեզիցը շու-
րունակութիւն էլ ունի. 5-րդ (Կրատարակչի՝ վերջին) սողում պիտաս բառի յու-
շորջում է ապաւարտի ՄԱՅՁԱՐ՝ քառակարգ, եւսն առկայ է միս սողաւարտը,
որտեղ 8-9 կարան տառերից յետոյ ընթերցում է. «(…) ԱՄ՛Ն ԵԾԵՂԵՑԻՆ ՉԱՆ(…)-
ԲՅ / (…): Ընդ ոմին, Գոթի ամուսին Նոյն Հասանն էր պնել իր Յովհաննէս կրտ-
ջը՝ կատուցելու Նազարաճանքի գերեթաւը կէկեղեցին (Հմմ. «ՊՃՊ Քուրս [-1204
ք], ես՝ աք Ծոհակն, շինեցի զեկեզիս… եւ ետու զվանքս իւր ամն սահմանա-
իմ տալ տղարսն Հասանալլ) եւ իւր որգեաց՝ Հաթիբըտլլ տեւանն միջնորդու-
թեամբ…², եւ՝ այս իմ գիր է Հասանալլ, որ երբ իմ տղերս զեկեզիս շինեաց
ու զվանքս ին երես, ես զենեկորարկս իւր սահմանովն ի յեկեզիցիս տաի…³»:

Տեղին նշեց եւս, որ 1244 ք. վիճարում լիշուած Գաղիմանքի Գրիգորիս
վանահայրը, որին նախորդել էին Հասան Կրտաւորեանի կրտայն ու որպէն (Գրի-
գորիս եւ Գրիգորի), նոյն Հասանի թոռն էր եւ քանիցս կուլում է սորք նահա-
տակին Վասակայ՝, Քուլտ մի քան տեղ յոկ՝ տեղ Գրիգորիս՝ Սր.՝ Նաթուղիկ-
ի սրնմանան մուտքի նախաարարին ունենը. «Ես՝ Մամալլ, զուսար Վազան-
կալլ՝ տժժն Հաթիբըտ, ետու զիմ հայրենի Քուլտ [ս]գարակ եւ սպաս կեկեղ-
ցոյս… յառաջնորգութեան տժժն Գրիգորիս… մ՛՛՛՛ ի թվն [-1241 ք.] ու Այստեղ չի-
շուած Մաման, քսա իր մայր Արզուխաթունի շինարարական վիճարքի (ովան
փրկութեան պոստ նոցա եւ իմալլ) եւ զտնտայ իմոց՝՝ քոցի Գրիգոր ու Հասան
վազամոմիկ կրտայններից, ունեցել է եւս գոն՛ մէկ քոյր՝ Վարխանգի եւ Արզու-

¹ Տե՛ս Տոյմ տեղեւորմ. էջ 200, № 710 եւ էջ 112, № 28:

² Գիվան հայ գիմարտայան, սր. V, էջ 126, № 418:

³ Աճք, էջ 121, № 401:

⁴ Աճք, էջ 122, № 402: Հով. Բ. Ալուշարեան, Մ. Հարսեթեան, Նազարաճանք-Նազարաճանք, էջ 23-24; Կ. Բակչի, Աջցանի եղևոր զանգար, Եր., 2015, էջ 50-52:

⁵ Տե՛ս Գիվան հայ գիմարտայան, սր. V, էջ 200, № 710, էջ 210, № 739, 740: Ս. Կարապետեան, Հայ մշակույթի հուշարձաններ, էջ 112, № 28, էջ 116, № 61, 63:

⁶ Նոյն տեղեւորմ., էջ 119-120, № 709, էջ 201, № 711, էջ 202, № 714, էջ 204, № 718: Եւ՝ էջ 111, № 15, էջ 111-112, № 16, էջ 112, № 26, 29:

խաբուեր զուստերքին Նոր Գծերին (Գաշաճանքի) Ս. Աստուածածին եկեղեցու կառուցմանը (սոկոսայ ի Սն Յուսիանին Լալայ [-1191 թ], զին յորս անոց անուց զԾրուսազէմ Սաշահաչին, և կասարի յամս Գնեզ) ստարեկու առիթով յիշատակում է նաև կիրակոս Գանձակեցին. «...նաև յորս սոցա, որում անուն էր Աջգու եաթուն, կին Կարթանայ Լաթերեցուց Սա... արար և զարագոր զեղծքին՝ զստեում իւրովը՝ ձածկով սարս խորանին, զարմանայի տեսողաց... և ո՛չ միայն այս եկեղեցուց արար ձածկով, այլ և այլոց եկեղեցեաց՝ Լալայատայ և Մանարայ վանին և Գազի վանին...»¹, ըսկ 1250 թ. (որ ՄՄՔ Յուսիանին Լալայ)՝ Սարում տարածուած Գաիթ Սալորեցուցին ազակի յազթուհարման առիթով, զանձակեցի պատմիչը ներկայացրի է նաև Գազիվանքի վերանշնայ Գրիգորիս Եղեհոպոս-վանահոր ձեռնարկած քայլերը. «...և և Գազի վանին եպիսկոպոսն սէր Գրիգորիս, և զարգուպեան Կարգան... բազում քահանայից ի գիւղ յայն, քանզի ի նոցա միճակին էր...»²:

Լամբու Յուստոսեանը և իր նշանակակիցները համարում են, թէ Գաի որդի Գրիգորի որդի Աւագայի և զուսար Շահանջուխոթի կողմից է գրուած Զարեհցարի մեծ խաչքարի ճակատի ներքևում Յ, և կոչին՝ Յ ստղերով (ձախից 3-4-ական առա կորչում, որի մէջ և՛ սփրանատղի Յուսիանը) աստղանագիրը. «...Աւագան՝ Գրիգորի որդին, իրեն առուածում է որդի Կարս և յազթայ իշխանի, որ բազում քաշտեմանք Ենար զաւանիցր...» — Աւագան, որը զտուել է 1260 թ., էր մեկուսուած զորքերի կազմում գրուում էր Մարտիրոսոց քաղաքը... Կոր աստղանի վրայ կանգնեցրած խաչքարի արևմտագրութեան մէջ յայտնում է, որ Կայրը զտուել է Ծրուսազէմ մեկնելու Լամպարիին քակեաւած մի կուսի ժամանակը՝ Սակայն բնագործ Աւագան իրապէս ներկայանում է (Շահանջուխոթի Տես, թերև, քրոյ) իրրև սփրանատղեմ զնայոց և «Ինգան թերզայլլ» (այլ ոչ թէ՛ «Ինգ Անրեզոս, ինչպէս վերտանել է Ս. Քարթուզարեանը) սյանցերի (՝) ձուս զտուած Գրիգորի եղբայր, ըսկ սքաշտեմանք Ենար զաւանիցր խորքը շուում է ժՔ գ. վերջի իրողութիւններ՝ Քել վերարերում է 1260 Յուսիանին Կարգան պատմիչի էշած սերիտատարգին» (սուպեաւ զեղեցիկ երիտատարքն Աւագայլլ) եաշնեցի, որդի մեծ իշխանին Գրիգորի, քաշապէս ձարտուցեայ և յայնտիկ պատեմայ Կասա և և երկիւզ պահեղով զՆասուժոյն և զԷլզանինը՝, ապա նա սյիտի զտուած լինելը ասանկայոյրը 16 տարեկանում Կերոյիշէայ 1244 թ. յիշատակարանում Գաի որդի Գրիգորը Յուստիւում է իր և Մանգան որդիներին, որ զնս երկուսն են՝ Լասան և Ծովանձէս (Իսկ նշանակակիցներն ձուս կայ՝ «Լաս յիշատակարանի՝ Գրիգորն ունեցել է երեք որդի՝ Լասան, Աւագոս, Ծովանձէս, որը պարզ վեր-

¹ Կիրակոս, գլ. ԺԴ, էջ 215-216, 66մ. էջ 212:

² Անո, գլ. ԽԸ, էջ 327:

³ Հ. Լ. Պետրոսյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սաֆարյան, Լամպարերի վամքը, էջ 13-14, 66, 16-18:

⁴ Ընթ. Գիվան Յայ վիճագրութիւն, սք. V, էջ 132, 8* 443, լուսանկ.՝ տախտ. XXV: Տե՛ս նաև ստտ, էջ 305-306:

⁵ Վաղդան, էջ 199:

պում է¹)։ Հեղ սին, փայտանոցի Անուպայ որդու հարցում որոշել է այն, որ հարցանել մեծ իշխանն է հայան Ֆրեդրիկ², ուստի, իբրև Դոփի որդուն։

Ազդերներում իջառահայում են Հասանի եւ Դոփի միայն երկու որդիները՝ Ֆրեդրիկ և Մարտին իշխանը (Սրբելանի մաս եւս հղումով՝ մեծու) և Հաղթատի եւ պիսիպոս Յովհաննէսը։ Վերջինիս՝ Հաղթատի գաւթում, շուրջ յորս տասնեակ տասնամարտի շարքում (արձանագիր են 37-ը) պահպանուած գերեզմանադարի (Ստալանոց տապանագիրը՝ «Հաւարէի եւ Իւանէի թփրորգի/ն՝ Յովհաննէ[է]ս / Ապիսիպոս սեղ/ոյս») աջ կողքին գտնուած է նաեւ նրա մօր շիրիմը՝ «Հաւարէի եւ Իւանէի / քոյրն է՝ Դափնն երկուց տապանադարով։ Ի զեզ, գաւթի խիս թարզումների շարքում նշուած տապանադարների գիրքը՝ կողք կողքի եւ մախից աշ, թոյլ է առնել եկեղանի, թէ, ըստ ամենայնի՝ Դոփ իշխանուհին Մարից Հաղթատ է մեկնել իր փոքրամեկնի Ապիսիպոս-գաւթի շուրջադիւարու թիանը մասնակցելու առիթով, զից որում սեղ հասնելուց ոչ շատ մասնակցի աջ ինչն էլ է փոխանուել, եւ զա թոյլ է առնել՝ նրան թաղելու որդու շիրիմի սեմինապետ աջ կողքին։

Ք. Ալուարաբեանը համարում է, թէ Դոփ ու Հասանի որդիներն են եղել նաեւ Ֆրեդրիկ ու Գորգը (Գորգ), որոնցից երկրորդի՝ Դագիվանցի փոքր գերեթաւոր ձեզեզուտ արեւմտեան պատի մէջ աղաւջուած եւ 1181 թուակիր ոչ մեծ խաչքարի մտպանոց տապանադարում առաջին եղջարտի իրեն կուղի է որուերորդիս (մեծն մլ. եւ՝ Ֆրեդրիկ ցուերորդի, կանգնելի զիտուս եղջարտ իմ[է] Կորգաւ[է]։ որք երկուցուղե, յայլաթի իշխանի քո՞)։ Մակայն իրականում մասնակցելու տեսակիցից այդ միմայիցը գերադարի է Հասան մեծ զրեւուարեայի (յմա՝ տարածքի ոչ պակաս հզօր ու նշանաւոր սթապաւոր-իշխանի)՝ թէկուզ եւ այլոր լիբուած մի քոջ գաւակներին, այլ ոչ թէ Հաւարէի ու Իւանէի որուերորդի-նեղին, որոնց մեծ մասն այդ տարում, թերեւս, զիս ծնուած էլ չէր³, Իսկ Հասան մեծի տարջայական հզօրութեան ընկալման առումով եղնեց, որ՝ Գարդաւաներ սեղաւայրի խաչքարի փաստած ընագիրը. «Ի թփր մի՞ր [~1173 թ.]. Ի հա[լքրայի/տաթման սեղան / Առնիանոսի եւ Ի թաղաւար[ի]ման ...[սեղուլա՝ *Հասանի - Ա. Յ.]], եւ՝ Արտանի-գա, որդի Հաղթաւ[է] (...), կանգնելից զիտա...»⁴։

Հասնանայի չէ նաեւ Ք. Ալուարաբեանի նշանուել՝ Հաղթատի Ապիսիպոս, Դոփի որդի Յովհաննէսին ներկայացնելու Վեց իբրեւ ժ՞ր գ. գերջում աղբանի Գե

¹ Է. Լ. Պետրոսյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սաֆարյան, Հանդարտի ժամը, էջ 14-16, զննու Գ. Ս. Կիրակոսյան, Հարատանը Լանկ-Փանուրի եւ թուղմնն ցեղերի արչակագրերի շրջանում, էջ 178-182։

² Ապրիլ, էջ 199 (Մեյն)ճակագիրները միշտ են ուղղել Ք. Ալուարաբեանի այն գրեթեակ պնդումը, իբրեւ թէ պատմից Գորգորին մեծ է կուղի քանիցս։

³ Վ. Ղաֆաջարյան, Հարատ, էջ 184-185, 86՝ 54, 64՝, 65։

⁴ Տե՛ս Գիվան հալ միմաւորության, ար. V, էջ 211, 86՝ 742։ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակուղ-թի հոլջարեանները, էջ 115, 86՝ 43։

⁵ Հմմ. Գ. Ս. Կիրակոսյան, Հարատանը Լանկ-Փանուրի եւ թուղմնն ցեղերի արչակագր-ցեղի շրջանում, էջ 178-181։

⁶ Տե՛ս Գ. կար. Յովսէփեան, Իւստրալեանց կամ Պոլշեանց, էջ 16։ Գիվան հալ միմա-ւորության, ար. V, էջ 74, 86՝ 217։

սեւս Կ. Տէր-Մկրտչեանի գիտարկմամբ՝ արդէն Կիրակոս Գանձակեցու մօտ մանրամասն տարբերակուած են ԺԲ-ԺԳ զգ. Հաղթատի եպիսկոպոս եղած կրօն Յովհաննէսները (կերտողը՝ ԺԳ զարգակերչիկ), որսկեցիք երկրորդին է պատմելը հաշուով մետատողի իշխանացն Ջաքարիկն ու Դաւեէի ու եղբորորդի առաջնոյ Յովհաննէսի՝ Իսկ զրանից առաջ պատմելը եշում էր. «...սուրբն Գրիգորիս... Եւ յես նորս՝ Յովհաննէս, այլ Կնգ էւ առաքինի, ազգական իշխանացն եռշնոյ: Սա ըսիկաց զգարիթն փոքրագոյն... եւ շինեաց մեծ եւ զեղեցիկ շինուած, որ զարմացուցանէ զանողան Գրայմաճոր: Եւ յես նորս՝ միս Յովհաննէս՝ Կուերողի իշխանացն...»¹: Միւս զբուսպում, պատմելով Հաղթատի Գրիգորիս եպիսկոպոսի Գանգեղ Ջաքարէ ամիրայտատալարի հայտնակցեանքի մասին, պատմելը լրացնում է. «Են զես ի բանարի, եւ զՅովհաննէս կացոյց փոխանակ նորս եպիսկոպոս Հաղթատոյ, ա՛յն, որ յառաջն կրող զարան էւ զնաց ի եռշնէն եւ այլ առաքինի էր Յովհաննէս, եւ բազում զարմարման իշխանակի գործեաց եւ ի Հաղթատ, ընդ որս եւ զՎալակաւոր գարիթն կենդեցոյն շինեաց, որ հրացուցանէ զանողան»²:

Ե. Տէր-Մկրտչեանը ճշտօրէն պարզարանել է նաեւ, որ Գոփի որդի Յովհաննէսը Հաղթատի ու եռադարձանքի եպիսկոպոս Յովհաննէսի եղբորորդին էր ու Կոստան կոչուած ոչ մեծ բերդի (Հաղթատի ձորում) ու նրա ներքի ենդեցու կառուցողը: Ընդ ամեն, վերջինիս շինարարական վիճակը 1233-ով է թուարկուած. «Ժ թ[ս]ինն մՅԲ: [-1233 թ.]... նս՝ տր Յոնանէս, առաջնորդ Հաղթատս[1], Կուերողի մեծ պատրուանցն Ջաքարէի ու Դաւեէի, ի ժամանակի, որ ե՛րս սասանումն աշխարհս մերոյ անարկն ետրագնէ[ա]յնցն... շինեցի զամրոցս եւ զկենդեցիս Հաղթատս[1] Սուրբ Նշանիս...»³: Իսկ այս Յովհաննէս Բ-ի յաշորդ՝ Համազասպ եպիսկոպոսի վիճակը բնից ամենավաղի թուարկում 1242-ն է՝, ուստի ե՛ր, ե՛ր, ե՛ր Գոփի վախճանը պէտք է գիտարկել 1233-1242 թթ. միջակայքում: Ինչ վերաբերում է նրա եպիսկոպոսութեան սկզբի ժամանակին, ապա զոս, հաւանարար, 1220-ական թթ. երկրորդ կէտն է: Յովհաննէս Ա-ին 1211-ից մինչեւ 1221 թ. լիշատակող Հաղթատի բազմաթիւ թուակիր վիճակը բնից առաջինում (Մ. Գրիգոր կենդեցու մուտքից վեր՝ պատուհանի զլիսին, 6 սալ) խառնում է կենդեցու վերանորոգման մասին (որը յայտնի էր նաեւ Կիրակոս Գանձակեցու), «Ժանն մԳ: [-1211 թ.]. ետրագնեու կենդեցիս ի ձեռն տր Յոնանէսի եւ մարան եղբորոցս. իշիեցէ ի Բանաս»⁴: Իսկ

¹ Կիրակոս, գլ. Ա, էջ 99: Հմմ. Կաթապետ եպիսկոպոս, Դովնանք եւ Մելիք-Շամմազարեանը, էջ 56-59:

² Կիրակոս, գլ. Ա, էջ 98-99:

³ ԱճԵ, գլ. Ե, էջ 173-174:

⁴ Կ. Վախճարյան, Հաղթատ, էջ 250, Բ՝ 173. Հմմ. Կաթապետ եպիսկոպոս, Դովնանք եւ Մելիք-Շամմազարեանը, էջ 57-58: Հմմ. Գանտ՝ «Մա շինեաց բերդ մի անդադրն պարսպոց մէջ ընդ Հաղթատ եւ ընդ Կամանին... Իրրն մտաւ եպիսկոպոսն Յովհաննէս, ըսակցիցն զպարիսպ բերդին Թրամանտ յարարին» (Կիրակոս, գլ. Ա, էջ 99):

վիճաբերից վերջինում հայ հետևելու ընդարձակ, ՅՄ-առջանոց ընդգրկը. «Սանտա-Մարիա» թագադրոցը Քամարալլի և որդիլլի իբրևլլի Պարզի և Ք. Շարազատայ Շարաբի և Թանելի, Տրամանա աղյա հուշեցուլլի լեռնախորտութի՞ն աճար ավտոսո Հազրատալլի Ծ՝ Սոմանե ի հաշնուլլի, Երբուլլի Սոմանե կաշիլլալ իմ ան բազում յառաջերգութեանս, և ըստ իմում կարողութեանս սպասարեցի որոցս ի շինութի՞ն և յառաջգիծութի՞ն տանս Աստուջ, Եսի՞ ի Լեն շինուածոց ի աճար Նշանս, ի մասնախնս, ի աղյա զարդուց, զհատուցիկէս ասիլլալ և զգուանս կազմնալլի, զԹար Գրիգորե երգողնալլի, զգուսիթս շիննալլի, զգուսիթս աճար սեղանայն և զԳ. աճար Նշանս: ... որք կատարեն զապալանս մե՞ր՝ աքհնեցիս ի Տոմնել. ամէն, մէջ. [-1221 թ.]: Ակնայս է, որ միլ գրող լինել Յովնանէ Ք՝ Տոփ որդին, ապա լէր կարող յաւարարուն լոկ սի հաշնուլլի» Ծանոթութեամբ և կը նշէր սի: Տարագատայ Շարաբի և Թանելի ըստ իր ազգակցութեան: Արշապէս, Սանտինում Գրիգոր Տուտերոզի վարդապետ մահարան-խաչարի հողքին կանգնած խաչարի թիկունքին ունենը, ամենայն հասանելիութեամբ, նոյն Յովնանէ Ա-ի թուած Թ-առջանոց վիճաբերը. «Ի թիլլի մէջ. [-1227 թ.], ես՝ տէր Յանանէ, առաջնորդ աճար ուրտին Հազրատալլի, կանգնեցի զհաշու ի հանգատարանի սեղանոցի իմուլլի Յովնանէ քահանալլի»...»:

Այսպիսով, համադրելով Գրիգոր Պաննակեցու խոսքերը (որ յառայն միջոց գտնուի [Հազրատայ] և զհայ ի հաշնու) Խաչարազանքի վերորդեալ վիճաբերի ըստ՝ կարող ենք լիակաման, որ Յովնանէն Ա-ն Եսի՞ Հազրատի վանահայր-կաթողոցս է ձեռնադրուել ժ՞ Գ. վերջերին, ինչ-որ ժամանակ անց վերադարձել է հայրենիք, կատուցել Խաչարազանքի գմբեթար կենդեցին և եղև նրա վանահայրը, ապա 1204 թ. լեւ է բերուել Հազրատ: Այգում նա Խաչարազանքը յաննել է որք կարողը Հասանին ու իր որդիներին, այսինքն՝ Տոփ որդի Յովնանէին, որք նրա մահուանից յետոյ ինքն էլ պետի դառնար Հազրատի կաթողոցոս:

Վերապահանք Տոփ սեխարայ Գրիգորին, որի լիշատակումն իր որդի Հասանի հողմից տնտես Խաչարազանքի և Պաղիմանքի վիճաբերում (1218 և 1224 թթ.-ի միլ ընդունենը ճարտարապետ Սամալէ Ալփոզեանի այն գիտակումը, որ Պաղիմանքի համալիրում տնտեսը կըշուած կատուցի՞ 1211 թ. շինարարական արձանագրութեան «Նեղնակ՝ ղՀասանի որդի» Գրիգորեց (թեագրել է. «Ման մկ. [-1211 թ.], ես՝ Գրիգորէս, որդի Հասանալլի, շինեցի զտնտես լիշատակ հոյուլլի իմուլլի. յազաթս լիշեցի՞թս») եղև է ոչ թէ հոգեւորական (այն է՝ Հասան Մեծի ու Մամախաթունի քահանայ որդի Գրիգոր/Գրիգորիսը), այլ աշխարհական՝ (վերա-

¹ Աճ, էջ 180, թ՝ 50:

² Կ. Պաղիպարյան, Մամանի վանքը և զրա արձանագրութիւնները, Եր., 1957, էջ 180-181, թ՝ 170:

³ Ինչպէս հայ վիճաբերոյցս, սր. V, էջ 212, թ՝ 749: Ա. Կարապետյան, Հայ մշակութի ճարտարագիտութիւնը, էջ 116, թ՝ 58:

⁴ Ա. Ալվալայան, Պաղիմանքի հողերը շինութեանցի կատուցում ժամանակագրական հաշիւդրականութեանը, - ՊԲՀ, 2006, թ՝ 3, էջ 204:

պահում ենք անում, թանի որ ասեալ գիտարկումն ազդեցաբարձն ցայսօրէն հիմնադրելու կարգը կայ. իրականում վիճաբարձում զան հոգեւորականի՝ ասանց տակն էլումք, շն անուեով հանգնեալ պայտ որոշ այլ զեղքեր եւ՝), ապա կարող ենք համարել, որ Պօլիգառն անուանանում մենք ունենք նաեւ Հասան Կրօնաւորայի՝ Մարի իշխան զարձան որդու, աշխերն՝ Դոք իշխանուհու սկիւրայրի ինքնայիշատակուելու Այսպիսով, նրա անուան Հասանի հայրը ոչ մի կերպ չի գտնում Վահրատանց (ԺԺ ց. կէտի՝ մի սերրորդով), ինչպէս վերոնշեալ թիւրքմանման հիմնով պնդում է Բ. Ուլաբարանեւը՝, եւ նրա կարծիքը, ջատար, թե՛նկուելն կրկնում է նաեւ Եւրպոզն աշխատանքներում՝: Դա ծնում է նոյն Գրիգորը (ԺԸ-ԺԹ ցց. Կեղեկանկերի ձառ՝ Դարա-Գրիգոր)՝ Հասան Մեծի եւ Մամախաթունի Յ որդիներից մէկը, ով 1182 թ. հորից պետ է տապաւն լինել իր բաժին Վուզանիթը եւ գրանով սկիզբ զնէր Մարի իշխանութեանը (որն 1214 թուից լնաւ միացու, ի զեղ, ոչ տասեց Զաքարեանների շանքերի, նաեւ Կերին իւշէնը):

Տեղին անցրազատեսեր Մամուէ Այվազեանի մի շննաու գիտարկմանը: Հիմնաւոր ճշգրտումներ կատարելով Դադիգանքի կառույցների ճարտարապետական վերլուծութեան եւ ասանցական թուացրումների մէջ՝ նա որոշ փաստարկներով փորձում է մերժել տաւաորի արեւելեան պատին կից շինութեան հարաւային ձուսքի բարձրորի 5-աւղանց վիճաբարձ իշուան անանց՝ մեր եւ Յակոբ Միմունեանի համաչարումները՝ Այլ ժաւալուն արժանազորութեան ընդգրկել է.

«Մուսայն Առաւել, եւ՝ տր Պօլիգառն եւ տր Արանուս՝ եղբր իմ, որդիք Հասան զարձնի, շինեցաք զաներ/նա եւ զարան: Եւ արդ, ազնութի հայցն՝ որ զնի մեր տաղտարի ասա՝ շինեցէ՛ զմէջ յազարման Առաւել: Ընդ նմին [վ/հայրեզրայրի մեր՝ զվ/անր Պօլիգոս, եւյ եւ զնցարան մեր եւ զժաւանց[աւ]որդ՝ այսմ տա/նա՝

¹ Տե՛ս, որ՝ Գամճասարի զարի հիւմաւային դամ շարատից՝ «...եւ՝ Յոնանու որդի Իւանի, ստացնորդ քոր ոչնախ Գամճասարակ]:» (Դիվան Տագ վիճաբարձութեան, սր. V, էջ 50, 8^ր 122; Ռերդամորի U, Գրկարի հիւմաւային պատի մէջ Պօլիգորի վիճաբարձութեան՝ «Եւ Գրճարու որդի Աւաղի, վիճարի շինելի զնկնի զնկնիցի...» (սան, էջ 116, 8^ր 387; Միմունեանց U, Յակոբաւանի պատի հարաւային պատի վիճաբարձութեան՝ «...նա՝ Սմայաւ, որդի Լեւրին, տղի զնաւեի Գրիգորաց. նա ի տալումն Դ: ժաւ ինու...» (սան, էջ 15, 8^ր 12):

² Բ. Ա. Ուլաբարան, Ռաշեհի իշխանութեանը, էջ 155-156:

³ Տե՛ս, որ՝ Զ. Լ. Գեւորպյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Մախարյան, Համդարիտի զանգը, էջ 11: Կեղեկանկերի ժաւանդան (էջ 12, 46, 8^ր Զաղրատի յաղոմի Աւետարանի ճնարայի թշտասակարանի (ձեռագիրը 1223 թ. ուն Սարգիս Ետիբեյ է Մոմ Կոմանց Եպիսկոպոստանից): ճնարակ իրականում կապ յան Հասան Մարիան հետ եւ վիճաբարձութեան է Կեղեկի իւշէնի իշխան Հասան Մարիան (-ի իշխանութեան հրապրի Հասանց, որդը վախտանգակ]) եւ ի հարապետութեան տեսան Յոնանիտի): Ընծ. Գարեգն Ա երկ., Յիշատակարան ձեռագրաց, հտ. Ա, սց. 830: Հայերն ձեռագրերի ճիշտանկարաննը. ԺԳ դար, էջ 134, Բ. Ա. Ուլաբարան, Ռաշեհի իշխանութեանը, էջ 217:

⁴ Իսկ ասանցական թուացրումները տես, որ՝ Բ. Ուլաբարան, Մ. Զաքարեան, Դադիվանը. - Հայկազնան հայագիտական ճանդէւ. հտ. Ը, ԳԵրոսը, 1980, էջ 7-54; Մ. Զաքարեան, Հայկական ճարտարապետութեան Արցախի դարձը, եր., 1992, էջ 44-61:

⁵ Մ. Այվազյան, Դադիվանի հոգեւոր շինութեանի կառուցման ժամանակագրական հաշորդականութեանը, էջ 204:

⁶ Այս ժաւանգակաց-ը պիտի հասկանայ որպէս «[իմանաոր, -տարկաւզ, -դաժր՝ զնա՝ նախնիսմ մեր շտապղարար վերականգնան զժաւանգ[աւ]որդից-ի»:

գծպէն եւ զՏայուսն եւ զԳրիգ[որ], պահանջէ՝ ժողովս ընդ երկայն աւուր/սու եւ զգ զմեզ լինէ, ինքն լինի՝ լինչի[ւ]լ, առաջի ժողովուրդս՝ Ա. Ալզազեանը զտնում է, որ բնագրում յիշուած են ոչ թէ Հասան Մեծի (կաշուած՝ ուլարսեւ) հոգեւորական որ-գրեակը (սնյա Հասանի վեց որդիների մէջ Աթանաս անունով որդի չկայ) եւ Գրի-գորն նորայրը, այլ 1261-ից մինչև 1291 թ. բազմիցս յիշատակուած Աթանաս վա-նահայրը (կաշուած՝ որդի Հասանալիս, իմա՝ Գոգի թառ «Հասան Արիականեր») իր Գրիգորն՝ ալլուստ անկայտ եղբոր եւ Գրիգոր՝ ալլուստ անկայտ հորեղբոր հետ Այզազեան Վերինակը Գաղիվանքի սուների եւ սրահն կառուցումը թուագրում է 44 Վ. Երջորդ կէտով, ինչպէս կարծում էր զեռ Ս. Կարապետեանը¹։ Սակայն չէ՞ որ նման թուագրումը հակասում է Նեկի իր իսկ՝ Ա. Ալզազեանի իրական զիտ-արդմանը, ըստ որի՝ սուների եւ սրահն հրահրային պատը 1211 թ. առարուած ստանարն հրահրային պատի հետ միասին «հարուային կողմից ձառայում են որպէս յիմնապատ այն արհեստական հարթակի համար, որի հրահրային կողմում 1214 թ. կառուցուել է Կաթուղիկէն, իսկ միջնաժամասում՝ այննպատեցո ընգամենը 1,5 մ Տեսու՝ գերեթուօր քոչք կէկզեցին՝ Արքիմիտ ժամանակը (կրա պատերի մէջ գրուած են 1172-1190 թթ. խաչքարեր)²։ Տնարար չէ շատ հեռացնել ստանա-րն կառուցումից, եւ Ս. Ալզազեանը, ի վերջոյ, գերազանցի է համարում 1214-1224 թթ. միջակայքը։ Բայց չէ՞ որ Նեկի մինչ այդ պէտք է արգէն շարուած լինէր սուների եւ սրահն հրահրային պատը։

Իսկ որ Հասան Մեծի զուակների մէջ «Աթանաս անունով որդի չկայ, ապա, թոււմ է, թէ միշտ կը լինէր ձառան, որ երանցից մէկը, այնուհանգերմ, այդ ա-

¹ Տես Ա. Հ. Լակոբջան, Հ. Ե. Միմոնյան, Գաղիվանքի նորագոյտ արձանագրութիւնը, էջ 229: Պարոն- (պատրոն-) ըստի կրտուման մասին պատմ 1003 թուակամից, տես Գ. Կար. Յովսէփեան, Խաղաղականք կամ Գողշեանք, էջ 37:

² Արիական- Հասանի որդի Աթանաս վանահայրը ըստն է նախ եւ ստաց Գաղիվանքի զանգակատան մէջ իր կանգնելուս զոյգ որոնմանից նորագոյտիս խաչքարեղով, ու որով փմազորն են. «Յոր Աթանաս ինչպէս ի Գողուս է-ից Աթանոս զարուսող, եւ սոր Աթանաս, որի Հասանակի, առաջնորդ աօր ուխտիս, կանգնեցի զսօր նշան յի-շատակ հողով իմ: Թիցն Հակ[ո]ղ ՁԼԹ: [-1261 թ.], եւ «Յոր Գրիգոր սնո[ւ]լըջ տի Աթանասի ինչու» (Գրիվան Հայ վանաշարութիւն, ար. V, էջ 213, Գ՝ 750: Ա. Կարապետեան, Հայ մշակույթի ճուշարմանները, էջ 120, Գ՝ 74, ԹՅԸ, Թ. Ա. Այրուսարյան, Խաչնքի իշխա-նութիւնը, էջ 243: Նրա՝ Հասան Արիականի որդին լինելու ճարքում Գ. կրտախես-նի կրտանք (մշ. աշխ., էջ 191-193), անշուշտ, մերժելի է: Իսկ մի նորայտ վիճակի՝ միջ. Գաղի նեղեղիցի միակայնից սամարտան Սերսում, կամարածն տասնասայի մակ-րեմիսի մէջ տողով ինչոր եւ տողիկ տակերով, ՏԻՐ ԱԹ(Ա)ԼԵ(Ս) (տես Ս. Կարապե-տեան, Հայ մշակույթի ճուշարմանները, էջ 117, Գ՝ 67), իրիս անմահտամակն վա-րեան՝ կարող է ժամագրուել տասնասայի-յուշատակտակ՝ Տեկն այլ վանաթոր սն ին-չիմի «վար» («վերմու»), որը ճնալեմանը վերջիս պեղել են այլ բաց նեղեղիցի խ-րանի աղբն: Իսկ թաղումն նկել է ինչպիսի եղանկի գտանով՝ այն աթոռով, որն այն զու-գարում է և նորեմանակերտի պատմա-կերթագրութեան թանգարանում եւ ոմանց կող-մից շտապեղարար վերաբրում Գաղի առաջնակնց:

³ Ա. Կարապետեան, Հայ մշակույթի ճուշարմանները, էջ 102:

⁴ Հմմ. Ս. Ալզազեան, Գաղիվանքի ճոռնոր շինարարների կառուցման ժամանակագրա-կան լազորականութիւնը, էջ 204-205:

⁵ Ա. Կարապետեան, Հայ մշակույթի ճուշարմանները, էջ 115:

եռան ստացել է, իհարկէ, հոգեւորական ձեռնադրուեցաւ: Դա կարող էր լինել Գրչակների՝ 1191 թ. վիճաբարձ լիշուած՝ ոչ թրիտոնեական առանձնը ունեցող երկու եղբայրներից մէկը՝ Սեփապը կամ եղբայրը (երկու առանձների ծագումն էլ յայտնի չէ): Սակայն առաջինի որդիների՝ Վաղտանցի (կինը՝ Կանա, որդին՝ Հասան, որս կինը՝ Մուլտոնն) և Սասապի (կինը՝ Քաննո)՝ 1241 թ. Տեղական տաղանց վիճաբներն ունենը Գաղիփակերի կաթողիկէի հարստային և արեւելեան նահատներին (Երեւոյրք ևն. Վաման Առնոյ, ևս՝ Վաղտանց, որդի Սեփապալի), ծառայի Յուսոբ, և ամուսին իմ Նահա՝ աղախին Քուսոբ, միարանեցաց / Դազէ վանաց և տուար ի հայրենեաց մերոց զճնշաւորեցն և այդի մի ի եղբէնկն՝ ի Մանանաւորց / և մեծաւոր ճասար իայ մի մեծալ յառոյ ևս բնակիչս՝ սոյ Գրիգորիս և միարանքս սահմանեցի ին մեզ մի այր ժամ զամենայն կնիզեցիքս, զառն Տոգաննու՝ Նանալիին, և զառն Վարդանանց՝ Վաղտա/եղալի. ով իսկական է... Ի թու՞ մ՞Լ ևր [-1241 թ.] և, Վաման Առնոյ, ևս՝ Մեազա իշխան, որդի Սեփապալի, և ամուսին իմ Քաննին, տուար ի հայրենեաց / մե/րոց ի Դազի վանս զճարձեղատախալի ալգնեն ի եղբենաւորց ի եշխարատունն մեծ յաւազ, սոյ Գրիգորիս և միարանքս եռուն մեզ մի ժամ զամեն կնիզեցիքս, զառն Տեան շեղատաշէ՝ ինն, / զյնաւոց զնեղաւորսթ առն՝ Քաննին ... / ...Քան մ՞Լ. [-1241 թ.]՝ Այս պատճառով, սեղուշա, գերագասնի է եղլլան - Արանա համադրուել: Ի զեղ, իսանակուած բնագրերից քաղաքուած վերջինչալ կալուածագրեր սկիզբում ևս հայրենի ու Մայր - հողանիթիս սահմանարժանան առիթով (այսինքն՝ Ճաւադարալու 1210-ական թթ. կտերին) վանաւորք Գրիգորի հետ լիշուած է (կրկնեց՝ խառնակ ձեւով) վանաւորք Արանաւը. ...Սնրաւ և եղբայրս մեր

¹ Կիլիկիայի հայ վիճաբարդայն, սր. VI, եղնակի շրջան, էջ 64-65, թ՝ 127 (տե՛ս նաև, էջ 309, 86, 2):

² Տե՛ս Հ. Անադան, Հայոց անճամբունկի բառարան, հո. 4, էջ 516, հո. Գ, էջ 537:

³ Վիլիզմանի հրատարակուած է Արզմանի:

⁴ Վիլիզմանի հրատարակուած է Վաղտանանց:

⁵ Տե՛ս Ս. Կարապետեան, Հայ մշակութի ճոշարմամբը, էջ 110, թ՝ 2, էջ 111, թ՝ 15: Կիլիկիայի հայ վիճաբարդայն, սր. V, էջ 202-205, թ՝ 713, 714 (յուսամբարները՝ տախտ. XXXIII): Վաղտանանի ու Նանայի որդի Հասանը մի անբուսկի վիճակի է թողէ Կեղաղալիանքում. «եւ՝ Հասան, որդի Վաղտանիս, թու՞ մեծի Անդառալ քաղաքուարի, միարանեցաց սոյր ուխտս, և ևսու պատուական Անտարան և Տանական: Եւ սպաստաղը տրու իստուացան ի տարոյն մ: սոյ պատարագ Զարտիմ, Ա՝ իճն, Գ՝ իմ վարք Նամաքն, մ: Իրողուցանալ կնեակի ինու - Է. Գ. Անիշան, Արարատ, էջ 340, 805, Բ. Ա. Ուլլաբարքան, Խազնի իշխանութիւնը, էջ 151): Իսկ նա ևնը (ով պատուց իր 1260 թ. Կերկրանի գրաման ժամանակ արտոնած Էլիկում Օրդլիանի)՝ 1264 թ. ապրիլի 11-տղլլանը, վերջում թեյի թողած վիճակից պատխառնել է Կեղաղալիայի Ս. Ճակոբաւանի գաղթ արտաքրուս ճոխարային գաղթիմ թու՞ շճ4: [-1264 թ.] Կամակ անճամբարիմ / Առնոյ, ևս՝ Ռզուցան, անարժան աղախին Քուսոբ, ամուսինն Հասանայ, որտար մեծ իշխանիք Էլիկումն, պարտճ ժալոց թրամիթ, միար[ան]եցանի ստան Մեծորանը ընճանցից: Տո՛ վաղ, / միարանքս: Գ: սոյ ժամ տե՛ց ճաղոնութեան / Տե՛ս մերք Քուսոբ, որպս ևս կեղանի եմ՝ իմ ժալիքն ամեն ևս իս իմ անճամց իճճ ամեն: / Որ դիւսն իստարմ... (Կիլիկիայի հայ վիճաբարդայն, սր. V, էջ 16, թ՝ 14; Հ. Հ. Ռեկեան, Արցախի փոսկերը, Վիեննա, 1953, էջ 85, թ՝ 14):

բաժանեալ տաք զՖեռե հաշէ... Սակաւ[]], և երկիրս Մար ի Արին հաշէն անու
 Հասանայ, և Գանգեհնայ խաշ ի Մատաղխոյ վերև, քոչոք բիին սահման հաշե-
 նոյ և Մարայ: Եւ՝ Հասան Գաջի []յաւանութեան..., զերբերս և զգաւասու Հաս-
 որոց իմոց և եւ կի ի վանքս՝ մաս անչ Գրիգորի և ան Սրանիսի և եղ կրեա-
 տը, և երկիրս Գաղանիսն այս է...: Ի զէպ, սիկէլում ենքաուած է եղել Կանե-
 Գաղվանքի՝ 1214 թ. շինարարական գիմաղիրքը, և, ըստ Մարգրիտ Քամայանի՝
 «երգրութեանի այս գրութիւնից ևս կան հնամենայ ստորագրութիւնները. «Եւ՝
 Ամանն անչ, Գրիգոր անչ, վնայ ենք, որ վանքին վերայ գրած հաստատը
 վախճ են: Միկնէրք ևս կան իրենց»: Բայց վերջին անկերն կայ յանեն ժ՞ գա-
 րի հետ և կորայրներ են, որ ժէ գորում յիշուած են Սոթք գաւառի Ազատ գիւղի
 (ժ՞-Թ գարեբում Ազգիթա) կնկնցու երկու գիմաղիրում՝ հարաւային պատի
 (ներկայումս կորած) և քանիցի քառակուսի կոթողի երեսունի գրով՝:

Կրկին վերագտնելով Մարի իշխանութեան հիմնադիր Գրիգորին՝ էշենք, որ
 ազրիւրների անկայ երկին կարող է հակասող թուայ հազարամանքի Յովհաննես
 անուած վանահայրերից Ալէի տապանագիրքը (ներկայումս կորած), կէլ երան
 կոչանքները 1204 թ. յիշուած՝ ևս: Հազարամի կոչանկոյուն (և Հասան իշխանի կո-
 ղայը) վերոյիշեալ տառչին Յովհաննէսի մաս վիմաղիրք ժ՞ գրում ենքերցուած
 է հետեւեալ ձևով. «Մարք Գանգաւա, զմեծ անչ Յովհաննէս՝ շինող կնկնցուոյ,
 որի Վսիին, եղբայր մեծ իշխանին Հասանայ, յազաւս յիշեցէ՞ք»: Քանի որ Գոփ
 իշխանուելու ամուսինը Հասան անուն է կրել, ապա երանց որդին, իբրք, չէր կա-
 րող նայ կերպ կոչուել (ըստ էր. Անուանի վերանշեալ գրաարկման): Ի զէպ,
 էշենք, որ Գոփն արդէն 1225 թ. ի գիմաղրում (հազարամանքի մատուոի հիւս-
 անին պատին արտադրուած, 10 տոյ) ներկայանում է անուց անուանու՝ անգամ
 իշխատակման. «Քան Ալէի [-1225 թ.], և՛ Գոփ, զուար Մարգրի, քոչ Զաւարի
 և Բանի, շինեցի զգաւթս կնկնցուոյս և զմասուս. և անի զնեւորումս և
 Յանգարակոյ երկիրն և զմ Հանուանայ մատաղիոն յկնկնցինս՝ իմ հոգոյ...»: Ըստ
 այսմ Հասան Ա Մարիցու, թերեւս, վաղաժամ մահը կարելի է, ինչպէս ան-
 սանք Կանե վերեւում, վերագրել 1224-1225 թթ.: Գոփը յիշուած է Կանե Հազարամ

¹ Ս. Քամայան, «Աղվանից աշխարհի» Թարգման կամ երկու վանքի... քոչարաւ, էշ 153
 Աճ, էշ 152:

² Յե՛ս Դիվանից վիմաղրութեան, սր. IV, Գեղարքունից, էշ 371, 8° 1495 («...և՛ Յոհան-
 նէս վարդապետ» որի Միկնէրք, որոյ Միկնէրքանի, որոյ Յանգարի, յորոյ Պո-
 յոյ, յորոյ Հասան, որոյ Մեծ Յանգարի, որոյ Մարգրի, յունանայ Դոփայ, քոչ
 Մեծի Բանի և սարաղար Զաւարի, Ռանիկի մարազաւ եղբարորդունց իմոց
 Ասանայ կոչանկոյս և Գրիգոր կոչանկոյս... շինեցաք զՄար Ասանանս...):
 էշ 370, 8° 1487 («Մար Զանս յարեխաս Արամայ կոչանկոյսի, Գրիգոր կոչանկոյ-
 սի, քոչ Դիվան [-1247 թ.]»:

³ Ս. վրդ. Զաւարանց, Յանգարեղորդիւն ի Մեծն Հայաստան... ի 1841 ամի, Մասն
 Ա. Տիկնու, 1842, էշ 206: Ե. եպ. Յանգարեղանց, Ստորագրութիւն Ասորոյից էշգի-
 անք, հո. Բ, էշ 362: Ս. եպ. Քարթուսարեանց, Արցախ, էշ 195: Դիվանից վիմաղրու-
 րեան, սր. V, էշ 128, 8° 427:

⁴ Դիվանից վիմաղրութեան, սր. V, էշ 127, 8° 420:

ձանեցում ընթերցում ձի վիճազում, որն անթուանկիր է. ...հրամանաւ պարտեացն եւ Դուպին, եւ՝ Զանայարին, Ճարտանեցալ] սոր Քառասնեցա՛ւ:

Ասկազն նկատուած հակառակքնը լուծելի է շրջադառնելով ժՔ դարի ընթերցումների՝ իբրեւն լրջորեն սրբաբերելի լինելու հակամակերը՝ այս զեւզում պէտք է նաեւ նշել, որ Եոփ անձնանունով ազգերեւորում վկայուած է ամեննին էլ ո՛չ Ճրայն յայտնի իշխանուհին: Օր.՝ սրբերորդի սպարապետացն... Զարաբայն եւ Իւանեհա Մեծնն իշխողորին ոչ ձի կերպ յ կարգ վերաբերուն: «Քարգմանայց Աւետարանի (ընդգործակուած՝ «Քիւն ՈՅԱ [-1232 թ.]») նկարագրագման մասին 1312 թուականի իշխատակարանի նշումը. «Մեծն եւ զամենաւրեմնայ պարտեաց պարտն զԳրիգոր որդի Դուպին եւ զամենացով եւ զքարնպաշտ ամուսինն իւր զպարտն Ասփայն՝ ստացաւոց եւ զարգարելց սորք Աւետարանի, լիշնայիք ի Քնասաւ՝: Չապած սարչի Դուպինն սրտայայտութեանը՝ մասնագէտներն իրաւացիորեն իբրեւ կնուցորդ ստացողներ գրանն ժՂ ց. վերջին - ժՂ ց. սկզբին Մարում իշխան ամուսիններ Գրիգոր Գ-ին (կուլում)՝ «Ջինուոր» վարձանունով 1317-ից յետոյ, եւ Ասփայնն (Արմենաց Տարապիւն Օրբելյանի զուտոր)՝ վարձանունով 1311 թ. (կնուցորդ թ. 113թ-ի իշխատակարանում Ասփայն մասին ասուած է. ...ստացաւ եւ զսորք Աւետարանս յարգար ընչից իւրոց եւ ընկայեաց ի սորք ուխտն իւր կուզարի վանս, որ է գերնզմանատեւ մեծ իշխանացն ազգին Դոպանց, եւ ինքն կարճաւրեայ կենուոց փոխի մահուանս յաշխարհէս առ Քնասա, եւ զիք ի զակրանի ի նախ վերաստացեայ սորք ուխտան»): Արեւմ. այտուել սարգի Դուպինն է կոչուել Եոփ Զարգարեան նշանաւոր իշխանուհու ընտան (Հասանի Ք Արեւիկանի) որդին:

Տեղին նշենք, որ այս Գրիգոր Ջինուորի իշխանաթանն արեւելեան սահմանագիծը նշող ձի նոր տուեայ եւ նկատելի Համբա Փնարուանը եւ իւր Նեյրեակակիցիները. «Մասի փեղերին զանուկ Մեախ վանքի իր ձի ընդարմակ արեւանագրութեան մէջ Հասանի որդի Գրիգորը նշում է, որ թեւ ճարտերցը («Ջարտերցը») գտնուած էր տանիկների ձեռքին, իրեն յաջողուն է Աստույ պնտութեան պահել Ագանան»՝ Ս. Ասրապետեանը եւ Հ. Փնարուանն ու Նեյրեակակիցիները նաեւ իրաւացիորեն ուզող են Դազիվանքի կաթնաղիկէր թեմի զգաւորութեան ստապի վրայ կարծիք ներկայ Չ-ապաւանոց վիճազորի սկզբի տասնաւորը (սեպտեմբր 18-ի):

¹ Տե՛ս Ա. Վոյ. Զապալանց, Մամուլարեորդորին ց ի մեծն Հարստուն, Մամ Ա, էջ 118:

² ՄԿԲ ՁԵՆ. 2743, թ. 313ա: Հմմ. Ք. Ա. Ուլուքաբաթ, Խաչնի իշխանութեանը, էջ 317, թԸ 94: Ի դէպ, Ուլուք է եւ մնալորի թերթ Գ-ի թշաւտութեանում «... թիսս մեծն [-1272 թ.] մարկապետիկաւ սոր Աւետարանս, շաղ Աղտ. Մարտեանը շտապադարար յ ընդարելի այս ընտրիքը «Հալեթն մնալորի թշաւտութեանում»-ի ժՂ դարի հատորը:

³ ՄԿԲ ՁԵՆ. 2743, թ. 295ա: ԺՂ դարի հալեթն մնալորի թշաւտութեանում, էջ 84: Հայ-փեղն մնալորի թշաւտութեանում, ժՂ դար, Մամ Ա, էջ 215: Կարապետ եւ, Ռոփ-իտանց եւ Մելիք-Մամուլարեանց, էջ 72-74: Գ. Կար. Յովսէփեան, Խաղարկեանց կաթ Պոռչուան, էջ 436: Ք. Ա. Ուլուքաբաթ, Խաչնի իշխանութեանը, էջ 317:

⁴ Հալեթն մնալորի թշաւտութեանում, ժՂ դար, Մամ Ա, էջ 214: Արտալ ժոք՝ Հասան Զալաի կուտար դուտոր Միսն - Միմանթարունի մայրն (ժամացած 1298-ին) տղ-իբրանիկի տուեալներ տե՛ս Ք. Ա. Ուլուքաբաթ, Խաչնի իշխանութեանը, էջ 226-227:

⁵ Հ. Լ. Գեղադպան, Լ. Վ. Գիրակարան, Վ. Ա. Մարաբաթ, Համարաբերի վանք, էջ 17:

անչ, ես՝ Մամբան, ամուսին Արթուրյանին Հասանայ]] և որդի մեր Գրիգոր, տեղը զոյգ տեղըս հայրենաբ, և մեր պարտեկն հաստատեցին, ի Էթն: Յգին [-1287 ր. աշ ր՛ 1307] տեղը ի սուր սխախ գժովատեղ, զճարտասեց, զճարեկեանց, Երբ Ս. Բարխուդարեանը շատայն էր վերմանել «Ս»: Իրոք, տաղը տարրերում է գրաթան սեջրում և վերջում առկայ Ս-երից ու նմանում է ռեֆանս բառի Ժ-ին: Ճիշտ է, պեղք է նկատել, որ գրուածի երկրորդ ձևն առնել ուշ շրջանում է յարկուել (ե՛ն՝ Գրիգոր, ամբ զճագունանց հագերն զմեր բաժին իւր շարեցով: Իրդի ի]ձ տը Սուգ՞ն և միարանք սահմանեցին... որ լինի իմ ձաւրն և ամուսնոյ]] իմ Ասկին...), իսկ վերջին տողը (ս...Մոխրարարս մեր բաժին տեղս. Թ[ո]ւն 29Ա [-1312 ր.] էլ առնել ուշ: Հրատարակելի գրքույմը կրկնել է նաեւ Գ. Կրթականանը՝ պնդելով, թէ Մամբանը զեռ կենդանի էր 1207-ին՝: Իրականում՝ Հասան Արթուրյանի կեռք Չ-տողանոց շիրմաքարի վրայ, որն ընկած է Դաջիվանքի սմամասուն և՛ է (Կեռնց ճարած), ընթերցում է. «էկս և Գանդի/տս Մամբանի/ն, ամուսնոյ]] Հա/անեոյ]]], գան/ը Թրդին և Խոր/իշաչ, ձաւրն / Գրիգորոյ]]], Ապ/շնմ լիշեց՛ք / սս [Քնտա]] [ո՛շ ր՛ սիշել ի բարիս]». Թվ՛ն 29Ը. [-1206 ր.]՝ Ի զէզ, Ս. Բարխուդարեանը լի տեսել վիճակորդ և ոչտուել է Մ. Բարխուդարեանցից՝ ու Մնայոց Տէր-Մովսիսեանից՝ անելով շատ անյարոյ վերականգնումներ. «Բարխուդարեանցը թուակոնք նշանակել է մեռել, ... Տէր-Մովսիսեանը՝ միայն մ: Մեղ թում է, որ սխալում են, որովհետեւ Գեյց Դաչի վանքում 29Ա. (1312 թ.) ունի Խորաստանական մեծ և կարեւոր արձանագրութիւն, Տեւեւարար տապանագրի վրայ տասնատուր սխալ է վերմանուել, աք պեղք է լինի Կ[ո]ւ]]՛ք:

Արդ՝ մի բանի այլ ընաբերք «Դոփն որդին ևս կուամ արպէն Գրիգոր Զինուորի Երբ՝ Հասան Բ Արթուրյանին» (վերջինն կին Մամբանը զուտարն էր Արաջածաւնի յայտնի իշխան Քուրց Վաչուտեանի՞): Օր՝ հաշտար Գեյլանցին 1295 թ. իր մեղ գաւտ անքրևս տաւն Արեւելեան երկում գրում էր. «Հասանն լքեմ զճալինեցի, / Իր մականուածը էր Ուղի Դոփի...»: Երկի միւս ձեռագրական տարրերական մի փոքր այլ կերպ է. «Հասանն լքեմ զգեռնեցի, / Իր մականունն էր Հալալ-Դոփի, / Զմիւս Հասանն՝՝ զորդի Դոփի, / Զհաստարինն և զերկերպեա՞ն՝ Սա

¹ Դիվան Ռայ վիճակորդում, սր. V, էջ 206-207, Թ՝ 724: Հմմ. Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի Ռուսլաթմանները, էջ 114: Հ. Լ. Պարտույան, Լ. Վ. Կերակոյան, Վ. Ա. Մամբանյան, Համբարդի վանքը, էջ 15, 86, 23:
² Գ. Ե. Կրթականյան, Հայաստանը Լամբ-Քանուրի և յուրքնն ցնդերի արշավանքների շրջանում, էջ 187-188:
³ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի Ռուսլաթմանները, էջ 117, Թ՝ 64:
⁴ Տե՛ս Մ. Խոյ, Քարթլուտարեանց Արշախ, էջ 206:
⁵ Դիվան Ռայ վիճակորդում, սր. V, էջ 214-215, Թ՝ 758:
⁶ Արքիւրնքի տասն տոնայմեր տե՛ս Ք. Ա. Ուլոտարյան, Խաչնի իշխանությունը, էջ 234-243 (մասամբ լրացնելի՛ Լ՝ Դիվան Ռայ վիճակորդում, սր. IV, էջ 315, Թ՝ 1294, էջ 317, Թ՝ 1299, 1300, էջ 328, Թ՝ 1334, էջ 355, Թ՝ 1427):
⁷ Տե՛ս Զ. Ղ. Ավչյան, Հայալատում, Թո. Բ, էջ 527: Գ. Կար. Յովսէփյան, Խաղաղական կամ Պոռնանք, էջ 391:
⁸ Տե՛ս Մ. Թ. Ավգայիչյան, Խաչատուր Կեյլանցի, XIII-XIV րր., եր., 1958, էջ 132:

րի Ս. Սարգիս եկեղեցու՝ Ս տաղով պահպանուած շինարարական գիմազրի սկզբում ունենք. «Քան շՅԸ, [-1279 թ.] / Ի հայրապետութիւն տօր Աթ/անուտի, Ի պարտութիւն Դավիթն որդ/ոյն, Բնան երէց ու Բնանէս շինե/ցար զԱթար Սարգիսս...»¹ Սարից ոչ հնուս գտնուող Գևամիշոյ վանքի հարաւային Հանդատին եղած 3 ծաւալուն տաղերով 1301 թուակէր շինարարական գիմազրում Ի մասնաւորի գրուել է. «...մէք՝ տօր Յովհաննէս Դավիթն լինմ' Գոսի զատակ]... հասու մեզ հրաման Ի նախահարցն մերոց՝ զեայ Ի մեր հայրապետացն յառաջեոց յաթոն հշշակեղին Հաղարտ, այլ զարմ արարեայ Ի մեր հայրենական եւ բնիկ տունս հարազատ աւաց եղբար շատանալ] քաջ զաւրականին եւ հշշակուոր Արիացիոյն, որ եւ որդի իւր Գրիգոր՝ սիրող եկեղեցոյ] եւ քահանայն, եւ անտիրին իւր բարեհատու Ասփա, զուար մեծի կոմսի Տարապիթին...»² Իւլ Բշեղի Ս. Աստուածածին եկեղեցու պատին Գրիգոր Գ Սարիցու թղած նուիրաւորական գիմազրում կարգում ենք. «Ս շՅԲ, [-1303 թ.] կամաւ ամենակալին Աստուշ, ես՝ Գրիգոր Իշխան, որդի Հասանալ] Իշխանի, քան Դավիթն, միարանեցալ] Աթար նշանին եւ նսու արցիւնս... հաստատեցին Ի տարին Ք, այր պատարաց. Ան Հասանալ] անձն եւ մն Մամբանալ] անխափան»³ Տեղին նշենք նաեւ Հանգաբերդի նորայայտ գիմազրի մասին. «[Ջ]առան եւ [Մ]ամբան յշեցել՝ Ի Քանաս, Գրիգոր»⁴:

Շատ անելի ուշ՝ ԺԳ դ. աւարտին, Դոփ էր կոչուած նաեւ Լանկ-Քամուրի արշաւանքին 1387 թ. զո՛ր զնացած շէրքերնու Հասան Մնծը (ար.՝ 1411 թ. Աւետարանի յիշատակարանում եւ Գրիգոր եղաթեցու ծառ]։ Դոգիվանքի կաթողիկէի արտաքուտ հարաւային պատի գիմազրերի մէջ ունենք նաեւ անթուակէր (քայք Քուրց Անբերդցու նշման հիման վրայ մտա 1330-1340-ական թուրքին վերադրելի), փահագրերով հարուստ մի բնակիչ. «Պանան Աստուշ, ես՝ Գուցեւ ու որդիքս՝ Հասան ու Կարում, քան Դավիթն, տկար Ի Գոսի վանս զմեր հայրենին զձուր իւր անմանովն, խառնել, վերին մարզով, վո՛ւն սիրական հարսին եւ մեր Քաթանին՝ զատերն Քրդին Անբերդիցի, անուանալ] Հասանալ]։ Եւ միարանքս սահմանեցին մի-արեցն մի պատարաց անխափան վո՛ւն լուրն[՝]...»⁵ Բ. Ուլուբարճանը, թերեւս, շատազէ է ընդունել նապի կաթողիկոսի «Տօմարանութեանս տարբերակը՝ այս գիմազրում յիշուած Հասանին համարելով 1387 թ. զո՛րուած Հասան Մնծի

¹ Դիվան Տայ վիմազրութեան, ար. V, էջ 218, № 766: Ս. Կարապետյան, Հայ մշակութի հուշարձանները, էջ 65: Այս գիմազրում յիշուած Արամաս «Մայրապետ» իրականում Դաւիթվանքի վերոնշեալ յայտնի ցամառայնէ (տն'ս տան, էջ 326, ճճ. 2):

² Մ. եւ Գ. Բարխուդարեանց, Արշախ, էջ 407-408: Դիվան Տայ վիմազրութեան, ար. V, էջ 223-224, № 798: Ս. Կարապետյան, Հայ մշակութի հուշարձանները, էջ 67-68:

³ Ց. եւ Գ. Շահնազարեանց, Ստորագրութիւն Կարապիկէ Էջմիածնի, հտ. Փ, էջ 185, ճճճ. Լ. Լ. Գևորգյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սաֆարյան, Հանդարերդի վանքը, էջ 17:

⁴ Տն՝ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակութի հուշարձանները, էջ 28. Լ. Լ. Գևորգյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սաֆարյան, Հանդարերդի վանքը, էջ 77:

⁵ Ց՛ւն ԺԵ դարի Տայրենց մեռարիի Քրչատակարանից, Մասն I, էջ 122, 275:

⁶ Դիվան Տայ վիմազրութեան, ար. V, էջ 203, № 716: Ս. Կարապետյան, Հայ մշակութի հուշարձանները, էջ 110, № 3:

հետ (կինը՝ Կեկելյ), Կերչինս, ըստ անձնային՝ եղել է Խորհրդ Հասանի Քուր, իսկ այս փնտարի Գոնցան եղել է կինը Գրիգոր Ջինուոյի Սարգիս անունով թուան։ Ծիշկեք նաև «Թուս Գազիֆես քաների ուշ գրական արձագանքը Սաֆրի Ազատ գինջ կնիզիցու»՝ ՀՂ գ. փնտարում, «մարդուց Սարգսի, բուննայն Գոփայ, ըստ Մեծին Իսանին եւ ուշաուայր Զաքարիա»։ Այս բոլոր փաստերն ամփոփելով՝ ասուում ենք, որ ոչինչ չի իսկզարում՝ Գոփ Զաքարեան իշխանուհու ամուսին Հասանին համարելու հնչ Հասան Մեծ կրտսերեղան «հուանիքի»՝ Սարի բաժինը ժառանգած Գրիգոր («Կարա-Գրիգոր») որդու ստացուելը։

Ցածրենք, որ «Պարզմանչաց» Անուարանի վերջինընայ 1312 թ. յիշատակարանում Գրիգոր Գ Սարգսու որդի Սարգիս եպիսկոպոսն ասում է. «Անուանացեայ իր մա՛ իր հուրը» ընդ զուտեր հարային իշխանին, ընդ ամուսնուհենայ պարկնշար տիկինոյն Ասփային՝ ծնանք ի եմանկ ստախու եւ զտանրա...»¹, Հատ այդ՝ «Սարար» է Սարգսի կառայրենք համարել ե՛ւ Վանուսին, որը հայրն էր Եղեգիսում թագուած որդորդ ետչի եւ Սարգիս իշխանի (ըստ Յուայի Հասան-Չալայեանցի՝ «Գոփեանց ասմարանս-թեան»), ե՛ւ այն «Վոխախ հանրին» անահուն ամուսնուն (կրա Կարդան որդու 5 զուակները յիշուած են 1330 թ. Եղուանայ անապատի Անուարանի յիշատակարանում), որին Բ. Ալուարեանեք փարնում է պարծենելը Զաքարեան Գոփ իշխանուհու անչայս որդի՝ Բայց Վանուսն էլ, թերևս, պիտի համարուի Գրիգոր Ջինուոյի կրեք որդիներեց «1 անգրանիկը. սուպ որդին (ծնթագարար՝ վազամեարիկ) պիտի ստացած չիներ «կրիսակաես պապի անուր»՝ Հասան։

Բաժն 3

ՆԵՐՔԻՆ ԿԱԶԷՆԻ - ԵՕՆԱՆԱՐԵՐԴԻ ԲՇԿԱՆԱՄԻՐԱԸ (ՀԱՍԱՆ-ՉԱԼԱՅԵԱՆՆԵՐԸ)

Գոփեան իշխանատաննի վերաբերեալ այս կարևոր ուղղումից շատչ խաղն ուղղելի են թում նաև Ասփո իշխանի եւ, այսպէս կոչուած՝ Սափեան իշխանատաննի մասին գրականութեան մէջ արձատարուած ու Բ. Ալուարեանի գրքում ամփոփուած ժառանգութիւնները՝ Գրանց վերաբերեալ արդէն քառականին հան-

¹ Բ. Ա. Ալուարեան, Խաչնի իշխանությունը, էջ 233-234.

² Գիշան ձայ փնտարուան, սր. IV, էջ 571, № 1495, էջ 370, № 1487 (ՈՃ. սատ, էջ 328):

³ ԱՄ Ձեռ. 2743, ք. 183ք: ԺԳ դարի հայերեն մտարարի ճիշատակարաններ, էջ 84: Հայերեն մտարարի ճիշատակարաններ, ԺԳ դար, Ասան Ա, էջ 215.

⁴ Բ. Ա. Ալուարեան, Խաչնի իշխանությունը, էջ 321-327: Իրականում, ԺԳ դարի հայերեն մտարարի ճիշատակարաններ, էջ 224-225: Կարապետ եպիսկոպոս, Գոփեանը եւ Արկիշ-Սահնագարեանը, էջ 78: Գ. կար. Ծագելփեան, Խաչքանկեանց կամ Գոնչուանք, էջ 437: Գ. Ս. Կիրակոսյան, Հարստանը Լանկ-Քանուրի եւ թուրքմն ցեղերի արշավանքների շրջանում, էջ 199-200: Ձե՛ս մասն Ա. Կարապետյան, Հայ ժամկոյտի հուշարձանները, էջ 121. «Համանայն զանգի վնայ Արստաղունք ճորի կնիզիցու - Ա. Զ.] փորագրուած արձանագրութեան՝ այն 24Գ (1314) թուականին [Գրանի] զանցին էր նուիրել Գոփեան Վանքում իշխանի որդի Սարգիսը»:

⁵ Բ. Ա. Ալուարեան, Խաչնի իշխանությունը, էջ 157-159.

գամանայից վերապահում է որևէ երջանկային առակ Դեզամ կիրակոսեանը¹։ Ի ձառնադրի, նա ջայլ է ստեղծ, որ Հին Վաղուհու հեղափոխիչի խաչքարի և Քեր-
զանարի Ս. Գրիգոր վանքի միասին կենդեցու հրահրային պատի վիճակներում
(տապալիքը յայտնի է միայն Ն. Դադեանի ընթերցմամբ²) 1216 և 1224 թթ. Սահյ
անունով իշխանն իրեն կոչում է սորզի Վահուանգալ[յ]ս, այսինքն՝ պարզապես
Տանդիկի, և սեղաբար Հասանալ[յ]ս, այսինքն՝ պարզապես Ջալալ Դոպաի։

Ելուած աստիճանի վիճակում ընթերցուն է. «Քրեւ ՌԳՆ: [-1216 թ.]: Ես՝ Սահյ,
որդի Վահուանգալ[յ], կանգնեցի զհալս բարեխաւս առ Խոռոստ հոգո[յ] իմո[յ] և
եսու զՔղզնկրա[յ] աչքին իւր հոգով և կատապանաւ և եղեանտարն երկիրն ի
Մօր Գրիգոր Քերզանարալ[յ] և զԲախեթին Մատապիսն և զՃարեցանց երկիրն և
մե շազաց, ի ժամանակն զիմն. վերին Յ անիմաստ բանոք, զտղէ վաճանակի է
սԻ: ժամ ետուն գԻԻԻ - և Ե. Յ.] հոգո[յ] փրկութիսն անուանեալ[յ] իմո[յ], ի հայրապե-
տութեանն տը Ծոսաներիս...»³ Երկրորդ վիճակում 16 տարով ստում է. «Քրեւ
ՌԼԳ: էր [-1224 թ.], Ես՝ Սահյ, որդի Վահուանգալ[յ], նշաբար Հասանալ[յ], շինեցի
զճնկեցեցս և եսու զորզի իմ զԳրիգորս՝ ապաստար, և զիմ աղկան աչքին ի Ճաչ
իւր կատապանութե՛ն իմ հոգոս...»⁴ Անհասկած, երկրորդ վիճակում Ելուած ելոյն
Գրիգոր որդին է տարիներ անց կենդեցու ետրգման անիթով եւյն պատն կենա-
րեան 7 տարով արձանագրել. «Ճիշխանութեան բարեպաշտ արքա[յ]ին Ջալալ
Դալսն և սրգ[ս] իւրոյ Բանոյ Աթարակին, Ես՝ Գրիգորս⁵, որդի Սահյի, վերստին
շինեցի զճնկեցեցս ի Քուս ԵԸ: [-1259 թ.], և սպասարք սորա պարտին ի տա-
րոյ մե ժամ Մեծ Տեղադարթին իմ՝ Գրեւուհոս՝ Ս. Բարխուդարեանն այս վիճակի
Քուսանց վերձանել է «ՋԼ (-1281), որը սրբազրիւ է Քուս՝ «ՋԼ» (-1259 թ.):
Այգ ստարում՝ Բանէ Աթարակի հայ Հասան Ջալալի նահատակուելուց Յ տարի ա-
սաշ, սուր Գրիգորեւս-ը լիշուած է եւյն կենդեցու հարատայն պատին Ամարտակ
եպիսկոպոսի Քուս 13-տարեանց վիճակում, որը Ելում է շէնքի, անշուշտ, եւյն
եւրոպումը («ՔՊՖ՝ ԵԸ, [-1259 թ.]. Ես՝ տը Գրիգոր Ամարտաալ[յ] եպիսկոպոս, մի-
արանեցալ[յ] սար ս[յ]խախ և եսու զամն վարևս վարդպետին, որ շինեց զճնկե-
ցեցս: Առաջերոյ անպիս տը Գրիգորևս և ս[յ] միտարեքս կարգեցին իմ ի

¹ Ք. Ե. Կիրակոսյան, Հայաստանը Լանկ-Քամուսի և Թուրքմեն զեդերի արշավանքների շրջանում, էջ 171-175:

² Ե. Վլրք. Գաղեանի, Արշալ. Երևանից՝ Կ. նպ. Բարխուդարեանց, - «Արարատ», 1896, էջ 81 (վերամիտւած). Ե. Տ. Վրդ. Դատեան, Երկերի ժողովածու, Վարդաբազար - Ա. Էջմիածին, 2006, էջ 200:

³ Դիվան ճալ վիճակորդայան, սր. V, էջ 114, 6° 382:

⁴ Աճ. էջ 115-116, 6° 384: Հմմ. Ք. Ե. Կիրակոսյան, Հայաստանը Լանկ-Քամուսի և Թուրքմեն զեդերի արշավանքների շրջանում, էջ 174-175:

⁵ Սեղալ Բարխուդարեանը վերձանել է «Գրեւուհոս, թուլտ ստերն և նրեց ճարեան վի-
ճակներում արձանագրուած անունամանն է «Գրեւուհոս թե՛ն ճալս Դիվան ճալ վիճակ-
որդայան, սր. V, էջ 117, 6° 388: և տը Գրիգորեւս-անց, էջ 116-117, 6° 385, 389:

⁶ Դիվան ճալ վիճակորդայան, սր. V, էջ 116, 6° 387: Սեղալ Բարխուդարեանը վերին
թուրք ընթակամական ճամադարտախումբուան ճլատառունով վերականգնում է
«Գրեւուհոս[ի]ս»:

տարուն ԹԷ ժամս՝ Վրիպանը, գուցէ, Ը տասի ոչ ստեղծը թուականին յաշորդոյ կրկնակէտի հետ շփոթելուց է Քերզանքի Ս. Գրիգոր վանքի այս նոյն միանաւ ե-կեղեցու գաթան պահպանակն է նաեւ Սահլ իշխանի գերեզմանաքարը՝ Թուղա-նոց, ցաւոք, ակթուակիր տապալակարով (սէյս է հանգիստ բարեպաշտ պատրոնին Սակի, զոր տալէ Քոտտս սժայ զարքայ[յ]ութիւն Երկնից. ամէն), որը Ս. Բար-խուզարեանն իրաւացիորէն վերաբրում է ԲԳ Գ. կէտերէն՝

Արարեալ, Վարտանց [Տակզիկի] որդի եւ Հասան [Ջալայի] նոյայր սևակո իշխանը ոչ մի կապ չունէր Մարի իշխանակնոյն հետ, ինչպէս յաճախ կրկնում է զբահանութեան մէջ: Փարաբէնը՝ եւ, ինչպէս կը տեսնենք, պարզապէս պէտք է եոյնացոյի Հասան Ջալայի՝ Գանձասարի շինարարական եւ այլ գիմազրերից, կը-րակոս Գանձակեցոց ու Վարզան Արեւելոց՝ Ջախաւ եւ Նաստաղզոս (Նասր-Գո-լա) անուններով յայտնի նոյրք հետ: Մեծարանից Ս. Յարութանքի երկու գիմա-զրերով Ջաքարէն Տակզէն է գալիս իբրիւ նուիրատու: Գրանցից մէկում (Գրախ-այինն կնկեղեցու ժուարքի ժամ, 23 տող, որ ընթերցել է եւ. Դապեանը) յիշատակում է նաեւ նրա կին Արզուխաթունը, ինչպէս նաեւ վանահայր Մարգիտը, որը թուա-գրումս յիշատակումներ ունի 1223, 1225 եւ 1241 թթ. գիմազրերում (վերջինում՝ տէր Վարզանի հետ)՝ «ես՝ Ջաքարէ, որդի Վարտանգա[յ], սեփեւ ետախել[յ], տկի գնձնորհատակոս երկիրն ի սանս Մեծարեանց, Տէր Մարգիս եւ մեզ տէ՛ ար ժամ ի տարում, տէ՛ ինձ, տէ՛ ամուսնս[յ] իմս[յ] Արզուխաթանին...»¹, նոյն կնկեղեցու սրահն մէջ բացառու ժուարքի ժամ՝ անկիւնի 17-տողանոց գիմազրում, նշում է. «ես՝ Ջաքարէ, որդի Վարտանգա[յ], տկի զշաղազն Միխիթայա[յ] հոգոյն մէ՛ ժամ տկին: Որ ի Մոք Եշանէս հանէ՛ մժԸ: հայրապետացն եղովմ է: ՋՀասան իշխե-ցէ՛ք: Ժամս Մոք Գիորգա[յ] տակին անձեւէ՛: Բձազրի վերջում յիշումս Հասանն, անշուշտ, Հասան Ջալայէն է, իսկ սկզբում յիշատակումս Միխիթայը, ըստ ամենայ-նի՝ Ջաքարէ իշխանի վաղամեծի որդին:

Շնչ տին, Արազածտանի Յովհաննավանքի մի, ցաւոք, յթուագրումս գիմա-զրից կրկնում է, որ վերջ նշումս Արզուխաթունը Ջաքարէի միակ կինը չի եղել (որ Ջաքարէն առաջին կին է կորցրել, նախ եւ ատուք ուղղակի կրկնում է վերջ թե-րումս Քերզանքի Ս. Գրիգորի 1216 թուակիր գիմազրի՝ «Դազս[յ] գրկուքի՛ն ա-ժուսնս[յ] իմս[յ]՝ բաւերից»)՝ Վանքի ժամտոտն ներքի արեւելեան պատին 7 տ-

¹ Աճդ. էջ 116, 8° 385:

² Աճդ. էջ 120, 8° 399:

³ Աճդ. էջ 40, 8° 82 (մի նորանց Ջաքարէի): Կիրակոս, Գ. Լ. էջ 268 (Վ. Ջաքարէ): Վար-դան, էջ 184 (Վ. Ջաքարէ, որ և Նասրատալէ):

⁴ Գիլիան ճալ գիմազրորդան, սր. V, էջ 13, 8° 4, 5 (տէր Մարգիտ), 8° 6 (տէր Մոգոյն եւ տէր Վոյ՝)՝ Սարգիս անունով վանահայր Ս. Յարութանքում եղել է նաեւ 1270-1290-ական թթ., տէ՛ս անս. էջ 16, 8° 15 (տէր Մոգոյն), էջ 16-17, 8° 16, 17, 18 (վերջին կրկնում, գուցէ, ճիշտ կը լինէ վերմանել ոչ թէ տէ՛րս, այլ տէ՛ր Մոգոյն): Անգրուակիր երկու գիմազրերն էլ տէ՛ս էջ 27-28, 8° 28, 29 (տէր Մոգոյն):

⁵ Աճդ. էջ 20, 8° 29:

⁶ Աճդ. 8° 28:

զով գերազարտած է. «Յղորմութեան Առանց, ես՝ Զաքարիա, որոյն Վարդ/անկալի], եղբայր Զալային, եւ ամուսին իմ ետի/շան, զուսար Վասակալ]], միարանեցաք սուրբ ուխ/ուխ. եւ զեկեցաք զեջ[ա]րակո[ւ]մ Նորքն եւ / ամաք ի սուրբս, եւ սոցա խոստացան ձե / ար ժամ ի տունի Քեղոսի Քապատրին / Ով խափանէ, զտոտի՝ ի Տեանէ՛ս: Իսկ Յովնանեմականի կաթուղիկէ էկեղեցու սրտաքուստ տրեմտեան պատին Ց սոզով զիմազիր է պահպանուիչ միայն Զաքարիի տունից (տողա-սկիզբները ծածկուած են պատին յետուս ձեռ խաչքարի յետևում): «(...) ես՝ Զա-զարիա, որոյն Վարդ/անկալի], եղբայր Զալայի՝ տեր ամեն[այն] ծաղկեո[ւ]մ]], քե-որ]դի մեծ սպարապետին / (Իւանէի⁷, միարանեցալ⁷) սուր ուխտիս գանացս / (Յովնանեո[ւ]մ⁷, ...)մութեան եղբարցս զեկ[ցի] ...» եւ ետու ի սուր կեկեղեցիս, ս[խ]ա-քա խոստացան⁷ ...» ար ժամ ի տունի Քեղոսի / (Քապատրին⁷ ... ե)զովե-ցի՝. ամիս⁷, նրկորոց ընազում ձեծ սպարապետին բառորը, անշուշտ, գերաբե-րում են նախբառուի նշանաւոր քեռի Իւանէ Զաքարիանին, ով տալ էրցայր Զա-զարիի կաթուղիկի յետոյ (1212/1213), ի տարբերութիւն Նարայր տասնամեակնե-րի, մինչեւ իր ժաղը (1223-ին) իբրեւ սպարապետ յնշտապետ է արգէն մեծակ:՝

Այս ընազորեից երևում է, որ Զաքարէն ծաղկեից Արագածոտն էր հասել Ղեկ խնամախօսութեան տոհմով: Այդ պատճառով սկզբում (նրկորոց ետիբա-տուական զիմազբում) եւ հանգու է գալիս միայնակ, ըայց՝ իր եւ իր հարազատ-ների ջալտ տրազտաների թուարկուածով, իսկ այնուհետեւ (տաղչին զիմազբում)՝ արգէն երտազուակ կնոջ, ըստ ամենակի՝ Ղեկ տեղի ոմն Վասակ իշխանի զուսար ետրիշադի հետ: Վերջում ելեկք նաեւ, որ, առանկ մեծ հասնակաեութեանը, Զա-զարէ - Մակոս այս երկորոց՝ ետրիշադ կնոջ է պատկանում Զարեղարում Մե-րոզ Տէր-Մովսիսեանի կողմի ընթերցում անթուակիր զիմազիրը. «Վանան Առ-անց, ես՝ ետրիշադ, անուսին Զաւարդ]], տոտի զիմ Աեաեարան Առանձաներս, տէ-րս եւ այլ միարանքս ուր ար պատարալ տուին ինն Աեանոց Առանձաներս՝:

⁷ Կ. Լափաղարեան, Եովնանեմակցիք եւ նրա արեւմաւորութիւնները, էջ 105, հո՝ 55:

⁸ Անդ. էջ 96, հո՝ 37: (Նոյն սրբագրումներ ենք կատարել տողատման ու կետադրման մէջ ըստ լուսանկարի ու գրչանկարի) եւ հաստատական վերականգնումներ արել կորուստէ տողաակիզբներում:

⁹ Զաքարիանցի իշխանատոմի մասին տե՛ս Աե. Ծանցաղարեանց. Զաքարեան (Երկազ-ճարազուկ) տոմի ծագումը, զարդ դեւի Ձորազետ եւ նախորդները (ԺԱ-ԺԲ դար). – Օտղակար. Ա. Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, գիրք Ա. Վաղարշապատ, 1913, էջ 66-83; Լ. Մելիքեան-Քեկ, «Վարդապետ Լազար Քալաթայի կողմանց», էջ 61-66 է. Գ. Մարգարեան, Զաքարեանցի ծագումը, էջ 156-175: Իսկ նրա ուղեմիջնադարեան ըստա-փղների վերաբերեալ (երկազարազուկ – Միարարմի – Աղորիսեանց) ներ գիտալու-կաններ տե՛ս Բ. Աբրահամ, Очерки по армянской генеалогии, Москва, 2010, с. 61-69:

¹⁰ Վեղիհն Կ. Թումանյանի մասնակցացում է իբրեւ դուստր «Վասակ-Ամբաստ. պա-նիք» ըստ Տեղիմանի՝ Վասակ Կրօնադարայի՝ 1201-ին գոծուած Վասակ Լամանակ որդու (С. Туманови, Методы де генологии, р. 238): Մակայի տղ՝ Տան մասնաբազատու-թեան արտածով անհաստատական վարկածի ծածար որեւէ աղբիւրագիտական միջն մաս-նանշկ հնարում չէ:

¹¹ Տե՛ս Իրվան Ռալ վրեժգորտըան, սր. V, էջ 134, հո՝ 450:

Գանձատարի շինարարական գիմարքում Հասան Շալալը Չարսրէից բացի էջն է ետեւ իր Մարին քրոջը (եթ թուրն Մարին[Յ]) և միւս երկու եղբայրներին՝ Դուլային (եթ եղբայրն Դուլին) և Դանէին (եթ եղբայրն Դանէին)։ Կրկն ճանդամանեցո՞ղ էջնէք, որ Գանձատարի պարագայատի մէջ հնուագայում գրուած կրեւտպատման երկու չորրորդի վրայի գիմարքում (Ներկայումս առկայ է յո՛կ երկրորդը, իսկ Յ. Արք[ինն] առնէ էր ամբողջը) յիշուած է Հասան Շալալի կրտսեր եղբայր Դանէի որդին (ե՛րաման Առան[՛], է/ս՝ Կաս[ա]ի, որդի Դանէի, Յան / (Կարտա)նգա[՛], ժիւրտանեցա[՛] սուրբ ու[՛] (Կարտ, սոյն[՛]) գիմարտանոց այգին... / ի մէր տապանաւանու...): Գուցէ, այս Կասան է Քերզանոր Ս. Գրիգոր եկեղեցու Գրիգորայն պատին թռչիչ ետիրատուական հետեւեալ Տառազանոց աւթուակի գիմարքը. «Սն՝ Կասակ, սոյն ի սուր տր[տ]ս զԼազարապալայն ի Ետարչին կալէն ի վեր ի վերա[՛] Գուրտակ[՛]...»¹ (Լազարապալայ տեղանունն մէջ, որ այժմայն Կալազարաքիոն է, Ս. Բարիտուգարեանի երկաթաքի Կն վերջմտով վերձանն է իբրև բոլորապիք ի տառախտը՝ «զԼազարապալայն») Այս Դանէին միւս որդի Յովնանէր Գանձատարի գտեա՛րայն էր (Սն), ո՞վ Տառազանոց մի գիմարքում (գաւթի արեւմտեան ծայրի բարաւորին) ի մասնատրի ստուծ էր. «Յիւ ՏԻ» [-1271 թ. կաման Առանոց, էս՝ Տանէն, որդի Դանէի, առաջնորդ սուր տրտա Գանձատարո[՛], հրամանա տանն ետիին[՛] Արարոնիկն, ի յնճ Եղայն արգանոց գեղցի գ՛արգանաթազա՛ր

Ինչ վերաբերում է Հասան Շալալի ետիրավորին եղբորը՝ Դուլային, ապա թու՛մ է, թէ՛ հինց նա է կցի Հասան Շալալի «եղբւրս այն Ամրառը, որի՛ Կանանի ու Սեւգա՛նոցի միջև ցանուոց եկեղալ իսոյ գայրում կանգնեցրած 1216 թուակից խաչքարի գիմարքում օւնենէ. «Յ՛կիս ՏԻ» [-1216 թ.]: Էս՝ Սեւգա, որի կախտանգայ տանն ետիինոց, կայէ արդէն Հասանոց, սի՛ր Մեղրնեկն, շատ ա[՛]խաւթեանք շինեցի գիարմիր քա[ր]ին...»² Գտուար չէ նկատել, որ այս եղև Ամրառի որդին կցի է նոյն Մեղրնեկն (Կանե՛ Մեղրնեկն) սեր Գրիգոր Լէշուրը, որին կրտսեր Գանձա՛նիցին տեսուեով է նաև Գրիգոր Տղայ (զոր Տղայն կալէին գրտուեթ, յազատացն ետիինոյ՞) և որի՛ Մեծարեկից Ս. Յախարակեցի որսն Տարալայն պատին թռչած 12-տառանոց գիմարքում օւնենք. «Սն՝ Գրիգոր, որդի Անգա տա[՛], մրտանեցա[՛] տան Մեծարեկեց... և առի... մե կրտսեր իր Կոզո՞վ ի Մեղրնեկն յնճ խաչքանարամենն, իմ նար ստուծ Կասարեկեց Կոզն՝ Ջոլպալո[՛]

¹ Անո, էջ 71, 6^ր 204 (չտանն՝ տարտ. XXI):

² Անո, էջ 118, 6^ր 392:

³ Անո, էջ 50, 8^ր 122:

⁴ Անո, էջ 83-84, 8^ր 253: Անգառ - Անգառ սնճուանուս «Ապառ» մի ժամոց մանրամասն տն՛ս աստ, էջ 266-268:

⁵ Կիրակոս, գլ. ԺԸ, էջ 222, գլ. ԻԶ, էջ 256, գլ. ՄԵ, էջ 358-359 (չդուտ առ նա և մեծ իշխանն ետալճոց և կողմանոց Արգախտ Հասան, գր Շալալոց կոչեց գրտանոց... Եւ նա [Սարգսիս 1250-ի] սիրով և մեծարանոց ընկալա զճա և զորս ընդ նալն էր՛մ զիշխանոց Գրիգոր, գր տղերքեանք Տղայն կոչեց, և էր շնք յալճան, և զ՛խտան իշխանն՝ պարկեռս պատանի, և վարդապետն Մարկոս, և զնախնդարուն Գրիգոր)։

Կալին իշխանութեամբ... Քան ընդ [-1241 թ.]՝ Գոշազանքի Ս. Աստուածաձինն Եկեղեցու խորանի մէջ մինչ այդ իր թագած 7-առկանց վիմագրում եւ ի մասնաւոր յայտնում էր. «եւ՝ Գրիգոր Նեշուր ամիրսպասապար Աւագին, որդի Սմազտաւ[ի], որդոյ Մեծին Վախտանգաւ[ի]՝ հոգեմասպանաց աշխարհին Արցախաւ[ի], առեալ աստարակի Իսկելի՝ սեղոյց զիս եւ իր տանն եւ Աւագին առաջնորդ կացոյց: Զի ոչ ոսկին զառակ, յուսով խնդրեցի զայս եկեղեցի՝ ինձ շիրիմ հանգստանալ. Աւագին ինձ երես...»¹ Թէպէտ արձանագրութիւն անթուանկեր է (Թ. Գուսանեանցն էլ գրիտաճոր վերագրան է 1198-ին), բայց իրականում երա ժամանակը պիտի յաջորդի Իսկել ամիրսպասապարի ժամուակը եւ նախորդի Լեշուրի կառուցած Գոշազանքի Ս. Գրիգոր կաթողիկոսի աւարտին, ոչինքն՝ թուագրով ժամաւորապէս 1233/1234 - 1237 թթ. միջակայքով՝ (վերջին կոթողի շինարարական վիճառում երկուսոց վիմագրի առաջին առգում ժամաւորապէս ընթերցում է. «Ս թվն ՅՁԶ [-1237 թ.] եւ՝ Գրիգոր, որդի Սմազտաւ[...ի]»²)

Հետագայում Գրիգոր Լեշուրն, այնուամենայնիւ, ունեցել է որդիներ: Երանցից Սմազաղը (կիրճ Քամար) Մեծարակեց Ս. Յակոբականքի սրահի հարանային պատի արեւմտեան կողմի իր 10-առկանց վիմագրում ստում է. «Թագաւոր Զաւլայայ Դովին հրամանով, եւ՝ Սմազա, որդի Լեշրին, ակն կտասեղ Գրիգորայ. եւ ի աւարումն Դո ժամ կրեա Յաշտուութեան, մի՛ ինձ, մի՛ Քամարին...»³ Ըստ նախ վանքի սրահի մէջ արեւելեան եկեղեցու արտաքին պատի վրայի խիստ վնասուած 9-առկանց վիմագրում, որի առաջին առգում յստակ ընթերցում է՝ «Թվն ըՂԹ, էր [-1250 թ.]», այս երկրորդում «ՅՄ ՍՄ[...ի]»⁴, որից կարելի է վերականգնել ՍՄ(ԳԱՏ) անունը (Ս. Բարթուղարեանը ենթադրում է ՍՏ(ԵՓԱԵՍՍ)՝ Կեարտարութիւնը): Նոյն պատին՝ ձաւորի ձաւ, պարզանուէլ է նաեւ Սերապի Վարձաւ եւ Հասան որդիների 16-առկանց նախարտուական վիմագիրը. «Քան ը. [-1251 թ.]?». Զաւլային հրամանաւ, եւ՝ Վարձաւ, Հասան, որդիք Սպաւտաւ[ի], ակոր զԹոգանեղին հոգն մեր հոգոյն ի Մեծիրծնց ակթաւ. Տը վապոն, միարձաւս ակին Դո ժամ Վարդէվառին, մի՛ Հասանաւ[ի], մի՛ Սպաւտաւ[ի], մի՛ Քամարին...»⁵ Այս ընտրի թուականի մէջ, անկասկած, պահատում է զգեւ տասնաւորը (ե, Ս, 4 կամ 2), քանի որ Ներքին Խաչէն Զաւլայ իշխանն իր հորը՝ Իսկել Աթարակինն, փոխարինել է երա մահուանից շուտը, որը, ըստ նախնական նշխարագրութիւնի (Օրբէլեանի)

¹ Կեղեցիակ հայ վիմագրութեան, սր. V, էջ 13, 6^ր 6:

² Կեղեցիակ հայ վիմագրութեան, սր. VI, Երեսնի շրջան, էջ 70, 6^ր 140 (լուսանկ. տախտ.

ԼԲ):

³ Գրիգոր Լեշուրի գործունէութեան ժամրամանը ընթերցումը տե՛ս Բ. Ա. Ուլուքապեան, Խաչէնի իշխանութեան, էջ 197-201 (այստեղ տե՛ս նաեւ մէկ այլ՝ Հասանի Լեշուրի հետ 1240-ական խնդրի մասին):

⁴ Կեղեցիակ հայ վիմագրութեան, սր. VI, էջ 105-106, 6^ր 236 (լուսանկարի վրա մաշկ՝ տախտ. ԽԸ):

⁵ Կեղեցիակ հայ վիմագրութեան, սր. V, էջ 15, 6^ր 12:

⁶ ԱՍՊ, էջ 14, 6^ր 8:

⁷ ԱՍՊ, էջ 14, 6^ր 10:

տարեգրութեան՝ ընկնում է 1287 թուին՝ Յերեւ, այդ տառնաւորը վերջիւ է հեղ փորագրող՝ իրեն տուած սպասուիրաթղթի քաղի վրայ փորագրելիս ծանկեմք, որ Դրիգոր Լեւոնի միւս որդի Մուշեղի՝ եւն Ս. Յանորազանքի գաւթի արեւելեան գլատին թագած 10-ազանոց վիճակորում ընթերցում է. «ն» Մուշեղ, որդի Չիլքին, միարաննցալլ] անք ուրախ, զնեցի զսորք եշանս եւ զշեղաջալլ] ա- կն եւ անք ի քանչա... Թիմ. մեմբ. [-1288 թ.]¹ Ապաքսով, զիբը եշուած Գարցաղը- ձան առուածով էլ պարզ է զտեսում, որ Հարստանց Յանգրիկի ու ետրիշա՛նի կրտսրդ որդի Գուան կամ Ամբասը 1212 թուականից շատ անկի վաղ է մտնել:

Այդ Չախւէ Հարստանցիակի անուան Սափաւ ձեւը (արար. տրոսի բազէն), թուած է, թէ ոչ այլ ինչ էր, քան *Չախտ անուանակեի մի տարրերակի նաև հաւա- նական է, որ այդ ձեւիանունը հանգն է եկել զնա Հարաթէ - Սալիկ ձայր ետրիշա՛՛տ Հարարեան/Նրիսայնարագուցի գապի՛ Չախւէ Ա-ի արերում եւ ապա տուգնեցել է հեղ ետրիշա՛նին. այս ձեւով է պարզ զտեսում Կարգան գլատմբի կողմնց՝ Հար- տանց Յանգրիկին միանգանց՝ կոչելու Գրեքը՝ Դս արգէն կարող է հշտուիթեանը կապուել այն իրազութեան հետ, որ վերջինին կիեղ Սափանակ - Չախւեան էր (հմմ. նշեմպնս կնոջ առիթով՝ Գովհանց տունանուան ձագձան զուգորդութիւնը):

Եշուած մտածցմանը հակառակ է լոկ այն հանգամանորը, որ ենթատեքստերից մէկում Սափաւ է կոչուած նաև Հասան Գրեմաւորեայի հայր Հարստանցը՝ իր մի թուանը՝ «նախառուի» Հասակին յիշատակոց վիճակորում, որը ետրիշա՛նու իբրած է՝ Սալիկ Հասան-Հարազանցի վիճակարական անարակին յանգոց այդ բնագիրն է. «Տարմած էր թուականն ՍՄ. [-1291 թ.], բարեկաշտ գլատմբիկն Կասակ, թոնն Գրեթիկայ թագաւորին, որդի Հասանոց իրն» Մեծի], որդուց Սափաւայ, անոն ձա- թիբոյ, Հանգարեթրու, Լուճարալագրին, եղբայր Հարստանցայ՝ ետրին աթուակա- լի, երկր գիւյաւ եւ ոչ կարայ կանգնել վրան անպարտութեան. քանզի երթեայ հ- զնս ի Գարշաշանակ Սիմիթիակ] եւ առ զնա յանորինաց ոչեմութեանն Ատունչ եւ բնակեցոյց անց զորդին իւր եւ ինքն նախաապեմպա ի վերայ քրիստոնէից, եւ ի- շնայ յայս ի վերայ ի անուսթիւն բազմաց, եւ յետոյ ՍՄ. թիկն [-1291 թ.] կանգնե- ցին որդիք ետրու ետջանս եւ հաշազն յիշատակ հոգոյ նորա եւ յերկարութեան կն-

¹ Մանն Ժամանակագրութիւննեց, հոլ. Ա. Կողմնց՝ Վ. Ա. Յակոբեան, եր., 1951, էջ 48:

² Դիվանի ձայ վիճակորում, սրբ. V, էջ 16, հո՛ 16:

³ Վարդան, էջ 184: Սարգիս անքրտապարտի իւր եւ պապի հաճար տե՛ն, որ՝ Սաճախ- ճում Զարարեանցնի տեմնական տասանասուանը նրա գերեզմանն կանգնեցրած իսաղարի ճակարոճ սկստող վիճակորում («Լըսն Ա...» բարեխաւս ինչ անքրտա- պարտ Հակոբե [ե] վրայ Սարգիս), որի անարող խալի տակ է լի տողով. «Ի՛ մէջ- բոթի [-1187 թ.] կարտարեպա ի զ...» Մեծն / Սարգիս, տրոսի Չախւէրի, թոնն անկող Սարգիս: Սրիցիք՝ Զարաթէ եւ իւլանէ կանգնեցար գիւյաւ. իջեցէ՛ր» (Վ. Կաճաղա- ջրան, Սահմանի վազը եւ նրա արձանագրութիւննոր, էջ 178-179, հո՛ 166-167):

⁴ Կեանս Կ. Տէր-Մկրտչեանց է տախում եղի գրել Գարսալան եպիսկոպոս, Գո- փեմնց եւ Մեթր-Սաճախապետնոր, էջ 51, 86, 2, թէ Հասան Մեծի հայր Վախտանի այդ անունը կարելի է համարել նրա ետրորդ անունը («...երկի կամ պապի անունն է կամ Վախտանի ետրորդ անուն»):

նաց իւրեանց. որք չերկրագէշք, յազօթս շնչեղ՛ջը՝: Անզրակ Բարխուդարեանի ծանօթացումներն են. «Զուժի տակն խայշարի վրայ, [Սապարայ] վանքից եկը ջնւ, Քարթառ գետի ափին, ՚հն կամուրջի մաս... Անուժ եկչ Շառի կաթողիկոսի ձնոսցրի արտագրութիւնից: Ծաւարեանի գանուժ փայլն իսկ այժմ անյայտ է՛»:

Արգ՝ ենթագրութիւնները մէջ խորանկարչուց առայ, Քերես, անհրաժեշտ է ուշադրութեան առնել այս Վախտանցին Սաղաւս կոչելու փաստի երակիտութիւնը: Մեզ հասած ընկզկրն անխայտարէն պատմութեան, ետվելային շարագրանքի տպագրութիւն է Քաղտուն: Քաղտոն հրատարակիչներն այն քաղել են Շառի Հասան-Ղալայեանցի սեւագիր տետրակից (կամ իրարից), ուստի որդուց Առիտայա ընթերցումը, որոշ հասանակեանութեամբ, կարող է գիտնել իրեն ՔԼ գայի գիտնական-կաթողիկոսի կարողացած-վերծանածը՝ թուժ գիտնացրի «որդուց Վախտանցուց սպասելի ընթերցման հաստատում: Յիշենք, որ Վախտանցի հայտնաւելը, ըստ ամենայնի՝ պիտի գրուէր «Կասակայ», եւ գրա ընդգծուած տառերը եւս կարող էին Շառի կաթողիկոսի համար վերագման պատճառ դառնայ (ընտրիւնակի՝ «...որք Հասանայ, որդուց [Վախտանցայ, որդուց Վասակայ], ասուն Հաթերքոյ...» ենթագրելի տարբերակում): Մրանից ընտչ կրկին նկատենք, որ արդէն հաստատ պատմիչ Կարգանի թուժ խառնէրը՝ «եւ միտ Կաթիւնիկն [յո՛ւնա՝ Տանգիկը] Սակեանց՝ փեւսել Քանէի, փատարէն, ուղից քուցում է ՚հնց այն մասին, որ Սաղաւսանը չի կարելի հապել Վախտանց պապի հետ. չէ՛՝ որ վերջինիս սեպարմէք թան էր Եան Հաթերի Վախտանցը, իսկ ես, ըստ պատմիչի՝ Առիտեանց ձր»:

Այսպէս տնգին է հասարակ մի պատմագրութեան հիտարակում. եթէ Հասան Մեծի թամանած «տղանիւթի» կարուածքներին մէկի մէջ (Վախտանց Տանգիկ Սակեանցի թամանի) մտել է Քնդանաւի Ա. Գրիգոր վանեղ՛ շուտով անցած Տանգիկի աւ ետրիշահն երկրորդ որդի Զարար - Սաղա - ճարագուցային, իսկ միւս կալուածքի մէջ (Սաղաի Գրիգորի՝ Թոփ իշխանուհու սկեարայի թաման մէջ)՝ այդ վանքից ընգամենը մի քանի կի տրեւուտք գանուց իտղարագմանը, այս կարելի է մտածել, որ իտղարայ եւ Քերգանարի Ա. Գրիգորի վանական տիրոջներն աւճանաւարածան գիծը գային է շատ անկի ՚հն ժամանակներից ու զեւեւս զայ միջնակարգում իրարից թամանել է աշխարհացոյցեան Հարցում է Մեծ Երանց գաւառները: Ըստ այս ժանկեման՝ պէտք է ուղղում հասարակ մեր «Պատմագրութեան հիտարակեան փեւսագրագիտական հետազոտութիւններ» գրքի «Արցախի կենտրոնական եւ միւնիքի ՚հրտիս-արեւելեան գաւառները ըստ «Աշխարհացոյց»-ի թարմեղում, որտեղ ոչ միայն իտղարագմանը, այլեւ երանից արեւելք ընկած Քերգանարի Ա. Գրիգորի վանքը շատագրագրութեան տեղագրել էինք Հարցուտք գաւառի մէջ:

Տեղին եշենք նաեւ իտից գրուած շոշափուած մէկ այլ խնդրում սրբագրում կատարելու անհրաժեշտութիւնը: Ընտելելով իտարոց հետազոտողներին՝ մի գրուա-

¹ Գեղամ հայ վիճագրութեան, սր. V, էջ 129-130, 84՝ 432: Ընծ. Մ. եպ. Քաթիտարեանց, Արցախ, էջ 196: (Ամուսն ընթերցումէ պատել «Սակայ» է զճն «Սակայա-ի»:
² Գեղամ հայ վիճագրութեան, սր. V, էջ 129-130:

զուգ կրկնել էինք այն մասնությունը, թէ ժ՞ դ. սկզբներին Տրատի միջնահզմարտական (հարապին) մասը միջին Արմավրանցի շինարարական, հասանաբար, եղել է ոչ թէ ներքին, այլ Արին հաշվեր կամ Կախտակց Հաթիրքցու իշխանության տարածքում (էջ 247, մե. 83): Բայց ենթադրում ազդրադպրական նի: թը հիմք է առնի՝ պնդելու հակառակը՝ Օր.՝ Տրատի աշակերտը ձրայանցի Կեզուս գիւղից վեր գտնուող Ամենահիմնել կնկնելու դրան նակասարարի Տ-առաջուց վիճակում (կրա որչ տասերի ընթերցումներ 1888 թ. էջակ ենք տնվում յուսանցի Ամենել Կարապետաներ հեռ) ունենք, առաջի մեծ հարանակար: Թամար, Կարապետ Տակվիրի թշտակումը. ը՝ Նայրապետության տեր Յա/հարտայ եւ լիջանության Արմավր/զայ, որդայ Հասանայ, ի՞ Տ-հան/էս ու Արար ու Արարի ու Կրգոյ որդի/ի Հարամարայ, շինեցաք զ(տոտոսածին) / ի մեր հայրենակ[ա]ցա...՝ նոյն է ըն քակեր իմ տրեմուտը ընկած Կազուհաս գիւղի՝ ը՝ Նայրաբարս կուլում կնկնելու բակի խաչարի (ենթադրում՝ կրած) վիճակում. ըն՝ Տ-հան գրան էլէջս Կախտակցուց կակնելիցի զխաչ... Թիմի մՍԹ: էր [-1213 թ.]՝ ի զէպ, Ա. Բարխուզարեանը շտապազարար ընկունել է թուականի՝ Ա. Հարչանցի՝ ընթերցումը (մՍԹ = 1218 թ.)՝ սրտունելով Մ. Բարխուզարեանցիին՝ որն աւելի իրական է թուով: Տեղին հմմ. Կախտակց Տակցիին որդու գրան կրէցի Դ-առաջուց տապանագիրը Գնարարունիին Գոթ գիւղի գերեզմանատանը. ը՞՞՞՞ մՍԹ [-1257 թ.] Այս է հանգրտա Տ-հանիին՝ գրան կրէցի Հայալին...՝ Կազուհասի ը՝ Նայրաբարս կնկնելու գաւթի խորանի նակարի ընթերցուել է նաև Կասանցին Բարխուրքցիի Հայոց կաթողիկոսի (1221-1267) պատուիրած ուշագրաւ արձանագրությունը (ենթադրում՝ կրած), որում մասնատրապու նշում էր...միարանեցայ կպիտոպուարանին ի մեան հոգևոր որդայ իմայ տեր Մարգարէին, իշխանարեան մեծի Հայալ Դաւիթ եւ շտապնորդության սորայ տնան ենթոտի Ազուանից կաթողիկոսի... ի թիկս մՍԹ: էր [-1246 թ.]՝:

Ամփոփելով՝ շտանանք, որ Հասան Հայալի հոգևոր-մշակութային բազմակողմանի գործունեության վնասներն են նաև Յայտմարտը խմբագրելու՝ աչք Բարսելի մեծարիի հոգևնարումը եւ հանական Կարգապետի հեռ թղթակցության նորայարտ փաստը: Արքիեին՝ ը՝ Նայրամար եւ պատասխանելիք երկի մի հաստատի մեզ հասած խորագրեր է. ընթերցք Կոհրամա[ն] իշխանի եւ Հարալ[ն] Հայեանցի գաւտար եւ պատասխանի Կանտիկան վարդապետի՝:

¹ Իսկ ինքն օրացի դեռ տե՛ս Ա. Մանուկյան, Հաղթ ենդիկու պատմության վիճակագրական-գաղտնագրությանն ուսումնասիրություններ, էջ 178:

² Դիվան հայ վիճակորդայն, սր. V, էջ 91, 8° 278:

³ ԱՅԿ, էջ 114, 8° 380:

⁴ Մ. եպ. Բարխուզարեանց, Արցախ, էջ 192:

⁵ Տե՛ս Դիվան հայ վիճակորդայն, սր. IV, Գեղարցունք, էջ 280, 8° 1186:

⁶ Մ. եպ. Բարխուզարեանց, Արցախ, էջ 192, Դիվան հայ վիճակորդայն, սր. V, էջ 114, 8° 377:

⁷ Տե՛ս ՄԲ Մեռ. ՇԻՅ, ք. 211ա (ըստ՝ Ա. Ի. Օսմանյանի, Վանադյանների իշխանությունը, էջ 174):

Անցնենք ներքին ծաշկեր իշխանատանի հզորութեան աստիճանական փոփոխութիւնը: Պատճառն է հետեւեալը՝ Դեմոկրատիայի անհրաժեշտ է մտադրելի կողմից զհետև Հասան Զալայ իշխանի կենդանութեան որոշ, և գրականութեան մէջ ասանդորար ընդունուած է թուազրկի զա մասաւորապէս 1246-1247 թթ. (Յ. Օրբէլի, Ք. Աւարտարեան և ուրիշներ): Ըստ պատմիչի տեղեկութեան՝ Բուզայ Կարկանտի գլխաւորած ձեռնարկած ձեռնարկած զորախումբը սրահեաց զանարտեսիցի բերդս նորս, զոր ետջտիւանայ շնորհ հաշկին, շատ պարսկական բարբառէն, և զԳրգէ, և զԳրգանաւարտի, և զայ անդոս քարտան Ը և այնպէս յատկեաց զնոսա, մինչև Կար անգամ ոչ երեւին, թէ ընտ շն ընայ իջէ՞:

Սակայն գեղքի ասանդական թուազրկանը հակասուած է մի տեսակ, որ ասին է Գեղարքի արձանագրութիւնը՝ «ժամատան երգիկի կամարի [Վարդապետայեաց] գարնէզի վերայ՝: Գարի երգիկի ասկ՝ 7 մ բարձրութեան վրայ սկստուածս այց վիճակիցը (որի որոշ աստեր մի վազ նորոգման կրտստայի ասկ լոկ մասիկից ևն սշտափումս) ստուգել ենք տեղում 2010 թ.՝ վանքի ծառայողների սիրալիք սգեութեամբ, ոտտի նրա վերանախարհից բերում ենք անթղաթեանը: Կամարի երկու շարք բարիքի վրայ Ե-ասանդաց Խասայան ընկալին ընթերցում է այսպէս.

III ԱՐԳԵԱՐԻՑԻՆ ԱՄԵՆԱՅԻՄԵՆԻ ԵՐԳՈՐԴՈՒԹԵԱՄԵՆ, ԵՄ ԶԱՍԱ ԶԱՍԱ, ՈՐԴՈՒ ՎԱԽՔԱՆԳԱՆ, ՈՐԴՈՒՅ ՄԵՐԻՆ ԶԱՍԱՆԱՅ, ՏԵՐ

IV ԿՈՏԱԿԱՆ ԲՈՐԴՈՅ ԵՒ ԿԱՅԵԿԱՆ, ԵՒ ԱՄՈՒՄԻՆ ՄՄ ՄԱՄԲԱՆ, ԿՈՍՏՅՄ ԲԱՎԱՅ ԲԱՎԱՍՈՐԻՆ, ՄԻԱՅԲԱԼԵՏԱՐ ՄՏԻ ԵՒ ԼԱՅԱԿԱՆՈՐ ԵՄԵՐ ՈՒՅՏ-

V ԽՍ ԿԵՅԱՒԱՌԱՅ, ԵՒ ՏՈՒՄԸ, ՅԱՒԵՐՄԱՆ ՆԵՏՈՐԱՅ ԲԱՅՈՒՄ ԳԱԵՐՈՒՄ ՎԵՐՍՄԱՆ ԵՐԳՈՐԴՈՒՄ, ԵՒ ՏՈՒՄԸ ՅԱՄԵՆ ԱՄԻ Ի ԶԱՄԱՆ[Յ] ՎԱԿԱԿԵՆ ԵՒ ԿԱԿԱՍՑ՝

¹ H. Օրբէան, ԱՆՎԻՆ ԱՐԱՅԱ, ՏԵՄԸ ՄԱՄԵՐՈՒՄ, Ե. 154: Բ. Ա. Աւարտարեան, Խաշկերի իշխանագրութեան, էջ 195-196:

² Կիրակոս, գլ. ԵրԻ, էջ 313 (գլխի վերնագիրն է. «Կամ ճարկամանաց, որ եկին ի դաճն», էջ 312): Բնագրում իշխանական ընդդէմ ժողով մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Սարգսեանի մտաւեցի անթղաթեանը (2002 թ.) միւսագրութեան մէջ: Իսկ Գեղ շնորհմանում մի վիճակի իշխանագրութեան վերականգնման («Երդան» ստուգանք) մեր փորձի մասին տե՛ս ստո, էջ 305-306, 321:

³ Տե՛ս Գ. Կար. Յովսէփեան, Խաշկերի կամ Պոռչեանց, էջ 168, 317: Ընդ. Բ. Ար. Մամբարեանց, Ստորագրութեան կարտիկն էջմիածն. Ռո. Բ. էջ 195: Գ. Կոտսեանց, Վիճակն աստիկի, Տոշակ ժողովանի արձանագրութեան, Ա. Պետերբուրգ, 1913, էջ 92: Է. Լ. Գաւառեան, Գաւանաթի պատմություն, էջ 128-129:

⁴ ԴՈՒՄՏԻՐ շատ արս բնագրում յայտնուել է, թերևս, «արաշէս» փորագրողի «մայամկտեթիկն-վրձակի» արձանագրում: Արսն սրտած «պատմութիւն» անջուշտ, պիտի լինէր ԹՈՒՄԻՆ, ինչպէս որ վերոնշեալ մի բանի վիճակում (տե՛ս ստո, էջ 314, 36. Յ. Կրտսեան է Հասան Զալայի, ՊՅՄ, է. նրբեմն մի այնպիսի շարադասութեանը, որ շփոթեցում է ընթերցողին և հասկացում լոկ փակագծերի լսելուով, որ՝ «նա՛ ճարայ Կաւար» որի վախճանայ (տե՛ս անսիմ իմ [մանցան], թոն ճարայ թագաւորից...):

⁵ ՏՈՒՄԻՆ քաղի վերջին 3 աստիկի փորագրութեանը կատարողը նմ լցում, յայց մտիկն «շտափում» են (Գ. Յովսէփեան մա՛՛տ՛՛ ա՛ն՛՛՛ս՛՛ էջ 128):

⁶ Գ. Յովսէփեանն արս տղի ԱՐԿԱՆ[Յ] քաղի փեմ ճարատարակել է յանդէմ: Մշտիտ ընթերցել է սղոն վիճակագրելու Գալիկ Արագեանը (որիմ խորհրդատուութեան

¹¹ (ԹՎԱՆ ԸՂԷ, [-1248 թ.]) ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ՄԻԻԹՈՒ ԳՆԴՈՒՄՆԵՐ, ՎԱՐԴԱՅ-
ՊԵՏԵՐՍ ԵՒ ԱՅԼ ՄԻԱՅՐԱՆՔՍԻ ՇՆԳՈՒՄՆ ԵՒ ՄԱՆՄԱՆԵՑՈՒ ՄԵՂ՝ Բ, ԱՌ՝ ՊԱՏԱՐԱԳ
ՉԱՄԵՆ ԵՆՆՆԵՑ:

¹² ԲՍՍ, ՉԱՍԱԳ ՉԱՏԻՎՆ ԻՆՉ ԵՒ Դ, ՇԱՐԱՊ, ԱՌՆՆ ՄԱՍՐԱՆԱՅ, ՊԱՏԱՐԻԳՓ
ԿՈՏՍ ԱՇԷՐԻ, ՅԱՄԱՅՅՅ, ՆՊԿ ՈՐ ԵՆՓԱՆԷ՛ Ի ՄԵՐՈՑ ԿԱՄ ՅԱՆԱԳ:

¹³ ԱՅ ՈՒՄ ՑԻՏԵՆԱՅ ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴԱՅ, ՄԵՐ ՄԵՂԱՅՍ ՊԱՐՏԱԿԱՆ Է ԵՒ
ՁԲԸ, ԱՅՐԱՅՊԵՏԱՅՆ ԵՉՈՎԱՅ Է, ՊԱՏԱՐԻԳՔԻ ԱՇԷՐԸ,

Արց՝ անկյառ է, որ Վէլաուրցում Հասան Ջալայի եւ իր կնոջ փասանեղ նախ-
բառաւթինը Դարաւոր չէ վերադրել մեղքներին սեփական իրաւունքի
նկատմամբ անմիջապէս յարգող ժամանակին: Լեւոնարար՝ այդ հայրանքները
(ուստի եւ՝ Խաչէն-ճոխանարիցի կործանածը) կարող են թուադրուել 1248 թու-
կանի ոչ զայլ Ի զեւ, գա ինչ-որ լափով երեւում է նաեւ Կրակոս Գանձակեցու
չարագանի որսաճարաւորութիւնը: Պատմիչ եղած վերջին թիւը գրուած է իր
նախորդ (Ն. հայրանքների նախորդակին վերաբերող) գլխում եւ 1247-ն է. սեւ ի
գալ անին կրկնորդի, յորժամ ԸՂԷ կը թուական հայոց [-19.01.1247-18.01.1248 թթ.],
տաքինի կաթողիկոս Կոստանկին առաջ էնկեղեցեացն Արեւելից ընծայ... Է
ճեմագայն նախորաւ ի սպառ գատարագին սրբոյ... Այլ եւ անծնայ զորքն թա-
թար ոչ էին թշնամի իայի եւ կեկեղեցոյ, այլ եւ յոյժ պատուէին եւ ընծայ ճատու-
ցանէին...՝ Իսկ յաշորքն արգէն հայրանքների ճասին գրականներից մէկում
եղում 1248 թին է. «Ճարնակեցան ի կողմանս Կրաց ի վերայ բազում գատա-
րաց... Է գրագումն կոստանկին եւ զիս բազմազգեսն զերի վարեցին. զարս եւ
զկանայս եւ զմանուկս զիսանոյն առնին անթիւ ի բազմութենէ: Եւ այս զործե-
ցաւ ի ԸՂԷ թուականին հայոց [-1248 թ.]՝:

Կրակոս Գանձակեցու նկարագրած աւերել Եւրպայինս արշաւանքից յետոյ
(այսպիսով, 1248 կամ 1249 թ.) որեւէ ազդիւրում այնչա չի տրուած նշանաւոր ան-
բոյքն ճոխանարեղ կամ Խաչէնարեղ անունը: Սակայն, այնուամենայնիւ, աւելի
հաստատական է, որ մեղով հարկահանների աւերածութիւնը վերաբերուել է միայն
միջնաբերդին, իսկ նրա յանջին զտնուող իշխանական ապարանքի հաստատը

եւ իր վերանորոգիւնը սեղանի տրամադրելու համար յայտնում ենք մեր կրօնաւեցի-
ւորութիւնը: Այս Հարաւոյ Գանձասարից 8 կմ արեւելք գտնուող Առաջանոր գիւղի արեւ-
մտեամ նայի մամբաստեղամուցնեցից է. որտեղ եւս տրատուե՛ր՝ անուակ մատուտ (տե՛ս
Պ. Մ. Սարգսյան, Արցախի վաւերաց ու նկեղեցիները. Քարտեղ-այլոյն, Ճեար 19): Վի-
ճագրի այս տղի ճախավերջից բարդ վիճակով է փորագրուած՝ ՎՃՄԱՐԷ՛Ն, փճ՛
ՎՃՄԱՐԷ՛Ն, որը հրատարակիչներն իտալացիորէն սքանչելի են: Իսկ տղի վերջից
բարդ ճրատարակիչները վերնակն են Դ՛ՄԻՆԱՅՍ փճ՛. Դ՛ՄԻՆԱՅՍ, որը նա սքղն է
անկ է Գ. Սարգսյանը: Մտորո ստիպարտի այս բանից խոշո ճախաւորութիւնը շա-
րունակում է ըստ ամենայնի՝ յաշորո տողանկարում ճախանոս զտում թուականից
խոշո (դա ճանն կամակի) յարիի երկրորդ շաքի սկիզբն է: Թուական բոլոր վեց տա-
նորն էլ քիչ անիլ մեծ են: Փախազով ստանձնացնելու փորագրէն (ՅճԿԿԵ արեւ են
մեծը), թուականը եղանակ նարիկ էր վերականգնել մասն բնաւոր սկզբում:

¹ Կրակոս, գլ. ԽԳ, էջ 311-312:

² Աճո, գլ. ԽԷ, էջ 320-321:

շարունակել է պայտեւել և ծառայել իբրև ներքին ծաշէնի Հասան-Ջալալեան իշխանատունի նապա. այդ մասին պահպանուել են գեւէ ժողգրգրական ասանկապատումները՝ (բայց ինչոքի վերջնական լուծմանը կարելի է շնեցել միայն Վազիրական պեղումների օգնութեամբ):

Աղբիւրադիտական համազոր քննութեամբ, թոււ է, թէ լաշուում է վեր հանել 1261 թ. ձեռագրերի զատուցի քաղաքականութեան հերթական շրջապայտոյրն զտ՝ գնացած Հասան Ջալալի միակ որդի Իւսեւ Աթարակի նա կապուած որոշ երբ իրողութիւններ: Պիրական Գանձակնցին խոտում է երա մասին հոր նահատակութեան պահից սկսած և նշում լոկ երկրորդ տեւուը. «Այլպէս հատարեցաւ այրն անարատ և աստուածայաշո՛ւ յըմիացս հատարեալ և զհատտոս պահեալ լժժ թուականին Հայոց [-1261 թ.]: Եւ առարեաց որդի նորա Արարկին [առ. Աթարակն] առ հաստարինս և եւ զգլանալ զնշխարս հոր իրոյ, զի ընկնցեալ կայր ի շրժոր մի ցամաք, զի պարսիկն, որ ի տան իրում անէր զեա ի կողանս... Եղոյց ինչորոգացն զմարմին նորա և պատմեաց զդրակնի երևումս և նոցա ժողգրգրեալ խնդրութեամբ և բարձեալ ապրան զեա ի տան իւր և թաղեցին ի ժուրն Գանձասար, ի գերեզմանս հարց իրոց... Եւ կայս զիշխանութիւն նորա Արարկին [առ. Աթարակն] որդի նորա, հրամանաւ Հուլաւային և Արզուին, այր սրբաւանկ, պարկնչաւ և խեւարճածիտ և ազօրական, որպէս զմի ի սուրբ միայնակեաց, զի մեղքն նորա այսպէս տեւոցին զեա՞: Իսկ իր եղերական ժահուանից քիչ առաջ Ազուանից կաթողիկոսարանին նոյիրարեքած Անասարանի իշխանականում Հասան Ջալալը լատուի գրում էր միակ որդու մասին այսպէս. «եւս՝ Հասան Ջալալ Գալալ¹⁾, լոգա[յ] յարեւելս առ արքայն նեւտոցաց, և ի կողմն հրահայ՝ առնմիւ աջխաւորն իմոյ անեամբս զան խաղաղութեան կնեղեցոյ: Եւ և և մուսին իմ (Մամբակ) և տեսնասար ժանուկս իմ Արարակ լոգար ընդ արեւելս հրահայ, և եւ ընդ կոր աշխարհի գեացի առ թագաւորն, որ Մանեալ խանն²⁾ (մամանակի նշումն է. զի թ[ո]ւին Հայոց Զժ [-1261 թ] տուի զսուրբ Անասարանս ժողգրգրոյ, իշխատուի աստուածաւոր տիկնոցն (Մամբանայ) ի մեր Լուսաւորի սուրբ աթոն Ազուանից, ի հոգեւոր տէրն ներսուս³⁾, վերջին հաստուածում. «եւ միոյ մանկանս իմոյ Իվանի Արարակին պարզեւ՝ զքո զանաա ոգործութիւնց և զանեւայն թշնամիս, որ ընկնցեալ սատակ՝ և յամաթ որա՞ն⁴⁾:

Սակայն 4ոչիկ անապատի երկը կից միտեաւ կնեղեցիներէրց համեմատարար մեծի (հարաւայինի) մասըք առչել՝ արեւմուտքից կցուած սրահի մէջ, ունենց մի մեծ, տափակ գերեզմանարար, որի վրայ կայ հետեւեալ ուշագրաւ 7-տողանոց

¹⁾ Տե՛ս ՀՀՏՏ քառորան, թո. 2, էջ 764-765: Ս. Սարգսյան, Խաչննի անդրոցները, էջ 76-77:

²⁾ Կիթակու. գլ. ԿԳ, էջ 391-392:

³⁾ Տե՛ս ՄՄ Ձեռ. 378, թ. 8բ-9ա: Ս. Օրբեան, Խ/Լուս Հասան, առա Նաւերսում, Ե. 155-156: Հայկեան մեղագրիքի ճիշտակարաններ. ԺԳ դար, էջ 311:

⁴⁾ Տե՛ս թ. 9ա:

⁵⁾ Անո: Իսմէնն իշխանակոյ փնտրելից տե՛ս, օր.՝ Դիվան ճալ փնտրութեամբ, պր. V, էջ 50, 8^ա 122, էջ 116, 8^ա 387: էջ 50, 8^ա 122: Մանկոյ փոխարկայ Սարգսյան մոտ Հասան Ջալալի գլխաւորութեամբ 1250 թ. Յնկմած ինքի մանկն տե՛ս Կիթակու, գլ. ԿԳ, էջ 359:

տապանագիրը. «Այս է հան/զեառ իշխանն եկեղանին, / որդոյ Հասանին, / բունն
 Բա/զաց բազառոին / թ/ճին ՃԼն, [-1286 թ.]»¹ Բնագրի այս՝ «թռռիկ Բազաց Բա-
 զառոյինն իրաշատուկ նշան շեղորի գծաւոր է ընկառել, որ խօսքը կարող է գե-
 րաբերել միայն Հասան Հազազ՝ «միջ մանկանքս: Դու առիկ յատակ երևում է եղև
 կնկնեցու թմի ճակատի ճաւաղն արձանագրութեան բովանդակութիւնից: Գրա-
 կանութեան մէջ այդ գեմագիրը յաւ յարտի է, քայք ճիմնականում՝ շեղորի բնա-
 գրում լիշում Մամիկոնեան իշխանների, որոնց տեղանները նշում են ետեւ Ցի-
 կազոյի ծագկազարց Աւետարանի (1237 թ.) հետագայի լիշատակարանում՝ (Մաշ-
 տացեան Մասնակազարանում, քարերսխարար, կայ ձեռագրի ձեռքամուպակ-
 էը՝) «Արշինն շք էջի՝ ներկալումս գրեթէ լրի ճաշում բոլորագրից՝ թ/թ գորի
 հաշտաց շղագրով 19 առգով արտագրում (թ. Յա), խոստանքարանութիւնե-
 րով հարուստ եւ գծաարքնիմանեկի, քայք ուշագիր գերումնէլու գեղարմ գրեթէ
 անդրադին գերակապեղուց բնագիրն է.

«Յաւ[ագն Առանձն]՝ [10.12 առն]...»² / ու Մարտոյան, Մամիկոն ընկ/ա-
 յոց Շրկաչարայ Առանձնին, / որ Խ որ առաջ եւ էջ մէջ ում՝ յարկ/ից զն կնկ-
 ղնցի ընդ խաչանի / են արտել, որդ՝ մէջ զն խոստացար / ու զՆիկաչարայ Ա-
 ռանձնին կա իւր / ամեն հողոզն թերեան արարար. եւ ակ/ին մե[ն]՝ / զ ազա-
 սարդ կնկնեցոյ Դ ար ժամ Ջ[ակն] / ին, Ա արն՝ հար մերոյ Հասանայ եւ
 {Յ[ն]} / արն՝ նարար մերոյ Անագի եւ / Բ արն՝ մար մերոյ Մամբաթու-
 ինն[ն] / Արդ՝ թէ լիմոց կամ յաւարաց, / կամ կազգն[ա]յց զն գիրս խափանել
 / չանայ ու զն կնկնեցի կէ ընդ հարկի / տեկ շուն[ն]՝ մեր ազգի ու տակի մե-
 զայ / տը եղկի, մաս եւ քամն ընդուն/ուցի եւ ընդ Արխանի սաղէ. / զրեցա
 զիրս ի թ/ի[ն]՝... [6-8 առն]} = Բարերսխարար, թ. 15ր-ում եղև բոլորագրով
 երկրորդ լիշատակարանի աւարար լի կորցրել թուականը. «...եւ Առանձն զներ /
 մեզ թողու իւր միւս անկամ գաղտն[ն]անն / յաման, թ/ճն ՅԴԴ [-1275 թ.], / Հո-
 որ թ՝ զրեցա: Եւսոփագրեք, որ Յ. Քիրտանը լի կորցրուցի գերմանէկ Հաթի
 ամսականն ու ետխորզոց թուանշանները եւ ստացել է իրականութեան հետ կապ
 չունեցող «1461» թուականը՝ Արտ. Մաթեոսեանը քայք է թողել այս գերքին լիշա-
 տակարանը (Ա. Մանչեանը՝ եղևպէս), ինչպէս նաև ստացրին աւարար (Եւսոփոց
 ընթերցումների միւս ոչ թէ զրեցումներն տեղափոխար ենք համարում եղև):

¹ Դրան մայ վիմագրութեան, ար. V, էջ 29, 6* 59: «Թոնց Բազաց բազառոին- արտաշա-
 տրեան ժամն տե՛ս առ, էջ 314, 80. 3 ու արտի:
² Տե՛ս Յ. Քիրտան, Զքնադի խամալարանին հաշիւըն ճնապիրմը, – Միտն, 1971,
 4* 7-8, էջ 273-274: A. K. Sanjian, A Catalogue of medieval armenian Manuscripts in the Uni-
 ted States, p. 234: Հայերնց ճնապիրի լիշատակարանն. Թ. Գ դար, էջ 905:
³ ՄԿ, քսի մանրամուպակներ, 6* 612:
⁴ Ինքնիկ, Բազալի կը լիմը, երբ մօտ ազգայում փորձ կառարունը՝ մաշում բոլորա-
 գիր (աղպակ՝ Օսն թ. 4թ-ի նոյնաման շոլորագրի հարկը) զմորքելու ճատագ-
 րային լատուկ նշանակել:
⁵ Յ. Քիրտան, Զքնադի խամալարաննց հաշիւն ճնապիրմը, էջ 274:

Ի ղեկ, 1237 թ. այս ձևազրի ստացողն էր Գրիգոր և Հարցան եղբայրների (Գերց Փառայի ու Նահանգությունի որդիներ) շխտակարանը (Ք. Յձա-ր քաղ է- շերում, Եանցման երկաթագործ, միասին, ըստ ամենայնի՝ ինքնագիր. գրի-ձագ- կողի էշերը երկսին են, ձևաշաղկերը՝ տարբեր) ունի կարևոր նախաձեռնում (այ եղ- բում մի քանի տարի շարժվածություն), որն ուշագիր ընթերցմամբ վերածվում է այսպես. «...յորս եմք տեղեկացի ի գլուխս / սահմանաց եաշնեայ, ի սոր ուխ- (սու) / Գանձասար մեհաստանէ, որ է [[5-6 տառ]] / գզկնիս ետախան ան[[2-2 տառ]]խա[[4-5 տառ]]/աշերորդութեան [[5-6 տառ]]/տիս տժոն Ծո[[5-6 տառ]]/զթ վարզ[[5-6 տառ]] / աժոժարեայ [[5-6 տառ]] [ք. ՅՁեյ]]/զ պսակ եկնդեցոյ Բն- ոտիւն: Յ. Յիրտեանն այտեղ ընթերցել է. «...տեղեկացի ի գլուխս սահմանաց եաշնեայ, ի սոր ուխ(տէն) Գանձասար մեհաստան, որ ... Դզկնիս Միտազան է... (տաշերորդութեան սոր ուխ)տիս տժոն Ծո(վանիս տեյա)զթ վարզ(պեայի) աժոժարեայ...»: Ա. Մանչեանն ընթերցել է. «... ի գլուխս սահմանաց եաշնեայ, ի սոր ուխ(տէն) Գանձասար մեհաստանէ, որ (է հանդէպ?) գզկնիս Միտազան (Միտազան?) Հ(աշա)խա(զաց), առաջերորդութեան սոր ուխ)տիս տժոն Ծո(վ- վանիս տեյա)զթ վարզ(պտպեայի եւ) աժոժարեայ...»: Գրեթէ նայն է Արտ. Մաթե- տեանի մաս՝ (մեր 2009 թ. գրքի էջ 250-ում, ցուր, լոկ կրկնել ենք այդ ընթեր- ցումը): Բայց նշում կարևոր կտորի ճիշտ վերականգնումն է թույլ զննչ այս- պես. «...որ է (հանդէպ) / գզկնիս ետախան ան(ուն) ետաշն, լառ/աշերորդու- թեան (սոր ուխ)/տիս տժոն Ծո(հանու տեյա)/զթ վարզ(պպեայի)...»: Նկատելի է, որ «Դզկնիս» ձևի նման՝ «ստացական լուր բնագրում շարաշարում է ամենուր (որ՝ յորս, վերորդեայս, դարազատքս, եղբարս, գներս, զորդեացեայս)»:

Իսկ նշելի անտպատի բնի նակարի 12-ազանեղ վիճակի անորոշացն հասկանալի է դառնում, երբ բառակներն պարզ բովանդակության վերլուծու- թեան շնորհիւ ճշտում ենք առաջին շարքի կէտ քարակտորի անեղ այդ շարքի վեր- չում, այլ ոչ թէ պակասող քարերի սկզբնամասում, ինչպէս որ դա, երբ ժամանակ- ներում պահպանում գիրքից կրկնվ, արել է Ա. Բարխուդարեանը (որս ժամա- թագրումն է. «Գրուած է երեք շարք քարերի վրայ: Ա շարքից մնացել են երկուսը՝ առաջին քարի [ուղղվի] նախալիորդին - Ա Յ.] կէտ մասը եւ վերջին քարը: Բ շարքի յորս քարերից պակասում է վերջինը: Գ շարքի յորս քարերն էլ անկում են: Արձա- նագրութիւնն այս վիճակում է եղել նաեւ Մ. Բարխուդարեանից ժամանակ»)՝ Այդ գէպում բնագիրը վերականգնում է հետեւեալ ձևով.

¹ Ե. Քիրեան, Չիլիանոյի ճամլաարանին հայերէն մտագիրնեց, էջ 276:
² A. K. Sanjian, A Catalogue of medieval Armenian Manuscripts in the United States, p. 233.
³ Տե՛ս Հայերեն մտագրերի Ռիչարմալագրանն. ԺԳ դար, էջ 199:
⁴ Տե՛ս Դիլեան հայ վիճագրութեան, սր. V, էջ 29. ԲՊ 58 (լուսակ)՝ տախտ. VIII: Բար- քաժատար, ԺՁԵ Ռուսաւորոթիմ նեց ունեցել՝ Ռամինաւորի ման շաղկոս Պերո- սեանի՝ վերջնար արուած որակեղ յոսանկարնեց (որի համար մեր եղախաղախու- քիում ենք յայնում Ռուսաւորոթիմ): Ըստ դրանց՝ ճերկարուն կեղեցու յատմին են ցնկած մառ երկրորդ շարքի նակառագրերը:

¹¹¹ [...] [9-10 բառ, այդ բառի բերան] ... ՀԱՍԱՆ՝ ՀԱՅՐՆ ԽՄ, ՄԴԱՍՅԱՆ, ՈՋՈՒՔԱՆ՝) ԱՅ ԵՒ ՄԱՄԱՆԱԹՈՐՈՒՆ, ՔՈՐՔ

¹¹² [ԲԱՂԱՑ ՔԱԳԱՆՈՐՈՒՆ՝] ... [խո 7-8 բառ, այդ բառի բերան] ... ԵՒ ՄԱՄՈՐ՝ ԽՄ) Վ Գ. ՀՅՏԻ Ի ՂԱՆԵ ՔԱՍՏԻ ՅԱՐԵԻ.

¹¹³ [ԵՒՄ ՀՈՒՈՒՍՈՆ՝] ... [խո 7-8 բառ] ...) ՔԻ Ի (ԵՉ՝) ԽՄ ԱՉԳԷՆ ՔԱՓԵՑԻ Գ.

¹¹⁴ ԱՏԱՍԱՆԱԹ, ՉԳՐԱՆՔՆ ՄԻՐ Ի ՃԱՄԱՆԱԿ ԵՏՈՐ(ՂԱՏ... [խո 6-7 բառ, այդ բառի բերան] ... ՄԵՔՔ ՍԵՒԱԴԱՄ՝)

¹¹⁵ ԿԵՐՆԱՆ, ՄԱՐՄՓԱՆ, ՄԱՄԿՈՆ ԿԱՄԵՑԱՔ ԵՈՐՈՐԿԵՆ ՉՄԵՐ ԿԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆՆ, ԵՄ՝ ԿԵՐՆԱՆՆՍ (... [2-3 բառ] ... ԵՒՆ.)

¹¹⁶ ԵՏԻ ՉՄՈՐ ԱՏԲԱՆՈՍՍ ԵՒ ԵՈՐՈՐԿԵՑԻ ՉԱՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ԵՒ ՉԱՐԿԱՐԵՑԻ՝ ՄԵԽՓԱՄՔ ԵՄԱՐԻ ԽՄՈ(Յ ԱՐՈՒՄՈՆՆ՝) ԱՍ.)

¹¹⁷ ՔԵ[Խ]Մ ՄԱՄՏՈՐՈՍԱ[Յ], ԵՄ՝ ՍԵՒԱԴԱ ՏԿԻ ՉԳԻ[Խ]ԿՈՐԱՆԱՆՅ, ՉՄՈՐԵԿԵՆԱՆՅ, ՉԳԵ(ՎԱՐԿԱՆՅ Ի ՄՈՐՔ ԵԿԵՂԵՑԱՍ, ([2-3 բառ՝ բերան] ՄՐԱՐԱՆՔ ՏՈՐՈՒ՝ ՅԱ.)

¹¹⁸ ՄՆ Ժ. ԱՐԻ ՃԱՄ. Ք(Ժ՝ ՀԱՍԱՆԱ[Յ]) ՉԱՏԿՈՆ, Ք՝ ՄԱՄԱՆԱԹՈՐՈՒՆ՝ ՎԱՐԿԱՎԱՐՈՒՆ, Ա՝ ՈՋՈՒ(ՔԱՆԱՅ, Ա՝ ՍԵՒԱԴԱՅԻՆ, Վ՝)

¹¹⁹ Ք՝ ԿԵՐՆԱՆՆ՝ Յ(Ա)ՅՆԵՈՒՓԵՆԱՆՆ, Ք՝ ԱՍՔԻՆ. ՈՐԶԱ(Փ ՈՐ ... [խո 4-5 բառ] ... ՔՈՐՂ)

¹²⁰ ԿԱՏԱՐՆ, ՈՐ ՀԱՅԱՌԱՅԻ ԿԱՄ ՉԳԵՆ ՉԱՆԱՅ ՉԱՅՍ ՏԵՂԵՐՍ Ի ՄՈՐՔ ԿՈՐ. ԿԱՅ, ՈՍՈՆԵ ԵՈՐԱՅ ԱՅՏԱՅ ԵՄԱՅՐ,

¹²¹ ԵՒ ԻՆՔՆ ՉԳԵ(Ա)Ն ԻՔՈՐ ՏԱՌՏԵՆՆՅ ՀԱՅՐՆԵ(Ա)Յ ԵՒ ՄՈՐ ՄԵՂԱՆ՝ ՓԱՐՏԱՔԱՆ ԱՐԱՐԻ ՔՇՅՅԻ, ԿԵՐՏԱԻ ԿՈՐՍ

¹²² Ի ՔՎԱՍ ՀԱՏՈՑ ԶԺԳ. [-1265 թ.]

Արդ՝ երկու բնագրերից երկուսն է, որ Սեապաշ, Մարծպան և Մամիկոն եգրայրերից Կոչիկ անապատի շրջագայի Մամիկոնեան իշխաններն էին, որոնց հայրը Կոչուչի է Հասան, իսկ մայրը՝ Մամայարան (իշխատակարանու՝ Մամայարան). հայտնում հաստատում այդ Հասան Բ Մամիկոնեանից թույն էր Դեզիք Բարինարաշ Ս. Գրիգոր վանքը 1221 թ. կառուցած Սարգիս Ա իշխանի եղբայր Հասան Արատանոնի (նրանց թույններն էին տաճիկ հիմնադիր համարուող Համազասո-Մարծպակի՝) Մեր վիճաբոր ներխանը, որը հանգևն է գալիս իբրև վանքի ամենամեծ նախնական, իսկ բնագրի սկզբում ներկայացնում է իր հայրական ընտանիքը և ելում ձեռնդր արեմե մաս երեք անգամ (ուրի հետին) գնալու մասին, եզրն է ամուսնից բնագրում երկրորդ իշխան Սարիի (այս անձանեան այլ տարբեր

¹ Մամրատան տե՛ս Յ. Քիթրեան, Դեզիկ կամ Համազասպան Մամիկոնեանցի տունը, - ԱՊՈՆ, 1970, № 3-4, էջ 161; Կոչիկ՝ Նամակ իշխանությունը, - ԼՀԳ, 1971, № 5, էջ 95; Գ. Մարզպան, Նոր Գրգորի Մամիկոնյան-Համազասպանյան տան վերաբերյալ, - ԼՀԳ, 1979, № 3, էջ 77-78; Ռ. Մարիտայան, Գողչյան փնդալագան տանի մասում-նախնությունը, - ԼՀԳ, 1986, № 11, էջ 68; Ս. Մարզպան, Խաչենի ամրացմանը, էջ 87:

բաներն են՝ Ասր, Սթր, Սրէ), որն էլ, անհայն հաւանականութեամբ, եղել է անցիկ Մամիկոնեան տան իշխանազուսարը եւ որի հսկելարական եզրայրը յիշուած է Մարտիրոս անուանով Սրէ (տ. Ասթր) անունն էր կրում նաեւ Դոնդի իշխան Սարգիս Ա Մամիկոնեանի կինը՝:

Մեր կարծիքով, թերեւ, Դոնդի Մամիկոնեան-Համազասպեանների առնմից է եղել նաեւ Հասան Զալայի կինը՝ Մամբանը: 2012 թ. Յենք վերստին ընթերցեցինք Գանձասարից 5 կմ արեւելք գտնուող Վանատի Ս. Ստեփանեոս եկեղեցու միակ՝ հարաւային ծուռքի արեւելեան կողմ թարերից ձկնի վրայ 13 կարն սողկերով գրուած, ցաւօք, անթուակիր վիճակից, որտեղ տուած է. «Տ՝ Ասլան / ուլլ / Մամբ / անդը / Դ / Կ / ժողկի անդ / Ի Սթր Հանձիան / ու. Ի տարուեմ Ժ / ար ժամ սպասան / արքա անին Ա / րզ, ուլլ / Ժամե Խ / արանեմ կամ զ / ուլլ իւլ՝ զա / րթ Առտուեմ եւ ան / նայի տրոց՝: Նրէ յճր ենթարցուցինք զնա է, ապա այս բնագրերում յիշատակուած Մամբանը, ով իրեն կոչում է նաեւ Մամախ տեղանունաւորներանով, եղել է զուսարը Դոնդի Մամիկոնեաններից Ասլաներէի (Նոսու վիճակներում եւս նաեւ՝ Ասլան եւ Ասլանակէ)՝ որը վերանշեալ Սարգսի ու կրա սաւառի կէն Սրէի որդի Մարծպան Բ-ի առաջիննն էր (կինը՝ Մլլան)՝ Կարծես թէ, տեսողը չէ նաև այն, որ իշխանազուն հայրն ուղեկցում էր հարսնացու տարուող զանեքը ու կրա ճեա միասին նուիրատուութիւններ թողնում փեսայի երկրի վանքերում:

Ասլան/Ասլաներէն ուղիղ ձեւով իսկն Ամարակի մայր Մամբանի հայր է կոչուած Անաշանոր գրիգոր թարգմարչի լանջին ընկած մայրաբնիկորի վիճակներում, ո-

¹ Լ. Քեզարչյան, Նամակ իմրագրութեանը, էջ 94-95: Հծմ. նաեւ Է. Անտոնյան, Հայոց անձնանունների բնագրան, հո. Գ, էջ 491; Ս. Ա. Ավագյան, Ի հանդիպ անձնանունների անուանյալ արական հոլովների կազմութեանը, էջ 129-166; Տոյճի՝ վիճակագրական արդարամտեր, էջ 194-196; Իրվան հալ վիճակագրութեան, ար. IX, Լոտու մարզ, էջ 56, հո՞ 63:

² Յե՛ն Դիվան հալ վիճակագրութեան, ար. V, էջ 79, հո՞ 237 (տասան՝ հո՞ 73, տասն. XXXI); Ա. Յակոբեան, Խաչէնի վիճակների Յողանի Օրբելու վերնանուշումները. Ձկն զար անց. - Միջազգային գիտնաժողով՝ Վիրքում անդ, Հովսէփ Օրբելու ճնշում 125-անվանյալ (Վաղկանք, 13-16 հոկտեմբերի, 2012 թ.), Յնկարմանի որդիներ, Օր., 2012, էջ 83-84 (Վանատի վանքի նորալստ, -սողէ՛ք ընթերցում եւ արտակ խարեր-՝ ճ վիճակները ան՝ Է. Պարսպյան, Վանատի Ս. Ստեփանեոս վանքի հնագիտական հետազոտութեան յիմնական արդյունքները եւ նորահայտ արձանագրութեանները, - Սեղակ Բարխուդարեան-120, Գիտական յողվածների ժողովածու, իմրագրութեան՝ Գ. Գ. Սարգսյանի եւ Ա. Է. Հարսթրյանի, Օր., 2019, էջ 11-30:

³ Մանրամասն տե՛ն Ա. Յակոբեան, Հասան Զալայի կնջ Մամբանը դուստր էր Դոնդի Մամիկոնեան Ասլաներէի, - ՀԱ, ՃԻՊ տարի, 2015, սճ. 159-186:

⁴ Ասլաներէն մասին (որի եղբայրներից Գրիգոր Բ-ն անցն է յարցնի Դանիլի ու այլ վիճակներից, ըստ անձնայն՝ տե՛նք անազորիւնը շարունակյալ ինկելու պատճառով) տե՛ն Գ. Սարգսյան, Բարձրաշաղ վանքը եւ նրա վիճակագրութեանը, - Էջնախմբ., 1951, հո՞ Թ-Ժ, էջ 45, հո՞ 14, հո՞ ԺԱ-ԺԲ, էջ 45, հո՞ 18, էջ 51, հո՞ 40, հո՞ 42; Իրվան հալ վիճակագրութեան, ար. VI, Իջևանի շրջան, էջ 85, հո՞ 177; Իրվան հալ վիճակագրութեան, ար. IX, Լոտու մարզ, էջ 376, հո՞ 816, էջ 378, հո՞ 820, էջ 381, հո՞ 826, էջ 386, հո՞ 838, էջ 389, հո՞ 846; Թ. Քիրսեան, Դանդի կամ Համազասպեան Մամիկոնեաններու տունը, էջ 171, 174, 176-177; Տոյճի՝ Նամակ իմրագրութեանը, էջ 94-95; Է. Անտոնյան, Հայոց անձնանունների բնագրան, հո. Ա, էջ 225; Cl. Mutafian, L'Arménie du Levant, t. II, p. 501.

րե անկնից ուշագիր ընթերցել է և. զրոյ. Գաղաներ¹: 2018 թ. Անգլոսերերին մեկը կարգադրել ենք անգամ թէկուզ ևս հապշտայ ստուգելի վիմագիրը, ընդ որում՝ ձևագրի ստի ունենալով Վազգէս Գաղթի Սարգսեանի արած որակեալ յուսակար- ները (որի համար յաշտեամ ենք երան մեր երախտագիրաւթիւնը): Կրճատումն- յով ընթում ենք և. Գաղաներ՝ «Արարատի փոքրիկ յայտածի մի կտորը. ... Խա- յնու Աւարշաթի գիւղի մասին մարի քարտայի արձանագրութիւնն է. Տարա- յազգարար Գր. Մակար Եղիսեղոսի - Արարտ աշխատելեան մէջ միանգա- մայի ազատագրում է: Տե՛ս Արարտ, էր. 288-289: ... Քարտայի Կրտսարե- մանեան գրութիւնն է՝ «Տղտմամ կերտեան / Լգարտանքս թիւն ՌՄ. էր [-1248 ր.] Տէր Խաչիկայ Լալայւ ... Լարտ-արեւելեան հակաար գրութիւնը՝ «Սրա յարցայ Լալայայ Գուլայ և Ամարանի որդի Խորայ իշխան Խաչիկայ / Ե Ըստմայ ուրան՝ մա- նուկն Լաւանայ սաղար՝ գուրս ու՝ մեծ փաթչայ՝ Ալայն պարտն եւ/յր Մամխանայ սրբով ի սմայ այլ մեծամեծք իշխուեր ևս զայրք եղցու մրայ/համուտ համակից մի- մեանց արհնեալ ևս զարաղեալ կոչիցին ի կամս Աստուծայ...»:

Ելենք, որ Մ. Բարխուդարեանը ևս վերմանել է տեղ-տեղ արտակարգին քաջա- յուած այս արձանագրութիւնը Սակար, ըստ անկնայի²՝ ես արել է դա իմեա հաղենայ (ընդ ոմին, սասնկ յուսակար տեղագրելու) ևս այդ պահին ձևագրն ու- նենայով միայն Մ. Բարխուդարեանցի ընթերցումը (թէպէտ «Դրանուսն չտում է տալիս եւս և. Գաղեանի յայտածին»): Այդ պատճառով երա վերմանած տակն պարտն հայր Միրանուշի փոխարէն, սեղուտ, պիտի գերապանել համարուի և. Գաղաներ՝ «Սուլան պարտն Խայր Մամխանայ ընդգիրը: Աւարին զէպրում պա- անար Ա տասերի՝ քասակեան յա երեւոցող կըարքումն է ԱՅԱՆ քառի մէջ:

Ի զէլ, Աւարշաթի Լալայարեկորի վիմագրի հաստատմանից մէկի ուշագիր գիտարկումից կարելի է կատարել կես մի կարեւոր (թէպէտ, միեւնոյնն է՝ փարկա- տային) եզրուանգամ՝ Մամխան իշխանուտ՝ զէնց այս տեղում թաղուած ինկելու Լալին: Այդ հաստատը մայրաքեղորի հարտ-արեւմտեան կողի երբեքն ձախ անկնեւում է և. և. Գաղեանի կողմից ընկալուել է իբրևս սուսայ կողմ վերջին կրնք՝ 8-10-րդ տղերը: Սակար Խալարդ՝ 3-7-րդ տղերից (ընդգիրը՝ «ՏԻՐ ԵՂԻՍ ԵՐԻՆԵՅ ԶԹԵՐ ԱՆՈՒՊԱՆՍ ... ԱՅԱ ԱՄԻՆԵՆԵԱ ԵՂԻՍԻՆ ՄՈՒՄԱՆ») այն քամանուած է կրկնաշրջանագծի մէջ սուտարուած հաստարտի իսայի պատկերով և, ի տար-

¹ Ի [աշխիկ] Վ [արդարեւ] Ասան երկիր կամ աշխարհ. - «Արարատ», 1896, էջ 233-234:
² Անշուտ, պիտի ընկալի՝ «Ի Ըրտմայ ու քամս, աշխիքս՝ «ե Ասանի ու դեա տակի»:
³ Իրանում փորագրումն է ոչ թէ «փարչայ», այլ ՓԱՍԻՍԱՆ (կամ գուցէ և՛ ՓԱ՝ՅՈՒՆ), որը, թերեւ, սեւանակ Տրոյովն է «փարչա» տիտղոս կամ պարսկերէն ՌՏԸ. ստտ, էջ 345՝ «Իրդ Փարչա»։ Գարեկերէն Ըշանգրումն է «ուսար», «խարի», «խարի» (Սերուստո-րց- լումն ԵՕՅՐԵ. Ե 2-ն ԵՕՄԱՔ. ԵՅՈՒ թա. ԵՕ. Ա. Բլնուտտա, յ. Ի, Մոսկա, 1970, շ. 225).
⁴ Ի [աշխիկ] Վ [արդարեւ] Ասան երկիր կամ աշխարհ, էջ 233-234: Ընդգծումը մերն է:
⁵ Տե՛ս Կելլան հայ վիմագրութեան, սր. V, էջ 87-89, 88՝ 268.

քերտիկ երանջ՝ լուծի ազատման գծեր: Իսկ աչդպիսի գծերով են անուանա-
 նախ եղյի կողմ անհնազանդներ (ՅՐՔ ԵՂՄԱՅ-ի գրատուրք 5 մեծ եւ 4 փոքր խաչ-
 յով բաժանուած) 1-3-րդ սոցիեր (քնագիրն է. «ԳՐԵՏԱՆ, ԵՍԱՐՆՅԱՆ, ԿԱՏԱՐՆՅԱՆ
 ... ԲԱՐՆԵԱՆԱՅ ՆՈՂՈՑ ԵՒ ՄԱՐԿՆՈՑ ԵՒ Ի ԳԱՐՍՈՆՍ»), ինչպէս նաեւ հարաւորեւեւ-
 շնան կողմ 10 սոցիեր (քնագիրն է. «ՈՐ ԱՅՏՏՏՏՅՐ՝ ԱՐՄԱՏ ԶԱՂԱՍՐ ԳԱՐԱՆՑ ԵՒ Ա.
 ՔԱՐԱԿ ՈՐԴՆԵ ԼՈՐԱՅ, ԻՇԵԱՆ ԵՆՁՆՆՅՈՑ / Ե ԸՐԱՆԱՑ ՈՐ ՔԱՆ ... ՏԱՆԷ ԱՅՏՏՏՅ
 ԶԲԱՐՆԵՏՏՈՒԹԻՒՆ / ՆՈՂՈՑ Ե ՄԱՐԿՆՈՑ ԻՐԱՅՆՆ՝ ... ԱՄՆ»), Մեզ հետաքրքրող է-
 րիկ սոցիերից առաջինը շնչառիկամբ իջնում է մայրաքրքիորի կարին զուգահեռ
 գծով եւ ուղղում հասասարաքին խաչի սակ, իսկ միւս երկու սոցիերը փոր-
 գրուած են միայն առաջինի ուղղում կէտի սակ, Քնագիրն է. «ՄԱՅՐ ՏՆԵՆ, Ռ.
 ՂԱՐՄԵՆԱՅ ՄԱՐԿՆ ԻՐ ՏՈՒՆԱ/ՅԵԱԿ Ի ՄՆԱՆՆԵՐ ԵՈ, ԼՈՒՍ/ԱՌԱՐՆԵԱՅ ԸՆԴ ԿՏՏՏՅ
 ՔՈՒ: ՔՈՒ: ԵՒ ԱՍ ԻՆԵՆ ԱՄՍԱՐԱԿԻ ԻՐՈՂՅԻԿԱՆ ԱՐԴՅԱՆԿԱՆ ՄԱՅՔԱՆԵՐ Է, ՈՎ ՄԻ
 ԵՆՈՒՄ ԵՐ ԻՐ՝ ՆԻՐԱՅԱԳՐՈՒՄ ԵՆԵՂՅՈՂ ԻՅԻՄԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՐԱԳԱԶՈՒՄ ԱՆԻՈՒՍ-
 ՓԿԵՅ ԺԱՆԿԱՆԱԳՐԻՆ») ստիպում է եղել Քաղի իր վաղամեծիկ բարեկազմու-
 ժաբը Ասաշանորի այս մայրի սակ եւ թողնել նման համեաւ առաջանաչիք՝ ան-
 զամ առանց հանդուգնայի անուան իշտատակման¹: Նշենք նաեւ, որ Վեց մայրա-
 քրքիորի ժառ ընկած է միջին չափերի մի խաչքարանման առաջանաչար՝ բարձրա-
 քանգակ, քայք անշաք ժաչուած մեծ խաչազատակեբով, որը եկեղեցաբար կա-
 րող է լինել Մանուկ իշտանուհու համեաւ գերեզմանաչարք: Իսկ թէ արդեւք
 հանդուգնայի ժարձիւր թողնուել է այդ շիրմում նաեւ յարջոր՝ ոչ եղեքան պրեր-
 զական տարիներին, դա կարելի է նշանել միայն խնամքով պեղելուց յետոյ:

Արդ՝ երբ Կոչիկ անապատի միմայրում վաղիկ գլխաւոր նախրատու եկրիան
 իշխանն իր աներկաչների հետ միտին առում է՝ «եծրազել զմեր գերեզմանառու-
 ետ, եւ եկաւի ունի, անշաչա, այն տուեր, որտեղ ինքն ընգամենը փնայ էր
 Մատուցուցիք պատարագների կատրում առաջինը եղուած Հասանը Եւ Մամախո-
 րանը, առուել մեծ հաւանականութեամբ, Մամիկոնեան կոքրայրների մեղսներն է-
 ին՝ ըստ Զիկաղոյի՝ 1257 թ. Աւետարանի յետագայի յիշտատակաթանի (ԹԹէ սպարոյ

¹ Այս «ՈՐ ԱՅՏՏՏՅ ԱՐՄԱՏ ԶԱՂԱՍՐ» ցճերգում-վերծանումը մերն է, մասամբ՝ ըստ
 Մանուկ Բարեկազմարեանցի (ԹՃՃ Արցախ), էջ 189:

² Ցանկենց նաեւ, որ իրան կրամիի Մամքան Մամիկոնեան բարեկազմութի իշխանու-
 մին եւ իր հայր Ալեքանդր Մամիկոնեան-Հանազատեանը ինչ-որ խորաբառով կապե-
 րով են կապուած եղել հասնտապի վանքի արևելք ընգամ այս գեղաքիմիք, որտեղ
 ցարար իշխում է նաեւ Մամքան եկեղեցին կամ Մամքանեղեցին: Հմմ. Դիվան հոյ պիմա-
 զտրուան, սր. V, Արցախ, էջ 83 («ՄԱՄՔԱՆՆՆՈՒՄ ՌԵՍԻՍ-ԱՅԻՆԵՐ, գետակի միտ ա-
 փին...): «ՄԱՄՔԱՆՆՆՈՒՄ ՌԵՍԻՍ» դեպի վանք գնող տանող նամիքն...: III. ՄԱՔՐԱՆ, ԻՍ-
 ԿՈՐՈՍՈ-ԱՐԱՆԵԿՏՐՈՒՄԱ ՍԱՆԿՏՈՒՄ, շ. 24 («Церковь Манна (орган-камер – Мамонан, по
 имени англичан Хачени) в Цанхохо...»: հոյիլը անի նաև III. ՄԱՔՐԱՆ, ԻՍԿՐՈՍՈ-ԱՐԱՆ-
 ԵԿՏՐՈՒՄԱ ՍԱՆԿՏՈՒՄ ԻՍԿՐՈՍՈՒ ՔԱՐԱՆՈՒ /Второе издание/, Եր., 1989, շ. 24): Փ. Մ.
 ՄԱՐԿՈՒՅԱՆ, Արցախի վանքերն ու եկեղեցիները, Քարակոչ-այրու, Ջար 128 («ԸՄՎՂ, գ.
 ԵՄՏՏՏՏՏՏ, Մարտակերտի շրջան, եկեղեցի «Մամքան», ձև. կերպն, 12-13-րդ դդ., կամ-
 գուց, խարխրուած: Կոթողիճատից՝ N. 40 03 45.4, E. 46 35 02.2, Ակ. 1108):

իշուած լինէր, որ՝ Լասան Զաւալը, այս սպասելի կը լինէր նաեւ իր կնոջ՝ Մամբանի մասին նշումը: Եւրբան - Բանկի քոյրերից երկու անգամ է նշուած միայն Յոյնիզումանը. առաջին անգամ պահպանուել է յոյ նրա անուան սեռական հայտնի «...» ԱՅն զերբարարութիւնը (այս պահպանուած կտորի հիման վրայ Ս. Բարբուզարեանը շատազգարսր առաջարկում էր «[ԱՅՅՅՅ] ԱՅն զերբակեղեցուցը՝ որը, սակայն, յոգնեցազուրկան Կաւանական կայ յի սակզմում): Ընարարսը չէ՝, որ-զոք, գրանից ենթադրել, թէ նրա մեկուկ անուորն զարեանուել էր 1261 թ. յետոյ (իշխեց Կիւսիսա Կանձակեցու մաս. միայն զուար Զաւալին, Մուզաբան անուն, որ կրն յնայ էր Բարբ-եւիկին՝ որոյ Զարմազունին, առաջին զգնարի թափարին, զնայ առ Տաւուս խաթուն՝ կրն Լուլուարին, զի թափնոցէ զՏաւ իւր...»¹) եւ նա անուանացի էր ինչպէս Մամբիանուան եղբայրներից մէկն Յուս: Եթէ այն՝, այսպէս, աւելի մեծ Կաւանականութեանը, կարող էր լինել աւազ եղբայր Ստապան, որի անունով է, թերեւ, մէկ պատարագ խոստացան ընացրի Յոյ սաղաարարի կրած Կառուածում՝ Ազգալեւի-ի պատարագի նշումը յետոյ եւ Եւրբան ու Աթի անուորներն երկուսնապէս պատարագներից առաջ: Ըստ Ազգակ Բարբուզարեանի՝ Լասան Զաւալի այս գատերն է զերարերում նաեւ Կանձասարի գաւթի կամարների լեռակ արեւելեան որմնամայթի խոյակի վերեւ Չառզանց վիճակիցը. «Ազգակ/ին է խաչ[ա]»²:

Արդ՝ ինչու՞ պէտք է Բանկ եւ Արաբակ անունները մակեօց կրող ինչպէս իշխան ինչ-որ պահի ընդունել նաեւ երբորդ՝ Եւրբան անուն: Այս հարցին պատասխանեցով՝ կարելի է ենթադրել, որ ինչ-որ շարժով ինքնուրուշութիւն գրանարող հայկական եւ վրացական ուժերի զէմ 1260-ական թթ. սկզբին կրկին աճեցնուած մեկուորիան հաշմանքները (որոնց զո՞հ զնային Լասան Զաւալը եւ շատ արիշներ), Կաւանարսը, արիւղի են գրանց թուացման գործին լուած Բանկին (Վճ. ուր: Վճար ի զանն զնայի, ոչգրիանքն մեր ի մամանակի Նտուզաց, «[...] իմ ազգէն թափնցի գառաստանու»)³ ընտարիքուներին ենթադրուելու մի անկի յարմար, «մեկուորանուան անունով: Ըստ Հր. Աճառանի»՝ «Գ զարում երբցս կիրատուած Եւրբան անուան ստուգարանութեան մէջ յատկը ՚նկ խան/լան թիւրքական թաղադրին է (Վճ. զկարելի է զնկ ՚ն. իւր «Նայր»-իան թառերից, այսինքն «նա՞ որի Նայր խան է, խանի որդի, ինչպէ՞ կայ Եւրբակ որդի որդի որդի»):

Միւս հարցին՝ թէ ինչու՞ պիտի Լասան Զաւալի որդի Բանկ Արաբակ Եւրբանը թաղուէր ոչ թէ ընտանիքի ստեմական զերկմանաւան Կանձասարում, այլ Կոչիկ անապատում, շատ աւելի զմուար (կամ պարզապէս անճար) է պատաս-

¹ Կիլիան հայ վիճագրութեան, սր. V, էջ 29:

² Կիւսիսա, Գ. ԿԳ, էջ 391:

³ Տե՛ս Կիլիան հայ վիճագրութեան, սր. V, էջ 61, 8* 162: Մուզաբանի քրտնի՝ իմնիկ Կիրորի կինը շարձան Մամբիանարում (որդի՞ վախտան) եւ Տարալիքի կնոջ Միւսի լուսակները՝ Զաւալը, Ապրա, Մամբան) մասին ուշ միայն տե՛ս Բ. Ա. Յարաբան, Զաւալի յշմանութեան, էջ 220-229:

⁴ Լ. Աճառան, Լայրց աճճանուցների քառարան, հր. Բ, էջ 510-511:

խանել: Այն փաստը, որ Գանձատարի տարածքում կրա դերեզմանը չունենք, զեն չի կարող հարցի պատիչ պատասխանին օգնել: Այնպես գտնուած չեն նաև իր մեղդեերի և պապերից շատերի գերեզմանները, թէպէտ հաւաստի աղբիւրներից գիտենք, որ զոնէ նրանցից շատերը ՚՛նց Գանձատարում են թաղուել:

Եւ վերջում, եթէ Հասան Զալալի որդի Դաւէ Ամարակը և Գոշիկ անապատի՝ Վազայ թագաւորի թու Հասանիս որդի ետրիտանը ետն անձնաորութիւնն են, ապա մենք պէտք է ընտրութիւն կատարենք նաև Խաչէնի այց իշխանի մահուան տարեթուի նիշա տարբերակի հարցում: Տապանագրի ԶԱ: Թիւը (-9.01.1286-5.01.1287 թթ.) համադրելով Ստեփաննոս եպիսկոպոսի (Օրբելւնանի) հազորդած թուերի հետ՝ ԹՄՁԹ/1289 [-2] կամ ՉԱԳ/736 [+551] = 1287 թ. (իսկ ամբողջական աղբատկային ընտրիրն է. ռԹՁԹ. / Ձմեռն խիտ եղել: Մեռան Ձեռ իշխանը ի Խաչէն՝ Ամարակ, որդի Զալալին, և Հասան, թուն Գուփին, և ապա մեռաւ Ճարն ի Տփթիս / ՉԸԸ [-9.01.1287-5.01.1288 թթ.]՝, թում է, թէ կարելի է համարուել, որ ա՛յ նշգրիտ, այլ մտաւոր պէտք է գիտուի ՚՛նց վերջին աղբիւրի նշումը: Թանի որ այդտեղ աւուած է առեւայ տարուայ շեմոտերս երե՛ն անձանց վախճանի մասին, ապա նրանցից մէկնումէկի հարցում հեղինակն իր շարագրանքի բովում կարող էր նաև սկիզբաչնել. այնինչ հայտնիոմ տապանագրերը, կարծես թէ՛ առանց քաջատուութեան, արձանագրում են համագոյցեայի մահուան ՚՛նց նշգրիտ տարին: Նկատենք Լաւե, որ Հայոց 91Ը - 736 թուականի (որը տեւել է 1287 թ. Յունուարի 3-ից մինչև 1288 թ. Յունուարի 5-ը⁷) առաջն մտնան սկսուել էր զեռ նախտը՝ 1286 թ. Դեկտեմբերով: Ըստ այսմ՝ Դաւէ Ամարակ ետրիտն Հասան-Զալալանի իշխանի մահուան իրական ժամանակը, մե՛տ հաւանականութեամբ, կարող է վերադրուել կա՛մ 1286 թուականի Դեկտեմբեր ամսին, կա՛մ, որպէս է՛լ անչի՛ ստաշտեցուցիչ տարբերակ՝ 1287 թ. Յունուարի առաջին ութ օրերին⁸:

⁷ Իման Ժամանակագրութիւններ, հո. Ա, էջ 48:

⁸ Տե՛ս Հ. Կ. Բաղդասյան, Օրացոյցի պատմություն, էջ 375:

⁹ Խաչէ Անարակի Զալալ որդու և միւս ժառանգների և լալորոցների մասին ԺԻ և Ռե-տազազ դարերում մանրամասն տե՛ս Բ. Ա. Ուլաբաջյան, Երազնի իշխանությունը, էջ 296-314: Գ. Ե. Գիրսեղոսյան, Հարատւանը Լաւե-Թամուշի և բուրցմե՛ն ցեղերի առաջավանգների շրջանում, էջ 231-248: Ա. Մաղալյան, Արցախի մէլքությունները և միջնա-կան ամերը XVII-XIX դդ.:

Ճարգպանութիւնից այց պահել կարելով երա հրախարհեցեալն սահմանային Ուտիք, իսկ շուրջ երկու տասնամեակ անց եւեւ հարեան Արցախ ետնուողը (450-451-ին)՝ Սասանեանները գրանք միացրին եւրասիական Առան/Ազուանց ճարգպանութեանը: Մինչեւ Ե զարգանքը ետ երկրանուններն ընդունուցին աշափեհակի հայ քնակութեան կողմից, որը նաեւ փորձ արեց՝ զբաղ մեկնարանուց (սասագարանութիւնը) կատարելու հայկական լեզուա-մշակութային շնչի վրայ (Հայկեան Սրահի եւ Առանի ճարն ատասպելը ետրեւնացու ճար): Դրանից կարելի է նաեւ եզրակացնել, որ եւրասիականի բուն-ազուանական մեաւթնութիւնը համախմբումն այց պահել էլ զեւ շէր ասարտուել միասնական էթնութի կազմաւորումով եւ սկզբունքս ցեղանուէր շարունակում էր մեայ լոկ հաւաքական արտանուէ: Մաշաոցի եւ Քենիամին ազուան վարդապետի ստեղծած ու երկրում տարածած ազուաններէն գիրը (հնչաւ այնպէս, ինչպէս զբանից մէկ զայր ատաշ երկրի քրիստոնէացումը) պիտի նպաստէր այց մեաւթնիկ ընդհանրութեան համախմբման ասարանանը, սակաշ, ըստ երեւոյթին, ետ գրի վարդապետը պահաս շաշոց ընթացաւ, ըստ հարեան Հայաստանում եւ Վերջում (Քարթլի):

Ե) Զ զ. ասաշին տասնամեակներին Ազուանից ճարգպանութեան վարչական եւ հոգեւոր կենտրոններին տեղափոխուել էթնիկապէս հայկական աշափեհակի (զարանկգրին Պաւա Սասանեան արքայի հրամանով կատարուած Պարսաս մայրաքաղաք) պաշտանաւորից այց սեղիւրիս նետապալ զարգացումն առաւելապէս հայկական էթնօրգապաշտեան եւ լեզուա-մշակութային ասեղներին շնչի վրայ: Ե զ. սկզբներին հրմնուած (Քերնա՝ 618/618 թ. Պարսից մողոլումը) սիւրին Ազուանից-ի ինքնազարակն հաստատութիւնը զատուելից աշափեհակ Գարգմանացի հայկական իշխանատունին՝ տոասպելական Հայկեան Առանի յանուրդներէց մէկին (Նետապալում՝ Վերհրանեանները), այցա Ք զարում Նարթի Բագրատունիներին եւ կենտրոնական Արցախի՝ ետշէնի սեանեշահիկներին, որ սերում էին վազմիջնագարեան Մաղկացի հայկական իշխանատունին (տոասպելի Առան Նախատոր միս յանուրդից): Վերջինիս ետ սեանեանուց, Քերես, ստեղծուել էր գրական հոգի վրայ, ետք Բուն Ազուանի պետութեան վերջին Արշակունեաց Քաղաքուր Վաշազան Բարեպաշտի պաշտուելի իրանական կրամտուացուած պաշտանական սեանեշահու (սեանեւթի Քաղաքուր) սեուելը վերապետը կապուել էր յտրեւնացիական Առանի սեուան նետ:

զ) Աստուական մասնատուածութեան շրջանում Քաղաքուրութիւնների կարգազմեակ էին ձեռք բերել ոչ միայն Նարթի (Բուն Ազուանում) եւ Փառիսասի (Նախկին՝ Գարգմանացից երկրամասում), այլեւ Գարգուրի (Նարալային Արցախում, Նետապալում՝ Դիզակ) եւ ետշէնի իշխանութիւնները: Դրանիցից ասաշինը տեղի Բագրատունեաց հայկական արքայատունին գլխուորութեանը հրմնուցուել էր, ըստ Մաշոոց Նյրվարպեցու Պատմութեան՝ վերականգնուած ընագրի՝ 834 թ., իսկ վերջին երեքը՝ Ժ զարի երկրորդ կէսին: Ընդ որում, եթէ Նարթ - Հերթի կամ Վերջուրդ Ազուանից Քաղաքուրութիւնը վերացաւ (միացուել կարթլի Քաղաքութեանը) Ժ զարի վերջերին, այցա միաները գոյասեանիցին մինչեւ Ժ զ. երկ-

բորզ կհար ևւ հարժանուծցին սկզբուկներ Տարուածներէջ: Ըոյ սմին, կարելի է վերջնականապէս յաջթատարուած համարել Եաջիի Քաղաքաուծնաց արքայաւառ՛մի ևւ Կուրի արչափեկեակի Ասանշահիկեկերի սոցոսիցական կազմի ծառնի նախկին վրիպնաչ պատկերացումները, ջտնի որ, ինչպէս Նշուում է, 328 ևւ 353 թթ. յիշատակուած սկզբուակեց իշխան Յովհաննէսը եղել է ոչ թէ Սահ Սմբատեան Ասանշահիկի որդին (Սահյի միան որդին Ատրեկոսնէն էր, ում արարեկըց կուում էին Մուսախ), այլ Եաջիի Քաղաքաուրութեան հիմնազիր Յովհաննէս-Համաճ Քաղաքաուծու (Համաճ Արեւելցի) նոյնեակն պապը:

է) Ներքին ու Վերին եաշէնի իշխանութիւնների ջտմանումը ժժ զարի վերջերին անհրաժեշտ է կապել երկու անգամ անուսնացած Հասան Մեճ Կրօնաւորեակի (որը եղել՝ Քաղց - Սիւնիքի վերջին Քաղաւոր Հասան Գեաւաքոյեցին կամ եաշէնցին էր) նոյնեակն որդիները՝ Վախանայ եոխանարեքցու ևւ Վախանայ Հաթիրքցու Վառ Երանց Ճաչիրը՝ Կասան ու Մամախաթունը, զուտրերն էին, Կաճապատարանարար՝ Քաղաց Կարազիրչին Քաղաւոր Գրիգոր Բ-ի ևւ Տաւուշի Մամաքերոյի Կրիթիկեան վերջին արքաներից Ճէկի՝ Կրիթիկ Գ-ի:

ը) Գոփեանների արեւմտախաշէնեան իշխանաւառ՛մի հիմքում եղել Հասան Կրօնաւորեակի միւս որդին էր՝ Գրիգոր Ա Սարեցին, ում որդի Հասանի Վառ էր անուսնացել Զաքարէ ևւ Բուսէ՛ Նշանաւոր ամիրապատաւարների ջոյք Գոփ իշխանութին (Վաչրը՝ Սարգիս Զաքարեան)՝ Գրիգոր Բ Սարեցու Ճաչրը:

թ) Գրօնաւորութեան Ճէջ շրջանաուող (տակալն՝ ոչ հասասի ազգիւրներում) Սահանան իշխանաւառ՛մի հիմքում ջեկեճ էր ոչ թէ Հասան Կրօնաւորեակի պապի կամ Կորեքոր սեուրը, այլ նրա սասաշենկի՝ Զաքարէի ևւ Բուսէի ջոյք Կորիշահի Վառ ամուսնացած Վախանայ եոխանարեքցու (Ներքին եաշէնում) երկրորդ որդի ևւ Գանճատարի կասուպոց Հասան Զաչալ Գուշի կրտսեր եղբայր Զաքարէ - Նաւարգոզայի Ճոկանուեղը: Այն, հասանարար, զույն էր նրա կամ իր եաշիշահ՛մար պապի՝ Զաքարէ Ա-ի՝ Ճէջ հասած ազգիւրներում լվկալուած մի անկանեճ արեւանակոյման Ճեից՝ Զաքարու - Սահալա:

ժ) Հասան Զաչալ Գուշի ևւ Մամաքեի (ով, հասանարար, զուտրն էր Գեղի Մամիթիկեաններից Այաւերէի Մարդայանեանի) որդի Բուսէ՛ Աթարակն ունեցել է ետեճ մի երրորդ՝ անճոզա՛տեւելչ սեուան՝ Խերիխան, որն արձանագրուած է իր արեւմազիրի՝ եաշէնի Մամիթիկեանների տիրոյթներում զտուող Կաշիկ անապատ վանքի վիճազրեում:

SUMMARY

Attempting to describe the work done in monography studying the royal and princely houses of Proper Albanian and Eastern regions of Armenia from antiquity to the 13th century, the following main points can be concluded:

1) Proper Albanian kagan-speaking tribes (according to Strabo – 26 of them) living on the territory of the left bank of the Kura River created a united kingdom only at the very beginning of the 1st century BC. Apparently, its governing family line was actually ethnically proper Albanian. In the northeast, the border of the state passed along the Derbent Pass and the Julfan Range, that were included in the detailed listing of the rivers and cities of Albania by Claudius Ptolemy, which can already be successfully located. As for the mingled, but mostly Indo-European (protosarmatian-speaking) population of the right bank of the Kura river (subsequently – Utik and Artašak), it participated in the primary stage of formation, i.e. ethnoconsolidation of the Armenian ethnos (which happened as a result of the ethnomination of the Bistans/Uranian kingdom), which was completed in the first half of the 7th century BC.

2) The eastern, coastal half of the Albanian kingdom separated from it at the end of the ancient period (in the first half of the 3rd century AD), when the kingdoms of Maseket, Balaskan, etc. were formed. Therefore, the sources stop calling the inhabitants of these areas as "Albanians", which leads us to the conclusion that the process of consolidation of proper Albanian tribes united to a single kingdom (it should have ended with the formation of a single ethnic group within an endoethnonym "Albanians") was not yet completed and "Albanians" continued to be a collective name, describing only metaterritorial community, which united the entire population of this administrative-territorial unit as an exoethnonim.

3) A change of the royal dynasty took place in the Albanian kingdom at the end of the 3rd century (probably in 298) replacing the ancient dynasty which was originated from one of the proper Albanian tribes, by representatives of Parthian royal lineage of Arsacides (Vachagan 1st the Brave). They, probably, were akin to the Arsacides dynasty from the neighboring Maseket kingdom. In the 4th century the kingdoms/viceroyalties of the Eastern side of Armenia (Gashnashatik, Tsardžet'ik and Gecocayk – "Gogeytsuk" who were separated from Syunik) - on behalf of the king of Greater Armenia, performed military *Bešēšēh* (Prtashik) functions with respect to the Albanian and Balaskan kingdoms on the left bank of the Kura, bearing supreme responsibility for the protection of their external (northern) borders.

4) In 428 A.D. shahshah of Iran Balasak (Varazhan) Gur abolished Arsacides kingdom in the Greater Armenia, and formed a new marzpanate instead. The Armen/Armenia Sassanids then separated the northeastern province of Utik and approximately two decades later Artakh (in 450-451), to include them in the newly formed neighboring marzpanate of Arts/Albania. By the end of the 5th century new names of that kingdom were accepted by the Armenian population on the right bank of the Kura, who even attempted to represent the meaning (semantics) of the names on the Armenian linguistic and cultural grounds (the legend of Sank and Ann Hayk'ich per Khorenatsy). It leads us to the conclusion that at this point the process of consolidation of proper Albanian metaterritorial population was still not completed with the formation of a single ethnic group within endoethnonym "Albanians" and its exonym continued to remain collective. The creation and the outspreading of the Albanian language alphabet by Manahots and Albanian priest Beremian (as well as the Christianization of the country a century before) could have facilitated the completion of Albanian ethnoconsolidation. However, the development of the new alphabet has passed apparently less successful than in neighboring Armenia and Iberia (Kartli).

5) At the beginning of the 6th century the administrative and ecclesiastical center of the Albanian marzpanate have been moved from the left bank of the Kura River to the ethnically Armenian right bank (to the capital city Partaw, which was newly rebuilt by order of the Sassanid shahshah Kavad).

This led to a further development of this "country" primarily on the basis of the Armenian ethno-political, cultural and linguistic traditions. Established in the beginning of the 7th century (apparently, on the so-called "Persian Coast" in 616/618), the "Armenian prince" self-government institute was entrusted to the right-bank Armenian princely family of Gardmanani, a branch of the descendants of the legendary Arsh Haykâi (subsequently called "Mibersâi"). In the 9th century the tide moved to the Armenian Bagratids from Shaqi and "Arasbabâk" from central Artsakh (Khachên), dating back to the early medieval Armenian princely family Tsavâkani, another branch of the descendants of the legendary Arsh. The new family name "Arasbabâk" was created on literary grounds as a result of the erroneous associated matching of the half-forgotten official Iranian name of the position of the last Arsacid Albanian king Vachagan the Pious ("Arasbab") with the name of the spouse for Arsh per Morvâk Khorezmi.

6) In the period of feudal fragmentation a kingdom status was given not only to the Duchies Shaqi/Hosudi (in Proper Albania) and Partios (in early medieval region Gardmanatik, on the right bank of the Kura), but also to Gomsu (in southern Artsakh, later - Diak) and Khachên. The first kingdom led by a local Armenian royal family Bagratids was founded (according to the restored original text of "The History" by Mathos Elikvadets) in 894, and the last three were founded in the second half of the 10th century. Whereas the kingdom of Shaqi or "The Second Albanian kingdom" ceased to exist by the end of the 10th century (as a consequence of accession to the kingdom of Kalbathi), the three kingdoms on the right bank of the Kura lasted until the second half of the 11th century, and fell under the onslaught of seldjûks. Thus, we can conclude that the existed erroneous assumption of kinship between the royal family Bagratids in Shaqi and Arasbabâk of the right bank of the Kura in the literature has already been overcome, as it is clarified that "Armenian prince" Yovhannâk mentioned in 838 and 853 was not the son of Sahl Smbatyan Arasbabâk (his only son Amarsch was called Mo'yakya by the Arabs), and he was the homonym grandfather of Yovhannâk-Hamam Bagratid (Hamam Arcevel), the founder of the Shaqi kingdom.

7) The separation of Duchies of Lower and Upper Khachên at the end of 12th century should be associated with the two older homonym sons of Hassan Great: the Hermit (also known as - Hassan from Gendur or from Khachên, the last king of Balk - Sunik), who married twice and named both his firstborns after his father (Vakhtang from Khukharabed and Vakhtang from Hatberk). Their mothers Kax and Mamâkhatan were daughters of, respectively, the prehistoric king of Balk Grigor II and one of the last kings of Kartikids from Tavush, Manrabed Kaskâ III.

8) The founder of the West Khachên princely family of Dop'ezan was another son of the same Hassan the Hermit - Grigor I from Tuz, whose son Hassan I married Princess Dop' - the sister of famous arsipatsuk Zak'arê and Isvêk (arsipatsuk Sargis Zak'arân's son) and the mother of Grigor II from Tuz.

9) The title of princely family Sakreates/Sakreants appearing in the literature (but not in the authentic sources) owed its origin not to the name of Hassan the Hermit's grandfather or uncle, but his grandson Zak'arê - Nasradola who was the younger brother of Hassan-Jâl Dolâ - the famous churchwarden of the Gardmanar temple. The father of the latter - Vakhtang from Khukharabed (Hassan the Hermit's eldest son), was married to Khorêshab, the daughter of arsipatsuk Sargis - the son of Zak'arê I, and the third name (nickname) of junior Zak'arê was apparently related to the non-standing form, mentioned in the sources that reached us, of his name or his maternal great-grandfather ("Zak'ar - Sakar).

10) Ivânê-Athaluk, son of Hassan-Jâl Dolâ and Mersop (who, apparently, was the daughter of Aylanâk son of Mersop Mberikorean from Duet), also had the third, "mongolian sounding" name - Khurkhan, attested in lapidary inscriptions in Koshik-srapat monastery, which was in the possession of his brothers-in-law Khachên Marmâkonâk.

Пытаясь обобщить проделанную в монографии работу по рассмотрению проблем широкой и известных родов Селвудия Албания и Востоках края Армении с античности до XIII века, можно прийти к следующим основным заключениям:

1) Проживавшие на левобережье реки Кура собственно албанские этноконгломерат племена (согласно Страбону – 20) лишь в нач. I в. до н. э. объединялись в едином царстве. Его провинциальный род, вероятно, был этнически именно собственно албанским. На северо-восточной границе государства проходила по Дербентскому проходу и Давалганскому урвету, край доходило и знаменитое перечисление Клавдия Птолемея рек и городов Албания, которые уже упоминало *Альванура*. Ринноклементное же, но в основном иллироперсийское (протоармяноалбанское) население правобережья Куры (впоследствии – Утика и Арах) приняло участие в основной стадии образования армянского этноса (принципиально в результате этноконсолидации – этногенезиса в Бивинийском/Урартском государстве), которое завершилось в первой пол. VII в. до н. э.

2) В конце античного периода (в первой пол. III в. н. э.) от Албанского царства отделилась его восточная, преимущественно половина, и там образовалась царство Мискутов, Валаскиан и т. д. После этого источники перестают изменять иллироалбанский этнос областей “албанцами”, из чего можно заключить, что процесс консолидации объединившихся в едином царстве собственно албанских племен еще не завершился образованием единого этноса под самоназванием (эндонимом) “албанцы”, и это название продолжало оставаться собирательным, характеризующим лишь метаэтническую общность, объединяющую все население данной административно-территориальной единицы, как именованной (экзонимом).

3) В конце III в. (вероятно, в 298 г.) в Албании сформировалась широкая династия, и вместо династии, восходящей к одному из собственно албанских племени, на престол восседали представители парфянского царского рода Аршакидов (Вачган I Храбрый). Они, возможно, были родственниками династии Аршакидов из соседнего Мискутского царства. В IV в. неизвестно-известности Восточной стороны Армении (Гарманики, Цваланди и отделившийся от Сюнника Горозуйи – “Таркраны”) от имени царя Великой Армении выполняла военные блестящие (антиалбанские) функции по отношению к Албанскому и Валаскианскому царствам на левобережье Куры, неся первичную ответственность за защиту их внешних (спервых) границ.

4) В 428 г. шахиншах Ирана Бахман (Вачаран) Гур устранил царство Аршакидов в Великой Армении, и из образованного тогда же на его месте миронянства Арми/Армения Сасаниды отделивал северо-восточную провинцию Утик, а примерно через два десятилетия и Арах (в 450-451-ом), включив их в состав новообразованного соседнего миронянства Арми/Албания. К концу V в. новые названия этой страны были приняты армянскими населением правобережья Куры, в связи которого даже появились попытки представить сыаса (смысловую) этнос названий на армянской культурно-языковой почве (легенда о Сюнике и Арне (Айцацах у Хоренаци). Из этого можно заключить, что также и к этому времени процесс консолидации собственно албанской метаэтнической общности еще не завершился образованием единого этноса под этнонимом “албанцы”, а это его именование продолжало оставаться лишь собирательным. Зверниково албанской этноконсолидации могло способствовать создание и распространение в стране Маштоцем и иереем-албанцем Пенеминном письмом для албанского языка (глава как и за все до этого христианизация страны), однако развитие новой письменности произошло, по-видимому, менее удачно, чем в соседней Армении и Иберии (Картли).

5) В начале VI в. административный и провинциальный центр Албанского миронянства были перенесены с левобережья Куры на этнически армянские правобережья (но вновь контролируемые по

принял шахишаха Камак Сасинга столицу Парта), и это обусловило дальнейшее развитие "страны" преимущественно на базе иранской этно-политической и культурно-языковой традиций. Учрежденный в кон. VII в. (вероятно, на "Первом собрании" 616/618 г.) институт саморегулирования "Книга Альбины" был доверен правобережному иранскому княжескому роду Гарамизиш, ветвь потомков легендарного Араша Альбина (впоследствии – "Мидришад"), а в IX в. он перешел к иранскому Багратидам из Шави и "Аришадинам" центрального Аршаха – Хачни, восходящим к раннеаравкскому иранскому княжескому роду Цивалин, другой ветви потомков легендарного Араша. Новое название их рода "Аришадинам" произошло из литературной поэмы, когда подданные официально иранское название должности последнего Аришадского царя Альбинского государства Вегатам Благочестивого "Аришад" было ошибочно связано с именем иранского Араша по Мовсесу Хоренаци.

6) В первом феодальной раздробленности статус царства получали князья не только Шави/Эрети (в Собственно Альбании) и Парикоса (в раннесредневековом царстве Гарамизиш, за правом берега Куры), но и Горосу (в южном Аршахе, впоследствии – Дакша) и Хачени. Первое царство во главе с местным иранским царским родом Багратидам было основано (по восстановленному тексту "История" Маштца Есфиряна) в 894 г., а последние три – во второй пол. X в. При этом, если царство Шави или "Второе Альбанское царство" перестало существовать к концу X в. (властелин его присоединился к царству Коост), то три царства на правобережье Куры просуществовали до второй пол. XI в. и назан под иезиком еванджиков. Можно считать, что уже проследить бытовали в литературе ошибочное допущение о родственной связи между царским родом Багратидам в Шави и Аришадинами правобережья Куры, тем как упоминается, что "князь Альбина" Понванак, упомянутый в 838 и 853 гг., был не сыном Саба Сабитина Аришадина (его единственным сыном Атририша зрели звали Мрунел), а полнокровным племянником Альмана-Альмана Багратида (Альман Ареломе), основателя царства Шави.

7) Разделение князей Низаеги и Верхнего Хачени в конце XII в. происходило связано с двумя одноименными старшими сыновьями Ахана Отпхалина Великого (он же – Ахан Гергориш или Хачиний, последний царь Валя – Стоня), который женился дважды и обама своих первенца назвал именем своего отца (Вактанг Хованабарский и Вактанг Матришад). Их матери Кита и Манкашум были дочерьми, соответственно, предпоследнего царя Валя Григори II и одного из посланных царей Коорникал Тавушского Машинбера Коорно III.

8) Основателям западнокавказского княжеского рода Дюбиян был другой сын того же Ахана Отпхалина – Григор I Царон, из сына которого Ахана вышла жена княгини Дюг, сестры знаменитых амерспаларов Забара и Нина (дочери амерспалара Сартиса Забарина) и мать Григора II Царонца.

9) Имена княжеского рода Саграти (Сварини), фигурирующего в литературе (он же в архаичных источниках), было обычно связано возникновением князи не деле или Ахан Отпхалина, а его внука Забара – Нисрадам, который был младшим братом знаменитого историка Гавасарового царя Ахана Давала. Отец послания – Вактанг Хованабарский (старший сын Ахана Отпхалина), был женой из Хоринаш, дочери амерспалара Сартиса, сына Забара I, и третья жена (проникшая) младшего Забара, вероятно, была связана с неопределенностью в дошедших до нас источниках нестандартной формой его имени или князи его прадеды по матери – *Забар – Свар.

10) Нина-Алба, сын Ахана-Давала Дюг и Манкаш (которая, видимо, была дочерью Ахана, сына Мартиана Манковича из Дакша), имел еще и третья, "монгольскую" жена – Харади, действительная в литературных источниках центральнороссического монастыря Копен-Анжур, который находился во владениях его шурина – Хачиниан Манковича.

ՕԳՏԳԳՈՐՈՒՄԸ ԱՂԻՐՐԼՆԵՐԻ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Արքայան Արքայանյան, Քարոյ, Գիտա-քննական քննախորհրդի Գ. Մարտիկյանի, Ա. Յակոբյանի, - 172, հո. 7, Անթրիպա, 2005, էջ 3-20
- Արքայան Արքայանյան, Գառնաձառնի ք. Հայոց թղթոց Միության Անդրառա Առնադարի, Գիտա-քննական քննախորհրդի Ա. Յակոբյանի, - 172, հո. 7, Երևան, Անթրիպա, 2005, էջ 21-37
- Արքայան Երնանյի, Գառնորթին պատմագրագրաց 1721-1736 թթ. Հրատ. Հ. Ա. Մաննանյան, Վենետիկ - Ա. Դազար, 1977
- Արքայան Թառաղանդ, Վաղարշապատի, Քարգանդաբեր թատերամսկ, Աշխատանքային Գ. Տեր-Մկրտչյան, Վաղարշապատ, 1997
- Արքայանյան Ա. Գ., Ամանիս Մկրտչյանի ժամանակաշրջանը, Եր., 1944
- Արքայանյան Ար., Խորհմանուն վերաբերյալ Վեյնարիայի-ի Ռեյխմարի Քարոյ յուրը, Եր., 1940
- Արքայանյան Թ., Գառնորթին-արարներ-Բարիկ-տեսերեն-անդրերեն թատերամ, Եր., 1965
- Արքայանյան Գառնորթին Հայոց Աշխատանքային Գ. Տեր-Մկրտչյանի ու Մա. Մաննանյան, Տիգրա, 1969
- Արքայանյան, Գառնաձառն Հայոց Աշխարհաբար թարգմանությունը Մոսկովայում ու ծանոթություններով Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., 1977
- Արքայանյան պատմագրական Ռուսական Գառնաձառն ինչպես յուրաքանչյուր (Վաղարշ, Քարգ. Քան. քննախորհրդի Հ. Քարոյիկյանի, Վաղարշան ու ծանոթություններով Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), - Էյնթի-առնե, 1966, 8^ր Ը, էջ 26-34, 8^ր Ը, էջ 46-51, 8^ր Ք-Գ, էջ 79-87
- Արոնջ Ն., Գառնաձառն ուսումնասիրություններ, Լոս անջելես Ա. Ռոնդիկյանի, Գարն, 1948
- Արոնջ Ն., ԳՈՐԹԻՆԻ Միջին Արևելյան Արևելյան Արևելյան Աշխատանքային, Մանրագրի ու Մանրագրային Գրքի Հ. Լուսինյանի, Վաղարշապատ - Ա. Էյնթիպի, 2003
- Արտիստ Գ., Տոս ինչպես յուրաքանչյուր պատմություն, Եր., 2010
- Ախչյան Հ. Գ., Արքայան Մանրագրի Հայաստանացի, Վենետիկ - Ա. Դազար, 1890
- Ախչյան Հ. Գ., Արքայան, Եր., 1993
- Ախչյան Հ. Գ., Հայաստան, հո. Բ, Վենետիկ - Ա. Դազար, 1901
- Ախչյան Հ. Գ., Միջին Միջադարձին պատմություն, Վենետիկ - Ա. Դազար, 1881
- Ախչյան Հ. Գ., Միջին Միջադարձին Միջին աշխարհի, Վենետիկ - Ա. Դազար, 1893
- Ախչյան Հ. Գ., Միջին Վենետիկ - Ա. Դազար, 1885
- Ախչյան Հ. Գ., Միջին Վենետիկ - Արքայան - Քարգանդային, Վենետիկ - Ա. Դազար, 1988, էջ 228-273 1989, էջ 186-203, 1990, էջ 75-100, 346-365
- Ախչյան Գ., Կամակներ (Գառնաձառն ժամանակագրություն), 3, Եր., 1964
- Ախչյան Հ. Ն., Գառնաձառն ժամանակագրություն, 3, Եր. Գրք. Գրք. Եր. Գառնորթինը - Անտիպ, Բեյրութ, 1944, 8^ր 5-8, էջ 57
- Ախչյան Հ. Ն., Գառնաձառնից կտրուկներ Արքայանյան Վենետիկ, 1920
- Ախչյան Հ. Ն., կտրուկներ կտրուկներ Վրաց, Վենետիկ, 1906
- Ախչյան Հ. Ն., Միջին Գառնաձառնից կտրուկներ Արքայանյանի ու իր Գառնորթին Արքայանյան, Վենետիկ, 1970
- Ախչյան Հ. Ն., Միջին կտրուկներ Արքայանյանի ու իր Գառնորթինը և Հրատի, - Միջին-Մանրագրային Մանրագրություններ, հո. Բ, Վենետիկ, 1924
- Արքայանյան Մ. Ա., Արքայանյանյան դիտարկություններ Վերանյան- աղյանյան վերաբերյալ, - ԳՐԸ, 1990, 8^ր 1, էջ 168-177
- Անտիպ Հ., Հայերեն արձակագրական թատերամ, հո. Ա, Եր., 1971, հո. Բ, Եր., 1973, հո. Գ, Եր., 1977, հո. 7, Եր., 1979
- Անտիպ Հ., Հայերեն դասական թատերամ, Քի-Ֆիլմ, 1913
- Անտիպ Հ., Հայոց անձնանունների թատերամ, հո. Ա, Եր., 1942, հո. Բ, Եր., 1944, հո. Գ, Եր., 1946, հո. 7, Եր., 1948, հո. Ե, Եր., 1962
- Անտիպ Հ., Հայոց Գրքի, Եր., 1984
- Անտիպ Հ. Վր. Հիմն և Եր. արքայանյան կամ անձանի թարգմանությունը, Վաղարշապատ, 1911
- Անտիպյանի Օ. Վաղարշապատի թատերային արձակագրից Արքայանյանի պատմությունը - Քի-Ֆիլմի 1500 Միջին Արևելյան ժամանակ, Քի-Ֆիլմ, 1968, էջ 85-93 (կտրուկներ)
- Արքայան Ա. Գառնաձառնից կտրուկներ Մանրագրային թատերամ ժամանակագրական թարգմանություններ, - ԳՐԸ, 2006, 8^ր 1, էջ 199-238
- Անտիպ Հ. Գ., Ա. Գրքից Լուսինյանի Մանրագրային թատերամ և արքայանյան, Վենետիկ - Ա. Դազար, 1960 (կտրուկներ), Վենետիկ - Ա. Դազար, 1998

- Անանյան Հ. Գ., ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հայ կենդանի պատմությունը և և 2 դարերի շրջանը, Վենետիկ – Ս. Վազար, 1991
- Տեսան Անանյանի Հայոց կարգափոխող՝ Յաղագս ազատամարտի մասին Աղբյուրներ, որ ընդ ժամանակ ժամանակ (այդ ինչ՝ Անանյանի անունով) տարբեր Լուսավորչի պատվով իրան,
- Գ. Տեր-Մկրտչյան – Վնասատ, 1890, էջ 124-144 (վերամշակում)՝ Պաշտոն Տեր-Մկրտչյանի, Հայագիտական բաժնետնային Գիտությունների Գ. Հ. Ֆակրբեկի, գիրք Բ, Վաղարշապատ – Ս. Էշմաթյան, 1998, էջ 92-124
- Անանյան Յուրայի (Կարծիքային Փառաք Քաղաքացու) Պատմություն, Քարգե, առաջադեպ և ծանոթությունները՝ Գ. Առաքելյանի, իմը՝ Ա. Ֆակրբեկի, էր., 2011
- Անանյան (Է. դար) Աշխատանքներ, Գիտությունների Գ. Հ. Ֆակրբեկի, – ՀԱ. ՄԻԸ, տարի՝ Վիեննա-Եր., 2013, ս.ճ. 35-194
- Անանյան Կարապետյանի, Պատմություն յարազայ յարքունի ազգայ յարքառուայ և պետիկ աճից պիեղբարան ապմանի, Առաջադեպ և գիտությունների Գ. Հ. Ֆակրբեկի, – ՄՀ, հտ. Ե. Է դար, Անթրիպոս, 2005, էջ 309-414
- Անանյան, Կեանք և վաղը՝ Վաղարշապատ, Առաջադեպ և գիտությունների Գ. Հ. Ֆակրբեկի, – ՄՀ, հտ. Գ. 2 դար, Անթրիպոս, 2004, էջ 51-112
- Անանյան, 684 թվականի պատմություն, Առաջադեպ և գիտությունների Գ. Հ. Ֆակրբեկի, – ՄՀ, հտ. Ե. Է դար, Անթրիպոս, 2005, էջ 795-895
- Անանյան Հ. Ա., Հայկական ժամանակագրություն, Ե-ՓԸ Եր., հտ. Գ, Եր., 2004
- Առաջիկա Կարծիքի, Գիրք պատմության, Աշխատանքների՝ Է. Ա. Յանգաբեկի, Եր., 1990
- Առաջիկան Հ. Գ., Գրագրի ընդհանրություն, Ինքնակրթություն՝ Ա. Մարապետյան, Ա. Ֆակրբեկի, Եր., 2010
- Առաջիկան Բ., Ժամանակագրական դիտարկություններ, – Տեղեկագիրք ԱՊՊԻՊ ԳԱ Հայկական փիլիսոփայության, 1941, 8^ր 1, էջ 61-74
- Առաջիկա, Պատմություն Տիեզերական, Երևանի գրքերի Գ. Մանուկյան, ՄՀ, հտ. ԺԸ, Ժ դար, Անթրիպոս, 2011, էջ
- [Առաջիկա] Տեղեկագրի Տարմանը Առաջիկան՝ Պատմություն Տիեզերական, Աշխատանքների՝ Մ. Մախառանյան, Ա. Պետրոսյան, 1885
- Առաջիկան ազգային, Ա [Օրոտ ազգայինը Հայաստանը և հայերի մասին, Բ, Քարգե, Բնագիր, առաջադեպ և ծանոթությունները՝ Հ. Գ. Միլոնյանի, Եր., 1976
- Ազգային Ա. Ա., Ի հայերի աճմանը մասին ստանալ, առաջիկա իրականությունը Ժ-ԺԳ դարերի զինակն արձանագրություններում, – Մաղ և հայագիտություն հայերի, Եր., 1968, էջ 129-166
- Ազգային Ա. Ա., Վերականգնող արտադրությունը (Վար. Գ. Մ. Մարապետյան), Եր., 1986
- Ազգային Ա. Ա., Իրադատող (Կեանք), XIII-XIV Եր., Եր., 1958
- Առաջիկան մասնակցի, Կարծիքային և ընտանից յարգանքները Ա. Տեր-Վանդյանի [Օրոտ ազգայինը Հայաստանը և հայերի մասին, 16, Եր., 2005
- Առաջիկան մասնակցի Հայաստանի մասին, Հասարակ և յարգանքի Բ, Խաղարան, Վնն-Նա, 1919 (Ազգային մասնակցություն, ԲԳ)
- Առաջիկան մասնակցի Հայաստանի մասին, Կարգի՝ Հ. Մարապետյան, Եր., 1965
- [Արխիվային Լուսանկարներ] Պատմություն Արխիվային Լուսանկարայ, Աշխատանքների՝ Գ. Ա. Յանգաբեկի, Եր., 1965
- Քաղաքացու Ա. Ա. Ա. Արխիվային ընտանիքային, Օրոտ, 1885
- Քաղաքացու Հ. Ա., Օրոտայի պատմություն, Եր., 1970
- Քաղաքացու Մ., Հայ Ազգային կենդանի (Աղբյուրներից միջև մեր օրերը), Ստեփանակերտ, 2009
- Քաղաքացու Գ., Առաջիկա հայերի գանձեր, Եր., 2015
- Քաղաքացու Գ., Իրանի պատմություն, Եր., 2005
- Քաղաքացու Հ. Ա., Կառավարչական պատմություն՝ Կենդանի Միտանյանի 101-րդ և 120-րդ թվերի ուղղված Հայկանյան Կրթականությունը և Անթրոպոլոգիան և յարգանքի, – ՊԸՀ, 1966, 8^ր 4, էջ 251-256
- Քաղաքացու Հ. Ա., Մաղարի Բաժնային, – Հայ Գրագրի Գրանախարարի Կարգի՝ Մ. Վ. Միլոնյանի, Եր., 1976, էջ 234-343
- Քաղաքացու Հ. Ա., Նոտո Ե. Ա. Առաջիկա յարգանքային մեղ հասան Ժ հայ յարգանքային և ընտանիքային, – ՄԻԸ, 6, Եր., 1962, էջ 457-470
- Քաղաքացու Ա. Գ., Առաջիկա Օրոտի և Փառաքի ինքնակրթությունները IX-X դարերում, – ՊԸՀ, 1971, 8^ր 1, էջ 52-76

- Քաթիկոսարան Ս. Գ., Կերեմի Նաւարդանան բազմալորտային, - ԳՐՀ, 1969, 8^ր 3, էջ 125-148
- Քաթիկոսարան Ս. Գ., Տաղանայի Համալսելիանի անանու, - ՀՍՄԻ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1964, 8^ր 1, էջ 61-64
- Քաթիկոսարան Մ. Կոչ., Արցախ, Բաղու, 1895
- Քաթիկոսարան Մ. Կոչ., Պատմաբան Արտանի, Ռու. Ա. Վարդապետ, 1902, Ռու. Ա. Քիճիս, 1907
- Քաթիկոսարան Մ. Կոչ., Արտանի երկրի և դրանից (Արցախ-Ղարաբաղ), Քիճիս, 1893
- Քիչանդաղի Ն., Նախնիք, Հաստ. պատմության' Մ. Միսնան, Ժնն, 1996
- Քիչանդաղի Ն., «Քննարկում Հարց Տնայութեան, Հաստ. պատմության' Մ. Միսնան, Բնն, 1986
- Քոչարյան Ա., Բիզանդիանի արևմտյան թուղարկանությունը և կրեկյան Հարաբանը ժԳ դարի 35-70-ական թվականներին, Եր., 1988
- Քոչարյան Գ., Օրայնը Հարց, Վարդապետ - Ա. Էլնիանի, 1997
- Գալստյան Ռ., Հարաբանը խանայութեանից շարժվածությունում մեջ, Եր., 2005 [Կաղնիս և ուր-նորն]
- Գալստյան Հ., Հոլանդներ, Քաղաքություններ, Քաղաքաբանություն, Եր., 2002
- Գիլգ Եղոց, Մասնագրության Նախնիք, Քիճիս, 1901
- Գիլգ Եղոց, Երկրորդ հրատ. [Պատմության' Ն. Կոչ. Պատմության], Երասաղի, 1994
- Գիլգանդանյան Ռ., Մալր Արտի «Գիլգ Եղոց» մեղակերպների մեջ անարդարանք անսխալ մասան թղեր, - «Արատ», 1902, էջ 749-753
- Գիս Արանդաղի, Քոչար առ սարը Վալը, Գիսա-ցժնան ջնայից Ա. Սալթանի, - ՄՀ, Ռու. Ա. Ե պա, Անթիլան, 2003, էջ 1075-1089
- Գրիգոր Մաղխարու, Քյրե, Արտանիանը և ջնայից Գ. Մարտանի, - ՄՀ, Ռու. ԺՁ, ԺԱ դար, Եր., 2012, էջ 83-385
- Գրիգոր Մաղխարու, Մեկնությունը ընդանիս, Արտանիանը և ջնայից Գ. Մարտանի, - ՄՀ, Ռու. ԺՁ, ԺԱ պա, Եր., 2012, էջ 386-471
- Գրիգոր Մաղխարու Քյրե, Բնայից յարաբանը և ծանոթությունները ստալից ան-զան յոյ ընդանի Գ. Կասանդան, Արցախյան, 1890
- Գրիգորյան Մ. Կոչ., Սանխանու Միսնի, իր երկու նորարար մեկնություններու հրատարակության անորը, Կերտ, 1958
- Գրիգորյան Գ., Վանանդանի անդունդի ճանանան անդունդները (1966-1970 թթ.), - ԼՀԳ, 1970, 8^ր 10, էջ 80-89
- Գրիգորյան Գ. Մ., Մյունից Օրդնանների օրը (XIII-XV դարեր), Եր., 1981
- Գրիգորյան Գ. Մ., Վրաստանի Վանանդանի 1970-1978 թթ. անդունդից, - ԳՐՀ, 1981, 8^ր 2, էջ 154-165
- Գրիգորյան Գ., Մյունից թաղաքությունը (X-XII դդ.), - ԳՐՀ, 2006, 8^ր 2, էջ 134-145
- Գրիգորյան Գ. Մ., Հանդիկրյան Ս. Գ., Մյունից պատմությունը [Բնայից ճանանակերպի ԺԵ-րու Օր Եղոց], Եր., 2001
- Գրիգորյան Գ. Ս., Տարան Քաղաքությունների Ֆեդերալան իշխանությունը IX-XI դարերում, Եր., 1983
- [Դաղնիկ] Ռ. Վլից., [Համ երկրի կամ սելթոր], - «Արատ», 1896, էջ 233-234
- [Դաղնիկ] Ռ. Վլից., Արցախ. երկրագրի Մ. Կոչ. Քաթիկոսարանի, - «Արատ», 1896, էջ 80-81
- Գանդկյան Է. Լ., Հարաբանը թանանան ստորից' 387, թԿ' 385, - ԳՐՀ, 1980, 8^ր 1, էջ 203-214
- Գանդկյան Է. Լ., Հոյ երկրորդ մատման նորարգ Փարկի վարան թուղարկանությունը, - ԳՐՀ, 1981, 8^ր 4
- Գանդկյան Է., Գանդանի պատմություն, Եր., 2005
- Գանդկյան Է. Կ., Վլիցի ջրհատնայություն. Հաղանայ դարներու, - «Վնն ճանանակերպան ճան-դն, Եր. ԺԱ ստալի, 2013, թի 3(43), էջ 21-50
- Գանդկյան Է. Կ. Երեմի ժողովան, Կաղնի' Ն. Պատմության, Ա. Էլնիանի, 2007
- Գանդկյան Է. կամ Գանդկյան 'Կաթանոց, Արցախյանից' Է. Ս. Կոչ. Կասան, Վննիկ - Ա. Կոչար, 1978
- Դիվան Ռայ վրաստանի, արան II, Մյունից, Կաղնի' Ս. Գ. Քաթիկոսարան, Եր., 1960
- Դիվան Ռայ վրաստանի, արան IV, Գիլգարանից, Կաղնի' Ս. Գ. Քաթիկոսարան, Եր., 1973
- Դիվան Ռայ վրաստանի, արան V, Արցախ, Կաղնի' Ս. Գ. Քաթիկոսարան, Եր., 1982
- Դիվան Ռայ վրաստանի, արան VI, Իշխանի ջրան, Կաղնից' Ս. Ա. Աղապար, Է. Մ. Զան-փղաղյան, Եր., 1977

- Դիման հազ լինապարտան, պրակ IX, Լսուս վարչ, Կազմիչի՝ Ս. Գ. Քարիբուպարան, Կ. Գ. Դե-
 փարպարան, Ս. Տ. Մարգարյան, Հրատ իւր՝ Գ. Մարգարյան, Եր., 2012
- Եղանեան Օ., Աշխատութիւններ, Հրատ. տարաբանոց Գ. Տէր-Վարդանեան, Եր., 2014
- Երիզարեան Ա., Արշապատ թաղապետական պատմութեան որոշ խնդիրներ շրջա. – ՀԱ, ԸԿԳ
 սահ. Վիճակ-Եր., 2009, մ. 137-170
- Երիզարեան Ա., Խաղերի իշխանութունը IX դարում և X դարի սկզբին. – ԻՄԱՆԵՐ, հտ. XXXVII,
 Եր., 2009
- Երիզարեան Ա., Արարական խաղիարարան Արտիմիս վարչական շրջանը Կոստան-աշխա-
 փարպարան բաժնիարարան, Եր., 2010
- Երիզարեան Ա., Հարց Արտիմից իրենց իշխանութունները IX-X դարերում. – ԲԵԸ (Հարստ-
 արարան, 2010, 8^ր 1, էջ 25-36
- Երիզարեան Ա., Հարց Արմատ և թագաւորի տնիշարական արշաւանը. – ԼԵԳ, 2010, 8^ր 1-2,
 էջ 122-126
- Երիզարեան Ա., Հարց Արմատ և թագաւորի կողմը Ալլանցի և Կարսի իշխանների թա-
 փարպարան հարցի շրջա. – ԲԵԸ (Հարստարարան, 2011, 8^ր 1, էջ 16-25
- Երիզարեան Ա., Հարց Արմատ և թագաւորի գահակալութունը շրջանի ժամանակաշրջանը,
 – Էշրմանիւն, 2014, 8^ր 2, էջ 38-51
- Երիզարեան Ա., Արտ և Բարսառանի, թագաւոր Հարց իրաւարարան թանկանը և գահա-
 ւարարան տարիները, Եր., 2014
- Եղիշի Վանս վարչարան և Հարց արտեղաւորից, Ի յոր անկալ թարգարարանը Մտարդու,
 աշխատանքան Ս. Տէր-Միճական, Եր., 1957
- Երեմյան Ս. Տ., Մարտարք իշխանութունը. – ՀՍԻՐ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1960, 8^ր 7-8, էջ 41-52
- Երեմյան Ս. Տ., Հարստար քառ Աշխարհարքի-Կարց VII դարի ճակատան քարտեզի վե-
 րազարտարան ժամանակահոցի քարտեզարարան թանկ գրաւ, Եր., 1963
- Երեմյան Ս. Տ., Լաղիշի Դառանի-Մարտ և Զարգարու, ճարտարանի արձանագրարան վերա-
 րանները Հարստանի ժառից. – ԳՐԸ, 1966, 8^ր 2, էջ 59-70
- Երեմյան Ս. Տ., Ս. Մարց և VII դարի Հարց Աշխարհարքից. – Մարց և ճարտարարան ճար-
 փուց, Եր., 1968, էջ 75-91
- Երեմյան Ս. Տ., Աշխարհարքի սկզբնական բնագրի վերանայնուման վարչ. – ԳՐԸ, 1972, 8^ր
 4, էջ 209-230, 1973, 8^ր 1, էջ 230-252, 1973, 8^ր 2, էջ 210-230
- Երեմյան Ս. Տ., «Արտիշ կրտսի քարտեզը» քառ Պարսկան (II դար, արձան քարտեզարար-
 անի թանկ գրաւ. – ՀՍԸ, հտ. 9, Եր., 1963, էջ 416-417-ի միջև
- Երեմյան Ստարգրի, Պատմութուն Եղիշից իրենց թարքունի թալ և Թեղեկար արար. Պար-
 ճարանակ Սր թարք. Ի յոր բնագրից, Ի ճեռն Հ. Արարան Պ. Մարտան, և Միջարարան, Վե-
 ճարիկ – Ա. Կարար, 1877
- Ջարջանեան Հ. Գ., Հարնեան թմ ղարքութան արանութիւն, Գ տարալարան, Վիճակի –
 Ա. Կարար, 1897
- Ջարջան Ա., Անարպիցի թմ և Փրնարարան Հարստանի թարքարարան արանութուն,
 Եր., 1986
- Ըրթիկեան Հ. Ս., Պատմարարք թանկարարիկ թարքան, հտ. Ա. Վիճակի – Ա. Կարար, 1903
- Թարքանեա Թարստական, ժամանակաշրջանը (Սարար արքարարից Հարստանի և Թարի
 ժառից. 13, Բարարարանակ արքարար, Գ), Թարքան բնագրից, տարարանը և Թարարար-
 անութունը Հ. Ջարթիկեան, Եր., 1983
- Թարստ Արթրանի և Արանեան, Պատմութիւն տանը Արթրանեան, Աշխատարարանը՝ Գ.
 Տէր-Արարանեան, ԻՄԸ, հտ. ԺԱ, Թ տար. Արթրիան, 2010, էջ
- Թարստ Արթրանի և Արանեան, Պատմութիւն տանը Արթրանեան, Թեճարան բնագրից, տարար-
 անը և Թարարարարանները Մ. Հ. Կարթիզան-Միլիթրանի, Եր., 2006
- Թարստի վարարանի Արթրանը՝ Պատմութիւն տանը Արթրանեան, Ի յոր Եան Թ. Պատար-
 նեան, Ս. Պարարար, 1887
- Թարստան Բ., Տեղարանակ ճարտարանը. – ՀՍԻՐ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1966, 8^ր 5, էջ 55-60
- Թարստ Ա., Իրանի իրենցար Թարստակ արքարարիկ ճարթից, Եր., 2001
- Թարստեան Ս., Տարստ ժողովանեանը Պարսկան իրենց վարարանի, Մարս Բ., վարարարարան,
 1900
- ժամանակաշրջանի (XI-XVIII դդ.), Թարարութեան արարանեցի՝ Կ. Եւ. Պարարան, – ԻՄԸ, Գ,
 Եր., 1969, էջ 257-282
- ԹԳ դարի Թարիկեան Մարարիկի Թարարարարանը, Կարմից՝ Լ. Ս. Յարթիկեան, Եր., 1950
- ԹԿ դարի Թարիկեան Մարարիկի Թարարարարանը, Կարմից՝ Լ. Ս. Յարթիկեան, Մարս I (1400-1450
 թթ.), Եր., 1955, Մարս III (1481-1500 թթ.), Եր., 1967

- Իրև այ-Անից, Քաղզմ. քննարկից, ստեղծարան և ծանոթացություններ Ա. Յեր-Վանճույանի (Օտար աղբյուրների Հայաստանի և Բաշկի մասին. 11. Արտասահման աղբյուրներ, Բժ, եր., 1981)
- Իճերմեան Հ. Պ., Հնամաստրիան աշխարհագրական Հարստամանց աշխարհի. Բո. Ա. Վեմսիկ - Ա. Լազար, 1835
- Իզգաբեան Գ., Առաջադի ճանապարհի զեպի Կոտայքի պաշտամարտիկները, եր., 2005 (Օրինք ճան՝ Ամբիխյան, 2009)
- Իզգաբեան Գ., Հարավարևելյան ճարտարապետություն, եր., 2006
- Լալայան Ե., Կիժի և Վարդգեսի հայտնիքը աղբյուրներում տեսանկյունից, - «Տեղեկագիր-ՀՊՄ» գիտություն և արվեստի ինստիտուտի, 1926, 8^ր Լ. ստանձնատիպ (էջ 1-19)
- Լալայան Ի., Վարանդա, - Երկիր, Բո. Հ. եր., 1988
- Խաչատրյան Հ. Ա., Հարց մարզագետների կատարյալում Բաշկի շրջը, - ԼՀԳ, 2017, 8^ր 1, էջ 48-62
- Խաչատրյան Լ. Գ., Գրադարի շարահյուսություն, - ՀԱ, ՇՏ տարի, Վիեննա, 1992, սն. 15-63
- Խաչիկյան Լ., Աշխատություններ, Բո. Ա. եր., 1995
- Խաչիկյան Լ., Ցարը Սանճուղի՝ ժամանակագիր XI դարի, - ԲՅՀ, 1971, 8^ր 1, էջ 22-48
- Խաչիկյան Լ. Ս., Զբոսնայրաներ և ձեռագրաներ տիրույթներումը Հայաստանում, - ԼՀԳ, 1969, 8^ր 9, էջ 53-64
- Խոթիկյան Յ., Աստղագրությունների Հերոլոտեան շրջանը (Գաղտնաշխարհագրական քննարկում), - ՀԱ, 2012, սն. 150-151
- Խոթիկյան Հ., Արևմտյան Գաղտնաության վարչական բաժանումների շրջը, եր., 2010
- Խոթիկյան Հ., Բարսեղյան երկրի տեղագրություն, - ԳԲՀ, 2010, 8^ր 2, էջ 150-168
- Խոթիկյան Հ., Հարստամե և Ալարս(լուսը Արևմտյան Գաղտնաության վարչական բաժանումներում (Գաղտնա-աշխարհագրական հաստատություն), Գաղտ. գիտ. թիվը. գիտ. տարի՝ ժամանակագրության և արվեստի, եր., 2007
- Կամեմուրյան Ա., Անդառն գաղտնիքի մեջ Հայաստանի, Վարդապետ, 1914
- Կամեմուրյան Հարց Աշխատությունների վ. Հարցումը, Բո. Ա. եր., 1964, Բո. Բ, եր., 1971
- Կարազեղեան Յ., Հարևան լեռնաշխարհը սևագիր աղբյուրներում, Բո. 1, գիրք 1. Անալիզի արվեստներ (Արտասահման և արևելյան համայնություն), եր., 1998
- Կարազեղեան Յ., Բոմ Արվեստի Բաշկի մասագիրք, եր., 1997
- Կարազեղեան Յ., Հայ ժողովրդի ճարտարաները նորերային Արևելյանի քննարկում շրջաններում, եր., 1999
- Կարազեղեան Յ., Հրահանգի Արցախ, եր., 2004
- Կիրակոս Գանձակեցի. Գաղտնիքում Հարց, Աշխատությունների վ. Ա. Մեղիք-Օմանյանի, եր., 1961
- Կիրակոսյան Գ. Ե., Հայաստանը Լանկ-Քրանտի և թուրքին շեղելի արշավանքների շրջանում (1586-1500 թթ.), եր., 1997
- Կիլի ճառարը քննարկումը տարբեր կերպերով, - թատրոն և մանկապարտեզի ճանապարհագրագրություն, Հրատ. Կարապետ Կեմալյանի վարդապետ, 1914
- Կեմալյան Կարապետ, Կիլի ճառարը, - ԻԴ, Բո. Գ, էջ 400, Ամբիխյան, 2005, էջ 45-311
- Կոստանդին Միլանայի, Բյուզանդական արքունիքի արտադրությունների մասին, Գիրք II, Թարգմ. քննարկից, ստեղծարան և ծանոթացություններ Հ. Բաշիկյանի (Օտար աղբյուրների Հայաստանի և Բաշկի մասին. 6. Բյուզանդական աղբյուրներ, Բժ, եր., 1970)
- Լուստամանց Առաքիլ Վարդապետ, Դիպակի մեջերտիմը, Կիրանի հայ մեկերտեան մասին, Բո. Ա. Վարդապետ, 1913
- Կոստանյան Կ., Համար Արևելյան (Արտասահման) 1896 թ. ստիլի տեղի «Արարատ» տեսագիրքի, Վարդապետ, 1996
- Կոստանյան Կ., Հիստորիա Հարց մարզագետների պատմությունում առաջին մասի ճանաչ. Գիրք Գ, Վիեննա, 1877
- Կոստանյան Կ., Վիեննայի տարիներ. Տեղակ ժողովաներ արձանագրություն, Ա. Գրադար, 1913 (Bibliotheca Armeno-Georgica. II)
- Կոթին, Վարց Մաշտոցի, Բնագիրը - ստեղծարան և ծանոթություններով ի մասի Մ. Արեղեան, եր., 1941
- Կոթին, Վարց Մաշտոցի, Ցատարան, քննարկի վերականգնություն և ծանոթություններ, Աշխատությունների վ. Ա. Կամեմուրյան (Հարևան լեռնաշխարհի շարահյուսություն), Վեմսիկ - Ա. Կարապետ, 1998
- Կոթին, Վարց Մաշտոցի, Մաշտոցի, Աշխատությունների վ. Մարտանյան, եր., 1994
- Կոթին, Վարց Մաշտոցի, Աշխատությունների ստեղծարանը Հայաստանում, - ԳԲՀ, 1966, 8^ր 4, էջ 257-262

- Հակոբյան Լ. Այբուանք. – Հայաստանի հարսանիք եղբրների պատմություն, հտ. I, ՀԺԾ շրջան, Եր., 2013, էջ 514-529 (Եղբրների ճննադատության ժամին 6, պ. 2)
- Հակոբյան Ա. Պատարան Հ. Երանգեղյանյան ցրեմբրայանց Քան Աղյանյան, – Հայերենադի-
տական միջազգայն G շրջ գիտամեթոդ (Երևան, 1987), Եղբրների մուրյան, Եր., 1987, էջ 92-93
- Հակոբյան Ա. Հ., Պարգաբայանց ըստ անձին և հայկական սեղանադարերների, – ԳԲՀ, 1982, Թ՝ 4, էջ 116-130
- Հակոբյան Ա. Հ., Կառավրել և Կառվախան (Կասաղ) մարտի տեղադրության մասին, – ԼՀԳ, 1985, Թ՝ 1, էջ 87-99
- Հակոբյան Ա. Հ., Սիմոնյան Հ. Յ., Կառվախանց Հրամադր արժանադրությունը և Ցանկ տեղա-
դրության հարցը, – ԳԲՀ, 1996, Թ՝ 1-2, էջ 227-232
- Հակոբյան Ա., Մոլոխ Կառվախանայանը Աղյանց պատմության մեջ, – ԲՄ, 15, Եր.,
1986, էջ 119-143
- Հակոբյան Ա., Օրբյան տեղանյան ժամանակ, – Երևանադի պատմաբանների 20-րդ գի-
տական ժողովրդյան, Ջեկոբյան թղթեր, Եր., 1996, էջ 5-6
- Հակոբյան Ա. Գ., Օրբյան տեղանյան ժամանակ հարցի շրջը, – ԲՄ, IV, Եր., 2007, էջ 61-65
- Հակոբյան Ք., Օրբյան թղթերը թղթերը լայնադիտարանայան պատմական արտոնք, Եր., 1966
- Հակոբյան Ք. Յ., Միկել-Պարսյան Ս. Տ., Պարսյան Հ. Խ., Հայաստանի և հարսանիք շրջան-
ների տեղանյանների բնութարան, հտ. 1, Եր., 1986; հտ. 2, Եր., 1988; հտ. 3, Եր., 1991; հտ. 4, Եր.,
1998
- Հակոբյան Հ., Արցախի մեջադիտ փոփոխների աղյանի մասին, – ԼՀՀ անդրադ, Սեղան և ա-
ղյան, Իրջուղային գիտամեթոդ (Մոսկվանյան, 2006), Եր., 2007, էջ 373-377
- Հանադարան ՀԺ և Լոս կառվախան, Աղյանայություն՝ Քար, Վր. Աստուխանություն
Աղյանկրթը, Երևան, 1995
- Հայ մեթոդի պատմության ցրեմանադիտ, հտ. 1, Կառվեց՝ Գ. Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Գ. Ար-
ամանյան, Եր., 1982
- Հայ մեթոդի պատմության ցրեմանադիտ, հտ. 2 (III դարի կեսերից մինչև IX դարի կեսերը,
Կառվեց՝ Գ. Հովհաննիսյան և Ա. Մովսիսյան, Եր., 2011
- Հայ մեթոդի պատմության (ՀԺԳ), հտ. I, II, III, Եր., 1971, 1984, 1976
- Հայաստան և հայկական կրթությունը. ըստ Լեօնի և Օտարի, Խոբ. և Բրաու. Ա. Արեղյան, Թ՝ ԳՖԽ,
1954
- Հայաստանի հարսանիք եղբրների պատմություն, Եր., 1992
- Հայերեն բարձրագույն դասարան, Կառվեց՝ Ս. Մալխասյան, հտ. Ա, Եր., 1944
- Հայերեն մեծագրերի ԺԷ դարի Բիշտամբարաններ, Կառվեց՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննի-
սյան, հտ. Ա (1601-1620 թթ.), Եր., 1974, հտ. Բ (1621-1640 թթ.), Եր., 1978
- Հայերեն մեծագրերի ԺԷ դարի Բիշտամբարաններ, հտ. Գ (1641-1660 թթ.), Կառվեց՝ Վ. Հակո-
բյան, Եր., 1984
- Հայերեն մեծագրերի Բիշտամբարաններ, Ծ-ԺԲ Եր., Աղյանայություն՝ Ա. Ա. Մարտիրոսյան,
Եր., 1988
- Հայերեն մեծագրերի Բիշտամբարաններ, ԺԳ դար, Կառվեց՝ Ա. Ա. Մարտիրոսյան, Եր., 1984
- Հայերեն մեծագրերի Բիշտամբարաններ, ԺԴ դար, Մասն Ա (1301-1325 թթ.), Կառվեց՝ Լ.
Պարսյան, Ա. Մարտիրոսյան, Ա. Պարսյան, Եր., 2018
- Հայերեն, Եղբրայանյան անհարկերը, – Վերջ Հայաստան, Թ՝ ԳՖԽ, 1885, թիւ 94 (Գնդ-
տեղերին, էջ 1
- Հայոց թղթի բարձրագույն դասարան, հտ. Բ, Եր., 2002
- Հայոց Լոս վանքը (1155-1843), Աղյանայություն՝ Յ. Մանանյանի և Հ. Անտոնյանի, Վարդա-
րան, 1905
- Հայրաբան Մ., Հովհանյան Կարապետախանության Արցախի դարձը, Եր., 1992
- Հայրաբան Մ., Պատմ-ճննադատական արժանադրություններ, Եր., 1985
- Հայրաբանյան Ա. Բ., Գրեց Երանյան Արարակետ տաղանկրթը և ժողովրդական
գիտամեթոդ, – ՎԵԽ հանձնարարական հանդես ԸՄԴԻ տարի, 2016, թիւ 2 (54), էջ 105-119
- Հայրաբանյան Բ., Մյունխ Կարապետյան Բննադրական աղբրերիցը, – ԲԵՀ, 1969, Թ՝ 1, էջ
145-153
- Հայրաբանյան Բ. Հ., Կառվախանի թղթերն հարցի շրջը, – ԳԲՀ, 1976, Թ՝ 2, էջ 57-74
- Հայրաբանյան Բ., Ինձ Հայոց թղթերը թղթերը հրամայանյան մարզերի վարդա-բարձր-
յան կարգերը 387-451 թթ., – ԲԵՀ, 1976, Թ՝ 2, էջ 77-95
- Հայրաբանյան Բ., Լեօնի տեղադրության հարցի շրջը, – ԲԵՀ, 1985, Թ՝ 1, էջ 110-125
- Հայրաբանյան Բ., Մալխոս Աղյանյան թղթերի տեղանյանը Հայաստան, – ԼՀԳ, 1981, Թ՝ 6,
էջ 65-77

- Հարությունյան Բ. Հ., Հայ Արշակունյացի մտածող իշխանության կազմակերպի հարցի շուրջ. – ԳԲՀ, 1988, № 3, էջ 56-67; № 4, էջ 44-60
- Հարությունյան Բ. Հ., «Տղամահակ»-ը Միջին հորինացու «Հայոց պատմության» տեղեկությունների լայնակ. – Միջին հորինացու «Հայոց պատմության» տեղեկում 1500-ամյակը. Միջուկային գիտաժողովի զեպրմք. Եր., 1991, էջ 28-30
- Հարությունյան Բ. Արքային. Հայոց Արևելյան կողմերի և Դարասարի տարածքի հարցի շուրջ. – ԳԲՀ, 1994, № 1-2, էջ 256-266, 1995, № 1, էջ 191-208
- Հարությունյան Բ. Հ., Երկի մեծնորմի՞ն, Տղապը և Գալուշի արձանագրությունը. Արշարունի քննարկում. «Վարդան», 1995. – ԳԲՀ, 1996, № 1-2, էջ 353-355
- Հարությունյան Բ. Հ., Հայաստանի, հայ-իսրայելական հարաբերությունների և Առաջակր Ասիայի ճնշարդի պատմության մի լայն խմբիկների շուրջ (մ.թ.ա. VII-VI դ.դ.), Եր., 1998
- Հարությունյան Բ. Հ., Մեծ Հայքի վարչա-սարգսական բաժանման հանխարզի լայն «Աշխարհագր»-ի մաս Ա, Եր., 2001
- Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Մյունիք աշխարհի լայն «Աշխարհագր»-ի (Պատմա-աշխարհագրական դիտարկումներ), – ԳԲՀ, 2003, № 1, էջ 119-146
- Հարությունյան Բ. Հ., Հարաստի պատմության տարած (Ա մաս), Եր., 2004
- Հարությունյան Բ., Հայոց Արևելյան կողմերի վարչական բաժանումը լայն «Աշխարհագր»-ի. – Օտընի Հայոց քաղաքագրությունը սրտի. Օտընի ազատագրման 15-րդ տարեկարծին մեղծան գիտաժողովի զեպրմք, Եր., 2007
- Հարությունյան Բ., Հայոց արևելյան կողմերի և Արշակունյի պատմության ու պատմական աշխարհագրության հարցի. Հրովանկերի ժողովածու, Կաղնի՝ Ա. Բ. Եղիսյանի, Եր., 2016
- Հարությունյան Հ., Օտընի քարեկն աճարս (Վաղնի, Արևելամանյան, 2013)
- Հասարակ աճարսի կարողությունը (Արշակունյի), Մանրագրություններով լայն քննարկը Մ. Վր. Մալախյանից, Վարդապետա – Ս. Լյուծաճի, 1916
- Հեղափոխությունը ինչ զեպրի, Քարզի. Բ. Կրկաշարյանի, Եր., 1986
- Հիշքման Հ., Հին Հայոց տեղյակ աճարսը, Քարթլիանցի Հ. Բ. Գիլգիկունի, Վլեծնա, 1907
- Հովանի Ինխանի խնդրությունի Նիկոլայանի Պատմություն. – «Օտըն աշխարհագր Հայաստանի և հայերի մաճի», Ց. Առաջակր աշխարհագր, Ա. Քարզի քննարկը, տարածում և ծանրագրություններ Հ. Գ. Մալախյանի, Եր., 1976
- Հովանիան Գրաստանկարից, Հայոց Պատմություն, Հայերեն քննարկը վրաշխիս քարզանագրության մաս՝ Բ. Կ. Ֆալարիկից, Քրիտիկ, 1965 (վրաշխիս և հարկուն)
- Հովանիանյան Ա., Գալուշի իսկ ազատագրման ժողի պատմություն, հա. Ա, Եր., 1957
- Հովանիանյան Կ. Հ., Արաբական երկրների պատմություն, հա. Ա, Եր., 2005
- Հովանիանյան Օ. Պալախ, Գինի Կաստիս (Օտըն աշխարհագր Հայաստանի և հայերի մաճի), Չ. Հից հունական աշխարհագր. Ա), Քարզի քննարկը, տարածում և ծանրագրություններ Բ. Մ. Կրկաշարյանի, Եր., 1976
- Ղազարյալ Քարզիցուլ Պատմությունը Հայոց և Քրիտիկ առ Վաղնի Արևելիանյան, Աշխարհագրության՝ Գ. Տըր-Մարտիանի և Մո. Մալախյանի, Տիլիս, 1904
- Ղարապետյան Ա. Հ., Մյունիքի տարածքը և ազատագրությունը ՌԿ և ՌԿԿ դարերում, – ԼՀԳ, 2002, № 1, էջ 109-117
- Ղափարյան Կ., Երեք հարց վիճարարյան մշակույթի և պատմության, Յոթ. Գ. Մալախյանի, Եր., 2007 (Գիտական ծանրագրություն, հա. 5)
- Ղափարյան Կ., Հայաստ. հարաբերությունական կատարյանցիկը և վիճակում արևածագրությունները, Եր., 1963
- Ղափարյան Կ., Հովանիանյանից և նրա արձանագրություններից, Եր., 1948
- Ղափարյան Կ., Պատմա-հնագիտական գիտաբանությունը Կրիտիկի կարողության իշխանության մաճի, – Տեղեկությունը Արևելյան, 1940, № 4-5, էջ 165-180
- Ղափարյան Կ., Սոցիալիկ վաճը և նրա արձանագրություններից, Եր., 1957
- [Դեղնիկ-] Պատմագրությունը Ղափարյանից՝ մեծ վարդապետի Հայոց, որ լայնակ երկրորդի մասնակցի... (Léonard Vardapet. Discours Historique Touchant et concernent par B. Macin-Hissat. Avec un appendice La correspondance d'Orme et de Léon. Traduit et commenté par J.-P. Mahé. Texte annoté et traduit par A. Hakobian, Paris, 2015)
- [Դեղնիկ-] Պատմությունը Ղափարյանից՝ մեծ վարդապետի Հայոց, երկրորդ տարգրությունը [Գրանցիկը] հրատ. ազատագրությունը Մ. Մալախյանից, Առաջակր՝ Կ. Եղիսյանի, Ա. Գալուշի, 1887
- Ղափարյան Կ., Խոսքի իշխանական տարածքը, – ԼՀԳ, 1984, № 3, էջ 51-57
- Մանրագրության Հ. Ա., Մար քաղաքի հարկուն մտաբանության մասնագրությանը Միջուկային ի Վեղնիկ, հա. Ը, Վեղնիկ – Ս. Ղազար, 1996

- Մարտիրոսյան Ա. Ա., Կորյանի Մարտիկ Մարտիկի պատմության մտապահի մի թղթի տեղագրություն, Վննետիկ – Ա. Ղազար, 1990 (Հայագիտական մատենադար «Թագնախոյ», թիվ 32)
- Մարտիրոսյան Ա., Ամսօրյա Օրոքագրություն մկրտարանաբարձրական հետ կապված մի ըստի հարցեր, – ԼՀԳ, 1979, № 9, էջ 78-86
- Մարտիրոսյան Ա. Ա., Մեծան հերթմանցի և Արամաս Տարածաշրջանի ժամանակագրությունը, – ԳՐՀ, 1989, № 1, էջ 220-234
- Մարտիրոսյան Ա., Քրիստոսակցաց արևմտաբանը, – Հշմամիտ, 1992, № Թ-Ժ-ԺԱ, էջ 102-114
1993, № Ա-Բ-Գ, էջ 105-118
- Մարտիրոսյան Ա., Մեծան հերթմանցու «Հարց պատմության» յոթրորդ գլխույնը, եր., 1995
- Մարտիրոսյան Կ., Առնիկ Ամենու ժամանակագրության մտապահը և Արամասը լրացումները, եր., 2009
- Մարտիրոսյան Կ., ԱԶ-Օրոյանի պատմության էջեր (Քրիստոսակցի ժողովուրդը, եր., 2010
- Մարտիրոսյան Կ., Առնիկ արևմտաբանը պատմությանը կամ երկը Գրիգոր Մարտիրոսյան, եր., 2003
- Մարտիրոսյան Թ., Գոռյան փնտրության տեղի ծագումնաբանությունը, – ԼՀԳ, 1986, № 11, էջ 65-70
- Մարտիրոսյան Թ. Բ., Տալիս-Տարսիս (X դար – XII դարի սկիզբ), եր., 1962
- Մալաթրյան Ա., Արամանցի (Գամառարի) եպիսկոպոսի արևմտաբանությունը, – ԳՐՀ, 2008, № 3, էջ 268-271
- Մալաթրյան Ա., Առնիկ Կոստանմանցի «Պատմության Գաղազ վանքը» աշխատությունը, – ՈՒԲ, 18, եր., 2008, էջ 203-206
- Մալաթրյան Ա., Արամանցի մեթոդությունները և մեթոդական տեղը XVII-XIX դդ., եր., 2007
- Մար Մարտիկի հոս. Ա. գիրք Ա, Օրո հեղուկի երկարապի մտապահի և ժամանակագրության Առամանցի մատենակի, ընտրության և կանոնադրականի լույստեսությամբ, Աշխատությունների Գ. Տեր-Վազարյանների, Վաղարշապատ – Ա. Երևանի, 2012
- Մար ջրակ հայերեն մտապահ Քրիստոսակցի, Կազմիչ՝ Հ. Յ. Ամասեան, Վննետ, 1910
- Մար ջրակ հայերեն մտապահ Մարտիկի Մարտիկի տեղում Մարտիկաբանի, հոս. Գ., Կազմիչի՝ Ա. Քրիստոսյան, Կ. Մարտիրոսյան, Տ. Քրիստոսյան, եր., 2008
- Մար ջրակ հայերեն մտապահ մատենագրության միջնադարյան լույստեսությամբ ի վննետի, հոս. Բ. Տերիկյան, Հ. Բ. Վր. Մարտիրոսյան, Վննետիկ – Ա. Ղազար, 1924
- Մանուկյան Հ., երկեր, հոս. Ա-Գ, եր., 1977-1978
- Մանուկյան Հ., հայերենացու արևելական լույստեսությամբ մկրտարանացուց-ը և Մեծան հերթմանցի, եր., 1934
- Մանուկյան Թ. Լ., Տիգրան Մեծ Հայաստանի պաշտպանը Հռոմի և Գաղղոստանի դեմ ճ. Կ. 94-64 թթ., եր., 1987 (տղթ համերկ լույստեսությամբ՝ Եր., 2007)
- Մանուկյան Թ., Հայաստանը Արամանցից մինչև Տրդատ Մեծ, եր., 1997
- Մանուկյան Պ. Մ., Արիստոտելի Կոստանցիցի ժամանակագրության լույստեսությամբ ըմբռնում, եր., 1977
- Մանուկյան Մ., Առնիկի Դարաբանի Համապատասխան յոթանույնը, լույստեսությամբ, գրություն, եր., 2013
- Մանուկյան Ա., Հարց Առնիկի պատմության փնտրություններում-արամանցիականում ոտամ-ճանապարհությունը, եր., 1992
- Մանուկյան Մանուկյանցի, XIII-XVIII դդ., հոս. Ա. Կազմիչ՝ Վ. Ա. Հակոբյան, եր., 1951
- Մարտիկի երկերի մասին, թղթեր և Մարտիկի, Առնուրյան և ընտրություն Տ. Քրիստոսյանի, – ՄՀ, հոս. Թ. Թ. Ղազար, Առնիկյան, 2008, էջ 553-693
- Մանուկյան զննարկում և հաստատու Կոստանցի լույստեսությամբ, Հակոբյան թղթային մտապահ, 961 թ. Կոստանցիականում տարապարհական պատմության և աշխատությունից՝ Ա. Ա. Մարտիրոսյան, հոս. Ա. եր., 1995, հոս. Բ. եր., 1997
- Մարտիրոսյան Մանուկյանցի, ժամանակագրություն, [Կազմիչի՝ Մ. Օրո, Միլից-Արամանցի, Կ. սրբ-Տեր Միլիցյանի], Վաղարշապատ, 1898
- Մարտիրոսյան Մանուկյանցի, ժամանակագրություն, Աշխատանքային լույստեսությամբ և ճանապարհությունները Հր. Քրիստոսյանի, եր., 1991
- Մարտիրոսյան Հ. Պ., Տարապահությունից հարցումը, – ԳՐՀ, 1994, էջ 156-175
- Մարտիրոսյան Հ., Հնու պատերի և Հնր (Հնրյան) թղթի տեղագրության յոթույնը, – ՌԵՀ, 1984, № 3, էջ 123-129
- Մարտիրոսյան Հ. Պ., Տիգրանյանի պատմությանը Հայաստանում XII-XIII դարերում, – ԳՐՀ, 1990, № 4, էջ 36-46

- Մարգարյան Հ. Ք., Ռազմազարգացման տեղագրությանը Մերձավոր Արևելքում և հայ տնտեսական ազդանիվի ժխ դարձը – ժ-ի դարի առաջին կեսում, Պատմ. գիտ. տվյալների գիտ. աստիճանի հարցումն աստիճառային սկզբունքը, Եր., 1996
- Մարտիկյան Բ., Հայ թիմաշիջ., – ՀԱ, 1903, էջ 3-5, 114-119
- Մարտիկյան Բ. Ա., III դարում Մեծ Հայքի բաժանման վարկածը., – ԳՊՀ, 1987, № 3, էջ 201-232
- Մարտիկյան Բ. Ս., Հայաստանը VII-IX դարերում, Եր., 1968
- Մելիքյան Խ., Առաջնային ժայռապատկերներ (Պատմական Հայաստանի Առաջին փ. հուշարձաններ) (Վաստակագրություն), Եր., 2016
- Մելիքյան Ք., «Natura et rebus Armenicis» հայ-թուրքիզմական եղել վաղ միջնադարյան Հայքը և երկերը պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, Եր., 2007
- Մելիքյան-Քնկ Լ., «Ազատամեր Հայքը հիմնական կողմանք և հրահանգները, Հայ-թուրքական հարաբերությունները (արտասովորական իրադրություններում), Վրացիների արգելանքը Հ. Ռազմայանը, Վարդապետը – Ա.Էքմիանից, 2016
- Մելիքյան-Քնկ Լ., «Կրակ աղբյուրների Հայաստանի և հայերի մասին, հո. Ա (Ի-ժն դար), Եր., 1934, հո. 6 (ԺԿ-ԺԲ դդ.), Եր., 1955
- Մելիքյան Բ. Թ., Մերոյան Բ. Ա., Աղբյուրագրիչի 633 թ. ժողովը՝ Արևելամատենական կարգադրման վարարական մեջ քարտեզագրության համաստեղագրում., – «Ան» համահայկական հանդես, ԹԻՖլիս 1949, 2017, թիվ 31/59, էջ 156-173
- Մեղակ Վաղանթի, Պատմորին սրբյն Ներսիս Հայքի հայրապետի, Գիտա-համեմատական ընկալիչը Գ. Տեր-Վարդանյանի., – ԲՀ, հո. ԺԿ, Ժ դար, Ազրիթիան, 2010
- [Միլայել Ասորի-] Ժամանակագրորին Տեսում Միլայելի Ասորյե պատմագրի, Երևան, 1871
- Մինայան Բ., Աղյուսի գրություն կենտրոնները, Եր., 2015
- Մինայան Արիզանի, Պատմորին Հայքը, Մոսկվա, 1860
- Մինասյան Գրչ. Գիրք դաստանայի, Աշխատագրությունը Խ. Քրեդյանի, Եր., 1975
- Մկրտչյան Հայր. Վրաց. Արևելյան և Արևմտյան Կրթությունը, Ի ռուս հրատարակչությունը, կառավարչը քառ արտերին արժանի լուսավորչական Նիկողայոս Մառ. արգելանքը Ի հայ ծրարի արք., Վարդապետ, 1911
- Մկրտչյան Լ. Ա., Աղվանի (Պատմագրի) կարողությունը XVII-XIX դդ., Եր., 2006
- Մկրտչյան Շ., Առաջին Հարարարի պատմա-ժայռապատմական հարգանքները, Եր., 1980
- Մկրտչյան Շ., Առաջին Հարարարի պատմա-ժայռապատմական հարգանքները, Եր., 1985
- Մկրտչյանյան Բ. Յ., Աղվանի աղբյուրի գրականության հարցերի շարքը, Եր., 1966
- Մովսես Նորինացի, Հայք պատմություն, Քարգանդություն, Սերածություն և ժամանակագրություն անպար. Խա. Մովսեսյանի, Եր., 1940
- Մովսես Նազանկապետի, Պատմություն Աղվանի աղբյուրի, Քարգան, ստարաբանը և ժամանակագրությունները Վ. Առաջնայանի, Եր., 1969
- [Մովսես Նորինացի-] Աշխարհագր. Մովսեսի Նորինացու, ժամանակային նախնայ թիպը, Հ. Ա. Մարտիկյանի, Վենետիկ – Ա. Ղազար, 1881
- Մովսեսի կազանկապետարը Պատմորին Աղյուսի աղբյուր, Ի լրս ընկալանք Մ. Էքմ. Մոսկվա, 1860
- Մովսես Նորինացի, Աշխարհագր. Առաջնայանի՝ Բ. Շարտիմանյանի., – ԲՀ, հո. Ա.Բ, Ե դար, Ազրիթիան, 2005, էջ 2137-2192
- Մովսես Նորինացու Հայկական պատմություն, Աշխարհագր. արգելանքը և լուսավորչի Խ. Բ. Վր. Մանուկյան, Ա. Գևորգյան, 1889
- Մովսես կազանկապետարը, Պատմորին Աղյուսի աղբյուր, Վենետիկ ընկալչը և ժամանակագրությունը Վ. Առաջնայանի, Եր., 1983
- Մովսեսյան Դ., Լորիի ներկայումս քաղաքային պատմությունը, Վենետիկ, 1925
- [Մովսես Նորինացի-] Սրբյն հարց ժայռ Մովսեսի Նորինացու՝ Մատենագրությունը, Վենետիկ – Ա. Ղազար, 1848
- Մովսես Նորինացու Պատմորին Հայքը, Աշխատարանը՝ Մ. Արիզանի և Բ. Շարտիմանյանի, Տիֆլիս, 1913
- [Մովսես կազանկապետարը-] Պատմորին Աղյուսի՝ արտաբան Մովսեսի կազանկապետարը, Ի լրս ընկալանք հայկերի ժամանակագրությունը Ք. Վր. Մանուկյանի, Շարտի, 1860
- Մուշեղյան Բ. Վ., Մովսես Նորինացու դարը, Եր., 2007
- Մուշեղյան Ե., Հայերին արժանագրությունը ստարիանը, Եր., 1964
- Մարգարյան Գ. Մ., Աղբյուրագրիչի ընդ վրացիների ինտելեկտուալությունը, Եր., 1982
- Մարտիկյան Գ. Մ., Սրբյն Ուղանիկի վարարանությունը, Ռուսերի և ժայռագրություն, Եր., 1936

- Մարտիկան Գ. Տաղա Ալեքան, Կովասյան Ավանի պարբերը, լիբրո և դպրոցում, Քրեմի. 2021 թվական, 224 էջ. - ԳԸ, 2005, № 2, էջ 330-336
- Մարտիկան Գ. ՓԼԺԳ արժի հարգմանը պատմական խնդիրները և Միխայիլ Գուրի «Ար վարձի»-ն ստոր. Արեւելահայկական քննարկում և ընկալում. Վարդապետյան - Ա. Էլի-անի, 2011
- Մարտիկան Գ. Կովասյանի մշակութային աշխարհը և Հարստյանը, սգ. Ա, էջ. 2008
- Մրցանակ մարտիկան - Քաղաքի Միտրիան, 1-2 (Բրատ. Ի. Պատկերչիկու, վրացերեն, Քրե-մի, 1955-1959, հա. Ա, էջ 72-138)
- Մարտիկան Ա. Հակոբի վերածնունդի նորարար փնտռելը. - ՀԱ, ԵՄԲ ստաթ. Վիեննա, 1998, ս. 269-324
- Մարտիկան Ա. Հակոբի վերածնունդի նորարար փնտռելը. Բ. - ՄՄԱԵԺ, հա. XXVII, էր., 2009, էջ 224-245
- Մարտիկան Ա. Կարյանի շրջապատում սովորողների և Քարտաշի Արցախի նախ-արարներն անհամարը. - ՀԱ, ԵՄԳ ստաթ. Վիեննա, 1999, ս. 247-300
- Մարտիկան Ա. Միջուկային կենդանի անասնաբույժ. ճանապարհ գերեզմանը և ջնարար-ական փուլերը. - ՀԱ, ԵՄԳ ստաթ. Վիեննա, 2000, ս. 135-196
- Մարտիկան Ա. «Ազգային Վարդ» և Արցախում թաղապետական խնդիր Գ-Ջ դարձի Արցախում. - ՀԱ, Վիեննա-Շր., 2003, ս. 45-142
- Մարտիկան Ա. Արցախի իշխանների ժամանակագրությունը է դարձի վերջին - Հ դարձի սկզբին. - ՀԱ, ԵՄԲ ստաթ. Վիեննա-Շր., 2004, ս. 267-292
- Մարտիկան Ա. Հարցազրույցներ ընդհանրապես էլ դարձի կենդանի և Քաղաքի նա-տյան ճանապարհը. - ՄՄԱԵԺ, հա. XXIV, էր., 2005, էջ 366-427
- Մարտիկան Ա. Միջուկային կենդանի ժամանակագրությունը և խնդիրները. - Միջ-ազգային գիտությունը՝ Նիդրլանդ Հարց գրքի գրում 1600-ամյակին (էր., 12-17 սեպտեմբեր, 2005 թ.), Տեղադրված ժողովում, էր., 2006, էջ 122-131
- Մարտիկան Ա. Արցախի Պատմության հատուկագրությունը խնդիր և Քաղաքի ստաթի կառուցում ճանապարհը. - ՀԱ, ԵՄԲ ստաթ. Վիեննա-Շր., 2005, ս. 213-270
- Մարտիկան Ա. Կենդանի Արցախի Հարցում և Գիտության աստիճանի տեղադրությունը ըստ «Աշխարհագր-ի. - Որով Հարց թարգմանաբանությամբ տրամ., էր., 2007, էջ 44-52
- Մարտիկան Ա. Յուրանա Օճիկյան «Առնվազին Հարց»-ի ժողովում խնդիրները խն-դիր և Անտոն Միլոսևիչ. - ՀԱ, ԵՄԲ ստաթ. Վիեննա-Շր., 2007, ս. 213-256
- Մարտիկան Ա. Արցախում Արցախում թաղապետական անկան ճանապարհը ճանա. - ՄՄԱԵԺ, հա. XXVI, էր., 2008, էջ 72-88
- Մարտիկան Ա. Միջուկային կոստի և Արցախի Քարտաշի գիտ աստիճանի տեղադրումը ըստ «Աշխարհագր-ի. - ՀԱ, ԵՄԲ ստաթ. Վիեննա-Շր., 2008, ս. 91-148
- Մարտիկան Ա. Պատմա-աշխարհագրական և փնտռողական ժամանակագրությունը (Ար-ցախ և Ռուսի, Վիեննա-Շր., 2009) (Արցախի ճանապարհը, Մի՞ն)
- Մարտիկան Ա. Ռ. Բաղդասարյանի ժողովում տեղադրությունը. հարց փնտռողական պատմու-թյան մեջ (ժողով տեղադրումը սովորում) որպես Արցախի ճանապարհը թաղապետ-արարները գրքում. - Արցախի պատմական անարձեղությունը և էրցախական ժողովում թաղապետարարը Արցախի Հարցում զեմ. 2010 թ. Մարտի 21-24-ը Արեւելահայկական և Ուրուշի կարգան միջազգային գիտ-գործնական կոնֆերանսի զեղյուցումներ. «Պատմա-ԳԸ» տարվույթ. 4 Օսի, 2010, էջ 172-187
- Մարտիկան Ա. Իսլայմ-Պատմագրությունը ստեղծ և նա խնամաբանությունը Բ-ԺԳ դարձում. - ՀԱ, ԵՄԳ ստաթ. Վիեննա-Շր., 2010, ս. 71-170
- Մարտիկան Ա. Քուր Արցախի և Հարց Արցախի կենդանի թաղապետությունը Բ-Ժ դարձում. - ՀԱ, ԵՄԲ ստաթ. Վիեննա-Շր., 2011, ս. 67-119
- Մարտիկան Ա. Նրա Արցախի կարգումը. - ՀԱ, ԵՄԲ ստաթ. Վիեննա-Շր., 2012, ս. 1-24
- Մարտիկան Ա. Իսլայմի վրձնարարի Օսիյան Օրբիս վերածնունդները. Օճի դար սնը. - Միջ-ազգային գիտությունը՝ Նիդրլանդ տեղա. Հարցի Օրբիս ճեղքում 125 տարվին (Մարտիկան, 13-16 հոկտեմբեր, 2012 թ.), Տեղադրված ժողովում, էր., 2012, էջ 83-84
- Մարտիկան Ա. «Գիտական ազգային և տարածական Հարց» և «Քարտաշի» Հարց-արարներ և ընկալում. - «Բաղդասար»-Վիեննի, 2011, 8* 3-4 (Բրատ.՝ 2013 թ.), էջ 485-530
- Մարտիկան Ա. Հարց ժողովում էրցախական ժողովումը պատմա-մշակութային և տարած-ագրությունները. - «Ին-Վիեննի կարգումը ճանապարհը, և (Ժճ) ստաթ. 2013, թիւ 1(41), համագ-րար, էջ 34-69

- Յակոբյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհում բնակիչների և խորհրդայնական Հայկամենի տարածման ակտիվի համադրությունները. – «Հայկադոկեր», եր., 2013, էջ 183-205
- Յակոբյան Ա., Մաշտոց Երվանդի կարոյկնու, Պատմության, Ուսումնասիրություն և Թ դարի քննարկ վերականգնման փորձ. – ՀԱ, ՄԻՔ տարի, Վիճենա-եր., 2014, ս. 1-54
- Յակոբյան Ա., Մաստուցի լեռնաշխարհի վերաբերյալ ՊՍ քառասունյակ ԱԼԻՔի մարտաբանական հրահանգի մասին (ներ աղբյուրագրական ցանկում). – ԻՄՄԱՅԻ, եր. XXIX, եր., 2014, էջ 309-331
- Յակոբյան Ա., Հասան Տաղան ԼԻՔ Մամբանը դուռնը եր Դանի Մամբրեան Ազադեմի. – ՀԱ, ՄԻՔ տարի, Վիճենա-եր., 2015, ս. 159-186
- Յակոբյան Ա., Վերջում, Լադիկոսը և Արտակոսը քրիստոնեության մասին ժամանակագրական խնդիր. – «Հարստանը և Քրիստոնյա Կովկասը», Հանրագիտական գիտամոլոլոլ «Ճեղքված Խովկասը Արտակոսը և Վրաստանում քրիստոնեության ցնդումնում 1700-ամյակին, Չեկոստանում և զեկոստանների դրությունը, եր., 2015, էջ 3-15
- Յակոբյան Ա., Արտակոսը քաղաքը Վաչագան Բ-ի «Քարեպետ» կերպարի կերտում «Աղաքագրի վերադարձ (Չ դարի կերպը). – «Հարստանը և արևելադրիստանական քաղաքագրություն», ՀՀ ԳԱԱ ԱՊ Քրիստոնյա Արևելքի քանգ անեղման 40-ամյակին և ճրա Բնակարգ, արթ.Պ. Պարտը Մտադրանքի մասին 3-րդ տարեկիցն ԳՃԻԿԱՅԻ Միջազգային գիտամոլոլոլ օրվաների 12-13, 2016 թ.Ա. Տեղադրումը և զեկոստանների դրությունը, եր., 2016, էջ 183-195
- Յակոբյան Ա., Քան Արտակոսի քաղաքակրթությունը և զեկոստանը Պարտեանի և Է դարի Աշխարհագրություն. – «Պարտեանը և Օրիոնի Քարտանը դրամա-ճարտարանի արտակոսը Արտակոսը և արտակոսություն», Հանրագիտական գիտամոլոլոլ, Տեղադրումը և զեկոստանների դրությունը, եր., 2016, էջ 136-141
- Յակոբյան Ա., Աշխարհագրական Փայտանյան Պարտեանի զառանգի անդրություն ճրա փորձ. – «Հարստանը և արևելադրիստանական քաղաքագրություն», Գ. Մամբանը ճարագրագիտական Պարտեանի Տրամանի (1948-2017) ԾՃԻԿԱՅԻ 70-ամյակին Օրիոնը Հանրագիտական գիտամոլոլոլ, Տեղադրումը և զեկոստանների դրությունը, եր., 2018, էջ 236-246
- Յարտիկյան Ա., Արևմտյան Պարտաստանի XVIII աստիճանում տեղադրություն ճրադ. – ՀԱ, ՄԻՔ տարի, Վիճենա, 1999, ս. 45-114
- Յարտիկյան Ա., Մին Հայի քեկոստանների և քեկոստանի հաստատություն ճրադ. – ՀԱ, ՄԻՔ տարի, Վիճենա, 2001, ս. 97-180
- Յարտիկյան Ա., Երբ Է քրիստոնեությունը Հարստանում հրահանգը զեկոստան կոսմ. – ՀԱ, ՄԻ տարի, Վիճենա, 2006, ս. 85-195
- Յոլիան կարոյկնու ՕՃԻԿ, Սան Տեղադրում, որ եղև ի Հայս, Գիտագիտական բնակարգ Ա. Յակոբյանի. – ՀԱ, ՄԻՔ տարի, Վիճենա-եր., 2009, էջ 85-136
- Յոլիան Մամբրեան, Պատմության ճարտանը, Գիտագիտական բնակարգ Ա. Յակոբյանի. – ԻՄ, հո. Գ, Է դար, ԱՃԻԿԱՅԻ, 2005, էջ 973-1126
- Յոլիանի Պարտեանի Քարտեան կոսմ, Գիտագիտական բնակարգ Ա. Յակոբյանի. – ԻՄ, հո. Գ, Է դար, ԱՃԻԿԱՅԻ, 2004, էջ 445-452
- Յոլիանի Գիտագիտական Քարտեանի ճարտանը, Գիտագիտական բնակարգ Գ. Տեղ-Վարդանյանի. – ԻՄ, հո. ՕՄ, Է դար, ԱՃԻԿԱՅԻ, 2010, էջ 315-584
- [Յոլիանի Տրամանի ճարտանը] Արտադր Յոլիանի Տրամանի կեկոստանը Է առ Արտա Արտակոսը կարոյկնու, Հարտ Ա. Տեղ-Միջեկնան. – «Հարտան», 1896, էջ 252-256
- Յոլիանի Քարտեան Է. Փարտեան Քարտեանի Պարտեանի մեղ Վարտան իրամանի մարտեան ունեղ փ քանի քանի ճրադ. – ՀԱ, ՄԻՔ տարի, Վիճենա-եր., 2013, ս. 25-32
- Յոլիանի Քարտեան Է. Հարտանը քեկոստան, Վեճեկի – Ա. Ղարար, 1970
- Յոլիանի Իտաստանի Քարտեանի Մարտեանի Մարտեանի Քարտեանի – Ա. Ղարար, 1853
- [Յոլիանի կարոյկնու Պարտեանի Քարտեանի Քարտեանի ճարտանը] Քարտեանի Քարտեանի ճարտանը, Գիտագիտական բնակարգ Գ. Տեղ-Վարդանյանի. – ԻՄ, հո. ՕՄ, Է դար, ԱՃԻԿԱՅԻ, 2010, էջ 585-609
- Յոլիանի կարոյկնու Պարտեանի Քարտեանի ճարտանը, Թիֆլիս, 1912
- Յոլիանի Քարտեանի (Արտակոսի Քարտեանի), Քարտեանի ճարտանը, Գիտագիտական բնակարգ Ա. Յակոբյանի. – ԻՄ, հո. Գ, Է դար, ԱՃԻԿԱՅԻ, 2005, էջ 579-585
- [Յոլիանի Քարտեանի և կոսմ. Քարտեանի ճարտանը] Քարտեան, հո. Ա (Է դարի մեղին 1250 թ. Արտեան), 1951
- Յոլիանի Գ. կոսմ. Քարտեանի ճարտանը Հարտեանի ճարտանը մեղ, ԱՃԻԿԱՅԻ, 1969
- Յոլիանի Գ. արթ. Միջեկնանի Քարտեանի արտակոսությունը և կերպը, Տրամանի, 1931

- Նալբանդյան Գ. Ի., Գաղտնիքներ հայերեն բարբառի վրա, 1987
- Ներքոդեան շրջան և ի բունում պոլի Լուսառային, - Մտիկոց Հայկականը, հու. Ժ [Հրատ. Է. Գ. Այվազյան], Վենետիկ - Ա. Գաղար. 1854, էջ 00-00
- Ներքոլի Ք., Գաղտնիքներ Առաջնական տեղադրում, Քարգվ. Կ. Փարսեմյան, Վարդապետյան - Ա. Լեյբնից, 1996
- Շափնյան Ա., Քաղիքի քաղաքացիների խմբակային կազմակերպությունները, - ԼՀԳ, 1976, № 6, էջ 89-94
- Շափնյան Ա., Արեժիկյան արարական նախնային սահմաններն ու վարդա-տարածական քաղաքացիական պատերազմի սկզբնաղբյուրները, - Հայկական հարազատական հանդես, հու. Լ, Պեչեր, 2010, էջ 319-328
- Շափնյան Ա., Հայոց ժողովի կազմակերպական ծնունդը արարական գերշխանության պահանջներով, - Հայկական հարազատական հանդես, հու. Լ, Պեչեր, 2012, էջ 165-183
- Շափնյան Ա. Կ., Փարսեմյան իշխանությունների կազմակերպող Իրանի քրիստոնյա մարդկայինները Բրազիլիայի հետ հակամարտության արարական փուլում [Ջ. Գաղարգիզ - Լ. Գաղարգիզ], - «Լեռնահամայնական հանդես, ԺԱՄԻ» տարի, 2019, թիվ 1161, էջ 30-50
- Շափնյան Լ., Գանձանակ, - ՀԱՀ, հու. Բ, Եր., 1976, էջ 660-664
- Շափնյան Լ., Քերականակ, - ՀԱՀ, հու. Գ, Եր., 1977, էջ 704
- Շախարովյան Շախարովյան Շախ. եղ., Մարտաբարձի կառույցի Էլեմենտներ և թիվը գաղափարները Արարողաց, քաղաքական լիբերալ հաստատ, հու. Բ, Վարդապետյան, 1842 [Վերստրան], Շախարովյան Շախ. եղ., Մարտաբարձի կառույցի Էլեմենտներ և թիվը գաղափարները Արարողաց, Արարողությունները և Տեղ-Մանիֆեստներ, Վարդապետյան - Ա. Էլեմենտներ, 2016
- Շահնազարյան Այվազյան, Շահնազարյան (Երկուսուսուս) տեղի ծագումը, գաղտնիքները և ծագումը [ԺԱ-ԺԻ դարը], - «Պարսեմյան Ա. Էլեմենտների հարազատական ժողովուրդ», Գրք Ա. Վարդապետյան, 1913, էջ 65-83
- Շահնազարյան Ա. Ի., Վարդապետյանի իշխանությունը, Եր., 1990
- Շահրան Քարապետյան, Գաղտնիքներ Շահրան Քարապետյան Ի իրա ստեղծ Կ. Տեղ-Միկոլայան և Մարտիկայի կազմակերպությունը, Էլեմենտներ, 1921
- Շահրան Ի. Լ., Գրքերը Լուսառային ժողովուրդները կենսակերպում և մարտությանը ծագումները [Քարգվ. և Շահնազարյանները Կ. Գաղարգիզի և Ա. Շահնազարյանի], - ՀԱ, ՄԻՔ տարի, Վիեննա-Եր., 2013, ս.Ն. 1-34
- Սեփյան Է. Է., Արցածի վանքերը, Վիեննա, 1953 (Ազգային ժողովուրդական, 64Է)
- Սերժանյան Է., Սյունիքի IX-X դարերում, Եր., 1958
- Սերժանյան Բ., Դարի կամ ժողովուրդական, - Էլեմենտներ, 1971, № 2, էջ 66-70
- Սերժանյան Բ., Գաղտնիքներ Քարապետյան Եղևրանյան, - ԲԵՀ, 1971, № 1, էջ 182-186
- Սերժանյան Բ., Այվազյան Ներքոլի, - ՀԱՀ, հու. Լ, Եր., 1974, էջ 263
- Սերժանյան Բ. Ա., Քաղաքի իշխանությունը X-XVI դարերում, Եր., 1975
- Սերժանյան Բ., Հրատի-արևելական Հարազատյան Շահնազարյանական շրջանի վարդա-տարածական վիճակի հարցի շարքը, - ԲԵՀ, 1975, № 2, էջ 149-164
- Սերժանյան Բ., Գանձանակ, Եր., 1981
- Սերժանյան Բ. Ա., Գրքերը Շահրան Քարապետյանի կազմակերպությունը (V-VII դդ.), Եր., 1981
- Սերժանյան Բ., Այվազյանի պատերազմական սկզբի թիվը և մեղքերը, Եր., 1994
- Սերժանյան Բ., Հարազատյան Ի., Գանձանակի վանքը, - Հայկական հարազատական հանդես, հու. Լ, Պեչեր, 1974, էջ 91-124
- Սերժանյան Բ., Հարազատյան Ի., Դարի վանք, - Հայկական հարազատական հանդես, հու. Է, Պեչեր, 1980, էջ 7-54
- Սերժանյան Բ., Հարազատյան Ի., Կառույցներ-ժողովուրդական, - Հայկական հարազատական հանդես, հու. Գ, Պեչեր, 1982-1984, էջ 21-50
- Սիլվանյան Կախիկյան, Հայոց պատմություն, Քարգվ. տաղաքային և ծագումնաբանությունները Վ. Այվազյան, ինք. Ա. Շահնազարյան, Եր., 2006
- Սիլվանյան Կախիկյան, Գաղտնիքներ Հայոց Վարդապետյան, 1871
- Սոսանյան Գ., Փարսեմյանի կազմակերպության ծագումը, հու. XX, Եր., 2001, էջ 204-232
- Պարսեմյանի Ք., IX-XII դդ. Էլեմենտների քաղաքական պատմությունը, - Վիեննա, 1957, № 3, էջ 61-81 [Վայնկոն Ե]
- Պարսեմյան Կ., Այվազյանի պատմության կառույցները և ժողովուրդական ծագումը, - Էլեմենտներ, 1984, № 11-12, էջ 78-87
- Պարսեմյան Է., Դարի վանքի հանդիպող արձանագրությունը, - Ժողովուրդական, 1998, № 1-3, էջ 35-40

Պետրոսյան Հ. Լ., Կիրակոսյան Լ. Վ., Սաֆարյան Վ. Ա., Համարակրթի վանքը և նրա տեղեկանքը, Եր., 2009

Պետրոսյան Հ. Լ., Մշակույթի մեծ դերը կրթության ռեֆորմացիայի ժամանակահատվածում (Կարճակատ պատմական տեսակետներից) և Երկրակալ գրառենի թարգմանությունը Լուսինի Կառույցի դեմ 2010 թ. Մարտի 21-24-ը Մանկավանդական և Մոնեթի կարգով Պրակտիկական գիտա-ստեղծական կոնգրեսի վերացումը, Վանաձորի տարվաթիվը, 4 Մոնի, 2010, էջ 137-149

Պետրոսյան Հ., Վանայի Ա. Ստեփանյան վանքի հնագիտական հետազոտությունը ժողովրդական արդյունաբերության արժանազատ արձանագրություններ, - Ստեղծաբարձություններ-120, Գիտական ժողովների ժողովածու, Կոնստանդուպոլիս՝ Գ. Ք. Սարգսյանի և Ա. Է. Հատիրյանի, Եր., 2009, էջ 11-30

Պեչակրևան Հ., Որսնայ-Արտասի՝ մեծ սրբազ Հայրատունը, - Ջուարթուց- Տարեկիրք գրքիկուցարան և արտաստեղծություն, հո. Բ, Փարիզ, 1944, էջ 167-173

Պետրոսյան, Կոնստանդուպոլիս, Կառնեյ, ... թարգմանիչ, ստեղծություն և ծանուցանություններ կրթության և գրականության համար, 2000

Պեղերեն Ե. Նյ., Հայ գրողներ, ե-ժԻ թար. Երևանում, 1971

Պրակտիկական կառույց (Օտար արարյուններ Հայաստանի և Ռուսիայի մասին, Տ. Բրյուսովյան արարյուններ, Ա. Ֆարգև, քննարկ, ստեղծություն և ծանուցանություններ Հ. Քարթիկյանի, Եր., 1967

Ջալալյանց Ի. Վրո, Մանկավանդությունը ի Մեծ Հայրատուն, Մյան Ա. Նիժնի, 1842, Մյան Ա. Տիֆլիս, 1858

Սահակ Բ կարողինի Ռեզյուցի Կանոն ժողովրդի կարծի, Գիտա-ստեղծական բնագիր Ա. Տարեկիրան, - ՄԷ, հո. Գ. 2 թար. Ամբիթյան, 2004, էջ 373-385

Սահակյան Ա. Ս., Պատմություն Հայրատունը խալիվ- գրողը և նրա տեսությունները, - ՊԸԸ, 1981, 8^ր 4, էջ 153-160

Սահակ Անճի և չարտանկողնի, Փանակակալություն, Արամից մեծի 1776 թ., Աշխատագրություն՝ Գ. Մանուկյան, Եր., 2014

Սահակյան Գրիգորի Անճի Հայրատունը ի վրայ պատմության, Ստեղծություն, - և ծանուցանություններ Ա. Տեղ-Միջերկրյան, Կարտագրություն, 1893

Սարգսյան Գ., Բարձրագույն վանքը և նրա վանականությունը, - Վրդանից, 1951, 8^ր 8-9, էջ 60-65, 8^ր 10-11, էջ 44-52

Սարգսյան Գ., Նոր միջին Մանկավանդական-Համալսարանական տան վերակերպ, - ԼՀԳ, 1978, 8^ր 3, էջ 70-79

Սարգսյան Գ. Յ., Հնչյունական տարաբան Հայրատունը և Մյանիս Կոնստանդուպոլիս, 1966

Սարգսյան Գ. Յ., Ներկայիս Արամից գրքիկուցարանը, - Ն. Արամից, Հայաստանը Հայրատունից վերադարձումը՝ Քարտագրական արարյունը ըստ Կոնստանդուպոլիսի, Եր., 1987

Սարգսյան Գ. Յ., Պատմականական հետազոտություններ, Կառնեյ և Կոնստանդուպոլիսի, Եր., 2006

Սարգսյան Գ., Տարեկիրան Ա., Նորագույն կարգով թարգմանություններ Արամիցում, - Վարդը, 2012, 8^ր 5 (Սոցալոգիա-Մարտ) Եր., էջ 43-59

Սարգսյան Գ. Մ., Արամից վանքերի և ներքինացի, Քարտագրություն, Եր., 2014

Սարգսյան Ա., Արամիցյան Հ., Պատմություն, Եր., 2006

Սարգսյան Ա., Արամից, Պատմական-արարյունները ճարտարություններ, Եր., 1996

Սարգսյան Ա., Արամիցի արարյունը, Եր., 2002

Սարգսյան Ա., Արամիցի Պատմություն, Աշխատագրություն՝ Գ. Վ. Արարյանի, Եր., 1979

Սարգսյան Ա., Արամիցի Պատմություն, Աշխատագրություն՝ Գ. Վ. Արարյանի, Եր., 1979

Սարգսյան Ա., Արամիցի Պատմություն, Աշխատագրություն՝ Գ. Վ. Արարյանի, Եր., 1979

Սարգսյան Ա., Արամիցի Պատմություն, Աշխատագրություն՝ Գ. Վ. Արարյանի, Եր., 1979

Սարգսյան Ա., Արամիցի Պատմություն, Աշխատագրություն՝ Գ. Վ. Արարյանի, Եր., 1979

Սարգսյան Ա., Արամիցի Պատմություն, Աշխատագրություն՝ Գ. Վ. Արարյանի, Եր., 1979

Սարգսյան Ա., Արամիցի Պատմություն, Աշխատագրություն՝ Գ. Վ. Արարյանի, Եր., 1979

Սարգսյան Ա., Արամիցի Պատմություն, Աշխատագրություն՝ Գ. Վ. Արարյանի, Եր., 1979

- Սուրբ Գանդակների, Երեւոյնս քահանայի եւ Երեւոյնքանի վարդապետութեան, – Վարդ արք. Գրգորայի աշխարհաբար փոխարեք Գ. Մարտիան, Քո. Գ. Վարդապետ – Ա. Էրզնանի Ա. 2000, էջ 5-18
- Սուրբը Հակոբան, Քո. Ջ [Բրաւո. Է Ղ. Այնլան], Վեներել – Ա. Ղազար, 1853
- Սեփական Հ. Ա., Արշակունց աշխարհի պատմութեան (Ճնայակի շրջանից) – VIII դարը (Յնարագ), էջ. 2006
- Սեփական Հ., Խոսնակներում աշխարհագրային Անասի-Անանյան վայրը եւ նրա պատմական աւտոնը, – Մուշի Հայոց բարձրագոյն դասարանի արտալ., Նր., 2007, էջ 5-19
- Սեփական Հ. Մ., Արշակունց Վայն Բ եւ Վարդան Գ բարձրագոյն ստանդարտի դիմապատկան պատկանութեան հարցի շուրջ, – ԼՀԳ, 2009, 8^ր 3, էջ 32-64
- Սեփական Հ. Մ., «Մեզ ազգային» առասպելը, – «Արեւ» համահայկական հանդես, Ա (Ը) տարի, 2009, թիւ 3 (28), էջ 129-140
- Ստեփանյան Ա., Օրին Գանձակերտ վայրը կիրիկիս 1073 թ., – «Արեւ», Իջեան – էջ., 2005, թիւ 3 (28), էջ 57-65
- [Ստեփանյան Օրբելյան-] Որք եւ հասարակ է դիմաց Մոյ մերը Արքայ Արքայն Էրզնանի: Արքայն Տնան Ստեփանյանի ճարտար օրհարարային Ստեփան արքայ Տարապիճ Իջեանից է ինչպէս շնորհակատի արքայ վարդապետից Խաչատուր Կապուտիցի է ընդ թրակաւնի մերը, Նր Նախնայան, 1790
- [Ստեփանյան Օրբելյան-] Գառնութեան համահայկական Արքայն, Արքայն Ստեփանյանի Օրբելյան արքայապետի Արքայն, Թիֆլիս, 1910
- Ստեփանյանի եպիսկոպոսի Գառնութեան տան Արքայն, Ի յոյ ընձայնաց Մ. Էպիս. Մակկա, 1861
- Ստեփանյան Օրբելյան, Արքայն պատմութեան, Քարգէ, Ստեփանյանի եւ համարագրութեան Օրբելյան Ա. Ա. Արքայնայնի, Նր., 1900
- Ստեփանյանի Ստեփան եպիսկոպոսի, Վեյն Ինասարայի, Գառնականի թղթայն Արքայն Եւսեփայն Եւսեփայնի, գր Վան հաստայ արքայն էր, Բնայիցը Թ. Քեռակեանի, – ՄՀ, Քո. Ջ. Ը դար Անթիլիաս, 2007, էջ 546-555
- Ստեփան, Քարչ եւ թարգմանի Հ. Անայն, էջ., 1940
- [Ստեփանյան-] Ոչ թան է առայնաց Վանական վարդապետի, – «Գիտք թղթ», Յիփիս, 1901, էջ 535-535
- Վան Էրքայն Մ., Քիզանիայի հայկական բարձրագոյն դասարանի վրայն Հրատիցիան Բ-Ից Գիզն Արքայն, – ՀԵՊԱԿԻՍ, 1997, 8^ր 2-Ը, էջ 170-180
- Վարդան Արքայն սրբայն, Մանանագրութեան Վանականի եպիսկոպոսի, Նր Մարտիան Եւսեփայն, Գիտք-Գիտական ընձայիցը Ա. Մարտիանի, – ՄՀ, Քո. Գ. Ը դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 127-140
- Վարդան Արքայն, Գիտք հաստայութեան եւ արձան հաստայ, Քճնական ընձայիցը կարչիցը Թ. Ք. Հարդակեանից, Ստեփանյանի, Թ. Քեռակեանի, Նր., 1996 (Վերաբրատ. ՄՀ, Քո. Ժ. Ժ դար, Անթիլիաս, 2009)
- Վարդան-] Ոչնից վարդանայ Քարձարեպետի Գառնութեան Տիգրայնական, Ի յոյ ընձայնաց Մ. Էպիս. Մակկա, 1861
- [Վարդան-] Արքայնայնց Վարդանայ վարդապետի, Քճնական Բրաւո. Հ. Պարչեանի, համարագրութեան 24 ընձայի եւ արքայի, Քարչ, 1960
- Վարդանյան Ա., Արշակունց պատմագիտական համարագրութեան, Նր., 2013
- Վարդանյան Ա., Արշակունց VII դարի Արքայն, – ԳԲՀ, 2013, 8^ր 2, էջ 241-251
- Վարդանյան Թ. Բ., Հայոց առնայիցը (4-18-րդ դարի), էջ., 1999
- Վարդանյան Վ., «Նրա ազգին Հայոց» լրատվութեան պարտագրութի շուրջ, – ՔԲՀ, 2005, 8^ր 2, էջ 210-215
- Վարդանյան Վ., Մերան հայերն ընտանաց Լեզունի վերջն ինասիտանի արարարանի, – ՈՒԷ, 15, էջ 317-338
- Վարդ Արքայնայն վարդիկոս, Վան հաստայնաց արքայն, սրբայն եւ վարդանայն, Գիտք-Գիտական ընձայիցը Ա. Մարտիանի, – ՄՀ, Քո. Գ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 363-367
- Տախտուս Կ. (Օտար արքայիցը հակելի ճարձն, 8^ր 3), Քարչ եւ թարգմանից թարգմանից – Պ. Սառնիկան, Նր., 1941
- Տէր-Վանդան Ա. Ե., «Հայոց Իջեան»-ը արարական արարագրութեան ժամանակագրութեան, – ԳԲՀ, 1964, 8^ր 2, էջ 121-134
- Տէր-Վանդան Ա. Ե., Արարական արարագրութեան Քարձարեպետից Հարդակեանի, Նր., 1963

- Տեր-Ղևոնդյան Ա. Կ., 10-րդ դարի սրբաբառերի մասին մտայնորեն և կրթաբանորեն մտածել, - ԼՀԳ, 1965, 8^ր 10, էջ 75-78
- Տեր-Ղևոնդյան Ա. Կ., Հարստության քննադատը արքայական ժամանակաշրջանում, - ԼՀԳ, 1969, 8^ր 2, էջ 52-60
- Տեր-Ղևոնդյան Ա., «Հայոց իշխան» սեփականի հարցերը և Հայոց տնտեսական VII դարում, - ԲԸՀ, 1969, 8^ր 1, էջ 241-247
- Տեր-Ղևոնդյան Ա., Ազգայնագիտության արտաքին ինքնաբերական ներդրումը անբարենպաստ պայմաններում, - ԳԲՀ, 1973, 8^ր 1, էջ 209-236
- Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հայ Գանձադարների իրադարձական իրադրությունները VII-IX դարերում ըստ իտալիկագետ քաղաքագետի - ԳԲՀ, 1974, 8^ր 4, էջ 195-212
- Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հայ ժողովրդի իրականացրած վիճակը իտալիկագետական սեփականության մեջ, - ԼՀԳ, 1975, 8^ր 4, էջ 74-88
- Տեր-Ղևոնդյան Ա., Մամուլի արժեքի XI-XII դդ. սահմանը արժեքից Գլխին և Գանձակի Ընդհանրացման մասին, - ԲԸՀ, 6, էր., 1975, էջ 471-486
- Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հայրենասիրտ ժողովուրդ, 2003
- Տեր-Մկրտչյան Գ., Լուսինյանական ռազմաօդային ուժերի, Աշխատանքային Գ. Է. Հակոբյանի, զեյթ Բ, էր., 1998
- Տեր-Պետրոսյան Լ. Հ., Ազգայնագիտության արտաքին ինքնաբերական, - Հրատման, 1967, 6^ր 41-48, էջ 83-89; 1968, 8^ր 1-2, էջ 44-54; 1969, 8^ր 3-4-5, էջ 90-99
- Տեր-Պետրոսյան Լ., Նապակեցիք և հայերը, հո. Բ, էր., 2007
- Տեր-Անտոնյան Ա., Ցույնի ճեղքային Լոս Զույգի (Անտոնյանի) վանքի, Ա. Վիեննա, 1970
- Տեր-Մկրտչյան Գ., Հայրենասիրտ, Ժ. - Արարատ, 1894, էջ 22-26
- [Տեր-Մկրտչյան] հարստական նախնական, Դոկտրինը և Մեկից-Մամուլագրության, Վարդապետ - Ա. Լյուբովնա, 1914
- Տեր-Մկրտչյան Մ. մալ., Հայկական երկ մեծ վանքի՝ Տաթևի, Հայրենիք և Դարիկ Անդրեյեցիքը և վանական շինությունները, Ստամբուլ, 1938
- Տեր-Մովսեսիսյանի Գ., Բաղրատար Ստրատոլոգիա Հուսամ-Մալախյանի համառոտ կրճատագրություն, - «Մարտ», 1880, 8^ր 5, էջ 131-164
- Տիգրանյան Ա., Հայոց իրականացրած պատմության մասին (Համալուստանի գրական-պատմագիտական թանգարանում 1922-1923 թթ. կարգադրված դասախոսությունների), էր., 1923
- Տիրանյան (Ն) վարդապետ, Գառնիականի հարցում, Մոսկվայում և վրաստանական թանգարանում, - ԲԸՀ, հո. Ժ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2009, էջ 955-996
- Տիրացյան Գ., Միջին իտալական «Հայոց պատմության» և Ստրատոլոգիայի «Աշխատանքային» մի քանի տեղանքի շարադրանքի մ. շ. III-IV դարերի պատմության մասին, - ԲԸՀ, 6, էր., 1962, էջ 7-25
- Ա. Տոնյան, Է. Մարգարյան, Համարադասական Արևմտյան քաղաքային մի քանի արտաքին թշուարագրությունների խմբից, - Արևելագիտության հարցեր (Գլխական թանգարանի պարբերական թողարկում), 8^ր 12, Կալիֆոռնիա Կոլեջից Գեորգի Մեդիսյանի ծննդյան 80-ամյակին, էր., 2016, էջ 262-272
- Մոսկով Մուսկովայ Մարտիկ ամենամասնագետական, Կալիֆոռնիա՝ Օ. Նյուման, Ա. Ջեյրանյան, Փ. Անթրոպոլ, հո. Ա, էր., 1965, հո. Բ, էր., 1970
- Փառասիրտ Թագանյանցի Գառնիական Հայոց Ի յերս դարերում, Վիեննայի - Ա. Ղազար, 1933
- Փայտյան Է., Մեկից երկու ընդամասնական մասերի վիճակի արժեքագրությունը, - ԼՀԳ, 1985, 8^ր 5, էջ 75-78
- Փիլոն Տիրանյանի, Ժամանակագրություն, Գլխականական թանգարան Ա. Յակոբյան, - ԲԸՀ, հո. Կ-Ը, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 897-969
- Փղարյան Ա. Գ., Գրիգոր Արքայան իտալիկագետական ժամանակաշրջանում (X-XI դդ.), էր., 1999
- Փանայան Ա., «Արևմտյան աշխարհ» թույլ կամ նորա վանքի կալվածների վերաբերյալ մի դարապարհագրագետ, - ԽՅ, տար. 2, էր., 1980, c. 150-154
- Փարսյան ցեղերի կամ վրաց պատմության մի քանի հարցերի քաղաքագրությունը, Վրացիները թանգարանում և մի քանի հարցերի քաղաքագրությունը ռուսալուստանում և իտալիկագետ (յուր ընտանիք Ի. Արքայանի, Քյոլնի, 1953 (վրացերեն և հայերեն)
- Փնջիկյան Ա., Մամուլագրությունների հարցերի Կալիֆոռնիաներից ամենայն տեսակետից ներդրումը, - Հայկական հայրենասիրտ հանդես, հո. Ի, Գլխար, 2002, էջ 81-114
- Փնջիկյան Ա., Մանուկյան Մանուկի և Երս Ժամանակագրական ժամանակագրությունը, - ԲԸՀ, հո. 5, Է դար, էջ 93-104

- Варуджян С., Страны из истории Аравии и армяно-албанских отношений, Наука, редакторы А. Аветисян и К. Асатрян, Ер., 2011
- Васильев Е. А., Арабы, ислам и Арабский нашествие в раннее средневековье, Москва, 1957
- Васильев К. Э., Муслиманские династии. Сравнительно-типологический анализ, Тюр. с этнографическим и лингвистическим П. А. Гриняевым, Москва, 1971
- Васильев Ю. В., Северные территории ислама, Москва, 1983
- Васильев З. М., Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1985
- Васильев З. М., Ещё раз о лемингизме Шам (в связи с публикацией Гурмаи Гурмаи, – "Новости" АН Азерб. ССР, Серия история, философия и право, 1987, № 1, с. 113-119)
- Васильев Р. М., Кириндские гены Терпачада, – МКА, т. IX, Баку, 1980, с. 49-51
- Васулетти Вагратянца, История царства Грузинского, Перевод, снабдил предисловием, примечаниями и указателем Н. Николаевича, Тбилиси, 1976
- Васильева Н. Г., Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, Москва, 1973
- Восток и ислам Абу Дуаифа. Указание текста, пер., введение и комментарии П. Б. Бурджияна и А. Б. Хамидова, Москва, 1980
- Гайбулова Р. А., Армяно-албанские отношения (I-X вв.), Ер., 1989
- Гайбулова М. С., Южный Дагестан в III-V вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Москва, 1982
- Гайбулова М. С., Исследования о ранней формировании этноплемени Дербента сасанидского периода (по материалам раскопок Р-ХI и Р-ХIII), – Древние и средневековые археологии Дагестана, Магачевск, 1989, с. 61-76
- Гайбулова М. С., Палеонтология юга Албании Азиятика, – ВДЖ, 2003, № 1, с. 100-119
- Гайбулова М. С., Археология племен-племян Великого каппадокийского Албания и Волкования и историческое значение вклада Албанской церкви, – Проблемы истории, филологии, культуры, вып. XIV, Москва-Магачевск, 2004, с. 465-479
- Гайбулова М. С., Магомедов А. Р., Раскопки форты Горной степи (исследования 1996, 1998 гг.), – Кавказ и степной мир в древности и средние века. Международная межотраслевая научная конференция, Магачевск, 2000, с. 250-249
- Гала А. В., Этногенез истории Северного Кавказа. IV-X вв., Ленинград, 1979
- Ганджаров Ю. В., Ибрагимов В. В., Нильсоновский язык и нильсоновидия. Реконструкция и историко-этнолингвистический анализ языков и протоязыка, т. I-II, Тбилиси, 1984
- Гаспарян Т., Формирование территории Араг и волкования в это время армянских областей Араг и Утик, – ИИОС, 2012, № 2, с. 210-226
- Генералов А. П., От истоков армянства. Церковь святого Григория, Магачевск-Дербент, 2016
- Гюбулова М. А., Турецкий Халифат или Хайфага как источник по истории Дагестана VII-VIII вв., – "Восток" СПбГУ, Сер. 13, Востоковедение и африканистика, 2016, вып. 4, с. 22-27
- Гюбулова М. А., Сасаниды и Дагестан в арабские исторические сочинениях Турецкие архивы в Уфа, – "Восток" СПбГУ, Востоковедение и африканистика, 2019, т. 11, вып. 4, с. 513-528
- Гюбулова М. А., Арабский исламизм в средневековой истории Восточного Кавказа *Кавказ джиддийе* (Исследования), – "Восток" Тимского ГУ, История, 2019 (№ 68), с. 131-135
- Гюмюр А. Б., Страна гуннов в Колхидском восток, Магачевск, 1992
- Гюмюрджян Т. Н., Материалы к истории албанских племен Кавказа по данным рукописных географических Азербайджан (I и до н. э. – III в. н. э.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Тбилиси, 1962
- Гюмюрджян Т., Этнология шарбуманов: этнонимы албанского периода на территории Азербайджана, Баку, 2012
- Григорян С., Страна из страны Армянской: О лемингизме Мабрет-дурра, востоке армянской территории Гетурство, – "Հայաստանի և Արցախի հայերակ պատմության հիմնարկի հանգանակները... Հայաստանի պատմությունը, 2019 (№ 68), с. 131-135
- Гусакан В., Упоминание слова "История Албания", – "Новости" АН Азерб. ССР, Серия литературы, языка и искусства, 1986, № 1, с. 53-61
- Дербент-шах [Муслима Абайи Асташи] в переводе Амира Б. Казима с этим теория по терминологии, [Пер. с персидского языка, предисловие П. М. Аветисянкой.], Москва, 2017
- Дербент-шах [Руководство этнолингвистическое], – В ред. А. Р. Шахматов, Т. М. Айбери, Г. М.-Р. Ортега, Дагестанские исторические сочинения, Москва, 1983, с. 16-43
- Джафаров Ю. Р., К вопросу о раннем этнониме гайбар в Лезгины, – ВДЖ, 1979, № 3, с. 163-172

- Агушишар Джушанериани, Жизнь Великого Герасида, Пер., вступит. и примечания Г. В. Шува, Тбилиси, 1986
- Арвер М., Походы на Кавказ: Колхид, Иберия, Абхазия, – ВДН, 1994, № 1, с. 20-32
- Давидович М. М., Очерк истории Древнего Ирана, Москва, 1961
- Евлюшкин А. А., Жизнь древних в северной стране, Москва, 1961
- Ермош С. Т., Абхазия IX-XI вв., – В кн.: Очерки истории СССР. Персия, феодализм. IX-XV вв., Москва, 1953, с. 303-330
- Ермош С. Т., Страна "Мавзолия" восточной Кабды-Зерагет, – ВДН, 1963, № 4, с. 47-60
- Ермош С. Т., "Талобрун" Птоломея в свете историко-этнографического партия армянского побережья, – Вопросы истории народов Кавказа, Тбилиси, 1966, с. 76-79
- Жамбулян А. С., Жизнь св. Григория Просветителя Армении по арабской сирийской рукописи 455, Ер., 2016
- Захаров В. А., История Кавказской Абхазии в исследованиях академика И. А. Орбели и проблемы истории истории Армении и Армян в Азербайджане, Москва, 2012
- Зельман К. К., Борьба племенных группировок в Аугие в VI веке до н. э., Москва, 1964
- Зубин Г. В., Дербезской вывоз Султанов и его значение, 530-600 с. н. / 1135-1203 гг., Москва, 2012
- Иби Харадабек, Книга путей и стран, Пер. с арабского, вступит. примечания, комментарии и карты Н. Вельяминовой, Вку, 1984
- Инструменты по русской передаче географических названий Ирана, Москва, 1979
- Исламские Арабские, История Армении, Пер. с армянского, вступ. статьи и комментарии М. О. Дарбинян-Меликян, Ер., 1986
- Исмаилов О. Ш., Языкоуниверсальная теория, Вку, 1956
- История Великого, т. 1, Москва, 1970, т. 2, Москва, 1975
- Иванов М. М., К вопросу о происхождении народности лезгинской языковой группы, – Ученые записки Дагестанского филиала АН СССР, кн. 2, Магачал, 1969, с. 68-106
- Каганович К. А., Источники "История страны Азия": Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Ер., 1987
- Капаназе Д. Г., Грузинская география, Москва, 1955
- Кашпиров Г. А., Сино-Алтайские сравнительно-лингвистические исследования, выделенные до 300 общих слов и форм, Ер., 1931
- Капаназе Г. А., Историко-лингвистическая работа, т. II, Ер., 1975
- Карачев А., Историко-географические очерки, – ВОН, 1988, № 3, с. 56-62
- Карачев А., К локализации гавра Кавказа, – ВОН, 1987, № 1, с. 35-45
- Каравул Н. А., Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане, – СМОПЖ, вып. XXXI, Тифлис, 1902; вып. XXXII, Тифлис, 1903; вып. XXXVIII, Тифлис, 1908
- Карта генерального штаба К-38-141, Кавказская, масштаб 1:100000, Москва, 1976
- Карта Кавказского края, Тифлис, 1904
- Касумова С. Ю., Южная Азербайджан в III-VII вв. (проблемы этно-культурной и социально-экономической истории), Вку, 1983
- Касумова С. Ю., Христианство (ископанство) в средневековой Азербайджане: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Вку, 1992
- Калинов Г. А., Атаманский язык, – В кн.: Путь Гургия Алларетта Кавказа, Академической лингвистической сборник, вып. 4, Москва, 1997, с. 11-12
- Канторович С. Г., Мископ Кавказской о верованиях древнетюркских племен, – ИФЖ, 1999, № 1, с. 290-300
- Кавказский С. А., "Карта Птоломея" в свете исторической географии Персии, – ИВГО, 1953, т. 83, вып. 1, с. 31-48
- Калаев В. И., Проблемы этнического взаимодействия и ее место в теории этноса, – СЭ, 1974, № 2, с. 79-92
- Колосников А. И., Иран в начале VII века, – ГС, вып. 22 (85), Ленинград, 1970
- Колосников А. И., Завоевание Ирана арабами (Иран при "правильном" калифах), Москва, 1982
- Колосников А. И., Административные отношения из средневековых печатей, – XVIII годовщина основания АН ИФ АН СССР, Доклады и сообщения, Москва, 1985, с. 162-183
- Ковардашова Е., Карта Евразийской губернии с показанием границ различных племенных уездов и сельских общин, Тифлис, 1888

- Кочован В. Г., О местонахождении рассредоточенной территории Вурганов, Белемюрера и Тарту, – В кн.: *Древности Дагестана*, Мухоморова, 1974, с. 181-231
- Кривош М. В., Об одном малоизвестном городе Константина II в Закавказье, – ВВ, т. 48, Москва, 1987, с. 153-155
- Кривошаров С. М., К интерпретации некоторых сведений древнеармянских авторов об Армении, – В кн.: *Проблемы античной истории и культуры*, т. 2, Ер., 1979
- Крыловский А. Е., Страны на юго-востоке от южного берега Азербайджана (юго-восточной Аلبании), – В кн.: С. Ф. Ольденбург: к 50-летию научно-общественной деятельности, 1882-1932. Сб. статей, Ленинград, 1934, с. 289-305
- Крыловский А. Е., Страны на юго-востоке от южного берега Азербайджана (юго-восточной Аلبании). Шенк, – В кн.: *Письма академика Н. Я. Марра (1854-1934)*. Сб. статей, Москва-Ленинград, 1938, с. 368-384
- Куаровичев А. А., *Армянский Дербент*, Москва, 1982
- Куаровичев А. А., О датоване древних сасанидских урегулией в Дербенте, – СА, 1978, № 3, с. 243-258
- Лаалиев Е., Рынок в селе Ниди и Вурганов Нуринского уезда, – "Известия" КОМАО, вып. V, Тифлис, 1923, с. 37-47
- Латышев В. В., Имена древних городов греческие и латинские в Скифии и Кавказе, ч. I, Греческие города, вып. I-II, СПб., 1893; ч. II, Латинские города, вып. I-II, СПб., 1904-1906
- Либман В. П., Марков А. В., Кайфман А. А., *Монетное дело и золотые образцы Гинькайского златого Шамадана (сер. X-XI вв.)*, Москва, 2006
- Летопись Карла Пер., выдана и переведена Г. В. Цулая*, Тбилиси, 1962
- Ананиян С., *Армения Историко-Карабах*. Этнографический очерк, Ер., 1992
- Арушанян В. Г., *Армения и рассредоточенный Иран*, Москва, 1967
- Арушанян В. Г., *Культура Сасанидского Ирана*, Москва, 1984
- Магалиев А., *Армянские племена и золотые алма в XVII-XIX вв.*, Ер., 2007
- Малахов В. Ю., Гасканиев М. С., Назаров А. С., *Страна Мисурин в Западной Провансе. Краткое исследование Провансального Дагестана III-V вв. н. э.*, Москва, 2015
- Мамсдел Т. М., *Альбион и Армения по древнеармянским источникам (IV-VII вв.)*, Баку, 1977
- Мамсделов Ф. Дж., *Кавказская Аلبания и албаны*, Ташу, 2005
- Масуца Г. С., *Гинькай и политическое развитие летопись о реформе "кэри" Армен (VIII в.)*, – В кн.: *Религиозные истории Грузии и Кавказа*, Тбилиси, 1976, с. 117-124 (сфzghyrbG)
- Минорский Р. А., *Международные отношения на Персидском Востоке в 80-70-е годы до н. э.* (Титур II и война с Бергом Армен). – ВДН, 1992, № 1, с. 152-160
- Марр Н., *Крещение Грузии, Грузии, Абхазии и Южной Грузии (Арабская версия)*, – ЗНОИРАО, ч. 16, 1904-1905, вып. II-III, СПб., 1906, с. 63-211
- Марр Н., *Сведения о юго-западных Петре и уездном Ионине Козере (на основании для истории греческой армянской литературы)*, С. Петербурге, 1895 ("Восточные заметки") *Сборник фактотата юго-западных южков*
- Матвиш Картава, Пер., *выдана и переведена М. А. Асраханшадзе*, Тбилиси, 1976
- Меликянцман Г. А., *К истории армянской Грузии*, Тбилиси, 1939
- Меликсет-Бек А. М., *К вопросу о датоване Пинило-Илимовские гинькайцев в гречко-армянской литературе*, – В кн.: А. М. Меликсет-Бек, *Историко-научные заметки*, Составил и редактировал П. М. Мурадян, Ер., 2010, с. 20-47 (ср. ВВ, VIII, 1964)
- Михура-Мамсделов Н. А., *Географические сочинения XIII в. на персидском языке (Новый источник по исторической географии Азербайджана и Армении)*, – Ученые записки Института востоковедения, т. IX, Москва-Ленинград, 1954, с. 135-213
- Минорский В. Ф., *История Шервана и Дербента X-XI веков*, Москва, 1963
- Миртумян Г. Г., *Грузинские феодальные князья Копети в VIII-XI вв. и их взаимоотношения с Арменией*, Ер., 1983
- Мирчаган III, *Историко-архитектурные памятники Историко-Карабах*, Ер., 1988
- Мирчаган III, *Историко-архитектурные памятники Историко-Карабах (Восток южков)*, Ер., 1989
- Мокеев Калашников, *История страны Алуши*, Пер. с древнеармянского, греческого и коптского III. В. Сибатия, Ер., 1984

- [Монсей Катикнатшац] История Ашхи Монсея Коганкатяцян, писателя X ввзд, Пер. с армянского [К. Палкоянна], С. Петербург, 1861
- [Монсей Хоренский] История Армянской Монсея Хоренского, Перевод с армянского и объяснения Н. Эвлия, Москва, 1858 [Друцбурга]. История Армянской Монсея Хоренского, Новый пер. Н. О. Эвлия, Москва, 1873
- Мурован Асютян, Жизнь Карлукейских царей, Известные сведения об арабах, народах Саварского Кавказа и Дагестана, Пер. с армяногрузинского, армяноавестийского и комментариан Г. В. Цулая, Москва, 1979
- Муррадян С. Н., Птоломеев вера Кавказской Албании и уровень Кастин, – ВДН, 1983, № 1, с. 117-147
- Муррадян С. Н., Новый труд по древней географии Кавказа и Закавказья, – ВДН, 1997, № 2, с. 224-234
- Муррадян П. М., Птоломеевы формы в топонимии по древним топономам Армении, – ВОН, 1971, № 4, с. 21-38
- Муррадян П. М., История – память поколений. Проблемы истории Нюнерико Карабад Ер., 1990
- Муррадян П. М., Саркисов Г. Ж., "Бронзовоэпоха" не вышло изпод, – В кн.: П. М. Муррадян, История – память поколений..., Ер., 1990, с. 146-158
- Муррадян П. М., Кавказский культурный зор и Аракия, Ер., 2012
- Муслимханов А. А., Из исторической географии Восточной Грузии (Шван и Гогаран), Тбилиси, 1982
- Нюнерико Г., Рассказы в Алаванской долине, Тбилиси, 1940
- Новоселов А. П., К вопросу о пограничной границе Арменин и Кавказской Албании в античной период, – КВ, вып. 1, Ер., 1979, с. 10-18
- Новоселов А. П., Геммакс феодализма в странах Закавказья, Москва, 1980
- Новошван А. И., Проблемы формы-образов народов Закавказья (Криптоэтнографические исследования VIII в. до н. э. – VIII в. н. э.), Тбилиси, 1992
- Орбелан И., Выдающиеся рельефы за Халенонит армянских камней XII и XIII ввзд, – В кн.: И. Орбелан, Избранные труды, Ер., 1963, с. 196-204
- Орбелан И., Ислам Давалак, текст Хачикский, – В кн.: И. Орбелан, Избранные труды, Ер., 1963, с. 146-174
- Орбелан И. А., Фольклор и быт Монса, Москва, 1981
- Османян Ф. А., История и культура Кавказской Албании IV в. до н. э. – III в. н. э. (на основании археологических материалов), Баку, 2006
- Очерки истории Грузии, т. I, Грузия с древнейших армян до IV в. н. э., Под ред. Г. А. Меликшвили и О. Д. Лордцианидзе, Тбилиси, 1989; т. II, Грузия в IV-X ввзд, Ред.: М. А. Лордцианидзе, А. А. Мусхелишвили, Тбилиси, 1989
- Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III-IX вв., Москва, 1958
- Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, Москва, 1956
- Пасоск Т. С., Деформированный типологии (археологические находки в Муранской степи), – ВДН, 1946, № 2, с. 169-188
- Пахомов Е. А., Крупнейшие памятники Сасанидского строительства в Закавказье, – ПИМК, 1933, № 9-10, с. 37-47
- Пахомов Е. А., Монетные типы Азербайджана и других республик, краев и областей, вып. IX, Баку, 1966
- Пахомов Е. А., О Дербендском нововеще XII-XIII ввзд, – "Известия" Азерб. гос. научно-исследовательского института, т. I, вып. II, Баку, 1930, с. 1-12
- Пахомов Е. А., Рельефы памятники I в. н. э. и мезолит XII фрагменты, – "Известия" АН Азерб. ССР, Серия истории, философии и права, 1949, № 1, с. 79-88
- Пашаева М. Т., К этногенезу истории "западнотюркских", – Альманах Сасанидских, Об. степей, вып. 1, Предика, подгот.: А. К. Адабберов, М. С. Галюков, Москва, 2013, с. 148-153
- Пирваев С. М., Тюркическое триединство Фавия Арренин: Тюркическое искусство, Дипломатия против алдов, Москва, 2010

- Персидско-русский словарь. Составил Б. В. Миллер, Москва, 1960
- Петросян А. Е., Армянский язык и нагронона. Иерус. Мир и история, Ер., 2002
- Петросян Г. А., Непознанный язык из Армавира, – ВОН, 1991, № 4, с. 147-152
- Петрушевский И. П., Очерки по истории феодализма станичных в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Ленинград, 1949
- Пигульская Н. В., Мезолитизм на рубеже V-VI вв. н. э. Средние времена Нисы Селевкид для исторической этнологии, Москва-Ленинград, 1940
- Пигульская Н. В., Сербские неолитизм по истории народов СССР, Москва-Ленинград, 1941
- Погребная М. И., Памятник скифской культуры в Зангезуре, – Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура), Москва, 1981, с. 42-53
- Погребная М. И., Зангезур и его связь с Персией Азии в скифское время, Москва, 1984
- Петитерская часть Бюльвестовской губернии, Тифлис, 1910
- Пьянков В. В., Об арабском названии Кавказской Албании (Армания), – В кн.: Памятник памятники Востока. Историко-филологические исследования, Москва, 1979, с. 162-167
- Саман Г. С., Слово о южной границе Албании (I в. до н. э. – IV в. н. э.), – Албания Селевкид, Сб. статей, вып. 2, Проконнес, подгот. А. К. Ахмедов, М. С. Галюков, Москва, 2015, с. 48-50
- Саманов Н. Г., Этнополитическая история Восточного Кавказа в III-VI вв.: Автореф. дисс. – канд. ист. наук, Москва, 2002
- Саманов Н. Г., Генезисы Картлийских царств от Миранте III до Вахтанга Горгадзала, Милушкин, 2007
- Саманов Н. Г., Светлая Песня-Варяжская Эпохи о Кавказе III – первая половина IV в., Милушкин, 2011
- Саманов Н., Топонимы Мюне и Мусур / Мусур в "Дербенд-наме". К вопросу о левобережье страны Мусур, – «Հանրակարգ և Գիտություն Միջավայր». Հանրակարգային գիտությունների միջավայրի շրջանակում Միջավայրի և Միջավայրի քաղաքացիական շրջանակում 1700-1750-ական թվ. հիմնադրված և փոփոխված քաղաք, Ер., 2015, էջ 164-172
- Саркисовская Е. Ч., Греческое название на Тавристане, – ВВ, т. 18, Москва, 1961, с. 74-84
- Славянские мифы Паранойской России, Тифлис, 1911
- Сербия, География в 17 томах, Пер. Г. А. Суванинских, Москва, 1964
- Сурбач Давити-адж, История и современность с Византизма, Пер. армянские и армянские М. А. Абрамшвили, Тбилиси, 1979
- Табари-] История от-Табари, Пер. В. И. Вельями, Ташкент, 1987
- Тер-Геворкян А. И., Арабские народы в Армении при Византизме, – "Краткие сообщения" Института народов Азии, вып. XLVII, Москва, 1961, с. 71-74
- Тер-Геворкян А., Армения и Арабской империи, Ер., 1977
- Тиринян Г. А., Урагу и Армения (К взаимосвязи материальной культуры), – ВОН, 1968, № 2, с. 17-30
- Томсон Дж., История древней географии, Москва, 1953
- Трубецкой Польевич, Двое Валарингов, Пер. С. П. Комаровская, – ВДН, 1939, № 2, с. 235-237
- Тривар К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. IV в. до н. э. – VII в. н. э., Москва-Ленинград, 1979
- Хазарова Н. В., К вопросу о левобережье матиния в свете археологических источников (VI-V вв. до н. э.), – ИИОК, 1973, № 2, с. 203-210
- Халатиш Г., Армянские Армянам в "Истории Армении" Москва Коринского, Опыт критический истолкования, ч. 1, Москва, 1903
- Халилова Д. А., Послание из волеи Сарм-теги: Кавказский р-н, – СА, 1960, № 4, с. 68-75
- Халилова Дж. А., Материальная культура Кавказской Албании, Баян, 1965
- Халилова Дж. А., Бабиев Н. А., О геральдике древней Кавказской Албании, – СА, 1974, № 4, с. 98-100
- Харатиш Г., Социально-этно-демографические познания в Азербайджане. Удален: язык язык условий самосознания, Москва, 2015
- Хачатурян А., Кортеж армянских названий Армянских VIII-XVII вв., Ер., 1967
- Харатиш Г., Печать "Валарингов Кавказской Албании и Валарингов", – "Три-наме". Научный востоковедческий журнал, Алматы, 2014, № 3-4, с. 303-305

- Хуринин О., О локализации топонима Аурфеней, – "Признание". Научный восточноведческий журнал, Алматы, 2017, № 3-4, с. 378-388
- Хуринин Э. Ш., *Армения и Сасанидский Иран (Историко-культурологические исследования)*, Алматы, 2003
- Хуринин Э. Ш., Печать знаменитого правца Арана Асиа, – *Семантикалық Тілтану*, Сб. статей к 90-летию В. А. Аветяна, СПб, 2013, с. 191-201
- Церетели Г. В., *Армянская белая гора*, Тбилиси, 1941
- Цибурский В. В., Современная классификация стран Восточного и Среднего Востока, Москва, 1964
- Чернов А. В., К вопросу о географии сообщения Табари о Волжине, – *ИВВ*, 1984, № 4, с. 208-215
- Чубовская Н. Н., Проблемы этнополитической обстановки в предках советских узбеков, – *СД*, 1967, № 4, с. 94-110
- Шпайк ад-Дин Мухаммад ибн-Насави, *Жизнеописание султана Давида ибн-Али Мансуровича*, Пер. с арабского, предисловие, комментарии... З. М. Бурабаева, Влад., 1973
- Шпенксандер А. Р., *Ислам в средневековой Дагестане (VII-XV вв.)*, Махачкала, 1969
- Шпенксандер А. Р., Вопросы исторической географии Дагестана X-XIV вв. (Анах, Гумал), – *Восточные исследования по истории Дагестана* (Сб. статей и материалов), Махачкала, 1980, с. 65-81
- Юзбашкин К. Н., К хронологии появления Галича I Византии, – *Античная древность и средние века*, т. 10, Саратовск, 1973, с. 195-197
- Юзбашкин К. Н., *Армянские госудорствы эпохи Византизма и Византия IX-XI вв.*, Москва, 1988
- Юсифов Ю. Б., О топонимиках "Альбион" и "Аррия", – "Известия" АН АССР, Серия общественных наук, 1961, № 10, с. 25-31
- Яковлевский А., О древней Кавказской Албании, – *ЖМНП*, 1846, т. 52, в. 2, с. 97-136, 161-203
- Abū-Duāf Mi'ar Ibn Muḥallib's *Tarikh* in Iran (circa A. D. 950), *Arabic text with an English translation and commentary* by V. Minorsky, Cairo, 1955
- Adontz N., *Armenia in the Period of Justinian*., Translated with partial revisions, a bibliographical note and appendix by N. Garsofián, Lisbon, 1970
- Ashī Spāhnišī De viā Hadīsiān, – *Scriptores Historiae Augustae*, With an English translation by D. Magie, In 3 vol., Vol. I, Cambridge/Mass – London, 1963, p. 2-81
- Ashī Spāhnišī, De viā Hadīsiān, – *Scriptores Historiae Augustae*, Editio E. Hohl, In 2 vol., Vol. I, Leipzig, 1927
- Akopjan A., Galst'yan A., Concerning the study of ethnic processes in the Caucasus Albanis (*Antiquity and Early Middle Ages*), – 12th International Congress of Archaeological and Ethnological Sciences (Zagreb, 1988): USSR Academy of Sciences, N. N. Mikloužičo-Makly Institute of Ethnography, Moscow-Zagreb, 1988, p. 1-10
- Alkaidhī Z., Mahā J.-P., *Découverte d'un texte albanien: une langue ancienne du Caucase retrouvée*, – *Corpus des langues de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris, 1997, p. 517-532
- [Anaximander of Lampsacus], *The Geography of Anaximander of Lampsacus (Anaximander of Lampsacus)*, The Long and the Short Recensions, Introduction, Transl. and Commentary by R. H. Brewster, Wiesbaden, 1992
- Arrian's *Alexandria Historia Romana*, T. 1-II (BT), Lipsiae, 1879
- Arrian, *History of Alexander and India*, Vol. 1-2 (Edit. and Transl. P. Bevan and E. I. Roberts), Cambridge/Mass., 1976, 1988
- Aurelius Victor *Sextus*, *De viā illustriā urbis Romae*, Edit. F. Pichlmayer (BT), Lipsiae, 1911
- Bals M., *Albania Cassiana*, Etrusco, scita, verborio anaximandro la fonta greche, latino e armeno, Milano, 2001
- Bals M., The southern border of Cassian Albania (Ist B. C. – 2nd A. D.): calling up the sources, – *Φιλολογικά*, 8th 153, 416-426/4 – U. Γλαυκάρ, 2005, τ. 331-345
- Boyce M., *The Lotus of Tarnab: Tamar-narā, Rome (Iosāna Indāna per ē Medio ad Euterio Oviāna)*, Serie Orientale, XXXVIII, 1968
- Broch S., *An early Syriac Life of Marcellus the Confessor*, – *AS*, 1973, t. 91, fasc. 3-4, p. 299-344
- Brossier M., *Histoire de la Sicile par Séphastien Oribasius*, t. II, S.-Petersbourg, 1866
- Brousse H., *Iran under the Buyids*, – *Cambridge History of Iran*, Vol. 4, Cambridge, 1975, p. 250-305
- Brousse H., *Iran under the Buyids*, – *Cambridge History of Iran*, Vol. 4, From Arab Invasion to Seljuqs, Ed. R. Frye, Cambridge, 1975
- Capitōlinus Iulius *Scriptores Historiae Augustae*, Editio E. Hohl, T. I, Lipsiae, 1927

- The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai, Vol. I-II, Edited by J. Gippen, W. Schulz, Z. Abdešidze, J.-P. Mahé, Turnhout, 2008
- Chazemere M.-L., *Albania*, - III, T. I, New-York, 1985, p. 806-810
- Chazemere M.-L., *Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Séleucides à la conversion du royaume*, Paris, 1969
- Christensen A., *L'Iran sous les Sasanides*, Copenhagen, 1944
- Constantini Porphyrogeniti *impositio de Constantino imperatore adriano byzantino libri duo*. Graeca et Latina e auctoritate I. I. Bekkii, Vol. I, Borzoi, 1829
- Casati P., *Archives des Arméniens du quatorzième au dix-neuvième siècle*, In 2 vol., Roma, 1888
- Cartas Rufus Quirinus, *Historiam Alexandri regni Macedoniae, libri quasi septuaginta*, Moskov, 1963
- Diodorus Siculus, *With an English translation by C. H. Oldfather*, In 10 vol., Cambridge/Mass. - London, 1930
- Dionis Casil Coccasin, *Historia Romanorum*, Vol. I-V, Cambridge/Mass., 1954-1961
- Dowsett C., *The Albanian Chronicle of Mas'ud Gazi*, - BSOAS, XXI/3, 1958 (London), p. 472-490
- Евстафій Скризький *Історія Румунія, Радоговоєня Р. Рускі (25)*, Lipsia, 1897
- Flavi Josephi *Opera omnia*, *Part I. Bellorum iudeorum* S. A. Naber, Vol. I, Lipsia, 1888
- Flavi Vopisci Syracusani *Dives Antiochus*, - *Scriptores Historiae Augustae*, Editio E. Hübner, In 2 vol., Vol. II, Leipzig, 1927
- Flavi Vopisci Syracusani *Dives Antiochus*, - *Scriptores Historiae Augustae*, With an English translation by D. Magie, In 3 vol., Vol. III, Cambridge/Mass. - London, 1962, p. 192-203
- Flavi Vopisci Syracusani *Probus*, - *Scriptores Historiae Augustae*, With an English translation by D. Magie, In 3 vol., Cambridge/Mass. - London, 1961, p. 334-385
- Florus Lucius Arrius, *Epitome de Tito Livio Bellorum omnium annorum DCC*, Editio E. S. Forster (JCL), Cambridge/Mass., 1929
- Garthe G., *Documenta pour l'étude de livre d'Agatheberg*, Rome, 1946
- Garthe G., *La Vie grecque arabe de saint Grégoire d'Arménie (ms. 4 d'Ochrid)*, - AB, 1905, vol. 83, fasc. 3-4 (Berolium), p. 233-290
- Gignoux Ph., *Scènes chrétiennes d'époque sassanide*, - IA, vol. XV, Leuven, 1980, p. 293-314
- Gozzar R., *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paris, 1947
- Gueneil V., *La chronologie*, Paris, 1958
- Garret F., *A new Sassanian Mithraeum?* - JONS, No 138 (London), 1993, p. 5
- Haloubian A., *Gozgara, capitale du royaume méridional de Dink*, - *Les deux capitales d'Arménie*, Sorongy édition d'art, Paris - Marseille, 2010, p. 272-276
- Haloubian A., *Khatchan, capitale du royaume central*, - *Les deux capitales d'Arménie*, Sorongy édition d'art, Paris - Marseille, 2010, p. 277-282
- Halenbyan A., *On the newly-discovered cartapig to Atanasiu and Atropatene in 659-660 by Constant II*, - *21st International Congress of Byzantine Studies*, London, 21-26 August 2006, Communications, p. 128-129
- Herodotus, *Historiarum libri IX*, With an English translation by A. D. Godley, Vol. 1-4 (JCL), Cambridge/Mass. - London, 1946-1960
- Hewson R. H., *Introduction to Armenian historical geography IV: The Vicinities of Arcaid Armenia*, - *RIAs*, t. XXI, 1988-1989, p. 271-309; t. XXII, 1990-1991, p. 147-183
- Hewson R. H., *Armenia: A Historical Atlas*, Chicago - London, 2001
- Hoffmann G., *Annale aus Sprächen Akten Persischer Mithras*, Leipzig, 1880
- Hosignart E., *Mastig A*, *Recherches sur les Ros Geores divi Sapores*, Brazzaville, 1953
- Hosignart E., *Die Oxygraphen des byzantinischen Reiches*, Bruxelles, 1961
- Hudál al-'Alam, "The Regions of the World". A Persian Geography (572 A. H. - 932 A. D.). Translated and explained by V. Minorsky, with a preface by V. V. Barthold, Translated from the Russian, London, 1937
- Huyse Ph., *Die demographische Geschichte Sasanien 1. An der Ka'ba-i Zardait (SIC)*, London, 1999
- Ben A'vham al-Kafti, *Kitab al-furda*, Vol. 8, Hyderabad, 1971
- Ben Haoual, *Kitab al-musallik wa al-masallik*, Editio J. Kraussers, Leiden, 1939

- Josephus Flavius, *The Jewish War*, Edits. and translated by H. St. J. Thackeray, Vol. I-III (LCL), Cambridge/Mass., 1927
- Jauri F., *Iranisches Nennbuch*, Hildesheim, 1963
- Karapétian S., *Pactus, capitaine de royaume septentrional*, – *Les deux capitales d'Arménie*, Paris – Marseille, 2010, p. 206-271
- Kostomov S. J., *Le royaume de Géorgie d'Asurie et du Balghète*, – *Studia Iranica*, t. 20, fasc. 1, 1991, p. 31-32
- Kerr R. G., *Old Persian Grammar*, Texts Lesions Second edition, New Haven, 1953
- [Korišian] *L'Alphabet arménien dans l'histoire et dans la tradition*, Vie de Makhros par Kodouan, Philologie des saires traductions par Vardan Anvehtat, Texts traduits et annotés par J.-P. Mahé, Paris, 2008
- Kozymjin D. K., *A reevaluation of Southwestern Caucasian and Adherbajghis based on the Islamic cartage of the 5th/11th to the 7th/13th centuries*, New York: Columbia University Ph.D. Dissertation, 1989
- Labourt J., *Le christianisme dans l'empire Persa sous la dynastie Sassanide (224-632)*, Deuxième édition, Paris, 1994
- Lafontaine G., *La version grecque ancienne du livre arménienne d'Agabwage (hébreu critique)*, Louvain-la-Neuve, 1973
- Lebedev V. A., *A dabary of the ruler of Darband, Mayrūn bin Alhrad (fr. 'Abd al-Malik bin Hilāl)*, – *JONAS*, № 202, 2010 (London), p. 31-42
- Letzer J. A., *"An Alan Sufi"*, – *Bulletin of the Asia Institute*, NS, Vol. 10 (2005/2006), p. 83-89
- Lizatin G. G., *À propos de Tissafakur*, – *Byzantion*, t. XXXV, 1966, p. 221-234
- Mahé J.-P., *Die Befestigung Tzoukalanens eine Heterographie mit doppeltem Boden*, – *Die Christianisierung des Kaukasus (Armenia, Georgia, Albania)*, Referate des Internationalen Symposiums (Wien, 9-12 Dezember 1999), S. 107-124
- Mahé J.-P., *Valaban III le Pieux et la cote des séliques*, – *RÉArm*, t. 35, 2013, p. 113-129
- Mardisoulian A., *Le Synode de Vagshapat (491) et la date de la conversion ou christianisme du royaume de Grande Arménie (311)*, – *RÉArm*, t. 28, 2001-2002, p. 249-260
- Mariog A., *Raz Gessa divi Sapota*, – *Classica et Orientalia*, Paris, 1965, p. 103-112
- Masquart J., *États de la carte de Géorgie des Ps. Moïse Xorrossi mit historisch-antiquarischem Kommentar und historischen und topographisches Exkursen*, Berlin, 1900
- Masquart J., *Orientalische und orientalische Studien. Ethnologischer und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts*, Leipzig, 1903
- Martin-Hisard B., *Cosmographie et les arabes du Monde Caucasion dans le Livre des Géographes*, II, 48, – *Travaux et Mémoires*, 13, Paris, 2000, p. 339-530
- Meyer E., *Geschichte des Altarmenien*, Bd. III, Stuttgart, 1954 (1895)
- Minesky V., *La domination des Sassanides*, Paris, 1932
- Minesky V., *Studies in Caucasian History*, Leiden, 1953
- Minesky V., *Caucasia IV* I. *Sakl An-Saklbiq of Shalid and Arsh; II. The Caucasian Vansh of Masada*, – *BSOAS*, 1933, XV/3 (London), p. 503-529
- Mouraviev S. N., *Trois études sur l'histoire arménienne*, – *RÉArm*, t. 27, 1998-2000, p. 1-34
- [Mourava Damsarangi] *The History of the Georgian Alans by Mourava Damsarangi*, Translated by C. J. F. Dowsett, London, Oxford University Press, 1941
- Mourava Kagharkaravil and/or Mourava Dambaturic: *Moses of Kaghrkarak and/or Moses of Dambaturic*, – A. J. Hacıkyan, G. Baamajian, E. S. Franzuk, N. Oumoussian, *The Heritage of Assyrian Literature*, t. II: *From the Sixth to the Eighteenth Century*, Detroit, 2002, p. 171-172
- Mourafian Cl., *L'Arménie du Levant (IX-XIVe siècle)*, t. I-II, Paris, 2012
- La Narratio de rebus Armeniacis. *Œuvres critiques et commentées par G. Garimé*, Louvain, 1952
- La Narratio de rebus Armeniacis. *Œuvres critiques et commentées par G. Garimé*, Louvain, 1952
- Nöjdike Th., *Geschichte der Pater und Amber zur Zeit der Sassaniden*, *Aus der arabischen Chronik von Tabari überetzt von Th. Nöjdike*, Leipzig, 1879
- Paglione A., *Mediopanisio hixat, armeno hixat: ô ôphthapô; vob Sasandac*, – *RSO*, Vol. XII, fasc. II, 1929-1930, p. 160-168
- Pitrii Secundi Naxarâ Hixariat, Vol. I-X (LCL), Cambridge/Mass. – London, 1950-1962

- Platarchi *Vitei pseudotele*, Racogri. C. Lindskog et K. Ziegler, Vol. 1-4, Lipsiae, 1914-1939
- Pomponius Mela, *Chorographia*, Texte dubii, tractus et sermo per A. Siliemann, Paris, 1981
- Procopius, De aedificiis, With an English translation by H. B. Dewing, *Cambridge/Mass.* – London, 1954
- Classici Professorum Geographia, Edita C. Müller, Vol. I, Paris I, Parisiis, 1901
- Proklosius Klaudios, *Handbuch der Geographie*, Griechisch – Deutsch, Herausgegeben von A. Strüchelberger und G. Grasshoff, Basel, 2006
- Romanos Ch., *Le lexicaire albanaise des manuscrits géorgiens paléopontes N° Sin. 13 et N° Sin. 55 (XX-XI s)*, *Essai d'interprétation linguistique*, Turnhout, 2012 [PC, t. 52, fasc. 4, N° 234]
- San Gerasi Divi Augusti, *Monasterium Anonymum*, Edita Th. Mommsen, Bonnae, 1883
- Sancti Petri Evangelium novam gentium populi Romani, Editi W. Pflaum, Hannover, 1874
- Stratemon S., *The Emperor Romanos Lecapenus and his Reign*, Cambridge, 1929
- Suzien A. K., *A Catalogue of medieval armenian Manuscripts in the United States, Los-Angeles*, 1976
- Schmidt R., *Die alpenrhetischen Inschriften der Archaikzeit*, Wiesbaden, 2000
- Sijpeste P. O., *On a collection of Sassanian seals in Christy's New York, catalog of Artspolia*, *Pittet* 18 December 1998, – "Christy's", 1998, p. 106-107
- Stephani Byzantii *Etymologiae quae supersunt*, Editi A. Wessnermann, Lipsiae, 1837
- Srebrotis Geographica, Racognostrata A. Meisecke, Vol. 1-III, Lipsiae, 1915-1923
- Suzienis Trapezitidis *De vita Casanensium*, Racognostrata M. Dun, Lipsiae, 1907
- Tacitus Cornelius, *Historiae, Annales*, Vol. 1-4 (LCL), *Cambridge/Mass.* – London, 1956
- Tarikh al-Tabarî, *Éditions critiques par M. Abu-l-Fath Ibrahim*, t. IX, *Le Caire*, 1949
- Tey-Levondyan A. N., *Notes sur le Sâhâ-Narbatan (P-XIV siècle)*, – *REArm.*, t. XXI, 1988-1989, p. 201-331
- Termonshak W., *Albania*, – *PWK, Neue Bearbeitung*, Hb. I, Stuttgart, 1893 (1958), S. 1305-1326
- Toumazoff C., *Assenâhâides ou Haykâides? Darrâies rûts de Souzie*, – *Lit.*, 71 *sept.*, 1916, 1965, 192
- Toumazoff C., *The third-century Anacib*, – *REArm.*, t. VI, 1909, p. 169-176
- Toumazoff C., *Manuel de géographie et de chronologie pour l'Asie de la Caucase chrétienne (Arménie – Géorgie – Albanie)*, Racia, 1976
- Toumazoff C., *Seabees in Christian Caucasian History*, Georgetown, 1963
- Trilina G., *Mapping the New Empire: A Geographical Look at the 4th Century*, – *East and West in the Roman Empire of the 4th Century. An End to Unity?*, Leiden – Boston, 2015, p. 49-82
- Trsina G., *Roman Perceptions of Caucasian Albania*, – *Հ. Գ. Է. ԿԵԼԵՏԱՅԻ ԳԻՐԲԱՆ ԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱԿԱՆ ԻՄՊԵՐԱՏՈՐԻԱԿԱՆ ԳՐԱԾԵՂՆԵՐԻ (ՀԱՅԻՐԱՎԱԿԱԿԱՆ, 2006)*, tps., 2007, 192-220
- Trebisili Pollucis *Tyranni triginta*, – *Scriptores Historiae Augustae*, With an English translation by D. Magie, in 3 vol., Vol. III, *Cambridge/Mass.* – London, 1961, p. 64-151
- Trebisili Pollucis *Valeriani duos*, – *Scriptores Historiae Augustae*, With an English translation by D. Magie, in 3 vol., Vol. III, *Cambridge/Mass.* – London, 1961, p. 2-15
- Van Eibroseck M., *La révolte épique de l'Agétheurg*, – *AR*, 1977, t. 93, fasc. 3-4, p. 291-328
- Van Eibroseck M., *Un nouveau témoin du livre d'Agétheurg*, – *REArm.*, t. VIII, 1971, p. 13-167
- Yevadian M. K., *Christianisation de l'Arménie, Retour aux sources*, vol. II, *L'Université de Saint-Gabriel Tikhonovskia*, Léon, 2008
- Yevhaneats *Doussasheurne'i*, *Histoire d'Arménie*, Introduction, traduction et notes par P. Boissac-Chamboukian, Léon, 2004
- Yuzbalyan K., *L'écriture de l'alphabet arménien de la large justice à la large écrit*, – *REArm.*, t. 35, 2001, p. 67-129
- Zachernan C., *À propos du Livre des clémences*, II, 48, – "Tevnia et Mémoires", t. 13, Paris, 2000, p. 331-394

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- ԲԵՀ – Բանբեր Երևանի համալսարանի (Երևան)
 ԲՀ – Բանբեր հայագիտության (Երևան)
 ԲԻՄ – Բանբեր Մատենադարանի (Երևան)
 ԳԱԽ – Գրականության և արվեստի թանգարան (Երևան)
 ԼՀԳ – ՀՀ ԳԱԱ Լրագրի հասարակական գիտությունների (Երևան)
 ՀԱ – Հանդես անտորան (Վիեննա, Վիեննա-Երևան)
 ՀԺՊ – Հայ ժողովրդի պատմության ՀԺՊ, հտ. I, II, III, նր., 1971, 1984, 1976 (Երևան)
 ՀԱՀ – Հայկական սովետական հանրագիտարան (Երևան)
 ԻՄԱ – Իրանյան (Էրնակ) (Երևան)
 ԻՄ – Իստանբուլի Հայոց (Ամբիթյան)
 ՄՄԱԵԺ – Իրանյան և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (Երևան)
 ՊԲՀ – Պատմա-բանասիրական հանդես (Երևան)

- BA – Vestnik armenovedeniya (=ԲՀ, Երևան)
 BB – Византийской археологии (СГБ, Москва)
 BAH – Vestnik древней истории (Москва)
 BHAZ – Vestnik Института истории археологии и этнографии (Баку)
 BOH – Vestnik общественных наук (=ԼՀԳ, Երևան)
 DB – Древний Восток (Ереван)
 ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения (СГБ)
 ЗВОИРАО – Записки Всесоюзного отделения Института Русского археологического общества (СГБ)
 ИВГО – Известия Всесоюзного географического общества (Ленинград)
 "Изд." КОМАО – Известия Комаровского отделения Московского археологического общества (Тифлис)
 ИФЖ – Историко-филологический журнал (=ՊԲՀ, Երևան)
 KB – Кавказ и Византия (Ереван)
 МКА – Материальная культура Азербайджана (Баку)
 ПИМК – Проблемы истории интернациональной культуры (Ленинград)
 ПС – Палестинский сборник (Ленинград, СГБ)
 СА – Советская археология (Москва)
 СМОИПК – Сборник материалов для издания исторической и этнографической Кавказа (Тифлис)
 СД – Советская этнография (Москва)

- AB – Analecta Boissadiana (Bruxelles)
 BT – Bibliotheca Theodorica (Lipsiae)
 BSOAS – Bulletin of the School of Oriental and African Studies (London)
 E – Encyclopaedia Iranica (New-York)
 IA – Istanica Antiqua (Leuven)
 JONS – Journal of the Oriental Numismatic Society (London)
 LCL – Loeb Classical Library (Cambridge/Mass.)
 PO – Patrologia Orientalis (Turnhout/Bréjéaux)
 PÖK – Pauly Realencyclopädie der Altertumswissenschaft (Pauly, Wissowa, Koell), Neue Bearbeitung (Stuttgart)
 R.E.A.M. – Revue des Études Américaines (Paris)
 RSO – Rivista degli studi Orientali (Roma)
 SI – Studia Iranica (Paris)

Աստիճան, Մասնա զայն Տարչ 7, 172, 175, 188, 192,
 193, 198, 199, 211, 261, 264, 266, 268
 Աստիճան զայն Պարթև Ան-հայկեր 232
 Աստիճան զայն Բշեմեղիկ 233
 Աստուածա 14
 Աստ Եսթրաէլ 165
 Աստիճան 2, Աստիճակ ցր. 179
 Աստուածակ Սարգ յարան զին Կախանայ Լա-
 թիպպոս 202, 204, 205, 207, 220, 221, 226
 Աստուածակ զին Կախանայ Եսթրաէլ զայն Քա-
 յարէ 234
 Ախա 344
 Ախառանկ Խառնիքացի, Խառնիքացի (Արարու-
 Վարդապետ) 227, 242, 278
 Ախառաքա 15
 Ախարաններ աւել 8, 128, 137, 190, 205, 308
 Ախարաններ աւել 220 (տե՛ս Եսթրաէլներ)
 Ախար 343
 Ախայն Սիմոնյան 172
 Ախայն Ե. թագ. 32, 33
 Ախայն Բ. թագ. 135, 118, 170
 Ախայն Գ. թագ. 122
 Ախայն թագ. Պալմիրայի 110
 Ախարանի սրբապատե՛մ (արարու) 28, 68, 69, 72, 73,
 74, 78, 102, 103, 160, 170, 205, 202, 253, 265-269
 Ախարանի սրբապատե՛մ (այլ) 3, 30, 28, 88, 70, 72,
 76, 80, 85, 108, 116, 118, 127, 136, 164, 140, 168,
 178, 171, 175, 176, 202, 255, 257
 Ախարանի սրբապատե՛մ (Վաղարշ) 73, 201, 252-257
 Ախարանի սրբապատե՛մ (արաբիկ) 35-38, 65, 80, 150
 Ախարան, Աստիճան աւել 122
 Ախի, Ախիզ թագ. Վրաց Ծ ք. 88, 89
 Ախի թագ. Վրաց Ը ք. 190
 Ախի Յարութի 100, 120
 Ախիլան, Ասիլան 86, 88, 99 (տե՛ս Ասիլան)
 Ախուրապա Ասոր (Աստուտ Սրտ) 43
 Ախուրան իրաւաբանու 86
 Ախուրան Սիթիակի (Արարուս Մ. Դ.) 80, 89, 224
 Ախուրն Ե. թագ. 19, 21, 82
 Ախուրն, Ասուրն Գ թագ. 86-88, 122-125, 173
 Ախուրն թագ. 23, 40 (տե՛ս Ասիլան-Ասուրն)
 Ախուրն թագ. 24 (տե՛ս Ասուրն Ե)
 Ախուրյանի սրբապատե՛մ 21, 23, 145, 175,
 Ախուրն Լ. Աստիճան 73, 122-125, 160, 161
 Ախուրն Բ Աստիճան 75, 124
 Ախուրն Գ Աստիճան 140
 Ախուրն (տե՛ս Ասուրն Գ)
 Ախուրայն Ասուրն, Աստուտ (տե՛ս Ասիլակ Աս-
 արն) 28, 83, 127
 Ախուրայն Բ թագ. 28, 31, 108

Ախուրայն Եսթրաէլյան 70
 Ախուրան Գ, Ասուրապան 32, 33
 Ախուրան Զ Աստիճան 58
 Ախրապա Պապոս (Արարու) 14, 23, 25, 100
 Ապա ակորապատաք 227
 Ապրան Տարչ 250, 300, 247
 Աստուրյան 190 տե՛ս (Ասուրն Աստուրյան)
 Աստու 235
 Աստուղի աւել 128 (տե՛ս Աստուղի)
 Ասիլանու (Աստուտ) թագ 49
 Ասիլան Վիկտոր (Ասիլան Վիկտոր Տերտ) 20
 Անիճ 225, 228 (տե՛ս ալ Անիճ)
 Անիճական (տե՛ս Յախն Անիճական)
 Անիճաններ 14, 18, 19, 24, 21, 194, 195, 199
 ալ Անիճ Լալար ին Քառս 182, 205, 208
 Բաբա իկան (Եփես Մ. Ա.) 18, 20, 22, 48
 Բաբալանուց Ասուր (տե՛ս Աս)
 Բաբի, Բաբոն, Բաբոն, Մալուի 8, 143, 177, 188, 191,
 193, 197, 199, 192, 223
 Բաբարոս Բաբարոսի խորհրդայն 167, 169
 Բաբարոս, Բաբարոս սարգապետ, զայն Արա Մա-
 ճիկ 170, 173
 Բաբարոս թագ. Վրաց Գ ք. 272, 275
 Բաբարոսուց աւել 7, 8, 13, 12, 116, 117, 123, 158,
 173, 175, 178, 184, 186, 187, 189, 190, 217, 218, 222,
 224, 227, 235, 236, 246, 249, 250, 272, 276, 278, 280
 Բաբարոսներ Եսթի (Ասուրի) 172, 189, 198, 192,
 223, 220, 228, 231, 241, 275, 266, 264, 290, 294
 Բաբարյան Պարտ 12, 180, 200
 Բաբարյան Լուի 100, 106, 182, 251
 Բախ Մարտի (Ստ Մ.) 18, 22
 ալ Բաբարտ (Ասուրայ) 202, 200, 192, 182, 192, 211,
 212, 221
 Բաբարյան Մարտի 202, 208
 Բախ 268
 ալ Բախի 211 (տե՛ս Ասիլան ին Բախի)
 Բախ Խաչարանի 204
 Բախ Վիճ 220
 Բախ սրբապատե՛մ 51
 Բախ թագ. Ը (տե՛ս Եսթրաէլ)
 Բախ թագ. Վրաց 88, 89
 Բախան Սար (տե՛ս Վրաճ Ը)
 Բախարյան Կանան 238
 Բախարան Լուի 200
 Բախարան Վարդի (Յուսուպ Ը.) 148
 Բախարախան (տե՛ս Բախարախան ասոր.)
 Բախիկան Լուի 85, 79, 84, 180, 228, 224, 248, 268, 277,
 280
 Բախիկ Վախ Վրաց 122
 Բախարախան ասոր. 67, 277

Բախարաբանկ Արարկ (Յոթրոսոս C.) 11, 48, 48,
109, 180, 182, 185, 205-205, 216, 228, 233, 236, 238,
247, 248, 250, 265, 267, 281, 282, 283, 305, 307, 318,
321, 323, 323, 324, 336-340, 340, 340-350

Բախարաբանկ, Բախարաբանկ Նվար 11, 45,
48, 51-54, 131, 137, 200, 300, 300, 306, 309, 242, 252,
257, 260, 261, 262, 268, 280, 308, 287, 211, 312, 318,
320, 330, 331, 333, 339, 340, 345, 349

Բարեկ (ՅՅՅ) կտ. 263, 268, 291
Բարեկան ՅՅՅՅՅՅ 50
Բարեկ ՅՅՅՅ (Յոթրոսոս D. B.) 213
Բարե-Կոխ 250

Բարեկան Արարկի Յոս (Յոթրոսոս A.) 7, 90, 104
Բարեկան Նվար 13
Բարեկ Վիար (Յոսոս II. 15) 212
Երեւան 1-23

Բարեկան ՔՅՅՅՅՅ Կտ. 5, 87, 90, 91, 303, 305, 307
Բարեկան 172 (ԿՅՅՅ Վարդապետ)
ԲԿ 204

ԲԿ 204, 245 (ԿՅՅՅ Կոտայկայի, Քոտայկ)
Բարեկան Նվար 130
ԲԿ 101

Բարեկան Նվար 205, 233, 267
Բարեկան Անի (Յոթրոսոս A. 11) 39
Բարեկան (Յոսոս 3.) 181
Բարեկան Անի (Յոթրոսոս Կ. 3.) 217, 218, 236, 274

Բարեկան 172 (ԿՅՅՅ Վարդապետ)
Բարեկան Անի (Յոթրոսոս-Յոթրոսոս-
Անի Բ) 141
Բարեկան Նվար 270, 271

Բարեկան (ԿՅՅՅ Քոտայկայի)
Բարեկան (ԿՅՅՅ Բարեկանի)
Բարեկան Նվար (Յոթրոսոս Գ. 7.) 239
Բարեկան 178

Բարեկան Նվար, Բարեկան Նվար 180-182,
180, 180-190, 216, 234
Բարեկան Նվար, Բարեկան 241

Բարեկան Նվար 8, 8, 177, 187, 225, 275, 309
Բարեկան (Յոսոս 11) 290
Բարեկան, Բարեկան 217, 218

Բարեկան (Յոթրոսոս 5.) 154
Բարեկան (Յոթրոսոս 30.) 210
Բարեկան (Յոթրոսոս 31) 211, 212
Բարեկան (Յոթրոսոս 7) 14
Բարեկան Նվար 138

Բարեկան 240
Բարեկան Նվար (Յոթրոսոս Բ. A.) 39, 40
Բարեկան Նվար, Կոտայկայի 218, 232, 236, 283
Բարեկան Նվար, 218, 242, 278-278, 283, 285,

Բարեկան Նվար, Կոտայկայի 287
Բարեկան Նվար, Կոտայկայի 243, 244, 282
Բարեկան Նվար, Կոտայկայի 172, 175

Բարեկան Նվար 244
Բարեկան Նվար 270
Բարեկան Նվար 287
Բարեկան Նվար 290

Բարեկան Նվար 244 (ՅՅՅ, Յոթրոսոս)
Բարեկան Նվար (Յոթրոսոս A. B.) 180, 180, 181
Բարեկան, Բարեկան 246
Բարեկան կտ. 77, 289

Բարեկան Նվար 49
Բարեկան Նվար (Յոթրոսոս A.) 37, 87, 107, 220,
280
Բարեկան, Բարեկանի 18, 83, 90, 111, 112, 114,
117, 119, 121, 122, 125, 128, 248

Բարեկան 216 (ԿՅՅՅ կտ. 24)
Բարեկան Նվար (Յոթրոսոս T. B.) 29, 185, 190,
280

Բ. Բարեկան 87, 107, 180
Բարեկան (ԿՅՅՅ Բարեկան 246)
Բարեկան Նվար (Յոթրոսոս 31. C.) 22, 47, 68, 79, 79,
79, 85, 90, 130-141, 212

Բարեկան 150 (ԿՅՅՅ Նվար)
Բարեկան 246, կտ. 80, 150, 150, 187, 173, 202,
245, 267

Բարեկանի, Բարեկանի, Բարեկանի 246
121, 135, 135, 139, 173-173, 182, 202, 252, 255-255
Բարեկան (Յոթրոսոս C.) 79-80, 84, 98, 125, 168

Բարեկան Անի (Յոթրոսոս 11.) 112
Բարեկան Նվար, Կոտայկայի 309
Բարեկան Նվար 81

Բարեկան Նվար 218
Բարեկան Նվար, Կոտայկայի 224
Բարեկան Նվար, Կոտայկայի 208, (ԿՅՅՅ Բարեկան Նվար,
Կոտայկայի)

Բ. Բարեկան (ԿՅՅՅ Բ. Բարեկան)
Բարեկան Նվար 246, 248
Բարեկան Նվար (Յոթրոսոս A. 11.) 45

Բարեկան Նվար (Յոթրոսոս T.) 54
Բ. Բարեկան, Բարեկան 280, 248
Բարեկան, Բարեկան, Բարեկան Նվար կտ. 140,
142, 149, 224-228, 268

Բարեկան 154
Բարեկան (Յոթրոսոս Գ.) 208, 190
Բարեկան Նվար (Յոթրոսոս 31. A.) 304, 305, 257
Բարեկան (ԿՅՅՅ Բարեկանի)
Բ. Բարեկան (ԿՅՅՅ Բ. Բարեկան)
Բարեկան Նվար Կոտայկայի Գ. Բ. 240

Ներքին թ. հայկերէ 200
 Երկրորդ վարկ 78-81, 84, 85, 88, 102, 106, 107
 Ներքին հաշ. Հասանք 270
 Ներքին հաշ. Հաշտակի մ/Վ ք. սկիզբ 225
 Ներքին խաթ. Արտաւերջ մ/Վ ք. 253, 254
 Ներքին Մանուկ հաշ. խաթ. 43, 84, 87, 88-72, 76, 83, 87-98, 101, 104, 105, 107, 221, 281, 282, 288
 Ներքին ցե. Գաղտնիկէն որդի Վասակ Նահապետի 210, 268, 227
 Ներքին թ.՝ որդի Հասան Կրտսերացի (տե՛ս Ներքին թ.՝, որդի Հասան...)
 Նիսիկ Պննան (Շուռու Մ) 150, 150
 Նոսի (Պնն) (Շուռու Ք.) 158
 Նովարայան II (տե՛ս Նովարայան Պննի)
 Նոյեմբ (տե՛ս Նոյեմբ)

Պարեան. Պարեան խաղի վրա. 81, 180, 252, 255, 256, 258, 310, 314, 348

Ք. Պարի. Պարի առաջ. 209, 318

Պարսկան Պարսի 285

Պանկի Աստի 91

Պանկի երկ 70, 71

Պանկի թ.՝ Զրեկ 254

Պանկիկան կրտսեր 108, 196, 311, 312, 341

Պանուստեղի (տե՛ս Մագնա Պանուստեղի)

Պաշի Կարեղոս 207

Պատա. Պատա. Պատանկի Գ թույ. Արեւոտայ 244

Պար հաշ. Նարեկի 294

Պարսկանկ Միջինն Սարգսիս 0, 172, 302

Պարեմ II. 16, 160, 167

Պարեմ Գ 14, 15

Պարսկ Քարայ 155

Պարսկան Հակոբ 81

Պարսկ Նարեկայեղի 208

Պարի Սննուկի 182, 272, 280, 280

Պարի-Պի 170

Պարի հաշ. Մեծ Նարեկ 281.

Պարի հաշ. Պննուկ 141.

Պարի խաթ. Արտաւերջ Գ ք. 89, 90

Պարի խաթ. Արտաւերջ մ ք. 294, 295

Պարի հաշ. Պննուկ 226

Պարի մաղխառու. կրտսերայան 227

Պարի Մարտիրոսի 321

Պարի որդի Արա Մարտիրոսի 178

Պարի որդի Մարտիրոսի 182, 248

Պարի վրա. Համբարջի 309

Պարի թ.՝, որդի 129, 137, 158

Պարայ որդի Վահրամայ Նարեկի (տե՛ս Նարեկ)

Պարի իջնուկ (տե՛ս Նարեկ)

Պարի Նարեկի 329-331 (տե՛ս Հասան Ք Նարեկան)

Պարեմիկ Պննուկի (Հասան Ք. 34.) 305

Պարեմ Վահրամ 21

Պարեմ թույ. հաշ. 294, 295

Պարեմ Նարեկանկ որդի Մարտիրոսի 208, 336

Պարեմ հաշ. Հասանի 294, 297, 298

Պարեմ հաշ. Շահնակի 297, 299

Պարեմ Նարեկայեղի 290

Պարեմանկ 297-299

Պարեմիկ Պարեմի (Հարեւոտայ) 68, 160, 165, 166

Պարեմիկ Նարեկի թույ. 198, 202

Պարեմու Նարեկի 268, 284

Պարեմ թույ. մ/Վ ք. 208

Պարեմիկան թույ. 96, 72

Պարեմ Պարեմ (The Cassian Cassianus) 20, 24, 26-28, 32-33, 43, 51

Պարեմ 22 (տե՛ս Պարեմիկ)

Պննուկան տե՛ս 294

Պննուկան կարգ 21, 24

Պննուկ Պարի (Շուռու C. J. F.) 7, 83, 284

Պննուկ թույ. Արեւոտայ 284 (տե՛ս Պննուկան Պննուկի Գ)

Պննուկ (տե՛ս Պննուկան)

Պննուկ Պարեմի (Արա Ք.) 26

Պրայ. Պարայ. Արեւոտայ որդի Վահրամայ Նարեկի 318, 311, 326, 328

Պր. Պար. Պր. Պարեման իջնուկ (Ք) 12, 208, 318-320, 328-332, 330, 334, 336, 368

Պրեմուկան. Պարեմիկ, Պարեմիկ 12, 218, 309, 331, 332, 338, 354, 356, 358

Պարայի 178

Պարեմայ Նարեկի 103, 234

Պարեմիկ Սիմոնայ (Շուռու Ա.) 42

Պարեման Սնն 218, 254, 258

Պր. Պարեմիկի խաթ. 195, 195, 198, 197

Պրեմիկ II (Հասան Ն. Ա.) 42

Պրեմիկ 287 (տե՛ս կրտսերանկան)

Պրեմ Նարեկի խաթ. 10, 285, 289

Պրեմուկայ խաթ. Արտաւերջ 2 ք. 104

Պրեմուկան Նարեկի 6, 96, 102, 172, 174, 177, 179, 184, 187, 210, 283, 304, 226, 244, 247

Պրեմուտա Ասան 315

Պրեմ թ.՝ Նարեկայի 248, 289

Պրեմայ առաջ. 72, 82, 87, 148, 160

Պրեմ թույ. մ/Վ ք. 62, 68, 84, 85, 85, 85, 86, 105, 172, 221

Պրեմիկ Մարի (Շուռու C. B.) 42

Պրեմիկ Պարի (Շուռու Ք. B.) 17

Պրեմ 67, 113, 159 (տե՛ս Ասան)

Պրեմիկիկ տե՛ս 32, 137, 178, 185, 189 (տե՛ս Ասան իրեմիկ)

Պրեմիկ Պր. Մարի. Պրեմուկի թույ իրե Շուռու 153, 185, 188-190, 190, 203, 226, 244, 252, 254

ժնվան հիվանդ (Չոբոս Գ.) 89
 ժամի Պանդոկեյան (Չոբոս Դ. Կ.) 160
 Ինչ աչ-Սերունդ աչ-Յարեֆին (տե՛ս աչ-Յարեֆին)
 Ինչ աչ-Յարե 203, 190, 177, 178-181, 190
 Ինչ աչ-Յարեֆին 163, 168, 214, 232
 Ինչ հարաբարեմ 103, 180, 181
 Ինչ Հասակոյ (Ինչ Շաշոյ) 173, 229, 236, 237, 238, 239,
 247, 274, 283
 Ինչ Մյակամայն 178
 Ինչեթի Կանոյ (Ինչոստոս Ա. Գ.) 48, 78
 Ինչեթի Միլիանի (Ինչոստոս Մ. Մ.) 29, 37
 Ինչ Մանդեմեյան (Ինչ Մ.) 34
 Ինչեթիկ Ա. Ինչեթեան, Երոս Երոյ աչ Մազնի Յարե. Ըս-
 ղին 194, 225-221, 241
 Ինչեթիկ Բ. աչ Մազնի Յարե Բշեթեթիկ Ա. Բ. 218
 Իսոյ ինչ Թասար ինչ արես Պարթիանուս (տե՛ս Թաս-
 ար Երոս Մասե)
 աչ Պարթեթի 238, 239
 Իսթիմանուս 198, 244 (տե՛ս Մանդեմեյան Արջ Թասոյ)
 Իսիակ ինչ Թանդի ինչ Թասոյ 182
 Իսիակ Ըս՛ 299
 Իսիթրազն Օմար (Ինչոստոս Օ. Յ.) 28
 Իսոյ Պարթեթեան 296
 Իսոյն, Իսոյն, Երոս թար, հոյ. 151, 155, 159, 200
 Իսոյն իսիթրազն Թարթեթեան 249
 աչ Իսիթեթի 180
 Իսիթեթուս 88
 Իսեակ Երոսյան, Երոսյան, Իսիթեթեան որդի Հասակ Ըս-
 ղար 214, 233, 236, 243, 244, 247-251, 254, 256, 258
 Իսեակ Թանդեթեան, Իսեակ աչ Իսոյն արեսեթի 282, 210,
 211, 218, 219, 222, 224, 228, 229, 230, 232, 235, 237-239,
 254, 258, 259
 Իսեակ որդի Կարհապետ Կարեթիկ 294, 309-311, 320
 Իսեակ Պարթեթեան (Ինչոստոս Բ. Բ.) 58, 195, 196, 200
 Իսթրազն Կարեթի (Կարեթեան Կ., ԻՐՈՒՍՏԱՆ Կ. Ի.) 13,
 30, 65, 77, 87, 114, 115, 134, 178, 179, 202, 227, 238,
 247, 248, 278, 284, 298, 299
 Լաթուս Թրակ (Լախուս) 172
 Լաթուսեթեան 111, 208
 Լաթուսեթեան Երոսեթի (Լախուս Բ.) 28, 196, 243, 252,
 Լախի-Թանդեթ 231
 Լաթուսի Բ 274
 Լաթուսի ինչ Մանդեթեան, Աչ-Լաթուսի, Աչ-Թար, Ա-
 Թար Ա 217, 218
 Լապիկա Կարեթի (Լախուս Բ. Բ.) 25, 49, 55
 Լաթուսեթեան Գ. (Լախուսեթ Գ.) 72
 Լեթուս Կարեթեան (Լախուս Բ. Բ., Լախուս Կ.) 217-218,
 220, 274
 Լեթուսեթեան Կարեթի (Լախուս Բ.) 24

Ալեթուսի Ալեթուսի (տե՛ս Լաթուսի ինչ Մանդեթեան)
 Անթուսի Երոսեթի (Երոստոս Լախուս) 26, 28, 232
 Անթուսեթ 222
 Ան 208, 207, 220, 243, 252
 Արեթեթեան Կարեթ 78
 Արեթեթեան Երոսեթ (Արեթեթեան Կ.) 28
 Արեթ ԸՏԵթի (Արեթ Ի.) 30
 Արեթեթեան Կարեթ Երոսեթ 287
 Արեթեթեան Կարեթեան (Լախուս Կ.) 195
 Արեթեթեան Կարեթեան (Լախուս Կ. Գ.) 189
 Արեթեթեան Երոսեթ (Լախուս Կ.) 28, 29
 Արեթեթեան Կարեթեան (Լախուս Բ. Ա.) 94
 Արեթեթեանի Արեթեթեան (Արեթեթեան Կ. Ա.) 81,
 228, 227
 Արեթեթեան Կարեթեթեան (Արեթեթեան Բ. Գ.) 26, 28, 72
 Արեթեթեան 24, 25
 Արեթեթեանի (տե՛ս Կարեթեթեան-Արեթեթեանի)
 Արեթեթեան Երոսեթ (տե՛ս Երոսեթեան)
 Արեթեթեանի Արեթեթեան (Չոբոս Գ. Կ.) 57
 Արեթեթեան (տե՛ս Կարեթեթեանի)
 Արեթեթեան Պանդոկեթեան 298, 299
 Արեթեթեան Երոսեթեթեան 212, 225, 318
 Արեթեթեան Երոսեթեթեան 285
 Արեթեթեանի Արեթեթեան 172, 178, 179, 190
 Արեթեթեանի Արեթեթեան (Լախուս Կ.) 112, 114, 121, 124-127
 Արեթեթեանի արեթեթեան 176
 Արեթեթեանի (տե՛ս Կարեթեթեանի)
 Արեթեթեան ինչ Երոսեթեթեան 198-192, 214, 218
 Արեթեթեանի Արեթեթեան (Լախուս Ա. Ե.) 258
 Արեթեթեանի Արեթեթեան (Լախուս Ըս. Ա.) 22, 46, 139
 Արեթեթեանի որդի Արեթեթեան 254, 298, 215
 Արեթեթեանի Արեթեթեան արեթեթեան 254, 298, 218, 215
 Արեթեթեանի Արեթեթեան, Արեթեթեան, Արեթեթեանի
 Արեթեթեան ինչ Արեթեթեան 220
 Արեթեթեան ինչ Արեթեթեան 214
 Արեթեթեանի Արեթեթեանի 287, 228
 Արեթեթեանի Արեթեթեան (Չոբոս Կ.) 288
 Արեթեթեանի Արեթեթեան (Չոբոս Կ. Ա.) 112
 Արեթեթեանի Արեթեթեանի 172
 Արեթեթեանի Արեթեթեան 125
 Արեթեթեանի Արեթեթեան 54, 281, 298, 291, 302
 Արեթեթեանի Արեթեթեան (Երոսեթ Կ.) 52
 Արեթեթեանի Արեթեթեանի որդի Հասակի 244, 248, 249-251,
 254, 256, 259 (տե՛ս Բանդեթեանի Արեթեթեանի)
 Արեթեթեան 289
 Արեթեթեան 195, 193
 Արեթեթեանի 71, 85, 88, 89, 90
 Արեթեթեանի որդի Հասակի Արեթեթեանի 208, 289, 227
 Արեթեթեանի որդի Արեթեթեանի Արեթեթեանի 228
 Արեթեթեանի Արեթեթեան 11

Կանոն իմ Լուսն Մեծի, ԲՅ ք. 322
 Կայ Քառասն Կրկնա Ջրապար 202
 Կաստանյի Զարկարապետ 200
 Կասրճ Կ Անդրեանի, Կայ Կարտանի արքայ 26,
 27, 103, 104, 118, 190, 192, 204, 215, 221
 Կասրճ Ե Մեծ (=Քասրճ Բ) Քաղ. 24, 26, 28, 31, 119
 Կասրճ Բ Արքայի արքայ 120-121, 123, 150, 157, 161, 162
 Կասրճ Բ Կասրճ Քաղ. 46, 78, 120, 159
 Կասրճ Գ Քաղ. 87, 122
 Կասրճ Մանուկի 231, 232, 218
 Կարճարձակ 202
 Կարճացի (տե՛ս Մանուկ Կարճացի)
 Կարճանի Շնչ (Քասրճ Ե) 6, 14, 35-18, 27, 30, 174
 Կարճանի Կն Վարդանյան Զանգեզնի 200, 210, 220, 228,
 254, 258, 259
 Կարճանի Կն Վարդանյան Զանգեզնի արձ Ջրապար
 223
 Կարճանի Կն Քաղ Վարդանյանի 230
 Կարճանի Մանուկանի Կարճ 214
 Կարճարձակ Եւր 254
 Կարճարձակ Կասրճ (Քասրճ Ե) 2, 121, 94, 108, 109,
 164, 200
 Կասր 88, 90, 122
 Կարպ արձ Կասրճ Վարդանյանի 230
 Ծաղկաղճ, Ծաղկաղճ, Ծաղկաղճ արձ 7, 108, 109,
 178, 179, 202, 203, 205, 258
 Ծաղկաղ Վարդ (Քասրճ Ե) 204
 ԾՅՅՅՅ զմե՛ս 122
 Ծարպա Վիճ (Քասրճ Ե) 26, 101, 120
 Ծաղկաղճ արձ 122
 Ծաղկաղճ արձ 228 (տե՛ս Ծաղկաղճ)
 Կարճաղճ, Կարճաղճ արձ 62, 114, 165
 Կարճարձակ, Կարճարձակ, Կարճարձակ, Մուսու Կա-
 րճարձակ 8, 7, 66, 121, 201, 202 (տե՛ս Կասր Եւր
 Կասրճարձակ, Մանուկ Կարճարձակ)
 Կարճ 202
 Կարճանյան Կարճան 26, 200
 Կարճարձակ, Կարճարձակ Կարճարձակ Կասրճ 21, 20
 Կարճանյան Զարկար 48, 51, 75, 98, 100, 126, 161
 Կարճանի Կարճ (Քասրճ Ե) 122
 Կասրճարձակ Ծաղ (Քասրճ Ե) 28, 35
 Կասրճ, Ծաղկաղճ Կասրճ Զարկար Քաղ, Կրկնա Բ Կ
 287, 311, 212, 214, 215, 204, 200, 205
 Կասրճ արձ Կարճարձակ Բ Կ 204, 274
 Կասրճարձակ Շնչ. 28, 28, 30, 31, 100, 180-190, 205,
 208, 212, 200, 220
 Կասրճարձակ Վարդ (Քասրճ Ե) 46, 181, 168, 182, 225
 Կասրճարձակ արձ 226
 Կասրճարձակ Կարճ (տե՛ս Մե Վարդանյան Կասրճարձակ)

Կասրճարձակ Կարճ (Քասրճ Ե) 48, 48, 51, 52, 54,
 71, 101, 102, 105, 107, 108, 202, 203, 200-210, 217,
 252, 254, 257, 295, 300, 304, 306-308, 312, 313, 318,
 317, 319, 320, 322, 324, 326, 327, 329-332, 340
 Կասրճ, Կասրճ 120, 103, 167
 Կասրճ 20, 28
 Կասրճ Ե Աստուծան 1, 68, 102, 105, 106, 108, 118, 130-
 163, 171, 203, 205, 208
 Կասրճ Բ Աստուծան 210
 Կն Վարդ (Քասրճ Ե) 18
 Կարճարձակ Շնչ. 12
 Կն Վարճ 178
 Կարճարձակ Շնչի 70, 141, 146, 157, 200, 213, 204,
 205, 208, 200, 321, 302, 308, 309, 315, 319, 321, 323,
 324, 324, 326, 341-343, 350
 Կարճարձակ Շնչի արձ 113
 Կարճարձակ Կն Վարդ Կասրճարձակ Կարճ 242
 Կարճարձակ Վարճ 11, 318, 322, 328, 329, 332, 333, 351
 Կարճարձակ Վարճ 200, 211, 210, 221, 202, 205, 220-231
 Կարճան 270 (տե՛ս Մանուկանի Ծաղկաղճ)
 Կարճարձակ 252, 254, 258, 258
 Կարճի Կ Քաղ, Զարկարի 272, 273, 280
 Կարճի Բ Քաղ, Կարճի 184
 Կարճի Գ, Կարճի Քաղ, Կարճարձակ 267, 311, 312,
 318, 338, 354, 355, 356
 Կարճի Կարճ, Կարճ 83, 150
 Կասր Ե Մեծ արքայ 18, 169
 Կարճարձակ Կարճ (տե՛ս Կարճարձակ)
 Կարճարձակ Մարկ (Քասրճարձակ Ե) 122
 Կն Վարճ (Քասրճ Ե) 180
 Կն Վարճարձակ 120
 Կարճ (տե՛ս Մանուկանի Կարճ)
 Կարճ Վարճ (Քասրճ Ե) 240
 Կարճարձակ Կարճարձակ 200
 Կարճարձակ Մարկ (Քասրճարձակ Ե) 40, 161, 162
 Կարճ 240
 Կարճարձակ Կարճարձակ Կարճ. 120, 121, 120
 Կարճանի Կարճարձակ (Քասրճարձակ Ե) 217, 219, 220, 274
 Կն (տե՛ս Մանուկանի Կն)
 Կարճարձակ Կարճ (Քասրճարձակ Ե) 104, 210
 Կարճարձակ Մարկ (Քասրճարձակ Ե) 20
 "Շնչ Կարճարձակ" 68 (տե՛ս Կարճարձակ Կարճ)
 Կասրճարձակ, Կասրճարձակ, Կասրճարձակ Բ Կարճ 139,
 150, 154
 Կասրճարձակ, Կասրճարձակ Կարճի արձ 204
 Կասրճարձակ, Կասրճարձակ Մեծ Կարճ 78-79, 147, 160
 Կասրճարձակ Կարճարձակ Կարճ, Զարկար 343, 342,
 Կասրճարձակ Կարճ, Կարճարձակ 245, 245 (տե՛ս Կասրճ)
 Կասրճարձակ Վարճարձակ Կարճ 154, 227, 228, 230-232,
 241, 248

Կառավարանի Երանկ 254 (տե՛ս Կառուցելու)

Կառավարանի Կառուցում 112-114, 229, 228, 234, 236, 291, 227, 241

Կառավարիչ, ՄԻ Յու Կառուցելի Գ Գ 245

Կարգիտիկի Սերգի (Յուրաշուսի Շ. Ա.) 42, 44

Կարմ. Կարմ 27

Կարմիչ Կարմիչ (Կարսու Ն. Դ.) 27, 96, 189

Կարպան 22

Կարպառի Կարպառ սահմ 117, 152, 244

Կարի (Յուրաշ) 62, 85-81, 94, 97, 117

Կատարուս 28, 62

Կարաչ Շիրանի արդարանու 222

Կարչուրիցի Սիմեոն (Յուրաշուսի Ա. Ա.) 94, 26, 96

Կարչեան Ջիգան (Յուրաշուսի Ա. Ա.) 222

Կանին Պարս (Շարսի Ք.) 202

Կասանի Շարչարանի 217, 218

Կարդիան Ուրիան (տե՛ս Ուրիան Կարդիան)

Կիկ 206

Կարի 188, 192

Կասանի Սեմանճի (Շարսի Յ.) 224

Կասան (տե՛ս Կարմիչի)

Կեստան 226, 221

Կիկիկի Սարգիս (Շարսուսի Ա. Ա.) 48, 53, 168, 187, 222

Կիկիկ Միլիանի (Շարսու Մ. Յ.) 154

Կիկուրանու Սիմե (Կիկուրանի Ա.) 18, 26, 27, 184

Կարման 25

Կարմալ Սարանու 245, 269

Կարմապար 266

Կարմիտիանի Սերգի 225, 257, 318

Կարճրան Ա. Հ. Կե (տե՛ս Կարմիտի Սիմեան Կե)

Կարճ Քարճարուրդ 254

Կանայ 214 (տե՛ս Մանուկ, Մանուկու ին ին)

Կանապար ին. Կարճար 299, 323

Կանապարի Քարճարան Մանիքիանի 316

Կանապարիան Մանիքիանի 317, 318

Կանապար 244

Կանալ Քարճարան, Կեկիկի, Կանալ, Կանալիճ

Քարճարանի 182-196, 222-231, 239-241, 254, 256, 258

Կանալ ին. Կարճար 275

Կանալ ին. Սեճարի 228

Կանալուան Յ. 158

Կանալուանի Կարճի 185

Կանալուանի Կարճի 275

Կարճար ին Պարս 182 (տե՛ս ուր Արճի)

Կարճ Կանալուան 67, 182, 187, 195, 206, 165, 172, 175, 186, 211

Կարճարիկ, Կարճարիկ, Կարճիան սահմ 7, 152, 154, 165, 175, 178, 225, 236, 242, 278, 282, 283, 325-328

Կարճարի 254

Կարճարանի Կիկիկի խառուրդ 189,

Կարճարիանու Սահմ. Կ. 273

Կանիքար 63

Կարճ ին Պարսու ին ին Կարճ ին ին 228

Կարճ ին ին 229

Կարճիանճի 219

Կասան Ա Կարճարիան Կարճ Կարճի 295, 296

Կասան Ա Սարճի 12, 208, 218-220, 227, 224, 225, 228, 222, 234, 235, 238

Կասան Ք Կարճիան, Կարճար, Կարճ Սարճի 219, 221, 229-231, 231

Կասան Կասանի Կարճ Կարճի 298

Կասան Յու Կարճար Սարճի 327

Կասան Յու Կասան Միտի Սարճար արդ. 227

Կասան ին ին Կարճար 182

Կասան ին. Սարճար, ՍԻ Կ. 228

Կասան, Կասան Կարճար Կարճար Միտի 298, 284

Կասան Մանիքիանի Կարճի 344, 346

Կասան Մեմ Կարճ ին. ՍԻ Կ. 221, 222

Կասան Մեմ Կարճարի, Կարճարի, Կարճարի 12, 287, 292, 295-297, 308, 309-319, 320, 322, 325, 328, 329, 332, 335, 338-341, 354, 356, 358

Կասան արճի Կարճար, ՍԻ Կ. 221

Կասան արճի Կարճար Ջիգարի 322

Կասան արճի Կարճարի 218, 270

Կասան արճի Գեճարի 294, 287, 299

Կասան արճի Կարճարի Կարճար 304, 320

Կասան Կարճարի 305, 306

Կասան արճի արճի Սարճի 299

Կասան Սարճար Պար, Կարճար, Կարճար, Սարճար ուր ին

190, 196, 200, 204, 258, 300, 301, 309-311, 314, 315, 318, 319, 325, 328-330, 333-344, 346-351, 354, 356, 358

Կասան Կարճարիան սահմ 289, 300, 322, 345, 351

Կասան Կարճարիան Մանիքիանի 346

Կարճարիան Մարճար 189, 290, 292, 293, 295

Կարճար 246

Կարճարիան Ա. Կե (տե՛ս Կարճարիան Սահմ Կե)

Կարճիան Սարճար (Սարճար, Մարճար, Ա. Յ.) 148

Կարճար ին. 272

Կարճար Կարճարի 246

Կարճար Կարճարի 265

Կարճարիան 264, 246, 272, 282

Կիկու 22

Կիկուան Միլիանի 77

Կարճար (տե՛ս Կարճար Սարճար)

Կարճար Կարճար 227

Կարճար, Կարճար Կարճար 182, 123, 135, 139, 143, 146, 158, 162

Կարճար ին. 18

Կարճարան (Մարճար) 16-18, 184

Մալաթի Մալաթի Մալաթի Նեյխաբեդ 33, 95, 140-147, 153, 177, 178, 200, 251, 255, 289-292, 297, 298, 299, 211, 216, 222, 224, 242, 255-259, 258, 264, 265, 265, 265
 Մալաթի Մալաթի Մալաթի 5, 63, 74, 86-92, 94, 97, 104, 117, 120, 131, 172, 220, 244, 252, 250, 257
 Մալ Նիքոզի Մալ 31, 81, 83, 79, 88, 125, 150, 157, 203, 201
 պ Մառաշի 160, 214, 215, 228, 231, 232, 234
 Մառաշի Մառաշի Արև 109
 Մառաշի Մառաշի Արև 109
 Մառաշի Մառաշի Մալ 128
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի Արև 87
 Մառաշի Մառաշի 241, 244, 268, 278, 271, 276, 277-287, 290, 291
 Մառաշի Մառաշի 9, 32, 294, 295
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի Արև 240
 Մառաշի Մառաշի 207, 208, 252, 267, 294, 295, 296, 299, 312, 321, 328, 331, 332, 337, 340, 344, 349
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի Արև 224, 225
 Մառաշի Մառաշի 207, 208, 252, 267, 294, 295, 296, 299, 312, 321, 328, 331, 332, 337, 340, 344, 349
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի Արև 183
 Մառաշի Մառաշի 138
 Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.) 18, 38
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի Մառաշի Արև 318, 326
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 314, 347, 354, 356, 358
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 344, 346
 Մառաշի Մառաշի 26
 Մառաշի Մառաշի 21, 30
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 294, 295
 Մառաշի Մառաշի 197
 Մառաշի Մառաշի 298, 299
 Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.) 217, 218, 220, 274
 Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.) 192, 198, 199, 204, 181, 224
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.) 31, 348
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 348, 347
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 258
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.) 77, 208
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 124
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 221
 Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.) 130
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 77
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 184
 Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.) 35, 395, 131, 172, 184, 236, 232, 252, 289, 291, 325

Մառաշի Մառաշի 197
 Մառաշի Մառաշի 228
 Մառաշի Մառաշի 72, 182
 Մառաշի Մառաշի 139
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 180
 Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.) 35
 Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.) 82, 112, 116, 150
 Մառաշի 68, 94
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 82, 172 (Մառաշի Ա.)
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 208
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 88, 182
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 202
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 121, 215
 Մառաշի Մառաշի 72, 124
 Մառաշի Մառաշի 211
 Մառաշի Մառաշի 98
 Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.) 18, 22, 27
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 271
 Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.) 22, 227
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.) 21, 21, 21, 21
 Մառաշի 22
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 161, 192, 172
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 138, 142, 161, 172, 211 (Մառաշի Ա.)
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 27, 27, 27, 27, 27, 27
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 171
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 12, 36, 150, 155, 157, 158, 161, 171, 172, 172, 192, 200, 203, 206, 209
 Մառաշի Մառաշի 26, 24, 28
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 21
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 183, 187
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 121
 Մառաշի Մառաշի 171
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի Մառաշի 218, 228, 248, 258
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 299, 293, 296
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 138
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի Մառաշի Մառաշի Մառաշի Մառաշի Մառաշի 48, 147, 180, 178, 180, 198, 191, 214, 222, 228, 228, 232, 234, 238, 278, 274
 Մառաշի 172
 Մառաշի Մառաշի Մառաշի 228
 Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.)
 Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.)
 Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.) 22
 Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.) 24
 Մառաշի Մառաշի (Մառաշի Ա.)

Մխչեղ խոփ, Արշակունիք 145
 Մխչեղ Մխչեղյան Աստղ 8, 178, 177
 Մխչեղ կեն Քաղցր Մարտիկյան Մահճեմեանի 347,
 Մարտիկյան արժ 225 (տե՛ս Քաղցրեմեան)
 Մխչեղար Երվանդի 75, 145, 225
 Մխչեղար Էնիզի 73
 Մխչեղար Յոյ 248, 264, 266, 269, 291, 293, 295, 297, 299,
 300, 307, 309, 311, 316
 Մխչեղար որդի Մահճեմեանի 234
 Մխչեղար զե՛հ Քաղցրեմեանի 144
 Մխչեղար զոյ, զե՛հ, Պէշապպի 342
 Մխչեղարեաններ 112, 126, 137, 309
 Մկրտիչ որդի 209
 Մկրտումեան Առնիկ 200
 Մկրտումեան Առնիկ (Սնդուրան Դ. Դ.) 12, 272
 Մկրտչյան Առնիկ (Սնդուրան III.) 180, 254, 293, 301, 302,
 303, 304, 349
 Մկրտչյան Բանակ 228
 մկրտչապետ 127
 Մկրտչարեան Աստուտ 8, 37, 225, 273, 296, 291
 Մակեի Մկրտչ (Սնդուրան 75.) 21
 Մակեյան Կարակոչա 232
 Մակեյն խոփ, Արշակունիք Գ թ. 87
 Մակեյն խոփ, Արշակունիք Բ թ. 248, 294
 Մակեյն Կամբարեանի (Սնդուրան Դաստուր, Սնդուր Կա-
 ռուսարան, Սարգիսեան) 8, 9, 10, 31, 36, 43,
 47, 49, 51, 68, 61, 84, 77, 87, 84, 93, 90, 94, 106, 308,
 111, 176, 129-131, 139, 140, 143, 153, 173, 175, 177,
 138, 180, 180, 181, 182, 180, 204, 203, 205, 218, 211,
 215, 216, 220-226, 227, 229, 241, 243, 246, 249, 251-
 255, 258, 259, 281, 275, 276, 284, 288, 289, 291, 294,
 300, 301, 303
 Մակեյն Կոյ, Վրաց 68
 Մակեյն Կոյ, Սարգիսի 100
 Մակեյն Խանեանի, Կամբարեանի, Քերտուցեանի 28, 21,
 34, 38, 61, 62, 64, 67, 79, 73, 75, 80, 81, 83, 86, 98, 81,
 97, 98, 111, 119, 120-129, 135, 147, 157-159, 165-169,
 173, 175, 187, 201, 250, 255, 337
 Մակեյն Նաչ Կարապետ Քոչ, Քաղցրի (տե՛ս Մակեյ)
 Մակեյն, Սնդուր Նաչ Կարապետ Կեն, Կարապետի 226,
 244, 293
 Մակեյն Մամբ որդի Տաղի Արս. Մամբի 244
 Մակեյն Սարգսեանի Կոյ, 124
 Մակեյեանի Սարգի 177
 Մարտիկի Մկրտ 234
 Մարտիկ 172, 196, 192, 196, 187 (տե՛ս Մարտիկեան)
 Մարտիկ խոփերի 154
 Մարտիկ Սնդ (Սնդուրան I.) 17
 Մարտիկար որդի Կաղցի 204
 Մարտիկի խոփերի 177

Մարտիկի խոփերի 182, 214, 229
 Մարտիկեան Առնիկ Քոչ (Սնդուրան I.) 12, 89, 174, 200,
 208, 247
 Մարտուկ, Առնիկ Արսուտ 161
 ալ Մարտարարի 66, 181, 222, 229
 Մանուկեան իր Կենդի որդի 238
 Մանուկեան իր Կարապետ 214
 Մանուկեան իր Տաղի 214, 215
 Մանուկեան իր Տաղար 217, 219
 Մանուկեան, Մանուկ իր խոփի 214, 216, 217, 220
 Մանուկեան որդի Կոչի ալ Մարտարարի 178
 Մանուկի խոփ Կենդի իր Կարապետի (Արսուտ, տե՛ս
 Առնիկյան Մարտուկ-Սնդուր) 214, 217, 219
 Մարդ Կոյ, Քարապետի 88, 94
 Մարդ Քոչ, Կարապետ 182
 Մարդ Մամբեմեան 65, 66, 74, 170
 Մարդ, Մարտիկի ալ Մակեյի, Միտիլի 190
 Մարդ որդի Արսու Մամբի 178
 Մարդ որդի Կարապետ Էնիզի 228
 Մարտիկեան Արսուտ 60, 100, 114, 115, 125, 167
 Մարտիկեան Կարապետ 207
 Մարտիկեան Կաղցի 24
 Մասն, Մակեյն Նաչ Կարապետ Կեն, Կարապետի 228,
 244, 293
 Մասնիկեաններ 217, 290, 295
 Մասն Մակեյն Նաչ Կարապետ Քոչ, Քաղցրի 243,
 244, 282
 Մասն Մակեյն որդի Տաղի Արս. Մամբի 244
 Մասն (տե՛ս Մամբիկի Մե Մամբ)
 Մամբեկիկի Մամբ (Սնդուրան Կ. Ա.) 83, 320
 Մասնեան Մակեյ 234, 290, 291, 310
 Մասնեան Մարտի (Սնդուրան 71, 51.) 8, 13, 62, 66, 79,
 81, 114, 121, 124, 171, 198, 236, 258, 266, 289, 290,
 300, 320
 Մասնիկ Մարդի (Սնդուրան Կ. Բ., Սնդուրան 5, 30.) 17,
 41, 42, 44, 49, 60, 51, 58, 82
 Մամբիկի Մե Մամբ 290
 Մամբիկի Կենդի (տե՛ս Կենդի Մարտիկի)
 Մակեյեան 95
 Մարդ 143
 Մարդի կոչար 120, 182
 Յաչի 67, 104
 Յաչի իր Կաղցի 214
 Յաչի իր Մարտիկի ալ Կարապետի 181, 214
 Յաչի իր Մանուկեանի 214
 Յաչիեմեանի 212
 Յաչիեմեանի արսուտ արսուտի 90
 Յաչիեմեան Բ Մանուկեանի արսուտ 5, 64, 85, 86, 182, 190,
 165, 173
 Յաչիեմեան Գ Մանուկեանի արսուտ 122

Եզնակնական Պատու 149, 177
 Եզնակաճ ԿՂ. 88, 90
 Եզնիկյան Փայլուն (Հանդեսայն Փայլուն, Եսթրիա Դե-
 սան) 71, 74, 76-85, 88-93, 43, 50
 Եզնիկի Բարձրագույն տեսչությունը 120
 Եզնիկի երկ որչև Մանկավարժ 243
 Եզնիկի խմբ. Տարակնի ԺՆ Գ. 254, 255, 257, 259
 Եզնիկի Պատուի Եզր Փայլու Պատ. Դրույն 244
 Եզնիկնե՛հ. Եզնիկնե՛հ Պարզե՛ն խմբ. 11, 141, 146,
 214, 246, 293, 295, 298, 310, 311, 313, 318, 335, 337,
 339, 338, 339, 339, 332, 341
 Եզրայ 260, 219
 Եզրիան 29
 Եզրյա Ամբիգան 20
 Եզրյա Կարգադիման 29
 Եզրյա Պատ. 108
 Եզրյա Մանկիկ 24
 Եզրյա Պայլուն (տե՛ս Պայլուն)
 Եզրե՛ն, Եզնակն Եզրիկ 95, 97-98, 100
 Եզրիկ որչև Կ. 307
 Եզրուի իմ Ամանակի որչև Տարակնի 178, 179
 Եզրուի Պայլուն աստիկան 243
 Եզրուի Եզր Փայլու Պատ. 190, 244
 Եզրուի Պայլունի (յու՛ր) 75
 Եզրուի Պայլուն և խոր 130
 Եզրուի Պայլուն Բ խոր 222
 Եզրուի Պայլուն և խոր 130
 Եզրն Եզրայչի 290
 Եզրե՛ն Մանիկ (Մանիկ Ս. Ա.) 32
 Եզրուարարար 100
 Եզրուարարի Պատ. 199, 208, 210
 Եզրուարարի Եզր 190, 234
 Եզրե՛ն իմ ԿՂ 121
 Եզրե՛ն խոր (Մուսախան 24) 229
 Եզրե՛ն Եզր Լուսինի Մեծի Պայլուն արդ. 227
 Եզր իմ Եզր 228
 տե՛ս Եզրի ընդհանր և իմ Մուսախան 24-Մուսախան 222,
 275, 282, 283
 Եզրուարար, Եզր Եզր, Եզրուարարի (տե՛ս Եզր-
 Ի) որչև Եզրուարարի Եզրե՛նի
 Եզրե՛ն (տե՛ս Եզրե՛ն որչև)
 Եզրուարար 58, 105
 Եզրուարարի որչև և ի իմունտ ար. Եզրուարարի 80
 Եզրե՛ն խոր 23, 24
 Եզրե՛ն իմ, Եզրուարարի, Եզրուարարի 105, 130
 Եզրե՛ն, Եզրե՛ն Լուսինի Բ խոր արդ. 24, 26, 72
 Եզրե՛ն, Եզրե՛ն ի Պայլուն, Եզրուարարի Պայլունի 143,
 198, 201
 Եզրե՛ն որչև իմ Եզրուարարի 125, 126
 Եզրե՛ն և խմբ. 110, 117

Եզրե՛ն Պայլուն Եզրուարարի 230
 Եզրե՛ն Պայլուն խմբ. Պայլունի 200
 Եզրե՛ն Եզրուարարի, Պայլուն 272
 Եզրե՛ն խմբ. Տարակնի ԺՆ Գ. 306, 348, 342
 Եզրե՛ն Պայլուն (խմբ. 110, 153)
 Եզրե՛ն արարուարար 110
 Եզրուարարի ԿՂ 234
 Եզրե՛նի Պայլուն (Պայլուն Դե.) 40, 100, 129
 Եզրե՛ն 52
 Եզրե՛նի Պայլուն խոր 279
 Եզրու՛ն Պատ. (Պայլուն Դ.) 37
 Եզրու՛նի Պայլուն (Մուսախան Ա. 11) 20
 Եզրու՛նի Պայլուն (Մուսախան Ա. Դ.) 22, 194
 Եզր Եզրու՛նի Եզրուարարի (խմբ. 110, 133, 135,
 206)
 Եզրու՛նի Պայլունի 12
 Ե. Եզր 81, 83, 145
 Եզրե՛ն արարուար Լուսինի 290-297, 317
 Եզրայ իմ Եզրուարարի 217, 219
 Եզրայի իմունտ, Եզրուարարի 217-219, 242, 250, 269-272,
 274
 Եզր, Եզր 104, 201, 210, 280, 308
 Եզրյա Եզրուարարի Պայլունի 208
 Եզրե՛ն որչև Եզրուարարի 267, 269
 Եզրուարարի և խորի Եզրայ 182, 25
 Եզրուարարի Բ խորի Եզրայ 245, 243, 252, 264,
 274
 Եզրուարարի իմ Պայլունի 240
 Եզրուարարի Եզրուարարի 205, 205, 217
 Եզրուարարի Փայլուն (տե՛ս Պայլուն Բ)
 Եզրուարարի Պայլուն տե՛ս ԿՂ 132
 Եզրուարարի Պայլուն 205
 Եզրուարարի Պայլուն 132, 133, 174, 179
 Եզրուարարի իմ 113, 114, 121
 Եզրուարարի Պայլունի Եզրուարարի 112-114, 118, 202,
 218, 221, 241
 Եզրուարարի Պայլուն 12, 290, 349
 Եզրուարարի Պայլուն 230
 Եզրուարարի Պայլունի Եզր, Դ
 Եզրուարարի իմ Եզր, Եզրուարարի ԺՆ Գ. 228
 Եզրուարար 149
 Եզրուարարի 200,
 Եզրուարարի 191, 214
 Եզր (տե՛ս Եզր)
 Եզրի արար 202
 Եզրուարարի Պայլունի արդ. 30, 38-48, 70, 70
 Եզրուարարի Բ Պայլունի Եզրուարարի արդ. 69, 70, 72,
 73, 118, 294
 Եզրուարարի Պայլունի (Եզրուարարի), Եզրուարարի Եզր-
 արար 218, 227, 230, 233, 264-267

Եւզոյն Գ Կարգաբանակ սպայ 74, 75, 122
 Եւզոյն Միտրանան ժայռաբան Լայոյ 171
 Եւզոյն Սասանեան թափ. Լայոյ 87
 Եւստակի 271 (տե՛ս Եւստակեաններ)
 Եւրոպ 189
 Եւրոպ պա՛րթ 202
 Եւստ Եւստրոպեան 212
 Մանուկ-Մանուկ Արտուս (տե՛ս Կոնտակոյ)
 Գիտաբարձ (Սմբ. Սիւրբանուս Ա. Բ.) 161, 228, 229
 Գեղա Միջոցներ (Չեռուս Կ.) 98
 Եւրոպ 182 (տե՛ս Կոնակ իր Կոնակ իր Եւրոպ)
 Եւրոպ Կոնակներ (Չեռուս Կ.) 41, 91
 Ե. Եւրոպիկ 171
 Եւրոպիկ թափոնի Արտուսիկ 93, 108
 Եւրոպիկապատ Բաղայ թափ. Գրիգոր Բ Գ 218, 219
 Եւրոպիկ Եւր Նաուս Կրտսերաբանի 202, 207
 Եւրոպիկ Միտրանեան 120
 Եւրոպիկապատ Եւրոպիկապատ. Եւրոպիկապատ (տե՛ս Արտուսիկ 97-101, 104, 102, 189)
 Եւրոպիկապատի Արտուս (Չեռուս Կ.) 49
 Եւստի Մարտիակոյ (Չեռուս Կ. Լ.) 14, 38, 28, 77, 78, 80, 288

 Եւրոպիկապատ. Կրտսերներ (Չեռուս Կ.) 42
 Եւստի Կոն Եւրոպի Կ. Կարտի 231
 Եւստի Կարտի 231,
 Կարտի Կրտսերաբանի 282
 Կարտի Լ. Կրտսերաբանի 227
 Կարտիկներ ստ՛ճ 121
 Կարտիկ-Կրտսեր (Կրտսեր, Կրտսեր, Կրտսերապատ. Կրտսերներ. Չեռուս-Արտի) 28, 49, 72, 127
 Կարտիկ Սասանեան սպայաբան 93, 102
 Կարտիկոյ Եւզոյն 22
 Կարտիկոյ Կարտի (Չեռուս Կ.) 148
 Կարտիկոյ Կարտիակոյ 181
 Կարտիկոյն Կարտիակոյ 5-8, 11, 12, 24, 27, 58, 61, 68, 102, 114, 121, 122, 174, 175, 188, 192, 194, 197, 198, 199, 208, 209-209, 208, 210, 283, 288, 242, 252, 253, 289, 290, 294, 278, 275, 279, 284, 285, 289, 219, 212, 213, 214, 220, 227, 229, 232, 241, 250, 251
 Կրտսերներ կար. Արտուսիկ 189
 Կրտսերներ Կրտսերի 30, 31, 86, 114, 122, 142, 160
 Կոնակ 290
 Կոնակա թափ. 68, 73, 76, 82, 85, 94, 202, 283
 Կոնակոյն. Կոնակոյն. Կոնակոյն ստ՛ճ 126, 128, 175, 178

 Կարտիկ Լ. Միտրան 278
 Կարտիկոյն 230
 Կարտի 275
 Կարտիակոյն Կարտիակոյն (Կրտսեր Կ. Կ.) 248

Կրտսերներ Կրտսերներ (Չեռուս Կ. Կ.) 22
 Կրտսերներ (տե՛ս Կարտիկոյն Կարտիկոյն)
 Կարտիկոյն Կարտի 64, 210, 217

 Կարտիկ Սասանեան (Կարտիկ Կ.) 82
 Կարտիկոյն Կարտի (Չեռուս Կ. Կ.) 21, 28, 34, 46, 89, 222
 Կարտիկոյն Կարտի 81 (տե՛ս Կարտիկ)
 Կարտիկոյն 81
 Կարտիկոյններ 270, 291, 292
 Կարտիկոյն Կարտի Լայոյնի 254
 Կարտիկոյն Կարտիկոյն 207
 Կարտիկոյն. Արտուսիկ 87
 Կարտիկոյն սպայաբանի Արտուսիկ 206
 Կ. Կարտիկոյն. Կարտիկոյն 67, 70-72, 86, 101, 182, 190, 198, 254
 Կարտիկ. 290
 Կարտիկոյնի Քրտսեր 223
 Կարտիկ Սարտիկոյնի 128
 Կարտիկ Սասանեան (Չեռուս Կ. Կ.) 28
 Կարտիկոյնի Քրտսեր (Չեռուս Կ. Կ.) 7, 128, 138
 Կարտիկոյնի Արտուսիկ. Կարտիկ (տե՛ս Կարտիկ Կարտիկոյնի)
 Կարտիկ 13, 28, 34, 42
 Կարտիկ 217 (տե՛ս Կարտիկոյն իր Կարտիկոյն)
 Կարտիկ ստափ. (տե՛ս Կ. Կարտիկ)
 Կ. Կարտիկ 58, 229, 289,
 Կարտիկ Կ. Կարտիկ 88
 Կարտիկ Կարտիկոյն 284, 288
 Կարտիկ Կ. 82
 Կարտիկ Կարտիկոյնի կարտ. Արտուսիկ, Կրտ. Գ. 282, 287, 290, 294
 Կարտիկ կարտ. Արտուսիկ Կ. Գ. 248, 284, 288
 Կարտիկ Կարտիկոյն 185
 Կարտիկ Միտրանի 74, 75, 86, 98, 118
 Կարտիկ Սարտիկոյն 270
 Կարտիկոյն Կարտի (Չեռուս Կ. Կ.) 180
 Կարտիկոյն Կարտի (Չեռուս Կ. Կ.) 8, 209, 208, 211, 212, 214, 218, 221, 227, 229, 229-231, 245, 247
 Կարտիկոյնի Կարտի (Չեռուս Կ. Կ.) 180
 Կարտիկոյնի Կարտի (Չեռուս Կ. Կ.) 198
 Կարտիկ Սասանեան սպայ 93, 94, 182, 192
 Կարտիկոյնի Կարտիկոյն Կարտի 28, 295
 Կարտիկոյնի Կարտի (Չեռուս Կ. Կ.) 202
 Կարտիկոյնի Լ. Կարտիկոյն 58
 Կարտիկոյն Կարտի (Կրտսեր Կ.) 29
 Կարտիկ Կարտի (Չեռուս Կ.) 18, 15, 20, 22, 28, 27, 28, 30, 42-44, 47, 48, 54, 57, 59, 60
 Կարտիկոյն (Կարտիկ) 20, 24-28, 43, 184
 Կարտիկոյնի Կարտի (Չեռուս Կ. Կ.) 18, 54
 Կարտիկ Կարտի (Չեռուս Կ. Կ.) 17

Պարսեան Կարապ. սրբ. 43, 104, 203
 Պակչեա Մկրտ. 29, 27, 28, 30, 37
 Պակչեան Մկրտ. 22, 42-44
 "Παλινα ο Παλινα" 68 (տե՛ս «Պակչեանի վերսի»
 Պակչեա Պակչեան (տե՛ս Պակչեան)
 Պարսի 271 (տե՛ս Պարսի)
 Պարզ 101 (տե՛ս Պարզ)
 Պարզ 271 (տե՛ս Պարսի)
 Ս Պարսեան 209
 Պարչ Ալեւ. Մակր-Պարչ. 6Ժ ք. 323
 Պարչ Կարապետեան սրբի Կարապի 297, 298
 Պարսեան Կարապ. 21, 27, 27, 40-51, 53, 55, 56, 58-64,
 118, 202, 203, 257
 Պարսեա Կարապ. (Քեմա) 49
 Պարսեան Մանասեան 60, 181, 194
 Ս Պարսեա. Պարսեա սուրբ. 90, 229

 Պարսեա Եանեան 200, 200 (տե՛ս Ջերսեա Եանեան)
 Պարսեա սրբ. Պիմ Մանթարեան 202
 Պարսեա սրբ. Պիմ. Պարսեա Պարսեա. Պարսեա (տե՛ս Ըստեան
 Պարսեա Պարսեա)
 Պարսեա սրբի Իւան Ընթարսեան 207, 201
 Պարսեա սրբի Նարսեանի Պարսեանի 209
 Պարսեանի Պարսեան վրդ. 109, 201, 251, 255, 223, 242
 Պարսեա վրդ. 85, 91
 Պարսեան 202
 Պարսեան Ալեւ. Մակր-Պարչ 218
 Պարսեանեան Լեփեփեան 200
 Պարսեա Ս. Կարապ. Տար Մանճեան 290, 313, 322
 Պարսեա Տար Մանճեան 294-295
 Պարսեանի Քեմա 81
 Պարսեանի Սարսեանի (Սարսեան Ք. Ք.) 183
 Պարսեա. Պարսեա Իսախան 190, 235, 365, 368
 Պարսեան. Պարսեան Ալեւ. 131-135, 162, 174, 199
 Պարսեան. Պարսեանի Պարսեանի 92, 122, 123, 172

 Պարսեանի Պարսեան (Քառասուն) 221
 Պարսեանեանի 231
 Պարսեան Քեմա (Քեմա 1. 1) 109
 Պարսեա Տար (Քառասուն Ք.) 82
 Պարսեա Պարսեան (Քեմա 17) 25
 Պարսեանի սուրբ 92, 150, 160
 Պարսեան 208
 Պարսեան Կարապ. Պարսեանի (Քեմա 1. 1) 114
 Պարսեանեան սուրբ 211
 Պարսեանի Սարսեանի (Պարսեան Ք. Ք.) 240
 Պարսեանի Պարսեանի սուրբ Ըստեան Ըստեանի 313,
 328, 240, 240
 Պարսեանի Պարսեանի Տարսեան Ըստեան Միանի Ջերսեան
 սրբաւ 227
 Պարսեա Ս. Քարապ. 194, 198, 200

Պարսեան 81
 Պարսեա Պարսեան (Քեմա Քեմա) 15
 Պարսեա Պարսեան (Քեմա Քեմա) 34, 35

 Պարսեան 172
 Պարսեան 207
 Պարսեանի 209, 221
 Պարսեանի 146, 217, 218, 219, 220, 225
 Պարսեանի 209
 Պարսեանի Պարսեան սրբ. Պարսեանի 211
 Պարսեա 210, 210, 210, 210, 214, 215, 218 (տե՛ս Ջերսեան
 սրբի Պարսեանի Պարսեանի)
 Պարսեանի Պարսեա սուրբ 210, 211, 212, 217, 218, 219,
 220, 220, 224, 226, 226
 Պարսեանի Պարսեանի 87
 Պարսեանի Պարսեանի Պարսեանի 177 (տե՛ս Պարսեանի)
 Պարսեանի Պարսեանի Ալեւ. Պարսեանի Ք. ք. սրբի 191
 Պարսեանի Տար Պարսեանի Քարապ. Պարսեան Ս. Ք. 247
 Պարսեանի Պարսեանի Պարսեանի Պարսեան 168, 116
 Պարսեանի սրբի Պարսեանի Պարսեանի 178
 Պարսեանի Պարսեանի Պարսեանի 90-93, 112, 117, 121, 128
 Պարսեանի Պարսեանի 172, 182, 185, 185, 227, 229, 249, 252, 25
 Պարսեանի Պարսեանի սրբի 205
 Պարսեանի Պարսեանի 82
 Պարսեանի Պարսեանի Պարսեանի Պարսեանի Պարսեանի Պարսեանի
 Պարսեանի Պարսեանի Պարսեանի Պարսեանի Պարսեանի Պարսեանի
 137, 172, 175-178, 188-192, 194-197, 199-199, 200,
 211, 251, 292, 301, 304, 256, 226

 Պարսեան 210
 Պարսեանի Պարսեանի սրբ. 142 (տե՛ս Պարսեանի)
 Պարսեանի Պարսեանի 207
 Պարսեանի Պարսեանի 122
 Պարսեանի Պարսեանի 122
 Պարսեանի Պարսեանի 70, 185, 206, 240, 271, 218
 Պարսեան 202
 Պարսեանի Պարսեանի 205
 Պարսեանի 181, 169
 Պարսեանի 80-78, 76, 169
 Պարսեանի Քարապ. 68-70, 72, 76, 147, 221
 Պարսեանի Պարսեանի Պարսեանի Քեմա (տե՛ս Պարսեանի Քեմա)
 Պարսեանի Պարսեանի (Քեմա Քեմա Քեմա) 197, 244, 245
 Պարսեանի Պարսեանի 279
 Պարսեանի Պարսեանի 220, 224, 225, 227, 229
 Պարսեանի 5-7, 10, 20, 24, 26-28, 44, 47, 70-74, 84,
 86, 88, 89-90, 142, 160, 168, 198-199, 114, 172, 174,
 176, 197, 218, 128, 152, 151, 152, 157, 160-162, 164,
 178, 171, 173, 174, 215, 230, 278, 251, 295, 256

 Պարսեանի Պարսեանի 88, 94
 Պարսեանի Պարսեանի 27, 20
 Պարսեան 250
 Ս Պարսեան 205, 211

Մառլա Ա. Բամբակեան Գաղթ 215, 248, 247
 Մառլա Ա. զՆ. Մեծաբանի Ա. Ծածկաբաններ 209
 Մառլա Արարատցի 245
 Մառլա Բ զՆ. Մեծաբանի Ա. Ծածկաբաններ 204
 Մառլա Նու., որդի Գրիգոր Զինուորի 202
 Մառլա Զաւարեան ամբարազատայր 208, 210, 218,
 228, 254, 258, 264
 Մառլա Սեւակայի 249
 Մառլա Մալգոշեան 206, 209, 272
 Մառլա Նախաբա 205
 Մառլա Ներսիսի 210
 Մառլա որդի Գրիգոր Զինուորի Կարամ որդու 228,
 230, 232
 Մառլա որդի Մառլա ամբարազատայրի 228
 Մառլա Սեանի զան. 204, 278, 285
 Մառլա փո. Մալգոշ 257
 Մառլա թ.Ն. Գալստեանի 202
 Մառլա թ.Ն. Նախաբան 226
 Մառլեան Հ. Բառնի վրո. 179
 Մառլեան Գաղթի Մառլա 158, 162, 170, 204, 206,
 242, 249
 Մառլեան Գաղթի յուրաքանչեւ 205, 247
 Մառլեան Գաղթի (Շարտաւ Է. Մ.) 8, 78, 114
 Մառլեան Գաղթի գնացրացեալ 209, 257, 241, 242,
 247
 Մառլեան Շահնաճեա 211
 Մառլեան Սրբաւ 55-60, 67, 69, 107, 109, 189, 200, 205,
 206, 210, 253, 258, 280, 282, 287, 301, 341, 343, 348
 Մառլաթ Բ 20, 212, 285
 Մառլ.Մառառիսի փայտ 257
 Մառլաք 226, 235, 242
 Մալգոյաթ Կաղզի 209, 214, 218, 221, 222, 225, 229-
 230
 Սրբա Քաղաքաւորի 286 (տ՛ն Սիրոս Ե. Քաղ.)
 Սրբա որդի Մալգոյաթ 267
 Սիլբա, Սիլբա 75, 118, 120, 121, 128, 134, 138, 152, 183,
 182, 200
 Սիւրխա, Մեծաբան 92, 95, 172
 Սիլիւ. աստուածորդ 22
 Սիկնիճեան 13, 16, 24, 43
 Սիւզեմուրց 276
 Սիմեոնի Քար (Constant H. E.) 89, 93, 99, 92, 155, 172,
 174
 Սեմ.Մարտի Սեանեան 126
 Սեմեոնի որդու կնիւնի 165
 Սեմեոնի Նալբա Նաւաթ Սեանայի 150, 155
 Սեմեոնի Քաղ. Նապարտեանի 278, 280, 283
 Սեմեոնի, Սեմեոնի կն Սեանա 229, 230, 238, 242
 (տ՛ն Շահնաճեա Սեմեոնի)

Սեմեոնի, Սեմեոնի որդի Գրիգոր, Զեյ. Սաղնի
 184, 220, 272, 274
 Սեմեոնի Սեմեոնի ասոց Պեանեան 209
 Սեմեոնի, Սեմեոնի Քաղ. Քաղաք 165, 248, 249,
 284, 270, 271, 274-278, 281, 285, 287
 Սեմեոնի, Սեմեոնի Նալբա Սաղնի Քաղ. Սեանա-
 չի 226, 274
 Սեմեոնի, Սեմեոնի Քաղ. Պեանեան 289, 299
 Սեպեթիա Սեանա Քաղաք 169
 Սեպ 248
 Սեանա Սեանեան 232
 Սեանա Պեանեան 226, 236
 Սեանա Քաղ. Սաղնի 182, 240, 252, 274-278, 286
 Սեանա Իլյանեան, Սեանա 192, 236, 237, 243
 Սեանա Մալգոյեան Սաղնի 244, 246, 269
 Սեանա որդի Գրիգոր Բ Սեանա 205, 221, 222
 Սեանա որդի Լուսն Միսի Սեանա որդու 217
 Սեանա որդի Սեմեոնի Քաղաք Քաղ. չի 246
 Սեանա Չարկաղայր 260, 269, 221
 Սեկը (Սեւ'զ) 195, 224
 Սեւազի, Սեւազի, Սեւազու ամբ 180, 224
 Սեկնեան 21, 215, 216, 262
 Սեպ Սեպի որդի Գրիգոր 209
 Սեկ Սեպի կն Սալբա Մալգոյեանի 214, 247
 Սեպուր (տ՛ն Սեւազի)
 Սեբա, Սեբա Նալբայր 267
 Սեչեանեան Սեկ (Սեանա Ա.) 42
 Սեմա 207
 Սեմեան գնաւոր 189
 Սեմեան զՆ. Նալբայր 267
 Սեմեան զան. Սեանայի, թ. ց. 229, 269
 Սեմեան, Սեմեան Նեանեանի զան. 180, 202, 285, 206, 218
 Սեմեանեան Սեպը 292, 293, 295, 228
 Սեմբա Նալբա Սաղնի 177, 179 (տ՛ն Սեբա)
 Սեմեոնի կն (տ՛ն Սեմեոնի կն)
 Սեռնի Նախաբան 62, 135, 175, 203, 206, 207
 Սեռնան, Սեռնան ամբ 159, 160
 Սեռն Սալբայր 209
 Սեռնի, Սեռնու ամբ 114, 118, 117, 128, 142, 228,
 267, 275
 Սեչեան, Սեչեան Նալբ 229, 234
 Սեչեանայի Սեմա (Շարտաւ Է. Մ.) 189
 Սեբա Ա. Քաղաքաւոր, Սեչա, Սեբա, Սեբա,
 Քաղ. 141, 145, 283, 224, 226, 227, 236, 244, 245, 269
 Սեբա Ա. Քաղ. Քաղաք 192, 235, 247
 Սեբա Բ Քաղաքաւոր, Սեբեմուրց 242
 Սեբա Բ Քաղ. Քաղաք 245, 257, 214
 Սեբա Քաղաքաւոր Օ որդի 159
 Սեբա Քաղաքաւոր Նալբայր 158, 184, 187
 Սեբա Նախաբան 277, 278, 280, 281, 286, 288

Ենթան Եղապար Հնգամ Ա՛ր 272
 Ենթան Եղապար Մե՛հակ Սեպուհայի 183,
 Ենթան Մարտիկոսի (Լո՛ւի Սեպուհ)
 Ենթան, Սեփարդ իրն Սեփար, Սեփար Սեփար ուղի Վարդի
 սարգսարձան, որպէ՛ս Սեփար 178-180, 181, 183
 Ենթան, Սեփարդ, Սեփարդ Վարդ Մարտի 177, 178, 180
 Ենթան Սեփարի Կարճակն իրն 247
 Ենթան, Սեփարդ Եղապար Հասան Սրեհուստրեանի 307,
 312
 Ենթան, Սեփարդ որպէ՛ս Հասան Սրեհուստրեանի 308, 307
 Ենթան, Սեփար որպէ՛ս Վարդանայ Վահպէ՛ր 311, 310,
 317 (Լո՛ւի Խաչ Սեփար)
 Ենթան, Սեփար, Սեփար, Սեփար, Սեփար Քառասն Քառասնի
 309
 Ենթան Տարսնի իրն 108
 Ենթան (Լո՛ւի Սեփար Սեփարեանի)
 Ենթանեան Տարսնի (Շախուս Ա. Ա.) 143
 Ենթանեան Սեփար 71, 204, 201
 Ենթանեան Սեփար (Շախուս Ա. Ա.) 142
 Ենթան Ե. (Լո՛ւի Սեփար Ա.)
 Ենթան իրանի Մեհակոս 235, 244, 247
 Ենթան իրանեացի 204, 207, 208
 Ենթան որպէ՛ս Հասան Սրեհուստրեանի (Լո՛ւի Սեփար
 որպէ՛ս Հասան...)
 Ենթան, Սեփար որպէ՛ս Գրիգոր Հեղադի 305, 307, 308
 Ենթան Սեփարի 200
 Ենթան Եղապար Համակն 228
 Եղապար Լո՛ւի 173 (Լո՛ւի Սեփարեանի)
 Եղիմեոս Սեփար 24
 Ենթան Սեփարեանի 81
 Եղանեի խոյ՛ն, Սեփարեանի 145
 Եղանեի Մարտիկոսի 204, 272
 Եղանեի Մեհարանայ իրն 100, 101
 Եղանեի, Սեփարեան Մեհակոսի զե՛ւ 142
 Եղանեի սրեհուստրեան 142
 Եղից 24
 Եղիցին զե՛ւ 251, 262, 264, 268, 271
 Եղիցինեան Քարայր 22
 Եղիցինեան (Շախուս Սեփարեանի) 31, 31
 Եղիցին, Սեփար Լո՛ւի 219
 Եղիցար Սեփարեան Ա. (Շախուս Սեփարեան) 312, 317
 Եղիցար Վարդ Մարտի 177, 178 (Լո՛ւի Սեփար Վարդ...)
 Եղիցար իրն Եղից 303
 Եղից Վարդայի Գրիգորեան 189
 Եղիցեան (Լո՛ւի Սեփար Սեփարեանի)
 Եղիցեանեան Սարգսյան 112
 Եղիցեան Սեփար 89, 125, 140
 Եղից, Սեփար Մարտիկոսի Մարտի 245, 246, 244, 274, 275
 Եղից թաղ Քարայր Վահպէ՛ր 242, 244
 Եղիցեան 89

Եղապար Քառասնի (Լո՛ւի Սեփար Քառասնի)
 Եղապար Եղապարեանի 287
 Եղապար որպէ՛ս Սեփար 287
 Եղապար, Սեփար Մարտիկոսի 280, 280, 271, 272
 Եղապար, Սեփար որպէ՛ս Վարդանայ Վահպէ՛ր 257, 259
 Եղապարեան (Լո՛ւի Եղապարեանեան)
 Եղապար 175, 182, 180, 205, 211, 201
 Եղիցեան Հնգամ Ա. 18, 72, 27-26, 28, 34, 35, 48, 42, 68,
 70, 88, 91, 181, 182, 185, 188, 172, 173
 Եղիցեան խոյ՛ն, Վարդ 137
 Եղապար Քառասնի (Լո՛ւի Սեփար Քառասնի)
 Եղիցեանեան Սարգսյան 285
 Եղիցեան Սեփար 119
 Ե. Եղիցեանեան 253, 254, 262, 246, 247
 Եղիցեանեան Յրէ՛ Սեփար Սեփարեան 180, 180, 243,
 252, 253
 Եղիցեանեան զե՛ւ 120
 Եղիցեանեան իրն, Վարդեանի 180
 Եղիցեանեան խոյ՛ն, Սեփարեանի զե՛ւ զե՛ւ 204, 271, 255, 257
 Եղիցեանեան խոյ՛ն, Սեփարեանի զե՛ւ զե՛ւ 208, 222
 Եղիցեանեան Լո՛ւի 180, 185, 234
 Եղիցեանեան Սեփար 141
 Եղիցեանեան Վարդ Մարտիկոսի իրն 242
 Եղիցեանեան Վարդ Վարդայ Սեփար Ի՛ր 143, 158
 Եղիցեանեան Մարտիկոսի 251, 255, 264, 269
 Ե. Եղիցեանեան Սեփարեանի 144
 Եղիցեանեան որպէ՛ս Վարդայ Սեփար Ի՛ր 180
 Եղիցեանեան Սեփարի խոյ՛ն, Վարդ 253
 Եղիցեանեան Սեփարի իրն 116, 140, 140
 Եղիցեանեան զե՛ւ 141
 Եղիցեանեան Սեփարեանի Սեփարի (Լո՛ւի Սեփարի)
 Եղիցեանեան Սեփարի իրն, Վարդ 74, 75, 98, 99, 100, 117,
 118, 141-148, 152, 178, 181-183, 192, 204-208, 211,
 219, 220, 230, 247-249, 252, 257, 264, 268, 269, 270,
 271, 275, 287, 301, 314-316, 318, 319, 322, 337, 351
 Եղիցեանեան, Եղիցեանի իրն, Վարդ 135
 Եղիցեանեան Մարտիկոսի 30, 31
 Եղապար (Շախուս) 75, 18-23, 25, 27-30, 42, 45, 50, 51, 54,
 60, 62-65, 184, 188, 252, 255, 257
 Եղապարեանի Սեփար (Շախուսեանի Է. Ա.) 22
 Եղանայ 222
 Կարապետ Սեփար (Շախուս Բ. Շ.) 17
 Կարգին 171 (Լո՛ւի Սեփարի)
 Կարդեան (Վարդ 38)
 Կարդեան Սեփարի զե՛ւ Վարդայ Սեփարի որպէ՛ս 222
 Կարդեանի Վարդայ 188, 175, 172
 Կարդեանի Վարդայեանի 219
 Կարդեանի ի Վարդայեանի 163
 Կարդեանի Վարդ Հասան Սրեհուստրեանի 282, 306-308,
 311-317, 325, 335, 338

Վերառանց որպէս Գեորգի Մեծի և Եղիշի 283-297, 317

Վերառանց որպէս Ռաիկի 330

Վերառանց Վերաբանկ Վերառանկ Վարառանկ Լա-
Քիզըքի 32, 202, 204, 207-209, 211, 213, 217, 220,
221, 228-248, 254, 256, 264

Վերառանց Վերաբանկ Վարառանկ Վերաբանկ Յակ-
ոբի Քանդակի Յակոբի Քանդակի նշանակարտայքի
12, 106, 247, 260, 261, 264, 269-213, 217, 219, 233-241,
264, 266, 268

Վեման Սարառանկի սարգսարտի 92, 93

Վեման Սեփառանքի 169

Վեման Մամիկեանեան 106, 159

Վեման Միմիշի խոյժ. Լայպ 283, 290

Վեմանեմք. Վեմանեմք 82

Վեմիքով Քանիմ (Hannu P. 3.) 52

Վեմամ Պարտի 293, 246

Վեմամ որպէս Գեորգի Մեծուպի 222

Վեմամ Յայքի 169, 172

Վեմամեաններ 12, 299

Վարայ և Քար. Լայպ 34, 35

Վարայ և պարմիս պարտ 23

Վարայ Ստամեան սարայ 104, 107

Վարայուն Քար. Լայպ 73, 113, 116, 118, 124, 138, 150,
165

Վաչե խոյր 169

Վարառանկ Վարառանկ որպէս Լուսան Մեծի Սեփառ սր-
բա 227

Վան Եղիշի Միջի (Van Ezerock M.) 79

Վանական Վարառանկ Սեփառանքի Վանական Տառ-
նիքի 218, 291, 306, 349

Վանիկի գաւառ Լաւառ ճաղարակեանքի 284-286, 293,
311

Վարդան ին Մառա. Վարդան. Վարդան. Վարդան
Կիւն. Վարդանքի 178, 184, 236, 241, 244, 247, 248,
276, 277, 282, 283

Վարդան և Քար 26, 67, 68, 78, 79, 73, 75-77, 82, 85, 172,
280, 282, 285, 287

Վարդան Բ Քարդարայ 18, 48, 51, 66-68, 70-72, 76, 77,
83, 86, 92, 93, 97, 98-100, 104-109, 160, 162, 163, 171,
252, 266, 268

Վարդան ի Վասիկեան Կիւն. Բարսեղի 7, 137

Վարդանի վերս. ՄԱր 16, 28, 28, 61, 96-98, 79-78,
84, 88, 92-93, 97, 98, 141, 105-106, 106, 262

Վայ և Քար 68, 70, 72, 76

Վայ Բ Քար 67, 69, 84, 85, 82-84, 102

Վարառաններ 314

Վաստի տակ Վարառանկ Վանդիկի որպէս Վարդանքի
233

Վաստի Վարառ 216

Վաստի Վարդայ Կիւն. 284, 247, 248 (Վճ. Վարդան
ին Մառա)

Վաստի Նիւսանկ 193

Վաստի Նաղարակեան Վայ Քարի 287, 299

Վաստի նշանակարտայքի որպէս Լուսան Մեծի 226,
286, 217, 239

Վաստի Վարառանկ ՎաստիՍեփառ՝ որպէս Լուսան
ՎաստիՍեփառքի 208, 209, 223, 233, 235

Վաստի որպէս Վարառանկ Վանդիկի Քանիմ որպէս 286,
Վաստի Վարառանքի 278

Վաստի Միմիշի Կիւն. Ք Գ. Ս Գճ 143, 161, 180

Վաստի Միմիշի Կիւն. Ք Գ. Վճ 158

Վաստի Միմի Վարդան, Բ Գար 83, 81

Վաստի Վարդան Կար 283, 285

"Վաստարան-Նախարար" 80 (տե՛ս Վարդանի վերս)

Վարայ Քար. Վարդանի Վարդան Քարդարայ 172

Վարայ Վարդ 128, 208, 134, 151, 147, 160, 173

Վարայ Վարառ Ե 130, 131, 155, 156, 162

Վարայ Վարառ Ք 143, 172, 180, 218, 280, 301

Վարայ Վարառ Սեփառանքի 157, 175

Վարառան 158

Վարառանկ Քարառանկ 134

Վարառան 5, 169 (տե՛ս Վարառ և Վար)

Վար Միմիշի 130, 162

Վարայ Սեփառքի 273

Վարդան Վանդիկի Քարդարայքի (Վարառ Վարառ)
21, 87, 178, 187, 206, 213, 255, 218, 227, 241, 242, 243,
252, 270-272, 274, 276, 281, 304, 286, 293, 211, 325,
322, 324, 328, 329

Վարդան Մամիկեանեան Բ Գար 92, 96, 294

Վարդան Մամիկեանեան Բ Գար 122

Վարդան որպէս Վարդ Քարի 246

Վարդան որպէս Վարդան Վանդիկի 222

Վարդան Վճ. Մեծարակեանք Ե. Վարդանանքի 227

Վարդան վար. Վարդի 221

Վարդան Ք. Վանդարայ 297

Վարդան Ք. Մեծարակեանք Ե. Վարդանանքի 234

Վարդան Քար Մեծարակեանք 160, 163, 172

Վարդանեան, Վարառանեան 88, 92, 93, 117, 171, 227

Վարդանեան Սեփառ 218, 230

Վարդանեան Սեփառի 42, 48, 53, 276

Վարդանեան Քանիմի 120

Վարդանեան Վե՛ր 87

Վարառանքի 143

Վարդի Վարդի 263-265, 272

Վարդանի 172 (տե՛ս Վարայ Քար)

Վեման Կարայ Լուսան ՎաստիՍեփառքի 208, 206

Վեման Քար Գեորգի Մեծուպի 237

Վեման որպէս Վարդան, Վճ Գ. 231

Վարմիս Վարդի 171, 172

Կարան Եսայիա 29
 Կեղևաճիկը Կոնյան (Մատթևոս 11.) 198
 Կեղև 205
 Կեղևաբլուզակ 171
 Կեղևաճիկի Մեծախնայ (Մատթևոս Ա.) 209
 ԿՊԿ լուսավորիչ արտատպերին 11, 47, 49, 102, 120, 130,
 163, 162, 170, 189
 Կեղևախնայ խոր 180
 Քյոյ 278 (տե՛ս Խորը, Խայթ)
 Կեղևին 24
 Կեղևին 32
 Քյոյ խոր 54, 129, 131, 134, 145-150, 157, 200, 210, 219
 Կիոյ կարգաբերիչ արտատպերին 11, 102, 121, 125,
 145, 151, 161
 Կերթիս Կատարիկ (Քատար 11.7.) 314
 Կեան 32
 Կերթիսը (տե՛ս Պրալուս Կերթիսը)
 Կեան և Կարանակ, Բաճրակ Կեան, Կեան և 131, 132,
 173-177, 179, 215, 222, 226, 227
 Կեանաբարձր թույլ 95, 97
 Կեան 181
 Կերանի թ.Մ. Կարգաբերիչ 252
 Կերանի Քիչուր 28
 Եղարթի (տե՛ս Նեան, Կ-Տելալ) 6, 177, 179, 180, 186, 212
 "Եղ Կ-Վերջին" 66 (տե՛ս Կ-Վերջինիցիցի Քյոյ)
 Եղիկառ Կեանիկոն (Ն. Նեփիստան, Կատար Կեանիկոն)
 20, 21, 24, 42
 Եղիկի (տե՛ս Կեանիկոնի Եղիկի)
 Ե՛լեանոսի Կեանիկոն 201
 Եղարդիկ ասե՛ճ 88
 Եղարդիկ Քյոյե՛լում 297, 318, 320, 321, 332, 339
 Եղարդ 256, 299 (տե՛ս Եղարդ)
 Եղարս խորակ 299
 Երեմիայի՛նում Սերաբ 255
 Երեմիայի՛նում Կարգի Կեանիկ 254
 Երեմիայի՛նում Սեան (Մեկերտուր 6, 74.) 6, 38, 39,
 80, 122, 123, 147, 150, 160, 186, 176, 178, 187, 212,
 214, 217-236, 237, 238, 239, 239, 250
 Երեմիայի՛նում Կեանիկ 92, 124
 Երեմիայի՛նում և ասե՛ճ 208
 Երեմիայի՛նում Մարտի 151, 205
 Երեմիայի՛նում Լ. Կարաբա 26, 71, 151, 173, 212
 Երեմիայի՛նում Լ. Կարաբա 11, 120, 202, 218, 205, 209,
 222, 225
 Երեմիայի՛նում, Երեմիայի՛նում Մեանայ Վարդ 286,
 288, 289, 298, 297, 338, 339
 Երեմիայի՛նումիցի Կիոյ 292, 293
 Երեմիայի՛նումիցի Մարտի 79, 111
 Երեմիայի՛նումիցի Կեանի 112
 Երեմիայի՛նումիցի Մեան 62, 141, 170, 204, 209

Տիբերիոս խոր 22
 Տիբրակ Բ 156-16, 24-26, 31, 404
 Տիբրակի՛նում Մարտիկ 114
 Տիբրա Գիլոն (տե՛ս Գիլոն)
 Տիբրա խոր 109
 Տիբրակի (տե՛ս Պրալուս Տիբրակի)
 Տիբրակը 44-45 113, 119
 Տիբրակ Տիբրակից 134
 Տիբրակի Կոնյա Լուսավորիչ 207
 Տիբրակի Տիբրակից 272
 Տիբրակի՛նում Մեան (Տիբրակ Դ. Ն.) 19, 20
 Տիբրակի Վերջին (Մատթևոս Գ.) 21-23
 Տիբրակի Նեանի 211
 Մատթևոս Կ. (տե՛ս Քաճիսի՛նում Մարտի)
 Տիկ Կատարիկոն Կարգիկոնի 225
 Տիկ, Տիկ 297
 Տիբիսիս Կատար (Տիբիս Կ.) 25, 36
 Տիբրակ խոր 24, 25
 Տիբրա Ե. 21, 24, 158
 Տիբրա Բ (Կատար) 31 28
 Տիբրա Գ 154 24, 48-50, 52, 74, 30, 75, 70, 61, 62, 84, 85,
 117, 118, 121, 147, 168, 205, 220
 Տիբրա, Տիբրա Գ Կարգիկոն 26
 Տիբիկոն Վերջին (Տիբիկոն Քիլոն, Տիբիկոն Կատար)
 20, 40
 Տիբիկոն Վերջին (Տիբիկ Կ. Բ.) 19, 19, 20, 22, 25, 26, 24,
 26, 28, 41, 47, 48, 55, 70, 74-78, 95, 105, 185, 188, 182
 Տիբրակ ասե՛ճ Կարտի 294
 Տիբրակիցի Քյոյ 175,
 Տիբրակիցի Քյոյիցի (Կեանիկոն Ե. Բ.) 195, 191,
 Տիբրակի Կատար (Տիբիկ Կ.) 29
 Տիբրակի ասե՛ճ 176
 Տիկ ասե՛ճ 120
 Տիբրակի՛նում Կեանիկոնի 101, 182, 184, 186, 189, 199,
 203, 204, 220, 225, 226
 Փայ Ե. Փայրոն, Փայրոն իր Կեանիկոն 218, 242
 Փայ Բ, Փայրոն, այ Փայ իր Կատար 258, 278, 271
 Փայ Գ 270, 271
 Փայրակի՛նում, Փայրակի՛նում 270, 271
 Փանի խոր 183
 Փայրակոն Կատար (Մատթևոս Մ. 7.) 47
 Փանաբարձր 20
 Փանաբարձրի՛նում 53, 36
 Փայրակի՛նում 271 (տե՛ս Փայրակի՛նումիցի)
 Փայրակ 271 (տե՛ս Քյոյի Վերջին իր Փայ)
 Փայրակ Ե. 210, 242 (տե՛ս Փայրակ Կ)
 Փայրակ Բ 218 (տե՛ս Փայրակ Բ)
 Փարանակ Ե. Փարանակ 32
 Փարանակ Բ 25

Գառուս Բարսեղ 45, 67-70, 72, 74, 123, 146, 167, 183,
 170, 221
 Փոխաբերական նկարագրում 114, 115
 Պիլոսի, Պիլոսյան, Պիլոսյան, Պիլոսյան, Փարսիսի
 218, 241, 242, 252, 273-277, 278, 280, 282, 285-287
 Պիլոսի, Պիլոսյան, Պիլոսի, Սալա Եղևուծի 142
 Պիլոսյան Միսակայ Կոն. Ք. Գ. Ա. 116
 Պիլոսյան Միսակայ Կոն. Ք. Գ. 116-118
 Պիլոսյան Ի. Արարիկյան Կամ. 203
 Պլան Միսակայի 18, 118, 119, 120, 125, 164
 Քաղաքաբնակներ (Լոն'ն Երևանում)
 Քաղաքաբնակներ (Լոն'ն Երևանում)
 Քաղաքաբնակներ (Միսակայ Վարդան) 40
 Քիչիկ, Լոն'ն Պիլոսի, Սալա Եղևուծի
 Քիչիկ, Ք. Ա. Արարիկյան 226
 Քաղաքաբնակ Երևանի 212
 Քեֆան Կարա 129

Բարսեղյաններ (Լոն'ն) Լոն'ն 171
 Բարսեղյան Երևանի 196, 197, 198, 200, 205, 205, 211, 228
 Բարսեղյանի 246
 Բասիլ, Եսայիկի Գառուսի Քաղ. 26
 Բարսեղյանի, Բարսեղյանի, Բարսեղյանի Երևանի (Լոն'ն
 Երևանում Երևանի)

Բարսեղյան Կ. 129
 Բարսեղյան Գառուսյան 26, 46, 51, 136, 150, 245
 Բարսեղյան (Լոն'ն Երևանում, Երևանում)
 Բարսեղյանի Երևանի 26
 Բարսեղյան Երևանի 79
 Բարսեղյան Երևանում 114
 Բարսեղյան Երևանի 118, 119, 141, 142, 146, 272
 Բարսեղյան Է. Մարտի 124, 144
 Բարսեղյան Գառուսյանի 177, 181, 244-247
 Բարսեղյան, Բարսեղյան (Լոն'ն Երևանում)
 Բարսեղյան Գառուս (Լոն'ն Գառուսի Բարսեղյան)
 Բարսեղյան Երևանի 241
 Բարսեղյան Երևանի 252, 265, 269
 Բարսեղյան Գառուսյանի 254, 258
 Բարսեղյան Գառուսյանի 264, 272
 Երևանի Երևանի Երևանի (Լոն'ն Երևանում Երևանի)
 Երևանի Երևանի Երևանի (Լոն'ն Երևանում Երևանի)

Բարսեղյան Երևանի 17
 Բարսեղյանի Երևանի (Լոն'ն Երևանում) 205, 126
 Բարսեղյան (Լոն'ն Երևանում Երևանում)

Բարսեղյանի Երևանի 26, 28, 46
 Բարսեղյանի Երևանի (Լոն'ն Երևանում) 26
 Բարսեղյանի Երևանում 21
 Երևանի Երևանի Երևանում 254
 Երևանի Երևանի (Լոն'ն Երևանում Երևանի)
 Երևանի (Լոն'ն Երևանում Երևանի)

Երևանի Երևանի Երևանում 212
 Երևանի Երևանում 264, 265, 268-272
 Երևանի Երևանի (Լոն'ն Երևանում) 47-48, 54, 126
 Երևանի Երևանի (Լոն'ն Երևանում) 141
 Երևանի (Լոն'ն Երևանում Երևանի)
 Երևանի Երևանի 12, 212, 217, 218
 Երևանի Երևանի (Լոն'ն Երևանում) 114, 205, 209, 211, 228,
 241, 243, 247
 Երևանի Է. Գառուսյան Երևանի, 78, 98, 140, 142, 177
 Երևանի Երևանի 25
 Երևանի Երևանի Երևանի Քաղ. 26-28, 33, 72

Երևանի Երևանի Երևանի Երևանի (Լոն'ն Երևանում Երևանի)
 217

Երևանի Երևանի (Լոն'ն Երևանում Երևանի) 28, 29
 Երևանի Երևանի (Լոն'ն Երևանում) 26, 33
 Երևանի 21
 Երևանի Երևանի (Երևանի Ե. 5) 148

ՏԵՂԱՆՈՒՂՆԵՐԻ ԵՒ ՏԵՂԱՆՈՒՂՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արարիկս 228, 229 (տե՛ս նաև Երեմայ)
 Արանուս քառ 27, 31, 36, 37 (տե՛ս Արարան)
 Արատուս, Արատայ ասո շ. 189
 Արատուրայ 200
 Արբանու, Արբուր, Արբանու, Արբանու, Արբուր 57
 Արիաթ, Արիաթու, ալիաթներ 73, 228, 231, 244, 245, 274, 282 (տե՛ս նաև Արարիկս, Վաթ)
 Արիքս 228, 231 (տե՛ս Արարիկս)
 Արտի գառ. 204 (տե՛ս Հանդիս)
 Արտյի 45 (տե՛ս նաև Սարգս)
 Արլիթ (տե՛ս Արլիթ):
 աղբյուրն 6, 187, 240
 Արախ 270
 Արարարդան լամ 181
 Արարարդան 190 (տե՛ս Խաղարարդան)
 Արաթ 189
 Արիաթիկ, Խաղարարդան, աղիարիկներ 24, 25, 185
 Արիաթու, Արիաթու 52 (տե՛ս Արարար)
 Արարարդան 154 (տե՛ս Խաղարարդան)
 Բարբան, Բարբանի հանդարանարին 6, 187, 213
 աղիարիկներ, աղիարիկներ 6, 6, 25, 214
 Արս 187
 Արտ, Արլիկս 228, 230
 Արտ, ՂՈւ: 228, 231 (տե՛ս Արարիկս)
 Արտի ծաղ (տե՛ս նաև Միտիկո) 27, 28
 Արտան, Արանուս, Արարիկու, Արան, Նակի 8, բարբան, Արարիկս քառ 7, 17, 22, 27, 33, 42, 50, 53, 55-57, 182, 228, 229, 230
 Արիանուրայ շ. 43
 Արան, Արան, Արտու 47 (տե՛ս նաև Արտ)
 Արանդ քառ 21, 28, 31, 227 (տե՛ս նաև Դարձիթ թանուր)
 Արանքս քառ 48 (տե՛ս Արան)
 Արանի 208
 Արան, Արիկս, աղբյուր 26, 22-31, 73, 141, 213, 268, 251, 254, 276, 280, 285 (տե՛ս նաև Օղ)
 աղբյուրներ 36, 17
 Արանի քառ 51 (տե՛ս Արախ)
 Արանի քառ. 48, 49
 Արանիլան քառ 28, 42 (տե՛ս Կրկիկ)
 Արանիլան ծաղ 42
 Արանիկ, աղբյուրներ (Arian, Arianus) 5, 7, 8, 14, 15, 17, 23, 24, 28-25, 37-43, 47, 48, 55-57, 79, 108, 178, 174, 185, 227, 228, 229-233, 236, 259 (տե՛ս նաև Արանի, աղբյուրներ)
 Արանի (Դարձիթ, Արանի, Դարանի) քառ 43, 47, 49-51
 Արիաթս 53 (տե՛ս Արբանու, Արիաթ)
 Արլիթ, Արլիթ 197
 Արլիկի 205 (տե՛ս նաև Մարտուր)
 Արևուս 47, 55 (տե՛ս նաև Արան)

Արտ, Արախ 52, 53
 Արարայ 52
 Արարար 53
 Արարար, Արարար 52
 Արտ (տե՛ս Արտ)
 Արիարարիկ, Արիարայ 48
 Արլիկի 52, 53
 Արլի 48
 Արլի, Արլիլան, Արլիլան քառ 40, 51, 52
 Արևան լամ 181
 Արլիլան ծառ 48
 Արտի, Արբանու 53
 Արանու, Արարար քառ 48
 Արան, Արան 190 (տե՛ս Արան)
 Արարար 190
 Արարարիկի 57
 Արարիկս 136 (տե՛ս Արանիկ, Արանի)
 Արանիլան քառ 208
 Արանուս՝ 208
 Արանուրայ, Արանդ 186, 201-203, 229
 Արանուրայ քառ 189
 Արանուրայ (Arianus) 17
 Արա 210
 Արանիկու, Արարիկս 200 (տե՛ս Արարիկս)
 Արանիկ, Արանիկ, Արանիկ գառ. 132, 204-207, 257, 268, 269
 Արանի քառ գառ. 208
 Արանիկ, Արանիկ քառ 202, 204 (տե՛ս նաև Հանդիթ)
 Արարիկու, Արանիկու, Արարիկս 208
 Արտի գառ. 59
 Արարիկս 128 (տե՛ս Արանիկ, Արարիկ)
 Արարան 206, 282, 283-285
 Արլիկ 259
 Արարիլան (տե՛ս Արարար)
 Արիկ հանդարդ քառ 232, 278
 Արիկի, Արանիկու լամ. 165, 186, 188, 204
 Արանիկ գառ. 227
 Արտան (քառ 50, 51, 128, 129 (տե՛ս նաև Արանի)
 Արանիլանի քառարանի 21, 208 (տե՛ս Կրկիկ)
 աղբյուրներ, աղբյուրներ, աղբյուրներ 5, 7, 14-16, 28, 22, 27, 29, 35, 37, 38, 42, 41, 43, 44, 58, 55, 68, 78, 87, 88, 90-93, 107, 141
 Արարիկ, Արարիկի, Արանիկու, Արան, Արանի, Արարար 5, 10, 12, 14, 17, 28-48, 49, 50, 54-56, 57, 65-80, 82, 102, 104-111, 122, 128-131, 132, 134, 138-148, 142-145, 148-158, 162, 163, 165, 187, 176-178, 177-178, 182-185, 188-193, 197, 199, 203, 204, 208, 210, 217, 223-224, 230, 238-241, 245, 244, 246, 251-254, 258, 258, 262, 284, 271-272, 278-277, 279-281, 285-308, 343, 350-358 (տե՛ս նաև Արանիկ, Արան, Արան, Արանի, Արարիկ, Արարիկ, Արանիլան)

Արտ. Արտև. Արտևի գաւ. 139, 140, 230
 Արտև. Արտև. Արտև՝ 30, 93, 101, 185, 198, 163
 Արտևից քիւ 264 (տե՛ս Արտևից Հակոբյ)՝
 Այ.Պիլիմնից. Արքիբաբեմ 53
 Աղաղաղաց 394
 Աղստ քիւ 47, 48, 50, 51, 174
 Աղստն քիւ 37, 180
 արփան. արփանացի 14 (տե՛ս արքաններ)
 Աղաթաթ. Աղթաթան. Աղթաթաթան քիւ 108 (տե՛ս
 Պետրոս)
 Արքի. Արքիկոյ քիւ 31, 83
 Արշակ. Արշակենից 235, 254 (տե՛ս Արքանով)
 Արքիբաբեմ 53 (տե՛ս Այ.Պիլիմնից)
 Արքիբաբ 308 (տե՛ս Աղստ)
 անարքանակներ 27, 28
 Անարատ. Անարտն սասն 84, 87, 89, 74, 99, 101, 108, 198,
 167, 191, 198, 203, 253, 258, 260-262
 Անարատ քիւ 261
 անարքներ 24
 Անահ 5 64 (տե՛ս Անարատ)
 Անի 75
 Անիվաթ 64
 Անլ 130
 Անու.Պարտն քիւ 25 (տե՛ս Կան. Արտև, ՕԳ)
 Արշեստան 105
 Արտևիվաթ 18, 25, 29, 30, 32, 34, 35, 40, 123, 133, 133,
 192, 221, 238, 282, 288
 Արատատ. Արատատեան իւր. 68, 178, 208
 Արտիով 148
 Անտիոխ. Անտուսական գաւ. 29
 Անտարտիկ 253
 անտարտիկներ 24
 Անտարտիկ. Արտիկ 228, 231, 232 (Վճճ. Արխ)
 Անիկոյ 221, 203
 Անչկուսան գաւ. 165, 168
 անչկուսիներ. անչկուս 41, 86, 83, 137
 Անիվաթ 313
 Անլ 7, 218, 220, 242, 248, 268, 274, 276, 278, 279, 280-285,
 287
 Անիկոյ Ընդ 208
 ԱՅՈՒՐԱՆ 21
 Աննուսուցի. Աննուսուցի. ՂՃՈՒ. ՂՃՈՒ 135, 283, 284, 240,
 276, 280
 Անու Հարաթան 290 (տե՛ս Մարտոսի Հոգևանու)
 Անուխ 208
 Անտիով 118
 Արտատիկոյ Խով 203
 Արտիկոս 69
 Արտև՝ 208-213
 Արտուց արտ Ը. 108 (տե՛ս Արտատու)

Արտուով 147
 Արքաթա Կարաթ 48, 93
 Արքեան 42, 44, 230, 233
 Արսա 230 (Վճճ. Արսաթ)
 Արխիկոյ 49 (տե՛ս Արքիբաբեմ)
 Արտն. Արտն. Արտն. ասաններ ՂՃՈՒ. Արտն.ՂՃ.ՂՃ.
 Արտ 5, 17, 25, 28, 38, 94, 95, 109, 122, 133, 160, 174,
 182, 192, 215, 217, 220, 222, 265, 278, 316, 348, 348,
 353, 355-358 (տե՛ս Կան. Արտանով)
 Արտանուտ 239 (տե՛ս Արտանուտ)
 Արտարտ 214, 242, 247-249
 Արտարտա Արխ 262
 Արտիկ Արտիվաթ 174 (տե՛ս Արտն)
 Արտն. Արտն. ԳՅՈՒ. ԳՅՈՒ. ԳՅՈՒ. 176, 191, 182, 215, 218,
 226, 303 (տե՛ս Կան. Արտն. Արտանով)
 Արտիկով Արտիկովաթ 29, 213, 233
 Արտիկովի ըրտն 294
 Արտնուտան. Արտնուտ 26, 125, 165, 168 (տե՛ս Կան.
 Արտնով)
 Արտիկ. աստիկներ. աստիկան 22, 43, 71, 72, 78, 78,
 108, 113, 118, 122, 166, 168, 168, 171, 238
 Արտարտական 233, 234 (տե՛ս Վարդարտական)
 Արտաթ գաւ. 130 (տե՛ս Արտանուտ)
 Արտիկուր. Արտիկ ըրտ 199
 Արտիկ. Արտիկ. Արտիկն 201, 202, 207
 Արտարտական. Արտարտանով. Արտարտանու. Ա.
 րտարտարտան. Արտարտան. Արտարտա 6, 18, 20,
 24, 29-25, 40, 63, 133, 138, 155, 154, 308, 173, 171,
 177, 198, 180, 217, 220, 227, 229, 230, 235, 238, 304
 Արտիկ 214
 Արտարտան խաղիվարտիկն 21, 133, 154, 187, 170, 177,
 192, 212-214, 224, 230, 235, 238, 248
 Արտիկ. արտիկն. արտարտական. արտիկն 6-9, 21, 22,
 24, 24, 78-88, 185, 194, 195, 147, 152-154, 161, 162,
 174-178, 180-182, 185-187, 189-190, 211-219, 221, 232,
 224, 225, 228-235, 241, 243, 270, 271, 274, 281-303,
 254, 256, 258
 Արտիկնի 214
 Արտարտիկ 214
 Արտարտան գաւ. 141, 214, 310, 308, 324, 326
 Արտարտ քիւ 185, 197, 301
 Արտանով 301
 Արտիկ. Արտիկ. Արտիկ 213, 234
 Արտիկն 299
 Արտանի քիւ 25, 78, 88, 94, 204, 280
 արտանի 118, 165
 Արտանու. Արտն արտ. Արտանուխ. Արտն արտ գաւ.
 128, 140, 198, 234-260
 արտիկն 300 (տե՛ս արտիկներ)
 Արտարտան ըրտ 28, 63

Երանյանի Արեճաբան 287
 Երեմ, Պոլեոս գետ 13, 24, 25, 34, 60, 61, 69, 107, 115,
 207 (տե՛ս հանձնարար)
 Երեմի գետ 29, 25 (տե՛ս հանձնարար, Երեմ, Երեմյան)
 Երեմիկ, Երեմիկի գյուղ, Պոլեոս, Պոլեոսի անոթ
 55, 61, 63-65
 Երզնկեան 152 (տե՛ս Երանյան)
 Երզնկացի՝ 71, 73 (տե՛ս Երանյանի, Երանյանի)
 Երզնկի գետ 205
 Երզնկայ 203
 Երզնկի 204
 Երզնկայ շ. 209 (տե՛ս Վանայ)
 Երզնկի 202, 205, 217
 Երզնի 25 (տե՛ս Երան)
 Երեզմի շ. 202
 Երեկեան Երեզմյան & 214, 215, 240
 Երեկեան Երեզմի շրջանային 200
 Երեկի՝ Երեկից, Երեկեաց, Երեկեաց, Երեկեան
 կղզեակ՝ & 7, 73, 78, 98, 99, 147, 153, 154, 190, 223,
 225-227, 228, 244, 247, 278, 288, 333, 342 (տե՛ս
 հանձնարար Երեկեաց կղզեակ)
 Երեկեացի 207 (տե՛ս Երանյանի)
 Երեկի, Երեկեաց անոթ գառ. 63, 178, 204, 207, 227
 Երզնիկ(ի) 165
 Երեմ 24
 Երեկի 229
 Երե՛ր 130
 Երեմ 256 (տե՛ս Երանյան)
 Երեզմեանի շ. 200-209, 240
 Երեմի համ. 65 (տե՛ս Երանյան)
 Երեմյան գետ 62
 Երեզմեանի գառ. 62
 Երեզմի 165, 169
 Երեզմեանյան 163
 Երեմի, ARMENIA, Արարես 37, 60, 245 (տե՛ս Զոհ)
 Երեմից (Երեմից) աստիճանային & 8, 132, 174,
 177-179, 180-185, 201, 227, 228
 Երեմի, 125, 202, 205, 207 (տե՛ս Զոհ)
 Երեզմայ 205
 Երզնկայի գառ. 218 (տե՛ս հանձնարար)
 Երանյան Երանյանի, Երզնկեան 122
 Երանյանի Սրբաբեր, Նախ-Երանյան 185, 186, 188
 Երանյան 214
 Երզնկեան գետ 51 (տե՛ս Երանյան)
 Երանյան գառ. 75, 98
 Երանյան գառ. 108, 245, 248
 Երանյանի 204, (տե՛ս հանձնարար)
 Երանյան, Երանյանյան, Երանյանյան 20, 22, 61-64
 Երանյանի, Երանյանի, Երանյանի 256, 257
 Երանյանի անոթաբան 141

Երանյան, Երանյանի 201
 Եր Բանյան 100
 Երանյան, Երանյանի համ. 5-8, 12, 16, 18, 27, 28-31, 64-66,
 68, 92, 102, 181-188, 111, 117, 123, 134, 138, 146, 152,
 158, 160, 167, 172, 174-177, 184, 207, 190, 192-195,
 198, 200-204, 208, 210-212, 220, 232, 242, 243, 258,
 259, 258, 259, 261, 262, 264, 266, 267, 291-294, 297,
 314, 317, 326, 327, 328, 332, 333, 335-339
 Երանյանի շրջան 190, 203, 215, 237, 238
 Երանյան 63, 64 (տե՛ս հանձնարար)
 Երանյան 234 (ՎԱՅ, Երանյան)
 Երանյան 207
 Երանյան գետ 57
 Երանյանի 201
 Երանյան 47
 Երանյան 208
 Երանյան 208
 Երանյան գետ 208
 Երանյանի Երանյան, Երանյանի Երանյանի գառ. 81,
 76 (տե՛ս Երանյանի)
 Երանյանի 200
 Երանյանի 204, 245, 277 (տե՛ս Երանյանի)
 Երանյան 253, 254
 Երանյանի 40
 Բայ աղ-Երանյան, աղ-Բայ 190, 216, 216, 210-221, 232
 (տե՛ս Երանյան)
 Բայրաբ 205
 Բայրեան, Բայրեանի 24, 277
 Բայրեանյան 108
 Բայրեան գառ. Վանայա. 50
 Բայրեանի շրջանային 68, 215, 223
 Բայրեանի 73, 80
 Բայրեանի գետ 207 (տե՛ս Երանյանի)
 Բայրեանի 212 (տե՛ս Բայրեանի)
 աղ-Բայրեանի (անոթ) 230
 Բայրեանի 200 (տե՛ս Երանյանի)
 Բայրեանյան, Բայրեանյան, Բայրեանյանի, Բայրեանյան,
 Բայրեանյան 254
 Բայրեանի (Բայրեանի) շ. 254
 Բայրեանի 20, 65, 128 (տե՛ս Բայրեանի)
 Բայրեանյան 100
 Բայրեան 100 (տե՛ս Բայրեանի)
 Բայրեանի 42
 Բայրեանի 218
 Բայրեանի (տե՛ս Բայրեանի)
 Բայրեանի, Բայրեանի 55
 Բայրեանի 200
 Բայրեանի 230 (տե՛ս Բայրեանի)
 Բայրեանի 55
 Բայրեանի, Բայրեանի 18, 24

- Բաղբաղ 287, 314, 317
 Բաղբաղաւ, Բաղբաղաւ 45 (տե՛ս Քեփէ)
 Բաղբաղանայնի, Բաղբաղանայնի, Բաղբաղանայնի, Բաղբաղանայնի 253, 258 (տե՛ս Բաղբաղան)
 Բաղբաղաւ գաւ. 280
 Բաղբաղանակ 143 (տե՛ս Բաղբաղան)
 Բաղբաղանակ, Բաղբաղանակ, Բաղբաղակ, Բաղբաղակ 2, 37, 26, 86, 89, 94, 95, 128, 147, 170, 174, 222, 232, 235, 257
 Բաղբաղանի 65, 232, 235
 Բաղբաղաւ Բաղբաղաւ, Բաղբաղաւ, Բաղբաղաւ 216, 228
 Բաղբի 283
 Բաղբաղ 218
 Բաղբ գաւ., Բաղբ 6, 286, 287, 219, 227, 230, 238, 248, 252, 264, 270, 271, 273, 286, 287, 296, 311, 312, 318, 343, 344, 248, 351, 354, 358, 359 (տե՛ս Եսեկ Կարան)
 Բաղբաղ թոյլ 182
 Բաղան գիւղ 182, 194
 Բաղանակ, Բաղանակ, Բաղանակ, Բաղանակ, Բաղանակ, Բաղանակ 102, 143, 192, 193, 211, 217, 253, 258, 259
 Բաղանայ 261
 Բաղբաղաւ չ. 254
 Բաղբաղի, Բաղբաղի, Բաղբաղի 219 (տե՛ս Տալլ)
 Բաղբաղաւ գաւ. 62
 Բաղբաղաւ 85 (տե՛ս Գառաբաղանայնի)
 Բաղանակներ 21
 Բաղբաղ 192, 217 (տե՛ս Գառաբաղ)
 Բաղանակ գիւղ 247 (տե՛ս Զօրաբ Գառաբաղաւ)
 Բաղբաղաւ 108
 Բաղբաղաւ Եսեկ. 25, 58
 Բաղբաղաւ Ի. Գեղբաղ գիւղ 348
 Բաղբաղաւ, Բաղբաղաւ, Բաղբաղաւ 54
 Բաղբաղաւ շէ 289, 290
 Բաղանակ, Բաղանակ գաւ. 59
 Բաղանակ, Բաղբաղ 55, 212, 228, 229, 233, 236
 Բաղբի չ. 254 (տե՛ս Բաղբի)
 Բաղանակ 39
 Բաղանակ 289
 Բաղանակ, Բաղանակ, Բաղբաղաւ, Բաղբաղաւ 45
 Բաղանակ 54
 Բաղբ գաւ. 120 (տե՛ս Քիփի)
 Բաղանակ Բաղանակ 54
 Բաղանակ 210
 Բաղբաղանակ 48, 56
 Բաղբաղաւ 192 (տե՛ս Գառաբաղանակ)
 Բաղբաղաւ 183 (տե՛ս Գառաբաղ)
 Բաղբաղաւ գաւ. 257 (տե՛ս Բաղբաղ)
 Բաղբաղաւ գառաբաղաւ Բաղբաղաւ 291
 Բաղբաղաւ Գառաբաղ գիւղակ 197
 Բաղբաղաւ Ի. Գեղբաղ գիւղ 197, 258, 329, 333, 334, 338, 339
 Բաղբաղանակ, Բաղբաղանակ 258
 Բաղբի չ. 54
 Բաղբաղաւ, Բաղբաղաւ գաւ. 138, 148, 193, 203, 253, 255, 257, 258
 Բաղբաղաւ գաւ. 255, 314
 Բաղբաղաւի (Բաղբաղաւ, Բաղբաղաւ) 255
 Բաղբաղանակ 45 (տե՛ս Բաղբաղանակ)
 Բաղբաղաւ, Բաղբաղանակ 250, 262, 263
 Բաղբաղանակ, Բաղբաղանակ, Բաղբաղանակ գիւղաբաղանակ 78, 84, 89, 65, 212, 293, 353, 359, 357
 Բաղբաղաւ 79
 Բաղբաղաւ, Բաղբաղաւ գաւ. 50, 51, 55, 120
 Բաղբաղանակ, Բաղբաղանակ, Բաղբաղանակ գիւղաբաղանակներ 3, 68, 183, 186, 193, 194, 198, 199, 204, 205, 207, 201, 233, 237, 238, 246, 274, 290
 Բաղբաղաւ, Բաղբաղաղ 258 (տե՛ս Բաղբաղաւ)
 Բաղբաղաւ 48
 Բաղանակ 209
 Բաղբաղանակ 120 (տե՛ս Կարանակ)
 Բաղբաղաւ, Բաղբաղաւ, Բաղբաղաւ 48
 Բաղբաղի 49
 Բաղբաղի 186
 Բաղբաղաւ 60
 Բաղբաղաւ գաւ. 188
 Բաղբաղաւ գառաբաղանակներ 24
 Բաղբաղանակ չ. 261
 Բաղբաղ 287, 210
 Բաղբաղանակ 8, 187, 240
 Բաղբաղի գիւղ 284
 Բաղբաղի գիւղ 199
 Բաղբաղաղաւ, Բաղբաղաղաւ, Բաղբաղաւ, Բաղբաղ 178, 183
 Բաղբաղաղ 232 (տե՛ս Կարանակ)
 Բաղ Բաղբաղանակ, Բաղ Բաղբաղանակ Գ. 6, 7, 10, 11, 13, 14, 17, 30, 51, 66, 67, 71, 72, 86, 88, 90, 91, 100, 108, 125, 127, 129, 166, 175, 185, 196, 192, 193, 213, 221, 225, 226, 228, 231, 242, 246, 238, 241, 247, 258, 259, 276, 291, 302, 353, 355, 357 (տե՛ս Բաղբաղանակ)
 Բաղբաղանակ 68 (ԿԵՂ Կարանակ Գառաբաղ)
 Բաղբաղի գիւղ 255 (տե՛ս Կարանակ)
 Բաղբ 207, 315, 331
 Բաղբաղանակներ 21
 Բաղբաղաւ 120
 Բաղբաղանակ, Բաղբաղանակ 68
 Գառաբաղաւ Բաղբաղանակ 44
 Գաղ գաւ. 258
 Գաղբաղանակաւ, Գաղբաղանակ 250
 Գաղբ 65
 Գաղբաղաւ, Գաղբաղաւ, Գաղբաղաւ 54, 55

Գալստիան, Գալստիանյան 186
 Գալստյ 185 (տե՛ս Գալստյան)
 Գալստյեկ, Գալստյեկ, Գալստյեկ 31, 284
 Գալստյուս 54, 55 (տե՛ս Գալստյուսեան)
 Գալուսի ցեղ Ընկերութ՝ 49
 Գալուստյան 28, 212, 283
 Գալուկ, Գալուկի, Գալուկ, Գալուկացի յայտ. 213,
 215-218, 242, 252, 257, 264-266, 280-271, 274, 275,
 282, 286, 319
 Գալուկի ցեղ 185
 Գալուկի ցեղ Չնայողականքով 273
 Գալուկի ցեղի Չնայողականքի վերա 178
 Գալուկացիներու ցեղ Չնայողականքով 273
 Գալուկուսի ցեղ 7, 256-257, 260, 269, 295, 297, 298,
 294, 295, 298, 301, 309-314, 317, 319, 320, 324, 325,
 342-343, 347, 348-351, 354, 355, 358
 Գալով (Գալուկացի) քաղաքակ 275
 Գալուց 47 (տե՛ս Խան Խաղաղաբաց)
 Գալուցի 47 (տե՛ս Խան Խաղաղաբաց)
 Գալուկաբ 292, 314, 315, 317 (տե՛ս Խան Գալուկաբ)
 Գալուբ ցեղ 185, 280 (տե՛ս Գալուկ)
 Գալուրացիք ցեղ 80 (ՀԱՏ, Կաթուղի)
 Գալուրացացի ցեղ 280
 Գալուրցանի 172
 Գալուրեկ, Գալուրեկեան, Գալուրեկեանյան նաւ-քաղ-
 65, 68-98, 185, 192, 193-194, 196, 149, 193, 195, 197,
 191, 163, 165, 170, 172, 175, 182, 188, 190, 197, 206,
 224, 225, 248, 260, 264, 266
 Գալուրեկ, Զարգանակ թիւ, յայտ. 154, 162, 167, 189
 Գալուրեկացացի լիցիտուսիքով 64, 65, 171
 Գալուրի 57, 229
 Գալուս յայտ. 279
 Գալուրիս 14, 15
 Գալուր 245 (տե՛ս Գալու)
 Գալու 263
 Գալուի, Գալուի, 58
 Գալուս 216, 257 (տե՛ս Գալուկի յայտ.)
 Գալուսանի 219
 Գալուսուսի 226
 Գալուս քաղ. 51, 128 (տե՛ս Գալուս)
 Գալուս 45 (տե՛ս Գալուցի)
 Գալուս, Կեղուս 48
 Գալուս 28
 Գալուրցանի 248
 Գալուս, Գալուրցի քաղ. 8, 137, 181, 285, 186, 202, 207,
 211 (տե՛ս Խան Գալուրեկի)
 Գալուրցի լիցիտուս 290
 Գալուրցի իւր 281, 282 (տե՛ս Խան Կալուկ)
 Գալուրցի լիցիտ 141 (տե՛ս Խան Կալուկացի)
 Գալուս 138

Գալուսուս, 285
 Գալուրեկի 227
 Գալուրեկի, Գալուրեկի, Գալուրեկի, Գալուրցի
 քաղ. 142, 182, 186, 204-206, 211, 256, 267, 270, 280
 Գալուրեկացի իւր 289 (տե՛ս Խան Կալուկ)
 Գալուս քաղ. 51, 128 (տե՛ս Գալուս քաղ.)
 Գալուս ցեղ 48, 49, 49 (տե՛ս Գալուս)
 Գալուսի 287, 298, 214, 215, 217, 254, 258, 269 (տե՛ս
 Խան Կալուրեկ)
 Գալուրցի 197, 263
 Գալուրուս 262
 Գալուրցի ցեղ Կալուրեկ 283
 Գալուրցի լիցիտ 285, 281
 Գալուրցի 262
 Գալուրուս ցեղ 51 (տե՛ս Գալուս)
 Գալուի ցեղ 186
 Գալուի ցեղ Չնայողականքով 284
 Գալուի նաւ Գալուի ցեղի Կալուրեկով 294, 298, 299, 221
 Գալուց 252, 254
 Գալուրացիք 71 (տե՛ս Կալուրացիք, քաղաքակներ)
 Գալուրացիքներ, Գալուրեկեան 21, 48
 Գալուս, Գալուս ցեղ 43, 45, 46
 Գալուց ցեղ 48, 51 (տե՛ս Խան Կալուկ)
 Գալուց յայտ. 48
 Գալուս, Գալուս, Գալուս քաղ. 58, 51, 128
 Գալուս ցեղ 58, 51, 128
 Գալուսի 176 (տե՛ս Գալուսի)
 Գալուս 58, 51, 128, 284
 Գալուի, Գալուի ցեղ 46, 47
 Գալուի, Գալուի 45
 Գալուրեկ ցեղ 46, 48, 51, 251
 Գալուրեկ ցեղ 45 (տե՛ս Խան Կալուրեկեան)
 Գալուր ցեղ 62
 Գալուրեկ 93, 182 (տե՛ս Գալուրեկ)
 Գալուր 268
 Գալուրուս Լիցիտուս Կալուրեկեան լիցիտուս 48
 Գալուրեկ, Գալուց լիցիտ 298, 299 (տե՛ս Կալուրեկ)
 Գալուր 48
 Գալուրեկ 290
 Գալուրեկ 290
 Գալուրեկ 61, 63 (տե՛ս Կալուրեկ)
 Գալուր քաղ., իւր 61, 64
 Գալուր, 98 (տե՛ս Խան Կալուրեկ)
 Գալուր, Գալուր, 207, 218
 Գալուր, ուր Կալուր Կալուր, Կալուրուս 12, 163, 267, 172,
 175, 178, 183, 184, 189, 193, 265, 220, 225-227, 241-
 244, 248-249, 252, 265, 298, 268, 262, 266, 272, 275,
 277, 280-282, 283, 286, 323, 324, 328
 Գալուր թիւ 176
 Գալուրացիք 227, 240, 281 (տե՛ս Կալուրեկ)

Եղիշ Կարճեղ փճԻՒ Տոբյանկ 200
 Եղիշատույ 243
 Եղիշայ 248, 249
 Եղիշատարձ 206
 Եղիշտեղի՞ 205
 Եղբու յարս գերատեղի 207
 Ենթարդ, Ենթարդ, Էրթարս 52
 Ենթան՝ 205
 Երանոս գետ 180
 Երանոս, Երանոս գետ 18, 20, 48, 54, 55-62, 70, 125, 135,
 140, 155, 159, 174, 184, 192, 196, 199, 204, 221, 232,
 239-242
 Երկրառ 204
 Երեկ 205
 Երևան՝ 80, 107, 243, 258
 Եղևնայ 112
 Երկրառ, Երկրառ գրատեսակ 204
 Երկի չէ՞ 200, 210
 Երկրա 208 (տե՛ս Ճարճա՞Բ)
 Երկրակառ. 204
 Երևանյի՞ 7, 81, 97, 117, 128, 203, 205, 209, 221
 Երանիկ Երթարս 21
 Էդգո 52
 Էդրատեսա Քուրտ 210
 Երագոս 22, 116, 200
 Էփեսոս 89, 132
 Էփեսոս, Մուսուրոս գետ 30, 60, 128
 Էոյ 270 գետ 226
 Էոյրի՞նձ, 140 (տե՛ս Ճար գրատես.)
 Էոյրի՞ն 60
 Էոյրի՞նայ 206
 Էոյրի՞նար գառ., տեղի 208,
 գավեր 18
 Էոս 270 (տե՛ս Էոս)
 Էոսփոս, Էոսփոս 201, 202
 Էոստանայ, Էոստանայ, Էոստանայի գառ. 65, 125, 122,
 140, 178
 Էոստանայ 204, 206
 Էոստոս, Էոստոս 48, 54
 Էոստոս՝ 84 (տե՛ս Դոստոս)
 Էոստոսի՞ն 207 (տե՛ս Էոս)
 Էոս գրատես. Էոյրի՞նձի գառ. 145
 Էոսի գառ. 140 (տե՛ս Էոսի)
 Էոսթարոս 57, 58
 Էմբրանուհայ գետ 234 (տե՛ս Էոսթրանիկ)
 Էոսար 207, 209, 218
 Էոստրանայ 153
 Էոսթարոս 230
 Էոստանի 65 (տե՛ս Էոստանայ)
 Էտեկ 147

Էրկրա 250 (տե՛ս Երկի՞նի)
 Էրթարս 209
 Էրտատույ 207
 Էրկրայ 52
 Է Էրթարի՞ն գետի 118, 140, 207, 209
 Էրկ 234
 ԷրԿ 284
 Էրթեկ 210
 Էրան 248, 249 (տե՛ս Էրան)
 Էրեգո կարգառ 150
 Էրկի յար 204 (տե՛ս Էրկի յար)
 Էոստրանայ չէ՞ 21 (տե՛ս Էոստրանայի)
 Էոստրառ 202, 207 (տե՛ս Էոստրառ)
 Էոստոսի գառ. 200 (տե՛ս Էոստոս)
 Քարապետանյի՞ն 8, 107, 248
 Քարթարս 40
 Քարձի փճԻՒ՞ 207 (տե՛ս Կարթարձի)
 Քարձինայ 190
 Քարթարներ 222, 242, 258 (տե՛ս ժողովրդի)
 Քարեր, Քարերան Է 43, 214
 Քարայր, Քարյա 60
 Քարչ Կոլոսուհու՝ 61, 220
 Քարչու ժողով Արշակունի՞ 202
 Քարախայ 245, 255
 Քարախայի փճԻՒ՞ 184
 Քարձի, Կարձի՞ 230
 Քարախայի տեսարան Քարախայի՞ 201
 Քարառս գետ 190, 208 (տե՛ս Էոստոս)
 Քարթանայի 202 (տե՛ս Էոստոս Քարթանայի)
 Քասախայի՞ 68
 Քասիկ 140
 Քարյա 48 (տե՛ս Քարայր)
 Քարայ տեղի 57
 Քարչինայ 200
 Քարապետայր, Քարապետարդիս 108, 118 (տե՛ս Էոս-
 տոս Կարձի)
 Քարոս 203
 Քրատես 65 (տե՛ս Էոստրառ-48)
 Քրչիլո, Քրչիլո 40 (տե՛ս Քրչիլի)
 Քրե՛րն, Քրե՛րնյան 6, 154, 155, 214, 226, 227, 224, 270,
 273, 281, 285, 285
 Քրե՛րնյան 135, 158, 151, 215
 Քրի՞նոս 8, 111, 220, 227
 Քրի՞նյի տեղի 57
 Քրի՞նոս գետ 226
 Քրի՞նայ սոյն 233
 Քրապոս, Կրապոսայ գետ 204
 Քրապոս 206, (տե՛ս Էոստոս Կրապոսայի տեղի
 44)

Յարգվերս 220
 Քաղաքապետ Մանուկի Եղևառ՝ 95
 Քաղաքապետ Արագածի Եղևառ՝ 53
 Քաղաք ցեա 182, 184, 185, 198, 205, 200
 Քաղաքայն ցաւ. 183, 180 (տե՛ս Տաղաքայն)
 Քառան զան 101
 Քաճե՛ր (տե՛ս քաճե՛ր)
 Քաճե՛նառան քաճե՛ններ 23, 224, 226
 Քակե՛ր ցաւ. 168
 Քակե՛ր չ ինչ 18
 Քաղկե՛ս 77
 Քառուն 45 (տե՛ս Սաղարե՛կ)
 Քոչ քեա 108, 200

Կաղկե՛ս ցաւ. 129 (տե՛ս Կաղկ Կաղկառան)
 Կաղս 22
 Կելեօս Երեմե՛ր (տե՛ս Խառ Կելեօս, Կելեմե՛ր, Կե՛մ, քաղկե՛ն) 10, 19, 22, 25, 29-31, 40, 42, 43, 50, 58, 57, 186, 227, 228, 238, 232-234, 245

Իսկանձ 48
 Իլյան Կրն 143
 Իկնիս 319
 Իկր քեա 64, 201
 Իկնանդեա քեա 229
 Իրազս 52
 Իրանուս 48 (տե՛ս Բաղանուս)
 Իսազս՝ 52
 Իսի քեա 22, 43, 44, 56, 225 (տե՛ս Խառ Խանդեա, Խե՛ր Իրազս)

Իսան 52
 Իկնիս 314
 Իկնան՝ 209, 227, 247
 Իսնակ Իսնակաղկե՛ր 90, 122, 204, 271, 287 (տե՛ս Խառ Իսնակ)

Իսնակե՛ր 67, 49
 Իսնա 47 (տե՛ս Իլյան)
 Իսնիկազս 205, 209
 Իսնիս 184, 205 (տե՛ս Խառ Իսնիկազս)
 Իսու քեա 21
 Իկնիկաղկ՝ 205 (տե՛ս Կե՛մ, Կե՛րաղկ)
 Իսնիկե՛մ, Իկնիս 208
 Իրան Խանդան 2, 6, 14-16, 18, 21, 22, 27-43, 45, 54, 58, 73, 72, 89, 95, 102, 103, 105, 115, 120, 124, 126, 130, 133, 190, 181, 164, 168, 199, 199, 213, 215, 217, 221, 238, 269, 241, 300, 322, 325, 327

Իսանքա՛ 20, 126
 Իրիսուս 204 (տե՛ս Խառ Իրիսուս)

Խաղան՝ 208 (տե՛ս Խաղան)
 Խաղաքա՛ 83 (տե՛ս Տաղաք)
 Խաղաղիկ 55, 57, 231

Խաղիկ 14, 15, 20, 27, 32, 70, 80, 82, 84, 205 (տե՛ս Խառ Խաղիկ)

Խաղի 45
 Խաղի 45 Խաղի Խաղան 103, 221, 225, 222, 249 (տե՛ս Խառ իկն, Խաղիկ)

Խաղան, Խաղան, Խաղան, Խաղան 200, 208
 Խաղան, Խաղան 108, 214, 223, 221

Խաղան (Խաղան) քեա 44
 Խաղիկազս չիկ 201 (տե՛ս Խաղիկազս)

Խաղան՝ 205 (տե՛ս Խաղան)
 Խաղիկներ Խաղիկան, Խաղիկե՛ն 21, 24, 25, 296

Խաղիկաղիկ իսնիկազս 42, 43, 174
 Խաղի 20, 249 (տե՛ս Խաղիկ)

Խաղա՛մ 56 (տե՛ս Կաղա՛մ, Խաղա՛մ)
 Խաղիկներ, իկն, Խաղի, Կիկն, Խաղիկան, Խաղիկե՛ն 2, 6, 20, 37, 38, 47, 53, 87, 906, 187, 248, 252, 252, 257

Խաղան քեա 64 (տե՛ս Խառ Խաղանուս)
 Խա, Խաղիկ քեա 206, 207, 206, 219

Խաղան քեա 182, 184, 197, 198, 201-207, 208, 206
 Խառ Խաղան 108, 225 (տե՛ս Խաղան)

Խա, Խա 204 (տե՛ս Խառ Խաղա՛մ)
 Խաղան, Խաղան քեա 44, 51 (տե՛ս Խառ Խաղան, Խաղան)

Խաղան 180
 Խաղանուս 49 (տե՛ս Խաղիկազս Խաղա՛մ)

Խաղիկներ 47 (տե՛ս Խաղիկներ)
 Խաղան 222

Խաղան քեա 92
 Խաղ, Խա 208

Խաղիկներ, Խաղիկ 25, 47, 93, 148, 180, 198
 Խաղիկազս Խաղա՛մ 49

Խաղազս 205
 Խաղիկազս, Խաղազս 12, 184, 241, 248, 252, 272, 274, 278, 290, 314, 347

Խաղազս, Խաղազս (Խաղազս, Խաղազս)՝ 22, 49
 Խաղազսիկ, Խաղազի Կաղ, Խաղազան, Խաղազս Կաղ, Խաղազան՝ 187, 200, 205, 206, 210, 220, 221, 224, 228, 229, 229

Խաղիկազս 205
 Խաղա՛մ, Խաղազս 25, 51, 90, 97, 104, 105, 120, 154, 156, 180, 215, 220, 221, 222

Խաղազան 208, 209
 Խաղազան 187 (տե՛ս Խաղազան)

Խաղազս, Խաղազս, Խաղազս 48, 58, 51
 Խաղազս 210

Խաղի քեա 50, 51 (տե՛ս Խաղիկ)
 Խաղան իսնիկա՛մ 47

Խաղիկազս 217
 Խաղիկաղիկ (տե՛ս Խաղան Խաղիկաղիկ)

Խաղան 210

Խաչատուր 28, 56, 57, 61
Խաչատր 24
Խանկա ճրվիչ 282
Խաչքան 48
Խանքան 236
Խանին, Խախ, Ննույ քեռ 43, 59
Խաչարաց, Խաչկոյ, Խաչի 262
Խաչարանկեր 202 (տե՛ս Խաչկոյանքեր)
Խաչերենթի Տիմեմանկաք քեռ 254, 255
Խաչերոյ խոյ գառասով 284
Խաչիկ, Խաչիկ, Խաչիկակ, Խաչիկի, Խաչիկ, Ընչ
յձ ԽՉուր, Նարնույ ճրվրառես 12, 151, 172, 173,
174-177, 181-190, 192, 193, 197, 204, 208, 210, 229,
238, 243, 220-227, 241-243, 248, 248, 248, 251, 252,
253, 267, 272-275, 287, 292-294, 306, 308-318, 312-319,
321, 323, 324, 327, 328, 330, 334-335, 343-342, 345,
361, 362, 364, 374, 376
Խաչիկ, Խաչիկ, Խաչկոյանքեր ամբողջ 182, 186, 188, 232
(տե՛ս Խան, Խաչկոյանքեր ամբողջ)
Խաչկոյանքեր, Խաչկոյ քեռ 59, 155-158, 198, 212, 224, 230,
254, 267, 301, 332
Խաչկոյ գիւղ 284
Խաչկոյանքեր 204, 207, 213, 247 (տե՛ս Խաչկոյ ամբողջ)
Խաչկոյաներ 126, 198, 202
Խաչկոյ վանք 282
Խաչիկի 242 (տե՛ս Խաչիկ ճրվրառես)
Խաչկոյ թաղ., գիւղ 45, 69, 221, 230, 232, 280
Խաչքան, Խաչքան 47
Խաչքանաք, Խաչքանի 47
Խաչքանայիններ 47, 240
Խաչիկ, ԽՉուր 220, 238, 257 (տե՛ս Խաչկոյ)
Խարսի 213 (Քճճ Չարսի)
Խառնիտի թեղ, Խաչկոյանքեր 236, 234, 308, 345
(տե՛ս Խաչկոյանքեր)
Խնքեր, Խնքերէ 196
Խնքա 49 (տե՛ս Պնքա)
Խնթի գառ. 51, 120 (տե՛ս Խնթի)
Խնկոյ խոյ 187, 204
Խնթի 49
Խնթիի 47
Խնկոյանայիններ 6, 187, 240
Խնաք. 7, 236 (տե՛ս Պնաք)
Խնքերոյ, Խաչքանքեր, Խնքերոյ 254
Խնքերայինք 187, 208, 220 (տե՛ս Խաչքանայինք)
Խնկաթանկ 229
Խնկաթանկաք 224
Խնքառես, Խնքառես, Խնքառես 47
Խնքերոյ 263, (տե՛ս Խան, Խնքերոյ)
Խնքերոյ, Խնքերիկ 208, 227
Խնքերոյ գառ. 51, 120 (տե՛ս Ընքերոյ)

Խնքառես 187
Խնքերիկ 210
Խնքերիկ, Նույնընչ 56
Խնքերիկ թեղ 200 (տե՛ս Խաչկոյանքեր)
Խնքառ 178, 180 (Չճճ, Բաղնիսթեղ)
Խնկոյն քեռ 258
Խնքաք քեռ 63
Խնքառես 46
Խնքաքառ 208
Խնքաք 134
Խնքաքառա, Խնքաքառ 7, 195-197
Խնքաքի 248
Խնքաքառա վանք 200
Խնքառակ 165, 226, 227
Խնքիք, Խնքաքիկ 24, 261, 232, 233
Խնքի արհարտի Ընքաք 200 (տե՛ս Խնքառակ)
Խնճճճճ, Նաչկոյ 69
Խնքառակ 201
Խնքառակ 181
Խնքաքի 46, 92
Խնքաքերիկ 284
Խնք, Խնք 208, 231
Խնքայինք 282, 287-289 (տե՛ս Խան, Խնքիկիկ)
Խանիկ 160
Խանակ, Խանակ, Խանառ, Նչուր 48, 215, 225, 227
Խանանկան, Խանքանքան 169, 221
Խանակ 46, 215 (տե՛ս Խանանկ)
Խանկ 185, 209
Խանառ, Նչուր 228, 231 (տե՛ս Խանանկ)
Խաչքանի 288, 210
Խաչկոյանքեր, Խաչկոյանքեր, Խաչկոյան, Խաչ-
կոյան ամբողջ 12, 28, 155, 187, 212, 250-259, 288, 308,
303, 306, 312-315, 317, 318, 322, 341, 342, 343, 354,
358, 359 (տե՛ս Խան, Խաչիկ ամբողջ)

Մախառներ 6, 187, 248
Մանուկային 203
Մանկաք քեռ 188
Մանկաք գիւղ 285
Մանկոյան թեղ 200 (տե՛ս Խան, Սրբոյ թեղ)
Մանկոյան, Սրբոյ 7, 207, 24
Մանկառ 247
Մանիք, Մանաթառ, Մանառներ, Մանառայիններ, Մու-
նառ 180, 181, 227, 221, 246, 272
Մար քեռ 208 (տե՛ս Մուռառ)
Մար, Մար, Մար, Մարաթերիկ գառ., ասակ, թիմուրի
185, 201, 205-206, 208-210, 240, 255-257, 291, 312,
313, 318, 318, 321, 329, 329, 327-332, 334, 339
Մարիկ, Մարաթաղայ ինճանային 81, 95, 160, 178,
208 (տե՛ս Խան, Սրբ)
Մարաթառ 257

Միմանդ փաթ 207
Միանման 242
Սգոթ, Սգոթ քառ. 182, 207, 280
Սմեղանդ 226, 242
Սոքոթ քառ. 188
Սոկոտեղ Մուսու՛ 155, 208, 228
Սոկոտեղն եղ ճի՛ն Բուսեթու՛ 207
Սոկնուր 104, 188, 220
Սոխ 10, 122, 180

Սարգու, Սարգսի, Շեխու քառ., Կրթամուր 22,
48, 226, 231 (տե՛ն Սարգսի)
Սարան 228 (տե՛ն Սարան)
Սարի շնի 222 (տե՛ն Սարի)
Սարխու, Սարան 154
Սարիճաթ 160, 168, 170
Սարսիտ, Կարսան, Կարիճու, Սարիճ 14, 16, 24,
28, 43, 44
Սար 295, 218
Սարսի՛ քառ. 150 (տե՛ն Սարսի)
Սարսինդ 258 (տե՛ն Քերպի՛ն)
Սար 201, 232
Սարսան, Սարի քառ. 58, 52, 53, 231
Սարի, Կարիճիճու, Կարիճ 55, 57, 104, 188, 189, 225,
226, 231, 240, 272, 274, 275, 283, 286, 288
Սար, Սարսու, Սարսուղ 138
Սարսիճաթ 102, 149
Սարսիճ 208
Սարսու 258
Սարիճան, Սարիճան, Փարիճան քառ. 27, 23, 53,
51, 206, 139
Սարիճ քառ 42
Սարիճա՛՛՛, Քաթարդ ճուղ (տե՛ն Խան, Սարիճ
ճա՛ն) 27, 30, 38
Սարիճան քառ 27, 27, 43, 44, 50 (տե՛ն Խան, Քարիճ)
Սարիճու, Սարիճու քառ 43, 48 (տե՛ն Սիճուճ)
Սարիճա 47, 52 (տե՛ն Մարիճու)
Սարան ճուղ Լարսու՛ 203
Սարիճ ճառ 2, 284
Սարիճ, Խան, Սարիճ, Սարիճ, քառ 43, 48, 47
Սարսուս 289
Սարսու՛ քառ. 150, 168
Սարսուս, Փարս 153
Սարիճ քառ 7 (տե՛ն Սարսիճ)
Սարիճան-քառ 162
Սարսիճիճուղ, Լարսուճուղ, Սարսուճ 201, 202
Սարսիճիճ 17, 20, 70, 168, 169, 208
Սարսուճ, Սարսու, Սարսիճ, Շեխու 5, 22, 48,
49, 51, 52, 54, 87, 71, 94, 95, 99, 101, 107, 108, 133,
174, 226, 231, 257

Սարս, Սարան Կրթամուր 226, 227, 248, 270, 275,
295, 287, 310 (տե՛ն Խան, Քարիճ)
Սարսիճ՛՛՛ ճարճան, Սարսան 228, 278, 281, 288 (տե՛ն
Սարսիճ)
Սարիճ 82, 123, 189 (տե՛ն Սարիճ շնի)
Սարսինդ, Սարսու 223, 234
Սարիճ-Տար (տե՛ն Սարսուս)
Սարսիճ 214 (տե՛ն Սարսիճ)
Սարիճ քառ 81
Սարսիճ՛՛՛ 82 (տե՛ն Սարսիճան)
Սարիճիճ ճարճան, ճարճ, Սարսիճ քառ 31,
33, 34, 225, 231 (տե՛ն Սարիճ)
Սարիճիճան, Սարիճան քառ 21, 22 (տե՛ն Սարիճ)
Սարիճան, Սարսիճ 107, 108, 29, 60-62
Սարսիճ, Սարիճ, Սարիճիճ ճուղ 34, 5, 7, 13, 18,
28, 29, 24, 28, 28, 23, 24, 27, 42-44, 44, 48, 50, 54, 120,
174, 213, 217, 221, 231, 232, 256, 270
Սարսիճ, Կարիճ ճարճուս 29
Սարսիճիճ Քարսուճ 50, 60
Կարիճիճ (տե՛ն Կարսիճ)
Սարսան 134 (տե՛ն Սարիճան)
Սարսուճ 205
Սարսուղ քառ 201 (տե՛ն Շեխու)
Սարսու Քարիճիճ ճուղ 195, 210
Սարսու Սարիճ 48 (տե՛ն Սարիճ)
Սարսիճ քառ 189 (տե՛ն Սարսիճ)
Սարսիճիճ 211, 208, 239
Սարիճ Քարսուսիճ 108, 133, 120, 149, 227
Սարիճ, Սարսու քառ 130, 104, 188, 250, 281, 292, 297,
281
Սարիճ ճարճ 243
Սարիճ քառ 236
Սարսուսուճ Քարսուճ 227
Սարսու Սարիճ 204
Սարսուս, Սարիճ-Տար, Կարսուճ: 234, 248 (Վճճ,
Ճարճ, Տար, Սարիճիճ)
Սար 152, 242, 240, 249, 278, 282
Սարսիճ 181
Սարսուս շն 258
Սարսու (տե՛ն Սարսու) 35, 33, 21, 44, 46, 120, 128, 129,
163, 167, 138
Սարսուսիճ քառ 26 (տե՛ն Խան, Սարիճ քառ,
Սարիճիճ ճարճիճ)
Սարսիճ, Սարսուճ, Սարսուճ, Սարսուճ, Խան
ճիճ քառ 159
Սարսիճ քառ 282, 290, 219
Սարիճ քառ 82
Սարիճ 210
Սարսուճ 241, 242

Մանգոլ, Կապուխայ 71, 78-81, 84, 118, 147, 198, 103,
208, 214
Մեֆես քեռ 48, 49 (տե՛ս Կարֆուս)
Մեամուխ 42
Մերթին, Ռեմուս: 228, 231 (տե՛ս Պրավման)
Միստայ, Միմուտայ, Պիստայ, Պիսուս՝ 178
Միլին, Միլինայ կղզի: 92, 208, 278, 272, 308, 313
Պարսպառ 201
Պրավմայ 218 (տե՛ս Պավմեյ լաց.)
Պրավմայ կղզի: 205 (տե՛ս Միլին)
Պրմես 26 քեռ (տե՛ս Մար)
Պրսուրայ 49
Պրսուրայայ 230 (տե՛ս Կարսուրայ)
Պրսուր, Պրսուր՝ գառ. 88, 91, 207
Պեզուս 240
Պիլանձ 178
Պրես քեռ 49 (տե՛ս Լուսե Մար)
Պրեսուան 21, 24, 46, 47
Պրոպիտ, Յուսլի գառ. 62, 203, 248
Պրուս, Պրուսառ 218
Պրոն 226 (տե՛ս Հովնաթուր)
Պր 205, 240
Պրսուրս 219 (տե՛ս Պրսուր)
Պրսիձ, Յուսիձ, Յուսիձ 60-62, 84
Պրիմիտ, Պրիմիտ, կղզի: 16, 18, 20, 32, 34 (տե՛ս Լուս-
Ա Պրիմիտ)
Պրման քեռ 68, 51 (տե՛ս Լուսե Պրսուր)
Պրսուրիտ, Պրս ցառ. 168, 139
Պրս, Պրսուս ցառ. 81, 62, 65, 130, 140, 173, 202, 205
Պրիտ, Պրիմիտ, Պրիձ, Կարֆուս, Պրիձ, Մոֆուր-
Պրս 16, 18, 20, 27, 30, 58, 82
Պուձ 207 (տե՛ս Պուձ)
Պուձար, Պուձուս, Պուձուսայ քեռ 44 (տե՛ս Պու-
ձուս)
Պուձուրայ 207 (տե՛ս Պուձար)
Պրիմիտ 14
Պուձար, Պուձար, Պուձուրայ 207
Պուձուս, Պուձար, Պուձուս, Պուձուսայ քեռ 44
Պրիմիտուսայ քեռ: 184, 207, 208, 214, 245, 245, 246,
249-251, 254, 258, 258
Պրեսուրիտուրիտ 88, 134
Պրիտ, Պրիտուս Պրիտ, Յուսլ (ձեռ 3, 8, 10, 18, 22,
28, 31, 32, 37, 42, 43, 47, 50, 51, 54-58, 68, 90, 100, 125,
128, 138, 160, 180-187, 171, 174, 178, 198, 208, 207,
243, 244, 250
Պրիտ, Պրիտ, Յուսլուս: Պրիտ, կղզի: 21, 2, 8,
18, 21, 29, 31, 34, 37, 41, 48, 87, 90, 104, 162, 163,
171, 172, 203, 214, 229, 238
Պրիմանձ Պրսուրձ 8, 14 (տե՛ս Լուսե Պրսուրձ)
Պրիմանձ ցառ. 210, 250

Պրսուր, Պրսուրայայ ցառ. 24, 102, 160, 244
Պրսուրայ 205 (տե՛ս Պրսուրայ)
Պրսուրձ Լուս՝ 165, 253
Պրսուրս, Պրսուրս 28, 212, 290
Պրսուրձ 29 (տե՛ս Միս Պրսուրձ)
Պրսուրայ քեռ 47, 221, 282
Պրսուրս 130
Պրսիձ 208, 214
Պրսուրայ 202
Պրսուրայայ ցառ. 82, 63
Պուձ, Պուձ 53
Պրմիմեր 131
Պրեսուրիտի քեռ՝ 207
Պրսուրիձ, Պրսուրիձ ցառ. 50
Պրս, Յուսլ քեռ 3-7, 12, 14-17, 19-22, 26-28, 37, 42, 44,
49-50, 58, 60, 61, 65, 80, 67, 88, 90, 95, 101, 107, 108,
108-143, 133, 158, 129, 140, 160, 170, 174, 181, 198,
192, 198, 213, 215, 227, 228, 230, 231, 208, 240, 244,
245, 250, 257, 258, 261, 274, 291, 292-308
Պրսուրայ քեռ 294 (տե՛ս Պրսուր)
Պրսուր քեռ 50-53, 55
Պրսուր, Պրսուր լուս Պրսուրայ 208, 209
Պրիմեր 8, 107, 248
Պրսուրս 184, 120 (տե՛ս Պրսուր)
Պրեսուրիտ, Պրսուրայի, Պրսուրիտ 228, 231
(ՎԱ Պրիմեր)
Պրսուր 202
Պրմիձ (Պրսուրայ) 58, 58, 61, 84, 65
Պրսուրայ, 107 (տե՛ս Պրսուր)
Հարան ցառ. Պրսուրիձ 47, 51, 129 (տե՛ս Հարանի)
Հարան, Հարանայ ցառ. Պրիմեր 64, 204, 206, 207,
257, 268
Հարան Պրս, Պրս ցառ. Պրսուրիձ 64, 80, 167, 178,
203, 257, 258, 261, 261
Հարանի ցառ. 253 (տե՛ս Հարանի ցառ.)
Հարս, Հարսուր 243, 250, 262
Հարիձ, Հարիձայայ, Հարիձ՝ 12, 108, 208-209, 293,
290, 307, 308, 311, 313, 317, 328, 328, 330
Հարիձայ Հարիձայ քեռ 298, 313 (տե՛ս Լուսե Պրս-
ուրայիտ)
Հարիձ 182, 203, 210
Հարիձ քեռ 26, 57
Հարան անս 252, 267
Հարան քեռ 107, 104, 203, 242, 243, 253, 257, 267
(տե՛ս Լուսե Պրսուրայ)
Հարիձ, Հարսուր, Հարիձ, Հարսուր, Հարսուրի
ցառ. 203
Հարս 71, 72, 201, 190
Հարիձայ Հարսուր 228

Հայրան, Հայրայ 234, 237, 248, 265, 286, 298, 299,
 321-325, 328, 331
 Հանա (գինյ.՝ Հանա) 265, 307-310, 394
 Հանյո 203
 Հանդրաբ 294
 Հանանդաթ 207
 Հանասարաթ 203
 Հանթաթ գաւ. 47
 Իպ քարտի 6, 40
 Հայրայ 208 (տե՛ս Խան Գրչա, Գարաթանկ)
 Հայրիթ 208 (տե՛ս Հայրիթ)
 Իջի 180
 Հայր Կեղեցից Գրչիւթ 6, 9, 13, 61, 66, 96, 127, 137,
 157, 174, 175, 212, 213, 218, 223, 234, 241-243, 284,
 278, 279, 274, 290, 292, 320, 325, 327 (տե՛ս Խան
 Կեղեցի)
 Հայր Կար գետ 63
 Հայրն 248 (տե՛ս Ինչոյն)
 Հայր, Հարառանկ, Հարառանկաթ, Հայր 5-8, 10-28,
 24-26, 28-29, 37-41, 43-48, 52, 53, 57-61, 65-67, 69-74,
 77-80, 82-85, 104-112, 116-119, 121-128, 132-133, 136,
 140, 142, 152, 153-158, 183-204, 207, 209, 216, 215-
 218, 221, 223-230, 232-240, 251, 252, 258, 257, 261,
 264, 268, 269-272, 276-294, 301-309, 314, 318, 319,
 318, 321, 328, 329, 332, 338, 350, 351-353, 355, 357
 (տե՛ս Խան Մեծ Հայր)
 Հայրապետ Կարապետ 253
 Հանդրաթ, Հանդրաթ, Հանդա թղտ 180, 184, 291,
 302, 306-308, 307, 309, 311, 338
 Հայեց Հայրայ 48 (տե՛ս Հայ)
 Հանդրաթ (տե՛ս Հանդրաթ)
 Հաթի 203
 Հաթա 253, 254
 Հաթա 341, 342
 Հաթան, Հաթանաթ, Հաթաթաթ ք. 180, 199
 Հանթիթ, Հարաթ, Հարաթան, Հանդրաթ գաւ.
 94, 123, 140, 184, 185, 187-200, 211, 329
 Հաւա, Հիջաւա թղտ 285 (տե՛ս Հնարակերտ)
 Հարառան 180, 196
 Հարաթաթ ք. 180 (տե՛ս Հարաթաթ)
 Հաթ գաւ. 290
 Հաթաթաթ Հանդաթաթ Հարաթաթ թղտ
 301, 308 (տե՛ս Գարաթաթաթ)
 Հաթաթաթ Հանդաթաթ, Կիթի-Գրչա թղտ 302,
 184, 301, 302, 307, 311, 338, 345
 Հանաթաթ Հայր Կրթի գետի 292, 294, 296, 302,
 314
 Հանասա, Հանարան 208 (տե՛ս Հոբանա)
 Հանարաթ 291, 307 (տե՛ս Հանարաթ)
 Հանդաթաթ 301, 308, 345 (տե՛ս Հանդաթաթ)

Հանդի, Հանասա գաւ. 253 (տե՛ս Հանդի գաւ.)
 Հանթ գաւ. 139 (տե՛ս Հիթի)
 Հնեհասարթ 88, 221
 Հնդրաթ 295 (տե՛ս Հիթրաթ, Հոբանա)
 Կիթի-Գրչա 29, 30
 Հիթի գաւ. 138 (տե՛ս Հիթի)
 Հիթ գաւ. 122, 165, 178, 238
 Հիթ, Գարաթ գետ 291
 Մեղ անդր 294 (տե՛ս Հիթան)
 Հիթ, Կիթ 6, 17, 39, 107, 182, 184-186, 228, 229, 241,
 247, 272, 274, 275, 353, 354, 358
 Հիթի 251
 Հիթան, Մեղ անդր 294, 297
 Հարաթաթ 258, 260 (տե՛ս Խան Մանա)
 Հարաթաթ 345
 Հիթի, Հիթի, Հիթա գաւ. 91, 139
 Հիթրաթ, Հիթրաթ, Հիթրաթ 298 (տե՛ս Խան
 Հոբանա)
 Հիթիթ, Կիթիթ 21, 31, 33-35, 38, 40, 95 (տե՛ս Կիթ-
 թա, Կիթիթ)
 Հիթաթիթ 49
 Հիթաթաթ անաս (տե՛ս Գարաթաթաթ)
 Հիթրաթ 295 (տե՛ս Հիթրաթ, Հոբանա)
 Հիթրաթ 341 091
 Հիթաթաթ զեռ Հայր 69 (տե՛ս Գարաթի Հայ)
 Հիթաթաթ Կիթիթ, Կիթիթ-Կիթիթ 31-34, 85, 93,
 95, 103, 105, 150, 153, 155, 183, 220, 221
 Հիթիթաթ 16, 42, 47 (տե՛ս Խան Կիթի)
 Հիթիթաթ 258 (տե՛ս Գարաթաթ)
 Հնարակերտ, Հաւա, Հնարա թղտ, թղտ 180, 183, 299
 Կեղեցի, Կեղեցիթ, Կեղեցիթան 14, 24, 40, 190,
 185, 196, 200, 322, 355, 357
 Հարաթ գաւ. 50, 51, 139
 Հանդ Կրթիթ քաթ 82, 93, 95, 179 (տե՛ս Մեղ Դե-
 թից)
 Հանթիթ 295, 294
 Հանթ, Կիթ 35, 68, 68, 76, 93, 97, 99, 180, 306, 351, 352,
 354, 180, 173
 Հարաթ 49
 Հարից գետ 200, 255, 257
 Հարից գետ 265
 Հարաթ, Հանդրաթ Հանարաթ 261, 302
 Հոբանա, Հոբանաս, Հանարան 295 (տե՛ս Խան
 Հիթիթաթ)
 Կանդաթիթ, Կարաթի Կիթիթ, Կիթիթ Կա-
 թաթիթ, Հիթիթ Կիթիթ 254
 Հանթիթ 295
 Հանարան գետ 351

Համալսարան 33, 34
 Համ. Համիմ, Համիմյան կապույտներ 5, 50, 51, 20, 26,
 40, 77, 78, 85, 87, 89, 103, 110, 122, 124, 145, 160, 168,
 169, 180, 173, 285
 Խամառազներ, Խամառյան, Խամառ՝ 15, 24, 30, 31, 34-38,
 20, 42, 27, 28, 41, 70, 78, 79, 110, 128, 132, 144, 145,
 147, 160, 234, 303
 Էրեւան 243
 Հրազդան, Հրազդանի գիւղ 205 (տե՛ս Հրազդան)
 Ինքնակամ 230
 Ինքնակամ 40 (տե՛ս Ինքնակամ)
 Զեյթունի վանք 229
 Ջրաբան՝ 56 (տե՛ս Պարանկ Խմբի)
 Ջրաս 80, 73
 Զինուոր 330
 Ծառայում, Ծառայ գիւղ Կոլիպուտայ, Քոչ 6, 184, 190,
 199, 241, 267, 252, 272, 274, 275, 279 (տե՛ս Խան
 Կոչ)
 Ծառայից 211
 Ծառայի, Ծառայ գյուղ. 165, 178
 Ծառ գյուղ. 207
 Ծառ Կաթան 176
 Ծեղ-Խնայր 50
 Դարպիս գյուղ. 158
 Դարպիսի գաղափար 57
 Է. Դարպիս-Վանք 112
 Դարս 7, 210
 Դարս 294 (տե՛ս Կամուրան)
 Դարսից, Դարսից 230
 Դարսից 227 (տե՛ս Ծառայում գիւղ)
 Դարսից 227
 Դարսից 230
 Դարսից 230 (տե՛ս Դարս, Ծառայ)
 Դարսից 230 (տե՛ս Քոչիցար, Կոչիցանի)
 Գևորգ 248 (տե՛ս Քոչիցանի)
 Դեղձի՛՛ 250, 250 (տե՛ս Խան Ծառայի)
 Դեղ 143 (տե՛ս Դեղ)
 Դրասարայ 7, 106 (տե՛ս Կոչիցանում)
 Դրաս, Դրասյանի, Ծառայ 250
 Դրասարայ, Կոչիցանից 258
 Դրասիցի գիւղ 258, 260
 Դրասիցի 52 (տե՛ս Կամուրանի)
 Դում 53 (տե՛ս Կամ)
 Դրոյի 205 (տե՛ս Կոչիցանից)
 Ժալի 33, 202
 Ժամակ գյուղ. 204
 Ժամիկ, Կոչում, Կոչիցանից 140, 167
 Ժամիկ Կոչ 248
 Ժուր 56 (տե՛ս Խան Կոչ)

Զարայից 234 (տե՛ս Ծառայից)
 Զարայից 159
 Զառ, Զառայից 233
 Զիլի, Զիլի, Զիլի, Զիլի 23, 47, 60, 70, 71, 181,
 185, 213, 231
 Զոհակ 201
 Զոհակ, Զոհակ, Զոհակ 34, 35, 45, 83, 98, 122, 168,
 172 (տե՛ս Խան, Պարանկ)
 Զոհակում գյուղ. 200
 Զոհակ 208, 210
 Կապույտ գյուղ. 197
 Կապույտում 60
 Կապույտ 201
 Կապույտից 199
 Կապույտի (տե՛ս Կամուրանի)
 Կարանյան 203
 Կարին 57 (տե՛ս Կապույտ, Կարին)
 Կարին, Կապույտ, Սևին 53
 Կարինից, Կարինից (տե՛ս Խան Կոչիցանի) 18, 22
 Կարինից 207, 218, 254, 254, 258
 Կարինից 221
 Կարինիցից, Կարինիցից 24
 Կարինում 160
 Կարինիցից, Կարինիցից 6, 8, 40, 107, 212, 217,
 219-221, 228, 232, 233, 238, 240, 268, 270, 261, 262
 Կամիկ (Կամիկ) 200
 Կապույտ, Կապույտ, Կապույտ, Կապույտ գյուղ. 204, 257,
 260 (տե՛ս Խան, Կամիկի)
 Կապույտ, Կապույտից 258, 260
 Կամիկից 260
 Կամիկից 47, 52 (տե՛ս Կարինից)
 Կամիկից, Կամիկ, Կամիկ, Կամիկից Կոչիցանից 248
 Կապույտիցից 218 (տե՛ս Կամիկ)
 Կապույտից, Կապույտ, Կապույտ 208
 Կապույտից 204, 208, 208 (տե՛ս Խան Կապույտի)
 Կապույտ, Կապույտ 203, 206, 208, 272, 270 (տե՛ս Խան
 Կապույտիցից)
 Կամուրանից 207
 Կամուրանիցիցից 243, 208, 284 (տե՛ս Խան
 Ծառայից)
 Կամուրանիցից գյուղ. 165, 197
 Կոչի, Կոչի 185, 158
 Կամուրանից 23, 25
 Կամուրան 95, 180, 221, 221 (տե՛ս Խան Կամուրանի)
 Կամուրանից, Կամուրանից 6, 20, 22, 27, 85-73,
 73, 87, 89, 89, 90, 106, 105-107, 170, 174, 213, 213, 230,
 261, 252, 255, 257
 Կամուրան 213, 208, 235
 Կամուրանից 16, 17
 Կամուրանից Կոչ 196

Կարապետ 47
 Կարապետ 206 (տե՛ս Կարապետ)
 Կարապետի 205
 Կարասառն, Կարժ, Մեղան 17-19, 22, 43, 136, 202
 Կարսառն, Կարապետ 82, 84 (տե՛ս Կարս Կերտ)
 Կարապետիկայ խոյ 205
 ճարտեր 25
 Կարապետական ճարտ 50, 63, 118, 187
 ճարտ, ճարտական 14, 19, 24, 29, 31
 Կարկար 204 (տե՛ս Կարկար)
 Կարապետիկ, Կարապետիկ, Կարապետիկ, Կարապետիկ
 187 (տե՛ս Մարման)
 Կարսակերտի շք 134, 249
 Կարապետայ խոյով 221 (տե՛ս Կարկար)
 Կարսակի շք 243
 Կարժ (տե՛ս Կարասառն)
 Կարկար 52
 Կարկարիկ 201
 Կարժիկայ, Կարմիկ, Կարմիկայ փակ՝ 141-143, 202,
 264, 267, 218
 ճարտեր 187
 Կարխա, ճարտարներ 14, 18, 23, 24, 24, 25, 43, 232 (տե՛ս
 Կարս Կարսառն ճարտ)
 Կիմ Իսահ. Մեհաբեհ, Մեմբուհե, Մեմբուհեի՝ գ.ս.,
 29, 84, 87, 184, 202, 128, 140, 164, 180, 200-184, 198,
 209, 204, 214, 220, 222, 210, 218, 227, 228-227, 229
 Կիմ խոյի՝ 212, 228 (տե՛ս Կեմիկ խոյի)
 Կիմ Սար 205
 Կիմ Սարի ճարտ 123, 240
 Կիմ Կառնե, Կիմ Կառնե, Կիմ Կարմե, Կիմ Կառնե,
 Կիմբուհե, Կիմբուհեի գ.ս. 28, 65, 100, 128, 140,
 204, 120, 180, 194-200, 202, 211, 212, 209, 203, 210
 Կիմ Նար 2, 7, 13, 14, 18-20, 22, 26, 27, 31-34, 45, 48, 56,
 58, 57-60, 62, 63, 72, 76, 87-89, 118, 124, 134, 135, 138,
 140, 158, 164, 165, 168-171, 170-176, 180, 222, 226,
 248, 260, 277, 280, 290, 302, 303, 307
 Կիմ Նար 205
 Կիմ Մարտ 102, 140, 251
 Կիմ չի 203
 Կիմբուհեի գ.ս. 62
 Կիմբուհե 183
 Կիմբուհեի, Կիմբուհեի 236
 Կիմի փակ՝ 226
 Կիմի, ճարտեր 17,
 Կիմիկ 187 (տե՛ս Մարման)
 Կիման գիտ 206, 210
 Կիման, Կարապետայ գիտ 190, 210
 Կիմբուհե, Կիմբուհե (տե՛ս Կարմիկ ճարտ) 27, 28, 32, 228
 Կիմբուհեի 214 (տե՛ս Կիմբուհե)
 Կիմբուհեի 180 (տե՛ս Կարս Կարսառն)

Կիմ 20
 Կիմ 200
 Կիմբուհեի 205 (տե՛ս Քեմբուհեի չիտ)
 Կիմբուհեի 212
 Կիմբուհեի 20, 52, 54, 55
 Կիմի 52
 Կիմիկ, Կիմբուհեի 214 (տե՛ս Կարս Կարսառն)
 Կիմբուհեի 14, 17, 20, 21, 72, 120, 169, 278, 293
 Կիմբուհեի ճարտ 100, 170
 Կիմ 47
 Կիմբուհեի գիտ 206 (տե՛ս Կիմ Կառնե)
 Կիմի, Կիմի 47
 Կիմիկ 124
 Կիմբուհեի 211 (տե՛ս Կիմ Կառնե)
 Կիմբուհեի 211 (տե՛ս Կիմ Կառնե)
 Կիմիկ 203
 Կիմբուհեի 197 (տե՛ս Մարման)
 Կիմ Նարայի գ.ս. 140, 201 (տե՛ս Նարայի)
 Կիմ, Կիմի 203, 212, 213, 218 (տե՛ս Կարմիկ)
 Կիմի, Կիմիկ 26, 72, 205
 Կիմբուհեի՝ չիտ 278, 279
 Կիմ 140
 Կիմիկ 219 (տե՛ս Կիմ)
 Կիմի 200
 Կիմբուհեի 40
 Կիմիկ 203
 Կիմբուհեի 208
 Կիմբուհեի 203
 Կիմի կիմի Կարմիկ Կիմի 226 (տե՛ս Կարմիկ)
 Կիմի կիմի ճարտ Կ Կարմիկ 120
 Կիմ, Կիմ, Կիմի 114, 222, 244, 249
 Կիմբուհեի, Կիմբուհեի, Կարապետայ չիտ քարտեր
 222, 229, 241, 242, 265, 266, 218, 219, 221, 222, 242,
 243, 248, 249, 250, 254, 266, 269
 Կիմ, Կարմիկ 180, 208, 218, 224
 Կիմի 22 (տե՛ս Կարս Կարմիկ)
 Կիմբուհեի, ճարտեր, Կարապետայ չիտ 17, 60
 Կիմբուհե, Կիմիկ 20, 111
 Կիմբուհե, Կիմիկ 102, 228, 221-222 (տե՛ս Կարս
 Կարմիկ)
 Կիմիկ 180
 Կարմիկ 24
 Կարմիկ 214 (տե՛ս Կարապետայ Կիմիկ)
 Կարմիկ, Կիմիկ գ.ս. 84, 128, 143, 181, 204, 208, 222,
 228, 208, 261
 Կարս 52
 Կարմիկ, Կարմիկ, Կարմիկ, Կարմիկ 101, 101,
 222 (տե՛ս Կարս Կարմիկ)
 Կարս 7, 230, 290
 Կարմիկայ 203

Կոչ 88
 Կարգայ, Կարգայ 214 (տե՛ս հասն Կյոյնիկ)
 Կարգարկն 178
 Կարգ / շրջից 50, 198, 199, 229
 Կարգահան 206
 Կարգ-5 հանդ 187 (տե՛ս Կարդի)
 Կեռեթի 180 (տե՛ս Կոթի)
 Կրճակցի գետ 197
 Կրճակց, Կրճակց, Կարգահանց, Կարգահանց, Կրճ-
 ակց, Կարգահանց, Կարգահանց, Կրճակցի 187
 Կրճիկ 283
 Կրճիկու 124
 Կուրայ, Կուրայ 80 (տե՛ս Կուրի)
 Կտրակ, Կտրակ 228, 231, 232 (տե՛ս Կտրակակ)
 Կայարարիկ 19, 20,
 Կ Կայարարիկ / Կայարարիկ 180, 180, 188, 199, 205,
 207, 204, 206-208
 Կանգարանայ կեդի 228
 Կքնե, Կանայ Կանարակ 5, 10, 22, 25, 27, 24, 30, 43, 41,
 45, 48, 49, 50, 52-54, 56-59, 78, 79, 118, 117, 119, 122,
 124, 131, 133, 190, 199, 198, 199, 232, 237, 240, 246,
 277, 278, 282, 291
 Կովեանույն ԿԷ, Կովեանույն ԿԷ Կարգահանույն 225,
 218, 224, 225
 Կովեանույն գետ 248 (տե՛ս Կովեանույնի)
 Կարք 58 (տե՛ս Կրկն)
 Կարդիակու, Կարդիակու, Կարդիակ գետ, 29, 294, 297
 Կարդի Կարգահան 28
 Կարգահանույն և 285
 Կարդիցի գետ 255, 296 (տե՛ս Կարդիցի)
 Կարգայայ աղբ 282, 241, 242, 248, 290 (տե՛ս Կարդի-
 ցի)
 Կեդիկ Կովեանույն, Կովեանույն Կարգահանույն 228, 229, 228
 Կեդիկ Կարգահան, Կեդի Կարգահան 12, 208, 209, 209-211, 212,
 215, 220, 222, 227, 241, 242, 254, 256, 258
 Կրկն, Կրկն Կարգահան 95
 Կրկն Կրկն 45, 54
 Կրկնահան 209
 Կրկնու 79, 209
 Կրկնու 179
 Կրկնու 49
 Կրկնու կրկնու Կարգահան, 206
 Կրկնու Կրկնու 208, 221 (տե՛ս Կրկնու կրկնու)
 Կրկնու Կրկնու, Կրկնու Կարգահանույն 185, 189, 170
 Կրկնու 87
 Կրկնու 205, 207
 Կրկնու կրկնու կրկնու Կարգահանույն 270
 Կրկնու կրկնու կրկնու կրկնու 199, 199
 Կրկնու 193, 220, 207

Կրկնու Կարգահան 202, 203
 Կրկնու Կարգահան 21, 56, 185 (տե՛ս հասն Կրկնու)
 Կրկնու, Կարգահանույն 205, 221, 227
 Կարգահան (տե՛ս Կարգահան)
 Կարգահան 210
 Կարգահան 180, 203, 203, 205, 206, 205, 206
 Կարգահան, Կարգահան, Կրկնու, Կարգահան
 գետ, Կարգահան 14, 15, 58, 65, 128, 149, 156, 170, 228,
 281, 271, 270, 270, 280
 Կարգահան, Կարգահան (տե՛ս հասն Կարգահան)
 Կարգահան գետ, 211 (տե՛ս Կարգահանի)
 Կարգահանույն 180
 Կարգահանույն 220, 297
 Կարգահանույն Կարգահան 18, 47
 Կարգահանույն Կարգահանույն Կարգահանույն 45, 50
 Կարգահանույն Կարգահան 294
 Կարգահանույն Կարգահան գետ, 187
 Կարգահանույն և Կարգահան 99
 Կարգահան 150
 Կարգահանույն Կարգահանույն 291, 289 (տե՛ս Կարգահան)
 Կարգահանույն Կարգահան 42, 43, 47, 52, 71, 184, 184, 212, 215, 228
 Կարգահան 160
 Կարգահանույն կրկնու 228
 Կարգահանույն 65
 Կարգահան, Կարգահան Կարգահան 211, 218, 220
 Կարգահանույն Կարգահան 42 (տե՛ս Կարգահանույն)
 Կարգահան 128
 Կարգահան, Կարգահան 274, 275
 Կարգահան, Կարգահան, Կարգահան, Կարգահան, Կար-
 գահան 46, 96, 215, 221, 222
 Կարգահանույն կրկնու 205
 Կարգահանույն կրկնու 220
 Կարգահան 229
 Կարգահան, Կարգահան Կարգահան 225 (տե՛ս Կարգահան)
 Կարգահան 187
 Կարգահանույն 206 (տե՛ս Կարգահան)
 Կարգահան, Կարգահան, Կարգահան, Կարգահան գետ, Կարգահանույն
 Կարգահանույն 58, 51, 128, 149, 173, 202, 184-187, 198,
 199, 203, 205, 228, 228-228, 225, 228, 228, 241, 247, 272,
 273, 253, 254, 256, 258
 Կարգահանույն 53
 Կարգահան, Կարգահանույն Կարգահան 12, 52, 53, 56, 207, 178,
 185, 215
 Կարգահանույն 227
 Կարգահան 53 (տե՛ս Կարգահանի)
 Կարգահանույն 53
 Կարգահան 49
 Կարգահանույն գետ, 129 (տե՛ս Կարգահանի)
 Կարգահան, Կարգահան 221, 194, 195, 244
 Կարգահան (Կարգահան) 80

Գրքի 26, 60, 142, 271, 280
 Գրքահատի 341
 Գրքան, Գրան, Գրանո, Գրանոս, Գրանոս, Լայնի 8
 7, 71, 167, 190, 212, 254, 219, 222, 226, 231, 235, 279
 Գրամբան 190
 Գոնյ 48 (տե՛ս ձեզի)
 Գոչուոյ, Գոբոն, Գոչուարոյ, Գոչուարոյոյ, Գոչ-
 լիսոյ 194, 291, 292, 293, 211, 267, 275
 Գոքոս 275 (տե՛ս Կան Գոյ)
 Գոյի յապ. 163, 175, 200
 Գոյիի ցատառոյ 194
 Գոչու, Գոյի, Գոյ, Գոյի, Գոյոյ զինչ 261, 262
 Գրան, Գրանոս, Գրանի յապ. 219
 Գրան, Գրան Կոթրածուս 48, 275 (տե՛ս Գրանի)
 Գոյ, Գոյո 218, 275 (տե՛ս Կան Գոքոս)

 Գրնի զնա 48 (տե՛ս Գրնի)
 Գրնիս 204
 Գրնուարոս 283
 Գրանոսի Մարտիրոս, Գրանոսի Մարտիրոս, Կե-
 րանի զաւ. 48, 51, 120
 Գրնիսուս 49
 Գրքուս 204
 Գրանոսի ցատառոյ 230
 Գոյ 213 (տե՛ս Գոյի Կաննեակ)
 Գոյիե, Կոյիե, Կանայիե, Կանայիեի Կ, 48, 52, 300,
 107, 243, 287, 291
 Գոյն, Գրնի զնա 40
 Գրնիս 40
 Գրքուոյ զնա 43
 Դիանն 90, 212, 268
 Դարուսիս 203
 Դարուսոսի զնա 199 (տե՛ս Դարուսոս, Ստան)
 Դարուսոսի զաւ. 140 (տե՛ս Դարուսոսի)
 Դարուս 47
 Դանոյ ասան 220
 Դանայիս, Դանայիս, Դանայիս, Դանայիս զաւ-
 սան 291, 292, 297
 Դանայի 282 (տե՛ս Արիսոս)
 Դանայոս, Դանայոսոյ 207
 Դանայ 160, 278, 291 (տե՛ս Կան Դանայ)
 Դանայի 282 (տե՛ս Դանայիս)
 Դաւ Գրանոսի զաւ. 120, 120, 293, 259 (տե՛ս Գոյի Կ-
 աննեակ)
 Դանայոյ իրանարոյն 69
 Դոյի Կաննեակ, Դոյի, Դոյի, Դաւ Գրանոսի Կան-
 առոյ, Կանայոյ, Կանայոյ, Կանայոսի զաւ.
 61, 70, 102, 124, 140, 140, 170, 199, 291, 211, 279
 Դոյի ցատառ, Դոյի՝ Կանայ 227, 234, 235
 Կոյիեի 8, 40 (տե՛ս Կոյիեի)

Դոյի, Դոյի Կա՛. 5, 7, 13, 14, 18, 20, 27, 93, 41, 42, 43,
 90, 207, 111, 122, 124, 124, 128, 140, 155, 130, 150,
 179, 171, 173, 175, 180, 190, 197, 201, 212, 215, 234,
 243, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 287
 Դաւանոս, Դաւանոսի յարարոյնի 19, 24, 302,
 320, 327
 Դաւանարոյ 228
 Դոյիայի 245

 Դայնի 200 (տե՛ս Դայնի)
 Դարայոյ 201, 229 (տե՛ս Կան Դարայոյ)
 Դարայոյ, 163 (տե՛ս Կան Դարայոսի)
 Դաւ, Դաւի 219 (ՆՆ, Կանայ)
 Դաւեկոս, Դաւեկոսի ինձ 299, 305, 306, 330
 Դաւանոյ 283
 Դաւան 200, 269, 239
 Դաւնի, Դայնի 208, 287
 Դեկնոս 314
 Դրքոյ ի՜ 150
 Դրիսոյ 187, 244, 249
 Դրիսոյ զնա, 207, 265 (տե՛ս Դրիսոյ)
 Դրիս, Դրիսոյ, Դրիսոս զնա 285, 212 (տե՛ս Կան
 Դրիսոյ յարոյ)
 Դրիս 109, 200
 Դոյ, Դոյ, Դայն Դոյ, Դոյո, Դոյո, Դոյոյ, Դոյ-
 լի, Դոյի Կոյի՛ 21, 27, 26, 44, 45, 47, 92, 50, 90, 101,
 106, 148, 149, 160, 174 (տե՛ս Դոյի)
 Դաւան-Դարայոյ զնա 48

 Դաննի, Դայնի, Դաւանի, Դարայի, Դա-
 վան Դայնի զաւ. 84, 128, 140, 153, 154, 203,
 253, 258, 269, 291
 Դանն, Դարայի զարարոսի, Կանայի 25,
 84, 113, 118, 127, 190
 Դարայոյն 120
 Դայնի 24, 25
 Դանն զաւ. 120 (տե՛ս Կաննի Մարտիրոսի)
 Դայն արարոյ 220
 Դարայի զաւ. 280 (տե՛ս Դաննի)
 Դարի, Դարայոսի, Կարայի, Կարայի 14,
 20, 24, 30, 25, 27, 28, 42, 104, 109, 104, 223
 Դարայոս, Դարայոյ ինձ 69, 64
 Դարայ 158
 Դաւան զաւ. 168
 Դաւանի զաւ. 200 (տե՛ս Դաննի)
 Դարի՛ Կարայի, Կարայի, Կարայի 8,
 14, 18, 22, 26, 66, 80, 70, 71, 74, 90, 90, 99, 102, 103,
 113, 122, 124, 122, 124, 145, 148, 152, 181, 190, 202,
 223, 250, 271, 277, 287, 294, 300, 341, 343
 Դարայի ինձ՝ 185, 276

Եմբարազա 203
 Եմբարազի, Եմբնի գետին 202
 Եմբյա՛ն 71, 213
 Եմբուտ, Եմբուտայ 182, 183, 188, 190
 Եմբուշի 108
 Եմբոյն 32
 Եմեմբոն 32
 Եմեր գետ 43, 212, 201, 249, 281
 Եմեր Յոն գետ 43 (տե՛ս Կարթիկ)
 Եմեմբն 204, 223, 226, 238
 Եմեմբններ 181 (տե՛ս Եմեմբ)
 Եմեքրանե, Տեմեքուտ: գետ 43, 90
 Եմի գետ 40, 51, 128
 Եմուտ, Եմուտ, Եմուտ՝ 35
 Եմարմնի, Եմուդուտ, Բրանուտ, Բրանուտ 40
 Եմու՛ն 280
 Եմուդիներ 14, 15-18
 Եմուդու, Եմուդայ 80, 84
 Եմուճնեմներ 40, 237 (տե՛ս Եմուդիներ)
 Եմուխի 77, 289
 Եմուչիքի՛ն 109
 Եմուլուտ 49
 Եմուլ 100
 Եմուտուտյան գետեր 42
 Եմուտուտի, Եմուտուտայի՛ 22, 42, 44, 46, 138, 215, 235,
 244 (տե՛ս Կան, Եմուտյան Եմուտուտի)
 Եմուտուտեր 21
 Եմուտ՝ 24 (տե՛ս Եմուտ)
 Եմուտայ 109 (տե՛ս Կան, Կիլախի՛ն)
 Եմուտն, Եմուտն 220, 231 (տե՛ս Միտան)
 Եմուլ՝ գաւ. 41 (տե՛ս Եմուլ)
 Եմուլներ 98, 163, 184, 190
 Եմուխ (տե՛ս Եմուլի)
 Եմուտուտներ 24
 Եմուլի տնտեսք, Եմուլուտուտք 289, 297
 Եմուտուտի 71, 88, 142
 Եմիդար, Եմիդար, Եմիդայն 202, 207
 Եմիդաներ 218, 221, 204, 208-271, 274, 275, 287, 298, 284,
 304, 310, 324, 326, 358
 Եմուտ 43
 Եմ, Եմի 28, 228, 227 (տե՛ս Կան, Եմուտայ Յոլ)
 Եման ընճ 8, 61, 177, 281, 294, 297, 218, 211, 275
 Եմանայ կրկի 141 (տե՛ս Կան, Կարտայ)
 Եմանայ գետ 143, 144
 Եմանի լճակ 84
 Եմարտ գետ 185, 209, 210
 Եմարտի, Եմարտն, Տեմարտն գաւ. 7, 173, 183, 233-
 235, 246, 272, 273
 Եմարտք, Եմի 34, 237 (տե՛ս Եմարտ)
 Եմարտք Փոն 34

Եմարտքայ գետ 207 (տե՛ս Եմարտ)
 Եմար գետ 50, 51, 128
 Եմանուտ գետ 44 (տե՛ս Եմուտ)
 Եմարմնի, Եմարտի 80 (տե՛ս Եմարմնի, Եմարտի)
 Եմբեր 47 (տե՛ս Կան, Եմբեր)
 Եմբոն 35 (տե՛ս Կարթիկ)
 Եմբոն 32
 Եմարան, Եմարանուտ պետութ., Եմարանի կառ. 18,
 68, 135, 152, 153, 175, 204 (տե՛ս Կան, Եմարտի)
 Եմարանի՛ն Կարտի, Եմարանի Բրանուտայ, Եմար-
 նայ՛ն Բրանի, Եմարան տարածն գաւ. 139, 143,
 190, 202, 252, 258, 259, 281
 Եմարմնի՛ն 60
 Եմանայ (գլխաւ.) 210 (տե՛ս Եմարտի)
 Եմանայ գաւ. 308
 Եմիդար՝ 30
 Եմիդար, Եմարտն, Տար: կառ. 8, 50, 68, 62-65, 74, 75,
 96, 91, 106, 122, 149-154, 152, 158, 185, 187, 172, 175-
 177, 181, 182, 183-188, 190, 194, 203-204, 207, 208,
 210, 211, 219, 223, 238, 248-249, 251, 252, 259, 267,
 284, 270-272, 275, 286, 287, 300, 314, 318, 317, 329,
 338, 339, 352, 354-358
 Եմարմնի՛ 209
 Եմիդաներ 14, 18, 21, 25, 28, 32
 Եմիդանի տնայ 57
 Եմուտ, Եմուտն, Եմուտուտ, Եմուտուտ գետ 43-46, 49
 Եմուլի գաւ. 280 (տե՛ս Եմուլ)
 Եմարմնի, Եմարտայ 60-64, 179
 Եմարտի գաւառուտ 201
 Եմար, Եմարի, Եմար, Եմուլի գաւ. 8, 41, 46, 141, 178, 177,
 182, 184-186, 198, 201, 203-208, 218, 211, 242, 273,
 328, 332 (տե՛ս Կան, Եմարտի)
 Եմար, Եմարտն 206, 288
 Եմարի լճակ 290
 Եմարտք, Եմարտք, Եմի, Եմի 54
 Եմարտ, Եմուտ, Եմարտ 67, 185, 220
 Եմարտ գետ 48, 49 (տե՛ս Եմուտ)
 Եմար 214
 Եմարմնի՛ն՝ 29
 Եմուտուտ գետ 44, 45 (տե՛ս Եմուտ)
 Եմարտիքն 54
 Եմարտի՛ն 45 (տե՛ս Եմար, Կարթիկ)
 Եմարտ գետ 189
 Եմարտ 67 (տե՛ս Եմուտ)
 Եմարտայի, Եմարտ 163
 Եմարտի գետ 42
 Եմարտ 206 (տե՛ս Եմարտի)
 Եմարտ 226 (տե՛ս Եմուտ)
 Եմար գաւ. 106
 Եմարտուտ գետ 207

Քաղաքակրթությունը 258 (տե՛ս Քաղաքակրթություն, Բարբարոս)

Քաղաքացիություն 252 (տե՛ս Պաշտպանություն)

Քաղկեդոն, Բազիլեոսական 86, 105, 130, 135, 137, 142, 147, 158, 225, 230, 245

Քանդակ, Քանդակում գրա. 38, 138 (տե՛ս Նախկին)

Քանին գրա 30 (տե՛ս Խանին)

Քարտրակի շրջան 258, 259

Քարտրակ 45, 50, 129 (տե՛ս Նախարար)

Քարտրակցի 287

Քարտրակի 131, 134, 158

Քարտրակցի 261 (տե՛ս Խան Քարտրակ)

Քարտրակ գրա 330

Քարտրակի 188

Քարտրակում 219 (տե՛ս Քարտրակում)

Քարտրակի 265

Քարտրակի 263

Քարտրակի գրադարան 294

Քարտրի 16, 18, 30, 186, 155, 174, 252, 255, 257 (տե՛ս Խան Կարտր)

Քարտրակի, Բարբարոսական 187

Քարտրակ 47, 70, 98, 191, 195 (տե՛ս Խան Քարտրակ)

Քարտրակում, Բարտրակում, Քարտրակում 285, 287, 270, 275

Քարտր 180

Քարտրի Փանակ 148 (տե՛ս Քարտրի Փանակ)

Քարտրի 260

Քարտրում, Կառնակար 265, 267 (տե՛ս Քարտրում)

Քարտրում, Քանակի շրջան 258

Քարտրի Մարտի 210

Քարտր 254, 281 (ՇՀ, Կանդակ)

Քանդակի գրա 198, 242, 259, 261 (տե՛ս Մանակ)

Քրիչ 230

Քրիչակի 48 (տե՛ս Պրիչակի)

Քրիչակի 230

Քրիչա 44

Քրիչ, Կրիչ, 188

Քրիչակի, Կրիչակի 230

Քրիչակ 230

Քրիչակի գրա 134, 186, 265, 267, 281, 282

Քրիչակի գրա 134

Քրիչի գրա. 261

Քրիչակի գրա. 180

Քրիչի, Կրիչակի 152

Քրիչի գրա 261

Քրիչի Նախկին, Նախկին 138

Քրիչի Փանակ, Քրիչի Փանակ, Քրիչի Փանակ 55, 139, 148, 182, 184 (տե՛ս Խան Քրիչի)

Քրիչի 257

Քրիչի գրա 230, 263

Քրիչի 114, 217, 271

Քրիչի 65

Քրիչ 263

Քրիչի (Կրիչի, Կրիչի, Կրիչի, Կրիչի, Կրիչի, Կրիչի) 59, 68

Քրիչի, Քրիչի 270, 282, 288 (տե՛ս Խան Քրիչի)

Քրիչի, Քրիչի, Քրիչի գրա 27, 58 (տե՛ս Քրիչի)

Քրիչի կրիչ 287

Քրիչի 216

Քրիչի 264 (տե՛ս Խանի)

Քրիչի 57

Քրիչի 70

Քրիչի 28

Քրիչի, Քրիչի, Քրիչի, Քրիչի* 53, 54

Քրիչի, Կրիչի, Կրիչի 34, 163, 169

Քրիչի 266

Քրիչի, Կրիչի, Քրիչի, Կրիչի, Կրիչի, Կրիչի, Կրիչի, Կրիչի 59-61, 69

Քրիչի 266

Քրիչի գրա 51

Քրիչի, Քրիչի, Քրիչի, Քրիչի, Կրիչի, Կրիչի, Կրիչի 57-59, 61, 64, 68

Քրիչի 185, 218

Քրիչի 220

Քրիչի գրա 25 (տե՛ս Խան Քրիչի)

Քրիչի, Քրիչի, Կրիչի 58 (տե՛ս Խան Քրիչի)

Քրիչի 211, 295, 299

Քրիչի 260

Քրիչի 34

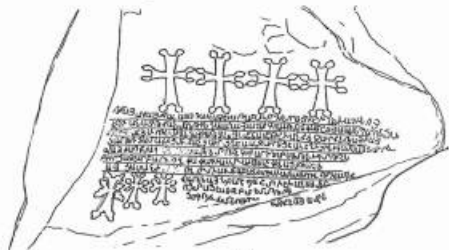
Քրիչի, Քրիչի, Քրիչի, Քրիչի 66, 283

ԱՄՈՋԱՅՈՐԻ ԺԱՅՈՐԱՐՆԱՐԻ ՎՈՍԿԳՐԻԻ ԳՐԱՆԿԱՐԵՐԸ
(Տե՛ր՝ Կանոնի Պարտադրանակ)

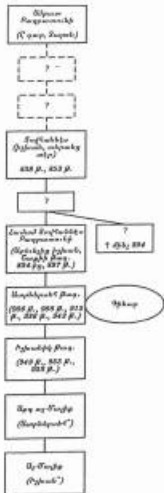

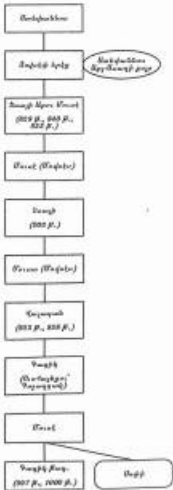
ՅԱԻԵՆՈՒՄ Է:

ՇԱՔՈՒ ԱՋՆՈՒԱՏԱՆՈՒ ՏՈՂՄԱԾԱԸՐ Ք-Յ ԳԱՐԵՐՈՒՄ, ԳՈՐԿՅՈՒ ԱՋՆՈՒԱՏԱՆՈՒ ՏՈՂՄԱԾԱԸՐ Ք-Յ ԳԱՐԵՐՈՒՄ (նաեւէն էջում ձե յիշատակման թուականները)

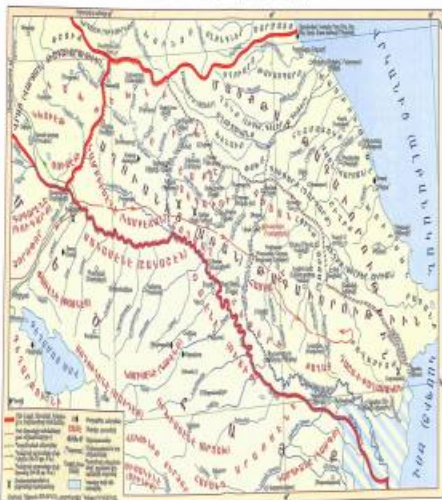
ՇԱՔՈՒ

ԳՈՐԿՅՈՒ

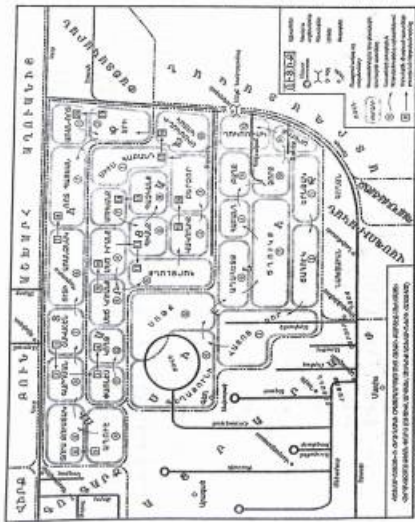

025/025 2 — 025/025 2 (025/025 2)

APPROXIMATE LAYOUT OF THE CAMP AND SURROUNDING AREAS (SEE MAP FOR DETAILED INFORMATION)

ՏԱԻԵԼՈՒՄԵ Փ

ԱՂՈՐԱԿԻՓ ԿՆՔՈՂԻՎՈՍՆԵՐԸ Գ-ՎԳ ԳՆՐՈՐՈՄՓ
(ՎՄ. A. A. Ananin, 1907, c. 27) Ա. Քաղպեաճ, 2002, էջ 726-737

1. Քաղխ ¹	Ճառացիք, Եռասուրբ ուղարկած	212-"
2. Նրիգարիա (Մանուկ)	Եռասուրբ ուղարկած	220-231
3-4. Նարայրան, Մարիթ	յուղանի 86 յոթ խառնակ Քաղաղիւմից	յուս 223-"
5. Նրմիկո		Վճկ 428-"
6. Քաղխ	սուր և Նեղացի եզնի սուր	Վճկ 227-"
7. Նարեայրայ	չնրասուրբէն ճնմուր	Վճկ 227-"
8-9. Պարսո, Նրան	յուղանի 86 յոթ Նարայրայից մի գրասուրբ	Վճկ 232-"
10. Պարս 81 սուրբ, Ա սուրբն՝ 252 թ.	Մեծ Քրանիքի ճաղակուրտ	232-236
11. Վրայ 23 սուրբ		239-229
12. Քաղարիս 12	Պարսուքի գիտերուց	229-244
13. Քաղխ 12 (Վրայ՝ 22)	Անարայի ճաղակուրտ	244-255"
14. Քաղարիս 22 (Վրայ՝ 12)		255-299"
15. Աղարայր 6	Քաղխի ճաղակուրտ	299-299
16. Աղարա 17,8	Քաղարիսի ճաղակուրտ	299-304 Մոլիս
17. Աղարա 1,2	Վեհարանի սուրկուարարիս	304-305 Նախանիք
18. Մրայիլ 27	Նարիքի սուրկուար	305-312
19. Անարայ 4		312-318
20. Քաղխի 17, 6 սուրբն՝ 151/122	Անարայի ճաղակուրտ	318-323
21. Մարիթ 4	Անարայի ճաղակուրտ	323-327
22. Մարիթ 9	Մեծ Նաղանչի ճաղակուրտ	327-330
23. Մարիթու 1,8	Նարայրայի ճաղակուրտ	330-337
24. Մարա 2		337-339
25. Անարան 2		339-341
26. Անարան 8,2		341-341
27. Պարարտ 4	Քաղարիսի ճաղակուրտ	341-345
28. Անարան 11,2		345-346
29. Քաղխանիս 22		346-351
30. Մարա 8,2		351-351
31. Մարիթ 29	Նարայրայի ճաղակուրտ	351-349
32. Ճաղխի 27, 9 սուրբն՝ 821/252	Մեծ Նաղանչի ճաղակուրտ	349-376
33. Ճաղխի 17	Մեծ Նաղանչի ճաղակուրտ	376-393
34. Ճաղխ 2,2	Մարիքի ճաղակուրտ	393-393
35. Սիմեոն 21	Նարայրայի ճաղակուրտ	393-399
36. Մարիթ 7	Մեծ Նաղանչի ճաղակուրտ	399-348
37. Անար 18	Քաղարիսի ճաղակուրտ	348-355,556-364
38. Մարիլ 10, 9 սուրբն՝ 851/262	Փարիսոսի գիտերուց	355-364
39. Մարիթ 6	Քաղարիսի ճաղակուրտ	364-376,382
40. Պարսո 18	Փարիսոսի գիտերուց	376,382-382,399
41. Մարա 4	Փարիսոսի գիտերուց	382,399-"
42. Մարսո	(յուս Նաղանչից - Մարիքի Մանուկից)	Վճկ 1000-յուս 2019
43. Յաղխանիս		Վճկ 1018-"
44. Յաղխի		"Վճկ 1017
45. Մարա	Ճաղարիսի՝ Նարայրայի	1017-1100
46. Ճաղխանիս		1101-1120
47. Յաղխանիս		1120-1122
48. Ճաղխանիս 1,2	(Ս սուրբ անիշխանութիւնից յետոյ)	1122-1145
49. Նրիգարիա (Քաղխ)		1145-1150
50. Քաղխ	(Փարիսոսի Նարայրայի սուրկուար յետոյ)	1151-1155
51. Ճաղխանիս		1155-1220
52. Յաղխանիս		1220-1229
53. Նարա		1229-1229
54. Ճաղխանիս		

¹ Միջին Կորնար Լուսաւորի և Կորնարու ՊԱ Գ-Ե պիճ Գաղաղանիւմիցը յտարկած է եւս 6 ճաղարիսանիքի անտեմերի տաքք անշարք՝ տեղափոխելով. Նրիգար անտեմից. Մեծ, Մանուկ, Մարա, Մարիքի, Մարիքի

ԲՈՎԱՆ ԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐՄՈՒՑՈՒՄ	5
ԳԼՈՒԹ Ե - ԲՈՒՆ ԱՂՈՒՄԱՆ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԹԱՅՈՒՆ - ՈՒՏՈՒՑ ԵՐԿՐԱՍԱՍԵՐԸ ԱՆՏԻԿ ԴԱՐՄԱՏՈՐԱՆՈՒՄ	
Բաժին 1 - ԲՈՒՆ ԱՂՈՒՑԵՐԸ ԵՒ ՆՐԱ ԱՐՄԱՏՈՐԱՆՈՒՄ ԱՆՏԻԿ ԵՐՁԱՆՈՒՄ	14
Բաժին 2 - ԱՆՏԻԿ ԱՂՈՒՑՆԵՐԻ ԱՆՇՄԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ԲՆԱԿԱԿԱՏՐԵՐԸ ԸՍՏ ԿՈՒՑԱՅՈՒՑ ՊՏՂԱՐԿՈՒՄ	49
Բաժին 3 - ԱՐՄԱՆԸ ԵՒ ՈՐՏՈՐԸ ՅՈՒՆԱ-ՀՈՐՈՂԱԿԱՆ ԱՂՈՒՑՆԵՐԻՆ	57
ԳԼՈՒԹ Թ - ԲՈՒՆ ԱՂՈՒՄԱՆ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԹԻԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆ ԿՈՂՄԱՆ ԿՈՂՄԱՆ ԿՈՂՄԱՆ	
Բաժին 1 - ՎԱՅՏԳԱՆԻ ՎԵՊ-Ը ԵՒ ԲՈՒՆ ԱՂՈՒՑՆԵՐԻ ԱՐԹԱՅՈՒՑՆԵՐԻ ՔԱՐԿԱՆՈՒՄ	66
Բաժին 2 - ԱՐՄԱՆԻ ԵՒ ՈՐՏՈՐԻ ՎԱՂՈՂԱՆՈՒՄԻ ԱՐՄԱՆ ԿԱՏՐՈՒՄԻ ՍԵՐՎԱՆՆԵՐԻ ԲՈՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ԳՆԱՀԱՆՈՒՄՆԵՐԻ	111
ա) - ՀԱՅՈՑ ԿՈՂՄԱՆՈՒՄԸ ԵՒ ԿՈՂՄԱՆՈՒՄԸ ԿՈՂՄԱՆ ԿՈՂՄԱՆ	111
բ) - ԵՂՄԱՆ ԱՆՏԻԿԱԿ ԵՒ ԿՈՂՄԱՆ ԿՈՂՄԱՆ ԱՆՏԻԿԱԿԱՆ	129
գ) - ԱՐՄԱՆԻ ԵՒ ԿՈՂՄԱՆ ԿՈՂՄԱՆ ԿՈՂՄԱՆ ԿՈՂՄԱՆ	149
Բաժին 3 - ՄՈՒՎՈՅՍ ԳՆԱՀԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԵՒ ԵՂՄԱՆ ԱՂՈՒՑՆԵՐԸ	145
ԳԼՈՒԹ Գ - ԲՈՒՆ ԱՂՈՒՄԱՆ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԹԻԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆ ԻՏԵՆՈՒՄ	
Բաժին 1 - ԱՐՄԱՆ ԱՂՈՒՑՆԵՐԻ ՀԱՅՈՑԱՆՈՒՄԸ ԵՒ ԱՐՄԱՆԱՆՈՒՄ ԵՒ ԱՐՄԱՆԱՆՈՒՄ	157
Բաժին 2 - ԱՐՄԱՆ ԱՐՄԱՆԱՆՈՒՄԻ ԵՒ ԿՈՂՄԱՆ ԱՐՄԱՆԱՆՈՒՄԻ ՀՈՒՄԱՆՈՒՄ	173
Բաժին 3 - ԿՈՂՄԱՆԱՆՈՒՄ ԱՐՄԱՆ (ԱՐՄԱՆ) ԳՆԱՀԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԿՈՂՄԱՆ ԵՒ ԿՈՂՄԱՆ ԱՐՄԱՆԱՆՈՒՄ	193
Բաժին 4 - ԱՐՄԱՆԱՆՈՒՄ ԱՐՄԱՆԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԿՈՂՄԱՆ ԱՐՄԱՆԱՆՈՒՄ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԹԻԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆ ԱՐՄԱՆԱՆՈՒՄ	212
ԳԼՈՒԹ Դ - ԿՈՂՄԱՆԱՆՈՒՄ ԻՏԵՆՈՒՄ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԹԻԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆ ԿՈՂՄԱՆ ԿՈՂՄԱՆ	
Բաժին 1 - ՀԱՅՈՑ ԱՐԹԻԵԼԻՑ ԱՐՄԱՆԱՆՈՒՄ ԵՒ ԿՈՂՄԱՆԱՆՈՒՄ	229
Բաժին 2 - ՔԱՐԿԱՆՈՒՄ ԱՐՄԱՆԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԿՈՂՄԱՆԱՆՈՒՄԸ ԵՒ ՆՐԱ ԿՈՂՄԱՆԱՆՈՒՄ	233
Բաժին 3 - ԿՈՂՄԱՆ ԵՒ ԱՐՄԱՆ ԱՐՄԱՆԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԿՈՂՄԱՆԱՆՈՒՄ	243
ԳԼՈՒԹ Ե - ԿՈՂՄԱՆԱՆՈՒՄ ԻՏԵՆՈՒՄ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԹԻԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆ ԿՈՂՄԱՆ ԿՈՂՄԱՆ	
Բաժին 1 - ԿՈՂՄԱՆԱՆՈՒՄ ԿՈՂՄԱՆԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԿՈՂՄԱՆԱՆՈՒՄ ԵՒ ԱՐՄԱՆ ԱՐՄԱՆ ԱՐՄԱՆ	250
Բաժին 2 - ԱՐՄԱՆԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԿՈՂՄԱՆԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ ԱՐՄԱՆ	272

Բաժին 3 - ԲՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆՔԻ ԱՐԻՈՒՆՈՒՄԸ ՀԱՏՈՒՄԸ՝ ԱՄԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ԵՆԿՐՈՒՄԸ ԺԱՏՐ ԳՐԱԲՈՒՄ ԵՎ ԳԵՐԳԵՆԳԻ ՀԱՅ ՔԱԳԱՌՈՐՆԵՐԻ ԵՆԳՈՐԸ.....	376
ԳԼԽԻՑ 2 - ԽԱՐՉԵՆԻ ԻՇԽԱՆԱՏՈՒՄԸ ԺՐ-ԺԳ ԳԱՐԵՐՈՒՄ	
Բաժին 1 - ԵՎՋԷՆԻ ԲՇԽԱՆԱՏՈՒՄԸ ՀՅՈՒՍՏՈՒՄԸ ԺՐ ԳԱՐԵՐՈՒՄ.....	392
Բաժին 2 - ԾԱԿԻ ԲՇԽԱՆԱՏՈՒՄԸ ԺՐ ԳԱՐԵՐՈՒՄ (ԳՊՓՈՒՆԵՐ).....	318
Բաժին 3 - ԵՐԴՐԻ ԵՎՋԷՆԻ - ԵՇԽԱՆԱՏՈՒՄԸ ԲՇԽԱՆԱՏՈՒՄԸ ԺՐ ԳԱՐԵՐՈՒՄ (ՀԱՍԱՀԱՎԱՆԱՆԵՐ).....	332
ԱՄՓՈՓՈՒՄ	352
SUMMARY	355
РЕЗЮМЕ	357
ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ԱՂՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱՆԿ	359
ՀԱՄԱՅՈՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՆԿՐՈՒՄԸ	365
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ, ՏՈՒՄԱՆՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ԾԱՆԿ	366
ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐԻ ԾԱՆԿ	408
ՑԱՒԵԼՈՒՄՆԵՐ	
Ցանկում Ա - ԳՏՁԱԿՆԵՐ ԵՆԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՎՈՒՄԻՐԻ ԳՐՁԱՆԱԿԸ.....	429
Ցանկում Բ - ԳԱՆՁԱՍՏԵՐ ԵՎ ՎԱՐՑԱՆԱԳՈՐԾԵՐ ՎՈՒՄԻՐԻ ԳՐՁԱՆԱԿՆԵՐԸ.....	430
Ցանկում Գ - ԱՌԱՋԱՑՈՒ ԺԱՅՐՈՒՄԵՐԻ ՎՈՒՄԻՐԻ ԳՐՁԱՆԱԿՆԵՐԸ.....	431
Ցանկում Դ - ԱՂՈՒՆՔԻ ԳՏՂՈՒՄԸՆԵՐ ՔԱՄՏԵՐ ՎԵՐԱԿԱՏՄԱՌՈՒՄ.....	432
Ցանկում Ե - ԱՆՏԻԿ ԱՂՈՒՄԸ ՀՍՏ Կ(ԱՌԻՎՈՍ ԳՏՂՈՒՄԸ) (թարգմ.).....	Թարգմ. 1
Ցանկում Ձ - ԱՆՏԻԿ ԱՂՈՒՄԸՆԵՐ ԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ՆԱԳՐԱՍԱԿԱՆ ՔԱՄՏԵՐ.....	Թարգմ. 2
Ցանկում Է - ԵՄՔԻ ԱՂՆՈՒՄԱՏՈՒՄ ՏՈՒՄԱՆԱՏՈՒՄ ԺՐ ԳԱՐԵՐՈՒՄ, ԳՈՐԶՈՒՄ ԱՐԽՈՒՄՆԱՏՈՒՄ ՏՈՒՄԱՆԱՏՈՒՄ ԺՐ ԳԱՐԵՐՈՒՄ.....	433
Ցանկում Ղ - «ԱՆՔԱՐԱՏՈՒՄ» ԵՎ ՀԵՂԻՆԱԿ ԾՅԱՆԱՏՈՒՄՆԵՐ ՄԵՆ ՀԱՏՐ ՔԱՄՏԵՐ ԱՆՔԱՐԱՏՈՒՄ ՀՈՒՄԱՆԱՐԻՈՒՆՈՒՄ ԿՏՈՒՄ ՎԵՐԱԿԱՏՄԱՌՈՒՄ.....	634
Ցանկում Ռ - ՄՈՂԱՍՏ ԳԱՆՈՒՐԱՆՆԵՐ «ԱՍՏՈՒՄՈՒՄ ԱՂՈՒՄԱՆ» ԵՎ ԵՆԿՐՈՒՄ ԵՎ ՎԱՐՑԱՆԱՏՈՒՄ.....	635
Ցանկում ժ - ԱՂՈՒՄԱՆ ԿԱՐԵՎԱՆՈՒՄԸ ԳՐԻՐ ԳԱՐԵՐՈՒՄ.....	436
Ցանկում թԱ - ԱՐՑԱԿ ԵՎ ՈՏՏՈՐ ՀՍՏ «ԱՆՔԱՐԱՏՈՒՄ» (թարգմ.).....	Թարգմ. 3
Ցանկում թԲ - ԶԱՐԳԱՏՈՒ ՄՈՂԱՍՏԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՐՑԱԿ (թարգմ.).....	Թարգմ. 4
Ցանկում թԳ - ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՐՑԱԿ ՎԱՂ ՄՈՂԱՍՏԻՐՈՒՄ (թարգմ.).....	437
Ցանկում թԴ - ԵՎՋԷՆԻ ԲՇԽԱՆԱՏՈՒՄ ՏՈՒՄԱՆԱՏՈՒՄ (ՔՐԻՐ ԳԱՐԵՐ).....	Հարգման փ
ԲՈՎԱՆՆԱԿՈՒԹՅԱՆ	438

ԱԼԵՔՍԱՆԻ ՅԱԿՈՐԵԱՆ

ԱՐՔԱՅԱՏԱՏՎՄԵՐՆ ՈՒ ԻՃԵՄԼՍՏՆՎՄԵՐԸ
ՔՈՐՆ ԱՂՈՒՄԼՔՈՒՄ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԱՐԻԻԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՔՈՒՄ ԱՆՏԻԿՅՑ
ՄԻՆՉԵՒ ԺԳ ԿԱՐ (ԳԱՏՄԱ-ԱՂԹՈՒՐԿԱԳՆՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒՁՈՒՆ)

АЛЕКСАН АКОПЯН

ЦАРСКИЕ И КНЯЖЕСКИЕ РОДЫ СОБСТВЕННО АЛЪАНИИ И
ВОСТОЧНЫХ КРАЕВ АРМЕНИИ С АНТИЧНОСТИ ДО XIII ВЕКА
(ИСТОРИКО-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

ՀՀ ԳԱԱ սֆիտաթիւն հրատարակարթիւն, 2020
Երևան

Հրատ. ինքանք	Ս. Յակոբյան
Հանդարդանքն ձևադարանք	Վ. Նազարյան
Կարնք ձևադարանք	Ս. Տետյանյան
Մքրարթիւնք	Ա. Մանուկյան
	Վ. Նազարյան

Հրատ. դրանք №1022

Մանուկյան է տարարարթիւն՝ 10. 06. 2020 թ.:

Ձափարթ՝ 70×100: Մտառարթ՝ 27,5 տարարանքն ձևադարանք:

Տարանքարթ՝ 400 արթիւնք:

ՀՀ ԳԱԱ սֆիտաթիւն հրատարակարթիւնքն արարանք

Երևան, Մարտարթ Բարդանքն 24

ISSN 978-5-8090-1413-8

9 785809 014138

A 8
106230